

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. _____

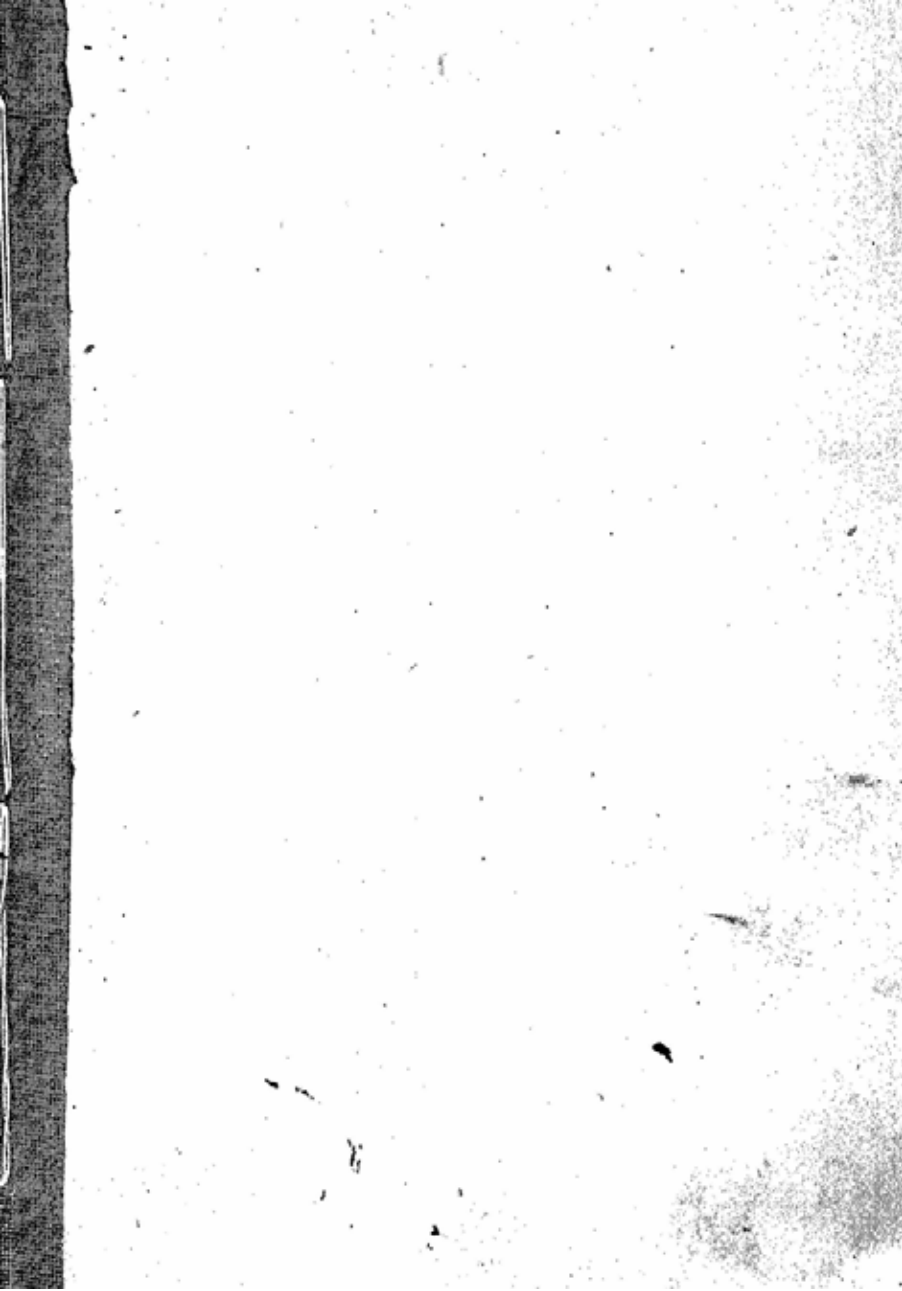
664

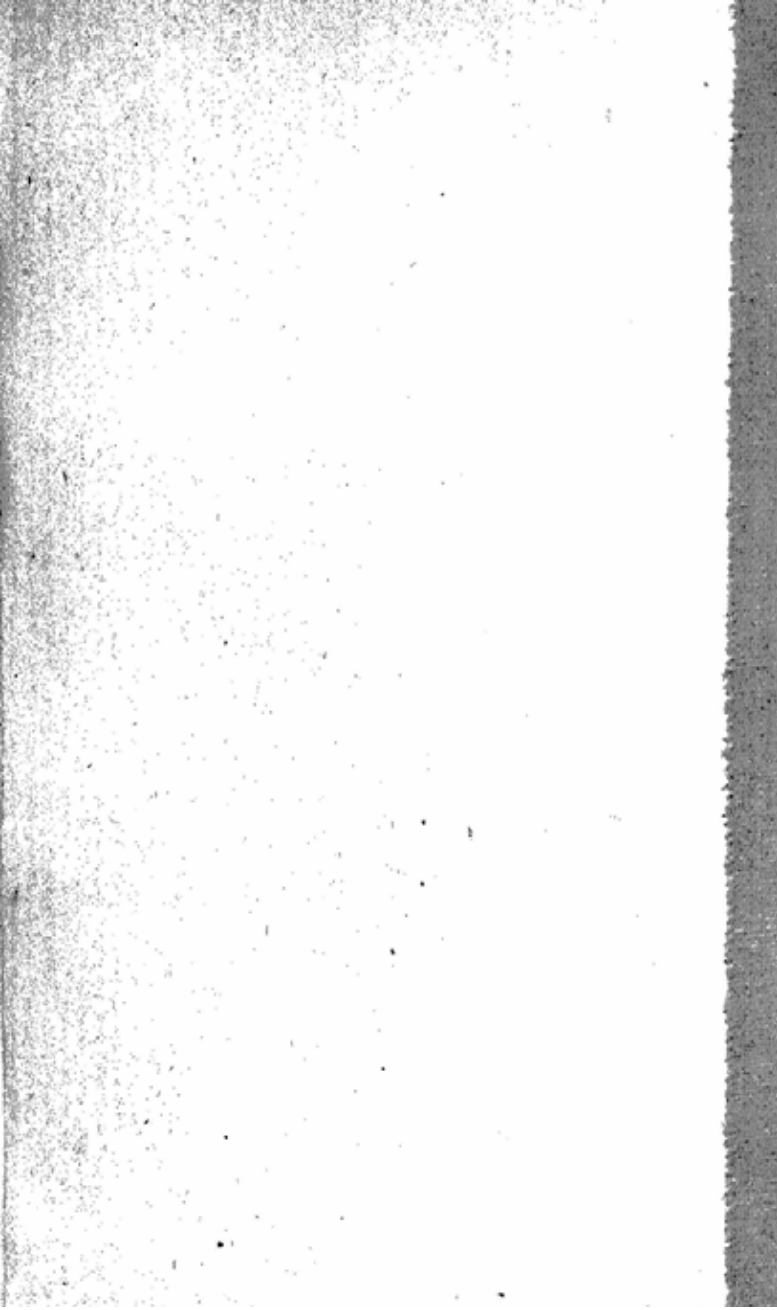
CALL No. _____

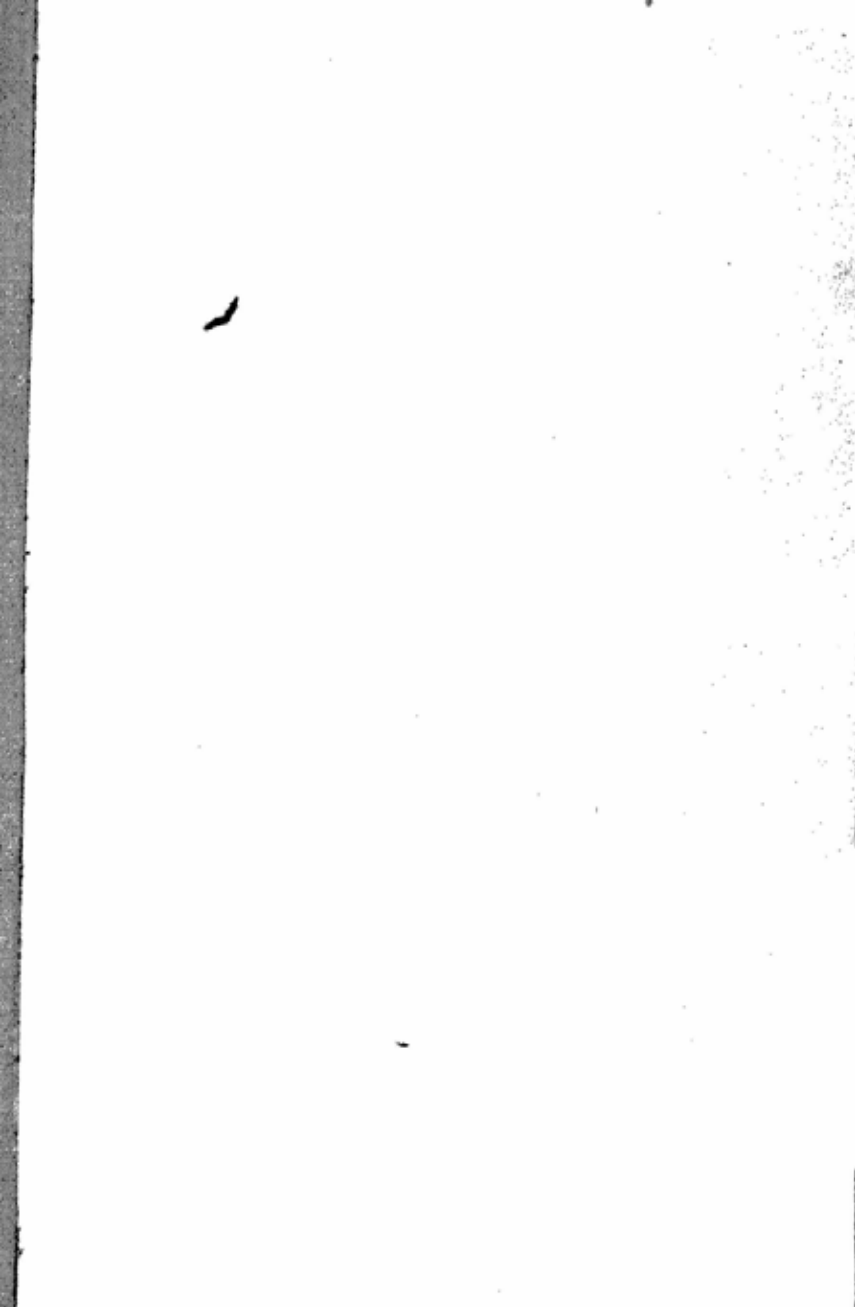
Sa 8 N

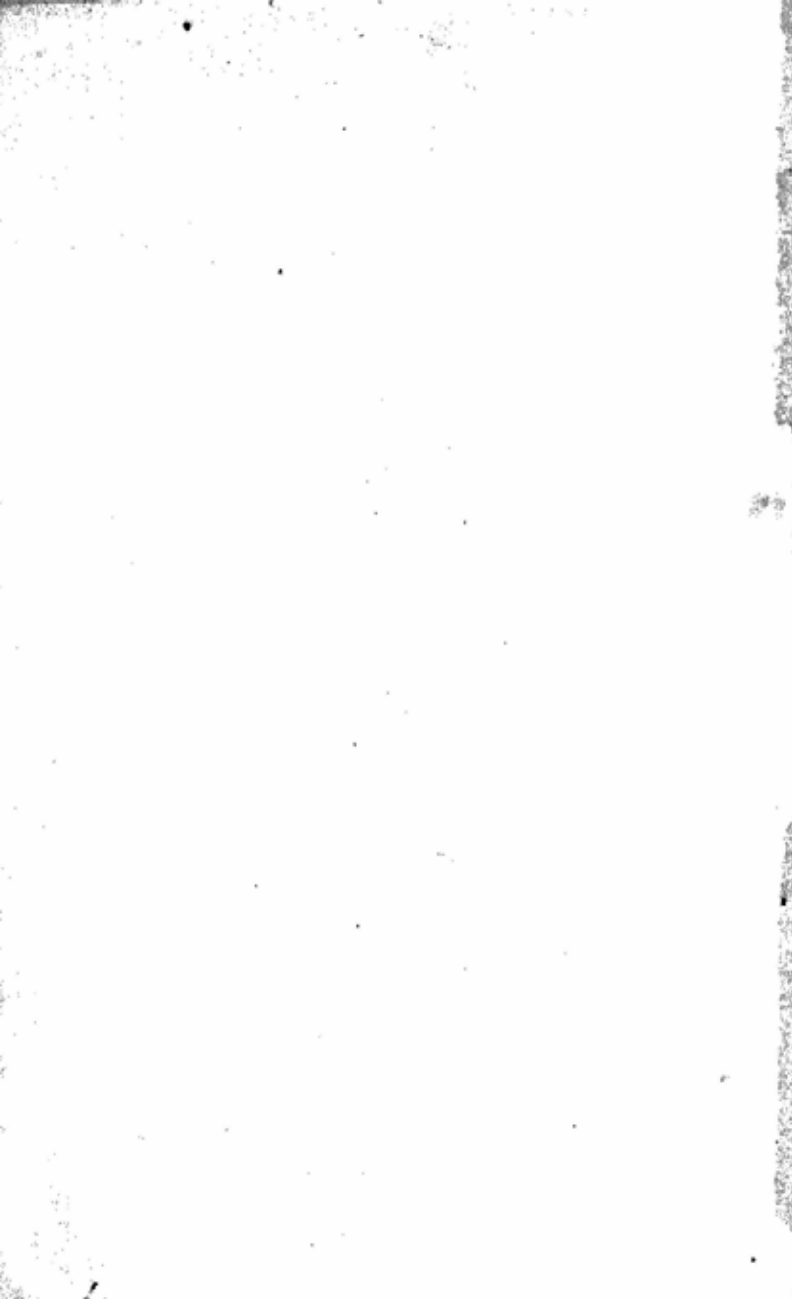
Kal / Ray

D.G.A. 79

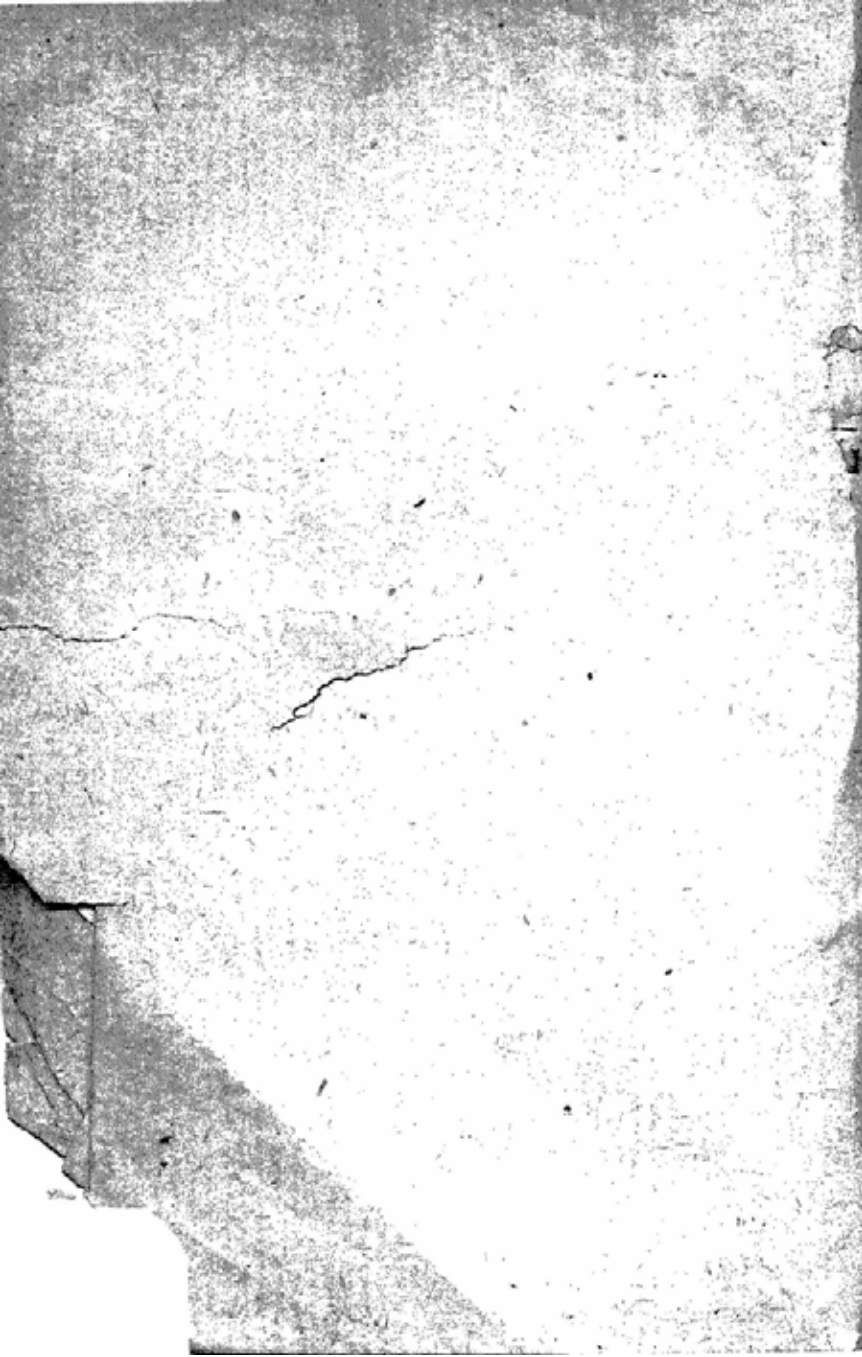

KALIDASA'S

ABHIJNANA-SAKUNTALAM

SARADARANJAN RAY, M. A.

*Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.*

KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
and Test & University questions, etc. etc.

664

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,

Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College.

Sa8N
Kal/Ray

THIRTEENTH EDITION REVISED & ENLARGED

BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(h),

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Rs. 40/-

Foreign 15s.

Acc. No. 664

Date. 30-12-53

Call No. Sa8N / Kal / Ray.

Published by K. Ray, M. A.

7, Bhawanipur, Dutt Lane, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

LIBRARY NEW DELHI.

A. N.
B. **Beware Imitators**

C. The suit *Manoranjan Ray and others Vs.*
J. D. Chowdhury (Prof. of St. Xaviers College)
being suit No. 2026 of 1927 instituted in the
High Court of Calcutta by Kumudranjan Ray
against Prof. J. D. Chowdhury, for infringement
by him of the Plaintiffs' copyright in their
father's annotated edition of Kalidasa's *Abhij-
nana Sakuntalam* has been decreed in favour
of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice
Pearson on the 27th Nov. 1928; Prof. J. D.
Chowdhury being ordered to pay damages and
costs of the suit.

N. B.—Principal S. Ray also sued other
local annotators for infringement of his copy-
right in *Bhatti and Kumara-Sambhavam*.

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press
159-160, Cornwallis Street, Calcutta.

..Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's *Abhijñāna-Sakuntalam* that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The *Sakuntala* (शकुन्तल) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The प्रस्तावना however calls it अभिज्ञान-शकुन्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला—*Sakuntala* remembered by means of the token (Ring), शकपाणिं वादि । By transference of epithets this means the नाटक which tells us how *Sakuntala* is remembered by means of the ring. नाटकविशेषत्वात् नपुंसकत्वम् । The final vowel is then shortened by the rule “इहो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । Or thus अभिज्ञानश्च शकुन्तला च gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the Varttika—“सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीति वाच्यम्” । When singular (समाहार and एकवद्भाव), it is in the neuter by the rule “स नपुंसकम्” giving the form अभिज्ञान-शकुन्तलम् in the sense—“The token and *Sakuntala*.” By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is —“The token and *Sakuntala*.”

- (1) Manuscripts written in the Bengali character.
- (2) Those written in the Devanagari character.
- (3) Manuscripts written in Telugu.

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension.

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension.

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof. E. B. Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr. R. Pischel's edition appeared in 1877.

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof. Monier-William prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the *Sakuntalam*.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The Editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original.

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension.

Dr. Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated." Prof. Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devnagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter".

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when these commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly." Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship." These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes:—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text.

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof.

it obscure when reading with his pupils, the professor, notes down in the margin an emendation which in course of time as the manuscript passes from generation to generation is taken by later copyists as belonging to the poet's original.

(3) A few letters some how or other have become illegible, A guess is hazarded which in course of time passes as the text.

Pandits are Pandits all over India and additions and alterations are expected to occur in all the three Recensions from the same cause. It is unfair to the other Recension to suppose that the Devanagari is the only reliable one. A glaring instance of "omission and commission" occurs in the Devanagari Recension at the beginning of Act IV. Several others could be cited. Indeed no single Recension is pure. They are all corrupt more or less. Laborious sifting and comparison alone will yield the correct text. The portion common to all the three Recensions may be safely taken as genuine. For the rest we have to depend upon the context propriety, considerations of style, and so forth.

I have derived my text from a comparison of those of Vidyasagara, Tarkavagisha, Nyayapanchanana, Raghava Bhatta, Pischel and Monier-Williams. The numerous quo-

Monier-Williams places him in the third century A. D. Prof. Macdonell is not definite, but he is inclined to assign 5th century as his probable date. On this point perhaps I may have to say something on a future occasion. At present I may note that there seem to exist strong reasons to assign the poet in the first century B. C. One of these reasons is the existence of internal evidence to suspect that Asvaghosha borrowed from Kalidasa and not Kalidasa from Asvaghosha as postulated by Prof. Cowell.

tations that occur in works on Rhetoric have also been of much service. In referring to them I have used the following abbreviations :—वि for Vidyasagara, त for Tarkavagisa, न्या for Nyayapanchanan, रा for Raghava Bhatta, पि for Pischel, म for Monier-Williams, भोज for Bhoja, स for Sahitya Darpana.

This volume contains the Text, Tika and Translation. The Tika is my own. I have tried to make it simple. It explains all the difficult passages of the text, briefly touches important grammatical points and refers to different readings. All other points such as discussion of the reading, elucidation of character &c., I reserve for a second volume of notes.

My thanks are due to Mahamahopadhyaya Pandit Haraprasad Sastri, M. A., who very kindly placed the Library of the Sanskrit College at my disposal during the holidays, to professors Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., of the Presidency college, and Rajendranath Vidyabhusan of the Sanskrit College for loan of books and to professors Kalikrishna Bhattacharya and Radharaman Vidyabhusan of the Metropolitan College (now Vidyasagar College) for valuable suggestions and for correction of proof-sheets.

The Sakuntalam is a Text book for the B. A Examination under the new University Regulation. I have tried my best in this edition to meet the altered circumstances, but—

नवाध्यापनवै दम्भौ नवोऽभ्यनङ्ग्वरः ।

नवं सारस्वतं सर्वं हन्त यातं नवं वयः ॥

CALCUTTA,

January, 1908

SARADARANJAN RAY.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the Sakuntalam with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions.

In his preface, Prof. Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in Prof. Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with readers of Prof. Gajendragadkar's edition. Expressions like "full use of it" "Ray to whome our obligations are unbounded" &c. in Prof. Gajendragadkar's Preface are vague and will not correct the impression.

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof. Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,	}	SARADARANJAN RAY.
November, 1924		

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our Sakuntalam. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers.

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers.

March, 1946.

KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

1. The Age of Kalidasa TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the "nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current, was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 1982nd of the Samvat era to day. Hence 1982 years ago in the first century B. C. Kalidasa wrote his immortal works.

FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—"It has long been an open secret however...that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B.C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B. C....could have arisen, and this puzzle has at last been solved...by...Mr. Fergusson...I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct"—Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us." The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchas at the great battle of Korur in 544 A. D. expelled them from India, and in commemoration of the victory found the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B. C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A. D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A. D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam. "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller. India, what can it teach us.

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl. 1. This word they say is borrowed from the Greeks. The Sanskrit 'Jamitra' and the Greek Diametron are the same. The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof. Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404."

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादध्यात् सरसनिचुलादुतपतोदङ्मुखः स्व

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलिपान् ॥

I doubt if स्थूलहस्तावलिप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulation". Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाग is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाग on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलिप ?

[N. B.—स्थूलहस्तावलिप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time.]

Prof. Max Muller makes much to the fact that Mallinath believed Nichula and Dingnaga to be contemporaries of Kalidasa. In other words he accepts the belief of a single individual (Mallinath) against that of the whole of India that Kalidasa and Vikramaditya were contemporaries, in the first century B. C.

Referring to the astronomical argument, Prof. Macdonell says—"But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta, and cannot be placed later than A. D. 400."

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जामिन् in Kumara. This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek.

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ.

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जामिन् and

Diametron may mean the same thing, yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पिब, माद, भाद, दुहितृ &c., the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking जामिन् as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for जामिन्. जामिन् is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the शब्दार्थचिन्तामणि :—जामिन् दुहितरं वायते gives जामिन् with the affix क attached to the root ञ् to protect. The sense is "That which guards the daughter from evil". This derivation is sanctioned by the rule "आतोऽनुपसर्गे कः". No possible objection can be urged against it. If this is allowed, जामिन् derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative जामिन् without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words आश्वत्थ, संहिता &c. have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point." All depends upon the context. I believe जामित्र, as I have derived it actually suits the context better than जामित्र in the sense of Diameter. I quote the sloka—

अथौषधौनामधिपस्य इदौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतवन्तु हि मदान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥

In the first place, what is गुण of जामित्र ? Mallinatha explains saying गुण means वृद्धि । Even then वृद्धि of जामित्र—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामित्र with reference to the लग्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लग्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामित्र is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of विकोण (the two positions 90 degrees either way from the लग्न) has to be considered, while the purity of the लग्न itself is at least as important as that of the जामित्र । It is imperative to avoid जामित्रद्वेष and द्युतद्वेष—impurities of the लग्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at विकोण and the लग्न ? It will not do to say that if the जामित्र is pure, impurities elsewhere do not matter. For द्युतद्वेष is as bad as जामित्रद्वेष । Besides who are the parties involved ? The parents of the Universe are to be united ; on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

all auspicious circumstances and must not be burdened with such shortcomings of the लक्ष्मी as an ordinary Bengali father of an अरुच्योपा कन्या has to put up with.

I therefore take जामिन here in the sense I have already explained. The sloka then means that—Himalaya performed the अश्वमेध ceremony for his daughter's marriage at a phase of the moon that was calculated to ward off evil influences from her married life.

Hence Jamitra offers no corroboration--

(i) Because Jamitra in the sense of Diametron does not suit the context, therefore it is a different word derived from Sanskrit.

(2) Because even if Jamitra has the sense of Diametron, the supposition that the two come from a common primitive is possible. The Diametron has a Greek derivation does not bar the supposition ; for पित्र, मातृ, भ्रातृ, दुहितृ &c. have sanskrit derivations.

(3) Because, if borrowed, there is nothing to exclude the hypothesis that it came to India with Seleucus.

FERGUSSON'S THEORY UNTENABLE.

These considerations show the character of the corroborations of Fergusson's guess. On the theory itself, Prof. Macdonell remarks—"The epigraphical researches of Mr. Fleet have destroyed Fergusson's hypothesis. From these researches it results that the Vikrama era of 57 B. C., far from having been founded in 544 A. D., had already been in use for more than a century previously under the name of Malaya era."—History of Sanskrit Literature.

Victories are commemorated by pillars with inscriptions. These were called जयस्तम्भ in Kalidasa's time and are more than once referred to in the Raghuvamsam. An era commemorates the installation of a king. But, be it the commemoration of a victory or of a coronation, the ante-dating affair is ridiculous,

The additional years joined will mislead people to make them forget the very date intended to commemorate. Mr. Ferguson's Vikramaditya could not have been in very enviable state of mind when he instituted the era and threw back its commencement 600 years to 57 B. C. to perpetuate the memory of his great victory at Korur in 544 A. D.

Vardhamana the author of the Ganaratnamahodadhi closes his work with the sloka—

सप्तनवत्यधिकैश्विकादयसु शतैश्चतैतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणयन्नमहीदधिविहितः ॥

He does not refer to the Samvat. The तस्मिन् विक्रमतः is very significant. It means "from the time of Vikrama," whether from the time of his coronation or from that of his death is not material. What would the advocates of "ante-dating" think of this "commemoration" if the Samvat era had misled Vardhamana into this statement ! If not, on the other hand Vardhamanan had independent means to calculate 1197 years 'from Vikrama' the value of the sloka cannot be over-rated.

Here is an instance of its utility. Mallinatha is supposed to belong to the 14th century. He frequently quotes the Ganaratnamahodadhi in his commentaries. If 1350 be taken as Mallinath's approximate date then supposing the Ganaratnamahodadhi to be at least a hundred years older than Mallinatha so that it could be considered by him an authority worth quoting from, the book was written not later than about 1250 A. D. Vikrama preceded the book by 1187 years. Hence Vikrama reigned before 53 A. D.

THE LATEST THEORY

Prof. Macdonell says in his History of Sanskrit Literature that Kalidasa flourished in the reign of king Chandragupta I. at the beginning of the fifth century A. D. There is no evidence to connect this prince with our Kalidasa except that

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sabitya-Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*; I shall therefore state here only the results obtained omitting all details.

1. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa.

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference.

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet.

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair.

II. The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot ?) for its capital.

(b) बङ्गुतीरविचिदने: should perhaps be सिन्धुतीरविचिदने: which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha. Besides बङ्गु and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of गङ्गा and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books बङ्गु and सिन्धु seems to be identical.*

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A. D.

With the existence of more than one Vikramaditya* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below.

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION.

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 :—

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad...The beautiful terra-cotta medallion found by Mr. Marshall...reminds us of a scene from...the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see King Dushyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B. C. to 72 B. C. If any of them know of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A.D. mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga, and the whole of the 18th Lambaka). The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

This ought to be decisive. Unfortunately the Archæological Department does not deem it as such. It tries, though in a half-hearted manner, to dispute the identification of the scene. The Report continues :—

“The medallion, which must belong to the Sunga period, is no doubt much anterior to Kalidasa and on that account, the identification cannot be regarded as certain.”

This is manifestly an obsession of the first-century theory. It amounts to saying that—

(1) Some very old poet in one of his dramas had introduced a scene exactly like the opening scene of the Sakuntala.

(2) This scene Kalidasa has adopted in his drama.

(3) The work of the older poet is extinct. The medallion represents one of its scenes, while we not being aware of the older poet, wrongly think that the scene is from Kalidasa's Sakuntala.

But there are no grounds, at least none have yet been adduced, for these assumptions. No one has the right to question the identification without first establishing the truth of these statements. So long as that is not done, the Bhita medallion has to be interpreted as showing that Kalidasa lived before Christ.

EVIDENCE OF STYLE

Kalidasa's prose, as we have it in his dramas, is charmingly simple. Yet it is remarkably terse and vigorous. Absence of diffuseness and long compounds is characteristic. It is natural prose. Now and then it reminds us of the prose of the Mahabhashya, and also, though less pointedly, of one or two of the prose pieces of the Mahabharata. The preference for the न्यस्ये भवेत्तु where it is usual with others to have भवेत्तु न्यस्ये, the use of यत्प्रत्ययान्त words as attributives in disagreement with the gender of the corresponding substantive, Kalidasa has in common with Patanjali. Whether these are personal or

characteristic of his age it is difficult to say. But it is to be noted that as we go back to older and older writers, the prose comes up more and more to this standard of natural as distinguished from artificial prose. Thus Bana, Subandhu, Dandin are less and less artificial in order. Prof. Macdonell notes artificiality of style in an inscription composed by Harishena in the 4th century. But of the Girnar and Nasik inscription of the 2nd century, the learned Professor says that they are altogether less artificial than the prose parts of Harishena's Kavya and a fortiori than the works of Dandin, Subandhu and Bana.

These considerations justify the inference that the older the writer the less artificial he is. We are however concerned with the converse proposition, viz the less artificial the writer the older he is. If the converse is allowed, then Kalidasa is older than Girnar and Nasik inscriptions. As a rule, in such cases, the converse comes out to be true. Yet here we shall not to take it for granted without further proof.

EVIDENCE OF LANGUAGE

When a language is in the stage of formation, fresh words are imported. sometimes old words fall into disuse or change the meaning. Change of meaning may imply that the language is growing; it is certainly a sign that the language is not dead yet.

Now take the word परमेष्ठिन् । This word is not sanctioned by पाणिनि । Katyayana allows it. Amarasimha in the 6th century at the latest, declares it as a संज्ञा of ब्रह्मन् । But Kalidasa does not treat it as a संज्ञाशब्द । He speaks of Vishnu "भूतार्थव्यावृत्तिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः" । Of Rama as Vishnu परशुराम says "आहितो जयविपथ्ययोऽपि मे ह्याद्य एव परमेष्ठिना त्वया ।" Referring to ब्रह्मन् he says "दिवमध्यास्व शासनात् परमेष्ठिनः ।" If परमेष्ठिन् were a संज्ञाशब्द at his time, he would not have used it promiscuously for ब्रह्मन् as well as विष्णु । The lexicographer records usage he does not

invent meanings. Hence long before अमरसिंह the word had acquired the character of सञ्ज्ञा। This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa.

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that पेलव is a word that involves an obscene idea (अश्लीलाद्यं) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The साहित्यदर्पण is of the same tenor.

It is strange however that पेलव is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कोमल in describing delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he writes "सृणालिकापेलवमेवमादिभिः" though सृणालिकाकोमलमेवमादिभिः preserves the meter as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society have said "धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः", "अपश्यदपेलवव्यापि तपत्तम्" "नवकुसुमपेलवा लम्" "प्रकृतिपेलवा प्रियसखी" &c. He makes the mother address the daughter—"तपः क्व वत्से क्व च तावक् वयुः सहितं धमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification ! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than—after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

clares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between वाहि with two accusatives and the same with one accusative only (c. f. त सुतां याहयितुम्, पाणिमयाहयत, जायाप्रतिवाहितगन्धमाख्याम्, &c.), between the तद्धित अण् causing आदिह्रस्वि and the same with उभयपदह्रस्वि (c. f. जणभिन्नसौहृदः, समवयोद्वपरमनीयं भवतीनां सौहाहम् &c.), between the क्त affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c. f. काया मालिनी, शक्वं पवनः &c.) between the प्रयोजक without णिच् and the same with णिच् (c. f. "सवशैला ददुहधरिवीम्" "माता तां प्रणमय" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतुमुखसमीरिता । प्रहतिरासीच्छब्दानां चरिताया चतुष्टयी ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c. f. "प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः" "पञ्चादध्वयनाद्यं च ततो रधिरिवामवत्" "धातोः स्थानेनवादेशं सुयोवं सन्वयेययत्", etc). He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वागर्थाविव संपृक्तौ जगतः पितरौ" । This is again seen in Kumara— तमयमिव भारव्या सुतया योक्तुं सहसि" ।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes त्रियम्बकं संयमिन ददर्श । He was not unaware of the usual form ; for he writes व्यक्रीडत वाम्बकपादमूले and elsewhere जङ्गीकृतस्त्राम्बकवीचलेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre ; for त्रिलोचनं संयमिनं ददर्श agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that त्रिलोचन was a name of Siva ; he writes त्रिलोचन-स्त्रामुपचक्रमि च । How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar ? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write त्रियम्बक or वाम्बक । In other words, त्रियम्बक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "मीहेनान्वरतगुरियं मुच्यमाना विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" । We can not say he did not

know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare “वर्मा तमनुगच्छन्ती” “गच्छन्तीनां रमणवसतिम्”, etc. Nor was the metre in his way for he could have easily written “गङ्गा रोधःपतनकलुषा विषतीव प्रसादम्” । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing ‘मन्दं मन्दं नुदति पवनः’ । Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कर्मधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also “निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गाढम्” “अहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्” । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कर्मधारय compound.

Here is another instance. Kalidas writes “तं पातया प्रथममास” instead of the usual form पातयामास; in place of प्रथमयाचकार he has “प्रथमया यो ननुषं चकार”; for सयोजयामास he writes “सयोजया विधिवद्दास” । As before the explanation is that he believed the व्यवधान between the आमप्रत्यय and the अनुप्रयोग was legitimate.

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished. It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to लौकिक writers, but to which वैदिक writers are fully entitled; The Mahabhatya recognises the principle—सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived लौकिक writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, i. e. of भाषा as distinguished from छन्दस्, was not yet cast in the unalterable mould forged by Panini.

When an उपसर्ग precedes a root we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राग्धातोः" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c. f. "पञ्चादध्ययनाद्यंश्च धातोरधिवाभत्" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (ऋन्दस्) to the Sanskrit literature (भाषा) । Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with ऋन्दस् ।

I note here a few more points of resemblance. The सुक् preceding शानच् is absent in "कामयानावस्थी राजा" । The root सह takes the वैदिक affix णि in "तुरासाहं प्रोषाय", "तुरासाह्णि शार्ङ्गिणम्", चक् is absent in "कुसुमावचयव्ययहस्ता" । उपस् is used in the feminine in "इहारागया नवीषसा" । Vedic metre is used in the verse—
अभी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्षद्भर्माः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धं वैतानास्तां वज्रयः पावयन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B. C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to ऋन्दस् । Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पाथिबः—Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिरञ्जनाय—to please the people, but प्रकृतिहिताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertaking consider if good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people—सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmins declare. Last is the prayer for self—ममापि च चपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परित्यज्य किरात्मभूः—and let Siva remove my re-birth.

This is typical of the true Brahmanas—the Brahmins to whom even when he is performing the यज्ञ of his father the thought does not occur to offer the first share of पिण्ड to the soul of his sire, but to those who have “न माता न पिता न वन्धुः”—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query देवमन्नं क्व दीयम्—the Brahmana whose father goes without a share of the पिण्ड until and unless the priest utters the permission इष्टाय दीयताम्। ‘What an example of self-sacrifice ! क्व दीयम् is the query, not कर्तव्यं दीयम्। Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people.* The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सरस्वतीं श्रुतिमद्वतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रव्यचाभिः प्रपन्नस्तनुभिः &c—Siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like चपयतु वः ईशः—May the Lord protect you—is a perfect form of चाशिसु। Why then this solicitude to tell people how ईश is known ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says स स्यात्: स्थिरभक्तियोगमुलम्भि निःश्रेयसायास्तु वः—May Siva who is easily reached by steady devotion, promote your welfare. There too स्यात्: निःश्रेयसायास्तु वः would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्यात्: is स्थिरभक्तियोगमुलम्भः. Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of व्यर्थविशेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः and स्थिरभक्तियोगमुलम्भः except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God. His third drama is more explicit. There he says सन्मार्गावलोकनाद्य व्यपनयन्तु स वक्तासर्षी इतिनीमः—May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (तामसी इति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्गः). Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“सहजं किल यदिनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्म दारुणोऽनुकम्पाद्दुरपि श्रेयियः” ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule, I kill fish no doubt ; but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

If is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the Sakuntalam more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal, not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

श्रीवामनाभिरामं सुहृन्नुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पथाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दमे रक्षावलीदैः यमविहृतमुखसंश्लिभिः कौण्ठिक्या
पञ्चोदयद्गुत्वाद्ययति बहुतरं स्त्रीकमुद्यां प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवृत्तां प्रकृतिहिताय पार्थिवः—Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishtira, or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय not रक्षनाय । We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—“यथा प्रह्लादनाचन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा—अन्वयीं राजा प्रकृतिरक्षणात्”—रक्षन is the nature of राजा । Just as the चन्द्र ceases to be चन्द्र by not gladdening the heart of men, the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रक्षन । When such a person omits रक्षन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित । This line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after. First to second century B. C., is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhacharita in an old book written in the 1st century A. D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as विश्रुत in the sense of 'resting place', निर्वह्य to express "carrying away", etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance, however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita, I could not detect in it a single वृद्धि form except the व्यवधान between the आनुप्रत्यय and the अनुप्रयोग. But this व्यवधान alone cannot be decisive. For, though कात्यायन prohibits the व्यवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition. The मङ्गि allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar; so much so, that he devotes a section of the second book of his Buddha-

charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikavyam. Thus "व्याङ्परिभ्यो रसः" is illustrated by "शमेऽभिरमे विरराम पापात्", "स्वरितङित् कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले" by "भेजे दमं स विवभाज साधून्". This is verse 33. "विपराभ्यां जेः" is illustrated by the next verse—

नाधीरवत् काममुखे ससङ्गे न स ररञ्जे विषमं जनन्याम् ।

पृतेन्द्रियाद्यांयपलान् विजिग्ये बन्धुं य पौरांश गुणैर्जिगाय ॥

The verse following is devoted to "इषो गुा लुङि" । Thus—

नाधीष्ट दुःखाय परस्य किर्यां ज्ञानं शिवं यत् तदध्यगीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find आनचं, जुहाव, ददौ in II 36 ; सखौ, पयौ in II 37 ; वभाधे, जजल्प, अशक्त in II 38 ; प्रपेदे, मेने in II 39 ; अचेच्छिदिष्ट, अवेमिदिष्ट in II 40 ; विजिग्ये, जुगोप, तत्याज, ररञ्ज, प्राप, वृत्तुधे, जघ्ने, प्रजङ्घी in II 41 ; अजीघनत्, ददर्श, बबन्ध in II 42 ; अचारीत्, अहासीत्, आपत् in II 43 ; अजिहीर्षीत्, अचिकीर्षीत्, अविचचीत्, अदिधचीत् in II 44 ; and so on.

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

त्रियं पराङ्गां विदधद्विधावजित् तमो निरसन्नभिभूतभानुभत् ।

नुदप्रिदाधं जितचारुचन्द्रमाः स वन्द्यतेऽहं त्रिह यस्य नीपमा ॥

Slokas 14, 15, 16 of Book I, are illustrations of अन्त्य and मध्यमक । Instances like "रत्नप्रभोद्भासिनि यत्र स्नेहे तमो न दारिद्र्यामिवावकाशम्," "भूस्तपराङ्गोऽपि सपक्षएव प्रवृत्तदानोऽपि सदानुपेतः" furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामासुखेन्दून् परिभूतपद्मान् यवापयातोऽर्घ्यविमान् भानुः ।

सन्तापयौगादिव थारि वेष्टुं पश्चात् समुद्राभिमुखः प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from Naishada—

निजाग्रनिर्दग्धमदङ्गमस्यभिर्मुखा विधुर्वाञ्कति साञ्कनोन्मज्जाम् ।

तदास्यतां यास्यति तावतापि किं बधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from *महा*, the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A. D., Kalidasa may be placed at the latest, early in the 1st century B. C.

I am surprised to find that Prof. Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the *Buddhacharita*, referring to slokas—5—12 *Raghu VII* he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha ... One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see the injustice of this charge. The physical impossibility of the suggestion

did not strike Prof. Cowell, because he was labouring under the delusion of the now exploded 6th-century theory.

The scholarship and erudition of the learned professor, however, demand an independent examination of the question

The description in Raghu runs thus —

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

बभूवित्यं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकाव्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्धटनवान्तमाख्यः ।

बभूव न सम्भावित एव तावत् करिण रुक्मिणीषु च केशपाशः ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमण्यपादमाचिष्य काचिद्द्वारागमिव ।

उतस्तदालोलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान् ॥ ७ ॥

विलीचनं दक्षिणमक्षणेन सम्भाव्य तद्वक्षितवामनेन वा ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेक्षितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबभूव नीवौम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेथं हस्तैर्न तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अर्धाचिता सलरमुख्यतायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याचिदासीद्रसना तदानीमद्दृष्टमूलापि तसूत्रशेषा ॥ १० ॥

तासां मुखे रासवगन्धर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलीलनेत्रममरैर्गवाचाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिमिरापिवन्ती नायगो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयं वरं साधुममंस्त भोग्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत् कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

svaghosha has the following—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रेम्णजनात् प्रवृत्तिम् ।

दिदृक्षत्वा हर्म्यतलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृतामागुञ्जाः ॥ १४ ॥

ताः मुक्तकाञ्चीगुणविधिताश्च सुपतप्रवृद्धाकुललीचनाश्च ।

वृत्तान्तविन्यस्तविभूषनाश्च कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १५ ॥

प्रासादसोपानतलप्रणादः काञ्चीरवे नृपुपनिःस्वनैश्च ।

विभ्रामयन्त्यो गृहपचिसंघामन्योन्यवेगाच्च समाधिपन्तः ॥ १६ ॥

कासाञ्चिदासानु वराङ्गनानां जातलराणामपि सीत्सुकानाम् ।

गतिं गृहत्वाज्जटुर्विशालाः श्रोणीरथाः पीनपयोधराश्च ॥ १७ ॥

श्रीं समर्थापि तु गन्तुमन्या गतिं निजयाह यथो न तूष्णम् ।

क्रिया प्रगल्भानि निगूहमागच्छः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १८ ॥

परस्परौत्पीडनपिष्टितानां संमर्दसंशोभितकुण्डलानाम् ।

तासां तदा सखनभूषणानां वातायनेष्वप्रशस्यी बभूव ॥ १९ ॥

वातायनेष्वस्तु विनिःसृतानि परस्परौपासितकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरेजुस्तु खपङ्कजानि हर्म्यश्विपङ्कजानि ॥ २० ॥

ततो विमर्त्युं वतीकलापैः कौतूहलोद्घाटितवातायनैः ।

श्रीमत् समन्तान्नगरं वभासे विद्यद्विमानैरिव साप्सरसीभिः ॥ २१ ॥

वातायनानामविशालभावादन्त्योन्यगच्छार्पितकुण्डलानि ।

सुखानि रीजुः प्रमदीक्षमानां वद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन् कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बभ्रुर्गामिव गन्तुकामाः ।

उर्ध्वान्सुखाच्चै नमुदीक्षमाणा नरा बभ्रुर्गामिव गन्तुकामाः ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता जाल्लक्ष्यमानं वपुषा त्रिधा च ।

धन्यः स्वभादेति शनैरवीचन् युद्धैर्मनोभिः खलु नावभावात् ॥ २४ ॥

In the lists above, Prof. Cowell thinks sl. II of Kalidasa is directly taken from sls. 19 and 20 of Asvaghosha, and the entire description in the former is suggested by that in the latter. I see, however very little in common in the two descriptions except the fundamental idea that female rushed to have a look at the prince. The rush of females towards windows and terraces to witness marriage processions, is of every day occurrence to every city in India, and no Indian is in need of this idea of a rush of females being put into his head by another person. The details of the description will of

course vary with the writer. In the above, we have only two points of details that are common...the idea that with the female faces crowding there, each window looked as if decorated with so many lotuses and the remark made by the females. We have to find out to whom these are due...to Asvaghosha or to Kalidasa.

Before proceeding further, we note that all the slokas quoted above from the Raghuvamsam, along with a very large number of other slokas not quoted, occur in the Kumarasambhavam also with slight verbal changes where necessary to suit the context. Besides, there are several others in the two poems, Kumar and Raghu, which embody the same thought in different words. When an author repeats in one book what he has written in another, it is a sure sign that he is repeating his favourite ideas. On this consideration, the presumption is that Kalidasa is the author of these common ideas; if he were not, he would not have paraded them in this fashion. The thief does not make a display of stolen goods.

On the other hand, an examination of Asvaghosha's Buddhacharita shows that with all his mastery of the language the writer is poor in ideas. Fine ideas abound in his work it is true, but in almost every case I have been able to trace them to Valmiki or Vyasa, or Kalidasa, Asvaghosha is an expert in adapting other people's to serve his own purpose. His description of the scene as quoted above is apparently a nice piece of poetry. But it does not contain a single idea which Kalidasa has not expressed in his works. The difference is that the ideas are scattered in Kalidasa but focussed in Asvaghosha. Let me try to prove what I say.

The 15th verse of Asvaghosha quoted above presents the picture of women with their jewellery misplaced (हस्तान्विन्दन्) through ergerness; and with their progress hampered by the waist-chain which has slipped down.

Kalidasa describes the misplacing of jewellery in Kumara.
1. 4.—“यथासुरीविभ्रमखड्गानाम् &c.” The waist-chain interfering with motion is described in Kumara III. 35—“सप्ता नितम्बा-
दवलम्बमाना पुनः केशरदामकाशीम् ।”

The idea of haste expressed by this sloka of Asvaghosha does not seem to suit the occasion. Preparations for the prince's going out were going on for days as is obvious from verses 3, 4, 5. The time for the start was also fixed (see verse 6). Verses 10, 11, 12 show that the prince's chariot was moving very slowly (शनैः, शनैः राजपथं जगद्दे) with a view to give an opportunity to such of the citizens as wished to have a good look at him. The citizens too, males and females, came out of their houses and prostrated themselves before him. The females of position waited upon their elders for permission to go up to the roofs of the houses to witness the prince pass (sl. 14). Up to this point, every thing was progressing leisurely. But all on a sudden people had to be roused from sleep; they had to dress dreamily and jewellery got misplaced (sl. 15). The prince did not pass at midnight and it is difficult to understand the sleep in high quarters.

Asvaghosha's verse 16 says—So many females rushed together that the tumult and clinking of anklets frightened the birds in the house.

Exactly the same scene is given by Kalidasa, in Raghu XVI, 56—

सा तीरसीपानपथावतारादन्वोऽन्वकीयूरविचटिनीभिः ।

सन्तुपूरधौमपदाभिरासीद्विचटिंसा सरिदङ्गनाभिः ॥

Here, in Asvaghosha the roof and the stair-case resounded with the noise of hasty footsteps: Does not this imply people, running up the steps. But in the previous verse the females are described as obliged to move slowly (सुप्तकाञ्चीगुणविनिताः). Verse 16 assumes not only great speed but a jostling crowd

also (अन्वोन्मेषाच्च समाधिपन्नाः) । There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रीडा of the inmates of the vast harem of prince कृष्ण in the river सरयू and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17). The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts. This is just the picture we see in Kumara. I. II.—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाणिभागान् मारीं शिलीभूतहिमैऽपि यव ।
न दुर्वहन्तीषपयोधराणां भिन्दन्ति मन्दं गतिमयमुखाः ॥

(Asvaghosha, verse 18). Obscene ; for an exact parallel, however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19). Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha, verse 20). Crowd so great that ear-rings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI, 1. that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मध्ये मनीषवेधान् सिंहासभस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकटलीलाद्भरलीकपालान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle. Compare Kalidasa sl. 11, above.

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch-work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23). All were so eagerly looking at the prince that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one. Also cp. "वसुन्धरा विष्णुपदमध्यासरीहरजङ्गलिन" Rag. XVI. sl. 25.

(Asvaghosha, verse 24). Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII. 65—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदधर्मपण्यं पितृव्याऽपि तप्तम् ।

या दास्यस्यस्य क्षमिन् नारी सा स्यात् कृतार्था किमुता ह्ययम् ॥

The postscript in Asvaghosha ग्रहमेकीभिः खलु नान्यमावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यस्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly

innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so as to have no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof. Cowell supposes it was, he would not have written या दासामयसा लभेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोत्ररि नाग्रिमिवे ।”

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are :—

(1) It speaks of a particular king अग्रिमिव, while other dramas refer to society in general.

(2) It is not an आशिस् at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—“सर्वस्वरतु दुर्गाणि सर्वे भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥” The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्पद्यते is the word used, not समद्यत—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्य न सम्पद्यते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion.

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निमित्र ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निमित्र and lived at विदिशा in the second century B. C.

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archæological department.

RECAPITULATION.

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which place Kalidasa in the fifth century A. D. is untenable.

(2) That from the Bhita-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ.

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A. D. This corroborates (2).

(4) and (5). That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa. From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B. C. to 100 B. C. This is another confirmation of (2).

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka. This too points to the period 300 to 100 B. C. and confirms (2).

(7) That from consideration of style, taste &c. our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2).

(8) That the *Malavikagnimitram* seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—from the two slokas of *Raghu* VI. (e. g.—*अयो-
रगाखास्य पुरस्य नाथं देवसरूपमेव । इत्यकोरक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद
भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बदारः कृपतारवरागो हरिचन्दनेन । आभाति बाला-
तपरक्तमानुः सनिम्नरोद्गार इवाद्रिराजः ॥*"), some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called *Uragapura*. This *Uragapura* is *Uraiya* in prakrit which as history says is the most ancient capital of the pandyas (Colas). Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian tribes. Chronicle also repeats that the Pandyas were in supreme ascendancy up to first century A. D. till they were overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the south with their capital at *Uragapura* must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C. for our poet does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of *Raghu* IV (e.g. *'द्विषि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रवोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।'*) also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of *Raghu* we learn that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistibly point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above.

II. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान). As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य for the existence of God; note the word आहुः—declare—in यमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति and in वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्). The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (e. f. प्रत्यक्षामिस्तनुभिः प्रपन्न ईशः ; परिगतशक्तिर्नीललोहितः). Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f. स्थिरभक्तियोगसुखमः स्यात्).

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer “नमापि च चपयन् नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः”—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (ग्रहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (अपस्य)। Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (ग्रहस्थ) who properly does his duty practises तपस्यया every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of कण्व says of the king—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षाद्योगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्जिनीति ।
अस्यापि यां स्पृशति वशिनश्चारणहन्तरीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति सुहः केवलं राजपूवः ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the ग्रहस्थायन secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read—

आलक्ष्यादन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अद्वैतप्रणयिनस्तनयात् वदन्तो घन्यासादङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टसा गात्रेषु सुखं समैवम् ।
कां निहंति चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमन्त्रात् कृतिनः प्रवृद्धः ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish ! Look at the plight he leaves his ancestors in. Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

अस्मात् परं यद्याशुतिसम्भूतानि को नः कुलं निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलीन मया प्रसिक्तं धीताशुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors ; from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्यः किल तपस्वी । कष्टं स्वल्पनपत्यता...एव भीः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बना
मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ति । समाप्यन्ति पुरुषं शश्विष एष वृत्तान्तः ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz : Let one beget a son and then take up sannyas as शाकासिंह did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the कुटुम्ब whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahman's life. Learn to think of others. Rear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives, then go out by all means. Thus Kanya says to Sakuntala—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी दीप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपि तकुटुम्बभरिण साहं शान्तिं करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽभिज्ज ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet place the testimony of no less a personage than मारीच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विद्वीजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगयतपरिवर्त्तानिवमन्वीऽन्यत्कृत्य नैयतनुभयलोकानुपहृष्टाघनीयैः ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यद्वृत्तिवृत्ति वषां भ्यो नृपाणां चयि तद्वनम् ।

तपःषड् भागमचय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. सरस्वती अतिमहतां महोयताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana, intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of कर्मन् and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king, He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतच्चिद्रं यदयमुदधिशामसीनां धरित्रीम् ।

एकःकृतस्त्रां नगरपरिघप्रांशुबाहुभुंनक्ति ॥

His charioteer compares him to Siva himself—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिव्यकामुं के ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामौव पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders. Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रविकिरणसहिष्णु क्लेशश्लेशैरभिन्नम् । With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c. f. "मधुरगम्भीराकृतिः", "अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताया वपुषः", "एवमुतसुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः", "स्थानं खलु प्रत्यादेशविमानितापि अत्र कृते शुकुन्तला क्लाम्यति" &c.)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments. He is a delightful conversationist too (c. f. "चतुरं प्रियं च आलपन् प्रभाववानिव लक्षात्") । Besides, he is a keen observer (c. f. "नीवारा शुक्रगर्भकोटरमुखमष्टाक्षरुणामधः" &c. "यद्दालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" &c. "शैलानामवरीहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी" &c), an appreciative lover of nature (c. f.—

कार्यासैकतलीनहंसमिथुना खोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

प्रहृष्टं कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥" &c.)

and also an ardent admirer of the sublime (c. f. प्राणानामनिलिनवत्तिरुचिता सत्केल्यङ्गचे वने &c.). He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c. f. "एषा राजर्षिर्न पुण्यता जानी सखी मे अयतो वसति इति") ।

Dushyanta's moral side is not less developed. Always ready to succour the distressed (c. f. 'आर्तवाणाय वः शस्त्रम्' &c. "आर्त्तानां भयमपनतुमात्तधन्वा" &c.), he takes special delight in removing hindrance to the rites of the virtuous (c. f. कुतो घमक्रियाविघ्नः सतां रचितरि लयि" &c. "किं तावद्ब्रतिनामुपोदतपसां विघ्नैस्तपो दूषितम्" &c). A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend. Compare—

सुखपरसा हरेरुभयैः कृतं विदिवमुद्धृतदानवकण्ठकम् ।

तव शरैरघुनानतपर्वभिः पुरुषकैसरिण्यश्च पुरा नखैः ॥

He is a loving and considerate husband and an affectionate father. Practice of virtue and constant thinking of virtuous acts have banished dishonest ideas from his mind. So much so that not only does his mind not incline to what is not virtuous, but he can know with certainty that whichever way his mind inclines that must be the right course. He has reached that stage towards perfection when likes and dislikes regulate the moral code (c.f. "असंशयं चतुपरिग्रहमा यदायं मद्यामभिलाषि मे मनः" etc. "कामं प्रत्यादिष्टां क्षरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् । बलवत् दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥") His regard for the Brhmanas is unbounded.

Such is Dushyanta as a man and Kalidasa's ideal of a man.

As a king, Dushyanta does not brook the existence of a rival ruler (c. f. "—उददिश्यामसीमां धरित्रीर्भूकः कृतसां नगपेरिचप्रांशवाहः सुनक्ति" etc.). He is upright, always guarding the good against the aggressions of the wicked (c. f. "नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः प्रशमयसि विवादं कल्पसि रक्षणाय" etc). He considers his kingdom as a vast household of which he is the head, the subject the members. Compare—

"प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्मयित्वा निवेवते श्रान्तमना विविक्रम् ।

युधानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव हिपेन्द्रः ॥"

"येन येन विगुण्यन्ते प्रजाः क्षिण्यन्ते बन्धुना ।

स म पापाहते तासां दुष्यन्त इति पुण्यताम् ॥"

He personally supervises the daily administration of justice in his capital and does not leave it wholly to the ministers (c.f. "वेववती, मद्यचनादमात्यमाचार्यपिशुनं ब्रूहि चिरप्रबोधान्न सम्भावितसम्भाभिर्मानसिनमध्वासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकायमार्येण तत् पत्रमारीष्य दीयतामिति" etc). There is evidence to show that he arranged tours to check the work of his representatives in the provinces. Thus when asked by अनसूया to explain his presence at the

hermitage, that plea of a tour is offered and taken as a perfectly natural explanation (c. f. "यः पौरवेण राज्ञा धर्मं अधिकारं निवृत्तः सोऽहमविद्वत्क्रियोपलब्धाय धमारण्यसिद्धमायातः etc.). Hence everything goes right under his rule (c.f. "न कश्चिद्विद्यानामपक्वोऽपि अपश्य मज्जते" etc.)—He firmly believes that the wicked do not exist in his kingdom and is shocked to hear his friend माधव overpowered by some wicked person.

His power was almost unbounded and was answerable to no one on earth, except his conscience, for what he did. In these circumstances the conscience must be well-nigh super-human to keep its possessor in the path of virtue regardless of temptations. The poet has given two instances that appeal to two of the least resistible among the baser instincts of the human mind ; and on each occasion his hero has come, out with untarnished glory.

A millionaire dies childless ; minister decides that his entire property reverts to the state, and reports accordingly. Dushyanta reverses the decision and directs that enquiries be made about the truth of a certain vague rumour that one of the wives of the millionaire was with child. Any modern court would laugh at Dushyanta and leave it to the child in the womb to come out and fight it with the state !*

A lady of distinguished parentage, nobler than that of the king himself, of fresh youth and unparalleled beauty, is brought before him by relatives as his wedded wife. He however does not remember having married her. But her beauty deeply impresses him. Compare—

इदमुपगतमेव रूपमल्लिकार्कान्तिं प्रथमपरिगृहीतं सागद्वयेति व्यवसान् ।

अमर इव विभाति कुन्दमल्लस्तुषारं न खलु सपदि भीक्षुः नैव शक्नोमि ह्यतुम् ॥

The lady herself declares the marriage. Her kinsmen, including among them a venerable sage bear witness to the

* Adopted by Prof. Gajendragadkar, (P. 264. Notes.)

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "अहो धर्माविचिता भतुः...कोऽन्यः विचारयति"। When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भोः किमवभवती विप्रलभसी ।

कुसुदान्वेव शशांकः सविता बोधयति पञ्चजान्वेव ।

वशिनां हि परपरियहसं श्लेषपराङ्मुखी हस्तिः ॥

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f. "वयस्य न परिहार्यं वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते", "विनिपातः पौरवैः प्रार्थयते इति न ग्रहे यमेतत्" etc.)

(b) Kanva - is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, is however, is as genuine as it is remarkable; because he is merely her fosterfather and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तदभवत्...अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः" etc). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure,... He greatly moved when he says "अनस्ये गतवती वां सङ्घर्षं चारिणी"*। The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the words—

"शममेव्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरुढं नीवारवलिं विलीकयतः ॥"

गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु etc.*

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादनाधीयतां यत्रः etc.

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यासात्यद्य शकुन्तलेति हृदयं स स्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः क्षम्भितवाय्ववृत्तिकलुषस्त्रिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्षव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरणीयकसः
पौड्यान्ते गृहिणः कथं नु तनयाविच्छेददुःखेनैवैः ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

The sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनौक-
सोऽपि लौलिकज्ञा वयम etc.). His advice to Sakuntala and message
to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

युशुषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्तं प्रव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलसग्राधयः ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्त्या संयमधनानुज्ञैः कुलश्चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यवान्भवकृता स्नेहप्रवृत्तिश्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृष्ट्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बधूवन्भुभिः ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवती भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिचक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवाकं प्रसूय स पावनं
मम विरहजां नलं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥)

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child. A daughter is to him a trust property ; as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय संप्रेष्य परिगृह्णतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यपि तन्यास इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair, was joke (c f. परिहासविजलितं सखं परमार्थेन न गृह्यतां वचः) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis-owned by the king. This would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf. गृह्यतीत्य तया परकीयैर्दूतैः शिखण्डके तावदमानस्य अपसरसा इव वीतरागस्य नास्ति इदानीं मे मीचः &c.)

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with portrait of sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Saringariva is the foremost of Kanva's disciples. He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has confidence in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c. f. तयादीदं शब्दपरिचितविविक्तं न मनसा जनाकोपं मन्यं हृतवहपरित गृहस्थिव) । The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c. f. भी महा-ब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः etc).

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

कृताभिमर्शाननुसन्धमानः सुतां त्वया नाम मूर्ध्नि विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राह्यता स्त्रमर्थं पादोक्तो दसुरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying सुते भवदभिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शब्दमशिक्षितो यस्तस्याप्रसाधं वचनं जनस्य ।

परातिसम्मानमधीयते देवि येति ते सन्तु किञ्चाववाचः ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker.

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

“अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रवृत्त इव सुप्तम् ।

वह्निमिव स्वेरगतिकं नमिह मुखसङ्गिनमवैमि ॥”

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c. f. शास्त्रैव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमशानिः अयं शावभवानेवमाह । दीयतामर्थं प्रत्ययप्रतिवचनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue, saying 'शाङ्गैरेव किमुत्तरेण । अनुहितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्तमाने वयम् । (राजनं प्रति)

तदेवा भवतः पत्नी त्यज वेनां गृह्णाण वा ।

उपपन्ना हि दारिण्यं प्रभृता सर्वं तोमुखी ॥

गीतमी गच्छायतः" । The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically leads the party in its homeward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (c. f. "मानुषेषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः" etc. "पितृ निवेद्य परिकल्पितसुखयोगा रूपोद्भवेन मनसा विधिना कृता न" etc.). But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side—Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (c. f. "अवसरोऽयमात्मनं दर्शयितुम् etc.). She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her ; c. f. "पत्ति से सीदरखे झीसपि एतेषु" etc.

"पातुं न प्रथमं व्यवसति जलं पुष्पास्वपीतिपुया

नादत्ते प्रियमखनापि भवता खेडिन या पक्षवम् ।

अथ नः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतुतुसवः

सियं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वं रनुजायताम् ॥"

She is a tender and expert nurse. Compare—

"यस्य त्वया ब्रणविरूपणमिह दूनी तेषां न्यषिष्यत मुखे कुशसूचिविज्ञे ।

ग्रामात्मसुष्टिपरिवर्जितको जहाति सीड्यं न पुत्रकृतकः पदवीं खगस्ते ॥"

"अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्जित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनज्योत्स्ना । She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery.

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (c.f. "अयि आत्मगुणवसानिनि" etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

“गममेवति मम शोकः कथं नु वत्सं त्वया रचितपूर्वम् ।

उत्पन्नद्वारि विरुद्धं नीवारयति विलोकयतः ॥”

As wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders, co-wives, and attendants. But as regards her husband, the celebrated line—भर्तुः विप्रकृतापि रोषयत्या सा अ प्रतोषं गमः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनार्य towards her husband. When the fatal decision was finally announced, she only said “भगवति वसुदेदिहि मे विवरम्” and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c.f. “सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाष्पा वाह्यत-चेपं कन्दितुष प्रवृत्ता” etc.) like another model woman, Sita, who—

“न चावदद्भर्तुं रवणं माय्यां निराकरिष्ये जिनाह्वतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखं भाजं पुनः पुनर्दुःखकृतिनं निनिन्द ॥”

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal “वसनेपरिधुसरे वसन्ता नियमचाममुखो हृत्केवलिः” but Sita with the divine resolve—

“साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरुद्धं प्रस्तेयव्रितं यतिषु ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि तमेव भर्ता न च विप्रयोजः ॥”

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f. “अहो मधुर-मामो दर्शनम्” etc. “समवयोरुपरमणीयं भवतीनां सीद्वाद्म्” etc. “तिस्रस्तवमवली

दृश्यन्ते सर्वाश्च दृश्यन्तीयाः" etc.). Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference.

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three. Anasuya is the most reserved and the least shy and timid. Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self-possession. She receives the king and arranges for the rites of hospitality.*

Priyamvada is more confiding. Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive. Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future. Hence Anasuya is provident (c. f. एतन्निमित्तमेव कालान्तरवत्तमा निधिपूता तथा केशरमालिका" etc.). While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c. f. "वयसा बहुवृद्धभा राजानः श्रूयन्ते यथा आश्रयोः प्रियसखी वत्स जनशोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य" etc.); while Anasuya is apprehensive (c. f. "प्रियं वदं यद्यपि गान्धर्वं च विधिना... निहतं मे हृदयं तथापि एतावच्चिन्तनीयम्" etc. 'अद्य सरजर्षिः... नगरं प्रविश्य... इतो गतं इत्थानं अरति वा न वा" etc.). Priyamvada is confident (c. f. "विद्यन्मा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविशेषिणा भवन्ति" etc.) Priyamvada cares more for sentiment (c. f. "ताव इदानीमिमं इत्थानं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यति इति" etc.). Anasuya is more practical (c. f. "गुणवते कन्या प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः । त यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासिन कृतार्थो गुणजनः" etc.). In this respect the friends compare well with the disciples शार्ङ्गरेव and शारदसः ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies. We have an instance when Duryasas has pronounced his curse. Priyamvada is stunned and commences blaming destiny but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the gage (c. f. "गच्छ पादयोः प्रथमा निवर्त्तयै नम्" etc.)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "सुखयितप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गता" etc.) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. "तदितः अभिज्ञानमङ्गलीयकमस्यै विमुक्ताव" etc.). Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says referring to the present "दुष्करमहं करोमि", Anasuya replies pointing to the future "गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्तः साहयति"।

To Sakuntala, therefore Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रियंवदामित्राः सख्यः" not "अनसूयामित्राः"। But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c. f. "अनुसूये अलं रुदित्वा ननु भवतोभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला" etc.). He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. "अनुसूये गतवती वां सहधर्मं चारिणी । निर्यस्त शोकमनुगच्छन्तं माम् etc.)*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her, Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "काव्यं वा काव्योपरोधं न परिहरति")।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c. f. "उत्तच्छिष्यं नो ज्योतिरकं जगाम")। In the Sixth

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c.f. 'मस्य हृते मङ्गलवा ज्ञान्यति') that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c. f. 'सति खलु दीपे व्यवधानदीपेणायमन्वकारदीपमनुभवति' etc.), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c. f. 'देवा एव तद्यानुहासान्ति यथा अचिरं यमं पश्यीं भर्ताभितन्दो-यतीति' etc.) Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act.

III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM.

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam. King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta; the king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage. Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers all but pretends ignorance. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (c. f. "देवमयाः प्रतिकूलं शनयितुम्" etc.). This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a तपस्वी to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model रघुस्यकन्या. He sees the breach of decorum it implies and creates अनसूया to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Maha Bharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the विरह of his heroine.

Again as a model रघुस्यकन्या it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—अनसूया. The other friend प्रियवदा is thus a necessity. Also to

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question. It is necessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough तपसी । Marriage to her is a mere question of duty (धर्म) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely mad brooding over his childlessness. Thus Sarvrdanama's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

* The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva waits more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

‘यद्यो हि कन्वा परकीय एव तामय सम्बन्धे परिरुतुः ।’

‘जातो समाय’ विशदः प्रकाशप्रव्यपि तन्वास इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is a high-spirited तपसी । She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience-hall and personally demanding the legitimate rights.

on behalf of her boy. She wins her cause by her courage, of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet-ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest outlines of the story (viz. the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kauva's absence, forgetting the marriage and Kauva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own.*

[N. B.—The significance thus of Durvasas's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all the ladies of the harem. See para above also].

(b) THE PADMAPURANAM.

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The present Padmapurana must therefore be later than these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of

* Thus etc.—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticism has lost much of its sternness and indifference, and has become a compromise between its old self and elevated गङ्गा. The austere author of the original Puranas would not have stooped to paint the picture of asceticism we see in the Sakuntalam. The present Rāmapurana with respect to this portion, is thus indebted to the dramatist and not he to the Purana.

IV. The (Religious) creed of Kalidasa.

It will not be out of place to dilate in a detailed manner about the religious creed of Kalidasa as distinguished from that of Bhavabhūti and Bhasa as discussed in our editions of Uttaracharita and Swapna or Pratimanataka.

Every individual has a religion of his own and Kalidasa also as an individual specially as a staunch supporter of Brahmanical hierarchy and ब्रह्मचर्य had a religion of his own; from a deep study of his works let us now consider the characteristic religion the poet entertained in his mind—the religious sect to which he belonged i.e. a determination of the God whom he worshiped and at whose devotion he rose to such an eminence and poured forth such melodious muses. Up to this time all critics have maintained and will maintain that Kalidasa was an out and out saiva. Mrs. Manning with reference to the Vikramorvasiya writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The Manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu-faith in which the abstract deism of the Vendanta is qualified by identifying the supreme invisible and inappreciable spirit with a delusive form which was the person of Rudra or Siva." (Comp—"एकेश्वरं विमिदं विधा" &c. in K. VII 44 etc.). We shall now examine the view that "Kalidasa was a true votary of Siva."

In the first place we see that the poet opens all his dramas with a salutation of Siva. These benedictory verses give unmistakable signs of his Saivism. But may it not be urged, that as Kalidasa was to depict scenes of true love to his readers, he thought it worth while to worship Mahadeva the true type of ideal love (see Kumar. I sl. 53 and 54), and that the drama may be completed unobstructed. Again as people worship Ganesha to dispel obstacles, so men worship Siva to acquire knowledge. The upanishads say "ईमानः सर्वविद्यानामीश्वरः"। Then perhaps the poet worshipped Siva to add to his treasure—house of knowledge. But a close thinking will show that Kalidasa as a Saiva only and worshipped his ideal god Siva. Every poet begins his work by a true worship of his 'Istadeva' and worshipping one's own 'Ista-deva' is peremptory in the sastras. Just as the Vaishnava Bhaṭṭanarayan opened his Veni-sambhara belauding his Ista deva Vishnu, so also Kalidasa opened his drama worshipping Siva, his Istadeva. Though a saiva he was above narrow sectarianism; see Kum VII.

Kalidasa at the very beginning of his Raghu writes—"वसुधायैविसम्पत्तौ वागदं प्रतिपत्तये । अगतः पितरौ बद्धे पार्श्वतोपरमेश्वरौ"। From this we should not conclude that he worshipped Siva to attain to words and their meanings only. Kalidasa was to write a great poem and during his progress he should not be in want of words—for this very cause he saluted his 'Ista-deva' to have his wish. This as said above is the proper sastric rule and Bhavabhuti too paid respect to it when we find him compose his work with a devotion to his Istadeva.

Again Kalidasa makes Rudra the highest God of Vedanta; the Vikramorvasiya says—वेदान्तेषु यसाहुरेकपुरुषं व्याप्यस्थितरोदसी—while on the other hand Mahadeva himself says in his Mahanirvana Tantra that he worships the eternal Brahman, the God of Vedanta which is nothing but consciousness. Thus

still as Kalidasa makes Siva the great God of Vedanta, there can be no tinge of doubt that he was a Saiva.

The Vikramorvasiya further says that Siva is to be sought by those who are desirous of salvation—“अन्तर्य सुसुहृभिर्नियमित-
प्राणादिभिर्भुज्यते” । The two lines of the Sakuntala ‘ममापि च चपयतु
नीललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मसुः’ give strong proof that Kalidasa
was desirous of salvation. From these two premises again
we come to the conclusion that Kalidasa is one who besought
Siva—and we have a perfect syllogism in Darii. The side hint
of this view of his is also borne out in his Malavikagūṁitṛa
where he says “एकैव यो स्थितोऽपि प्रणतवद्भूषणे” ।

Kalidasa in his Sakuntala and Malavikagnimitra writes
thus—“प्रत्यक्षामिः प्रपन्नसुनिवृत्तवस्त्रामिरष्टाभिरीशः,” “व्यपनयतु सर्वस्वामसौ
इतिमौशः” । And by Isa he cannot but mean the great Siva,
for Vikramorvasi and Kumar say:—

“यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो युषार्थाक्षरः” “तामगौरवमेदिन सुनीत्यापश्यद
देशरः” “देशी हि जगतः पिता”—K. VI. Harivamsa also says Siva
as Isa “यस्यादीशी महतामनीश्वराणां भवानाद्यः प्रोतिदः प्राणदय । तस्याहि त्वामीश्वरं
प्राहुरीश सन्तो विहासः सर्वशास्त्रार्थविशः ॥” In fact the eight Prakritis
of Krishna is made the sole property of Siva by Kalidasa, so
great was Siva to him. (For the 8 Prakritis of Krishna see
Gita—भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा”) ॥

“आपृच्छस्व प्रियसखसमुं तन्नमालिख शैलम् ।

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदं देवं मेखलासु ॥—”

In this verse of the Meghaduta, Kalidasa says that Raghu-
patipada was पुंसां वन्द्य which means ‘worshipped by people’
and not by him. When the speaker says ‘people say or some
say’ he utters public opinion and not his own. Compare ‘or
as some sager would sing’ &c.—in Milton, “अन्यं तु...इतिकारोक्ते-
रेव यदहमिच्छामि”—Haradatta under “शक्तिरसौश”, where ‘some’
and ‘अन्य’ do not include the speaker. Thus here our poet disclo-

ses his own religion. Had Raghupati been his 'Istadeva' he might as well have said in some such strain as "वन्देहि मे ।"

Further in several places of the Meghaduta the poet makes Siva the preceptor of the three worlds and has given him such an eminence that we cannot but take Siva as Kalidasa's ideal God. Compare "पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम वक्षीयरेण्य" &c.

Kalidasa in his Raghu says that Raghu conquered all the countries and came to Mount Kailasa, the abode of Siva his Istadeva. Here the poet was in a fix. On the one hand if the place remains unconquered his hero's 'Dig-jaya' will remain incomplete, on the other hand he could not tolerate that his 'Ista-deva' should admit defeat to a man. To avoid Scylla he came upon Charibdes. Thus to keep his hero unstained, and his 'Ista-deva' 'undefeated' and supreme, he purposely said thus keeping both his purposes in tact—

तवाचीभ्यं यशोराशिं निवेष्ट्यावस्रोह सः ।

पौलस्त्यातुलितसाराद्रैरादधान इव क्रियम् ॥

As Siva was Kalidasa's Ista-deva, he cannot but utter this ingenious remark in case of Mt Kailasa.

Brahma, Vishnu and Maheswara are the three embodied manifestations of the Eternal Brahman, of these again Maheswara is Kalidasa's pet god, so in Kumara he makes Brahma utter about Siva—

"स हि देवः परं ज्योतिस्तमः परे व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावहिं नं मया न च विद्युता ॥"

Further to his Mahadeva worldly things are of no value—he was beyond all senses (see Kumara V). Thus the existence of Cupid liked by all, was made non-existent by him. Compare—
"तावत् स वदति भवनेनशब्दा भयावशेषं मदनचकार" । In fact the whole

of Kumara reverberates with the glory of Siva. Compae
 “मनोरथस्य विषयं मनोविषयमात्मनः”, “अन्तरात्मासि देहिनाम्” &c.

Kalidasa was also aware of the fact that everyone looks upon his own beloved God as the highest One, as he himself looked upon Siva. Thus there is no inconsistency when he makes the gods distressed by Tataka in Kumara resort to Brahma and extol him to the highest pitch. To the gods then Brahma was the highest. Similarly the gods including Brahma even went to Vishnu to save them from the oppression of Ravana. Vishnu was the ‘Sthiti-karta’; hence to win him over to their side the gods extolled him to the highest place.

“सद्गजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पद्ममारण्यकर्म दारुणोऽनुकम्पमुद्रपि श्योविष्यः ॥—”

Here again the poet supports the ever-current practice of ‘Balidana’ in vogue among the Saivas, against the attack of the Buddhists and the Vaishnavas. Kalidasa rightly supported it for customs handed down from generation to generation cannot be easily upset though smacking of wrong. Thus the Gita says “सद्गजं कर्म कौन्तेय सदीपमपि न त्यजेत्” । In fact Kalidasa as a Saiva felt the cutting remarks of the anti-party, and as an upholder of his sect supported the ‘Balidana’ in this passage. He perhaps tore off the shackles of sectarianism—knowing Bhakti as the way to Mukti, no matter for the path pursued—when he said in Raghu—बहुधाप्यगमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः । त्वयैव निपतन्त्योवा जाग्रद्वीया इवाणं वै ॥

Ample opportunities were thrown in the Raghuvasasam for Kalidasa to propagate Vaishnava-ideals had he been so disposed; on the other hand he made Siva, the highest god wherever opportunity presented itself. Siva’s wordly love for Parvati in Kumara is perhaps the poet’s early ideas. Even we find Kalidasa making Vyusitasva in Raghu, worshipping Siva

and beget a well crowned son, compare 'आराध्य विश्वेश्वरमीश्वर' &c. in Raghu xix.

Our estimate of the poet from his works is surely true, The poet is the creator of his poetic world as God is the creator of his world, and we can rightly detect his personality from his works as we can that of the Almighty from his creations; just as we find John Milton in every-line of the Paradise Lost, so we find Kalidasa in all his kavyas.

The description which Kalidasa gives of Ujjaini in Meghaduta has led scholars to fix that Kalidasa must have lived there for a pretty long time, otherwise he could not have drawn such a picture of the place. And Ujjaini is the place of the Saivas alone. The poet himself says this and requests the cloud to serve as drum during evening worship of the Jyotirlinga of Mahakala established in the city. Compare—
"अथयन्मिच्छतश्च महकालमासाद्य काले" &c.

The people of इन्द्रावन are Vaishnavas, there the Saivas cannot live with ease. Similarly Ujjaini is the abode of the Saivas and not of the Vaishnavas; now as Kalidasa lived there so long and showed such a deep respect for the Mahakala there, he cannot but be a Saiva to the very core of this heart. It will be no exaggeration to say that Kalidasa in the भरतवाक्य of his विक्रमांशुश्लोक namely "सर्वं सरतु दुर्गाणि सर्वो मद्राणि पश्यतु" while said that may all get over difficulties" also had in his mind the idea that may Sarva (Siva) make you surmount difficulties. Thus everywhere in the sloka he had such ideas by अन्तर्भावितव्यम् ।

Kalidasa has sung of his Istadeva in the भरतवाक्य of Sakuntal and Vikramorvasia. But why—"आशास्वमीतिविजयप्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गोष्ठिं नाग्निमित्रं"—was this utterance in his Malavikagnimitra; why this lavish praise of king Agnimitra and not of his Istadeva? देवी आपत् cannot be averted by men however powerful he may be and Kalidasa surely knew it.

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his Īsta-eva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says "तत्राग्निमाधाय सन्निवृत्तिं स्वमेव मूर्त्यन्तरमदमृतिः"। Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat-vakya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people, and exaggeration in the case of अग्निमित्र, the king-patron.

From all these circumstances the irresistible conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out Siva.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work the 'Ritusamhara'. Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his इष्टदेव*. Thus he (perhaps) next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—"वेदान्तं पु यन्माहुरेकपुरुषं व्याप्यस्थितं रोदसी—" etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of ईश्वर, his next work was ईश्वर containing lavish eulogies of his pet god Siva.

* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in this drama—"अनेन पुनर्निष्ठतानामपुनस्तद्व्याकारिणा मीचीदृशेनाप्रतीकारोभविष्यति," "गमितेन खिलगमने विमानतां नय मां नवेन वसतिं पयोमुखा" etc ; the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of इन्द्रदेव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy. Siva's love etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this ; but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time. [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

"पुरा नित्यं न चाधु सच"

न चापि काव्यं नवमित्यवदाम् ।" &c.]

With selfconfidence and self-knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निश्चिति is good after रहसि । At this juncture he gave out his immortal

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya. (See our Evolution of Gita—appendix).

Thus while having admiration for his इन्द्रदेव, the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his इन्द्रदेव as well), to gain wordly success and achievements ; —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोर्वशीय etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest; with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e.g. समापि च क्षपयतु नोललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः— is a befitting saying of a विरगौ ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा

पूर्वोक्तिमर्म च मया बहुधा विभाव्य ।

शाकुन्तलस्य विवृतिः कियते प्रयत्नात्

बालप्रबोधजननी मितभाषिणीयम् ॥१॥

गूढाशयं किल वचः कविकुञ्जरस्य

पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् !

मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे

दुष्टेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥

साधु, विधातुमशक्यं

यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।

श्रममिह तेन सुदुर्गं

सारदारञ्जनो वितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof. of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakunkalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द. The usual derivation is with अण् attached to सुहृदय which changes into सुहृद by "हृदयस्य हृद—", and then "हृदभग—" gives उभयपदद्वयं yielding सौहार्द. This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद here is obtained by the application of a rule (लक्षण) viz. "हृदयस्य हृद—" —it is लाक्षणिक. But where an original word (प्रतिपदीक) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule "लक्षणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्त्वं यद्वचस्म". Hence the rule "हृदभग—" does not apply to सुहृदय as altered above. With अण् therefore we shall not here get उभयपदद्वयं and the result will be सौहृद not सौहार्द ! सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द.

The word सुहृद means मित्र by the rule "सुहृद् हृदी—". Would this do ? No, it fares worse than सुहृदय. In the first place, the rule "सुहृद् हृदी—" directs the substitution of हृद for हृदय to obtain सुहृद in the sense of मित्र. Hence the objection "लक्षणप्रतिपदीकयोः—" applies here too, Secondly, the

meaning निव of सुहृद as obtained by the rule “सुहृद्, हृद्दौ—” has no reference to the meaning of सु or of हृद्दय । Even a vile-hearted person is one’s “सुहृद्” if he is one’s निव । The word is रुदि not दौगिक । The whole of it derives the meaning निव by निपातन in the rule “सुहृद्, हृद्दौ—”, but its parts then become meaningless, सु in it no longer means ‘good’ nor does हृद् mean ‘heart’ either. Well then हृद् having no meaning here, the rule “हृद्भग—” does not apply, because the maxim “अर्थवद्वयस्ये नानयं कस्य” directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule. Consequently सुहृद् + अण् with सुहृद् obtained as above, will not have उत्तरपदवृद्धि and as before will yield सौहृद् not सौहार्द ।

The word सुहृद्, however, can be derived otherwise without reference to हृद्दय । An independent word हृद् exists meaning ‘heart.’ Comp. ‘स्नानं हृन्मानसं मनः’ । शोभनं हृदस्य gives सुहृत् । In this हृद् is not लाचक्षिक and is अर्थवान् । Hence the objections noted above will not apply to सुहृद् as now derived, अण् attached to this सुहृद् gives उत्तरपदवृद्धि and yields सौहार्द । This derivation is attributed to Chandracharyya and is accepted by Vamana whose “अनणि हृद्भावात्” (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion.

The outcome of the discussion then is :—

(i) सौहार्द = सुहृत् + अण् with the independent word हृद् ।

(ii) सौहृद = सुहृदय + अण्, or सुहृद् + अण् when हृद् comes from हृद्दय by निपातन in the rule “सुहृद्, हृद्दौ—” ; or again = सुहृद् + अण् as in (i) but without उत्तरपदवृद्धि owing to the maxim “संज्ञापूर्वकी विशिरनित्यः” । In the case of पद + अण् we get पाद with वृद्धि and पद without वृद्धि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद् + अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उत्तरपदवृद्धि and सौहृद् without it. This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्वटवृत्ति ।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिद्वृतं या हविर्या च होत्री
 ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life.

येति ॥ अन्वयः ।—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिद्वृतं हविर्ब्रह्मति, या च होत्री,
 ये हे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, यां सर्वबीजप्रकृतिरिति
 आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईशः वः
 अवतु ॥ व्याख्या—‘या’ जलरूपा सूर्तिः ‘स्रष्टुः’ जगत्कर्तृः ‘आद्या सृष्टिः’ प्रथमा
 कृतिः [“अप एव ससर्जादौ” इति मनुः] । ‘या’ अप्रिरूपा सूर्तिः ‘विधिना’ यथाशास्त्रं
 ‘द्वृतं’ दत्तं हविः ‘हृतं’ ब्रह्मति’ यथापात्रं प्रापयति [“अग्निस्रष्टा वैदेवाः” इत्यर्थः] ।
 ‘या च होत्री’ यजमानरूपा सूर्तिः । ‘ये हे’ चन्द्रसूर्यरूपे सूर्तिं ‘कालम्’ अहोरात्रात्मकं
 ‘विधत्तः’ जनयतः । ‘अतेः’ अवर्णेन्द्रियस्य ‘विषयः’ ज्ञेयः अर्थः शब्दः, स ‘गुणो’ यस्याः

तादृशी शब्दगुणा 'धा' आकाशरूपा सृतिः 'विश्व' ब्रह्माख्यं 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश्य वर्तते । 'धा' पृथिवीरूपा सृतिः सर्वबीजानां सर्वशस्यानां 'प्रकृतिः' मूलकारणम् 'इति चाहः' कथयन्ति पण्डिता इति शेषः ["त्रयः पञ्चानामादितः आदौ भुवः" इति वर्तमाने उक्ते आह्लादेशश्च] । 'ध्या' वायुरूपया सृत्यां 'प्राणिनः' प्राणभूतः 'प्राणवन्तः' प्राणसमन्विताः ("वायुरायुः" इति) । 'ताभिः' 'प्रत्यक्षाभिः' इन्द्रियग्राह्याभिः 'अष्टाभिः' तनुभिः सृतिभिः 'प्रपन्नः' प्राप्तः, लब्धः, अस्तीति ज्ञातः 'ईशः' शिवः ["मृताकंचन्द्र-यज्वानी मूर्त्तयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इत्यष्टमूर्त्तिः शिवः] 'वः' युष्मान् रक्षागतान् सभ्यान् 'अवतु' रक्षतु । — इत्याशीः सूत्रधारेण पठिता ॥ एते तु कालादयः साक्षादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते च एवमभिज्ञाता कश्चिदस्ति इति । स हि विश्वाद्या परमकारुणिकः शिवः युष्मान् रक्षतु इति तात्पर्यम् ॥ ["प्रपन्न" (रा-, वि-, म-.) — "प्रसन्न" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2. (a) या सृष्टिः etc.—My attention was drawn to the following explanation of या सृष्टिः खट्वाद्या in the नान्दो । The explanation proposes to take आद्या as पूर्ववर्त्तिनी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator.

This is faulty, because—(i) आदौ भवा इति आदि + यत = आद्या means प्रथमा (first). (ii) It is not in common use in the sense पूर्ववर्त्तिनी (antecedent). Again with the proposed meaning of आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air. But the anomaly is easily avoided if we mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Manu I, says "आदौ स्वकाय-मृतब्रह्माख्यसृष्टेः प्राक्" । (b) ये द्वे काले विधिनः—Refers to the sun and the moon. These two by their revolution serve to measure

time (काल) । The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar. (c) वहति etc.—विधानमिति वि + धा + कि भावे विधिः injunction शास्त्रानुशासनम् ॥ हयति इति हु + इच् (औषादिक) कर्मणि = हविः offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is हविस् । (d) या च होत्री—जुहोति इति हु + लृच् कर्त्तरि + लोप् स्त्रियाम् = होत्री । Or—होतृ शीलमस्याः इति हु + लृच् कर्त्तरि स्त्रियाम् होत्री । (e) अतिविषयगुणा &c.—Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषोर्गर्भो वद्वीहिः (See व्याख्या) । विसिनोति वध्नाति इन्द्रियमर्थे न युनक्ति इति वि + सि + अच् कर्त्तरि विषयः object of sense perception इन्द्रियार्थः । “परिनिविध्यः सेवसितसयसिधु—” इति सययङ्णात् षत्वम् । (g) सबबीज-प्रकृतिः—This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तार्थत्वात्, i. e., अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air. वायु is called जगतप्राण । Hence naturally वायुना जीवाः प्राणवन्तः । This gives तृतीया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया takes इतौ तृतीया । (i) प्रत्यक्षाभिः—Here अचि means इन्द्रिय sense. “सवमिन्द्रियं त्वतिविषये अस्ति-शब्दो वक्ति” इति कैयटः । प्रतिमुखत्वमच्छाम् इत्यव्ययीभावे “प्रतिपर (?) समनुभ्योच्छाः” हतितच् समासान्तः । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिसुखत्वम् accessibility with respect to the sense, तत् अस्यासाम् इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् = प्रत्यक्षाः accessible to the sense. Or, प्रतिगता अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षाः प्रादितत्—ताभिः । (j) प्रपन्नः—प्र + पठ् + क्त कर्मणि = प्रपन्नः known, i. e., inferred to exist. The existence of Isa is inferred from his eight forms (अष्टाभिः तनुभिः) which are directly perceived (प्रत्यक्षाभिः) । The अनुमान is sound, because based upon प्रत्यक्ष । प्र + पठ् is प्राप्तार्थ—because it is गत्यर्थः । Instance of its गत्ययता are numerous. Thus—“ताजन्मने षैलवधूँ प्रपदे” “तां प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” “प्रपेदिरे विरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” etc. Others take प्रपन्न in the sense युक्तः । Others again read प्रसन्न and explain प्रसन्न ईशः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः वः अबतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms. But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्तः, it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रत्यक्षाभिः । The sense does not suffer if प्रत्यक्षाभिः is omitted altogether. In our interpretation the reference to प्रत्यक्ष is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईशः—ईष्टे इति ईश ऐश्वर्ये + क कर्त्तरि the Lord. A name of Siva. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य ॥ अय (रक्षणे) + लोट तु = अवतु may protect.

3. Metre—The metre is मृगधरा defined as “मरभूनेयाणां त्रयेण विमुनियतियुतामृगधरा कौत्तितयम्”—It is मृगधरा if the triads म, र, भ, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

(नान्द्रान्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—आर्ये,
यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागमयताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit. -making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्य) नटी—अञ्जलत्ते, इअस्मि [आयंयुत्त, इयमस्मि] ।

(Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am.

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपादमाधेयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दान्ते इति । 'नान्द्राः' पूर्वोक्तायाः श्लोकरूपायाः आशिषः [“नान्दी आशीर्वचन-
संयुक्ता” इति भरतः] ‘अन्ते’ अवसाने, स्वयमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूत्रं
कथासूत्रं धारयतीति ‘सूत्रधारः’ नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पूजकः [“सूत्रधारः पठे-
न्नान्दीम्” इति भरतः] । ‘नेपथ्यस्थ’ वेष्टरचनास्थानस्थ ‘अभिमुखम् अवलीक्य’
कथयति—‘आर्यो’ हे सत्पति, ‘यदि नेपथ्यस्थ’ वेष्टरचनाया ‘विधानं’ कार्यम् ‘अवसितं’
समाप्तं, तदा इतस्तावत् ‘अस्मिन् रङ्गमञ्चे’ ‘आगत्यताम्’ ।

प्रविश्येति । ‘नटी’ सूत्रधाराख्यस्य नटस्य पत्नी ‘प्रविश्य’ नेपथ्यात् रङ्गमञ्चं आगत्य
आह—“आर्यं पुत्र” भोः स्नानिन् ‘इयम्’ अहम् आगता ‘अस्मि । [अतः परम—
“आज्ञापयतु आर्यः को नियोगः अनुष्ठायताम् इति” (त- , न्या- , म-)] ॥

आर्य इति । ‘आर्यो’ इयं परिषत् एषा पुरः दृश्यमाना सभा ‘अभिरूपैः’ पण्डितैः
‘भूयिष्ठा’ बहुला ‘अभिरूपभूयिष्ठा’ पण्डितबहुला । बहुवः पण्डिता अत्र समागताः ।
‘अथ खलु’ नूनम् ‘अस्माभिः कालिदासेन तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना ‘यद्यित’ निबद्धं
‘वस्तु’ कथास्वरूपं यस्य तदाविधेन ‘अभिज्ञानशकुन्तलम्’ इति नामधेयं नाम यस्य तेन
‘नवीनं’ अनभिनीतपूर्वं च नाटकेन दृश्यकाव्यविशेषेण उपस्थातव्यं सेवितव्यम् । ‘तत्’
तस्मात् ‘प्रतिपाद’ पादो पादो इति सर्वास्त्रपि नाटकीयान् व्यक्तियु ‘यत्रः आधीयतां’
क्रियतां भवता । विचारनिपुणा सभा दृष्टे अभिनये न तुष्यति । अतिगूढाशयः किल
कालिदासः भावगाम्भीर्यात् अभिनेतृन् कदर्शयेत् इति न चिन्तम् । नूतनचैतन्नाटकं
नास्माभिः अभिनीतपूर्वम् । इति बहूनि शङ्कास्थानानि समापितानि । अतोऽहं
ब्रवीमि—हे आर्ये सावधाना सती नाटकीयान् जनान् मञ्चं प्रापय इति तात्पर्यम् ॥

NOTES

1. (a) नान्द्रान्ते &c.—नन्दनं नन्दः Rejoicing. भावे चञ् । नन्देन पठ्यते
इति नन्द + अण् शेषिकः स्त्रियाम् = नान्दी a benediction. “देवदत्तप्रपादीनामा-
शीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रसीतिता ॥” The object of

the नान्दी is to secure a happy termination of the acting. “तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये” । The preceding sloka is the नान्दी here, (b) सूत्रधारः—सूत्र + धारि + अण कर्त्तरि । “नाय्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सवीजकम् । रङ्गदेवतापूजाकृतं सूत्रधार इति स्मृतः ॥” He is the first actor to enter the stage.

2. नेपथ्याभि &c.—नेपथ्य means “Dreessing” also “Dressing Room”, “नेपथ्यात् प्रसाधने रङ्गभूमौ विषमेदे” इति हैमः । Here it is “Dressing Room.”

3. आर्य &c.—The सूत्रधार here addresses his wife i. e. the Person who appears in the character of his wife. “पत्नी आर्यं ति सम्भाषा” । Hence नेपथ्यविधानं may be taken to mean either the dressing, necessary to make him appear as his wife ; or generally, the dressing of the different actors who are about to play their parts. Prof. Gajendragadkar accepts the first interpretation. Regarding the second he says—“This is not correct. For the Nati could not be expected to look to these matters as she did not know what she was wanted for by her husband and hence could not have received any previous instructions.” It seems more natural to suppose that the actors are all together in the tiring room and each of them know what part every one else has to play. Prof G. makes the Nati say आज्ञापयतु आर्याः कीं नियोगोऽनुष्ठेयतानिति । We omit it. In saying this the Nati is merely playing a part and this is no bar to her watching the dressing of the actors. अव + सी अन्तगमने + क्त कर्त्तरि अवसितम् ।

4. आर्यपुत्र—अर्यते गम्यते सेव्यत्वेन आश्रीयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि = आर्यः one of noble character. Here she refers to her ‘father in-law’ by it. तस्य पुत्रः i. e. the husband.

5. (a) अभिरूप &c.—अभिलक्ष्यं दर्शनीयं रूपमेषामिति अभिरूपाः परिष्कृताः “प्रादिभ्यो धातुजस्य—” इति बहुव्रीहिः । “अभिरूपो वृधे रमेत्”—इति मेदिनी । अतिशयेन वृद्धौ इति वृद्ध + इष्टन् स्त्रियाम् = भूयिष्ठा । Next सुपसप्ता ।

(b) परितः अङ्गाम् सौदन्ति इति परि + सद + क्तिप् अधिकरणे = परिषत् an

assembly. (c) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि+ज्ञा+लुट्, करणे=अभिज्ञानम् a token. Here it means the ring. Now see Preface, Page i. नाम एव नामधेयम्। स्वार्थे धेयप्रत्ययः। Of the two derivations given in the Preface, the one with a इन्ध compound is preferable. It makes अभिज्ञान and शकुन्तला equally prominent which is quite proper considering the prominent part the Ring (अभिज्ञान) plays in the drama.* (d) नाटकेन &c.—नट अवस्तान्दने चुरादि+खुल् कर्तरि=नाटकम् a drama. 'देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम्। पूव्वत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम्। प्रवेशकविष्णुकादिभिः सन्धिभिरन्वितम्। ...नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः॥" (e) तत् प्रतिपादम् &c—पावै पावै इति वीप्सायां अव्ययी—; Here the सूत्रधार enumerates the difficulties. First, the assembly is of experts, so cannot be duped. The poet is no other than Kalidasa himself whose writings require patient and intelligent study to master. The drama again is new, i. e. it is being acted for the first time today. Thus the test is extremely severe and every actor requires careful looking after. We find a similar request to the audience in Vikramorvasi (see Act I Sl. 2)†

नटौ—सुविहिदपप्रओअदाए अज्जस्स न किम्पि परिहाइस्सदि
[सुविहितप्रयोगतया आर्यस्य न किमपि परिहास्यते] ।

LADY M.—Owing to my noble Lord's well directed arrangements, nothing well be found wanting.

सूत्रधारः—आर्य, कथयामि ते भूतार्थम्—

आ परितोषाद्दिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

वलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २॥

MANAGER—Gentle Lady, I tell you the truth. I do not deem the knowledge of acting perfect until the satisfaction of

* The deriv and remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

† The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

experts. The mind of the trained, though strong is without confidence in itself.

नटीति । 'आय्य'स्य भवतः 'सुविहितः' साधुऋतः 'प्रयोगः' अभिनयव्यवस्था येन । तच्चा 'सुविहितप्रयोगता' । 'तथा', अभिनयकौशलेन [कर्त्तरि वा हेतौ तृतीया], 'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहास्यं भविष्यति । सर्वमदीषं भविष्यति इत्यर्थः ।

सूत्रेति । आर्यो ते तुभ्यं भूतं यथार्थम् 'अर्थ' तत्त्वं कथयामि । यत् तत्त्वतो मे मनसि वर्त्तते तत् कथयामि शृणु—

आ इति । अन्वयः—विदुषां परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये, शिचितानां चेतः बलवत् अपि आत्मनि अप्रत्ययम् ॥ व्याख्या—“विदुषां” पण्डितानां परितोषात् प्रीतिः “आ” यावत् न प्रीतिः तावत् 'प्रयोगस्य' अभिनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्ये' न गणयामि । 'शिचितानाम्' अस्मद्विधानां निपुणानां 'चेतः' चित्तं 'बलवत् अपि' दृढमपि सत् आत्मनि स्वाधिपत्ये 'अप्रत्ययम्' सन्दिहानम् अदृढं भवति इत्यर्थः । निपुणाः परकोट्यं बलावलं निश्चितं जानन्तीऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु सफलाः भवेम न वा इति, सदैव सशङ्का इति भावः ॥

NOTES

1. (a) सुविहित etc. — परि + हा त्यागे means to leave, to forsake. (b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारुता), the construction being—किमपि अभिनयाङ्गं सुचारुतया न परिहास्यते—सर्वं सुचारु सम्पत्स्यते इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has उक्तं कर्मणि प्रथमा and परिहास्यते has कर्मणि लृट् । If however सुविहितप्रयोगतया has हेतौ तृतीया then परिहास्यते has कर्मकर्त्तरि लृट् । Here Prof. Gajendra-gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित as शिचित, a very unusual interpretation. He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say “That the Sutradhara had not already assigned the parts or arranged the representation”. How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutradhara nor the Nati had left the stage to arrange for it. (c) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing. *

2. आर्य &c.—सूत means सत्य true. “सूतं सत्योपमानयोः” इति हेमः । ते has चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule “कर्मणा यमभिप्रैति—”; or चतुर्थी कर्मणि by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।”

3. (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with आ । “विदः शतवसुः” इति विद् + शतृ = विदन् or विद्वान् । (b) बलवत् is taken by others along with शिक्षितानाम् as शिक्षणक्रियाविशेषण ; Thus, ‘बलवत्’ अत्यर्थं शिक्षितानामपि—even of those that are extremely learned. Prof. G. objects to my taking बलवत् as an adjective to चेतस् । He says “Its use as an adjective is not Kalidasian” How so ? Later, Kalidasa says “बलवान् खलु अभिनिवेशः” (Act III), again “सुभोहो मे तदा बलवान्” (Act VII). In both these बलवत् is an adjective Prof. G. also thinks “बलवत् चेतः” does not sound good Sanskrit.” If बलवान् अभिनिवेशः ; सम्योहो बलवान्, बलवानिन्द्रियग्रामः, बलवान् अन्धकारः (Bhasa) &c, are good Sanskrit there is no reason why बलवत् चेतः should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit. But Vaysa himself speaks of the weakness of heart in “सुद्रं हृदयदीर्घं व्यञ्जोत्तिष्ठ परन्तप”—Gita. Again the Gita has “बलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्बलदम्” where the commentators construe मनो बलवत् । Prof. G. evidently confounds the indeclinable बलवत् with the ordinary attributive word बलवत् which is not an indeclinable. (c) Remark — This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्या which is defined “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशनावासाद्या तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” । (d) The figure of speech (अलंकार) is अर्थान्तरन्यास । “जयः सीढ्यान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥” Here

* The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु ; this is justified [साधन] by another वस्तु viz., शिचितानामप्रत्ययं चेतः ।

नटी—एवम् एदम् ! अणन्तरकरणीज्जं दाव अज्जो आणवेदु
[एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्यं आज्ञापयतु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently.

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीय-
ताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छाद्यसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced. Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवदुक्तम् 'एवम्' इदंशमेव । शिचिताः सशब्दा एव इत्यर्थः ।
आर्यः भवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव क्षणे, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं तत् आज्ञापयतु ।
प्रतिपादं यत् आश्रय एव इति नास्ति सन्देहः । तत् ब्रूहि प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' समागतायाः 'परिषदः' 'श्रुतिः' श्रवणेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'
प्रीणनात् 'अन्यत्' अपरं 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभायाः कर्णविनोदः
कर्तव्यः । 'तत्' तस्मात् 'अचिरं' सम्प्रति 'प्रवृत्तं' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाह-
नादिमुखस्य 'क्षमं' योग्यम् 'इमम्' एतं 'ग्रीष्मसमयम्' एव 'अधिकृत्य' विषयीकृत्य
'गीयतां तावत्' त्वया । 'सम्प्रति' अधुना आगते यौधेय 'हि'—

सुभयेति । 'सुभयः' उदारः प्रीतिप्रदः 'सलिले' जले 'अवगाहः' निमज्जनं येषु तादृशाः, 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'संसर्ग' सम्पर्कात् 'सुरभयः' प्राणतर्पणा 'वनवाताः' 'वनवायवो' येषु तादृशाः, 'प्रच्छाद्येषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु तादृशा दिवसाः 'परिणामे' अवसाने 'करणीयाः' प्रीतिकराः भवन्ति । स्नातः सुरभिना वातेन सेव्यमानः छायासु निद्रितः इति नातः परः उपभोगविधिरस्ति । स च यौषि एव दिनावसाने सम्भवति । अतो सुभयता यौषस्य इति भावः ॥

NOTES

1. अनन्तर &c.—अधिव्यमानम् अन्तरम् अवकाशः कालविप्रकर्षो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay. Qualifies करणीयम् । अनन्तरं करणीयम् । सुप्सुपा ।

2. श्रुतिप्रसादनतः has पञ्चम्यास्तम् । The पञ्चमी is owing to अन्यत् । Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only अनन्तरकरणीयं कर्म ।

3. (a) अचिर &c.—द्वितीया तत्—by the rule “अत्यन्तसंयोगे च ।” (b) यौषस्य समयः the time summer. तम् । It was summer at the time of acting and also when the play opens.

4. (a) सुभग् &c.—सलिले सलिलस्य वा अवगाहः सलिलावगाहः immersion in water. सहसुपेति समास or इतत् । Then बहुव्रीहिः । (b) पाटल &c.—वनस्य वाताः वनवाताः । पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य संसर्गः पाटलसंसर्गः contact of the Patala (Rose ?) flowers. तेन सुरभयः पाटलसंसर्ग-सुरभयः । सहसुपेति समासः—the तृतीया being धेतौ । तादृशा वनवाता येषु । (c) प्रच्छाद्य &c.—सु + लभ् + खल् कर्मणि स्त्रियाम् = सुलभा easily available. प्रकृष्टा छाया येषु ते प्रच्छाद्याः प्रकृष्टछायाः । तेषु सुलभा प्रच्छाद्यसुलभा । सहसुपेति समासः । तादृशी निद्रा येषु । (d) परिणाम &c.—परि + णम् + घञ् अधिकरणे = परिणामः the end i. e., the afternoon. रम + णिच् + अनीयर् कुत्तरि बाहुलकात् = रमणीयाः pleasing. Strictly speaking रमणीय should mean, “capable of being pleased” in the कर्मवाच्य । The अनीयर् कुत्तरि is an irregularity suggested by the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” । परिणामे रमणीयाः सहसुपेति समासः । We cannot have परिणामो

रमणीयो येषामिति वदन्नोहि: because that should give रमणीयपरिणामाः ।

(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोगचम ।*

The Meter is आय्या as already explained.

नटी—तह [तथा] । (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well]. (Sings)—

इसीसिचुम्बिआइं भमरैहिं सुउमारकेसरसिहाइं

ओदंसयन्ति दयमाणा प्रमदाओ शिरोसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

[ईषदीषचुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधारः—आर्य्य साधु गीतम् । अहो रागवदचित्तवृत्ति-
रालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य
एनमाराधयामः ।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it?

नटीति । 'तथा' तदेव भवतु । येषामेव आश्रित्य गायामि । इत्युक्त्वा 'गायति' ।

ईगदिति । अन्वयः—प्रमदाः सुकुमारकेशरशिखानि भ्रमरैः ईषदीषचुम्बितानि शिरीषकुसुमानि दयमानाः अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' अतिकोमलाः 'केशराणां' किञ्चलानां 'शिखाः' अयाणि येषां तानि, कोमलत्वात्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

‘भमरैः ईषदीषत्’ मन्दमन्दम् [“प्रकारे गुणवचनस्य” इति प्रकारे विरक्तम्] न तु निर्भरं ‘बुभुक्षितानि’ पीतानि ‘शिरीषकुसुमानि दयमानाः’ सकृपाः अकठोरं स्पृशन्त्या इत्यर्थः, ‘अवतंसयन्ति’ अवतंसं कर्णभूषणं कुर्वन्ति [“तत्करीति तदाचष्ट” इति णिच्] । खभावकीमलानि कुसुमानि प्राक् भमरैरनुकम्पितानि अधुना नारीभिः इत्यर्थः । अतः ‘सुकुमारकेशरशिखानि शिरीषकुसुमानि,’ इति शृङ्खलया लक्ष्यते । “भमरैरीषजु-
भितानि” इति दृष्ट्यन्तेन तस्या सक्रमः, “दयमाना—” इति अप्रीभिः रक्षणं च गम्यते [“ईषदीषत्” (रा-, वि-, म-) “लण” (त-, न्या-)] ।

स्वतेति । ‘आर्ये साधु’ अतिमधुरं यथा तथा ‘गीतं’ भवत्या गानं कृतम् [भावे क्तः] । ‘अहो’ आश्चर्यं ‘रङ्गः’ नाट्यालयः लक्षणया तत्रत्यो जनः ‘रागेण’ गीतरागेण ‘वद्धा’ रङ्गीता ‘चित्तवृत्तिः’ यस्य तथाभूतः सन् ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र विली-
कयामि तत्र तत्र इत्यर्थः ‘आलिखित इव’ चित्रित इव प्रतिभाति । नूनम् अभिसुखीकृतो रंगः । ‘तत्’ तच्चात् इदानीम् अभिसुखीभूतं रंगे ‘कृतमत् प्रकरणमाश्रित्य’ किं
सित् नाटकमवलम्ब्या ‘एन’ रङ्गम् [अन्वादिशे एनादेशः] ‘आराधयामः’
उपस्थास्यामहे ।

NOTES

1. तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the स्वधार, or as assent to sing. In his latter capacity compare “तथा [रथं स्थापयति]” – Infra.

2. (a) ईषत् &c.—Expresses प्रकार and qualifies बुभुक्षित्या । The duplicated form behaves like a compound word by the rule “कर्मधारयवदुत्तरेषु ।” Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्दं मन्दम् । (b) सुकुमार etc.—केशराणां शिखाः केशरशिखाः tips of filaments. Then वद्ध— । (c) दयमानाः etc.—Taking pity. Here Prof. G. comments—‘Ray takes शिरीषकुसुमानि दयमानाः which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to ‘अधीगर्थद्वेषां कर्मणि’ ।’ This is not my construction. I construe दयमानाः अवतंसयन्ति । In the Tika—I render दयमानाः as सकृपाः ।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमानाः; शिरीष-कुसुमानि सकृपाः gives no sense; दयमानाः सकृपाः अवतसयन्ति is perfectly intelligible. I am sorry however being unable to agree with Prof. G. when he says that शिरीषकुसुमानि दयमानाः is wrong. The rule "अधीगर्थ -" 'governs the genitive only when the कर्म' is taken as शेष (शेषत्वेन विवक्षिते)। If the कर्मत्व is recognised we must have द्वितीया। Witness "ब्रजन्ति तेषां दयसे न कक्षात्" with क्रमं as शेष, and "न गजा नगजा दयिता दयिताः" with कर्म as कर्म। Here also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषकुसुमानि दयमानाः would be correct. The शिरीष flower being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently; the girls too pity them while they pluck them.* (d) Note that both सूतधार and नटो describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only the latter refers to feelings. The metre is गद्या—a variety of आर्या noticed before.

3. Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand for Sakuuntala; the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying by girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by the celestial nymphs.*

4. रागबद्ध etc.—राग with करणे and रंग with अधिकरणे घञ्। चित्तस्थ इति: चित्तवृत्ति: functions of the mind. The melody had captured all the functions of the mind of the whole house. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so on, hence it looked like a painted scene. Compare "ताः शंकर' दृष्टि-भिरापिबन्तो नाथ्यो न जग सुविषयान्तराणि। तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वाकाना

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” (b) कतमत् प्रकरणम्—किम् + क्तम् = कतमत् । तत् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । “नाटकमथ प्रकरणं भाष्यव्याधीगसमवकारादिभिः । ईदृशान्गाल्लघीयः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ Here the two are used synonymously.

नटी—यं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिन्नाण-
सउन्दलं नाम अपुव्वं णाडअं पओए अहिकरीअदु त्ति [ननु
आर्यमित्रैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं
नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति] ।

LADY—Well, even at the outset it has been ordered
by your honoured self that the new drama named Abhijnana
Sakuntala be put on the stage.

नटीति । ‘ननु’ निश्चितमहं स्मरामि ‘आर्यमित्रैः’ मान्यैः भवद्भिः ‘प्रथममेव’
प्रविष्टायामेव मयि रंगम्, ‘अभिज्ञानशकुन्तलं’ नाम ‘अपूर्वं’ नूतनं नाटकं ‘प्रयोगे’
अभिनये ‘अधिक्रियतां’ प्रयुज्यताम् ‘इति आज्ञप्तम्’ आदिष्टम् ।

NOTES

1. आर्यमित्रैः &c.—आर्य is the usual form of addressing the
सूतधार by नटी । “वाच्यौ नटीसूतधाराचार्यनाम्ना परस्परम्” । मित्र is a प्रथमावचन
word of the सतल्लिकादि class. Hence प्रशस्त्रा आर्या आर्यमित्राः the
पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule “प्रशंसावचनैश्च” । तैः ।
गौरवे बहुवचनम् i.e. the plural is intensive, the गौरव being already
expressed by मित्र । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + घञ् भावे—प्रयोगः acting.
प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting.

सूतधारः—आर्यं सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे
विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥५॥ (निष्क्रान्ती)

इति प्रस्तावना ।

MANAGER—Noble Lady, I am rightly reminded Indeed ; I forgot it at this moment. Do you ask 'why' ? By the winning melody of thy song I have been forcibly carried away like this king Dushyanta by the speedy antelope.

(Exeunt). Here ends the Prologue.

सूतेति । 'आर्योऽसम्बन्ध' साधु 'अनुबोधितः' स्मारितः 'अस्मि' । 'अस्मिन् चक्षे' एतस्मिन् सुहृते 'विस्मृतं खलु मया' । 'कृतः' कृतो विस्मृतम् इति पृच्छसि चेत शृणु—

तवेति । अन्वयः—हारिणा तव गीतरागेण अतिरंजसा सारङ्गेण एष राजा दुष्यन्त इव, प्रसभं हतः अस्मि । व्याख्या—हारिणा सनीहरेण 'तव गीतरागेण' गानस्वरं 'अति' अतिशयि 'रंजः' विगो यस्य तेन प्रबलविगेन 'सारं'गेण चितार्जनेन स्वर्गेण 'एषः' अयं दृश्यमानः 'राजा दुष्यन्त इव प्रसभं' बलात् 'हृतः' विषयान्तरं नीतः 'अस्मि' । यदा—अस्मि इति अहमर्थे अव्ययम् । सारं शबलसंगमस्य इति सारंगः कृष्णसारः [शकन्नादिः । भस्मालाञ्जनेन मुनिरपि शबलांगः, मुनी तु पुनः सारांगः इति भेदः] । श्लोकेऽस्मिन् उच्चारणकौशलात्, सारंगः इति सारांग इति वा उक्तम्, इति श्रोतृणां सन्देहः स्यात् । सारांग (मुनि) पक्षे—'अतिरंजसा' तीव्रविगेन चित्रकारिणा इत्यर्थः 'सारांगेन मुनिना दुर्वाससा यदा 'दुष्यन्तो हृतः' शकुन्तलारूपात् वस्तुनः अपनीतः' तथा । इति दुर्वाससः शापः शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानञ्च ध्वन्यते ॥ ["दुष्यन्तः" [रा-, वि-, म-] "दुष्यन्तः" [त-, न्या-] ॥

निष्क्रान्ताविति । 'निष्क्रान्ती' रंगमन्त्रादहिर्गती । "एष राजा" इति वाचा पातप्रवेशं सूचयित्वा सभ्यान् उन्मुखीकृत्य गती । निष्क्रान्तश्च निष्क्रान्ता च इति "निष्क्रान्ती ["पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः] । यदा — "निष्क्रान्ती अभिनेतारौ जनी इति वाक्यशेषः । अयमेव पक्षो व्यायान् । एकशेषपक्षे तु प्रथमचतुर्थे-सप्ततमानाम् अङ्गानामन्ते "निष्क्रान्ताः सर्वे" इति न संगच्छते । "निष्क्रान्ताः सर्वे अभिनेतारौ जना" इति वाक्यशेषे सर्वमनवयम् ।

प्रस्तावनेति—प्रस्तुतस्य कथावस्तुन आक्षेपः इत्यर्थः—प्रस्तावना कथामुखम् ।

NOTES

1. (a) तच्चानि &c.—He too was like the audience under the influence of the melody. Hence he was forcibly (प्रसभम्) dragged away from his subject. (b) हारिणा—साधु हरति इति हृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि बाहुलकात्, or आवय्यद्वेके णिनि = हारी that which thoroughly overpowers, तेन ; comp Panini's use "समानतीर्षेवासी". Or हृ + घञ = हारः । ततः सत्वर्थैः इनिः । Or यच्चादित्वात् णिनिः—comp "मन्थीनि चेतनाम्"—Bh. VI 35; similarly explain कामिन् वादिन् ध्वंसिन् etc. (c) एष राजिव &c. —Here he points with his finger at the dressing room whence are seen three actors coming out one dressed as king, another as his charioteer and a third as a stag. As there is nothing to tell the audience that this is king Dushyanta entering, the announcement is made by सूत्रधार himself. There is no anachronism in this because the reference is to what is present. The metre is श्लोक, defined as "श्लोके षट् गुरु त्रयि सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्द्वैस्त्रिंशत् सप्तमं दीर्घं मन्वयोः ॥"

2. Remark — Here again future events are reflected. For सारंगेन may be so pronounced by a skilful actor as to leave the audience in doubt whether सारंगेण or सारांगेण is the word. But सारंगेन = by the stag, and सारांगेण = by the sage. In the latter case, reference is to the fiery (अतिरुद्धः) Durvasas whose imprecation forcibly carries away (प्रसभं हतः) Dushyanta from Sakuntala.* सार + अंग = सारंग (शकत्वादि) when meaning मृग, but सारांग when it means मुनि ।

3. Reading—दुष्यन्त is to be preferred to दुषन्त । That is obvious from the alliteration in the sloka "येन येन विद्युन्मन्त्रे प्रजाः स्त्रिध्वेन वधुना । स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति ध्रुवताम् ॥" Act, VI Innfra. दुषन्त spoils the alliteration.

4. निष्क्रान्ती—Qualifies अभिनेतारी understood. See व्याख्या ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

5. प्रस्तावना—प्र + स्तु + णिच्, युच्, भावे स्त्रियाम् । The साहित्यदर्पण thus defines प्रस्तावना—“नटी विदूषको वापि परिपात्रिंक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्यैर्वाक्यैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः । आसुखं तत् विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” The same authority takes this as a प्रस्तावना of the अवगलित variety.—“यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥”

प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च) । सूतः (राजानं मृगञ्चावलोक्य)—आयुष्मन्—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुंके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—
O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Siva) himself chasing the deer.

ततः इति । ‘ततः’ तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते ‘शरचाप’ सहितौ हस्तौ यस्य स धृतधनुर्वाणः इत्यर्थः मृगम् अनुसरतीति ‘मृगानुसारी राजा सूतश्च’ सारथिश्च ‘रथेन प्रविशति’ ।

कृष्णंति । अन्वयः—कृष्णसारे अधिज्यकामुंके त्वयि च चक्षुः ददत् अहं मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—कृष्णसारे पुरः पलायमाने अस्मिन् चित्रांगे मृगे ‘अधिज्यम्’ आरोपितमौर्वौकं ‘कामुंके’ धनुर्यस्य तस्मिन् ‘त्वयि च भवति ‘चक्षुः’ (जातावेकवचनम्) ‘ददत्’ पातयन् पर्यायेण हावपि पश्यन्

(नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः) अहं स्वगानुगारिणं दद्याध्वरे स्वगुरुपेण पलायमानं वागं वधार्थं मनुसरन्तं 'साक्षात्' स्वयं 'पिनाकिन' पिनाकपाणिं शिवं 'पश्यामीव' । प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुश्च ते पिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

1. Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दुष्यन्तः स्वगयया विहरन् हिमगिरिरूपकण्ठं प्राप । अज्ञानता तव तेनानुसृतः कश्चिदतिजव आश्रममगस्तं कुलपतेः कण्वस्य तपोवनान्तिकं निनाय । स हि असन्निहिते मुनीं शिष्यैरनुसृतं एकलः परितृप्तराजवेषस्तपोवनं प्रविष्टः तत्र तेन उपवनभूसौ बालपादपेभ्यो जलं ददव्यस्तिम्बुः कन्यका दृष्टाः । स च ताभिः सतृकृतः । एका तासु शकुन्तला नाम तस्मिन् जात-रागा रूपेण तस्य चैती विवेश । बाल्यात् प्रभृति लालनादियं कण्वस्य कन्या श्रीरसी तु विश्वामित्रस्य 'मेनकागर्भसम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यातः सोऽभूत् तया अर्थी । तदैव च "राजसैन्यैर्भौषितो वनगजस्तपोवनं विशति" इति तत्र ध्वनिरुद्गतः । तेन सम्भ्रान्ताः कन्यकाः पुनर्दर्शनार्थं राजानमुपनिमन्त्र्य पर्वशालां प्रविष्टाः राजापि शिविरं प्रत्यागतः ।

2. अङ्कः—अङ्क्यते चिदाते लोकचरितमस्मिन् इति अङ्क + घञ् अधिकरणे । An Act. Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अङ्क । "अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपादोऽङ्क इति कौचित्तः—" Darpana.

3. (a) मृगानुसारी—मृगं साधु अनुसरति इति मृग + अनु + सृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि closely following a stag. (b) सशरचापहस्तः—शरेश सह सशरः (or सहशरः) together with an arrow. बहु— । तादृशचापः ययोस्तौ सशरचापौ बहु— । तादृशौ हस्तौ यस्य स बहु— । Both his hands were engaged ; he was ready to draw the bow.

4. आयुधम्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मतृप् = आयुधम् । The charioteer has to address the warrior as आयुधम् । "आयुधम् रयिनं स्तः"—Darpana.

5. (a) कृष्णसारं—कृष्णश्च सारः श्वेतश्च कृष्णसारः black and spotted. "वर्णो वर्णेन" इति कर्मधा— । A kind of antelope. तस्मिन् । (b)

ददत् not दहन् because of the prohibition “नाभ्यस्ताच्छतुः ।” (e) अधिगता जग्रा गुणः अनेन, or अधिकृतं जगाम् अधिजगाम् strung, बहु - or प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् = कर्मु कम् bow.

6. Allusion—Daksha, the father-in-law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law. Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग । In revenge, Siva killed Daksha, dispersed the guests, and Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of stag and fled.

7. Remark.—The metre is श्लोक । Here we have उत्पेक्षा which Dandin defines “अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा । अन्य-द्योत्पेक्ष्यते यव तासुत्पेक्षां विदुर्बुधाः ॥” Here the वृत्ति of दृश्यन्त in chasing the deer is taken as the वृत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (अन्यथा) from the other.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मृहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चाद्ध्वेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वं कायम् ।

दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कौर्णवर्त्मा

पश्योदग्रग्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्लोकमर्थ्यां प्रयाति ॥७॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the hinder part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राजैति । ‘अमुना’ ‘दृश्यमानेन’ दूरस्थेन ‘सारङ्गेन’ चित्ताङ्गेण मृगेण ‘वयम्’ [“अस्यदो दयोय” इति बहुवचनम्] ‘दूरमाकृष्टाः’ । एतेन अस्य मृगस्य धावनखेदो भवितुमर्हति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य अयं पुनरिदानीमपि अनुपतति स्वन्दे सुहुः श्रीवाभगा-भिरामं दत्तदृष्टिः (सन्), शरपतनभयात् पश्चाद्धेन भूयसा पूर्वकायं प्रविष्टः (सन्) अमविहतसुखभंशिभिः अर्द्धावलीढैः दम्भैः कीर्णवर्मा (सन्) उदयद्गुतत्वात् वियति बहुतरम् उर्व्यां स्तोकं प्रयाति । व्याख्या—“पश्य” [वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति इति वाक्यार्थः कर्म । यद्वा—पश्य इत्याश्चर्येण अन्वयम्] ‘अयं’ पुरी दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरं धावितोऽपि इत्यर्थः ‘अनुपतति’ अनुसरति ‘स्वन्दे’ रथे ‘सुहुः’ वारं वारं ‘यीवाद्याः’ कन्धराद्याः ‘भङ्गेन’ भण्डा ‘अभिरामं’ मनोहरं यथा तथा दत्तदृष्टिः पातितचक्षुः सन्, ‘शरस्य’ वाणस्य ‘पतनभयात्’ पातशङ्कया । अपरः अर्द्धो भागः ‘पश्चाद्धेः’ उत्तरकायः [“अपरसार्द्धे” पश्यभावी वक्तव्यः” इति अपरस्य पश्चाद्देशः] । तेन ‘भूयसा’ बाहुल्येन ‘पूर्वकायं प्रविष्टः’ सन् । पश्चाद्भावितः प्रहृष्टो उत्तरकाये एव प्रहरति, इतुत्तरकायं पूर्वकाये सुदूरं प्रविश्य इत्यर्थः । ‘अमिण’ धावनशमेण ‘विहतं’ व्याप्तं यत् ‘सुखं’ तच्चात् भ्रश्यदम्भिः पतदम्भिः ‘अर्द्धम्’ असम्पूर्णं यथा तथा ‘अवलीढैः’ भुक्तैः ‘दम्भैः’ कुशैः ‘कीर्णवर्मा’ व्याप्तपथः सन् ‘उदयम्’ उत्कटं प्रुतं लम्पी यस्य तदभावात् भीमलम्फत्वात् ‘वियति’ अकाशे ‘बहुतरम् अधिकम्’ उर्व्यां ‘भूमौ’ ‘स्तोकम्’ अल्पं ‘प्रयाति’ । अधुना दूरधावनत्वात् खेदमनुभवतोऽपि ईदृक् प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयानकता अस्य इति भावः ॥ [“दत्तदृष्टिः” (त-न्या-)...“वत्तदृष्टिः” (दि-, रा-, म-)] ॥

तदिति । ‘तदेव मृगः’ ‘अनुपतत एव’ पश्चाद्भावितस्त्वैव ‘मे’ मम सम्बन्धे कथं ‘प्रयत्नेन’ अतिनिपुणदर्शनेन ‘प्रेक्षणीयः’ दर्शनीयः ‘संहतः’ जातः । सत्यमयं धावति

मृगः, किन्त्वहमपि पश्यात् पतामि । तत् कथं पूर्वं स्पष्टलक्ष्योऽपि यधुना कष्टलक्ष्यो जातः—इति सूतं प्रति प्रश्नः ।

NOTES

1. सूत etc.—पुनः indicates भेद difference. The sense is—We are carried far, and the long run ought to have tired out the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The construction is—अथ पुनरिदानीमपि वियति बहुतरं स्तोकमुच्यते प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praises the stamina of the stag.

2. (a) यौवा etc.—see Tika. Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दत्तदृष्टिः । The grace in the दर्शनक्रिया comes from the turn of the neck—(यौवाभङ्ग) । (b) स्रन्दने—स्रन्दते धावति इति स्रन्द + क्तु कर्त्तरि = स्रन्दनः a chariot. The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (धावति) at the time. (c) दत्तदृष्टिः—दत्ता दृष्टियेन that which has cast a look. 'बहुदृष्टिः' implies that the look is riveted to the car, which is not the case because मुहुः implies cessation and renewal of the act. दत्तदृष्टिः is better.* N. B.—The frequent turing of the neck to watch the chariot hampers speed. Yet the stag इदानीमपि वियति बहुतरम् etc. O ! the stamina of the stag ! (d) पश्चाद्वै न... It is the पश्चाद्वै which has entered the पूर्वकाय । But the poet says the stag has entered. This implies अभेद of the stag with the पश्चाद्वै । Hence पश्चाद्वै न इति अभेदे करणे द्वितीया ।* (e) शर etc.—शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तस्मात् भयं शरपतनभयम् । तस्मात् । वाणपातशङ्कया । हेतौ पञ्चमी । It is in the पश्चाद्वै that the arrow will strike when shot from behind. The पश्चाद्वै is therefore drawn in* ; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) सूयसा—बहु + ईयसन् । Qualifies प्रवेशक्रिया । क्रियाविशेषणानां क्वचित् करणत्वमपि । Hence करणे द्वितीया । (g) पूर्वकायम्—पूर्वकायश्च पूर्वकायः the fore-part of the body. तम् । एकदेशिसमासः a variety of तत्पुरुषः ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

This bars पडोससमाप्तः । Hence पूर्व^१ leads in the compound. Again though पूर्व^१ is द्विकशब्द, still, barring पञ्चमी, कायस्थ takes पडो as in "तस्य परमाधोऽङ्कितम्" । N.B.—This is another impediment to the stag's speed. Yet the stag इदानीमपि &c. (h) दम्भः^२ &c.—अव + लिङ् + क्त कर्मणि—अवलीढाः eaten सुक्ताः । Also cp. "अवलीढसनाभिः" Kir. XIII. अर्द्धम् अवलीढा अर्द्धावलीढा half eaten, सङ्गसुपेति समाप्तः । तैः । (i) अम &c.—अमेष विहतं अमविहतम् । तादृशं सुखं अमविहतसुखम् । तस्यात् साधु भ्रमन्ति इति अमविहतसुख + भ्रंश् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । तैः । खेदव्यात्तवदनपातिभिः । (j) कौण^३ वक्त्र^४—कृ + क्त कर्मणि = कौण^३म् strewn. कौण^३ वक्त्र^४ येन सः । N. B.—He is fatigued. Yet इदानीमपि &c. (k) उदय &c.—उदगतमग्रमस्य उदयम् terrible. The jumps are terrible covering immense ground. On the ground again there is just a touch and up again he goes. Hence वियति बहुतरं प्रयाति (owing to the long jumps), and सोकमुर्व्याम् ।*

3. Figure—The figure is स्त्रमावोक्ति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्य^५ पदार्थानां रूपं साक्षाद्विष्वती । स्त्रमावोक्तिश्च जातिश्च ।" We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal. The metre is सङ्घरा (explained).

4. तदेव etc.—The stag was not very far off a moment before. But when the king was about to point it out to the charioteer (पश्य etc) he noticed great distance. Hence the surprise and question.*

सूतः—आयुषान्, उदघातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-
द्रथस्य मन्दोक्ततो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः सम्प्रति
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me. Hence the deer has become separated by a long interval. Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—तेन हि सुच्यन्तामभीषवः ।

KING—Then do loosen the reins.

सूत इति । 'भूमिः' अवस्था भूः 'उद्धातिनी' विषमा 'इति' हेतुः 'मया रश्मिः' प्रयत्नस्य कृतं यत् 'संयमनम्' आकर्षणं, तस्मात् 'रथस्य मन्दीकृतो वेगः' 'तेन' हेतुना 'एष मृगः' विप्रकृष्टं सातिशयम् 'अन्तरम्' अवकाशो यस्य तादृशः, अतिदूरवर्ती जातः इत्यर्थः । समग्रि समी देशे वर्त्तते यस्तथाविधम् 'ते' भवतः सम्बन्धे दुःखेन आसद्यते इति 'दरासदी' दूष्प्रापी 'न भविष्यति' । ["समदेशवर्त्तिनस्ते" (रा-, वि-, म-) । "समदेशवर्त्ती न ते" (त-, न्ना-)] ॥

राजिति । 'तेन हि' तस्मात् । यदि अनुदधाते सुखलभ्योऽयं मृगः तत् 'अभीषवः' प्रयत्नः ("अभीषुः प्रयत्ने रश्मौ" इत्यमरः) 'सुच्यन्ताम्' असंयताः क्रियन्ताम् । अश्वान् धावय मृगः इन्मि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) उद्धातिनी—उत् ऊर्ध्वं क्तुं शीलमस्या इति उद् + क्तृन् + णिनि कर्त्तरि ताच्छ्लोच्ये that which gives upward shocks i. e. uneven. (b) विप्रकृष्टान्तरः—वि + प्र + कृष + क्त कर्त्तरि = विप्रकृष्टम् excessive अव्यधिकम् । See Tika now. (c) समदेश etc.—समी देशः समदेशः even ground, तस्मिन् साधु वर्त्तते इति समदेश + इत + णिनि कर्त्तरि = समदेशवर्त्ती occupying even ground, तस्य । (d) ते—This takes शेषे षष्ठी not कर्त्तरि । कट-षष्ठी is prohibited by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थवन्ताम्" because दरासदी is derived with खल् कर्मणि ।

2. Reading—समदेशवर्त्ती न ते etc, places the stag on even ground, which is the more reason for the interval (अन्तर) increasing still further. Our reading (समदेशवर्त्तिनः ते) means the chariot moves on level ground, hence gives the king a chance to overrun the stag.

सूतः—यथाज्ञपयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूपय) आयुष्मान्, पश्य, पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्व काया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्द्धकर्णाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्तस्मी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥८॥

CHARIOTEER—As the Long-lived one orders, (Acting the speed of the car) O Long-lived one, behold !—The reins being loosened the steeds becoming unassailable even by the dust raised by themselves are running as if through intolerance of the speed of the stag, with the forepart of their body outstretched, the tips of their chowries quiverless, their ears erect and steady.

सूत इति । 'आयुस्मान् यथा आज्ञापयति' आदिशति तथैव करोमि । अथान् धावयामि । 'रथस्य वेग' शीघ्रगमनं 'निरुप्य' नाटयित्वा हस्तपादादिचालनेन अभिनीय इत्यर्थः । 'पश्य' इति विख्याये द्रिस्तम् । अश्वानां साधु धावनात् विषयः ॥ ["यथाज्ञापयति" (त-, न्या-, म-) — "यथाज्ञापयति" (वि-, रा-)] ॥

मुक्तेष्विति । अन्यथः—रश्मिषु मुक्तेषु अमी रथ्याः मृगजवाक्षमया इव निरायतपूर्व कायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतोर्द्धकर्णाः आत्मोद्धतैरपि रजोभिः अलङ्घनीयाः (सन्तः) धावन्ति ॥ व्याख्या—'रश्मिषु' प्रयत्नेषु 'मुक्तेषु' असंयतेषु सत्सु (भावे सन्नमी), 'अमी' प्रख्यातास्ते 'रथ्याः' रथवाहिनः अश्वाः ("तद्वद्वति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत्), 'मृगस्य' पुरो धावितस्य यो 'जवः' वेगः, तत् 'अक्षमया' असंयतेण 'इव नितराम् आयतः' दीर्घः 'पूर्वकायो' येषां तथाविधाः, वेगदीर्घीकृताङ्गाः इत्यर्थः, निष्कम्पानिखलाः 'चामराणां' कर्णयोरन्तराले भूषणार्थं दत्तानां चसरीपुच्छानां शिखाः अशानि येषां तथाविधाः (अतिवेगेन निखलताश्चपुच्छादीनां प्रत्यच्छेदः), 'निभृतौ' स्थिरी 'ऊर्द्धगतौ च 'कर्णा' येषां तथाविधाः, आत्मना उद्धतैः 'अपि' न तु केवलं चक्रोद्धतैः 'रजोभिः' धूलिभिः 'अलङ्घनीयाः' अनतिक्रमनीयाः सन्तः 'धावन्ति' अतिवेगं गच्छन्ति । मृगेण स्पर्शया एते अनुकूलमेतं वातमपि अतीत्य गच्छन्ति इति भावः ॥ [मूलम् (रा-, वि-, म-) । "स्त्रेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्पचामरशिखायुतकर्णभङ्गा धावन्ति वमन्ति तरन्ति तु वाजिनस्ते ॥"—(त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. निरूप्य—नि + रूप + णिच् + ल्यप् having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "भस्मरवाधां रूपयति," "भूयो रथवेगं निरूपयति" etc.

2. (a) निरायत etc.—The indicates running at top speed. (b) निष्कम्प्य etc.—The Chamars were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their कम्प was not noticed cp. "चितारम्भमिविनयलं हरिशिरसायासवचामरम्" Vikramorvasiya. (c) निश्चतीर्ह्य etc.—निश्चत is स्थिर। In this sense compare निश्चत in "निष्कम्प्यह्यं निश्चतद्विरेकं सूकाच्छजं शान्तमृगप्रचारम्। तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्वापि तारम्भमिवावतस्थि ॥" Also we have अनिश्चत in the sense अस्थिर in "अनिश्चतकरेष्वाचिपतसु प्रविशुः" ऊर्ध्व does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping. (d) आत्मोद्धतैः etc.—We assume that the wind was favourable i.e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind.*

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका or वसन्ततिलकम्। "अथ वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः"। The triads त, म, ज ज appear in order followed by two heavy syllables. The figure is स्वभावोक्ति in the first three lines and उत्प्रेक्षा in the last.

राजा—सत्यमतोऽथ हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः।
तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पाश्चे रथजवात् ॥८॥

सूत पश्येन्नं व्यापाद्यमानम् (शरसन्धानं नाटयति)।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris*. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes; nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow).

राजैति । 'वाजिनः' मदीया अथा 'हरितः' सूर्याश्वान् 'हरीन्' इन्द्राश्वान् 'च अतीत्य' वेगेन पराभूय 'वत्तन्ते' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' यतः—

यदिति । अन्वयः—रथजवात् सहसा आलौकी यत् सूक्ष्मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अज्ञा विच्छिन्नं नत् कृतसम्मानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः सम-
रेखं—क्षणमपि न किञ्चित् मी दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—'रथस्य जवात्' वेगात् (हितां पञ्चमौ) 'सहसा' तत्क्षणमेव, 'आलौकी' दर्शने यत् सूक्ष्मं दृश्यते तदेव तत्क्षणं रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अज्ञा' तत्त्वतः 'विच्छिन्नं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदेव तत्क्षणं 'कृतं सम्मानं' योजना यस्य 'तत् इव' भवति लक्ष्यते । यौ द्वौ समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावैव वेगात् तत्क्षणं दूराद्दृष्टौ संलग्नाविव लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'प्रकृत्या' स्वभावेन 'वक्रं' समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्क्षणं 'नयनयोः नेत्रयोः सम्बन्धे, न तु तत्त्वतः, 'समा' ऋज्वी 'रेखा' यस्य तत् भवति । क्षणमपि न किञ्चित् किमपि वस्तु 'मी दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यदक्षा" (त, न्या-) ... "यदक्षे" (रा-, म-) ... "यदन्तः" (वि-) ॥ "मी दूरे... न पार्श्वे" (रा-, त, न्या-, म-) ... "मी पार्श्वे... न दूरे" (वि-)] ॥

सूतेति । 'एनं' हरिणम् (अन्वादिशे एनादिशः) 'व्यापाद्यमानं' मया हन्यमानं 'पश्य' । शरस्य सम्मानं नृगं प्रति प्रयोगाध्यवसायं 'नाटयति' नाट्येन दर्शयति । राजवेधो नटः हस्तसञ्चालनादिना वाणक्षेपीश्रीगं सूचयति इत्यर्थः ॥

NOTES

1. सत्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) क्रियते एभिरिति—ह + इति (औषादिक) करणे हरित् । हरतीति ह + इ (औषादिक) कर्त्तरि हरिः । The former is the name of the seven horses of सूर्यः । Comp. "दिशा हरिर्दमिर्हरितामिवेश्वरः" and "हरिद्वय-दिधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रसाः" । The latter is strictly speaking "golden," "स्वर्णवर्णे हरिः अतः" इत्यनुकार्यकोषः । Indra's steeds were of that description. Comp. "हरिं विदित्वा हरिमिव वाजिभिः" ।

2. (a) आलोकं सूक्ष्मम्—आ + लोक् + घञ् भावे = आलोकः seeing दर्शनम् । आलोकं सूक्ष्मम्—minute in seeing, i. e. looks minute owing to great distance. (b) सहसा—Suddenly. The suddness of the change suggests great speed. (c) अज्ञा—An अव्यय meaning तत्त्वतः in reality. "सह्युदेवधारणे तत्त्वं चाज्ञा प्रोक्ता मनोषिभिः" । अज्ञं or अन्तः for अज्ञा does not seem to give good sense. (d) हतसम्बानम् etc.—सम् + धा + लुट् भावे = सम्बानम् placing together, i. e. joining. The disconnected appears connected ; this too is सहसा, hence again the inference of speed. (e) समरेखम्—सम is अन्तु straight ; रेखा—line, i. e. outline. This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse. (f) दूरपार्श्वः = This is the order of the words in almost all editions. Only one edition reads पार्श्वं दूरः । Remembering that the first line refers to change from दूर to पार्श्वं, and the second to that from पार्श्वं to दूर, it seems natural to have first दूर then पार्श्वं in the fourth line. The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change.

3. Remark—The metre is शिखरिणी, the definition being "रसेन्द्रैश्चित्रा यमनसमला गः शिखरिणी—" the triads, य, म, न, स, म, are in order followed by one light and one heavy syllable.

4. व्यापाद्यमानम्—वि + आ + पद् + णिच् + शानच् कर्मणि being killed.

(नेपथ्ये)—भां भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

(IN The DRESSING ROOM)—Ho! Ho! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed !

सूतः (आकंक्षावलोक्य)—आयुषान्, अस्य खलु ते वाण-
पथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and spying) - O Long-lived one, anchorites have appeared in the region of the stag which is now in the very line of flight of your arrow.

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

KING (Hastily)--Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTEER—Very good. (Stops the car)

न पथे इति । 'आयुषमस्य' कथायमस्य 'सुगः' अयं न हन्तव्यः त्वया । (आवेगे
विरक्तम्) ।

सूत इति । 'आकंक्ष' न पथे यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलीक्य' दृष्ट्वा 'च' आह । 'ते'
वाणस्य पन्थाः 'वाणपथः' ("वृक्षपूरम्भूः पथामानवे" इति समासान्तः अप्रत्ययः) ।
तस्मिन् वक्तुं यः 'कृष्णसारः' तस्य 'अन्तरे' अवकाशे । यव भवान् वाणं प्रयुङ्क्ते
तस्मिन्नेव दृष्टे, तव च हरिणस्य च मन्त्रे इत्यर्थः 'उपस्थिताः' प्राप्ताः । एतेन ब्रह्म-
हत्याभयं दर्शितम् ॥ ("वाणपथ" (वि-, म-) "वाणपात" (रा-, त-, न्या-)) ।

राजिति । 'सम्भ्रमिण' त्वरया 'सह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिनः' अथा
"प्रगृह्यन्तां" स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रथेन दलिताः सुसुनयः ।*

सूत इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अश्वान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

NOTES

1. प्रगृह्यन्ताम्—प्र + गृह् + लोट् + अन्ताम् कर्मणि let them be checked,
The ascetics were in imminent danger of being run over by
the car. Hence the सम्भ्रम of the king,

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(ततः प्रविशति सशिष्यो वै खानसः) । वै खानसः (हस्त-
मुद्यम्य) राजन्, आश्रमसमृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलराशाविवग्निः ।
क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातिलोलं
क्व च निश्चितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥
तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तव्याणाय वः शास्त्रं न प्रहृत्तुं भनागसि ॥ ११ ॥

(Then enter an anchorite with disciples). ANCHORITE:
(Raising his hand)—Sir, this is a stag of the hermitage, it
must not be killed, it must not be killed. This arrow is
indeed not to be planted on the tender body of the stag—not
to be planted indeed—like fire on a heap of cotton. Alas !
where is the frail existence of poor stags, and where are your
shafts, keen at the point and strong as the thunder-bolt ?
Well, then retract the shaft that has been aimed. Your
weapon is for the protection of the distressed and not to
strike at the innocent.

तत इति । 'ततः' तदनन्तरं स्थापिते रथे शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यः' शिष्यद्वयसमेतः
'वै खानसः' तापसः 'प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ॥ ['सशिष्यः' (तः, न्याः, वि-)—
"आत्मना द्वतीयः" (रा. म-)] ।

वै खेति । 'हस्त' दक्षिणहस्तम् 'उद्यम्य' उदृष्टव्य । निषेधसूचनार्थं हस्तोत्थोलनम् ।

निति । अन्वयः—मृदुनि अस्मिन् मृगशरीरे अयं वाणः तुलराशौ अग्निरिव न
खलु सन्निपात्यः । हरिणकानाम् अतिलोलं जीवितञ्च वत क्व, निश्चितनिपाता वज्रसाराः
ते शराश्च क्व ॥ व्याख्या—'मृदुनि सुकुमारं' 'अस्मिन् मृगस्य' आश्रमसमृगस्य 'शरीरे'

देह 'अयं वाणः' धनुषि योजित एष शरः 'तूनां राशौ' समूहे 'अप्रिव' न खलु न खलु न नूनं 'सन्निपात्यः' पातयितव्यः (आवेगे हिक्कम्) 'हरिणकानाम्' अनुकम्पितानां मृगाणाम् 'अतिलोल' सूचयत् 'जीवितञ्च प्राणान्' 'क' कृत, निशिताः तीक्ष्णा 'निपाता' अयभागाः दीर्घा तथाविधाः अपि 'व्यस्य सारः' वक्त 'व्यसार इव सारः' येषां तादृशा वज्रकठिनाः 'ते शराश्च' वाणाः पुनः 'क' कृत । शरशरीरयोर्महदन्तरं क इति हिक्कं सूचयति । च इति भेदे ॥ (राघवभट्टस्य इमं श्लोकं न पठति) ॥

तदिति । अन्यथः—तत् कृतसन्धानं सायकं साधु प्रतिसंहर । वः शस्त्रम् आत्तं वाणाय, अनागसि प्रहत्, न । व्याख्या—'तत्' तस्मात् कृतं सन्धानं धनुषि योजना यस्य तथाविधं 'सायकम्' एतं साधु 'प्रतिसंहर' तूणीरं प्रत्यानय (साधु इति वाक्यालङ्कारे—'साधु वामि' इत्यादौ यथा) 'वः' युष्माकं पौरवाणां 'शस्त्रम् आत्तानां' विपन्नानां 'वाणाय' रक्षार्थम् (तादृशैः चतुर्थी) अस्ति, 'अनागसि' निरपराधे 'प्रहत्' न अस्ति (अस्तिक्रियायोगान् तुमुन्) ॥ ["तत् साधु" (रा-, वि-, म-)—"तदायु" (त-, न्धा-,) ॥ "वः शस्त्रम्" (रा-, त-, न्ध-, म-)—"ते शस्त्रम्" (वि-)] ॥

NOTES

1. वैखानसः—An ascetic, The derivation is uncertain. "वैखानसो वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः"—वैजयन्ती quoted by Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana. No intelligible derivation is available. It is best treated as a primitive word (अङ्गात्पद्मप्रादिपदिक) ।

2. सन्निपात्यः—सम् + नि + पत + णिच् + घत् कर्मणि । Ought to be planted पातनयोग्यः ।

3. (a) वत हरिणकानाम् etc.—वत implies निन्दा censure (See next). "निन्दायां विद्यते वत" इति हलायुधः । हरिणक has कन् अनुकम्पायाम् Or—वत expresses अनुकम्पा pity "खिदानुकम्पा सन्तोषविक्रयामन्तरे वत" इत्यमरः । But in this case हरिणक has कन् इत्यस्ति not अनुकम्पायाम् because अनुकम्पा is already expressed by वत । (b) निशितनिपाताः—नि + शी + क् कर्मणि = निशिताः or निशाताः keen तीक्ष्णाः । निपतन्ति एभिः इति

नि + पत + घञ् करणे = निपाताः the parts by which they alight i. e. tips, points.*

4. क जीवितं क शराः—Implies great incongruity between the two. Compare “क सूर्यप्रभावी वंशः क चात्यविषया मतिः” where Malli says “द्वौ कशब्दौ सङ्गदन्तरं सूचयतः” । The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वत् ।* The metre is मालिनी defined as “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलीकः”—The triads न, न, न, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is उपसा । The definition is “यथाकथञ्चित् साहस्यं यद्योदभूतं प्रलीयते । उपसा नाम सा....” In the first half सगशरीर and तूलराशि, also बाण and अग्नि, are compared. In the second half the समास in वज्रसार establishes resemblance between वज्र and शर ।

5. (a) तत्—Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साधु—Prof. G. disapproves our interpretation of साधु as a mere expletive and prefers to have it as a विशेषण qualifying सम्मानक्रिया । I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons.—(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well (साधु) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (साधुता of सम्मान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare “का कथा बाणसम्माने ज्याशब्देनैव दूरतः हुङ्गारेणैव धनुषः स हि विद्वानपोहति ।” Even among gods he has no rival. Comp. ‘तव शरीरधुनान्तपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः’ । For an ordinary ascetic to shout “well-aimed” to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence. (c) सायकम्—स्मृति खड्गयति इति सो + षू ल कर्त्तरि = सायकः the chopper बाणः । (d) अनागसि...अविद्यमानम् आगः पापम् अपराधी वा यस्य यद्धिन् वा अनागाः or अविद्यमानागाः by the Varttika “नञोऽस्त्रार्थानां...वा चीत्तरपदलीपः” । तद्धिन् । आधारे समी । When a distinction is made between देह and

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-क्रिया । Compare “मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहन्,म्” “रुद्रीजसा तु प्रहृतं त्वया-स्याम्,” “तस्मिन् प्रजङ्गयुषि सर्वं एव” &c.

9 Remark—The metre is शोक । The verse too conveys a mild censure. Your arrow is meant for one purpose, you are using it to another! * “वः शस्त्रम्” is the more common reading. It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and thus gives point to the censure. As to the practice itself, compare “आयन्नाभयसर्वेषु दीचिताः खलु पौरवा.”...Act II. Infra.

राजा—एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति) ।

KING—Here, it is retracted. (Does as said).

वैखानसः—सदृशमितत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्बंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the race of Puru. This is extremely worthy of you whose birth is in the race of Puru. May you get a son, endowed with such virtues and presiding over the whole circle of kings.

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

KING (With a bow)—Accepted.

राजिति । ‘एष’ इति अविलम्बसूचकः । आज्ञातमात्रमेव ‘प्रतिसंहतः’ इत्यर्थः । ‘यथा उक्तं’ करोति । यद्वा—उक्तं च अनतिक्रमं ‘यथोक्तम्’ । तत् करोति । ‘वाण’ प्रतिसंहरति ।

वैखिति । ‘पुरोः’ यथातितनयस्य धो ‘वंशः’ तस्य यः ‘प्रदीपः’ प्रदीपवत् उद्भासकः तस्य ‘भवतः’ एतत् ब्राह्मणानुवर्तित्वं ‘सदृशं’ योगम् । पौरवाः सर्वे व ब्राह्मणानाम-नुकुला आज्ञाकराश्च इत्यर्थः ।

जन्मेति । अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्बंशे जन्म । एव गुणोपेतं

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्रवर्त्तिनं पुत्रम् आप्नुहि ॥ व्याख्या—“इदं” ब्राह्मणाद्यापालनं ‘तव युक्तरूपम्’ अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः); यद्वा—‘युक्तरूपं स्वरूपमस्य इति’। ‘यस्य’ ते ‘पुरोः’ वंशी जन्म’ (यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षितम्)। ‘एवम् ईदृशैः’ ‘गुणैः’ उपेतं युक्तम्। चक्रं वर्त्तते राजचक्रमाक्रम्य तिष्ठति इति चक्रवर्त्तिनं राजाधिराजं ‘पुत्रम् आप्नुहि’ लभस्व। इत्यमीधाम्नाद्यात् विप्रादाशिषः ॥

राजैति। प्रथमं ब्राह्मणा आशिषमुच्चारयन्त, ततो राजा प्रणम्य तामाशिषं स्वीकरोति, इति राजसु नियमः। प्रणमनं सङ्ग ‘सप्रणामम्’ सङ्गप्रणामं वा। ‘प्रतिगृहीत’ स्वीकृतम् ब्राह्मणवच इति शेषः। आशीरियं गृहीता इत्यर्थः।

NOTES

1. एष &c.—एषः implies instant execution. ततश्चणकरणम् Compare “एष त्वामभिनवकण्ठशोचितार्थो शाङ्कुलः पशुमिव ह्रान्धं खेदमानम्”—Act VII. *Infra*, Mark how the king stands unruffled under the censure. He is all humility.

2. एवंगुण &c.—एवं गुणाः एवंगुणा such virtues, नहमुपेति समासः। तैः उपेतः। द्वितीया तत्—। तम्। Benediction of a Brahmana is of unfailing efficacy. Hence this foretells the birth of सर्वदमन*। Compare. “पुत्रं लभस्वात्मगुणानुदयं भक्तमौख्यं भवतः पितृवः”। “इत्यं प्रयुज्या-शिषमयजन्वा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम्। राजापि लेभे सुतमायु तन्मान्—॥” The metre is श्लोकः।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्। एष खलु कश्यपस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः। अपि च—

रमयास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रिया समवलोक्य।

ज्ञास्यसि कियदुभुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANCHORITE—Sire, we are going to collect faggots. The hermitage of Kanya, the master of Munis, can indeed be seen (from here) on the bank of the Malini. Unless there is obstruction of other duties, please enter and accept the rites of hospitality. Besides—beholding the rites of the ascetics, with obstruction removed and therefore pleasant, you will know (the answer to) this—“how far defends my arm marked with the scar of the bow-string?”

वैखेति । ‘समिधां’ यज्ञकाष्ठानाम् ‘आहरणाय’ वयं प्रस्थिताः चक्षिताः । ‘एष खलु’ अयं हि ‘अनुमालिनीतीरं’ मालिनीनदीतीरं (विभक्तार्थेऽप्ययीभावः) ‘कुलपतेः’ अयुतशिष्यपौत्रस्य मुनिकुलेश्वरस्य ‘कण्वस्य’ आश्रमो दृश्यते । ‘चेत्’ यदि ‘अन्यस्य’ कार्यस्य ‘आतिपाती’ व्याधातो ‘न’ स्यात्, तदा ‘प्रविश्य’ आश्रमं गत्वा ‘आतिथेयः’ सत्कारः अतिथियोग्या पूजा ‘प्रतिगृह्यतां’ स्वीक्रियताम् । कुलपातिना पूर्वं मेव आश्रमः समित्संयज्ञाय याम इति भवन्तम् आश्रमं प्रापयितुमशक्ता वयम् । तत्स्वयमेव गच्छ इति भावः ॥ [“कण्वस्य कुलपतेः” (रा-, त-, न्या-, स-)—‘काश्यपस्य कुलपतेः’ (वि-)] ।

रम्या इति । अन्वयः—तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः रम्याः क्रियाः समबलीका “मौर्वीकिणाङ्गः मे भुजः कियत् रचति” इति अपि ज्ञास्यसि च ॥ व्याख्या—‘तपोधनानां तापसानां’ प्रतिहताः निरस्ता ‘विघ्नाः’ प्रत्यूहाः व्याधयः यासां वा ताः अतएव ‘रम्याः’ तोषकरीः क्रियाः अनुष्ठानानि ‘समबलीका’ दृष्टा ‘मौर्व्याः’ गुणस्य ‘क्रियः चिह्नं’ व्याधातरं खा स ‘अङ्गः भूषणं’ यस्य तादृशी ‘मे भुजः अयं बाहुः’ कियत् किम्परिमाणं ‘रचति’ इति अपि ज्ञास्यसि प्रत्यचीकरिष्यसि च ॥ महती हि रचा त्वया नो विहितं तच्च न ते विदितम् । आश्रमं गत्वा न केवलमातिथ्यां लप्स्यसे, किन्तु तां रचाम् अपि ज्ञात्वा तोषमवाप्स्यसि इति भावः ॥

NOTES

1. समिदाहरण &c—समिध्यते आभिः इति सम् + इन्ध् + कृप् करणे समिधः faggots. समिदाहरणं कर्तुम् i.e. समिदाहरणार्थम् gives कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (when a तुमुव्रत्तक्रिया-

disappears, its कर्म takes चतुर्थी) or तादर्थ्ये चतुर्थी। This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2. कुलपतिः—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples. “सुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपौषणात् । अध्यापयति विप्रैरसौ कुलपतिः स्मृतः” —Quoted by Vidyasagara.

3. Remark—कश्यप कुलपतिः is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काश्यपस्य कुलपतिः which refers to the गोत्र only.

4. (a) आतिथेयः सत्कारः—अविद्यमाना तिथिर्ऋत इति अतिथिः an unexpected guest. तस्मिन् साधु इति अर्घति + ङञ् आतिथेयः । सत् is an अव्यय, here meaning आदरः honour. In this sense it is a गति by the rule “आदरानादरयोः सदसती” । Hence सत् + कृ + घञ् भावे कर्मणि वा सत्कारः reception, welcome &c. गतितत्— । 5. तपोधनानाम्—तपोधना-न्वेषां तपोधनाः to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism (तपस्) only. 6. प्रतिहतविघ्नाः—विहन्यते एभिः इति वि + हन् + क करणे घञर्थे = विघ्नाः obstructions. The obstructions being removed, तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रम्या) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete.*

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

KING—Is the master of munis present there ?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिश्या. दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers.

* Adopted by Prof. Gajendragsdkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां
महर्षेः कथयिष्यति ।

KING—Very well, her I shall see, Surely she will report
me to the sage on knowing my devotion,

राजैति । 'अपि कुलपतिः' कण्वः, 'अतः' आग्रसे 'सन्निहितः' आत्मना उपस्थितः ।

वैखेति । 'इदानीमेव' अस्मिन्नेव क्षणे 'दुहितर' शकुन्तलाम् 'अतिथीनां सत्-
काराय' पूजार्थं 'अतिथिसत्कारं' कर्तुं निवर्त्यः 'मन्दिश आश्राप्य' 'अस्या' दुहितुः 'प्रति-
कूलं' सकोपं 'देव' भागधेयम् अनुकूलयितुं 'सोमतीर्थं' गतः । 'आग्रसे' गच्छ, शकुन्तला
तै आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः । प्रतिकूलदैवशमनेन शापात् त्यक्तापि शकुन्तला भूयो-
दुष्यन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूच्यते ।

राजैति । 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चयशीतकम् । असन्निहितः कुलपतिः, तत् आग्रसे
यामि न वा इति वितर्के निश्चयमाह—'तामेव' दुहितरं शकुन्तलामेव 'पश्यामि' । सा
खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भक्तिः' तापससेवा यस्य तथाविधं 'मां' महर्षेः कण्वस्य समक्षं
'कथयिष्यति' । मदगतां यदा स्वयं ज्ञात्वा कण्वस्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) अतिथिसत्काराय—"क्रियार्थोपपदस्य—" (See Note 1 above)
इति कर्मणि चतुर्थी, or तादर्थ्यं ४थी । There are arrangements to
receive guests in his absence; you will not be inconvenienc-
ed.* (b) दैवमस्याः &c. - कण्व knew शकुन्तला would suffer much,
though it is not clear if the exact nature of her misery was
also known to him at this early stage. (c) शम् + णिच् + तुमुन् =
शमयितुम्, the वृद्धि being barred in णिच् by the rule "मिसौ ङस्" ।
(d) सोमतीर्थं is a name of प्रभासतीर्थं । Here सोम was cursed of con-
sumption. "पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यतोऽङ्गाद् यक्षणां क्लिश्यमानः ।.....
एवं तु तीर्थप्रवरं वृधिव्यां प्रभासनात्स तु स प्रभासः ॥" Bhagawata quoted
in the वाचस्पत्य ।

2. (a) पश्यामि has वर्तमान in the भविष्यत्काल owing to वर्तमानसा-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

मीय । (b) भक्ति is of the प्रियादि class. Hence the पु'वद्भाव of विदित in विदितभक्ति comes under the prohibition—“अपूरणीप्रियादिषु” । Bhoja explains that the भक्ति in the प्रियादि list means the object of worship and is derived भजति सेवति इयम् इति भज + क्तिन् कर्मणि । It thus bars पु'वद्भाव in compounding भवानी भक्तिरस्य which gives भवानीभक्तिः without पु'वद्भाव and not भवभक्तिः with पु'वद्भाव । But भक्ति is derived with भावे क्तिन् in compounds like विदितभक्ति, हृदभक्ति etc. Hence the prohibition does not apply and we have पु'वद्भाव । Vamana however gives a different explanation. He starts with a सामान्यनिर्देश like हृदम् असा अस्ति । The विशेष comes in after thus—हृदं किमासु ? Ans—यत् हृदमस्ति सा भक्तिः । So he says—“हृद-भक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदसमाविवाचितत्वात् मिहम् ।” Bhattoji's explanation in such cases is also to this tenor. See Pratima under निरतिशयभक्तिः । (c) सहर्षः—शेषे षष्ठी । सहर्षः समीपे कथयिष्यति इति अप्रयुज्यमानं “समीपे” “समक्षम्” इत्यादिपदं गम्यते ; यद्वा—सन्ध्यासामान्ये षष्ठी ।

वैखानसः—साधायमस्तावत् । [सशिष्यो निष्क्रान्तः] ।

ANCHORITE—Now then we proceed. (Exit with Pupils).

राजा—सूत, नोदयाश्चान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनौमहे !

KING—Charioteer, urge on the horses. We purify our selves with a look at the holy hermitage.

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । [भूयो रथवेगं निरूपयति] ।

CHARIOTEER—As the long lived one commands. (Again acts the speed of the car).

राजा—सूत, अकथितोऽपि ज्ञायते एव अयम् आभीगस्तपो-वनस्येति ।

KING—Charioteer, though not told, this (place) is indeed known as the outskirts of the forest of penance.

सूतः—कथमिव ?

CHARIOTEER—How so?

वैखेति । तावदिति वाक्पालहारी अवधारणे वा अव्ययम् । 'साधयामः' गच्छामः । शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यो' वैखानसा 'निष्क्रान्तः' रत्नमञ्जुदपगतः ।

राजति । 'सूत, अश्वान् नोदय' प्रेरय । 'पुण्यस्य' 'पावनस्य' 'आश्रमस्य' कक्षा-
श्रमस्य 'दर्शनेन आत्मानं पुनोमहे' पवित्रीकुर्महे ।

सूत इति । 'आश्रमान् यत् आश्रपयति' तत्करोमि, अश्वान् नोदयामि इत्यर्थः ।
'भूयः' पुनरपि 'रथस्य वेगं' सत्वरयमनं 'निरुपयति' नाटयति, हस्तसञ्चालनादिना
वेगमिनयं करोति ।

राजति । 'सूत, अयम्' एष देशः 'अकथितोऽपि' अन्येन अनिवेदितोऽपि 'तपो-
वनस्य आभोगः' विस्तारः प्रान्तभूमिः 'इति ज्ञायते एव' । न किनापि कथ्यते यद्यं तपो-
वनस्य प्रान्तभूमिम् आगता इति, किन्तु लक्षणानि दृष्टा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ["आभोग-
स्तपोवनस्य" (रा-, त-, न्या-, म-)—आश्रमस्तपोवनस्य" (वि-)] ।

NOTES

1. साधयामः—साध + शिच means "to go" "प्रायेण; स्थूलतः साधिर्गमिः
स्थाने प्रयुज्यते"—Shahityadarpana. प्रायेण implies two things—(1)
'That the use is not restricted to नाटक' Compare "साधयामाहम-
विघ्नमर्हते"—Raghu. Also (2) That गम too appears in नाटक ।
Compare "गच्छायतः," "अयमहसागच्छामि" etc.

2. सूत etc—अकथितः undescribed, i. e. no one has told me
that these are the precincts of the hermitage, yet from certain
signs I know this place to be such. आभोग is पूर्णता fullness. भावे
घञ् । "पूर्णत्वायतनाभोगौ" इति विकाशशेषः ! But "हृदमिहितौ भावः द्रव्य-
वत् प्रकाशते" also "भावानयने "द्रव्यानयनम्" । Here thus आभोग second-
arily means the things that accomplish पूर्णता, i. e., the pre-
cincts, outskirts.

4. Remarks—The reading "आभोगस्तपोवनस्य" is preferable to
"आश्रमस्तपोवनस्य" because the आश्रम was not reached then. Later
on further progress is recorded [सौकमन्तरं गत्वा] । The car then
stops and the king proceeds on foot. Then again we find him
go still further [परिक्रम्य अवलोक्य च] when he sees the entrance

of the आश्रम and exclaims इदमाश्रमसारं यावत् प्रविशामि । Hence here he has reached only the precincts (आश्रम) of the hermitage and not the hermitage itself. Thus आश्रमगतपीठनगरा is more suitable,

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि—

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखमृष्टास्तरुणामधः

प्रस्रिग्धाः क्वचिदिक्षुदीपलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासीपगमादभिन्नगतयः शब्दं सञ्चन्ते मृगास्-

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Do you not see ? Here indeed—(In some places) under the trees are wild grains slipped from mouths of hollows in which parrots dwell ; somewhere slabs of stone, excessively oily, are indeed betrayed as crackers of the Ingudi fruit ; owing to access of confidence, the deer, with their gait unchanged, tolerate the sound (of the car) ; and paths to the reservoirs of water are marked with lines of water running from the ends of bark-garments.

सूतः—सर्वं मुपपन्नम् । Charioteer—All true.

नीवारा इति । अन्यः—इह हि (कचित्) तरुणामधः शुकगर्भकोटरमुखमृष्टा नीवाराः (दृश्यन्ते) । कचित् प्रस्रिग्धा उपला इक्षुदीपलभिद एव सूच्यन्ते ; (कचित्) विश्वासीपगमात् अभिन्नगतयो मृगाः शब्दं सञ्चन्ते, (कचित्) च तोयाधारपथा वल्कल-शिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः (दृश्यन्ते) । व्याख्या—‘इह हि’ अतः तु ‘कचित्’ कुत्रापि देशे ‘तरुणामधः तली-‘शुका गर्भे’ मध्ये येषां तादृशनाम् (गङ्गादेराकृतिगणत्वात् सप्रत्यन्तस्य परिपातः) ‘कोटराणां’ विलानां ‘मुखेभ्यः मृष्टा’ भूमौ पतिता ‘नीवारा’ दृश्यन्ते । ‘कचित्’ कापि ‘प्रस्रिग्धे’ स्निग्धाः स्निग्धवन्तः ‘उपलाः’ शिलातलादि ‘इक्षु-दीपलानि भेत्तु’ शीलमेषाम् इति ‘एव सूच्यन्ते’ अनुमीयन्ते । कचित् अन्यत्र ‘विश्वासीपगमात्’ आविर्भावात् ‘अभिन्ना अविकृता गतिः’ गमनं येषां तथाविधाः

वासविरहात् गतिभेदम् अनवलम्बमाना 'शृङ्गाः शब्द' रथगर्जनं सहन्ते' साधु शृण्वन्ति । क्वचित् 'च' कृताप्यन्यत्र तोयाधारणां जलाशयानां 'पन्थानः' मार्गाः ("चक्रपूरञ्चूः-पथामानर्च" इति समासान्तः अप्रत्ययः) 'वल्कलानां' स्वातील्यितानां सुनीनां परिधेय-भूतानां 'शिखाभ्यः' यः निस्सन्दः' जलमूवः तस्य या रेखाः' धाराः ताभिः 'अङ्किताः' चिह्निताः दृश्यन्ते ॥ अथ नीवाराः, अन्यत्र इक्षुद्वीफलभिदः उपलाः तत्र अवस्रवो हरिणाः असुव च वल्कलपतिता जलधाराः । नैतत् सर्वं तपोवनसन्निकर्षादन्यत्र सम्भवति ॥ ["शुकगर्भकोटर" (ता-, वि-, म.)—शुककोटरार्भक" (त-, न्या-)] । सूत इति—'सर्वम् उपपन्नं युक्तमुक्तं भवता । तपोवनाभोग एवायम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) शुकगर्भं etc.—गर्भं here means अभ्यन्तर inside. शुकानाम् येषां ते शुकगर्भाः बहु— । तादृशाः कोटराः शुकगर्भं कोटराः hollows having parrots inside; तेषां सुखानि शुकगर्भं कोटरसुखानि । तिथी भटाः । सहसुपेतु समासः । The idea is—Parrots carry wild grains to their young ones in the hollows. These advance up to the edge of the hollow to receive them and through eagerness, drop some, The Bengali reading शुककोटरार्भकसुखभटाः bring out the idea very clearly. (b) प्रस्रिग्धाः—प्र indicates excess प्रकर्षः । From excess of oiliness, follows the inference that nuts are constantly being cracked on them. Hence the proximity of ascetics. (c) इक्षुद्वी etc.—इक्षुद्वी is the tree from the fruits of which oil is extracted by ascetics for domestic purposes. इक्षुद्व्याः फलानि इक्षुद्वी-फलानि । इक्षुद्वीफल + भिद + क्तिप् ताच्छील्ये कच रि । तादृशः सूच्यन्ते declared as crackers of Ingudinuts. (d) अभिन्नगतयः—The deer do not alter their gait, i. e. do not run away. Hence they are not wild, so some hermitage must be near. (e) तोयाधारपथाः—आश्रित्यन्ते एषु इति आ + धृ + घञ् अधिकरणे संज्ञायां निपातनात्=आधाराः receptacles. तीयानाम् आधाराः तोयाधाराः । तेषां पन्थानः । अ समासान्तः । (f) वल्कलशिखा etc.—नि + स्रन्द + घञ् भावे निस्सन्द or निष्यन्द । घ is

optional in the case of अप्राणिन् by the rule “अनुविपर्ययिनिभ्यः सान्द-
तेरप्राणिषु” । वल्कलानां शिखा वल्कलशिखाः । ताभ्यो निसान्दः वल्कलशिखानिसान्दः
flow from the tips of barks. But भावानवने द्रव्यानवनम् । Hence
this means the things that establish the flow, i. e. जल । तस्य
रेखाः वल्कलशिखानिसान्दरेखाः । तामिरङ्गताः—इतत्— ।

2. Remarks—After this the Bengali editions followed by
Monier Williams read—अपि च

कुल्यामभोभिः पवनचपलैः शाखिनो घौतसूला
भिन्नो रागः किसलयकचामाजधूसीदगमेन ।
एते चार्वागुपवनमुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नटशङ्का हरिणशिखो मन्दं मन्दं चरन्ति ॥

I am sorry having to reject this sloka. It has poetry in
it and the diction is very good. Unfortunately it does not
seem to suit the context. The first half of the sloka suits
admirably the hermitage itself but not its precincts. The
second half is only a paraphrase of the third line of the pre-
ceding sloka. A cautious writer like Kalidasa will have one
of these only, not the two together. But the first sloka is
undoubtedly authentic as it is quoted by आनन्दवर्द्धन in his
धन्यालोक written about the seventh century A. D. Hence I
think the second has to go. Prof. G. however retains it and on
the reasons we have given above he remarks—‘...we think
they are incorrect...Kulyas are absolutely necessary for
watering the trees in the precincts while in the hermitage.
they are not required,...Sacrifices were not confined to the
hermitage itself...Besides the smoke of Ghee would wander
anywhere according to the whims of the wind—while the
last stanza refers to the deer...this stanza refers to the young
one of the deer...The two descriptions are thus distinct...’

My answer is—

(a) The watering of the trees is always left to the hermit

girls. They would not care to go any distance outside the hermitage to fill up with water the trenches round the trees there. Without water, the trenches are dry and useless. Hence it is not unreasonable to suppose that trees outside the hermitage were left to nature and had no trenches dug round them.

Again, we shall see Anasuya, pointing at the trees in the hermitage, remarks to Sakuntala 'त्वमेतेषाम् आलवालपुरणे निवृत्ता'। Hence the trees in the hermitage had kulyas dug round them.

While describing Vasistha's hermitage in Raghu. I our poet has—

“सैकाले सूनिकन्याभिस्तन्वणीज भक्तवचकम् ।
विद्यानाय विद्वज्ज्ञानामालयालाम्ब पायिनाम् ॥”

This is enough of Prof. G.'s statement that Kulyas are necessary in the precincts but not in the hermitage itself.

(b) Sacrifices outside the hermitage would be rare indeed; smoke wafted by the breeze would not be enough to impart its tinge to leaves outside the hermitage. It is the *नित्यहोम* of the *आहिताग्नि* performed in the *अग्निगर्भ* that causes the discoloration; cp. “*हृतधूमकेतुशिखाञ्जनसिन्धुसदृशखम्*”—Bhatti.

(c) *सुगाः* in the first verse refers to *सुगजाति* including *सुग* and *सुग्री* both young and old. Had only one of these been intended the poet would have specially mentioned *सुग्री*; instead of *सुगाः*, because the female is more susceptible to fear.

On these grounds I am inclined to think that my reasons have not been successfully met and still hold good.

An additional reason strikes me now. It is this—

When the king says—“*अकथितोऽपि ज्ञायते एव*,” he evidently means that broad indications are absent but signs are visible to the close observer. These are so subtle that the charioteer does not see them and he asks *कथमिव*. The king then explains—

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above ; there the surface of a rock-slab appears oily ; yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपवन), trees with कुक्ष्य dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse.

राजा—(स्लोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामपरोक्षो मा भूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Long-lived one alight.

राजा—(अवतीर्य)—सूत, विनोतवेष्टेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदुद्वेष्टताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावत्त, तावदाद्रिं पृष्ठाः कियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this. (Having made over his bow and jewellery to the charioteer), Charioteer, let the horse have their back watered by the time I come back visting the inmates of the hermitage.

सूतः—तथा (निष्क्रान्तः) । Charioteer—So be it. (Exit).

राजोति । 'सौकम्' अस्मिन् 'अन्तरम्' अवकाशं 'गत्वा' आह—तपोवने ये 'निवसन्ति' तापसाः तेषाम् 'उपरोधः' पीडां 'माभूत्' । 'एतावति एव' एतत्परिमाणे एव वस्त्रं नि गते 'रथं' स्थापय' स्थिरीकुरु । 'अवतरामि यावत्' पदभ्यामेव गच्छामि । यावदवधारये ।

सूत इति । 'प्रयत्ना' रक्षणः 'एताः संयचिताः । 'आयुधान् अवतरतु' ।

राजोति । 'अवतीर्य' रथात् सूनिं प्राप्य । तपोवनानि नाम' ("नाम कोपेऽमुग्रम-
जने" इति मेदिनी) 'विनीतः' शान्तः यो 'विषः' वस्त्रालङ्कारादिभिः कृतं रूपं तेन 'प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्टुं योग्यानि । शान्तेन वेष्टेयं तपोवनं विधेयं इत्यर्थः । 'इदम्' एतत् "तावत् गच्छताम्" रथात् त्वया । 'सूतस्य' (दानामाधात् षष्ठी एव न चतुर्थी) 'आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुश्च उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कालम् 'अहम्' आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रत्यवेष्ट्य' दृष्ट्वा सम्भाव्य उपावर्त्ते' प्रत्यागती भवामि तावत् तत्कालं 'वाजिनः' अथाः 'आर्द्राणि' संजलानि 'शृणानि' वेषां तथाविधाः क्रियन्तां विधीयन्ताम् । अश्वान् विश्रामय इत्यर्थः ॥ ["सूतस्य" (रा-, त-, आ-, म-)—सूताय" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अपयति" (रा-, त-, आ-, वि-)] ॥

सूत इति । 'तथा' अथा भवान् आदिशति तथा करोमि । निष्क्रान्तः' रत्नमहा-
दपगतः ।

NOTES

1. (a) तपोवनमिवासिनाम्—तपःसाधनं वनं तपोवनम् । तपोवन + नि + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छ्लोके = तपोवनमिवासिनः । तेषाम् । कृतोने कर्मणि षष्ठी । (b) सा सूत—“माङ्गि लुङ्” इति माङ्ग्योगे भविष्यत्कासि लुङ् । “न माङ्ग्योगे” इत्यङागमप्रतिषेधः ।

2. (a) सूतस्य—No दान is implied. Hence षष्ठी as in रजकस्य वस्त्रं ददाति । (b) उपनीय—उप + नी + ण्यप् having made over. Several editions read उपनीय अपयति । But the usual and more

logical practice is to have the stage direction with a तिङन्त or क्तान्त word when the speech ends, otherwise one with ज्ञा, स्वप्, &c. Compare निमित्तं सूचयन् (not सूचयति), अवलोक्य च (not अवलोकते च), निपुणं निरूपय (not निरूपयति) &c. in the middle of a speech ; also विलोकयन् स्थितः (not स्थिता), अचक्षेणं रूपयति (not रूपयित्वा), शिथिलयति (not शिथिलयित्वा) &c. at the end. Hence अपर्ययति is better omitted.

राजा (परिक्रम्यावलोक्य च)—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्) ।

शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

KING—(Going round and espying) This is the entrance to the hermitage. I will enter. (Entering and indicating an omen). The site of this hermitage is self-restrained yet my arm quivers. Whence is its fruition here ? Or there are doors for the destined everywhere.

नेपथ्ये—इदो इदो सहीओ [इतः इतः सख्यौ] ।

IN THE DRESSING-ROOM—This way my friends, this way.

राजति । 'परिक्रम्य' रङ्गमञ्चे परितः कतिचित् पदानि गत्वा 'अवलोक्य' अथतो दृष्ट्वा 'च' आह । परिक्रमणन्तु अयं गमनस्य सूचकम् । 'इदम् आश्रमस्य द्वारं' प्रवेशमार्गो लघ्याते । 'यावत् प्रविशामि' । आश्रमान्तरंगिष्णुमि । 'प्रविश्य' अन्तर्गत्वा 'निमित्तं' परिचययन्ति दक्षिणबाहुस्यन्दनं 'सूचयन्' नाय्येन दर्शयन् आह—

शान्ति । अन्वयः—इदम् आश्रमपदं शान्तम् । बाहुयः स्फुरति । इह अस्मि फलं कुतः ? अथवा भवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति ॥ व्याख्या—'इदम् आश्रमपदं' तपोवनस्थलं 'शान्तं' शमप्रधानम् सर्वत्राद्यं च शमी राजति, राजसस्य कुतोऽधकाशः । 'बाहुयः' तथापि मम दक्षिणो भुजः 'स्फुरति' स्पन्दते । 'इह'

अस्मिन् आश्रमे 'अस्य' बाहुस्तुरगस्य 'कल' वराङ्गनासङ्गमः 'कृतः' हेतोः संभवति । न कृतोऽपि इत्यर्थः । 'अथवा' सुतरामसम्भवमेतन्नापि वा भवेत् । कृत इत्याह— भवितव्यानाम् अवश्यभावविनाम् अर्थात् 'हाराणि' आगममार्गो 'सर्वं व भवन्ति' । यदा विधिरभिसुखः तदा कृतोऽपि आनीय घटयति तत् केनापि वस्तु न शक्नोते । तदर्थं विचिन्त्य इति भावः ।

नेपथ्य इति । 'सख्यौ इत इतः' अस्मिन् प्रदेशे आगच्छतम् [सन्ध्यां द्विरुक्तम्] ।

NOTES

1. निमित्तं सूचयन्—निमित्त is सूचक, an omen. Here it is the throbbing of the right arm which indicates approaching marriage. सूचयन्—सूच् + णिच् + श्च having indicated i.e. having shown to the audience by gestures &c—that the right arm was throbbing.

2. (a) शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्म कर्त्तरि = शान्तम् or शमितम् । (b) आश्रमपदम्—आश्रम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे = आश्रमः hermitage. तस्य पदं स्थानम् । (c) भवितव्यानाम् = भू + तव्य भावस्थले कर्त्तरि बाहुलकात् = भवितव्यानि those that are destined to be. तेषाम् । Destiny is all-powerful ; impossible can be possible through it cp. "सर्वं कृत्वा भगवतो भवितव्यतैव" । This कर्त्तरि तव्य does not bar the usual भावे तव्य । The meter is आर्या । See—आ परितोषात् &c. ante.

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अग्रे दक्षिणेन हस्तवाटिकाम् आलाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अग्रे एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालापादपेभ्यः पयो दातुम् इत एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

यावदिमां क्षायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन् स्थितः)

KING—(Listening)—Ha! Methinks I hear conversation to the right (or—south) of this grove of trees; I will go there. (Going round and espying)—Ah! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants. (Lyeing closely) Oh! Pleasing is their appearance. If to one living in a hermitage belongs the figure which is rarely found in the inner apartments of the royal household, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers. I will wait going under this shade. (Stands watching)

राजंति । 'कथं दत्ता' श्रवणाद्यं प्रेरयित्वा आह—अये इति सम्भ्रमे । 'हृत्वाणां' वा 'वाटिका' मन्थपः पुरी दृश्यते, तां दक्षिणेन' ततो दक्षिणे दिशि (एनप् प्रत्यययोगे अब्र हितोया) 'आलापः श्रूयते इव' मन्ये संलापो वर्तते । 'एताः दृशमानाः' 'तपस्विनां' 'कन्यकाः' कुमार्यः 'बालिभ्यः' ऋक्षेभ्यः 'पादपेभ्यो' हृत्विभ्यः 'पयो' जले द्रातुं स्वस्य 'प्रमाणस्य' आकृतैः 'अनु रूपैः' योगैः चुद्रे रित्यर्थः 'संचनाद्यैः' घटैः कलसैः 'इत एव' असामेव दिशि 'अभिवर्त्तन्ते' आगच्छन्ति । 'निपुण' सूत्रं निरूप्य दृष्ट्वा—'अहो' ('आश्चर्यं') 'आसां' तपस्विकन्यकानां 'दर्शनं' रूपं 'मधुर' मनोहरम् ।

शृङ्गान्ति । अन्वयः—इदं शृङ्गान्तदुर्लभं वपुः आश्रमवासिनी जनसा यदि, (तदा) खलु चटानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृताः । व्याख्या—'इदम्' अयतो दृशमानं 'शृङ्गान्ते' राजावरोधे ('शृङ्गान्तोऽन्तःपुरे' इति मेदिनी) दुर्लभं दृष्ट्वाप 'वपुः' शरीरम् 'आश्रमे' तपोवने यो 'वसति' तसां जनसा 'यदि' सम्भ्रूतं तदा खलु दूनम् 'चटानं' लालिता लताः वनस्याभिः 'लताभिः' गुणैः सौन्दर्यं सौरभादिभिः 'दूरीकृताः' अधःकृताः ॥

यावदिति । यावदिमां क्वायामाश्रित्य क्वायया अन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि [सर्वं 'यावत्' योगे भविष्यति लट्] ('विलोकयन्' पश्यान् 'स्थितः') ।

NOTES

दक्षिणेन—दक्षिण + एनप् सप्तम्यर्थे । An अव्यय meaning here 'close

to the south." एतत् is not available if not close. If a long way to the south, we should say दक्षिणदिशि with सप्तमी ।

2. (a) तपस्वि &c—तप एवामस्ति इति तपस् + शिनि संवधे = तपस्विनः ascetics, कन्या एव कन्यका । कन् स्वार्थे । Optionally we get कन्यिका also ; though गणकार places it in the क्षिपकादि list. (b) स्वप्रमाण etc.—प्रमाण is measure ; hence, here stature, अनुगत रूपमेवम् अनुरूपाः similar. स्वस्य प्रमा स्वप्रमाणम् । तस्य अनुरूपाः । तैः । (c) सिचनघटाः—सिच + लाट् भावे सिचनम् watering. तदद्याः or तस्य घटाः सिचनघटाः शकपायिवादि or इतत्— । तैः । इत्यभ्युत्पत्त्येवतीया । The watering vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यभ्युत्पत्त्येव (प्रयोदानामुत्पत्त्येव) । Or—घटैः सह इति सहार्थे तृतीया ।

3. दृश्यम्—दृश्य + लाट् कर्मणि बाह्यकात् that which is seen, रूप, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them.

4. (a) यद्वातदुर्लभम्—यद्वातः अन्तः अन्तर्दिश्य स यद्वातः the royal apartment वह— । तत् दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुपसुपा । (b) इदं वपः etc.—जातावेकवचनम् । He is thinking of all the three though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभिः । (c) आयनवासिनः—आयन + वस + शिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । तस्य ।

5. Remark—The king believed that the inmates of his royal apartments could not be beaten in point of beauty anywhere on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care.* The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सह्य) surprising. Hence

* Adopted by Prof. Geajendargadkar.

the चण्डार is निर्दयः which Dandin thus defines—अर्थांतरग्रहणेन किञ्चित्सहस्रं फलम् । सदसदा निर्दयेऽत यदि तत् स्यान्निर्दयं नम् ॥” Here the king is तत्पसकन्यकाकत्, कमलः पुरनारीपराभवः बन्धयितुं प्रवृत्तः । The तत्सदृशं फलम् is वनलताकत्, क-सद्यानलतापराभवः । Dandin’s definition of प्रतिवक्षूपमा does not apply here. He says “वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः । साध्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवक्षूपमा....” Here न्यसा न्यसनम् clearly implies two distinct statements (वाक्यद्वयम्) । On this point he has the support of all later Rhetoricians. Thus Mammata defines—“प्रतिवक्षूपमा तु सा । सामान्यस्य चिरिकस्य यत् वाक्यद्वये स्थितिः ॥” In the sloka above we have a single statement, not two distinct statements. The metre is आर्या ।

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला) ।

शकुन्तला—इदो इदो सखीभ्यो (इतः इतः सखीभ्यो) ।

[Then enter, engaged as described, Sakuntala with her two friends].

SAKUNTALA—This way my friends, this way.

अनसूया—हला सचन्दले, तुवत्तो वि तादकस्मवस्म इमे अस्ममरुक्खभ्यो पिअदरेत्ति तक्केमि । येन शोमालिआकुसुम-पेलवा वि तुमं एदाणं आलवालपूरणे निउत्तो [हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्य इमे आयमवृत्तकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वम् एतेषाम् आल-वालपूरणे नियुक्ता]

ANASUYA—My dear Sakuntala, I believe these plants in the hermitage are dearer than thee to father Kasyapa ; for which reason though tender as the Navamalika flower thou hast been employed to fill their trenches.

शकुन्तला—ए केवलं वादतिथोभ्यो अस्म, प्रत्यि मे सोवर-

सिन्धोर्वि पदेसु [न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदर-
स्नेहोऽपि एतेषु] । (वृक्षसेचनं रूपयति) ।

SAKUNTALA—In the matter of these, there is my fraternal affection too, certainly not father's command alone. (Acts watering the trees).

तत इति । 'ततः' अनन्तरं राजनि अनन्तरिते । उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् । तद्वान् 'यथोक्तः' कथितानुरूपः 'व्यापारः' चेष्टा यस्याः, 'सेचनीयता' इत्यर्थः 'शकुन्तला सखीभ्यां सह प्रविशति' रङ्गमञ्चमामञ्चति ।

अनस्ये—'हला' इति सखीनामन्वोऽन्यं सादरसम्भाषणम् । 'हला' अथि 'शकुन्तले तातस्य काशपसा काशपसनीवस्य कण्वस्य 'इमे आश्रमहचकाः' तपीवनतरवः लतीऽपि प्रियतराः बद्धभतरा 'इति तर्कयामि कहे । 'येन' हेतुना, प्रियतरत्वेन इत्यर्थः—यदा 'येन' काशपेन 'नवमालिकाकुसुमसिखे पेलवा' कोमला 'अपि' । सर्वथा एतदनङ्गं इत्यर्थः । 'त्वम्' एतेषां 'हचकाणाम्' आश्रमालस्य जलाधारस्य 'पूरणे' निवृत्तां व्यापारिता ।

शकुन्तलेति । 'न केवलं तातस्य नियोगः आदेश 'एव' मे जङ्गसेचने कारणं, किन्तु 'एतेषु' हचकेषु 'मे सोदरेषु सद्गोदरेषु भावेषु यः 'स्नेहः' समता सः 'अस्ति' । यथा ताताशया, स्नेहाच्च तथैव सिद्धामि ।

NOTES

1. (a) यावत्—Implies अवधारण । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधी मामि-
चारणे" । (b) यथोक्त etc.—उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् accordance with
what is said अव्ययोभावः । यथोक्त + अच्, मत्वर्थे = यथोक्तः as said. Now
see Tika.

2. हला etc.—(a) लतः—"पञ्चमो विभक्तो" इति पञ्चमो । ततस्तसिः स्त्री ।
(b) तातशसौ काशपस्य । तस्य ॥ (c) हला हचा हचकाः । इत्याद्ये or अत्याद्ये कन् ।
आश्रमस्य हचकाः ॥ (d) येन—For which reason, i.e. because he loves
the shrubs more. An अव्यय । Or येन—by whom तच्छब्दः is not
necessary. उत्तरवाक्यागतत्वेन उपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा नास्ति । (e) नवमालिका
is a night-blooming sweet-scented flower. नवमालिका च कुसुमञ्च

नवमालिकाकुसुमम् । विशेषणं 'विशेष्येण' इति समासः । तदिदं पेलवा ।
उपमानसमासः । (f) आलवाल &c.—आ समन्तात् लव जललवम् आलाति मृच्छाति
इति आ + लव + आ + ला + क कर्त्तरि = आलवालम् trenches, dug round
the root of trees for watering purposes.

3. (a) न. केवलम् &c.—नि + युज् + घञ् भावे नियोगः order. This is
a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala
does not like the watering herself—is an unwilling worker at
it—but waters them because her father orders it. The reply
is—even if father had not ordered me I would have done it,
because अस्मिन् सोदरसङ्घः । * (b) सोदर &c—सङ्घ also means सङ्घ ।
Hence सङ्घसुदरमेषाम् इति सोदराः or सङ्घोदराः brothers, बहु—of the
निलसमास class, सङ्घ becomes स optionally by the rule "बोपसर्जनस्य

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तव
भवान् काश्यपः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां कृत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्मयं पश्यामि । (तथा
करोति) ।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly,
his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who
commands this one to the course of life in a hermitage. The
sage who hopes to render this artlessly charming figure capa-
ble of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the
edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by
trees, I will watch her at her ease. (Does the same).

राजेति । 'कथम्' आश्चर्यम् । आश्चर्यात् सम्भ्रमः ["कथं प्रत्ये सम्भ्रमे च" इति
विश्वः] । 'यं सा' वैखानसीक्षां 'कण्वस्य' कुलपतेः 'दुहिता' कन्या । राज्ञा तु
प्रथमम् इयम् अन्यदुद्धा नीता । पथात् सख्या 'हला सञ्जाले' इति सम्बोधनात्

प्रातम् इयमेव कण्डुद्विता इति । 'असाधु' असमीचीनं 'पश्याति खलु' पश्यत्येव 'तव-
भवान् पूज्यः' काव्यापः यः [उत्तरवाक्यगतत्वं न तच्छब्दीपादानम्] 'इमाम् आयमस्य
तपोवनस्य धने' अनुष्ठाने 'नियुक्ते' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्वयः—यः ऋषिः अव्याजमनोहरम् इदं वपुः तपःचम साधयितुम्
इच्छति, स ध्रुवः नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुं व्यवस्यति किल । वाक्या—'यः
ऋषिः' कण्वः 'अव्याज' 'कृत्विमथोभारहितश्च, मनोहरं मधुरञ्च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः
'इदम्' अनुपमं 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःचम' तपसो ग्रीव्यं 'साधयितुं' कर्तुम्
'इच्छति' वाञ्छति, स ऋषिः 'ध्रुव' निधितः 'नीलोत्पलपत्रस्य इन्दीवदलस्य धारया'
प्रान्तं न 'शमीलतां' कठिनां शमीशाखां 'छेत्तुं' व्यवस्यति यतते 'किल' नत्वङ् 'अहं
['वाचांयामरुचौ किल' इति विकारग्रथः] ॥ कीमलया उत्पलपत्रधारया शमीशाखा-
हृदि यथा असम्भवं सुकुमारेण शकुन्तलायाः शरीरेण तपस्वरूपमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति । 'भवतु' आस्तां तावदेतत् । 'सम्प्रति पादपैः' तच्च 'अन्तरितः'
व्यवहित एव प्रकाशमगत्वा इत्यर्थः 'एनां' शकुन्तलां 'विश्रब्धां' विश्रब्धां, पुरुषसाक्षिभ्यम्
अज्ञात्वा स्त्रीरविहारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' विलोकयामि । ('तथा करोति' पाद-
पान्तरित एव विलोकयति इत्यर्थः) ।

NOTES

1. (a) कथमित्यम् &c.—Sakuntala has now revealed herself by replying to अनसुया । सा refers to what was said by the वैखानसः । प्रकान्तात्वात् यच्छब्दीपादानं नापेक्षते । (b) साधु = सत्यक्, proper, न साधु असाधु । Qualifies दर्शनक्रिया । असाधु + दूश् + चिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । (c) तवभवान्—तव has here प्रथमार्थे त्व् । तव भवान् इति सुप्रसूपा or कर्मधा[?]. This is allowed in connection with the words भवतु, दीर्घासु, आयुषत, देवानांप्रिय by the rule "इतगाभ्योऽपि इग्यते" । Also comp. "जयमवभवान् नृनमरातिथ्वमिलायुक्ः—" Kirat. XI. (d) इमाम् refers to शकुन्तला । The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्तला in this work. The impropriety regarding the other two girls, does not strike him. He is interested, but the interested has not yet deepened into love.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2 (a) अव्याज &c = वि + अज + अज्, करणे = व्याज a counterfeit कविमयीभा । अविद्यमानो व्याजः अस्मिन् अव्याजम्, बहु - । तच्च तत् मनोहरम् artless yet charming. कर्मधा— । (b) नीलोत्पल &c. — नीलसुतपलं नीलोत्पलम् a variety of lotus, इन्दीवरम् । कर्मधा— । तस्य पत्रम् leaf of the blue-lotus. तस्य चारा the edge of a leaf of the blue-lotus. तथा । नीलोत्पल resembles a steel sword in colour, also it is very delicate, so it is used here. (c) शमीलताम्—लता is शाखा a twig ; शमी is a sacred tree with a tough timber. शम्या लता a twig of the शमी । ताम् । Specially mentions the शमी because that is a tree whose twigs have to be cut every day by ascetics for sacrificial purposes. (d) वि + अव + सी (दिवादि) + लट्, ति = व्यवस्यति ' लसी, सास्यति, असात्—आसासीत् । कर्मणि—व्यवसीयते ।

3. Remark.—व शय्याविल is the metre. The figure is निदर्शन or निदर्शना for which see under युञ्जान्तदुर्लभमिदम् &c. Also we have विभावना in the first line “प्रसिद्धैरेतव्याहृत्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् । तव स्थाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥” Here the मनोहरत्वं is taken as स्थाभाविक ।

4. (a) भवतु—Be it so, let it pass, &c. This is idiomatic. It is used when one subject is dropped and a new subject is taken up. (b) पादेन पिवतीति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree. अन्तर = अन्तर्हि concealment. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरं भेदतादर्थ्यम्” इत्यमरः । अन्तरं जातमस्य इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः concealed. (c) एव—Indicates determination not to come out of his concealment. He was concealed already ; c. f.—यावदिमां कथां माश्रित्य प्रतिपालयामि—Ante. (d) विश्रब्धाम्—वि + सम्भ्र (यम्भ) + क्त कर्त्तरि = विश्रब्धा at ease विश्रम्भवती । “ममौ विश्वासविमूढौ” इति कोषः ।

शकुन्तला (स्थित्वा)—महि अणसूए अदिपिखड्गेण वक्कलेण पिअं वदाए णिअं तिदम्हि । सिटिले हि दाव णं [मखि अनसूये, अतिपिण्डेन वक्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि शिथिलय तावदेतत्] ।

SAKUNTALA—(Having stopped) Friend Anasuya, I am

ensioned by Priyamvada with a bark fastened too tight. Do loosen it.

अनसूया—तह [तथा] । (शिथिलयति) ।

ANASUYA—All right. (Loosens).

प्रियंवदा (सहासम्)—एष्य पयोधरवित्थारयित्वा अन्तरो
लोव्वणं उवाच [अत्र पयोधरविस्तारयित्वा आत्मनो यौवनम्
उपालभस्व] ।

PRIYAMVADA—[With a laugh]—In this matter, blame
your youth that causes the expansion of the breasts.

शकुन्तलेति । ['स्थिता' संचनान् विरम्य] । पित्रहं बहम् । 'अतिपिनहेन' अति-
साव' वस्त्रेन दृढबन्धेन इत्यर्थः [अपिपूर्वात् नहं बन्धने इत्यस्मात् तः । अपरेकारलोपः
पाठिकः] 'वल्कलेन' त्वचा वासीभूतया 'नितरां यन्निता' निरुद्धव्यापारा 'अस्मि' । 'एतत्
वल्कलं' तावत् शिथिलय शिथिलं कुरु । ['शिथिलयति = शिथिलं करोति] ।

प्रियंवदेति । [हासेन सह 'सहासं' विहस्य इत्यर्थः, आह] 'अत्र' अस्मिन् नियन्त्रणे
'आत्मनः' तव पयोधरयोः, स्तनयोः 'विस्तारयित्वा, बद्धं' 'यौवनं' वाच्यात् धरं वयः
'उपालभस्व' निन्द । यौवनेन बद्धं तं स्तनयुगं नाधुना स्वल्पायतने वल्कले भाति अत्र
को मे दोष इति परिहासः ।

NOTES

1. (a) अतिपिनहेन—अपि + नह + क्त कर्मणि = अपिनहम् or पिनहम् the
च of अपि being dropped optionally—"वटि भारिरिक्कोपमवाप्नोष्य-
स्येयोः । आपश्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥" इति वक्ष्यमात् । (b)
शिथिलय—शिथिलं ग्रथं कुरु इति शिथिल + णिच् + लोट् णि = शिथिल (नामधातु)
+ णि = शिथिलय slacken. (c) तावत् indicates अवधारण । Op.—"कुरुष्व
तावत् समग्रं चिन्ति" &c.

2. (a) अत्र—In this matter, i.e. in the restraint. (b) विस्तारय-
तीति—वि + क्त + णिच् + लृच् कर्त्तरि क्रीवे = विस्तारयित्वा that which has
ceased to develop. धरतीति ह + णिच् कर्त्तरि = धरः the holder. पयो
द्वयस्य धरः पयोधरः the breasts. तस्य विस्तारयित्वा । प्रेषयत्वा संसारः । Avoid
पयः धरतीति, for this gives पयोधर by "कर्मस्यञ्च" । Op. 'कथं तदि'

गङ्गाधरभूषरादयः । कमराः शेषलविवक्षायां भविष्यति—Bhattoji (c) उपाल-
भस्त—उप + आ + लभ + लोट् स् do censure, उपालम् means to censure.

2. Remark.—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth,

राजा—काममनुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-
श्रियं न पुष्यति । कुतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवले नापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशीलं च लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोभा वल्कले नापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥१७॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that is does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala). The spot though 'dark,' promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure ?

राजति । 'वल्कलम्' एतत् वासीभूतम् 'श्लेष्माः' शकुन्तलायाः 'वपुषः' लावण्यमयस्य शरीरस्य 'अनुरूपम्' 'अयोग्य' 'कामम्' मया 'अनुमन्तव्यम्' ["कामं प्रकामेऽनुमती" इति विश्वः] । 'पुनः' किन्तु 'अलङ्कारश्रियं' वपुषो भूषणशीला 'न पुष्यति' न तनोतीति इति 'न' अयोग्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुर्भूषयत्येव ॥ ["वपुषो वल्कलम्" (त- न्या- म-)... 'वयसो वल्कलम्' (रा- वि-)] ॥

सरसिजेति । अन्वयः—शैवले नापि 'अनुविद्धं' सरसिजं रम्यम् ; लक्ष्म मलिनमपि हिमांशीलं च तनोति, वल्कले नापि तन्वी इयम् अधिकमनोभा । मधुराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—'शैवले नापि' तुच्छया जलनील्या अपि (महायाम् अपि) 'अनुविद्धं' 'सरसिजं' कमलं 'रम्यं' मधुरम् । 'लक्ष्मं चित्रं कलङ्कः' ('चित्रं कलङ्कश्च' इत्यमरः) 'मलिनमपि' कृणवणं च ततः कुतस्सितमपि, 'हिमाः शिशिराः

‘यथा’ किरणा यस्य तस्य, शीतरश्मि चन्द्रस्य ‘कञ्ची’ योभा ‘तनीति’ विस्तारयति।
‘वल्कलेनापि’ द्वेन वल्कलवाससा अपि ‘तनी’ कृशाक्षी ‘इय’ यकृतला ‘अधिक’ यथा
तथा ‘मनीषा’ कृया मनीषरतरथा। एतत् त्रितयमालोच्य मन्ये मधुराणां मनीषाणाम्
‘आकृतीनां’ वपुषां किमिव हि तुच्छमपि ‘वस्तु न मण्डन’ न भूषणम्। अपि तु सर्वेभ्य
कालमूर्ते भूषणं भवति ॥

NOTES

1. (a) कामम्—Implies अनुमति (admission). (b) अनुगतं रूपम् इति
अनुरूपं योगम्। प्रादितत्—। न अनुरूपम् unsuitable नञ् तत्—। (c) पुनर्
Implies भेद difference. ‘पुनरप्रथमं भेद’ इति कोषः। (द) अलङ्कारत्रयम्—
अलङ्कृत्यते भूषाते अनेन इति अलम् + कृ + घञ् करणे = अलङ्कारः decoration
तस्य श्रीः or तत्कृता श्रीः the charm caused by decoration इतत्—or
शाकपाष्णिवादि। ताम्। (e) न...न—The double negation emphasises
the affirmation.

Remark.—A bark garment for this charming figure is an
obvious incongruity. This is the admission implied by कामम्।
But पुनर् modifies the admission. Though obviously incon-
gruous, you cannot say that the bark does not enhance her
beauty. I prefer the reading वपुषः, because the poet closes
the sloka following with “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।” The
inference there being about आकृतिः it seems more relevant
here to speak of वपुस् than of वयस् which is not आकृतिः।

3. (a) सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि + जन + ड कर्ष रि = सरसिज
or सरोज by the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”। The बहुल implies
variety i.e. whether लुक् or अलुक् or both has to be known from
सिद्धप्रयोगः। Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative
writing, but preferably write सरोजम् not सरसिजम्, पङ्क्तिम् not पङ्-
क्तिम्। (b) अधिकमनीषा—मनसा आनाति इति मनस् + ञा + क कर्ष रि = मनीषा
Lit. that which takes one by the mind, i.e. captivates the mind.
Hence—charming. अधिकं यथा तथा मनीषा excessively charming,
सहस्रपेति समासः (c) वल्कलेन—द्वतीया करणे। It is करण of the क्रिया in
मनीषा। (d) किमिव—the इव here is merely ornamental—वाक्वा-

कङ्कार । “इवेति ईषदर्थोपभोत्पेवावाक्यालङ्कारेषु” इति वङ्मानः । (e) किम् — is emphatic. Thus किं न सङ्गमम् means what is, not a decoration* which is a mere question, or by काकु “may imply that everything is a decoration. The हि emphasises the काकु—“what indeed is not a decoration.” For a similar idea compare—“न रम्यमाहाय्यं मपेक्षते युष्मत्”—Kirata ; “सर्वशीमनीयं सुखं मानं”—Bhāsa.

4. Remark.—Note the course of the king's love. His interest in Sakuntala has now developed into admiration.* The metre is मालिनी and the figure अर्धान्तरन्यास (see under आ परिलोपादिद्वयम् etc.—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दक्षिण् says—वस्तु प्रस्तुत्य तत्साधनसमर्थं सा न्यासः—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला (अप्रतोऽवलोक्य)—एसो वादेरिदपल्लवाङ्गुलेहिं तुवरेहि विश्व मं केसररक्खओ । जाव णं सम्भावमि [एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्सुवरयति इव मां केसरवृक्षकः । यावत् एनं सम्भावयामि ।] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to it. [Walks round].

प्रियंवदा—हला—मउन्दले, एत्थ एव दाव सुहुत्तअं चिट्ठ । जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विश्व अअं केसररक्खओ पडिभादि [हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् सुहुत्तकं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया लतासनाथ इव अयं केसरवृक्षकः प्रतिभाति] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala, do thou stay at this very place for a moment. For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper.

शकुन्तला—अदो कसु पिप्रवदासि तुमं [अतः खलु प्रियं वदासि त्वम्] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada.

शकुन्तलेति । ['अयतः' पुरः 'अवलोक्य' आह] 'एष अयतो हृष्यमानः' 'केशरवृक्षकः' वकुलपादपः 'वातेन वायुना' 'ईरिताः' 'वालिता याः' 'पल्लवरूपा' 'अङ्गुल्यः' ताभिः 'मां त्वरयति' 'सत्वरममगाधम्' आह्वयति 'इव' । एहि शकुन्तले स्मृतिं मां सेचनेन संवर्धय इति सङ्केतयति इव । 'यावत्' एनं वकुलकं 'सम्भावयामि' गत्वा जलसेचनेन संवर्धयामि । ["परिक्रामंति" रङ्गमच्चं परितो गच्छति] ।

प्रियंवदेति । 'हला' आद्य शकुन्तले अतः केशरवृक्षतले 'एव तावत् सुवर्णक' चणमात्रं 'तिष्ठ' । 'यावत्' प्रशंसायाम् ["यावत् कान्ते" अवधारणे । प्रशंसायाम्" इति मेदिनी] । 'उपगतया' समीपवर्तिन्या 'त्वया' [द्वितीया तृतीया] 'अयं' केशरवृक्षकः वकुलपादपः कृतया सनाथः नायवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थः 'प्रतिभाति' लज्जाते' त्वमेव वकुलमूलोऽप्यस्यता, मन्थं कृतया इव कयाचित् अयमनुगृहीतो वकुलः इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा ।

शकुन्तलेति । मधुरमुच्यते त्वया 'अतः खलु' ईदृशेनैव प्रियभाषणेन 'त्व' प्रियंवदा 'असि' प्रियंवदा इति नाम्ना आह्वयसे । या प्रियं वदात सैव प्रियंवदा । प्रियभाषणेन पुनर्यथायं ते नाम ।

NOTES

1. (a) वातेरित &c.—ईर + क्त कर्मणि = ईरिताः urged. पल्लवरूपा अङ्गुल्यः पल्लवाङ्गुल्यः । वातेन ईरिता वातेरिताः urged by the wind. तादृशः पल्लवाङ्गुल्यः । ताभिः । करणे ण्या । (b) केशरवृक्षकः—इक्ष्मी वृक्षः वृक्षकः young tree, केशर is a name of वकुल । स चासौ वृक्षकः । (c) यावत् indicates अवधारण also. *

2. Remark—Here we have रूपक in पल्लवाङ्गुली । The defini-

tion is "उपमैव त्रिरीभूतमेदा रूपकमुच्यते". Through the रूपक, we see अनुसिन्धालन in the कैशरहृत्; this is likened, not openly but by implication (समासरूप) to a lover's accosting (नायकसङ्गत); Hence the रूपक raises a समासोक्ति which is "वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तु-ल्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥" as defined by दक्षिण । Lastly, Sakuntala goes to the कैशरहृत्क as if—though not really—through this accosting. This is उत्प्रेक्षा [see under लक्षणसारे ददञ्चुः etc.] । रूपकानुप्राणितसमासोक्तुत्प्रेक्षयोः सहजः ।

8. खलु—implies अवधारण; for this very reason, 'प्रियभाषण is the cause of your being called प्रियंवदा । The reference is to the derivation of the word. Thus प्रियं वदतीति प्रिय + वद + खल् कर्त्तृ रि स्त्रियाम् = प्रियं वदा by the rule "प्रियवशे वदः खल्."

राजा—प्रियमपि तत्प्रमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्या

खलु—

अधरः किसलयरागः कीमलविटपानुकारिणी वाह !

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ १८ ॥

KING—Priyamvada tells Sakuntala the truth though it is agreeable. Indeed—her lower lip has the lustre of a new leaf. The arms imitate tender twigs, in the limbs is arrayed attractive youth like [a crop of] flowers.

अनसूया—इला सउन्दले, इयं सअंवरवह्म सहआरस्म तुए किदणामहेआ वणजोसिणि ति णोमालिआ । एं विस्सुमरिदा सि [इला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतासि] ।

ANASUYA—My dear Sakuntala, here is the self-elected bride of the Sahakara, the Navamalika named by thee Vanajyotsna. Hast thou forgotten it?

राज्ञेति । लोके हि यत् प्रियमुच्यते तत् मिथ्या भवति । किन्तु यदेतत् 'प्रियंवदा

शकुन्तलाम् 'आह' कथयति ["वृषः पञ्चानामादित आहो वृषः" इति वक्तुं माने यत् 'आह'देशश्च] तत् 'प्रियमपि' मधुरमपि 'तथा' सत्यं न मिथ्या । नूनमपि शकुन्तला वकुलमूले लता इव लक्ष्यते ! नायं प्रियंवदायाः चाटुवादः ।

अधर इति । अन्यः—अस्याः खलु अधरः किसलयरागः बाहू कोमलविटपानु-कारिणौ अङ्गेषु कुसुममिव लोभनीयं यौवनं सन्नद्धम् । व्याख्या—'अस्याः खलु' शकुन्तलायाः किल 'अधरः' निम्नोष्ठः 'किसलयस्य' नवपल्लवस्य 'रागः', रक्तिमा इव 'रागो' यस्य तथाविधः पल्लवताम इत्यर्थः । 'बाहू कोमलयोः' नखयोः नवजातयोः 'विट-पयोः' शाखयोः 'अनुकारिणौ' सदृशौ । अङ्गेषु स्तनजघनादिषु 'कुसुममिव' पुष्पमिव 'लोभनीयं' मनोहरं 'यौवनं' तरुणिमा 'सन्नद्धं' सज्जितं विजृम्भितम् । शकुन्तलायाः अधरः नवपल्लवसदृशो बाहू च अचिरप्ररूढौ विटपौ इव, यौवनं तु कुसुममिव । एभिः पुनरियमपि लतासदृशौ इति सत्यम् ।

अनसूयेति । इयम् एषा पुरोवर्तिनी 'सहकारस्य' रसालस्य 'स्वयंवरप्राप्ता वधूः' (शाकपार्थिवादिः) या हि स्वयमेव प्रसृत्य सहकारं श्रितवती सा इत्यर्थः 'त्वया कृतं विहितं वनज्योत्स्ना इति नामधेयं नाम [स्वार्थे] धेयप्रत्ययः] यस्याः मा 'नवमालिका कुसुमलता । 'एनां' नवमालिकां 'विष्मता असि' [गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः] मन्ये विष्मृतिवशात् एषा त्वया न सिक्ता ।

NOTES

1. प्रियमपि &c.—Sakuntala takes Priyamvada's remarks as merely complimentary. But the King thinks, the remark is a true one.*

2. (a) किसलय &c—किसलयस्य रागः the lustre of a new leaf. इतत्—। स इव रागो यस्य whose lustre is like that of a new leaf, बहू—by the Varttika "सप्तसुपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" । (b) कोमल etc.—साधु अनुकरोति इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि अनुकारिणौ ; कोमलौ विटपौ two tender twigs, कर्मधा—। तयोः अनुकारिणौ imitators of two tender twigs, i. e. like twigs. "तस्य अनुकरोति"

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

is a सादृश्यवाचक phrase. 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः' इति दृष्टी ।

३. लोभनीयम्—लुभ् विमोहने + णिच्, अनीयर् कर्त्तरि बाहुलकात् attractive.

Remark.—लोभनीय is suggestive. It betrays the King's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself, Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference.*

५. स्वयंवर &c.—स्वयम् आत्मना त्रियते अस्मिन् इति स्वयम् + व + च अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् = स्वयंवरः by the rule "पुंसि सञ्ज्ञाया चः प्रायेण" । तत् वधूः । Or after भानुजौ—स्वयं वधीते इति स्वयम् + व + खच्, कर्त्तरि स्त्रियाम् = स्वयंवरा one who chooses a husband herself. सा च मा वधूय । कर्मधा— ।

६. (a) वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्त्रासाम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule "ज्योत्स्ना तस्मिन्"— । वनस्य ज्योत्स्नेव उद्भासकत्वात् । (b) एनाम—There is no शेषविवक्षा here. Hence the rule "अधीगण्यदेशां कर्मणि" does not apply ; we get द्वितीया because of कर्मविवक्षा । (c) विस्मृता—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि । स्मरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily स्मृ is गत्वर्थः । So it takes कर्त्तरि क्त by the rule "गत्वर्थकर्मक"— ।

शकुन्तला—तदा अत्ताणं विसृमरिस्मं [तदा आत्मानमपि विसृमरिष्यामि] । (लतामुपेत्य अवलोक्य च) हला रमणीय कृशु काले इमस्म लतापाश्रवमिहृणस्म वद्वयरो संवृत्तो । शव-कुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, वद्धपल्लवदाए उवहोअक्खमो सह-आरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वद्धपल्लवतया उप-भोगक्षमः सहकारः] ॥ (पश्यन्ती तिष्ठति ।)

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it). Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flower and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing).

शकुन्तलेति । यदि वनज्योत्स्नां विस्मरामि 'तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि' । अभिप्रा इयं सत्तः, या हि वनज्योत्स्ना सेव अहम् इत्यर्थः । [लता वनज्योत्स्नाम् 'उपेत्य' प्राप्य, लतासमीपं गत्वा, 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह] 'इला' अनस्ये 'रमणीये' मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् मिथुनं इयं, तस्य 'अस्य व्यतिकारः' समागमः 'संघटनः' जातः । रमणीयतां दर्शयति— 'वनज्योत्स्ना' तदाख्या इयं नवमालिका 'नवम्' अचिरौद्गतम् नूतनत्वात् मनोरमं कुसुमरूपं यौवनं यस्याः तादृशी । 'सहकारः' भावः 'वद्धा' सप्रवृद्धाः 'पल्लवाः' यस्य 'तस्या' नवपल्लवोद्गमात् उपभोगस्य क्वायासेवनादिमुखस्य 'क्षमः' योगाः । यौवनेनेयं सहकारं प्रीणाति सीऽपि चैनां क्वायया सम्भावयति । प्रवृत्तस्तीक्ष्णातपो यौवकालः, पल्लवैः प्रच्छाद्यशीतलक्ष सहकारतलं तवापि नवमालिकाकुसुमसौरीभम् । इत्यहो लोका-सुभगोऽयमनयोः समागमः । ['पश्यन्ती' लतापादपौ अवलोकयन्ती मनसा च समा-गममाधुष्यं' सुवती 'तिष्ठति' आस्ते] ।

NOTES

- (a) रमणीये &c.—रमयति इति रम + णिच् + अनौद्यर्, कर्त्तरि बाहुलकात् = रमणीय, charming. तस्मिन् । (b) लतापादप etc.—लता च पादपस्य लतापादपौ creeper and tree. तयोर्मिथुनं इदम् pair of a creeper and tree, तस्य । (c) व्यतिकारः—वि + अति + कृ + च अधिकरणे संज्ञायाम् Union. (d) नवकुसुम etc.—नवं कुसुमं नवकुसुमम् । तत् यौवनं यस्याः । See क्वाया for another view. In अक्षरः किसलयरायः etc. यौवनं is spoken of as कुसुम । Working in the same line here कुसुमं is taken not merely as like यौवनं but as यौवनं itself. (d) वद्धपल्लव etc.—वद्धाः पल्लवा यस्य च वद्धपल्लवः having an array of twigs. तस्य भावः वद्धपल्लवता । तया । इतीत्या । (i) उपभोग etc.—उप + भुज् + बञ्, भावे उपभोगः enjoyment. तस्य क्षमः इतत्— ।

प्रियंवदा—अनसूए, जानासि किं सउन्दला वनजोसिणिं
अदिमिच्छं पेक्खदित्ति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-
जोत्स्नाम् अतिमात्रं प्रच्छते इति] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-
tala is earnestly looking at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्खु विभावेमि । कहिहि [न खलु विभावयामि ।
कथय] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me.

प्रियंवदा—जह वनजोसिणी अनुरूपेण पात्रवेण संगदा अवि-
शाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूपं वरं लहेअं त्ति [यथा
वनजोत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

PRIYAMVADA—'As Vansjyotsna is united with a
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting
myself'—This (is her thought).

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगवो मनोरहो [एष नूनं तव
आत्मगतो मनोरथः] । [कलसमावर्जयति] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your
self. (Inverts the pitcher).

प्रियंवदेति । 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनज्योत्स्नाम् अतिगता
मावा' यच्चिन् तत् तथा तथा सातिशयमित्यर्थः 'प्रेच्छते' पश्यति, पश्यन्ती आसी 'इति'
एतत् 'जानासि' ? इति काङ्क्षः ।

अनसूयेति । 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमातुं शक्नोमि । यदि त्वं
जानासि 'कथय' मे ।

प्रियंवदेति । 'यथा' यद्यत् 'वनज्योत्स्ना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन'
वृक्षेण सहकारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आत्मनः अनुदपं सदृशं 'वर' भर्त्ता 'लभेय' लब्धुं शक्नुयाम् 'इति' एतत् मनसि ज्ञत्वा
इयं वनज्योत्स्नां चतसङ्गतां प्रेक्षमाणा तिष्ठति ।

शकुन्तलेति । नूनं निश्चितम् 'एष' त्वया उक्तः 'तव आत्मगतः' सुनसि स्थितः
'मनोरथः' अभिलाषः । अपि चतुरिके, मामाश्रित्य स्वाभिलाषं प्रकटयसि ? ['कलस'
संचनघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधोमुखं करोति, सिञ्चति इत्यर्थः] ।

NOTES

1. जानाति—The कर्म is इति । Do you know this (इति) । The
इति again refers to the sentence किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिभाव
प्रेक्षते ।

2. (a) अपि नाम &c.—The अपि is repeated. The first indi-
cates a question. "नह्यसमुच्चयप्रपञ्चदासं भावनास्त्रपि" इत्यमरः । She is
questioning herself. नाम—Implies possibility संभाव्य । 'नाम
प्राकाशसंभाव्य क्रोधीपगमकुतसने' इत्यमरः । Together अपि नाम=Is it
possible. The second अपि समुच्चये । अहमपि=I too (b) लभेय—लभ +
लिट् ईय । शक्ति लिङ् । (c) इति—This i. e. this is her thought, इति
ध्यायति अतः अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः ।

3. Remark—Priyamvada's reply urges the King on in his
course of love. On hearing this, naturally the thought arises
in him whether he would be a suitable husband (अनुदपो वरः)
for Sakuntala.*

4. आत्मगतः—आत्मानं गतः residing in thyself. एतत्—The
point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम्
referring to शकुन्तला । Sakuntala haughtily misinterprets—
अहम्—the speaker, i. e. प्रियवदा ।

5. आवर्जयति—आ + ङज् + णिच् + लट्, ति । Inverts i. e. empties
on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp.
नवमालिकामुलम्बित्वा &c. infra. आवर्जनं is bending. Compare—"आ-
वर्जितलटामौलिबिल्वशिकोठयः" "शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः" &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णजेतृसम्भवा स्यात् ?
अथवा कृतं सन्देहेन ।

असंशयं चतुपरिग्रहचमा यदार्थ्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some wife of the Kulapati not of the same caste with him ? Or, away with doubts ! She is undoubtedly fit to be wedded by a Kshattriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matter of doubt, the inclination of their mind are the final authority, Still I must know the fact about her.

राजसि । 'अपिनाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुलपतेः' अयुतशियर्षोषकस्य मुनिकुलेश्वरस्य कलस्य 'असवर्णे' ब्राह्मणेतर' यत् कलवम् ["चैव कलवे केदारः" इति कोषः] 'तत्सम्भवा' तज्जाता 'न्यात्' भवेत् 'अथवा' पञ्चानरे 'सन्देहेन' संशयेन 'कृतम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रवृत्ता, तद्वितरजाता वा, इति अकारणः संशयः ।

असंशयमिति । अन्ययः — [इयम्] असंशयं चतुपरिग्रहचमा, यत् मे आर्थ्यः मनः, अस्याम् अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणम् । व्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'असंशयं' निश्चितं 'चवस्य' चवियजातिः, 'परिग्रहः' पत्नीत्वेन स्वीकारः तस्य 'चमा' योग्या । कथमेतत् ज्ञायते इत्याह—यत् 'मे' मनः पुरुषश्रमभवस्य 'आर्थ्यम्' आचारपूतं 'मनः अस्यां' शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृहम् । यदि प्रवृत्तिरेव अनुहर्त्तव्या, उत्तपद्यप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु' स्थानेषु ["पदं व्यवसितवाणस्थानलक्ष्णाङ्गवस्तुषु" इत्यमरः] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु' विधयेषु यानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधूनां, न तु प्राकृतानामपि 'अन्तःकरणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा वृत्तयः' प्रवृत्तनिवृत्तिलक्षणा व्यापारा 'हि' ता एव 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्तव्याकर्तव्येषु साधूनां मन एव प्रमाणम् । शौवोऽहं साधुरिव । मनस्य मे शकुन्तलां प्रति याति । तन्नूनमियं मे याच्या इति भावः ।

तथापीति । 'तथा' एवं तर्कनिर्णयैति 'अपि अर्थे' 'एनां शकुन्तला 'तत्त्वतः' स्वरूपेण 'उपलप्सी' शान्ते । आश्रमवासिभ्यः परिपृच्छादिभिः आसूत्रं शकुन्तलायाः वृत्तान्तम्-अवगमिष्यामि ।

NOTES

1. (a) अपि नाम &c.—The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply.* (b) कुलपतिः—This has a technical sense. "सुनीनां दश-साहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रश्चिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥" (c) असवर्णं &c.—संभवत्यस्यात् इति सम् + भू + अप् अपादाने = संभवः origin उत्पत्तिस्थानम् । चेव is कलत्र wife. "क्षेत्रं कलत्रं केदारि" । समानी वर्णा यस्य तत् सवर्णम् of the same caste. समानस्य संभावः । न सवर्णमसवर्णम् । असवर्णं क्षेत्रम् & wife not of the same caste. कर्मधा—। तत् संभवो यस्याः सा । बहु—। (d) स्यात्—शक्ति लिङ् । We do not say संभावनायां लिङ् because संभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अव्यय in the sense of अलम् । Hence गम्यमानोपयोगिक्रियां प्रति करणत्वात् 'सन्देहेन' इति करणे द्वितीया ।

2. (a) असंशयम्—सम् + शौ + अच् भावे = संशयः doubt. अविद्यमानः संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु—। चवपरि etc.—परि + वच् + अप् भावे = परिग्रहः acceptance (as bride). चवस्य परिग्रहः marriage by a Kshatriya. तस्य चमा । Or चवपरिग्रहं चमते इति चवपरिग्रह + चस + ण कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular. (d) अन्तःकरण etc.—क्रियते अनेन इति कृ + णाट् करणे = करणम् sense अन्तःकरणम् । अन्तःस्य करणम् अन्तःकरणम् the inner sense i.e. the mind शक्यपार्थिवादि तत् ।

3 (a) तथापि—Still, i. e. though I have no doubts. The enquiry is through curiosity only. He is sure of the result of the enquiry ; it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya. (b) तत्त्वतः—तत्त्व is facts. Literally I will ascertain her by facts, i. e. I will ascertain the facts about her.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला (ससम्भ्रमम्)—अम्बो सलिलसेकसम्भ्रमुग्गदो
णोमालिकां उज्झित्वा वदन् मे महुअरो अहिवट्ठइ [अम्बो
सलिलसेकसम्भ्रमोदगतः नवमालिकाम् उज्झित्वा वदनं मे मध-
करः अभिवर्तते] (भ्रमरवाधां रूपयति) ।

SAKUNTALA—(in a fright) Ah! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face! (Acts the annoyance caused by a bee).

राजा (सस्यृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशोवेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि शृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौव्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषामधुकर हतास्त्वं खल कृती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee ! we are undone through search after fact, thou art successful indeed ! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless ; hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret ; while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire.

प्रश्नकलेति । ('सम्भ्रमेण' सन्ताप्तेन सह आह) 'अम्बो' इति आवेगे । 'सलिलस्या' कस्य 'सिकात्' यः 'सम्भ्रमः' आन्दोलनं तस्मात् 'उदगतः' उत्पतितः 'मधुकरः' कश्चित् भ्रमरः 'नवमालिकां' वनज्योत्स्नाम् 'उज्झित्वा' परित्यज्य 'मे वदनं' पद्मगन्धिमुखम् 'अभिवर्तते' लोभात् अनुधावति । ['भ्रमरात्' वाधां पीडां 'निरूपयति' लाघवेन दर्शयति] ।

राजेति—[स्पृहा अभिलाषः तेन सह इति 'सस्पृह' (सहस्पृहं वा) साभिलाषम् 'अवलोक्य' भ्रमरद्वयं दृष्ट्वा आह]

चलेति । अन्वयः—हे मधुकर, वेपथुमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायीव कर्णान्तिकचरः (सन्) मदु स्वनसि । करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिवसि : वयं तत्त्वान्वेषात् हताः, त्वं खलु कृती । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् वेपथुमतीं कम्पमानाम् अपि च भवदनुसरणात् 'चलः' चञ्चलः 'अपाङ्गः' प्रान्तभागी यस्याः तादृशीं दृष्टिं लोचनं 'बहुशो' वारं वारं स्पृशसि । रहस्यं गोपनीयं किञ्चित् आचष्ट इति 'रहस्याख्यायी' निम्नतप्रवक्ता 'इव कर्णयोः अन्तिके' समीपे चरतीति तथाभूतः सन् 'मदु' नीचैः 'स्वनसि' अस्मद्विधानां सम्बन्धे अवाक्तं भाषसे । 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्याः' त्वामिव निषेद्धुं विशेषेण समन्तात् चालयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधरं' निम्नोष्टं 'पिवसि' एनां चुम्बसि इत्यर्थः । 'वयम्' अहम् ["अस्मदो द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'तत्त्वस्य' मदुद्वाहयोग्या न वा इति वस्तुनः 'अन्वेषात्' निष्कार्यार्थमनुसरणात् 'हताः' भयमनोरथाः जाताः 'त्वं खलु' त्वमस्मि 'कृती' कृतकृत्यः ॥ नवमालिकासुज्झित्वा प्रथमं नीलोत्पलभ्रमात् शकुन्तलाया नेत्रं प्रतिधावित्ते भ्रमरः । समीपस्थः पुनः कर्णैः शिरीषाभ्याम् आकृष्टः तत्र एव चलितः । ततोऽपि अपकविम्बुद्वा अधरमभिगतः । राजा तु अस्यां जातस्पृहः भ्रमरे कामिचरितमारीप्य सासूयमाह इति तात्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) सलिल &c.—सलिलस्य सेकः sprinkling of water. तस्मात् सम्भ्रमः agitation from the sprinkling &c. सहस्रपेति समासः । तस्मात् उदगतः raised by the agitation &c. (d) अभिवर्त्तसे—अभि is here usually taken as a कर्म प्रवचनीय to explain the द्वितीया in वदन । वदनम् अभि=वदनं लक्षणीकृत्य । Or we may say अभिवर्त्त is सकर्मक owing to अभि. "उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया ।

2. (a) चल etc.—The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her.* The metre is शिखरिणी । समासीकृति is the figure. See under वसतिरित etc.—Ante. (b) बहुशः—Several times repeatedly. I have not got the chance even once. Hence the envy.* रहस्याख्यायी—रहसि भवम् इति रहस् + यत् = रहस्यम्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

६ secret तत् आचष्ट आख्याति वा इति रहस्य + आ + चष्ट or ख्या + णिनि साधुकारिणि कर्चरि । According to भट्टोजि, however. ख्या is not available here and we have to derive from अच । “अयं सार्वधातु-कमात्रविषयः” इति भट्टोजिः । (c) कर्णान्तिक etc.—कर्णयोः अन्तिकम् neigh-
bour-hood of the ears. तत्र चरतीति कर्णान्तिक + चर + ट कर्चरि ॥

8. (a) तत्त्व etc.—अनु + इष + घञ् भावे = अन्वेषः search, तत्त्वस्य अन्वेषः तस्यात् । द्वितीयो पञ्चमी । (b) हताः—Baffled अकृतिनः, or restrained प्रतिहताः । ‘मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः’ । (d) कृतौ—Successful. “इटादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc. But opinions differ as to whether कृत is of the इटादि class, An alternative may be given—कृ + क् कर्मणि भावे वा = कृतम् achievement. तदस्य अस्ति इति कृत + इनि मत्वर्थे ।

शकुन्तला—एषो धिक्ते विरमदि । अस्यदो गमिस्मिन् [न एष
धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] । (पदान्तरे स्थित्वा
सदृष्टिज्ञेयम्) कहं इदो वि आश्चर्यं । हला परितोअहं मं
इमिणा दुर्व्यथीदेण महुअरेण अहिहभ्रमाणं [कथम् इतोऽपि
आगच्छति । हला परित्रायेथां माम् अनेन दुर्विनीतेन मधुकरेण
अभिभूयमानाम्] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop. I will move elsewhere. [Stepping aside and looking round]. How now ; he is coming this way too. Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee.

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्विनीतो भ्रमरः ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्यत्’
अन्याद्यन् स्थानं ‘गमिष्यामि’ (अन्यत् पदं स्थानं ‘पदान्तरं’ स्थानान्तरम् । तत्र
‘स्थित्वा’ गमनात् विरता भूत्वा ‘धृष्टः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातः तेन सह भ्रमराभिमुखं
दृष्ट्वा आह) ‘कथम्’ किमेतत् यत् एषः भ्रमरः ‘इतोऽपि’ अस्मिन्नपि स्थाने ‘आग-
च्छति’ । ‘हला’ अयि सख्यौ ‘अनेन दुर्विनीतेन’ अशिष्टेन ‘मधुकरेण अभिभूयमानां’
बाध्यमानां ‘मां परित्रायेथां’ रक्षतम् ।

1. (a) न एष etc.—विरमति takes परस्मैपद by the rule "याङ् परिभ्यो रमः" ॥ (b) अन्यतः takes तसि after छि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इतः in "प्रपुक्तमप्यस्मिन्तो हया स्यात्" । (c) कथम् is आद्यर्थे— an अवयव । Compare "कथमियं सा कण्वदुहिता", "कथं निगङ्गसंयतासि" ॥ (d) इहा is सखीषु कोमलामन्त्रणे अवयवम् । "सकामाभिस्तथा सखीषु इहा भाव्याः परस्परम् ।" (e) दुर्विनीतम्—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दुष्टं विनीतः badly disciplined. सहसुपेति समासः । Or विनीतं विनयः discipline ; भावे क्त । दुःस्थितं विनीतं यस्य तेन । बहु— । (f) अभिभूयमानां परिवायेषाम् = अभिभवात् परिवायेषाम् ॥

उभे (सस्मितम्)—का वयं परित्ताडुं । दुस्मन्दं अकन्द ।
राश्वरक्खिदब्बाइं तवोवणाइं णाम [का वयं परित्तातुम् । दुष्पान्त-
माकन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS (Laughing)—Who are we to save ; Call (shout for) Dushyanta. Forests of penance are known as to be protected by the king.

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्—
(अर्होक्ते स्वगतम्) राजभावस्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव
तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself. Don't be alarmed—(Aside, when only half-uttered). But the royal character will be disclosed ; well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिचेपम्)—कहं इदो वि
मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुसरति ।] ।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—
What ! following me here too ;

उभे इति । 'उभे हे अपि सखी' 'क्षितेन' ईषदासीन सह आह । 'परित्तातुं'
परित्ताणकर्मणि इत्यर्थः 'वयम् आवां हे 'का इति काङ्कः ["अस्मदी इयोय" इति

वहुवचनम्]। वयं परिव्राणे सर्वथा अनिपुणाः। 'दुष्यन्त' तदास्त्रा राजर्षिम्
 आक्रन्द आघोषय। 'तपोवनानि' आश्रमपदानि 'राज्ञा रचितव्यानि' वातव्यानि
 'नाम'। परिहासोक्तिरियम् ॥ अनेन शकुन्तलायाः सुकुमारता भीरुता च गम्यते ॥

राजति। 'आत्मानं' प्रकाशयितुं गोपनात् प्रकटयितुम् 'अयम्' एवः अवसरः
 चक्षुः अस्मिन् मुहूर्ते पादपवावधनात् वहिरीच्छेयम् इत्यर्थः। 'न भेतव्यं' भयं मा
 कुरुष्व। [अतः परम् "अयमहमागतः" इत्याकारं किञ्चित् वक्तुमुद्यतः 'अहं' न
 भेतव्यम् इत्यर्थे 'उक्तं' सति, शेषमनुक्ता एव 'स्वगतम्' आत्मगतम् आह] "अयमहम्"
 इति यदि त्र्यां तदा 'तु राजभावः' मम राजस्वरूपम् 'अभिज्ञातो' विदितः 'भवेत्' यातु
 'एव' तावत् इत्याकारम् एव 'अभिधासि' वक्ष्ये।

शकुन्तलेति। अनुसरति अभिवर्त्तते।

NOTES

1. (a) परिव्रातुम्—भवाम् is understood. Hence अस्ताव्येकीगात् तुमुन्।
 Or तुमुन् is भावे by the maxim—"अवायकतो भावे"। Hence परिव्रातुम्
 परिव्राणम्। तस्मिन् विषये का वयम् giving विषय सप्तमी to परिव्रातुम्। The
 सप्तमी is elided [अवायत्वात्]। (b) नाम—इति, प्राकाशये अवायम्। "नाम
 प्राकाशसं भावाक्रीधीपगमकुत्सने" इत्यमरः ॥

2. प्रकाशयितुम्—The construction is प्रकाशयितुम् अवसरः। We
 have तमुन् by the rule "कालसमयवेलासुतुमुन्" which includes all
 कालवाचक words. "पर्यायीपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषु उपपदेषु तुमुन्
 स्यात्"—Bhattoji. Up to this time, the girls do not hear what
 the king says. But न भेतव्यम् is pronounced aloud so as to be
 heard. Hence some stage-direction is necessary before न
 भेतव्यम्।*

3. स्वगतम्—This is supposed not to be within the hearing
 of the other actors on the stage, at the time, though uttered
 loud enough for the audience 'अत्राद्य' खलु यदस्तु तदिह स्वगतं मतम्।
 And its opp. is प्रकाशम्।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—(सत्वरमुपसृत्य)—

कः पौरवे वसुमतीं शसति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्विनयं सुग्धासु तपस्त्रिकन्यासु ॥२१॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः) ।

KING (Hastily advancing)—Who is this showing insolence towards guileless ascetic maidens whilst a descendant of Purn, a chastiser of the ill-trained, governs the earth ? (All slightly confused on seeing the king)

अनसूया—अज्ज ए कस्सु किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअ-
सही महुअरेण अहिहअमाना कांदरीभूदा [आर्यं न खलु किमपि
अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखौ मधुकरेण अभिभूयमाना
कातरीभूता ।] (शकुन्तलां दर्शयति) ।

ANASUYA—Nothing indeed very alarming. Noble sir, this dear friends of ours, teased by a bee, has got frightened (Points at Sakuntala.)

राजेति । ['सत्वर' भट्टिति 'उपसृत्य' अयं गत्वा आह ।]

के इति । अन्वयः—कः अयं, दुर्विनीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासति (सति)
'सुग्धासु तपस्त्रिकन्यासु' अविनयम् आचरति । व्याख्या—'कः अयं' क एव 'दुर्विनी-
तानाम्' अशिष्टानां 'शासितरि' शासके पौरवे पुरुकुलप्रसूते राजनि वसुमतीं महीं
'शासति'रक्षति सति । महीं शासन्त'पौरवमनादृत्य ["वही च अनादरे" इति चकारात्
सप्तमी] 'सुग्धासु' सरलासु 'तपस्त्रिणां कन्यासु' मुनिकुमारीषु 'अविनयम्' औदत्यम्
'आचरति' प्रयोजयिष्यति ॥ पुरुकुले दीप्यमाने सुवि दुर्विनीता नैव सुगः । यदि
किञ्चिदस्ति तमहमभिभूय राजसकाशं प्रेषयिष्यामि इति भावः ॥

['सर्वाः' तिस्र एव मुनिकन्यका 'राजानं' दृष्ट्वा किञ्चिदिव ईपदिव न बलवत्
संभ्रान्ताः वृत्ताः] ।

अनसूयति । 'आर्यं' हे मान्य 'न खलु' नूनं 'किमपि अत्याहितं' महदभयं प्राप्तम् ।

किन्तु 'इयमावयोः प्रियसखी' शकुन्तला 'मधुकरेण अभिभूयमाना वाध्यमाना सती'
अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातराभूता' व्याकुलीकृता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्त । अनादरे भावलक्षणे सप्तमी । This is intended to mislead. पौरवे मयि is the fact पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c.f. राजभावस्तुभिज्ञाती भवेत् above). (b) शातिसरि—शास + णच्, अहं कर्त्तरि = शासिता the chastiser तस्मिन् । Owing to the णच् we have षष्ठी in दुर्विनीतानाम् । पौरवो दुर्विनीतानां शासिता = पौरवो दुर्विनीतान् शासितुमर्हति । The metre is आर्या (See आ परितोषान् &c. Ante).

2. Remark—We have an exact parallel in “अहो महीं शासति सूर्यवर्षे निरामसः प्राणहरः क एषः” ।

3. सर्वा &c.—All were confused but अनसूया was the first to recover self-possession. She addressed the king.*

4. आर्य etc.—अर्यते गम्यते शरणत्वेन आश्रयते इति ऋ + णत् कर्मणि 'आर्यः' Lit. one who succours the distressed. This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man one of generous impulses, साधु । “महाकुलकुलीनार्यं सभ्यसज्जनसाधवः” इत्यमरः । (d) अव्याहितम्—अतीव आहितं मनसि that which has made a deep impression on the mind ; hence a great danger महाभौतिः । “अव्याहितं महाभौतिः” इत्यमरः । (e) कातराभूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् ।

राजा (शकुन्तलाभिमुखी भूत्वा)—अपि तपो वदन्ते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing towards Sakuntala) – Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनसूया—दाणिं अतिथिविसेसलाहेण । हला सउन्दले,
गच्छ उट्ठं फलमिच्छं अग्धं उपहर । इदं पादोदकं भवि-
स्सदि । (इदानीम् अतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले,
गच्छ उट्ठम्, फलमित्यम् अर्घमुपहर । इदं पादोदकं
भविष्यति) ।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distin-
guished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch
offering mixed with fruits. This will become water for the
feet.

राजा—भवतीनां स्रुतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered
by your sweet and sincere word.

राजेति । ['शकन्तलानभि' तथा एकदिक 'मुख' यस्या तथा 'भूला' आह]
'अपि तपो वद्धंते' चीयमानं भूयते । तपसः कुशलं किम् ? ['शकन्तला साध्वसात्'
संभमात् अविद्यमानं वचनं भाषणमस्य इति 'अवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति'] ।

अनसूयेति । शकन्तला निरुत्तरां दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेषः'
उत्तमः 'अतिथिविशेषः' उत्तमातिथिः भवानेव । तस्या 'लाभेन' प्राप्या 'इदानीम्'
अधुना तपो वद्धंते चाटुवाद एष राजनि ॥ पित्रा आदिष्टम् अतिथिपूजनं
आरयन्ती आह—'हला शकन्तले उट्ठं' पणशाळां 'गच्छ' । ततः 'फलैः मिश्रं'
युक्तम् 'अर्घम्' अर्घार्थद्रव्यम् आनीय अतभवति 'उपहर' प्रापय । 'इदम्' एतत् अद-
स्थितं जलमेव 'पादोदकं' पादं वारि 'भविष्यति' । जलमस्ति, दक्षिणशुभादिकं
माङ्गल्यमानीय प्रथमं पादप्रचालनार्थं पादं ततः पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्ष्यार्थं फलं
देहि इत्यर्थः ।

राजेति । 'भवतीनां स्रुतयः' सत्यप्रियया ["स्रुतानु प्रिये सती" इत्यमरः]
'वाचाएव आतिथ्यं कृतम्' अलं पुनरायासेन ।

NOTES

1. राजा &c.—अभिगतं मुखमस्य इति अभिमुखः facing. वद्—by

the Varttika "प्रादिभ्यो धातुजस्य बह्व्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः" ।
शकुन्तलाया अभिसुखः ।

2 शकुन्तला &c.—She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala.*

3. (a) अतिथिविशेष etc.—विशिष्यते or विशिष्यते इति वि + शिष [or शिष + शिच्] + घञ्, कर्मणि = विशिषः; lit. that which is left [when the husks are removed] i.e. the kernel, that is best, अतिथीनां विशेषः the best of guests, इतत्—। There is no निर्धारण in the वाक्य, because निर्धारण requires the presence of three things, the निर्द्धार्यमाण, the class from which the निर्द्धारण is made, and the quality which is the basis of निर्द्धारण । These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निर्द्धारणं" does not apply. (b) फलमियमर्चम्—फलैर्मियं फलमियम् इतत्—by "पूर्वं सद्यश्चमीनार्यकलहनिपुणमिययुष्मैः" । अर्च is पूजाविधि an offering to honour a visitor. फलमियः अर्चः । तम् । फल here is not a part of अर्च । These are distinct. Offer him अर्च and also offer फल । No फल is necessary to make up an अर्च । The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—"आपः चीरं कुशायस्य दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकञ्चैव अट्टाङ्गोर्वः प्रकीर्तितः ॥" Rice [तण्डुल] and mustard [सिद्धार्थक] in this cannot be called फल । (c) पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet, i.e. water to wash the feet with—पादम् । सहसुपेति समासः । Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपाधिर्वादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused.*

5. (a) स्रुतया—सृष्ट, स्रुत्वानि जना अनेन हर्षान् इति सु + स्रु + क् करणे घञर्थे स्त्रियाम् । This is Bhanujis derivation. It is open to

* Adopted by prof Gajendragadkar.

the objection that नृत्त does not occur in the Varttika "वञ्चये कविधानं स्या स्ना पा वाधि इति युध्ययम्" । Hence Bhanuji suggests the alternative सु + नृत्त + वञ्ज. करणे संज्ञायाम् and explains that नृत्त does not take गुण [i. e. it does not become नृत्त] by the maxim "संज्ञापूर्वकी विधिरनित्यः" । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्त्येषामपि द्वयते" ॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + आ ।

प्रियंवदा—तेन हि इमस्मिं प्रच्छा असो अलाए सत्तवर्ण णवेदि-
आए मुहुत्तत्रं उपविस्मिअ परिस्ममविनोदं करोतु अज्जो [तेन हि
अस्यां प्रच्छायशोतलायां सप्तवर्णवेदिकायां मुहुत्तकमुपविश्य
परिस्ममविनोदं करोतु आर्य्यः] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree.

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work.

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्ज्वासणं अदिहीणं ।
एहि उवविसम्ह [हला अकुन्तले, उचितं नः पयुं पपासनमतिथो-
नाम् । एहि उपविश्यामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the gush. Come let us sit down. [They all sit down].

प्रियंवदेति । यदि आतिथ्यं कृतमेव मन्यते भवता 'तेन हि' ततश्च 'प्रकटाभि-
च्छायाभिः' सिधिते देशे 'शोतलायाम्' अस्यां सप्तवर्णवृक्षस्य वेदिकायां मूलवधनभिर्भौ
'मुहुत्तकं' लघुमात्रम् 'उपविश्य आर्य्यः' मान्सी भवान् परिश्रमस्य पथिह्रान्तिः 'विनोदं'
'लाघवं' 'करोतु' [प्रच्छाय इति बहुव्रीहिः । प्रकटा छाया इति प्रादिसनासे तु
प्रच्छाया इति स्यात्] ।

राजेति । 'नूनं' निश्चितं 'यूयमपि' अनेन हृत्सहचनरूपेण कर्मणा परिश्रान्ताः
जातस्त्रेदाः । तत् यूयमपि उपविश्य अमनोदनं कुरुत ।

अमसूयेति । अतिथीनां पर्यपासनं परिहृत्य स्थितिः, लक्षणाया हन्दीनुवत् 'नः' अस्माकम् 'उचितम्' । यदतिथये रोचते तत् नः कर्तव्यम् । 'एहि उपविशाम' ।

NOTES

1. प्रच्छाद etc.—प्रकटा छाया यस्मिन् देशे स प्रच्छादः a shady place. तत्र शीतला । Or प्रकटा छाया यस्यां वेदिकायां सा प्रच्छादा । सा च शीतला च इति कर्मधा— । Also see व्याख्या । The first derivation has already been adopted in प्रच्छादसुलभनिद्राः [Prelude.] The व्याख्या adopts this while saying प्रकटाभिश्च्छायाभिः सेविते देशे शीतलायाम् etc. Prof. G's remarks "Ray's प्रकटाभिः छायाभिः शीतलायाम् is inaccurate" is altogether out of place. The omission of सेविते देशे alters the case completely. With सेविते देशे I refer to the बहुव्रीहि compound प्रच्छादः । Prof. G's Remark omitting सेविते देशे refers to the कर्मधा (तत्-) compound प्रच्छादा which is quite different from mine.

2. पदं पासनम्—परि + उप + आस + लुट् भावे lit. sitting near in a circle. Secondly 'to honour'. It may be taken here in both the senses.

3. सर्वे—Qualifies अभिनेतारो जनाः understood. See Tika ante on निष्कान्ती । Here एकशेष is not available.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं एष क्व इमं पेक्खिअ तवो-
वणविरोहिणी विआरस्स गमणोअम्हि संबुत्ता [किं नु खलु इमं
प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीया अस्मि संबुत्ता] ।

SAKUNTALA—[Aside]—How is it that, on seeing this person I have become the subject of an emotion inconsistent with the penance-grove ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—अहो समवयोरुपरमणीयं भवतीनां
सौहाहम् ।

KING—[Gazing on all of them]—Oh ! Your friendship is charming by equal age and beauty !

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूए, कोण क्ख एसो महुर-
मभीराकिदौ चउरं पिअं आलवन्दो पहाववदो विअ लक्खौअदि
[अनसूये को नु खलु एष मधुरगम्भीराकृतिः चतुरं प्रियम् आल-
पन् प्रभाववान् इव लक्ष्यते] ।

PRIYAMVADA [Aside]—Anasuya, who indeed is this
that, with a pleasing and dignified appearance, speaking
smartly and sweetly looks like one full of majesty ?

शकुन्तलेति । ('आत्मानं गतं यथा अन्यैरश्रुतमित्यर्थः आह) 'किं नु खलु'
कथं तावत् 'इमम्' एतमिति 'प्रेक्षा तपोवनस्य आश्रमस्य 'विरोचिनः' विद्वदस्य
संयमप्रतिकूलस्य 'विकारस्य' चेतोविकृतेः सात्त्विकभावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' आस्पदं
'संज्ञता अस्मि' जातास्मि ? इमं वीक्ष्य कुतो मे चेतोविकृतिः ?

राजेति । ('सर्वो' तिष्ठोऽपि कन्धकाः विलोक्य दृष्ट्वा आह) 'शुद्धो' आश्रयः
'वधस्य रूपस्य' च 'समवया' अतीव 'रमणीयं जातं' भवतीनां सौहाहं' सखाम् ["हृदभग-
सिखन्ते पूर्वं पदस्य च" इत्युभयपदद्वयः । "अनगि हृदभावान्" इति च वामनः ।]

प्रियंवदेति । [जनानान्तिके समीपे यथा 'जनान्तिकम्' अभीष्टं जनं विना
अन्यान् अपवाप्य, तेषाम् अश्रुतम् आह] 'अनसूये को नु खलु एषः' कस्यावदयं
जनः 'आकृत्या मधुरः मनोहरः अभिगम्यः, अथ च 'गम्भीरः' अष्टव्यः 'चतुर' निपुणः
प्रियं हृदयम् 'आलपन्' आभाषमाणः 'प्रभाववान्' प्रतापशाली 'इव लक्ष्यते' अनुमीयते ।
आकृत्या वाचा च मन्त्रे नायं प्राकृती जनः ।

NOTES

1. आवागतम्—This is the same as स्वगतम्. See Note ante.
अश्राव्य—this is of course to all except the audience.

2. (a) किं नु etc.—किम् implies अत्र to herself. नु suggests
that the emotion is there. The अत्र refers to the cause of its
presence. Last is the वितक्कं indicating an attempt on her part.

to discover the cause, “तु वितर्कावसानयोः” इति मेदिनी ॥ [b] तपोवन
etc.—तपो वनं, तपःसाधनं वनं वा तपोवनम् । तस्य विरोधी, i. e. oppo-
sed to a hermit-life. तस्य । विक्रियते अनेन इति विकारः emotion ;
चञ् करणे । Here it is Love. [c] नमनीया—गम + अनौद्यर् कर्मणि
स्त्रियाम् fit to be reached i. e. accessible.

3. [a] समवयो etc.—वयस्य रूपेण age and beauty, इन्द्र । समे
वयोरूपे equal age and beauty. ताभ्यां रमणीयम् इतत्—॥ [b] सौहार्दम्—
मोभनं हृदयमस्य इति सुहृद् a friend. निपातनात् by the rule “सुहृद्दुहृदौ
निवास्त्रिययोः” । तस्य भावः इति सुहृत् + अथ = सौहार्दम् friendship. Also
see under “प्रथमसौहृदम्—” Infra Act VI. and Addendum for
further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the per-
son for whom intended. “विपताकर्करिणान्यामपवायान्तरा कथाम् । अन्योन्या-
मन्त्रयन्तं स्यात् तज्जनान्तिकम् ॥”...Sabitya-darpana.

5. अनसूये etc.—(a) कः—implies प्रश्नः । तु suggests वितर्कः ।
Hence this is a वितर्कगर्भः प्रश्नः । खलु is only ornamental = वाक्या-
लङ्कारि । “निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु” इत्यमरः ॥ [b] मधुरा च गन्धोरा
च मधुरगन्धोरा । कर्मधा— । मधुरगन्धोरा आकृतियं स्य of a pleasing and
angust presence ; or मधुरा गन्धोरा आकृतियं स्य । त्रिपदवद्—॥ [c] चतुर
etc.—These are adverbs qualifying आलपनक्रिया ॥ [d] प्रभाव etc.
प्रकृष्टो भाव इति प्रभावः majesty प्रादितत्— । We cannot attach चञ्
to प्र + भू to obtain प्रभाव because of the rule “त्रिणामुबोऽनुप्रसर्गः”
the root सू does not take चञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाव +
चतुर् = प्रभावचान् ।

अनसूया—सहि, मम वि अत्यि कोदूहलं । पुच्छिस्मं दाव
णं [सखि ममापि अस्ति कौतूहलम् प्रच्छामि तावदेदम्] ।
(प्रकाशम्) अज्जसुस मधुरालावजणिदो वीसम्भो मं मंतावेदि ।
कदमो अज्जेण राएसिवं सो अलङ्करीअदि कदमो वा विरहपल्लुस-
अजणो किदो देसो, किं नमिच्छं वा सुउमारदरो वि तवोवण-
परिस्समस्स अत्ता पदं उपणोदो [आयेस्स मधुरालापजनितो

विश्वम्भः मां मन्त्रयते। कतमः आग्र्येण राजर्षिवंशः अलङ्घ्यते।
कतमो वा विरहपयुः प्रतसुकजनः कृतो देशः। किं निमित्तं वा
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः]

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity. Well I will ask him. [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance.

अनसूयेति। 'सखि ममापि कौतूहल' निर्वचकौतुकम् 'अस्ति'। अयं तर्कः
मयि अपि अस्ति। 'एन' 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रणामि'। [प्रकाशं स्पष्टम्
उच्चैः राजनं प्रति आह] 'आद्यं'स्य भवतो 'मधुरालापेन' मधु वचसा 'जनितः'
उत्पादितः यो 'विश्वम्भः' विश्वासः ['समी विश्वम्भविश्वासी' इत्यमरः] स 'मां मन्त्रयते'
मन्त्रणकर्मणि, वाक् प्रयोगे नियोजयति। विश्वासेन प्रेरिता अवशां ब्रवीमि, घृष्टतां
मर्धय इति भावः। 'आद्येण कतमः' प्रसिद्धेषु चन्द्रसूर्यादिप्रभवेषु को वा 'राजर्षीणां'
वंशः अलङ्घ्यते' जन्मना भूष्यते। पञ्चालयूरसेनादिषु 'कतमो देशः' एतन्मुख्यं
'विरहेण' भवद्दर्शनेन 'पयुः प्रतसुकाः' उत्कण्ठिताः 'जनाः' यस्मिन् तादृशः क्रियते।
प्रजारक्षणात् अन्वर्थनामा राजास्ति। 'किं' 'निमित्तं' वा कस्मात् वा निमित्तात्
'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' भवतो देहः ['आत्मा' देहमनोब्रह्मभाववृत्तिः
वृत्तिषु। प्रथमं 'अपि' इति विश्वः] 'तपोवनस्य' यः परिश्रमः आशमनकेशः तस्य
पदं स्थानम् 'उपनीतः' प्रापितः। आशमनकेशस्त्रीकारस्य को हेतुः।

NOTES

1. [a] सखि &c.—Literally "The curiosity exists in me too" i. e. I am myself curious to know who he is. [b] कौतूहल-

मेव कौतूहलम् curiosity. अण्स्वार्थे । प्रज्ञादि । 'रम्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कौतूहलम्' । The latter occurs in 'माधव्य अप्यासि शकुन्तलादर्थं तु कौतूहलम्'—Act II.

3. मधुरालाप &c.—[a] मधुरः आलापः sweet speech. तेन जनितः । [b] विश्रम्भः—वि + श्रम्भ + घञ् भावे confidence ; [c] सम्मयते—This is causative. Thus—अहं सम्मये I hold conversation. Hence सम्म [चुरादि] + क्तुमति चिच् + लट् ते ॥ [d] अलङ्कृत्यते—अलम् [मूषणार्थे] + क्त + लट् ते कर्मणि । अलम् is गतिसञ्ज्ञक in the sense of मूषण । No समास—only it is placed before the तिङन्त ; cp—"अतिङ्कन्तशाय समासः" । (e) विरह &c.—विरहणं पर्युत्तमुकाः सुपसुपा । तादृशा जना यस्मिन् । विच्छेदिविधुरप्रजः ॥ (f) सुकुमार &c.—तरप् implies comparison of two things. Here आत्मा is one thing, the second thing is not mentioned. There is mental (बौद्ध) comparison of दुष्यन्त with other kieg. Anasuya suggests "You look like a prince. From your speech I believe you are popular [c. f. विरहपर्युत्तमुक्कजनः] with your people. Your features are more delicate than those of an ordinary king." Hence बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया अतिशयने तरप् ॥ [g] आत्मा etc. — The form in the कर्त्तृवाच्य was आर्थाः आत्मानं पदमुपनीतवान् । कर्मणि it becomes आर्याण आत्मा पदमुपनीतः । Of the two classes of द्विकर्मक roots the न्यादि class takes लकार etc. in its प्रधान and the दहादि in the अप्रधान कर्म in the कर्मवाच्य । Hence the प्रधानकर्म here [आत्मा] becomes उक्त ।

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिमञ्च मा उत्तमम् । एसा तुप चिन्तिदाद अनसूया मन्तेदि [हृदय मा उत्तमम् । एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते] ।

SAKUNTALA—[Aside] O heart, be not troubled. This Anasuya is uttering thy thought.

राजा (आत्मगतम्)—कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु एवं तावदेनां वक्षे ॥—(प्रकाशम्)

भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविप्रक्रियो-
पलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

KING [Aside]—How shall I describe myself now and yet how shall I preserve the incognito of myself ; Well, I will address her thus. [Aloud] Honoured maiden, I the person that is employed in the department of Religion by the King descended from Puru, have come to this holy forest to know if rites are without obstruction.

शकुन्तलेति । ['आत्मगतम्' अन्यैरश्रुतम् आत्मनो हृदयं प्रति आह] हि 'हृदय' मदन्तःकरण 'सा उत्ताम्य' अधीर मा भूः [तसु इति दैवादिकस्य लोटि सम्बन्धैकवचने रूपम् ॥ सा—शब्दः अङ्गिदप्यस्ति, स च 'माङ्गि लुङ्' इत्यस्य अविषयः । तेन लोट् । "मा कस्य धनजनयौवनगर्वम्" इत्यादिषु यथा] यानि 'त्वया चिन्तितानि' तानि 'एषा अनन्या मन्त्रयते' भाषते ।

राजेति । अन्यैरश्रुतमाह—'इदानीम्' अधुना पृष्ठः 'कथं' कथा रीत्या 'आ गानं' निवेदयामि कथयामि आत्मपरिचयं ददामि । 'कथं वा' केन प्रकारेण च पुनः आत्मनः अपहारं गोपनं करोमि । सत्यं ब्रूयाम् अज्ञातञ्च तिष्ठेयम् इति दुष्करं मन्ये । 'स्यो' जनः पौरवेण राज्ञा दुष्यन्ते, अथ च 'पौरवेण' राज्ञा मत्पित्रा 'धर्माधिकारे' सपथरथविभागे, अथ च धर्माधिकारे ज्ञातयसा धर्मतोधिकारे राज्ये इति यावत्, 'नियुक्तः' व्यापारितः, 'सः' अहम् 'आवन्नाः' अप्रतिबन्धाः याः 'क्रियाः' तपोऽनुष्ठानानि तासाम् 'उपलम्भाय' सम्यक् ज्ञानाय क्रिया अविघ्ना न वा इति ज्ञातुम् 'इदं' धर्मारण्यं तपोवनम् 'आगतः' ।

NOTES

1. हृदय etc.—[a] सा उत्ताम्य don't be impatient. उद् + तम [दिवादि] + लोट् हि = उत्ताम्य । लट् ताम्यति, लुङ् = अतमत् ॥ [b] एषा Refers to अनन्या or indicates चित्रकरण ; thus हृदय wants information and forthwith [चित्रकरण] अनन्या asks the king for it. [c] मन्त्रयते—मन्त्रि + चुरादि लट्ते । Here no हेतुमणिव् is necessary [c. f. मन्त्रयते ante] ।

2. [a] कथम् etc.—This is how the king deliberates. "She wants to know who I am. I cannot tell a lie. Yet I do not want to be known. How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question." [b] भवत्—Indicates that the king has made up his mind कर्त्तव्यनिश्चयद्योतकम् ॥ [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth. अनसूया however understands दुष्यन्त by पौरवेण राज्ञा and the तपश्चरणविभाग by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. [b] अविघ्न etc.—विघ्न्यते एभिः इति वि + घ्न + क करणे = विघ्नाः; obstacles, क, though usually used कर्त्तरि, may be had here करणे by the Varttika "वचर्थे कविधानं स्या स्या पा व्यधिहनिदुष्यधर्मम्" । (c) उप + लभ + घञ भावे = उपलभः ascertaining. अविद्यामानाः विघ्नः यासु ता अविघ्नाः । अविघ्नाः क्रियाः unobstructed rites. तासामुपलभः Literally "Ascertaining unobstructed rites" i. e. to ascertain if rites are unobstructed or not. कर्माविघ्नानोपलभ्याय इत्यर्थः । तादर्थ्ये ४र्थी । [f] धर्मारण्यम् रणे साधु रण्यम् suitable for a battle. न रण्यम् अरण्यम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc. is impeded and no battle can be fought.* धर्मार्यं धर्मसाधनं वा अरण्यम् ।

अनसूया—सणाहा दाणिं धर्मचारिणो [सनाथा इदानीं धर्म-
चारिणः] । (शकुन्तला शृंगारलज्जां नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord. [Sakuntala acts the bashfulness of amour].

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्)—हला सउन्दले
जइ एत्य अज्ज ताडो सन्निहितो भवे (हला शकुन्तले यदि अत्र
अद्य तानः सन्निहितो भवेत्) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two. Aside]—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदा किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAAKUNTALA - What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं करिस्सदि [इमं जीवितसर्वस्वं नापि अतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy even with all he owns in life.

अनसूयति । 'इदानीम्' अधुना त्वयि तपोवनम् आयात्रे 'धर्मचारिणः धर्मक्रिया-
निरताः तापसाः' नायवन्तो जाताः ।

['सनाथा' इत्यस्य 'भक्त' 'मन्तः' इत्यपि अर्थः । अतः 'शकुन्तला शृङ्गाररसाग्रयणं
लब्ध्वा नाटयति' अवनतेन मुखेन मुकुलिनेन चक्षुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति । ['उभयोः शकुन्तलादुत्थन्तयोः आकारं चेष्टां निम्नभावलोकितां
परावृत्तञ्च वदन् 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिक' रात्रिः अत्र तम् आहवतुः] 'यदि अथ
तातः' कथं अतः आश्रमे सन्निहिती भवेत् प्रत्यावृत्तः स्यात् ।

शकुन्तलेति । 'ततः किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत्
सर्वस्वं धनं तेन अपि तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामङ्ग-
मादस्यति इति व्यङ्ग्यम् । जनान्तिकञ्चेतत् ।

NOTES

1. सनाथा etc.—[a] नाथ्यते याच्यते अर्थिभिः इति नाथ + घञ् कर्मणि—
नाथः the king. Or नाथ्याते पत्न्या इति नाथः the husband. नाथेन सह-
वर्त्तमानाः वङ्गः । [b] धर्मं चारिणः—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + णिनि कर्त्तरि
those who practice penance. This includes both males and
females. Thus the remark means "Ascetics now feel it that
they have a king to look after then." But to unmarried

female ascetics it may also suggest—"Ascetic maidens have now found a husband", i. e. they have found it in you.*

2. मङ्गार &c.—मङ्गार is love. मङ्गाराशया लज्जा the bashfulness of love. शकुन्तादिवादि। तम्। Sakuntala takes Anasuya's remark in the second sense noted above. Specially because the moment before the king's appearance, the friends had broached to Sakuntala the question of a suitable husband for her; and because Sakuntala was already feeling herself attracted towards the stranger (i.e. king).

3. सखी &c.—आक्रियते अनेन इति आ + कृ + घञ् करणे = आकारः, प्रकृतम्, appearance gesture, manner &c. चेष्टा। "आकाराविक्रिताकृती" इत्यमरः ॥ (b) सन्निहितः—सम् + नि + धा + क्त कर्मणि near. सन्निहितो भवेत् comes near, i. e. comes back. इतीति लिङ्।

4. इमम् &c.—(a) जीव + क्त + भावे = जीवितम् life, सर्वं स्वं सर्वस्वम् all own, जीवितस्य सर्वस्वम् life's all own i. e. that which being taken away life ceases. Refers to Sakuntala. The plain meaning is "what he values most." (b) अतिथि &c.—विशिष्यते इति वि + शिष + चत् कर्मणि = विशिष्यः Lit. That which is left. But the kernel is left when the husks are removed. Hence विशिष्य means the best. अतिथीनां विशिष्यः the best of guest. As already explained, the prohibition "न निहारणे" does not apply here and we have a यतोऽतम् ॥ (c) कृतार्थम्—कृतः निर्वर्णितः अर्थः प्रयोजनं शकुन्तलाकामरूपं यस्य तम् whose object is accomplished. "अर्थोऽभिधायकं प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः। The sly hint is—This person is in love with you, you are not averse to him he seems to be a suitable bridegroom too. If father were here, he would have at once offered him your hand."

शकुन्तला—तुम्हे अवेध। किं वि हि अत्र करिष्ये मन्तेष।
अ वो वचनं मुनिमसं [युवाम् अपेतम्। किमपि हृदये कृत्वा
मन्त्रयेथे। न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि]।

SAKUNTALA--Go you hence. You have got something into your mind and are chattering. I won't listen to your words.

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

KING—I too inquire about your friend.

सखी—अज्ज अणुमाहो एव्व इअं अवभत्यणा [आर्यं अनुग्रह एव इयमभ्यर्थना] ।

THE FRIENDS—Noble Sir this request is a favour indeed.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत् ?

KING—His reverence Kasypa is known as living in perpetual celibacy. But how is it that this friend of yours is his daughter ?

शकुन्तलेति । 'युवाम् अपित' दूरे गच्छतम् ; 'किमपि' वस्तु हृदये कृत्वा मनसि मनसि निधाय मन्त्रदीपे' एवं भाषिषी । 'युवयोर्वचनं न श्रोष्यामि' । युवमिव नानीय युवयोर्भिप्रायम् । यत् न बुध्यते तच्छ्रुत्वा मे किम् इत्यर्थः । सर्वमेतद्व्यनान्तिकं जातम् ।

राजिति । 'वयमपि' ["अद्यादी इयीय" इति बहुवचनम्] । सखी' मतः सखीगतः' शकुन्तालाययः कोऽपि विषयः । तं पृच्छामः । "तद्यापि तत्त्वत एना-सुपालप्सी" इति प्रागुक्तस्य अयमनुवचः ।

सख्यावर्ति । इयं भवता कृता अभ्यर्थना प्रश्नप्राथम्या अनुग्रह एव । भवादृशैः कृते प्रश्ने सादृशा अनुगृहीता भवन्ति इत्यर्थः ।

राजिति । 'भगवान्' पण्डितैर्यथाशाली ["ऐश्वर्यास्य समस्तस्य वीर्यास्य यशसः त्रियः । ज्ञानवीराययोर्यैव यथां भगवतोऽङ्गना ॥"] काश्यपः शाश्वते नित्ये 'ब्रह्मणि' ब्रह्मचर्ये स्थितः । नैष्ठिकब्रह्मचारी 'इति' एवम् इत्यस्मृतः प्रकाशः लोके विदितः । इयञ्च पदान्तरे एषा वः सखी तदा आत्मजा' औरसी कन्या [तदात्मजा इति इतत्—] । इत्येतत् कथं कीदृशम् ? सम्बद्धम् असम्बद्धं वा वद ।

NOTES

1. युवाम् &c.—Sakuntala here feigns anger. Or perhaps

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् अवयः किमपि हृदये कृता मन्त्रयेद्ये"—You alone know with what trash in your mind you are talking.

2. चार्थ &c.—अभि + अर्धि + यच् भावे स्त्रियाम्—अभ्यर्थना prayer.
i. a. the king's prayer to be allowed to ask questions.

3. (a) शाश्वते—शश्वत् is an अव्यय meaning सदा । "पुनः सदायं योः शश्वत्" इत्यमरः । शश्वत् भवम् इति शश्वत् + अच् = शाश्वतम् perpetual नित्यम् । "शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः । The maxim "अवायानां भर्तावे टिलोपः" does not operate here owing to the prohibition 'शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः' । This very Varttika gives us the option to attach अच् to शश्वत्, otherwise we should have had ठञ् alone by the rule "कालात् ठञ्" as we see in the rule 'वेषाच्च विरोधः शाश्वतिकः' । "भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुक्तं प्रत्ययः ठञ् च समावेशः" । Hence the two forms शाश्वत with अच् and शाश्वतिक with ठञ् (by निपातन in the rule 'वेषाच्च विरोधः शाश्वतिकः') ॥ Cp. also our notes on "शाश्वतीः समाः" in Uttara-Act II. (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्यम् (तपस्) which enjoins celibacy. 'ब्रह्म तत्त्वतपोर्वेदं त इयोः पुंसि वेषसि' इति सिद्धिः । The king's question is "How can a celibate have a daughter."

अनसूया—सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्त-
यामहेओ महाप्पहावो राएसो [मृणोतु आर्य्यः । अस्ति कोऽपि
कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः] ।

ANASUYA—Let your honour listen. There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika.

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं यो पिअसहीए प्हवं अवगेच्छ । उज्झिआए
सुरीरसंववृणादिहिं तादकस्सवो से पिदा [तम् आवयोः प्रियसखयाः

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिः तातकाश्रयः
अस्याः पिता] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend. Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc when she was abandoned.

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आभूतात्
ओतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned. I wish to hear from the very beginning.

अनसूयति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गावः नामधेयं नाम यस्य तादृशः
गोवंनाम्ना कौशिक इति ख्यातः 'महाप्रभावः' प्रभूतप्रतापः राजा क्षधिरिव । क्षधिरिव
कथिद्राजास्ति गोवंशे कौशिकः नाम्ना च ।

अनसूयति । तं कौशिकम् आवयोः प्रियसंख्याः शकुन्तलायाः प्रभवम् उत्पत्ति-
स्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झितायाः' व्यक्ताया अस्याः शरीरस्य संवर्धना-
दिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्रयः अस्याः पिता' जातः ["सपिता यस्तु
पोषकः" इति] ।

राजैति । उज्झितशब्दो भवत्या प्रयुक्तः । तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनितम्
'आभूतात्' आसूलम् आदित आरभ्य 'ओतुमिच्छामि' ।

NOTES

- (a) कुशिकस्य राजर्षिर्गोवापत्यं पुमान् कौशिकः । Refers to विश्वामित्र who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जं महानासीत् राजर्षिः भरतर्षभं गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सत्यवतवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुनर्दनः ॥ (b) गोव &c.—नाम एव इति नाम + धेय्य स्मार्थं = नामधेयम् name. गोव is any issue from the grand-son down-wards. "अपत्यं पौत्रप्रवृत्ति गोवम्" । Grandson, great grandson etc., are all गोवापत्य or briefly गोव of the original progenitor.

कुशिकस्य भोतापत्यं पुमान् इति कुशिक + अप् कौशिकः । Strictly speaking then कौशिक is a common description of grandson great-grandson etc. of कुशिक । But विश्वामित्र was named कौशिक । What was शिव became to him his नामधेय (name) । He was शिवनामधेयः । (c) राजर्षिः—राजायम् ऋषिरिव राजर्षिः sage-like king. उपमितकर्मधा ॥

2. (a) तम् &c.—प्रभवव्यव्याप्त इति प्र + भू + अप् अपादाने—प्रभवः the source कारणम् i. e. the father पिता ॥ Pred to तम् ॥ (b) उज्जित + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = उज्जिता abandoned. (c) शरीर &c.—शरीरस्य संवर्धनम् nourishing of the body, तत् आदिर्दोषो तैः by all necessary measures commencing with the rearing of her person. द्वतीया करणे । (d) पिता - of. "प्रजानां विनयाधानाद्व्यव्याप्तमरणादपि । स पिता पितरस्मान् केनलं जन्महेतवः ॥"

3. (a) उज्जितः इति शब्दः उज्जितशब्दः the word उज्जित । कर्मधा । तेन । अनुत्ते प्रयोजके कर्त्तरि द्वतीया ॥ (b) जनितम्—जन् + णिच् + क्त कर्मणि caused. (c) आ मूलान्—मूल beginning आदि । सूत्र-भाषे 'यथाभवः' इत्यमरः । आ is a कर्म प्रवेचनीयं here with an inclusive sense (अभिर्वाध) । पञ्चमी by the rule "पञ्चमपाङ्गपरिभिः" । अव्ययीभाव is optionally allowed by the rule 'आङ्सर्वादाभिर्वाध्याः' । The compound form is आमूलम् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । पुरा किल तस्मै राएसिणो उम्मे तवसि वट्टमाणस्स किं वि जादसङ्गेहिं देवेहिं मेणआ णाम अज्जरा पेमिदा णिअमविग्घकारिणो [शृणोतु आर्यः । पुरा किल तस्मै राजर्षेः उम्मे तर्णसि वर्त्तमानस्य, किमपि जातशङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणौ] ।

ANASUYA—Let you honour listen. Some time back, when this royal gage was engaged in severe penance, a nymph named Menaka was sent to him as obstructor of his vow, by the gods who somehow got alarmed.

राजा—अस्तेऽतदन्यसमाधिभौरुत्वं देवानाम् ।

KING—There is this nervousness of the gods about other's austerities.

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमये से उन्मादइत्तन्नं रूपं
पेक्खिअ [ततो वसन्तोदारसमये अस्या उन्मादयित्त्वं रूपं प्रेक्ष्य ।
—(अर्द्धोक्ते लज्जया विरमति) ।

ANASUYA—Then, in pleasant spring time, having noticed her maddening charms—(Stops through delicacy when half-uttered).

अनसूयेति । 'पुरा किल' इतः पूर्वं तु उच्यते 'कठोरे तपसि वत्समानस्य दुश्चरं तपश्चरतः तस्य' कौशिकस्य [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'नियमस्य' सन्धमस्य विघ्नकारिणी विघातिका मीनकानाम्' अप्सराः ["एका अप्सराः" इति भाष्यप्रयोगात् अप्सराशब्दः एकवचनेऽपि] 'किमपि' केनापि कारणेन 'जाता शङ्का' येषां तैः भीतैः देवैः प्रेषिता' ।

राजैति । 'एतत् अन्यस्य समाधिः नियमात् भीरुत्वं भयशीलता 'देवानामस्ति' ।

अनसूयेति । ततः मीनकायाः आगमनात् परं 'वसन्तेन' तदाख्यानं कृतानां उदारः मनोहरः यः समयः तस्मिन् अस्यां मीनकाया 'उन्मादयित्त्वं' सम्बोद्धनं रूपं प्रेक्ष्य ['अर्द्धो' असमये उक्तं] कथिते लज्जया 'विरमति' विरता भवति ।

NOTES

1. (a) षष्ठीतु &c.—तपसि वत्समानस्य engaged in penance, तपश्चरन् निरतस्य । (b) किमपि—Kalidasa often uses this as an अव्यय meaning कृतोऽपि निमित्तात् somehow or other c.f. 'किमप्यर्द्धस्यैव वचनं ततोऽङ्गम्' (c) अप्सराः—Usually अप्सरसः is in the plural. Here it is singular. Compare—"आपः सुमनसो वर्षा अप्सरससिक्ताः समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये स्युरेकल्लेऽप्युत्तरव्ययम् ॥" Compare also "अप्सरसा वीतरागसां नास्तीदानीं मे मोक्षः"—Act. V. (d) नियम etc.—नियम्यते अनेन इति नि + यम् + अप्करणे = नियमः vow व्रतम् । "नियमो व्रतमस्त्वो" इत्यप्सरः । तस्य विघ्नः (see अविघ्न

Ante) । नियमविघ्नं साधु करोतीति नियमविघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् ; or—विघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी । नियमस्य विघ्नकारिणी । Qual. अप्सराः ।

2. अस्मात्तेन &c.—अन्यसमाधीः भौकः alarmed at others' austerities, सुपसुपा । तस्या भावः । परतपस्त्रासः । The gods always got nervous in such cases. Nom. to अस्ति ।

3. [a] तत &c.—उदर्यते उत्कथं प्रापते इति उद् + कृ + घञ् कर्मणि = उदारः improved ; hence attractive, pleasant मनोहरा । In this sense compare "साकेतौपवनसुदारगन्धुवास", "तथाहि ते शोलसुदारदर्शनं" &c. वसन्ति न ह्येतन्ना उदारः pleasant by reason of the spring season. सुपसुपा, or इया तत acc. to some : तादृशः समयः ॥ [d] उन्मादयितुं शीलमस्या इति उद् + मद् + णिच् + दन् ताच्छील्ये कर्त्तरि । (c) अर्धम् उक्तम् अर्धश्लिष्टम् half uttered कर्मधा । Or सुपसुपा with अर्धम् as a क्रिया-विशेषण, तत्किम् ॥ (d) विरमति—परकौपद by the rule 'वाङ्परिमयो रमः' ।

राजा—परस्तादभ्यत एव । सर्वथा अप्सरःसम्भवौषा ।

KING—The sequel is easily guessed. After all, she is born of a nymph.

अनसूया—अह इ [अथ किम्] ।

ANASUYA—What else ? (Even so).

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति) ।

KING—That's proper. How could the birth of such beauty happen amongst females that are human ? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth. (Sakuntala remains with downcast eyes).

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः ।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजैति । 'परस्तात्' ततः पर [प्रथमाद्यैः परशब्दात् अस्तातिः] 'गम्यते' दुष्यते 'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'असुराः सम्भवः' उत्पत्तिस्थानं यस्या सादृशी ।

अनसूयति । 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्त्रीकारे अव्ययम्] ।

राजैति । एतत् 'उपपद्यते' दुष्यते ।

मानुषीति । अन्वयः—मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात् । प्रभातरलं ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'अस्य' अमानुषस्य 'रूपस्य' आकृतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं' वा स्यात् कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] । 'प्रभाभिः तरलं ज्योतिः' तेजः बद्धुतं ज्योतिः, सूर्योवा, चन्द्रोवा, 'वसुधायाः तलात्' पृष्ठात् भूतलात् 'न उदेति' न उद्गच्छति । त्रिच्युतं भूतलात् न स्फुरति ईदृशश्च 'रूप' मानुषीषु न जायते ।

('शकुन्तला आत्मस्तुत्या' विशेषतोऽभिमतजनात् स्तुत्या, खज्जिता 'अधोमुखी तिष्ठति') ।

राजैति । 'मे मनोरथः' अभिलाषः 'लब्धः' प्राप्तः 'अवकाश' अन्तरं येन सः । उदाहृत्योग्या एव मे शकुन्तला मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति । [अतः परम्—'किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्राप्तेनां श्रुत्वा घृतद्वेषीभावकातरं मे मनः' (रा, वि, म-)] ।

NOTES

1. असुरःसम्भवा—असुरस् is not always plural. Compare "आपः सुमनसो वर्षा असुरसः सिकता ससाः । एते स्त्रियां बहुलं सारिकलं ऽप्रातरवयम् ॥" The भाष्य has एका असुराः । Also see Note I preceeding. Now see Tika.

2. (a) मानुषीषु—मनोरथस्यानि स्त्रियः इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ् = मानुषः । The पुक् comes in by the rule "मनोज्ञातावचयतौ पुक् च" । तासु । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction. How could it happen — most assuredly it could not happen* (c) प्रभातरलं ज्योतिः—This is not necessarily electricity. Any bright object — any beautiful woman—may be

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

said to have तरलप्रभा । Compare—"सुन्दरौ सा न विलेप विवेकः केन जघते । प्रभाभावं हि तरलं दृश्यते न तदाशयः ॥"—Dandin.

3. The figure is प्रतिवस्तूप्रभा । See under गृहानन्दलम् &c.—Ante. Here there is साम्यप्रतीति । The birth of such रूप among मानुषौ is as absurd as the उदय of प्रभातरलं ज्योतिः from वसुधातल । Also we have वाकाशय । Hence the लक्षणा applies. The 'metre' is श्लोक ।

4. लब्धावकाशः etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a व्राज्यावकाश । The second is her pedigree. She is अक्षरःसम्भवा from a क्षत्रिय । This places her higher than any ordinary क्षत्रिय girl.*

5. Reading—I have omitted the portion "किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्राप्त्यां स्मृता दृढधीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजीनस्त्रा.....अनुदपं वरं लभेय"—Ante. दृढधीभावकातरम् = distressed by having acquired दृढधीभाव । Here evidently the चिन्वाप्रत्यय is superfluous ; because अभ्युत्तदभाव is already expressed by the word दृढ । Say either दृढधीभावकातरम् or दृढधीभावकातरम् । but not दृढधीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely. Again हि + वसुध् प्रकारे or अधिकरणविचाले = द्वैधम् in two ways or divided into two. This is मकारान्त । With उ स्वाय we get द्वैध + उ = द्वैध which is द्वैधम् in the neuter. चिन्वा is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (अनभिधानात्) ! In the second sense, अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः इति द्वैध + चिन्वा + भू + लज्जा भावः = द्वैधभावः the division into two of one previously undivided. This is extremely cumbrous statement. All this is for चिन्वा । The purpose is easily served without चिन्वा । Thus द्विधामवनम् इति द्वैधभावः द्विप्रकारेण स्थितिः इत्यर्थः । तेन कातरम् द्वैधभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास ।

These two considerations, taken with the fact that the

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala, but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्राप्तिना and पतनैर्भीभावकातरः). But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions Advance love!"—भव हृदय सम्मिलनं सम्मतिरसन्देहनिर्णयो जातः &c.—Infra. How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरोः पुनरस्थाः अनुदयवरप्रदाने सङ्कल्पः—Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will; or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself! So, this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof. Gajendrakadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion; the jubilation "भव हृदय etc." naturally follows from "गुरोः पुनरस्थाः etc." If Prof. G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरोः पुनरस्थाः etc." enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof. Gajendragadkar considers that the passage 'किन्तु सखाः परिहास etc.' is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्तुं काम इव आत्यर्थः"; without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्तुं कामः।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2)

that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph; (2) that she is thus “असंभवं चतुर्परिवृत्तमा” ।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि वक्तुं काम; or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage “किन्तु सखाः परिहास etc.” is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the ईर्ष्याभाव । The परिहास is—“यथा वनजोत्पत्त्या...अनुदपं वरं लभेय” । This does not suggest that Sakuntala loves another. अनुदपं वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अभिमतं वरं लभेय । But she does not say that. Every girl in the world, with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark “किन्तु सखाः परिहास etc.” is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper-sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf. नीवाराः यक्षगर्भं etc). Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf. ante, सखी—(उभयोराकारं विदित्वा) etc]. These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage.—“किन्तु सखाः etc.” has not place here.

Referring to my condemnation of चि्व in एतद्देवीभावकातरम्, Prof. Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of cvi. He evidently has tripped over the expression "अभूततद्भाव" (Gaj. Notes. p. 59). Again "the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj. Notes p. 21). In other words according to Prof. G, if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative.

Prof. Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj. Notes. p. 21).

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's. conception of the province of चि्व। G., however, condemns these usages as 'poetical license'.

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य चनिकीकरणम्" (p. 5. 4 43) of the vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व। कैयट also has the same here.

This ought to be enough to condemn Prof. G.'s interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited.

In 1. 76. Panini has "तनुकरणे तच्ः" where तनुकरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini will have चि्व when the transformation is real.

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्याशीभूत् etc, a difficulty strikes him, viz. there is no अभूततद्भाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbourhood; and as distance can never become neighbourhood. चि्व is not available. "न हि असमीपं समीपं भवति। किं तर्हि? असमीपस्य"

सनीपस्य' भवति"—Bhashya. The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika "सनीपादीनामुपसख्यानम्". The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असनीप is considered सनीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) चिब is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चिब ।

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking सनीप and असनीप in the sense of सनीपस्य and असनीपस्य by लक्षणा । "तातस्थ्यात् ताच्छब्दा भविष्यति"—Bhashya.

While discussing the absence of च in कुर्वन्ति Patanjali says "अनुस्वारीभूतो यत्नमतक्रामति"—escape the change into च by first becoming an अनुस्वार । Here the अनुस्वार is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवर्धसि" is "अनुस्वारोऽपि परसवर्णोभूतो निर्दिश्यते" in which the परसवर्ण is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions:—

- (1) चिब comes is when the change is real.
- (2) If the change is metaphorical, चिब requires defence.
- (3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking चिब has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof. Gaj. deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "प्रवीकृतोऽसौ वृषभध्वजः" are apparently irregular but become regular if by वृष etc. we understand like वृष etc. by लक्षणा ।

प्रियंवदा (सन्निहितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी

भूत्वा)—पुणो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव
आर्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile
and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing
to speak again. (Sakuntala rebukes her friend with her
finger)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to
hear the story of the good, arises yet another question.

प्रियंवदा—अलं विआरिअ । अनिअन्तणाणुओओ तपस्सि-
अणो णाम [अलं विचार्ये । अनियन्त्रणानुयोगः तपस्वीजनो
नाम] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating. Hermits are in-
deed persons to whom unrestricted questions may be put.

प्रियंवदेति । (शकुन्तलाम् अधीमुखीं 'विलोक्य स्थितेन सह' ईषत् हसित्वा
'नायकस्य' कथानायकस्य, राज्ञ इत्यर्थः, 'अभिमुखी भूत्वा' तमेव सवीथ्य आह) 'आर्यः
स्नान्धी भवान् पुनरपि भूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तुः' कामो यस्यः तादृश इव' लक्ष्यते ["तु-
ङ्गामसनसोरपि" इति तृतीया मकारलोपः] । अन्ये अन्यदपि भवतो वक्तव्यमस्ति ।

(शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'अङ्गल्या' तर्जय्या 'तर्जयति' भूतसंयति) [तर्जयति स्यो-
रनुदात्तत्वे ऽपि चञ्चिडी ङित्करणत् परस्मैपदम् । न हि आत्मनेपदापवादः । तेन
तर्जयते भूतसंयते इत्यपि भवति] । तिष्ठ दुर्विनीते, अस्मा वचसा मां लज्जितां दृष्ट्वा,
सदृशतमेव अयं पृच्छति इति जानती आप, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यतसी—ईदृशस्त-
र्ज न प्रकारः ।

राजेति । 'भवत्या सम्यक्' साधु 'उपलक्षितं निरूपितम् । 'सतां साधूनां 'चरितस्य'
श्रवणस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तत्र यो 'लोभः' स्पृहा तस्मात् कारणात् 'नः' अप्भाकम्

‘अन्यदपि प्रष्टव्य’ जिज्ञासितव्यम् ‘अस्ति’ । अथर्वीयं श्रुत्वा न वक्ष्यामि, अन्यच्च श्रोतु-
मिच्छामि इत्यर्थः ।

प्रियं वदति । ‘अलं विचार्य’ पृच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत । तपस्वि-
जनः तापसाः अनियन्त्रणः निर्बाधः ‘अनुयोगः’ प्रपन्नः देशे तथात्रिधाः ‘नाम’ यथेच्छं
प्रष्टव्याः किल ।

NOTES

1. सम्मितम् etc.—सम्मितम् qualifies आह understood. She noti-
ced that Sakuntala was feeling uncomfortable through bash-
fulness. Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun
at the expense of the poor girl and with a smile—note the
smile which betrays her wickedness—she urged the king to
talk on in this strain.* शकुन्तला was अधीमुखी and could not have
noticed स्मित । The smile would have been lost on her. Hence
the construction सम्मितमाह is better than सम्मितं विलोका ।

2. वक्तुः कामः—वच् + तुप् + कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say (यो
वच्चेति सः) । This is by the general principle—“कर्त्तरि क्तम्” । वक्तुम्
कामी यस्य is the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् quali-
fies कामः । The स् of वक्तुम् disappears by the maxim “तुम्पेदवश्यम्
कृत्ये तुङ्गामनसोरपि । समी वा ततहितयोर्मांसस्य पचि गुडञ्चयोः ॥” Again
वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which
क्त affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य (“अव्यय-
कृतौ भावः” इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying. This
gives a अधिकरण बहु— । Thus वक्तुं वचने कामी यस्य । वक्तुम् in this
has लुप्तसप्तमी because the word is an अव्यय । It is first (पूर्वनिपात)
in the compound by the rule ‘सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहिः’ । Priyam-
vada divines the king’s motive in asking and wants to extort
from him an admission !

3. तर्जयति—She threatens her for her wicked query. तर्जि
drops ङ which is an अनुदात्त vowel, तर्जि is अनुदात्तेत् । There-
fore by the rule “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” we expect तर्जयते । Hence
तर्जयति requires defending. The root चचिङ् suggests the defence.
This root drops ङ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

Hence it is अनुदात्तम् and also ङित् । The effect of either of these is to give it the आत्मनेपदम् । But when पाणिनि attached इ to चच् making it चङि, he should have stopped there ; for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपदम् desired. But he is not satisfied and adds ऊ after चङि for the sake of the आत्मनेपदम् । This shows that अनुदात्तम् roots are not necessarily in the आत्मनेपदम् ; there are exceptions, तर्त्ति and भर्त्ति are among the exceptions. Thus तर्जयति—तर्जयते, भर्तयति—भर्तयते । Those who will take ङित् in चङि as to avoid इदितक्रिया (cf.—ङित्: अन्तेदित्-वाधातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license or by स्थानात् णिच्, etc.

4. सचरित etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener, guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभात् has हेतौ पद्ममी । प्रष्टवास्व सदभावे लोभी हेतुः ।

5. (a) विचार्ये—Here there is no क्रियार्थक्रिया, yet we have ल्यप् । This is owing to अलम् in the sense of “prohibition” (प्रतिषेधः) । “अलं खल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता” is the rule. अलं विचारिण is also allowable. (b) अनु + युज् घञ् भावे = अनुयोगः question प्रश्नः । “प्रश्नोऽनुयोगः-पृच्छा च” इति कोपः । नि + यव (चुरादि) + लुट् or युच् भावे = नियन्त्रणम् or नियन्त्रणा restraint, अविद्यमानं नियन्त्रणं यच्चिन् सः अनियन्त्रणः unrestricted. बहु—“नन्वेऽस्माद्यानां बहुव्रीहिः वा चोत्तरपदलोपः” इति “विद्यमान”-पदलोपः । Now See Tika. (c) तपस्वी चासौ जनश्च a person practising penance कर्मधा—(d) नाम indicates अङ्गोकार, अभ्यापगम admission, “नाम कोपेऽभ्यापगमे” इति मेदिनी । You want to question. I admit (अभ्यापगम) your right to question.

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वै खानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधिमदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवत्तभाभिर्

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or will this one dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजति । 'ते सखी' शकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारेण 'ज्ञातुमिच्छामि' । अनुपदं कथयमानयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारेण ज्ञातुमिच्छति राजा ।

वैखिति । अन्वयः—किमनया मदनस्य व्यापाररोधि वैखानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषेधितव्यम्, आहोः सद्गुणैश्चणवत्तमा अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति ? व्याख्या—'किम्' इति 'आह' इति च पञ्चदशम् निर्दिश्यते । 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्तिं रोद्धुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य इति 'व्यापाररोधि' प्रवृत्ति-विधातकं वैखानसं तापसं 'व्रतं' धर्मः, ब्रह्मचर्यम् 'आ प्रदानात्' प्रदानपर्यन्तं विवाह-पर्यन्तमित्यर्थः ("पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः" इति पञ्चमी) 'निषेधितव्यम्' अनुज्ञातव्यम् 'आहो' अथवा सद्गुणे तुल्ये ईक्षणी तत्रैवासां तासां हरिणीनां 'वत्तमा' तुल्येक्षणादेव प्रिया शकुन्तला ("विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ" इति विशेषणमात्रप्रयोगः) 'अत्यन्त-मेव' चिरमेव आभिः पुरो दृश्यमानाभिः 'हरिणाङ्गनाभिः' स्यगवधूभिः 'समं सद्' ("समं सद्"—इत्यमरः) 'निवत्स्यति' । सम्प्रति मुनिव्रतापि इयं प्रदेया, अथवा यावज्जीवं ब्रह्मचारिणी इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ["अत्यन्त-मेव सद्गुणैः" (त- वि- न्या-)—'अत्यन्तमेव मदिर' (रा-)—'अत्यन्तात्समसद्गुणैः' (न)] ॥

NOTES

1. इति—Has the sense of एवम्, thus. I wish to know your friend thus, i. e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following.

2. (a) वैखानसम्—वैखानसस्य व्रतम् इति वैखानस + अण्. belonging to a hermit. वि + आ + ष + घञभावे = व्यापारः operation प्रवृत्तिः । तं रोद्धुं, शीलमस्य इति व्यापार + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये क्लीबे ॥ (c) निषेधितव्यम्—'परिनिविध्यः सेवसित—' इति प्रत्ययम् ॥ (d) अतिगतम् अन्तं (or—अन्तः) यस्मिन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i. e. so long as life lasts. Qual. निवत्स्यति ॥ (e) सदृशे &c.—Usually the whole is taken as one word qualifying हरिणाङ्गनाभिः। सदृशेच्छाभावाद् बह्वनाभिः favourite because having similar eyes. But then निवत्स्यति wants the nominative. Hence it seems preferable to separate आभिः making सदृशेच्छाबह्वना the nominative as in the Tika. The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her. Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage. (f) अङ्गानि सन्त्यासां कल्याणानि इति अङ्ग + न मत्वर्थे स्त्रियाम् = अङ्गनाः fair-limbed. i. e. female sex. हरिणानामङ्गनाः। ताभिः। समिति सङ्गार्थकयोगे द्वितीया। “न केवलं सङ्गयोगे, तत्पथ्याययोगेऽपि द्वितीया। योगश्च आद्ययो वीक्षी वा “इक्षी दृष्ट्वा—” इति वचनात्”।

2. Reading—The reading मदिरेच्छाबह्वना does not sufficiently explain why अङ्गनात्मा was बह्वना of the deer. The other reading आत्मसदृशे &c. omits एव which is not desirable. अत्यन्तमेव—Is it really for the whole life—indicates disapproval (परिभव) of the idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of अत्यन्तमेव he cannot broach with approval or even indifference. The एव implies the expected disapproval (परिभव)। “एवौपम्यपरिभवी” इति ह्येनः।

प्रियंवदा—अज्ज धर्मचरणे वि परवसो अश्रजणो ! गुरुणो उण से अनुरुववरप्पदाणि संकप्पो [आर्य्य, धर्मचरणेऽपि परवशः अयं जनः। गुरोः पुनरस्या अनुरुपवरप्रदाने सङ्कल्पः]।

PRIYAMVADA—Noble sir, even in religious practices this person is subject to another. Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शचमं रत्नम् ॥२४॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain. O Heart be hopeful. The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling.

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए गमिस्स' अहं [अनसूये गमिस्थामग्रहम्] ।

प्रियंवदेति । धर्मानुष्ठाने स्त्रियः स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अयं जनः' शकुन्तलारूपः धर्मस्य 'चरये' अनुष्ठाने 'अपि परवशः' पराधीनः पिताज्ञावर्ती । 'गुरोः पुनः पितुः कथस्य तु अस्या शकुन्तलायाः 'अनुकपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने सङ्कल्पः' अभिलाषः । योग्योऽसि त्वमस्याः पितरं प्रार्थयस्व, एषा तर्बं व भविष्यति, इति ध्वनिः ॥

राजैति । 'खलु' नूनं निश्चितम् 'इयं' प्रार्थना' एषोऽभिलाषः, शकुन्तलालामिच्छा दुःखेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा 'न' । चतुर्विधायाः कथा, प्रदानार्थी पिता, योग्यायाः चतुर्विधः अर्थो, एतत् त्रितयसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला ।

अवेति । अन्वयः—हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः, साभिलाषं भव । यत् अग्रिमाशङ्कसी, तत् इदं स्पष्टं चमत् रत्नम् । आख्या—हे हृदयं चेतः 'सम्प्रति' अधुना 'सन्देहस्य' सन्देहवस्तुनः शकुन्तलारूपस्य 'निर्णयः' तत्त्वतो निरूपणं जातः ।

यथा—'सन्देहस्य, संशयस्य मत्परिणययोग्याय न वा इत्याकारस्य 'निर्णयः' निराकरणम्, अपगमः इत्यर्थः 'जातः' निवृत्तः । तेन हि 'साभिलाष' सम्पूह 'भव' शकुन्तलागतमभिलाषं सादरं पोषय । कीदृशो निर्णय इत्याह—'यत्' वस्तु त्वम् 'अग्रि' स्पष्टं विदाहि 'आशङ्कसी' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पष्टं चमते' सहति इति स्पष्टं चमत् सुखस्पर्शम् आदिवं रत्नं मणिः ।

शकुन्तलेति । ('रोषेण' क्रोधेन 'सह इव' क्रुद्धस्य प्रकारमभिनीय । नहि तत्त्वतः क्रुद्धा भूत्वा] ।

NOTES

1. खल &c.—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has शेषे षट्ठी—मम सम्बन्धे सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer.

2. (a) सामिलायम्—अभि + लष + घञ् भावे = अभिलाषः desire. तेन सह । सह—by the rule “तेन सहति तैल्ययोगे” the तुल्ययोग here being in विद्य-भानतामाव ॥ (b) सम् + दिह + घञ् कर्मणि (or भावे) = सन्देहः that about which doubt is felt (e. i. here शकुन्तला) । If भावे, it means the act of doubting. निर् + नी + अच् भावे = निर्णयः solution removal. In the first case he means that he has now got definite information about Sakuntala and is no longer in doubt. (c) स्पर्श + चम + य कर्त्तरि = स्पर्शचमम् that which tolerates handling. (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire (शब्दा—सन्देहः) ; but it turns out to be a gem (निर्णयः) ।* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like अग्नि । Compare “शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहं हि दाहात्मकमस्ति तेजः” ।—Act. II.

अनसूया—किं शिमेत्त [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—What for.

शकुन्तला—इमं असंवद्वपलाविणिं पिअं वदं अज्जाण गोदमीए निवेदइस्सं [इमामसंवद्वपलापिनीं प्रियंवदाम् आख्यायै गौतमीए निवेदयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babblers Priyamvada to venerable Gautami.

अनसूया—संहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विस-ज्जिअ सच्छन्दो गमणं [सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्] । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्ता प्रस्थितैव) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un-rendered, and go away wil-fully. (Sakuntala moves on without saying).

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनुर्येति । 'किं निमित्तं' कस्याप्रमित्तादित्यर्थः गमिष्यसि । गमनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आयायि' मान्वायै "गौतम्ये" गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं बोधयितुं वा, 'असम्बद्धम्' असङ्गतं प्रलपितुं शीलं यस्याः, वदा पुनः पुनरसम्बद्धं प्रलपति या ताम् 'इमां प्रिय' वदां निवेदयिष्यामि । प्रिय' वदा सामधिकृत्य असंबद्धं प्रलपति इति विज्ञापयिष्यामि ।

अनुर्येति । 'अकृतः' अवहितः 'सत्कारः' पूजा यस्यै तम् 'अतिविशिष्ये' विशिष्टमतिथिं 'विद्युजा विद्याय' 'स्वच्छन्दतः' स्वैच्छया 'गमनं' न युक्तम् अनुचितम् । यच्चैचिदपि अतिशये पूजामदत्त्वा गमनमयुक्तम् अयच्च पुनरुक्तमतिथिः गमनमपि यद्वच्छया कुरुषे, नासि कार्यान्तरिण आहता इति किम् अयुक्ततरमतो भवेत् । तस्मा यादृि इत्थं ।

['न किञ्चिदुक्ता' प्रतिवचनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला] ।

NOTES

1. किं निमित्तम्—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । (a) असम्बद्ध &c.—सम + बन्ध + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् in-coherent. नञ्प्रत्ययः— तदा प्रलपति इति असम्बद्ध + प्र + लप् + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा स्त्रियाम् । ताम् ॥ (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रिय-वदां निवेदयिष्यामि makes a सम्प्रदान of गौतमी by the rule “कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” ॥ चतुर्थी सम्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रिय'वदां निवेदयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्ये as कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियासौपिपदस्य च कर्मणि, स्थानिनः” ॥

2. (a) विशिष्यते इति वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशिष्यः excellent, the best. अतिथीनां विशिष्यः the bests of guests, an illustrious guest इतत्—तम् । Here अतिथीनाम् has शेषे षष्ठी । निर्धार is not available, because three things are necessary for निर्धार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation ; we have not got them here. Thus the prohibition “न निर्धारणे” does not apply, and we get शेषषष्ठा समासः ॥ (b) छन्द is अभिप्राय will. “अभिप्रायवशी छन्दौ” इति कौषः । स्वस्य छन्दः or स्वःछन्दः own will, तेन अति स्वछन्द + टा + तस् करणे स्वार्थे = स्वच्छन्दतः । करणे तस्य is available by the Varttika “तसिप्रकरणे आयादिभ्य उपस'स्थानम्” ।

Compare—स्वरतः and वणंतः for स्वरिण and वणन in “दृष्टः शब्दः स्वरतो वणंतो वा” । अनन्या is always matter-of-fact. She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly. Note the steps of her reasoning (See Tika).*

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम्)—अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वे व पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ ३५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort. About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone.

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—हला य दे जुतं गन्तुं [हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go.

शकुन्तला (सम्भ्रूमेदम्) किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्मसेअणि दुवे धारिसि मे । एहि दाव अत्ताणं मोआवेहि तदो गमिस्ससि [वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि] । (वलादेनां निवर्त्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees. Come do release yourself, then you shall go, (Stops her by force).

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

राजैति । ('गङ्गीतु' शकुन्तलां निरोद्धुम् 'इच्छन्' अभिलषन् 'आत्मानं' निरुद्धं निवार्य' गङ्गीच्छां नियम्य इत्यर्थे आह) 'अहो' आश्चर्ये 'कामिजनानां सकामानां 'मनोवृत्तिः' मनसो व्यापारः 'चेष्टाया' देहव्यापारस्य 'प्रतिरूपिका' तुल्यधर्मिणी । कामिनां देहव्यापारेण यथा आयासः मनोव्यापारमात्रेणापि तथैव ["चेष्टाप्रतिरूपिका" (रा-, वि-, य-)— "चेष्टानुरूपिणी" (त- न्वा-)] ।

अन्विति । अन्वयः—सुनितनयां सहसा अनुयासान् विनयेन पुनः वारिताप्रसरः 'अह' स्थानात् अनुश्रवन् अपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव हि । व्याख्या—'सुनेः' कप्स्यस्य 'तनयां कन्यां शकुन्तलां सहसा' अतर्कितम् अनुयासान् अनुगन्तुमुद्यतः विनयेन पुनः 'दमेन तु 'वारितः' निरुद्धः 'प्रसरः' प्रवृत्तिरित्यर्थः, यस्य तथाविधः, संरुद्धचेष्टः 'अह' स्थानात् आसनात् अनुश्रवन् अपि' अनुत्तिष्ठन् अपि 'गत्वा' गमनव्यापारं निवर्त्य 'प्रतिनिवृत्तः' कृतप्रत्यागमनव्यापारः 'इव हि' । गमनस्य इच्छामावमभूय मनसि । तन्मात्रकेऽपि चेष्टा अपि मया कृता इत्येव मे मतिरस्ति ।

प्रियमिति । ('निरुद्ध' आत्मानं पुरोऽवस्थाप्य गमनात् वारयित्वा) ।

शकुन्तलेति । ('भवोः भेदः भङ्गः । तेन सह) ।

प्रियं वदेति । 'ह' हिरावृत्ते 'वृचयोः संचने' संचनकर्मणी 'मे' मत्त ("धार-रुचमर्थः" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी) 'धारयसि' । लतुकृते 'अह' द्वौ वृचकौ सिक्त-वती । तन्मूल्यं ते वृणमसि । 'एहि' आगच्छ 'आत्मानं' तावत् मोचय वृणसुक्तं कुरुष्व, ततः 'तदनन्तरं' गमिष्यसि' । मूल्यं वा दीहि, मदर्थं वा द्वौ वृचकौ सिक्त-वतः गच्छ इति भावः । एनां शकुन्तलां 'वलात्' तरसा (जैतौ पञ्चमी । 'वलं' प्रयुज्य निवर्धयति इति ल्यब्लोपे वा) 'निवर्धयति निवृत्तां करोति ।

NOTES

1. (a) चेष्टाप्रति &c.—प्रतिबिम्बितं रूपमस्याम् अस्या वा इति प्रतिरूपा the exact reflection. बहु— सैव इति प्रतिरूपा + कन् स्वार्ये = प्रतिरूपिका a reflection. See Tika— (b) कामिजन &c.—कामः अस्ति अतिशयेन एषाम् इति काम + इनि अतिशायने = कामिनः those that have intense desire, मनसो वृत्तिः inclination of the mind. i.e. a mental effort. कामिनी जनाः । कर्मधा— Here चेष्टा is physical effort. Hence the meaning

is—So ardent is the inclination, that an effort done mentally seems like a physical effort. It is a general principle which the king supports by an example (See अनुयासन् &c.) *

Reading—चेष्टानुरूपिणी is ambiguous. It may mean (1) corresponding to चेष्टा, or (2) like चेष्टा । Like चेष्टा meets our case. It is a simpler expression. Not a bad reading on the whole.

3. अनुयासन् &c—When he saw Sakuntala leaving, he very thoughtlessly (सहसा) wanted to follow her. The very next moment his good sense prevailed and he desisted. What was thoughtless here? Of course the wish to follow, not the check put on the wish. Hence the proper construction is सहसा अनुयासन् not सहसा वारितप्रसरः । He did not leave his seat. There was no physical effort to follow. Yet he felt as if he had actually followed and come back.* The feeling was due to the intensity of the wish. The wish and the effort produce like effects (चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः) । The figure is अर्थान्तरन्यास, the verse going to establish (साधन) the general principle in अहो &c. above. The metre is आर्षा ।

4. हन्ता &c.—गन्तुम् is गमनम् the तुम् being भावे in such cases. “अव्ययकृतो भावे” इति भाष्यम् ।

5. किं निमित्तम्—“What for”, i. e. ‘How so.’ “How is it improper (न युक्तम्) to leave.”

6. मोचय—मुच means to ‘release’. Here, however the meaning is to become free. अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । Hence it is अकर्नक । Thus आत्मा मुच्यतु—let your person become free—gives त्वम् आत्मानं मोचय with णिच् the अणिकर्ता having become कर्म by the rule ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दार्थकर्मकणामणिकर्ता स खौ ।’ Contrast the wicked move of the naughty प्रियंवदा with the plain appeal of the simple अनसूया.*

राजा—भद्र, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः—

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततली वाङ् घटोत्क्षेपणाद्

अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

वह्मं कर्णशिरौषरोधि वदने घर्माभ्रसां जालकं

वन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्ध्जाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (अङ्गुलीयं दातुमिच्छति । उभे

नाममुद्राक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees. For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red ; even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears ; and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled. I will then free her of debt. (Offers his ring. The two stare at each other on reading the name on the seal).

राजति—‘भद्रं’ हि साधुवृत्तिं प्रियंवदे ‘अवभवती’ शकुन्तलां वृत्तसिचनात् एव’
स्त्रीषो वृक्षाणां सिचनादिव ‘परिश्रान्तां गुरुस्वीदां’ लचये’ पश्यामि [चौरादिकस्य लचयतेः
लट्] । ‘तथाहि’ पश्यतु भवती ।

स्रस्तेति । अन्यथः—घटोत्क्षेपणात् अस्याः वाङ् मुस्तांसौ अतिमात्रलोहिततली,
प्रमाणाधिकः श्वासः अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरौषरोधि घर्माभ्रसां जालकं
वह्मं, वन्धे मृंसिनि मूर्ध्जाञ्च एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—‘घटस्य’ सिचन-
कलसस्य ‘उत्क्षेपणात्’ उद्धं वह्मनात् [छितौ पञ्चमी] । ‘अस्या वाङ् मुस्तौ अवनतौ
असौ’ स्तम्भवन्मौ ययोः तथाभूतौ, ‘अतिमात्रं’ प्रकृतेरधिकं ‘लोहितं’ रक्तं ‘तलं’ कर-
तलं ययोः तथाभूतौ च । ‘प्रमाणात्’ स्वभावायाः ‘अधिकः श्वासः’ गुरुश्चसनम् ‘अद्यापि’
इदानीमपि ‘स्तनयोः वेपथुं’ कस्य ‘जनयति’ करोति । प्रकृत्या नतौ असौ अस्मात्
प्रकामविनतौ जातौ, लोहिते तले अतिमात्रं लोहिते, आसोऽपि गुरुः । ‘तन्न नुमिधमि-
दानीमपि विश्रान्ता ।’ अपि च ‘वदने’ मुखे ‘कर्णयोः’ दत्तं शिरौषं ‘रोद्धुं’ शीलं यस्य

तथाविधं धर्माभसां स्नेदजलानां 'जालकं' विन्दुसमूहरूपं 'वह' समुदितम्, 'वन्ध' केशवन्धे 'मृ'सिनि' पुनः पुनर्गलति सति [“वहुलमाभीष्ण” इति पौनःपुन्ये बाहुल्यकात् णिनिः] 'सूजं' जाय केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिताः' वन्धनं नीताः सत्यः 'पर्याकुलाः' विकीर्णाः [“वह” (त-, न्या-, म-)—“सस” (रा-, वि-)] ।

तदिति । 'तत्' तस्मात्, सर्वथा एषा भूयो वचसेचनानर्हा अतः अहं सेचन-सूख्यं दत्त्वा 'एनां' ते अधमर्णाम् 'अविद्यमानम्' च्छण' यस्या तथाविधाम् च्छणमुक्तां 'करोमि' ।

[अङ्गुलीयम् अङ्गुरीयकं 'दातुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या उन्मोचनकाले 'नाममुद्रायाः' तव मुद्रितस्य नाम्नः 'अचराणि' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परां' प्रियंवदा अनसूयाम्, अनसूया च प्रियंवदाम्, इत्यर्थः [हितम् । असमासवद्भावः । पूर्वस्य सुपः सुः] 'अवलोकयतः' पश्यतः । तत राज्ञी दुष्यन्तस्य नाम उत्कीर्णं दृष्ट्वा हं अपि सख्यौ विस्मृते, किमेतत् इति अन्योऽन्यसुखावलोकनं कुरुतः । अथवा उभे इति शकुन्तलाप्रियंवदे] ।

NOTES

1. (a) भद्र—Ogentle one. A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala.* (b) अवमवतीम्—Here अव takes द्वितीयाद्ये वन् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” । सहसुपेतिस्मासः, वा कर्मधा—[?] ।

2. (a) स्रस्तासी—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females. Compare the word प्रकाम in “प्रकामविनतावसी” Act. III. infra. (b) अतिमात्र etc.—अतिगता मावा यस्मिन् तत् अतिमात्रम् excessive वहु— । अतिमात्रं लोहितम् excessively red. सहसुपेति स्मासः । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika. (c) घटोत्चेपणात्—उत्चेपण is ऊर्ध्वप्रेरण । This is necessary. Without an upward jerk the tops cannot be watered. (d) कर्णशिरौषरोधि—कर्णस्थं शिरौषं कर्णशिरौषम्, the शिरौष in

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the ears are used as कर्णभूषण । शकपायिर्वादि । Compare "अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरोषकुसुमानि"—Prelude. कृतं न कर्णापि तवन्धनं सखे शिरोषमागच्छविलम्बिकेशरम्"—Act. VI. Infra &c. कर्णशिरोष + रुध + णिनि ताच्छ्रुत्वा कर्तरि । रोधन is obstruction. The flowers stick (रोध) on the face owing to the perspiration and no longer oscillate. She was profusely perspiring. Qual. जालकम् । (e) घर्माभ्याम्—घर्मे स्य अन्भासि or घर्मजानि अन्भासि, तेषाम् ॥ (f) एकहस्त &c.—यम् + णिच् + क्त कर्मणि = यनितः; restrained. एकः हस्तः एकहस्तः । "पूर्वकारिक—” इति कर्मधा— । Then इतत्—She used one hand only, the other was engaged with the pitcher. Note that the king is now too far interested in Sakuntala to check his effusion, Pred to सूक्ष्मजाः ।

3. Reading—मूलम् in मूलं कर्णशिरोष &c. means slipped down. This does not seem to suit the context. जालक (समूह) seems to suggest the formation of separate drops, and does not agree with the running down of perspiration.

4. (a) नाममुद्रा &c.—मुद्र + ञ भावे—मुद्रा engraving. नामो मुद्रा engraving of the name, i. e. the name engraved. भावानयने द्रव्यानयनम् । तस्या अक्षराणि ॥ (b) अनु + वच् + णिच् स्ताप् = अनुवाच्य having read. (c) परस्परम्—Each stares at the other. Hence there is व्यतिहार reciprocity. This gives हिल by the Varttika "कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नी ई वाच्ये समासवच्च बहुलम्" । We have now परां पराम् अवलोकयतः । We do not get समासवद्भाव in परां पराम् owing to बहुल-यक्षण । 'बहुलयक्षणात् अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next "असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुप् सुर्वक्तव्यः" । Hence पराम् पराम् अवलोकयतः । Next the टाप् disappears बाहुलकात् leaving परस् परम् = परःपरम् = परस् परम् because of निपातन in the कृत्तादि list or the सूत्रा 'अपरस् पराः क्रियासातत्ये' । Lastly the final विभक्ति is optionally changed into आस by the Varttika "स्तोनुपसकयोक्तृतरपदस्थस्या विभक्तेराभावे वा वक्तव्यः" । Hence परम् पराम् or परस् परम् । For the disappearance of टाप् compare "दक्षद्वये टावभावः क्षीवे चादङ् ब्रह्मः स्वमीः । समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात् तयम्" ॥ The टाप् may be dropped at any stage after the duplication.

राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेषां हि ण अरिहदि पदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-
विओअं । अज्जस्स वअणेण अरिणा दाणिं एसा [तेन हि
नार्हत्थे तत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमेवा] । (किञ्चिद्विहस्य) हला सउन्दले मोइवा
सि अणुअम्पिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं
[हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महा-
राजेन । गच्छ इदानीम्] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala, you are pleased by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—जइ अत्तणो पव्विस्सं [यदि
आत्मनः प्रभविष्यामि] । (प्रकाशम्) का तुमं विसज्जिदव्वस्स
रुद्धिदव्वस्स वा [का त्वं विस्रष्टव्यस्य रोहवरास्य वा] ।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself. (Aloud) who art thou for one to be discharged or detained ?

राजैति । ‘अस्मान्’ माम् ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण, यथा मया परिचयो दत्तः तदि-
परीतभावेन, ‘सम्भाव्य’ अनुमान्य ‘अलम्’ । मा माम् असत्यवादिनं मन्थयाम् । ‘राज्ञः’
सकाशात् ‘अयं प्रतिग्रहः’ एतद्वचनम् । केन लब्धम् इति चे सन्देहः । “राज्ञः अयं प्रतिग्रहो
भवत्याः” इति आह । अन्यथा असत्यवादी स्यादेव ॥ [“प्रतिग्रहोऽयम्” (त-, न्या-)
“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुष” मामवसच्छेद्य (म-)—“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुष
मामवगच्छत” (रा-, वि-)] ॥

प्रियंवदेति । 'तेन हि' निमित्तेन, तथा सति इत्यर्थः, यदि राजा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अङ्गुलीयकम्' अङ्गुल्या विधोजनं 'न अर्हति । राजा दत्तं दत्ततो रक्ष, तदेदत् भवत एव अङ्गुल्यां तिष्ठत् । 'इदानीम् एवा' शकुन्तला अङ्गुलीयकदानं विनापि 'आर्यस्य वचनेन [द्वितीया तृतीया] अवृणा कृणुमुक्ता । राज्ञी वचनभङ्गीं उवा, राजा एवायम् इति ज्ञात्वा, राजानं प्रति इमां वक्रोक्तिमाह प्रियंवदा—अहमेनामदृणां करोमि" इति यत् आर्यस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तेनेयम् कृणुमुक्ता, किमङ्गुरीयकेष इति भावः । [इत्थं गूढस्य राजभावस्य प्रकाशात् 'किञ्चित्' ईषत् 'विदुष्य' राजसन्निधानसंयता अनुवैर्हसित्वा' शकुन्तलां प्रत्याह] 'अनुकम्पिना त्वयि सदयेन 'आर्येण वा महाराजेन' कृष्णात् मोचिता अस्मि' । अनुकम्पिना इति साभिप्रायं वचः गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । अनुरक्तोऽयं त्वयि, एनं परित्यज्य यदि गन्तुं शक्नोषि 'गच्छ इदानीम्' ।

शकुन्तलेति । शमिष्यामि 'यदि आत्मनः स्वस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुर्न विष्यामि । आत्मा मे अधुना परवशी जातः तत् कथमयं मया अन्यत्र नोयते ? ['प्रकाशं स्पष्टम्, उच्चैः इत्यर्थः, आह] योहि जनो 'विमृष्टव्यः' विमृष्टयोगः योवा 'रोद्धव्यः' रोद्धुमर्हः तदुभयस्य सन्बन्धे त्वं का इति काकुः । न कापि इत्यर्थः । तदचनानात् कश्चित् स्यास्यति वा गच्छति वा इति मा मन्यस्व ।

NOTES

1. Reading.—राज्ञः प्रियंवदोऽम्—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुरुषं मातवगच्छत" with a कसंधा—in राजपुरुष instead of the usual षट्ठीतत्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint.

2. (a) आर्यस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeed in duping Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that away. The sly girl retorts “आर्यस्य वचनेन अनुया” —The king’s command has freed her ! (See Tika). Then she laughs (विहस्य) । The laugh is significant. It is Greek meeting Greek. The laugh says “No ! I am not to be caught so easily.” Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence.* (b) अनुकम्पिना = साधु अनुकम्पते दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind (साधुकारिणि णिनि:) towards you that he relieves you of the debt. This sort of kindness has its reason. The king loves you. Thus the speech is a thrust to both the king and Sakuntala. (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you.

3. यदि etc.—I would go if I could. The place, has now become too dear to leave.

4. का त्वम् etc.—You are nobody to discharge or detain. Don’t you think I would go because you want me to go. I leave or stay as I wish. She feigns perverseness to excuse her stay. विरुद्धव्यस्य and रोदव्यस्य qualify जनस्य understood. Or with अविवक्षा of कर्म and भावे तव्य, they mean विसर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यथा वयमस्याम् एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धा-
वकाशा मे प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यदपि महचोभिः

कर्णं ददात्यबहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसम्पुखीयं

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

KING—(Watching Sakuntala, aside)—Could it possibly be that she is disposed towards me in the same way as I am towards her ? Or my prayer has found scope. (Do you ask) Why ?—Though she mingles not her speech with my words she listens attentively when I am speaking ; true, she does not stay looking at my face, but her eye is never engaged long with other objects.

राजेति । ['शकुन्तलां विलोक्य' निपुणं निरुपय तस्या भावोदयमिव मत्वा 'आत्म-
गतं स्वं' प्रति आह] । 'यथा' यद्वत्, खलु वयससां शकुन्तलायां वर्त्तमाने 'एवं' तद्वत्
'इयमपि' शकुन्तला अस्मान् प्रति स्नातुं किम् । अनुरागोऽयं इयोरपि आवयोः उत
केवलं समैव इति वितर्कः ॥ निर्णयते—'अथवा' पक्षान्तरे 'मी' मम प्रार्थनां प्रणयः
लब्धः प्राप्तः 'अटकाशः' अन्तरः यथा तादृशी एव । 'कृतः' एवं ब्रवीमि चेत् शृणु—

वाचमिति । अन्वयः—'इयं' यद्यपि महचोभिः वाचं न मिश्रयति, मयि भाषमाणे
अवहित्ता कथं ददाति । कामं मदाननसमुसुखी न तिष्ठति, अस्या दृष्टिस्तु भूयिष्ठम्
अन्यविषया न । व्याख्या—'इयम्' एषा शकुन्तला 'यद्यपि यदि तु 'मम वचोभिः' वचनैः
सह [इति सहाद्ये श्या] 'वाचम्' आत्मनो वचनं 'न मिश्रयति' न योजयति, मया सह
न संलपति इत्यर्थः तथापि 'मयि भाषमाणे' वदति लपति सति ['यस्या च भावेन भाव-
लक्षणम्' इति भावे समसी] 'अवहित्ता' दत्तावधाना सती 'कथं' ददाति' शृणोति ।
'कामम्' एतदप्यनुमन्ये ["अकामानुमतौ कामम्" इत्यमरः] यत् 'मदाननस्य' मम
सुखस्य समसुखी अनुकूला 'न तिष्ठति' न वर्त्तते, समसुखी भूत्वा एव निवर्त्तते इत्यर्थः
'अस्या दृष्टिस्तु' नयनं पुनः 'भूयिष्ठं' बाहुल्येन 'अन्यविषया' इतरसक्तान्ता 'न' । सां
न सम्भाषते, किन्तु महचर्चनं सादरा । दृष्टिः मयि पतिता एव संज्ञियते सत्यं, किन्तु
अन्यथापि न तिष्ठति, मयि एव भूयः पतति । तत्सम्ये इयञ्च मयि अनुरक्ता इति
भावः ॥ ["समसुखीयं" (त-, न्या-)—"समसुखीना" (रा-, वि-)—"समसुखी सा"
म-)] ॥

NOTES

I. (a) किं तु etc.—किं प्रश्ने, तु वितर्के, खलु वाक्यालङ्कारि । "तु वितर्का-
वमानयोः" इत्यादिनभेदी । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयं खलु" इत्यमरः । (b)

वयम्—Plural or singular by the rule “अस्मदी इदीय” (e) अवकाश - scope अन्तर । My suit has found scope, i.e. there are signs of reciprocation of feeling I may therefore persevere.* (d) प्र + अधि युच् भावे = प्रार्थना suit.

2. वाचम् &c.—He enumerates the signs he notices. (a) मित्रं करोति इति मित्र + णिच् + लट् ति मित्रयति mixes. She does not mix herspeech with mine, i.e. she does not hold conversation with me. This discourages and accounts for the doubt किं तु खलु &c. (b) अब + धा + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् अवहिता attentive. कर्णे ददाति &c. is encouraging and justifies hope (लब्धावकाशा &c.) (c) सङ्गतं प्राप्तं मुखं यया सा सम्मुखी she who has approached the face, i.e. has faced “स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनात्—” इति डीप् । सम्मुखा is an alternative form. (d) कामम् &c. - He admits here she does not face him for any appreciable time. This, he admits (कामम्), looks like a rebuff and raises doubts. But (तु) there is a set-off against it viz. she does not remain long with her eyes turned away from him.* (e) अन्तः सङ्गतिरिक्तः कथित् पदार्थः विषयो यस्याः सा अन्तर्विषया, etc.

3. (a) Reading—अभिमुखम् towards. She turns her ear towards me when I am speaking—does not express the idea as well as अवहिता कर्णे ददाति । (b) सम्मुखीना suppresses the nominative altogether which is not desirable. The choice lies between सम्मुखीयम् and सम्मुखीना । I prefer the former because the reference being to an object (शकुन्तला) which is before the speaker it is better spoken of with इदम्-शब्द । तद् is used for things out of sight. Compare—“इदमस्मै सन्निहितं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकृतं तदिति परीक्षे विजानीतात् ॥”

नेपथ्ये—भो भोस्तपस्विनः, सन्निहितास्तपोवनसत्वरचायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्प्रवृत्तः ।

तूरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्वि टपविषक्तजलाद्रवल्कलेषु ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥२८॥

अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततस्करान्वलग्नैः कदन्तः

पादाकृष्टव्रतविलयासङ्गसञ्जातपाशः ।

मूर्त्तीं विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभीतः ॥२९॥

(सर्वाः कर्णैः दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः ।)

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics, be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoops of his horses, are like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet, having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance. (Listening, all are slightly startled).

नेपथ्ये इति । 'नेपथ्ये' विपरचनास्थाने, रंगमञ्चान् बहिः, एषा वाक् उद्गता—
'तदीयसत्त्वानाम्' आश्रमवृत्तानाम् 'रक्षायै', परिवाणाय 'सन्निहिताः' समीपस्था भवतः ।
'सुगयया' सुगान् विध्वन् 'विहरति' परिचरति इति 'सुगयाविहारी' आखेटवायो
'पार्थिवो राजा 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासन्नः' अन्तिकचारी 'किल' समागत एव ।

तरति । अन्वयः—तथाहि तरगस्तुरङ्गतः परिणतारुणप्रकाशः रेखः शलभसमूह इव
विटपविषक्तजलाद्र् वल्कलेषु आश्रमद्रुमेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः अत्यासन्न-
त्वान् हि 'तृणाणाम्' आश्रमाणां 'स्तुरैः' इतः 'अतएव' उक्त्यापितः परिणतस्य सान्धस्य अरु-
णस्य सूर्यस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशो 'दीप्तिर्यस्य' तथाविधः सान्धारविसङ्काशः आरक्तः

इत्यर्थः 'रेणुः' धूलिः 'श्लभानां' 'समूहः' राशिः 'इव विटपेषु' शाखासु 'विषक्तानि आस-
श्चितानि' जलाद्राशिं वारिसिक्तानि वल्कलानि येषां तथाविधेषु 'आश्रयसदृशेषु' तपोवनतरुषु
'पतति'; यावत् धूलिभिर्न दूष्यन्ति, तावदपसार्थान्तां वल्कलानि इत्यर्थः ।

तीव्रेति । अन्वयः—स्यन्दनालोकभीतः, तीव्राघातप्रतिहततरुस्त्वलग्रैकदन्तः,
पादाकृष्टप्रततिवलयसङ्गसञ्जातपाशः भिन्नसारङ्गयूथः गजः नः तपसो तूर्तो विघ्न इव,
धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'स्यन्दनानां' रथानाम् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीतः'
अदृष्टपूर्वत्वात् वस्तुः 'तीव्रेण' गुरुणा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' निराकृतो यः
'तरुः' वृक्षः तस्य 'स्त्वल्' लघुः एको दन्तो यस्य तथाविधः दन्तिनं विघ्नं भग्नं तरुं
दन्तेन कर्षन्नेव इत्यर्थः । 'पादेन आकृष्टाः' या 'व्रततयः' मार्गप्राप्ताः लताः तासां
यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आसङ्गेन' संसर्गेण 'सञ्जातपाशः' प्राप्तवन्धन-
रज्जुः, पादेन लताजालं वहन् पाशवद् इव प्रतीयमानः इत्यर्थः । 'भिन्नानि' विभक्तानि
विद्रावितानि 'सारङ्गाणां' मृगाणां यूथानि येन तथाविधः 'गजः' वनहस्ती 'नः' अस्माकं
'तपसो मूर्त्तौ' मूर्त्तिमान् 'विघ्न इव' घृतदेह इव धर्माचरणप्रत्युद्भूतः 'धर्मारण्यं' तपोवनं
'प्रविशति' ॥ पश्यत भो वनगजोऽयम् अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्ट्वा सहता हि भयं न
दक्षिणतो नापि वामतः किन्तु समरेखमेव धावितः, मार्गे यत् यत् च पतितं तत् सर्वं
मर्दयित्वा चलितः । अत्र दन्ताघातपातितं वृक्षं दन्तेनैव वहन् तत्र दलितानां लता-
गुल्मानां पादलघ्नानि वलयानि पादेनैव कर्षन् अन्यत्र च हरिणयूथेषु सहसा पतितः
तानि विद्रावयन् तैस्तैः विघ्नैः पदे पदे व्याहृत्यमानगमनः नातिवैगमित एव आयाति ।
तत् त्यजत धर्मं कर्माणि भटिति मार्गमस्मै दत्वा आत्मानं रचत इति भावः ॥ ["तीव्रा-
घातप्रतिहततरुस्त्वलग्रैकदन्तः" (म), "तीव्राघातादभिमुखतरुस्त्वलग्रैकदन्तः"
[त-न्या], "तीव्राघातप्रतिहततरुः स्त्वलग्रैकदन्तः" [रा-वि] ॥ "पादाकृष्ट"
(रा- , वि- , म-)—"प्रौढाकृष्ट" (त- , न्या-) ॥ "सङ्गसञ्जात" (रा- , वि- , म-)
—"सञ्जनज्जात" (त- , न्या-) । [सर्वाः कर्णं दत्त्वा श्रुत्वा किञ्चिदिव ईपत् न तु
बलवत् 'सम्भ्रान्ताः' वस्ताः] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c.—तपसो वनम् तपोवनम् । अश्रवासादिवत् तादर्थ्ये

पट्टीसनासः । Or तपःसाधनं वनम् । शाकपाणि वादि । तस्य सत्वाः or सत्त्वानि the animals in the hermitage. तेषां रक्षा protection of the animals &c. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (b) किल is here नियये ! प्रति + आ + सद + क्त कर्त्तरि = प्रत्यासन्नः at hand. प्रत्यासन्नः किल he is surely very near. (c) स्रग अल्लिषणे + णिच स्वाये + श भावे निपातनात् = स्रगया hunting. This is by the varttika 'परिचर्या परिमर्या स्रगया अटाव्यानामुपसंख्यानम्' । तथा विहरतीति स्रगया + वि + ह + णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि wandering in quest of game. In the next sloka the speaker gives the reason for his statement.

2. (a) तुरग etc.—तुरेण वेशेन गच्छन्तीति तुर + गन् + ड कर्त्तरि = तुरगाः horses. तेषां खराः तरगखुराः । तै हतः struck up by the horses' hoofs. हतः struck, i. e. struck and thus raised. (b) विटप &c.—वि + सञ्ज + क्त कर्मणि = विषक्तानि attached. "उपसर्गात् सुनोति—" इत्यत सञ्जयं हृणात् घल्म् । This is a सकर्मक use of सञ्ज । Compare—धुरम् आससञ्ज, चापम् आसज्यकण्डे &c. विटपः शाखा । "विटपः पल्लवे पिङ्गे विसारि सैन्धवाखयोः" इति विश्वः । विटपेषु विषक्तानि विटपविषक्तानि attached to the boughs. जलेन आद्राणि wet with water, विटपविषक्ताणि जलाद्राणि बल्ललानि येषु येषां वा । विपदबहु— । After bath the bark garments were spread out on the branches of trees to dry. (c) परि + नम + क्त कर्त्तरि = परिणतः mature. प्रकाशते अनेन इति प्र + काश + घञ् करणे = प्रकाशः lustre. परिणतः अरुणः the mature sun, i. e. the evening sun, the setting sun. तस्य प्रकाशः the glow of the setting sun. स इव प्रकाशो यस्य, बहु—by the Varttika "सतस्रापमानपूर्वस्वउत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" ।

3. Remark—This sloka only explains why the speaker thinks the king must be close by and hunting. He is hunting (स्रगयाविहारी) because dust is being raised by the horses rushing about after the same. He is not very far (प्रत्यासन्नः) because the dust is invading the hermitage.

4. अपि च—The speaker next explains why he apprehends danger from the royal hunt.

5. (a) तीव्राघात &c.—आ + हन + घञ् भावे = आघात a blow. तीव्रः

आघातः a violent blow. कर्मधा—। तेन प्रतिहतः struck back with a violent blow इतत्। (The blow was not intentional. It was a mad rush through fear, and he simply ran against the tree). तादृशः तस्यः a tree struck back &c. कर्मधा—। तस्य स्तम्भः the trunk of a tree &c, तस्मिन् लघ्नः lodged into the trunk &c. [Note the word लघ्नः। The tusk got stuck (लघ्नः), not that he butted against the tree. The act was unintentional]. तादृशः एको दन्तो यस्य। He had no time to think of extricating his tusk. Such was his terror. (b) पादाकृष्ट &c—आ + सञ्च + चञ्च्, भावे—आसङ्ग adhesion, clinging. पादेन or पादैः आकृष्टः dragged with his feet. इतत्—। तादृश्यः व्रततयः creepers dragged &c, कर्मधा—। तासां वलयानि coils of creepers etc. तेषामासङ्गः clinging of coils etc. i.e. आसक्तानि वलयानि the clinging coils—भावानयने द्रव्यानयनम्। तेन सञ्जातः। तादृशः पाशो यस्य। This too indicates haste. Away he rushed from the seat of danger without stopping to clear his feet of the encumbrances. With the tree to his tusk and the mass of creepers to his feet, he was being hampered in his movement, but his first thought was to put a good distance between himself and the hunters.

6. (a) मूर्च्छः—मूर्च्छ + क्त कर्त्तरि embodied. (b) विह्वलते अर्न्त इति वि + ह्व + घञर्थे करणे क—विह्वलः obstruction. (c) सारं शवलम् अशमेयाम् इति सार + अङ्ग = सारङ्गाः like शक + अन्धु = शकन्धुः। A kind of spotted deer. तेषां यूयानि herds of spotted deer, भिन्नानि सारगयूयानि येन। These epithets complete the picture of havoc, and indicate what may be expected if he gets into the penance forest. Trees reared with tender care, shrubs and creepers so assiduously looked after, the pet animals that are like children unto us—are all in danger. (d) धर्मार्थमरणम्, धर्मसा अरणा, धर्मसाधनमरणं वा धर्मारणम्। Here he is entering our sacred forest. Be quick there is time yet, for he cannot move fast with his encumbrances,

7. Reading—अभिमुख and भय in the first line instead of

प्रतिहत and लय do not show the fright and consequent haste which are so necessary here In Raghava's reading, स्तंभलघ्नैक-
दनः is obscure. पादाकृष्ट is better than प्रौढाकृष्ट because it plainly
states where the creepers have stuck, and how easily they
could have been removed and yet were not removed through
fright and haste. It is difficult to choose between संगसञ्जात and
सञ्जनाञ्जात । The former perhaps improves the flow of the style
and better preserves the uniformity by making a single com-
pound of each पाद in the first half.

राजा—(आत्मगतम्)—अहो धिक् पोरा अस्मदन्तेषिण-
स्तपोवनमुपरुन्वन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING (Aside)—O fie, the citizens searching for me are
disturbing this forest of panance. Well I must go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरखवुत्तन्तेण पज्जउलम्ह । अणु-
जाणाहि णो उड्डअगमणस्स [आर्य्य, अनेन आरखकवृत्तान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उटजगमनाय] ।

THE FRIEND—Noble sir, we are greatly disturbed by
this news of the wild elephant. Permit us to return to the
cottage.

राजा (ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange
that there be no disturbance of the hermitage. (They all
get up).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदादिहिसक्कारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं
लज्जेमो अज्जं विस्सविट्ठु' [आर्य्य, असम्भावितातिथिसत्कारा
भूयोपि प्रेक्षणीमित्तं लज्जामहे आर्य्य' विज्ञापयितुम्]

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again.

राजति । 'अहो अस्मान्' माम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्विन्ति ये तथाविधाः दीराः नागरिकाः 'तपोवनम् उपरुन्वन्ति' पीडयन्ति एतत् 'धिकं' गह्वरम् । भवतु प्रतिगमिष्यामः, प्रत्याहृता 'भविष्यामस्तावत्' !

सख्याविति । 'आरख्यकस्य' वनगजस्य 'वृत्तान्तं' वार्त्तायां करणं 'पर्याकुलाः' सन्तुष्टाः 'सः' । 'नः' अस्मान् 'उटजं' पर्यशालायां 'गमनाय अनुजानीहि' अनुमन्यस्व ।

राजति । [उद्विग्नत्वात् 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह' यथा तथा 'आह'] 'वशमपि' अहं 'आश्रमस्य पीडा' तपोवनोपरीधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहं प्रयववान् भविष्यामि । इत्यहमपि गमनार्थम् उद्विग्न एव । ["सम्भ्रमम्" (रा., त-)—"असम्भ्रमम्" (वि-) ॥

सख्याविति । 'असम्भावितः' अकृतः 'अतिथिः' आगन्तुकस्य ते सत्कारः पूजा याभिः तथाविधा वयम् 'आय्य' भवन्तु 'भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं' दर्शनार्थं 'विज्ञापयितुम्' अभ्यर्थयितुं 'लज्जामहे' लज्जिता भवामः । अतिथिर्भवान् न च पूजितः, तत् कथं व्रमः पुनरपि अवागच्छतु इति । यद्येतदुदारं तथा चम्यते भवता, तदागम्यतां भूयोऽपि इति भावः ["सत्काराः" (वि-)]—"सत्कारम् (रा., त-, न्या- म-) ॥

NOTES

1. (a) आरख्यक &c.—रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् suitable for battle, i.e. an open space. न रण्यम् अरण्यम् a forest, नञ्त्वात्— । तत्र दृष्ट इति अरण्य + वृज् = आरख्यकः a wild elephant. वृज् is available in the sense by the Varttika "पथ्याध्यायन्यायविहारमनुष्यकृत्तिषु इति वक्तव्यम्" । Hence आरख्यको हस्ती, आरख्यको मनुष्यः etc.; but आरख्यः पशुः not आरख्यकः पशुः ॥ (b) उटज etc.—उटजं गमनम् उटजगमनम् । सहसुपेति समासः । तद्यौ । तादर्थ्ये चतुर्थौ ।

2 सम्भ्रमम्—सम्भ्रमहaste त्वरा or स'वेग । He was in haste to go back. Compare.—"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above. But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come from

the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it 'hurriedly' otherwise the temptation is great to say सम्भ्रमं सादरम् । "सम्भ्रमः साध्वीसिपि स्नात् स वेगादरघोरपि" इति विद्मः ।

3, Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself.

4. उत्तिष्ठन्ति—"उदीऽनुर्ध्वं कर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action.

5. (a) असम्भावित etc.—सम्यक् भावितः सम्भावित इति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावितः rendered. न सम्भावितः । नञ्त्वं—। असम्भावितः अतिशितकारः यानिः those that have not rendered the rites of hospitality, बहु—। This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again. (b) प्रेक्षणं दर्शनं निमित्तं कारणं यस्मिन् that in which the motive is to see. तत् यथा तथा । Qualifies विज्ञापयितुम् (c) मूढोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं विज्ञापयितुम् to ask for another interview. विज्ञापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुसुन् भावे to pray. अव्ययज्ञतो भावे इति भावे तुसुन् । विज्ञापयितुं विज्ञापने लज्जामहे इत्यन्वयः । The सप्तमी disappears because विज्ञापयितुम् is अव्यय । The rule "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-द्वयम्" prohibits पठो in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययज्ञत् ।

6. Reading.—"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the forces of an almost irresistible appeal for another visit.*

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so, I am rewarded even by the sight of you.

शकुन्तला—अनसूए, अहिणअकुससूईए परिकखदं मे

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

चलणं, कुरवअसाहापरिलग्नं च वक्कलं । दाव परिपालेध मं जाव णं मोआवेमि [अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिचतं मे चरणं कुरवकशाखापरिलग्नं च वक्कलम्, तावत् परिपालयतं मां याव-
देतत् मोचयामि] । (राजानमवलोकयन्तौ सव्याजं विलम्बा सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता) ।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-branch. Do then wait for me until I release it. (Gazing at the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the friends).

राजेति । 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विज्ञापयितुं लज्जन् इत्याकारं 'मा' ब्रूत मा ब्रूत । सधूमे द्विरुक्तम् । 'भवतीनां' साधुशीलानाम्, असुखभदृशं नानामित्यर्थः 'दर्शनमेव' [किमुत सन्धाषणेन इत्येवकारार्थः] 'पुरस्कृतोऽस्मि' सत्कृतोऽस्मि । पुण्यदर्शनानां दर्शनमेव सत्कारः, मया तु सन्धाषणमपि स्वयम् । तत् कथमकृतः सत्कार इति भावः ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' कूटना या 'कुशसूचिः' कुशाश्च तथा, दभाङ्कुरेण मे चरणम् [चरणशब्दो हिलिङ्गोऽपि पुंसैव भूरि प्रयुक्तः] 'परिचत' गाढं विव्रम् 'वक्कलञ्च कुरवकस्य' कण्टकवहुलस्य पुष्पव्यविशेषस्य 'शाखासु परिलग्न' दृढं सक्तम् । गाढवेधात् दृढसङ्गाच्च मोचनेविलम्बो भविष्यति । तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्' चरणे वक्कलञ्च 'मोचयामि,' कुशकण्टकात् कुरवकशाखायाश्च इत्यर्थः, 'तावत्' तत्कालं 'मां' परिपालयत प्रतीक्षयाम् ॥ [राघवेण अपठितमेतत्] ॥ (इति 'व्याजिन' क्लेन 'सह', क्लृप्पूजकं 'विलम्बा' । राजानं पुनरपि द्रष्टुं क्लृप्त एव उदभाषित इत्यर्थः 'निष्क्रान्ता' रङ्गमन्त्रात् वदित्वा प्रवृत्ता [आदिकर्मणि क्तः]) ।

NOTES

1. पुरस्कृतः—पुरस + कृत + क्त + कर्मणि Literally—Placed in front. Hence—Honoured.

2. अनसुये &c.—[a] कुशस्य सूचिः a shoot of Kusa grass, अभिनव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet. [b] In परिचत and परिलग्न the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारंपालि is to wait for. Here the appeal is to अनसुया because she knows the quick-witted प्रियंवदा will meet her with some sharp retort.

3. सव्याजम्—वि+अज गतिर्चपिणयोः+अज् करणे=व्याजः Lit—That which diverts attention. Hence क्ल pretence अपदेश ॥ “व्याजः शाब्दापदेशयोः” इति कोषः । तेन सह । वङ्—Qualifies विलम्ब्य not निष्क्रान्ता ।

4. Reading. Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—“मिथः प्रस्थाने...शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्” * कुरवक occurs in several editions. But कुरवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the यमक in “मधुलिङ्गां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः”—Raghu. IX, 26,

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

चौनांशुर्कामव केतोः प्रतिवातं नौयमानस्य ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all]

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजति । 'नगरं गमनं' प्रत्यावर्त्तनं तत् 'प्रति' [प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया] "मन्द" स्मृत् 'औत्सुक्यम्' उत्कण्ठा यस्य तथाविधः अधुना संवृत्तः 'अस्मि' । शकुन्तलादर्शनेन नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुयाविकान्' अनुगामिनः 'सिमेत्य' सम्प्राप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' अनतिदूरे [नज्येन नशब्देन सहसुपेति समासः] 'निवेशयामि' संस्थापयामि । आश्रमपीडा सा भूत इति अतिदूरे एव सेनानिवेशः कर्त्तव्यः तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलायां' शकुन्तलाविषये 'यो व्यापारः' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्तिः' तस्मात् आत्मानं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु । अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ ["नातिदूरे" (रा-, म-)—"अतिदूरे" (त-, न्या-)—"नातिदूरेण" (वि-) ॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" (रा-, वि-, म-) 'शकुन्तलादर्शनव्यापारात्' (त-, न्या-)] ॥

गच्छतीति । अन्यथः—प्रतिवातं नीयमानस्य किंतीरिव मम हि शरीरं पुरी गच्छति, चीनांशुकमिव असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति । व्याख्या—'प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं' नीयमानस्य उच्छ्वसमानस्य न तु स्वयं' गच्छतः [किमुपचे अचेतनत्वात्, राजपक्षे औत्सुक्याभावात् ['किंतीरिव ध्वजस्य' च 'मम हि' मम तावत् 'शरीरं' [किमुपचे ध्वज-दण्डः, राजपक्षे वपुः] 'पुरः' अथ 'गच्छति' मन्दमन्दं चलति 'चीनांशुकं चीन-देशोद्भव' ध्वजवसनम् 'इव असंस्थितम्' अस्थिरं चञ्चलम् [चीनांशुकपक्षे लाघवेन हृत्ना वायुना अभिभूतत्वात्, चेतःपक्षे शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेतः' चित्तं पश्चात् धावति जवेन याति [सत्तेः वेगितायां गतौ धावादेशः] । कर्त्तव्यवृद्धिर्मां नयति न लघुमिती यामि । तेनाहं ध्वज इव । शकुन्तला च वातसंज्ञतिरिव । शरीरं मे ध्वजदण्ड इव, चेतस्य ध्वजवसनमिव । शकुन्तलापराया वातसंज्ञतेः प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यवृद्धिना नीयमानः । देहो मे ध्वजदण्ड इवमन्दं पुरी याति, चेतस्य अस्थिरं सत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अत्र इवशब्दो हि; पाठ्यः ॥ ["असंस्थितं" (त-, वि-, न्या-)—"असंस्तुतं" (रा-, म-)] ॥

['सर्वे' अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ता, रंगमञ्चात् वहिर्गताः । तदानीमपि सखीभ्यां शकुन्तला वहिर्गता । इतः पूर्वं गन्तुमारब्धा हि सा । व्याजविलम्बोऽपि जातः । अधुना च सर्वे अपि, राजा सख्यौ शकुन्तला च इत्यर्थः 'निष्क्रान्ताः'] ।

1. (a) अनुयायिकान्—अनु पठ्यात् याता गमनम् अनुयाता । सा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पतिः । Followers, तान् ॥ (b) नातिदूरे अनुयायिका निविशन्ते gives with चिच्—नातिदूरे अनुयायिकान् निवेशयामि । अकर्म कलात् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा । The क्रिया here makes नातिदूरे a सत्त्ववचन word, i. e. it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरणे सप्तमी ॥ (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or “दुरान्तिकावैः पट्टी अन्यतरस्याम्” इति दूरार्थक नातिदूरशब्दयोगात् षष्ठे । पञ्चे षष्ठमी ॥ (d) आत्मानम् इति अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा ।

2. धावति = छ + लट् तिप् becomes धौ + लट् तिप् when the root means ‘to move fast’, सन् + घ्रा + क्त कर्तरि = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady. गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward धावति चेतः the mind rushes back. Note the contrast; one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the minds is described by Kalidasa with a different simile, cp. “एषा मनो मे प्रथमं शरीरात् पितः पदं मध्यममुत्पतन्तो सुरांगना कर्षति खड्गिनाद्यान्मुखं मृणालादिव राजहंसौ ॥”—Vikra. केश is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag. चीनदेशजम् अश्वकं वस्त्र चीनांसुकम् ।

[N. B.—Note China and India’s probable trade-relation during our poet’s time].

3. Reading—Raghava has असंस्तुतम् which he explains शरीरेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विषसो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिदृ । एदस्म मिअआसोलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्विण्णोमिह [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि] अअ’ मिअो, अयं वराहो, अअ’ सददुलोत्ति मज्झण्णे वि गिहिविरलपाअवच्छायासु

वणराइस् आहिण्डीअदि अडवीदो अडवी [अयं सृगः, अयं वराहः, अयं शाहू लः, इति मध्याह्नेऽपि श्रीशिविरलपादपच्छायासु वनराजिषु आहिण्डप्रते अटवीतः अटवी] । पत्तसङ्करकषाआइ कटुआइ गिरिण्डीजलाइ पीअन्ति [पत्तसङ्करकषायाणि कटुकानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते] । अणिअदवेलं सूळ्मसंभूइडो आहारो अण्हीअदि [अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते] । तुरगाणुधावणकण्डितसन्धिणो रत्तिम्मि मे णिकामं सयिदव्यं णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धिः रात्रावपि मे निकामं शयितव्यं नास्ति] । तदो महन्ते एव्व पच्चसे दसौएपुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वनगगहणकोलाहलेण पडिवोधिदोम्हि [ततो महति एव प्रत्यूषे दास्याःपुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि ।] एत्तएण दाणिं वि पीडा न णिकमदि [इयता इदानीसपि पीडा न निष्क्रामति] । तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवुत्ती [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] । हिओ किल अह्मेसु ओहीणेसु तत्तहोदी मिआणुसारिण अस्समपदं पविट्ठस्स तापसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा [ह्यः किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो सृगानुसारिण आश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] । संपदं णअरगमणस्स मणं कधं वि ण करेदि [साम्प्रतं नगरगमनस्य मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअस्स मे पहादा अच्छिस्सु रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अच्छोः रजनौ] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि [का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं मेहे] (परिक्रम्या-

वलोक्य च) एसो वाणासणहत्याहिः जवणेहिं वनपुष्फमाला-
धारिणोहिं पडिविदो इदो एव् आशच्छुदि पिअवअस्सो [एष
वाणासनहस्ताभिर्यवनोभिः वनपुष्पमालाधारिणोभिः परिहृतः इत
एव आगच्छति प्रियवयस्यः] । होदु, अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ
चिट्ठिस्सं, जइ एव् वि णाम विसस्सं लहेयं [भवतु अङ्गभङ्गविकल
इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्वमं लभेय] ।
(दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA
(Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of
this chase-loving king. 'Here is a stag,' "There goes a boar,"
"Yonder escapes a tiger,"—thus we have to rush, even in mid-
day, from thicket to thicket in rows of forests where as it is
summer the shade of the trees is scanty. Waters of mountain
streams, brown through the admixture of leaves and bitter,
have to be drunk. Meals, mostly of spitted meat have to be
eaten at irregular hours. With the joints, bruised by gallop-
ing on horse-back, there is not much lying down for me even
at night. Then even at the earliest dawn I am aroused by
the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the
birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.
Boil has now formed on the abscess. Only yesterday while
we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by
my cursedness shown to his Highness as he entered the site
of the hermitage in pursuit of a stag. Now on no account
does he turn his mind toward going back to the town. Even
as I was thinking thus, night passed and dawn came to my
eyes. Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties. (Going round the stage and looking about). Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers. Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs, if even thus I may get rest. (Stands leaning on his staff).

तत इति । ('विदूषकः' इति राज्ञो नमः सहायः विकृतविधो विकलाङ्गो ब्राह्मण-विशेषः' विषयः' खिन्न इव लक्ष्यमाणः 'प्रविशति') ।

विदूषक इति । 'भो दिष्टम्' अहो मे भागघेयम् । आत्मनः अदृष्टस्य गह्वर-
मीतत् ["दिष्टं दैवं भागघेयम्" इत्यमरः] । 'सृगयाशीलस्य' सृगयारतस्य 'एतस्य
राजो' दुष्यन्तस्य 'वयस्यभावेन' सखित्वेन ["वयस्यः स्निग्धः सवधाः" इत्यमरः]
'निर्विषः' खिन्नः 'अस्मि' ["निर्विषस्योपसंख्यानम्" इति शतम्] । "शीघ्रं"
आतपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तथाविधासु 'वनराजिषु' काननत्रिणिषु
अस्माभः 'अयं' सृगः' एष हरिणो धावति 'अयं' वराहः' इतो याति शूकर एषः 'अयं'
शार्दूल' एष व्याघ्रः पलायते 'इति' एवम्प्रकारेण सध्याङ्गे अपि' कठोरतमतामुप-
गतेऽपि दारुणैरथै दिनमध्ये 'अटवीतः' एकाम् अटवीं गुल्मं विहाय [लघ्वलोपे
कर्मणि पचमी] 'अटवी' अन्यो गुल्मः' आहिण्डति' अनुधाव्यते । इत्येवं विहारे
खेदकारणम् । 'पवाणां गलितपर्णानां' सङ्करेण' मिश्रणेन 'कषायाणि' आरक्तानि
["कषायो रसमिदं स्यात् इत्युपक्रम्य "सुरभी लोहिते विषु" इति मेदिनी] 'कट क्रानि'
तीव्ररसानि निरिन्दनीनां प्रसवणानां 'जलानि पीयन्ते' । इति पानीये खेदकारणम् ।
'शूलपक्क' यत् 'मांसं' तेन' भूयिष्ठः बहुलः 'आहारः' औदनः 'अनियिता' बेला समयः
यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'भुज्यते' । अरुचिकरो गुरुपाकश्च औदनः सोऽपि
पुनरसमये, इति आहारे खेदस्थानम् । 'तुरीये' अन्नेन यत् अनुधावनं' सृगानुसरणं
तेन 'कच्छिताः' कुक्षिताः 'सन्ध्यः' यस्य तथाविधस्य मे रातावपि निकामं' यथेष्टं
'श्रयितव्यं' नास्ति श्रय्यासेवनं न भवति । 'ततो रजन्याश्चतुर्थे' यामे यदा स्वल्पं सु-
तदा दास्याः पुनः' निन्दितजन्मभिः ["पूर्वेऽन्यतरस्याम्" इति कृतसाधामलुक्]
एभिः शकुनिलुब्धकैः' पक्षिव्याधैः 'महति एव प्रत्यूषे' वनयहणस्य वनवेष्टनस्य यः
कोलाहलः' आरावः तेन 'प्रतिबोधितोऽस्मि' यथा विहारे तथा पाने च आहारे च

तद्यैव पुनर्मे शयने खेदः—अहोमे दूरदृष्टम् । ‘इदानीम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘इयता अपि’ एतावता च मे पीडा न निष्कामति’ न मे क्लेशस्य अवसानम् । ‘ततो गच्छस्य’ स्कोटस्य ‘उपरि पिण्डः’ स्वल्पः स्कोटः ‘संहतः’ जातः [एषा लौकिकोक्तिः] । तदेव दर्शयति—‘ह्यः’ पूर्वस्मिन् दिने ‘किञ्च अस्मासु अवह्रीमेषु’ पश्चात् स्थितेषु ‘मृगस्य’ अनुसारः अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थः आश्रमपदं तपोवनभूमिं प्रविष्टस्य तत्रभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थः (चतुर्थीस्थाने षष्ठी) तापस-कन्यका शकुन्तला मम ‘अधन्यतया’ दूरदृष्टेन ‘दर्शिता’ । मन्थे मर्मैव दम्भभाग्यं राजानं तत्रबाहयित्वा शकुन्तलामस्यै दर्शयामास । ‘साम्प्रतम्’ अधुना शकुन्तलां दृष्ट्वा इत्यर्थः ‘कथमपि’ केनापि प्रकारेण ‘नगरगमनस्य मनो न करोति,’ सर्वथा नगरगमनं परिरुक्तुमिच्छति । ‘एवमेव’ इत्याकारेणैव चिन्तयतः’ दुर्भाग्यं पथ्यालो-चयतो ‘मे अष्ट्योः’ अनिमित्तितयोः लोचनयोः’ अनिमित्तलौ लोचने अनादृत्य (‘षष्ठी च अनादरे’ इति चकारात् सप्तमी) ‘रजनौ प्रभाता’ । ‘का गतिः’ क उपायः । सर्वमेतत् सङ्गतीयम् । यद्यपि ईदृशमनिशं खिद्यमानः अथ च पुनर्जायत एव रात्रि-यांता, तथापि किं करिष्ये ? ‘यावत् एनं राजानं’ कृतम् अनुष्ठितम् ‘आचारप्राप्तं’ यथाचारं कृत्वाचारीकृतं ‘परिकर्म’ सञ्जा यद्वा कृतम् आचारात् प्रातःकृत्यं परिकर्मं च येन तादृशं ‘प्रेक्षे’ द्रष्टव्यमि [यावद्वयोर्मे भविष्यति लट्] परिकर्मणि समापते गत्वा तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थः । (‘परिकर्म्यं रज्जुमन्त्रं’ परितो गत्वा ‘अवलोक्य’ अगती दृष्ट्वा च) एष ‘प्रियो’ मे वयस्यः’ मित्रं, राजा इत्यर्थः ‘वनपुष्पाणां माला धारयन्ति’ या ताभिः ‘वाचासनं’ धनुः ‘हृत्’ यासां ताभिः ‘यवनभीभिः’ यवनरसमयीभिः’ प्रविब्रतः’ ‘वेष्टितः’ सन् ‘इत एव’ अस्यामेव दिशि ‘आगच्छति’ । अयं हि मृगयां प्रति चलित एव लक्ष्यते, मामपि मन्थे अन्विष्यन् आगच्छति इत्यर्थः । भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकलौ जड इव ‘भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विग्रम’ विग्रान्तिम् (“नोदा-त्तीपर्दशस्य मान्दस्थानाचमेः” इति घञि ङङिनिषेधः) ‘लभेय’ । (‘दृष्टस्य’ यष्टेः ‘काष्टम् अवलम्ब्य’ तदाश्रित्य ‘स्थितः’) । (“एवमेव चिन्तयतोः मे प्रभाताअष्ट्योः रजनौ” (त-, न्या-)—“अद्यापि तस्य तामिव चिन्तयतः अष्ट्योः प्रभातमासीत्” (रा-, वि-, म-) ॥ “कृताचारपरिकर्माण” (म-)—“कृताचारपरिकर्म” (रा-, वि-)—“कृतदारपरिषङ्ग” (ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. Summary—अथ प्रभातायां रात्रौ तानेव सुनिकन्यकां ध्यायता निरुतसाह्वन राजा मृगया प्रतिदिष्टा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत् तस्य शकुन्तलागतौ मन्त्रः —

राजा । माधव्य, रमणीयं किं सा ।

माधव्यः । रत्नं चेत् राजयाज्ञं हि तत् । भटिति गृह्यताम् ?

राजा । दूरे पिता प्रदाता, कथं भटिति गृह्यते ?

माध । अस्ति तवापुत्रपयः । ब्रूहि कीदृशी सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध । तर्हि गान्धर्वोऽनुष्ठीयताम् ।

राजा । युज्यते । कथय पुनः कथमनाहूतो राजाहं तव यायाम् ।

एवं संवदमानयोस्तयोः कलशशिष्याभ्यामागत्य यागविद्वः विज्ञाप्य राक्षसदधार्थं राजा आहूतः । ततः सपदि सहर्षे राजानि रुज्जे नगरात् राजमातुर्दूतः प्राप्तः तस्मात् पुत्रकृत्यार्थं तूष्णं नगरगमनं प्रति सावादेशं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधीकृत्य सैन्यं नगरं प्रेषयामास । तत्र वक्ष्यद्वाह सखे ऋषिगौरवात्तपोवनं यामि सुनिसुतायां तु न प्रणयः । सोऽपि मृदुस्तदैव तस्य तथ्यं मेने । ततः स्वस्यो राजा मय्योऽप्याग्रमं ययौ ।

2. ततः &c. — The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion. “विकृताङ्गवचोविष्टांशकारो विदूषकः ।” He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his luck.

3. (a) दिष्टम् — Raghava renders it दृष्टम् । “भो दृष्टम्” is then a query. Have you seen ? दिष्टम् is surely better. (b) मृगया-शीलस्य—मृग अन्येदये + श भाविस्त्रियां निपातनात् मृगया hunting chase. तां शीलयति इति मृगया + शील + चिच + ण कर्त्तरि addicted to chase. तस्य । (c) वयस्यभावेन—वयस्य Friend. तस्य भावः Friendship. तेन । द्वितीया । (d) निर + विद + क्त कर्त्तरि = निर्विष्टः disgusted. (e) एतस्य &c.— The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me. O Luck !

4. अद्यं मृगः etc.—(a) From मध्यम अङ्गः—The middle of the day = we expect अद्यर्धम् because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अधर उत्तर only, not मध्य also. But पाणिनि himself refers to सायाह्न—The end of the day—in the rule “संख्या-वि-सायपूर्वस्य अङ्गस्य अद्यन् अन्यतरसां ङी”। Hence the inference is—“सर्वोऽप्येकदेशः अङ्गा समस्यते”—all parts are compounded with अद्यन् in an एकदेशि-समास। Some go even further and say सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते। The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अद्यन्। The rule “अङ्गोऽङ्गप्लेभ्यः” directs अङ्ग to be substituted after an एकदेशः। Hence मध्याह्न। Next by the rule “परवस्त्रिङ्गं हन्तत्प्रकृतयोः” this ought to be neuter because अद्यन् is neuter. But the rule “रात्राङ्गाद्वाः पुंसि” interferes and we get मध्याह्नः। तस्मिन्। (b) यौष etc—यौष Heat आतपः, or Summer निदावः। यौषेण विरला यौषविरला scanty because of summer. सहसुपेति समासः। पादेन पिबति इति पाद + पा + क् कर्त्तरि = पादपः a tree, जाताविकवचनम्। पादपस्य छाया पादपच्छाया the shade of a tree. यौषविरला पादपच्छाया यासु। Or पादपानां छाया पादपच्छायम्। Neuter by the rule ‘छाया बाहुव्य’। यौष-विरलं पादपच्छायं यासु। Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains. Hence the shade is poor in summer.* (c) वनराजिषु—वनानां राजयः rows of forests. तासु। (d) आ + द्विष्ट गतौ + लट् ति कर्मणि (द्विष्टते जिह्विष्टं, अहिजिह्व)। (e) आहार, विहार, शयन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged. The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned.*

5. (a) पत्र &c.—सम together + क् + अप् भावे सङ्करः mixture, पत्राणां सङ्करः admixture of leaves. तेन कषायाणि। सहसुपेति समासः। (b) गिरि etc.—गिरौ नद्यः or गिरिसम्भवा नद्यः गिरिनद्य or गिरिणद्यः

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mountain streams. The च is optional by the Varttika "गिरि-
नद्यादीनामुपमंख्यानम्"।

6. (a) अनियत etc. - नि + यस + क्त कर्मणि = नियता restricted, i. e. fixed. न नियता not fixed, i.e. irregular. नञतत् - । (b) शूलं संस्कृतम् इति शूल + यत = शूल्यम् roasted on spits. शूल्यं मांसम् spitted meat कर्मधा - । तेन भूयिष्ठः इतत् - । (c) आहार is a wide term including पान and भोजन । Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter. Next भोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time ! It seems more natural to render अक्ष्णीयं by अख्ये, but all commentators have भुज्ये । *

7. (a) तरग etc.—अनु + छ वेगगमने + लुट् भावे = अनु + धी + लुट् = अनुधावनम् pursuit ; तुर त्वरितं गच्छतीति तुर + गम् + ड कर्त्तरि = तुरगः a horse. तेन अनुधावनम् galloping on horse back इतत् - । This may be to keep company with the king, or independently. तेन कष्टिताः dislocated by galloping etc. कडि मेदने चुरादौ परस्मैपदी । [b] नि + कम् + चञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough. क्षीवत्वमभिधानात् इति वाचस्पतिः । तत् यथा तथा । Qualifies शयितव्यम् । [c] My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself.

8. [a] नतः etc.—प्रवृत्ति दहति इति प्रति + ऊष क कर्त्तरि = प्रवृष्टः dawn. (b) दास्याः पुत्रैः—It is a compound—अलुक् समास । दासौपुत्रैः is also possible. It does not mean that their mothers were actually slaves, but used merely as an abuse. [c] शकुनि etc.—शकुनि Bird. 'शकुनिः पुंसि विद्महे' इति मेदिनी । तेषु लब्धः a bird catcher स एव इति स्वार्थे कः । Or लुब्ध एव लुब्धकः hunter. शकुनिषु or शकुनीनां लुब्धकः । तैः । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि श्या । This is a contemptuous reference to the beaters to the camp. The beaters' contingent is furnished by a class of people who are professional hunters. This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it. They hunt with bow and

arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneak fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird (शकुनि) that has no fight in him. They are शकुनिलुब्धक, mere birdcatchers. The contempt introduced by दासाःग्न being thus sustained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhva whose prowess at chase even the king prizes !

N.B.—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra-gadkar has unearthed the reading शगणिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक। शगणिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line. [d] वन etc—वनानां गृह्यम् surrounding of the forests. तस्यकोलाहलः। तेन। करणे ३५। Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse. A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep. It is painful to lie down (कम्पित-सन्नि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

9. (a) पीड़ा—पीड़ + अ भावे trouble. (b) निष्क्रामति—निस् + क्रम + लटति। Goes out, i.e. leaves; The disease has got hold of me
(c) The पीड़ा is वनवास and मृगया। It ceases by going back to town. But this has become almost out of the question now.*
The reason follows.

10. (a) ह्यः etc. — ह्यस् is an अव्यय meaning पूर्वभिन् दिने। (b) अस्मासु—भावे सप्तमी। (c) अवहीनं यु—अव + ह्य + त्वागे परस्मैपदी + क्त कर्मणि = अवहीनाः left behind तेषु। (d) तापस etc.—तापः अस्यास्तीति तपस + अण् मत्वर्थः। कन्या एव कन्यका not usually कन्यिका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कन्यिका also like इभिका। तापसस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनंलब्ध इति धन + यत् = धन्य blessed. धन्यता blessedness. अधन्यता cursedness. तथा। अनुक्ते कर्त्तरि द्वितीया। (f) नगरगमनस्य—चतुर्थी षष्ठी। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease.*

11. अणोः—शेषे षष्ठी। अणोः सम्बन्धे प्रभाता। Or सप्तमी as in the Tika.

12. (a) यावत् is अवधारणे। (b) कृताचार &c.—परिकर्म is अङ्गसंस्कार decoration, स्नानोद्घर्त्तनादि। आचारप्राप्तं परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations. शाकपार्थिवादि। कृतम् आचारपरिकर्म येन।

13. (a) बाणासन &c.—बाणा अस्यन्ते अनेन इति बाण + अस + लुट् करणे = बाणासनम् bow. तत् हस्ते यासां ताभिः। बहु—। हस्त is of गङ् वादि, hence the परनिपात। (b) वनपुष्प &c.—वनजानि पुष्पाणि wild flowers, शाकपार्थिवादि। तेषां माला। तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला + छ + णिच् + णिनि कर्त्तरि, स्त्रियाम्। ताभिः। Qual. यवनीभिः।

14. (a) अङ् etc.—विगता कला यस्या स विकलः deficient, hence powerless. अङ्गानां भङ्गः failure of the limbs. तेन विकलः powerless through the failure of the limbs. (b) लभेय—लभ + ईयलिङ्। शकिलिङ्।

15. Reading. (a) दृष्टम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech. He is cursing his luck,* 'मम अधन्यतया' confirms this. (b) अद्यापि तस्य etc. does not fit in with का गतिः, because का गतिः, shows he is still lamenting his own misfortune.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting; but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति; etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc. logically follows “साम्प्रतं...न करोति” । (ii) एवमेव चिन्तयतः...is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं...न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य &c.) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “कृताचार...प्रेक्षे” “भवतु अङ्गभङ्गविकलः”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed.—‘OI could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) कृतदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा (आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विदुष्यते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यद्वा 'निर्दिष्टः' तथैव 'परिवारी' यस्या, यवनीपरिवृतः इत्यर्थः]

राजोपि । अन्यथः—प्रिया सुलभा न कामस्य, तु मनः तदभावदर्शनाश्रासि । मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभयप्राथना रतिं कुरुते । आख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा न' सुखप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्येत् अमुप्रगन्तव्यं मे । तर्हि लब्धतां तत्प्राथना इति चेत् न—'त' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मनः 'चेतो मे तस्मा' शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्नं दृष्ट्वा आश्रासि' आश्रास' भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया चित्तस्य शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिद्विषयः खीपशयो भवति इति भावः । 'आश्रय्य' यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनसिजे कामे अकृतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्राप्तिं ते अलब्धेऽपि इत्यर्थः उभयोः' नायकनायिकायोः प्राथनां परस्परभिलाषः रतिं कुरुते' जनयति । यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जनी मयि इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मम मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ ["दर्शनाश्रासि" (तन्वा, सन्) "दर्शनाश्रासि" (रा, वि)] ॥

[क्षितं कृत्वा ईषत् हसित्वा उत्कृष्टपात्रत्वात् 'क्षित'पदीकृतः] क्षितकारणमाह—'आत्मनः' स्वस्य अभिप्रायेण चित्तवृत्त्या 'सम्भावितानि' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीतिपात्रस्य 'चित्तवृत्तिः' येन तादृशः यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपिमयि इति मन्यमानः प्राथयिता प्रथयो विदुष्यते' वक्षणां लभते । शकुन्तलायाश्चेति तानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽव निश्चयः ? प्रथयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु भविष्याणि ततश्च मे आश्रासीपि इत्यहो विदुष्वना—इति क्षितम् ।

NOTES

1. यथानिर्दिष्ट &c. — परिवार्यते अनेन इति परि + ङ + णिच् + चञ् + करणे

= परिवार or परोवार: attendants etc. “उपसर्गस्य चञ्चि अमनुष्ये बहुलम्” इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः ॥ यथा निर्दिष्टः यथानिर्दिष्टः as described. सहसुपेति समासः । तादृशः परिवारो यस्य, बहु ।

2. (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभ । This should cause anguish and despair. But it does not. The reason follows—(b) मनसु &c.—तस्या भावः । तस्या दर्शनम् । तेन साधु आश्रयसिद्धि इति तदभावदर्शन + आ + श्रस + णिनि कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo! I derive comfort by merely watching her. (c) अकृतार्थः—कृतः अर्थः यस्या येन वा कृतार्थः having the object accomplished, बहु— । न कृतार्थः । (d) मनसिजे—मनसि जातः इति मनस् + जन + ङ कर्त्तरि भूते = मनसिजः love, also मनोजः । तस्मिन् । (e) उभयप्राथना—प्र + अर्थि + युच् भावे = प्राथना solicitation. उभयोः प्राथना । उभ becomes उभय when compounded. द्वौतविषये उभयशब्दस्य नित्यमयच् प्रत्ययो भवति । उभ is dual and विशेष्यलिङ्ग but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half. Hence we have अर्थान्तरन्यास of the kind सान्त्वनेन विशेष समर्थनम् । See under “आ परितोषादिदुषाम्” etc. Prelude (g) Compare—“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः”—साल-विकाचमितम् ।*

3. Reading. With the reading दर्शनायासि explain तदभावदर्शनाय आश्रयसिद्धि इति तदभावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason. Because उभयप्राथना रतिं कुर्वते therefore तदभावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that “तदभाव” necessarily exists. There is merely the watching for indications ; that is all . On the other hand तदभावदर्शनायासि implies two things—[1] the assumption that तदभाव really exists ; [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows.* I therefore prefer आश्रयसि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

4. (a) आत्माभिप्राय &c.—अभि + प्रीज् + तर्पणे + भावे घञ् = अभिप्रायः wish आशयः । Or अभिसुखं प्रकर्षेण अयते अनेन इति अभि + प्र + अय गती + घञ् करणे । सम् + भू + चिच् + क्त कर्मणि = सम्भाविता assumed प्रकल्पिता । आत्मनः अभिप्रायः, इतत्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved. कर्मधा— । चित्तस्य हृत्तिः the operation of the mind ; इष्टजनस्य चित्तहृत्तिः । सम्भाविता इष्टजनचित्तहृत्तिर्येन बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्ट-जनचित्तहृत्तिः । इतत् । Or आत्माभिप्रायेण सम्भाविता, इतत्— । तथाकृता इष्टजनचित्तहृत्तिर्येन । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—"I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion ! Where is the proof of her love ? I judge her feeling by my own. (Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be.) 'Is not this ridiculous ?' This makes him smile.* Compare 'न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्'—Act. III.

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामौ स्वतां पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere ; the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—"Do not go"—all that, forsooth, relates to me ! Ah ! How a lover fancies he sees his own !

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वञ्चस्व न मे हत्यापादा
पसरन्दि वाञ्छामित्तेषु जञ्जावीञ्चसि—जञ्जु जञ्जु भवं [मो
वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे—जयतु
जयतु भवान्]

* Adopted by Prof. Gajendragadakar.

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only —Be thou victorious.

स्निग्धमिति । अन्यः—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तया स्निग्ध वीक्षितम् (इति) यत्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं (इति) च यत्, मा गा इतुपरुद्धया सा सखी सार्यम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायणं किल । अहो कामी स्वतां पश्यति । व्याख्या—विह्वलनामेव प्रपञ्चयति । ‘अन्यतोऽपि’ मत्तः अन्यस्मिन् अपि बहुनि ‘नयने’ प्रेरयन्त्या’ पातयन्त्या ‘तया’ शकुन्तलया ‘स्निग्धं’ सुग्धं वीक्षितं दृष्टम् इति ‘यत्’ प्रकृत्या स्निग्धं तस्य यत् वीक्षणम् इत्यर्थः—‘नितम्बयोः गुरुतया’ दुर्बलत्वात् इत्यर्थः [इतो र्था] ‘विलासादिव’ भावव्यञ्जकचेष्टया इव [हिता, ल्यब्लोपे वा प्रसौ] ‘मन्द’ धीरं ‘यात’ चलितम् इति च यत्, ‘मा गाः’ मा याहि अस्मात् स्थानात् ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘उपरुद्धया’ निवारितया शकुन्तलया ‘सा सखी’ प्रियवदा ‘सार्यम्’ सखीपम् ‘उक्ता’ “किं निमित्तम्” इति दोषाविष्कारपूर्वकं कथिता, इति ‘अपि यत्,’ ‘तत् सर्वं’ मत्परायणं किल, मर्दाश्रितं मामेव विषयीकृत्य कृतम्, इति न श्रद्धे इत्यलौकिकं वा [किल इत्यलौकिकं] “वात्तायामरुचौ किल” इत्यमरः । अलौकिकं च किल । ‘अहो’ आश्चर्यं ‘कामी’ कामीपहतचित्ती जनः ‘स्वताम्’ आत्मीयतां स्वविषयम् [“स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं विधात्मीये स्त्रीऽस्त्रियां धने” इत्यमरः] ‘पश्यति’ । स्निग्धवीक्षणं मन्दगमनञ्च स्वभावः । सख्यामपि प्रतिकूलाचरणात् परुषभाषणम् । अत्र कुत्रापि नाहं कारणम् । अहन्तु मन्ये मत्कृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वार्थचिन्तां कामिनाम् ॥ [“प्रेरयन्त्या” (त-, न्या-, म-) —“प्रेषयन्त्या” (रा-, वि-) ॥ “कामी स्वतां” (रा-, वि-, म-) —“कामः स्वतां” (त-, न्य-)] ॥

विदूषेति । [‘तया’ तद्वत् दण्डकाष्ठमवलम्ब्या ‘स्थित एव’] हस्तौ च पादौ च ‘हस्तपाद’ करचरणम् [प्राण्डङ्गत्वात् एकवचनं नपुंसकता च] ‘न प्रसरति’ न कर्मणि प्रवर्तते । भवन्तं दृष्ट्वा आचारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुद्यम्य च आशीर्वचनं मया कर्तुं न शक्यते । अतो ‘वाङ्मात्रेण’ वचसा एव जाप्यसे । जयं नीयसे ‘जयतु जयतु भवान्’ त्रीन्ते वदताम् [अवायमकर्मको जयिः] ।

NOTES

1. (a) स्निग्धम्—स्निग्ध + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने soft. Qualifies वीचयक्रिया । स्निग्धवीचित was natural to her. It seems to be the same as सुग्ध-विलोकित referred to in 'कृत इव सुग्धविलोकितोपदेशः'—Infra. (d) अन्यतः—अन्यस्यां दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य + डि(७मी) + तसि स्वार्थे । Compare इतः in 'प्रयुक्तमध्यस्वमिती इथा स्वात्' । अव्यय—अधि ७मी । (e) प्रेरयन्त्या—प्र + ईर + णिच् + शब्द स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting. तथा । There is little to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेषयन्त्या । (d) सासूयम्—असूज + यक् कश्च् वादि अ भावे स्त्रियाम् = असूया spite ; "परदोषाविष्करणमसूया" । तथा सह । Qualifies उक्ता । सा गा etc. refers to Priyamvada's "हला न ते युक्तं गन्तुम्"—and Sakuntala's "का त्वं विस्मयस्व रीडवास्व वा"—Act I. (e) गाः—"माङ्गिलुङ्" इति भविष्यति लुङ् । "इणो गा लुङि" इति गादिशः । "न माङ्ग्योनि" इति अङ्गागमनिषेधः । (f) किल—This is sarcastic अर्थात् । All these refer to me indeed ! That is to say these have nothing to do with me. [g] मत् etc.—अयते अनेन अस्मिन् वा इति अय + लुट् करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, पन्थाः resort आश्रयः । परं प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयनं परायणम् (?) the sole subject. कर्मधा— । अहं परायणं यस्य of which I am the subject. [h] कानौ स्वतां पश्यति is a paraphrase of—आत्मानिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता ।*

2. [a] वानीव इति वाङ्मावम् speech only, मधुरवा'सकादि । नित्यसमासः । तेन । 'मातं कातंस्त्रेवधारणे' । Here अवधारणे । (b) जायसे—जि + णिच् + लट् से कर्मणि । जि becomes जा when णिच् follows by "क्रीड्जीनाणो" ; जि here does not mean "to conquer." It means "to prosper" उत्कर्षं प्राप्तं and is अकर्मक । "जयिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसावकर्मकः उत्कर्षे प्रार्थितराद्यर्थः द्वितीयोऽर्थे सकर्मकः ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल सत्रं अर्द्धो आउलीकरिअ असस-

कारणं पुच्छेसि [कुतः किल स्वयमस्मि आकुलोक्त्य अश्रुकारणं पुच्छसि] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वयस्स जं वेदसो कुञ्जलोलं विडम्बेदि तं किं अत्तसो पहावेण थं णईवेअस्स [भो वयस्स, यत् वेतसः कुञ्ज-
लोलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य] ।

VIDUSHAKA—O friend, is it through its own power or the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजंति । 'अयं' गावाणाम् 'उपघातः' स्तम्भः 'कुतः' कस्मात् प्राप्तः ।

विदूषेति । 'स्वयम्' आत्मना 'अस्मि' कस्यापि जनस्य चक्षुः 'आकुलोक्त्य' अङ्गु-
ल्यादिना जलाविलं कृत्वा 'अश्रुणः' कारणं 'हेतुं' किल पुच्छसि कस्मात् पुच्छसि ? अयं
ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्यरुचौ] ।

राजंति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया ।

विदूषेति । 'वेतसः' जललताभेदः 'कुञ्जस्य, गुलपृष्ठस्य जनस्य लोलां' चेष्टां
'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मनः' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' सहित्वा 'ननु'
उत 'नदीवेगस्य' स्रोतसः ? आक्षेपे ननु । अत्र पक्षमेकं प्रस्तुत्य तदाक्षेपको द्वितीयः
प्रस्तुतः ["नन्वाक्षेपे परिप्रश्नः" इति हैमः ॥ 'ननु' (रा-, वि-, म-)—"अथवा"
(त-, न्या-)] ॥

1. गावोप &c.—उपहनन् इति उप + हन + घञ भावे उपघातः power-
lessness, See Tika In this sense वाचस्पति quotes "तथात्वज्ञेदिन्दि-
याणामुपघाते कथं स्मृतिः ।"

2. कुतः किल etc.—The point is —You are the cause of all
this trouble and yet you ask what ails me! This is queer.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. भी वयस्य &c.—(a) वीतस &c. refers to the water-cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back. वीतसी वृत्ति is proverbial for 'yielding to force'; cp. "आत्मा सरंचितः सुहृद् वृत्तिमायित्व वीतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवन्मावः । चञ्चलमावः । प्रकृष्टो भावः प्रादित्त—। तेन । Hence Bhattoji makes च optional by the rule "प्रातिपदिकान्तनुमत्किमन्तिपु च" । The न is विभक्तिस्थ ; thus प्रभावेन or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेन । (c) Reading ननु implies आक्षेप disapproval. Two alternatives are suggested. आत्मनः and नदीवेगस्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted ; something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* अथवा would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause.

विदूषकः—मम वि भवं [ममापि भवान्] ।

VIDUSHAKA—And of me thyself.

राजा—कथमिव ।

KING—How so.

विदूषकः—एवं राश्रकज्जाणि उज्झित्वा एआरिसे आउलप-
देसे वणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं, जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छा-
रणोहिं संखोहिअसंधिवंधाणं मम गत्ताणं अणोसोहिं संवुत्तो ।
ता पसीद मे एकाहम्मि दाव विस्समीअदु [एवं राजकार्याणि
उज्झित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं
यत् सत्यं प्रत्यहं श्लाघदसमुत्सारणैः संक्षोभितसन्धिवन्धानां
मम गात्राणाम् अनौशोर्जस्मि संवृत्तः । तत् प्रसीद मे, एकाहमपि
तावत् विश्रमप्रताम्] ।

* Adopted Prof. Gajendragadkar.

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joint of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजेति । 'तव' तस्मिन् कुञ्जलीलाविह्वले 'नदीवेगः' स्रोतः 'कारणम्' [कारण-मिति 'नित्यं' क्लीबे] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे भवान् कारणम् ।

राजेति । कथमिव अहंकारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यहं प्रकृतिभिः मेलनादीनि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्झिता' त्यक्त्वा 'तथा एतादृशे भयावहे 'आकुले' ग्रहलाश्रये 'प्रदेशे एवम्' ईदृशे 'वनचरइतिना भवितव्यं' वनचरेण इव वर्तितव्यम् वन्यइतिस्ते ईदृशी सञ्जाता इत्यर्थः 'यत् सत्यं प्रत्यहं' प्रतिदिनं 'आपदानां' व्यालह्वानां समुत्सारणे विद्रावणेः संशोभिताः 'सञ्जानिताः' सन्निवृत्त्याः प्रत्यङ्गयत्ययः येषां तादृशानां 'मम गावाणाम् अनोद्यः' अप्रभुः सङ्क्षोड्क्षि' गावसञ्चालने नाहं समर्थः । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नी भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अहः अपि' एकम् दिनम् ["राजाहःसखिभ्यष्टब्" इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।] 'विश्रम्यतां' नृगयाया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता । तेन ममापि विश्रमः स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्" (त-, न्या-)— "तत् प्रसादयिष्यामि विसृष्टं माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्" (रा , वि-, म-)] ॥

NOTES

1. कथमिव—इव is वाक्यालङ्कारे ।
2. (a) कुल is समूह । अहंतानि कुलानि तस्मिन् आकुलः a place where all sorts of things are huddled together. तादृशः प्रदेशः a wild tract. तस्मिन् । (b) वने चरतीति वन + चर + ट कर्तरि = वनचरः or वनेचरः । तस्य इति ; सैव इतिर्यस्य तेन । बहु—। (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe You have to lead the life of a forester. Really I have become &c. यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यहम् daily. वीप्सार्थे अव्ययीभावः ।

टच् समासान्तः । प्रत्यङ्गे is also allowable by the rule “द्वितीयासप्तच्योर्ब-
हुलम्” । Again an अव्ययीभाव ending with अन्, if the last word is
neuter, takes टच् optionally, Hence प्रत्यङ्गः is another form. (e)
श्रापद &c.—शुनः पदानि the feet of a dog. श्र becomes श्रा by the
varṭtika “शुनो दन्तदं द्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु” । श्रापदानि इव पदानि एषां
श्रापदाः having feet like those of a dog, i.e. having nails instead
of hoops. Hence beasts of prey. सम् + उद् + छ + शिच् + क्ताट् भावे
समुत्सारणानि starting from their lair, See Tika. तैः । Plural
shows this has to be done several times in the day. (f) संक्षोभित
etc.—सम् + क्षुभ् + शिच् + क्त कर्मणि = संक्षोभिता thoroughly shaken.
सन्धीनां बन्धाः ligatures of the joints. Now See Tika.

3. (a) ईदृष्टे इति ईश + अच् (कर्त्तरि) or क कर्त्तरि = ईशः lord. न ईशः ।
(b) एकम् अहः इति एकाहः one day. उच् समासान्तः (see Tika) । ‘रावाङ्गाहाः
पुंश्चि’ इति पुंस्त्वम् । तम् । “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः” इति अङ्गादेशे प्राप्ते “उत्तमैकाभ्याच”
इति प्रतिषेधः । वि + अस् + लोट् ताम् भावे = विश्रम्भताम् ।

4. Reading—तत् प्रसादयिष्यामि &c. is diffuse and less elegant
than तत् प्रसौद । Beside the latter is more polite.*

राजा—(स्वगतम्)—अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसूता-
मनुस्मृत्य मृगयाविक्रव चेतः । कुतः—
न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगीषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियाया कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus; mine too the heart
thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards
hunting. (Do you ask) Why ? This bow, strung and with
the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom
instruction in guileless look was, as it were, given after
having obtained the companionship of my darling.

राजति । ‘अयं’ विदूषकः ‘च एव’ मृगयावैकृत्यं विज्ञापयन् ‘आह’ भाषते ।
‘ममापि चेतः’ चित्तं ‘काश्यपस्य’ कण्वस्य ‘सुता’ शकुन्तलाम् ‘अनुस्मृत्य’ ध्यायन् मृगयायां

विषये 'विक्रव' विमुखं जातम् । 'कृतः' इति चित् शृणु—नेति । अन्वयः—अधिव्यम्
 आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न शक्नोमि, हेः प्रियायाः सहवसतिम् उपेत्य
 सुग्धविलोकितापदेशः कृत इव । व्याख्या—'अधिगता ग्या' मीर्यै येन तादृशम्, आरी-
 पितमौर्षिकम् 'आहितः' संयोजितः 'सायकः' वाणः यस्मिन् तत् इदं मदीयं 'धनुः
 मृगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' आक्रष्टुं 'न शक्तः' समर्थः 'अस्मि' भवामि । किन्तु तेषु मृगेषु
 एवमसामर्थ्यं न इत्याह = 'हे', मृगैः प्रियायाः' कान्तायाः शकुन्तलायाः 'सहवसति' सह-
 वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासरूपं दानं गृहीत्वा 'सुग्धानि' मधुरसरलानि यानि
 'विलोकितानि' आलोकनानि [नपुंसके भावे क्तः] तेषु 'उपदेशः' शिक्षा 'कृत इव' सुग्ध-
 विलोकनशिक्षणरूपं प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेशारः तेषु कथं वाणः
 पात्यताम् । ["अस्मि शक्तः" (रा, वि, म)—"उत्सहिष्ये" (त, व्या)-] "सुग्ध-
 विलोकितापदेशः" (रा, वि, म)—"लोचनकान्तिसंविभागः" (त, व्या-)] ॥

NOTES

1. विक्रव is विह्वल । Compare 'वैह्वयं मम तावदीदृशम्"—Act. IV.
2. [a] नम + णिच् + तमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अथ
 प्रयत्नोन्नमितानमत्पक्षः"—Magha I. 13 (which see). [b] सह एकव
 वसतिः सहवसति; co-lodging. सहसुपेति समासः । ताम् । [c] इण् गतौ is
 प्राप्त्यर्थक here. उप + इ + ल्यप् = उपेत्य having received [d] प्रियायाः is
 better taken as पञ्चमान्त । [e] सुग्ध &c.—सुग्धानि विलोकितानि ।
 कर्मधा—। तेषु उपदेशः सपुसुपा । The idea in the second half is—
 they received (उपेत्य) the privilege of colodging [सहवसतिम्]
 from my darling [प्रियायाः—प्रनौ] and in the return gave her
 (कृत इव) lessons as to how to look in a charmingly guileless
 way (सुग्धविलोकितापदेशः) ।* Comp. "सा राजहंसैरिव सप्रताङ्गी गतेषु
 लीलाचितविक्रमेषु । वानीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादितसुभिर्नृपुंसिचितानि" ॥—
 Kumara.

3. Reading, (a) उत्सहिष्ये in the future refers to what
 will happen when meeting a stag, (b) लोचनकान्तिसंविभागः share

in the beauty of eye. She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her. [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [उत्सहिषे] to shoot at them [नमयितुं धनुः]. It is difficult to choose between the two sets of readings.

विदूषकः (राज्ञो मुखं विलोक्य)—अरुतभवं किं वि हि अण्ण करिअ मन्तेदि । अरण्णे मया रुदिअं आसि [अरुतभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्णे मया रुदितम् आसीत्] ।

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering. I did the crying in a wilderness.

राजा—(सस्मितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else ? I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me.

विदूषकः—चिरं जीअ [चिरं जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou live long ! Wants to go.

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend. My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भव [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command.

विदूषेति । 'अरुतभवान्' पूज्ये [इति प्राग्व्याख्यातम्], किमपि वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जल्पति । एतत् 'मया अरण्णे रुदितम्' मम अरण्णे रोदनम् 'आसीत्' अरण्णे रोदनमिव निष्फलं मे वचो जातम् ["अरण्णे रुदितम्" इति लोकोक्तिः] अन्यासक्तेन भवता मदुक्तं न अतमेव । ["अरण्णे मया रुदितमासीत्" (रा., वि., म.)—"अरण्णे खलु मया रुदितम्" (त., न्या)] ॥

राजैति । 'अन्यत्' अपरं किं मन्तये ? 'सुहृदो भवतो 'वाक्य' मे अनतिक्रम-
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति हेतोः 'स्थितोऽस्मि' मृगयागमनात् विरतोऽस्मि ।

राजैति । अवशिष्यते इति 'अवशेषः' अवशिष्टं वन्तु । तेन सह 'सावशिषम्'
असमाप्तम् । 'मे' वचः सावशिषम् उक्तादन्यत् अनुक्तमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽस्मि 'भवान् आज्ञापयतु' आदिश्रुतां यत् श्रोतव्यं मया ।

NOTES

1. (a) अरण्ये &c.—मया has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । यही is barred by "न लाकावायनिष्ठाखलर्षदृशाम्" । "अरण्ये रुदितम्"—weeping in a wilderness—does no good ; because no one listens, so relief can not be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain.* The construction is peculiar. अरण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or मया कृतं रुदितम् अरण्ये आसीत्—my weeping was done in a wilderness. [c] The other reading "अरण्ये खलु &c" is more direct and simpler in construction.

2. सावशिषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्मणि = अवशेषः residue. तेन सह । वहु— । With a residue. i. e. unfinished.

राजा—विश्रान्तेन भवता ममापेक्षस्मिन् अनायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion.

विदूषकः—किं मोदश्चख्जिआए तेण हि अचं सुगहोदो जणो
[किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed this has been well-chosen,

राजा—यत्न वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

KING—In what I will tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु भर्ता] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command.

राजेति । 'विश्रान्तेन विनीतश्रमेण भवता ममापि एकस्मिन्' कस्मिंश्चित् 'अविद्यमानः' आयासः श्रमः यस्मिन् तथाविधे सुकरे 'कर्मणि' सह अयते गच्छति इति 'सहायः' सचिवः तेन 'भवितव्यम्' ॥ यथा अहमधुना श्रमापनयकर्मणि ते सहायी भूतः तथा त्वमपि कस्मिंश्चित् कर्मणि मम सहायी भूयाः, तव ते क्लेशो न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकानां लड्डुकानां खादनं' भक्षणं, तदाख्या क्रीडा 'मोदकखादिका [क्रीडायां खल्स्त्रियाम्] तस्यां 'कि' सहायमिच्छसि ? 'तेन हि' तदा 'तु अयं' मद्रूपी जनः सुगृहीतः' सुष्ठु चिन्तितः । "अनायासे कर्मणि" इति भवता उच्यते, किन्तु क्रीडां विना सर्वत्र क्लेशः । क्रीडास्वपि लड्डुकमक्षणम् अतीव सुकरम् यदि तव सहायमिच्छसि, मत्तो योग्यतरः सहायी न लब्धव्यः इति भावः ।

राजेति । 'यत्' यस्मिन् कर्मणि अहं 'वर्त्यामि' तत् त्वं सहायी भूयाः 'कः' अत्र आस्ते 'भो कः' अत्र द्वारि तिष्ठति ? इति दौवारिकम् आह्वयति [आकाशमित्रत्वं वीर्याभावात् कस्कादिः] ।

प्रविश्येति । आह्वानं श्रुत्वा 'प्रविश्य द्वारि नियुक्तः दौवारिकः ["तव नियुक्तः" इति ठक्] प्रणम्य' अभिवाद्य आह—'भर्ता' स्वामी 'आज्ञापयतु' आदिशतु पाल्यते मया ।

NOTES

1. (a) विश्रान्तेन—श्रम+त भावे=श्रान्तम् fatigue श्रमः । विगतं श्रान्तं यस्य तेन बहु—। Or वि+श्रम+त कर्त्तरि=विश्रान्तः rested. तेन । (b) अपि—समुद्देशे । I have helped you, do you too help me (c) अनायासे—आ+यस+घञ् भावे=आयासः toil प्रयत्नः । Now See Tika. (d) सहायेन—सह अयते गच्छति इति सह+अय+अच् कर्त्तरि—सहायः a helper.

2. (a) मोदक &c.—मोदयति इति मुद+णिच् खल् कर्त्तरि=मोदकः a kind of sweet-meat. "मोदकः खाद्यमेदेऽस्त्री" इति मेदिनी । Bhanuji

has मोदयते in the चातमनेपद । मोदकाः खाद्यन्ते अस्यां क्रीडायाम् इति मोदक + खाद + खुल् अधिकरणे संज्ञायाम् = मोदकखादिका eating of sweet meats, तस्याम् । This is a piece of pleasantry. The king says अनायासे कर्मणि । The jester takes कर्म in the sense of क्रिया and mentions the name (संज्ञा) for the occasion ; or, possibly it was current as a संज्ञा like अभुषसादिका, आचोषखादिका given in the Vritti, under the rule "संज्ञायाम्" Pan. 3. 3. 139.

3. कः कोऽत्र &c.—We do not get कस्तोऽत्र because this is not a case of वीप्सा । We have two different sentences with two क्रिया understood. Thus कः आसीत् ? कः अत्र आसीत् ?

4. द्वारि नियुक्त इति द्वार + टक् = दीवार + टक् = दीवारिक by the rule "द्वारादीनाञ्च" i.e. when a तद्धित dropping अ, ण, or क follows ऐ comes before य and औ before व of words of the द्वारादि class.

5. भर्ता—This is the way menials have to address the king "राज्ञा स्वामीतिदेवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः"—Sahityadarpana.

6. आज्ञापयतु—आ + ज्ञा णिच् + लोट् तु ॥ This in क्त gives आज्ञापित whereas ञप् of the वुरादि class gives आज्ञपत्तः or आज्ञपित ।

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाह्वयताम् ।

KING—Raivataka, let the Commander-in-chief be summoned,

दीवारिकः—तत्र [तथा] । (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एसो अण्णावअण्णकय्हो इतो दिण्णदिट्ठी एब्ब भद्दा चिट्ठइ । उपसप्पदु अज्जो [एष आज्ञावचनोत्कय्ह इतो दत्तट्ठिरेव भर्ता तिष्ठति । उपसर्पतु आर्य्यः] ।

WARDER—(I do) as your majesty commands [Going out and coming back with the Commander-in-chief], Here, Sire is waiting, even with his eyes directed this way, eager to speak out the order. Let your honour approach.

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया
केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनकूरपूर्वम्
रविकिरणसहिष्णुं क्लृप्तश्लेशैरभिन्नम् ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी । मृच्छीतश्चापदमरणयम् किमन्य-
त्रावस्थीयते ।

COMMANDER-IN-CHIEF (Looking at the king)—
Hunting, though of known defects, has, in our lord, worked
for good only. For like a hill-roaming elephant, sire shows, a
frame which is the very essence of vigour, tightened in the
forepart by incessant drawing of the bow-string, tolerant of
the rays of the sun untouched by the slightest trace of fatigue,
though reduced in bulk yet through hugeness not noticeable
as such. (Approaching) Let our lord prosper. The forest has
its beasts of prey tracked. Why does Sire stay away ?

राजेति । 'रैवतक' इति दौवारिकनाम् । 'सेनापतिः' सेनानायकः तावत् 'आश्रयताम्'
आश्रय इत आनीयताम् । (आङ्पूर्वात् जयतेः कर्मणि लोट्) ।

द्वीवेति । 'निष्क्रम्य' रङ्गमञ्चात् वञ्चिर्गत्वा ।

एष इति । 'एषभर्ता' स्वामी आज्ञायाः 'आदेशस्य' 'वचनम्' 'उच्चारणं' तस्मिन्
'उत्कृष्टः' 'उद्गम्यः' 'इतः' अस्यां दिशि 'दत्ता दृष्टिः' येन तादृश 'एव तिष्ठति' 'आप्ते' ।
'आर्षः' भवान् 'उपसंपत्तु' भर्तुः समीपस्थो भवतु ।

सेनेति । 'मृगया' आखेटः 'दृष्टा' लक्षिताः 'दोषाः' कूरादादयः यस्यां तादृशी
'अपि स्वामिनि' भक्त रिति दृष्ट्यन्ते 'केवलं' गुणाय प्रकर्षाय 'एव संवृत्ता' जाता । मृग-
याशीलनात् यथा दीक्षीतकर्षादयो गुणा ज्ञायन्ते तथा क्रौर्वाद्यादयो दोषा अपि । स्वामिनस्तु

गुणा एव जाता न तु ते दोषाः [“गुणायैव” (त- न्या-)—“गुण एव” (रा- वि- म-)]
तानेव गुणान् आह ‘तथाहि’ इति ।

अनेति । अन्वयः—गिरिचरः नागः इव, देवः, अनवरतधनुर्न्यास्तालनक्रूरपूर्वः;
रविकिरणसङ्घिणः, क्लेशलीयैः अभिन्नम् अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं, प्राणसारं
गात्रं विभर्त्ति । व्याख्या—गिरौ पर्वते चरति विचरतीति गिरिचरः [“चरिष्टः”
इति टः] पर्वतविहारी नाग इव गज इव देवः स्वामी अनवरतं निरन्तरं धनुर्न्यायाः
धनुःसंयुक्तस्य गुणस्य आस्त्रालनेन आकर्षणेन क्रूरः कठिनः पूर्वकायो यस्य तादृशम्
रविकिरणं सौरकारसङ्घिणं सद्गनशीलम् [“न लोक—” इति कारकषष्ठीनिषेधः]
क्लेशस्य अमखेदस्य लेशैः गन्धेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्
एभिर्दिनैः क्षीणम् अपि व्यायतत्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं क्षीणत्वेन अप्रतीयमानं
प्राणस्य वलस्य [“प्राणोऽनिलेवले” इति हेमः] सारं स्थिरांशमिव [“सारी वले
स्थिरांशे च” इत्यमरः] भावं शरीरं विभर्त्ति धारयति ॥ [“क्रूरपूर्वम्” (रा- वि-
म-)—“क्रूरकर्मा” (त- न्या-) ॥ ‘सङ्घिणः’ (रा वि म)—सङ्घिणः” (ता न्या) ॥
“क्लेश” (म)—खेद” (रा- त- वि- त्य-) ॥ अभिन्नम्” (रा- वि- म-)—“अभिन्नः”
(त- न्या) ॥ उपेत्येति । ‘उपेत्य’ समीपं गत्वा आह—स्वामीजयतु जयेन युज्यताम् ।
गृहीताः निरूपिताः आपदा वृत्तान्तमृगा यस्मिन् तथाविधं जातम् अरण्याम् । कुत्र
कश्चित् व्याघ्रः अस्ति कुत्र वा वृकः इति सर्वमस्माभिः परिज्ञातम् । तत् अन्यत्र वनम्
अनवगाहमानः अत्रैव देशे ‘किं’ किमर्थम् अवस्थीयते देवेन ? भ्रष्टिति तव तान्
व्यापादयतु स्वामी ।

NOTES

1. (a) आज्ञा &c.—ब्रू or वच + लुट् भावे = वचनम् speaking.
uttering. आज्ञायाः वचनम् uttering the command. उन्नतः कण्ठः अस्य
उत्कण्ठः Lit. With the neck uplifted ; but this indicates
anxiety. Hence उत्कण्ठः means anxious, eager, (b) इतः—इदम् + डि
(०नी) + स्वार्थे तसि this way.

2. (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects.
(not that गुण does not exist). (b) स्वामिनि—The general is a
servant (शूद्र) ; but he is a high officer ; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast भर्ता तिष्ठति of the दौवारिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दोष । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं संहत्ता = गुणाय संहत्ता, i.e. “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति कर्मणि चतुर्थी । (e) देवः—Compare “राजा स्वामीति देवेतिभृत्यं भर्तृति चाधमैः” ।

3. Reading.—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुणः for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दीप्तोऽपि स्वामिनिमृगया गुण एव संहत्ता । Besides मृगया स्वामिनि गुणः conveys no meaning. Because in the first place मृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा ; that which is दृष्टदोषा, i. e. possesses or imparts दोष cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, मृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण ; the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धर्मान्, i. e. a द्रव्य ।

4. (a) अनवरत = etc.—अव + रत + क्त कर्त्तरि = अवरतम् ceased, न अवरतम् नञ्जत— । धनुःस्थिता जग्रा धनुर्जग्रा string attached to the bow शाकपार्थिवादि । Separate mention of धनुस् is necessary here, because pulling the जग्रा alone is no exercise. Prof. Gajendragadker objects that by parity of reasoning जग्राशब्देनैव दूरतः in Act III, should have been धनुर्जग्राशब्देनैव दूरतः । Not at all. The mention of शब्द implies that the जग्रा is attached to the धनुस्, because the जग्रा alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुस् is unnecessary. But the जग्रा attached to the धनुस् (धनुःस्थिता) works as an excellent chest expender, तस्या आस्कालनम् the drawing of the string attached to the bow. अनवरतं यथा तथा धनुर्जग्रास्कालनम् Incessant drawing of etc. सहस्रपेति समासः । With आस्कालनक्रूर compare आस्कालनकर्कश in “ऐरावतास्कालनकर्कशेन हस्तैर्न पस्पशं तदङ्गमिन्द्रः”—Kumara. तेन क्रूरपूर्वम् । इतत्— । क्रूरकर्मा or क्रूरपूर्वः implies censure, and is therefore rejected (b) रविकिरणं सङ्घिण् । सहस्रपेति समासः । Vamana however takes these under “गमिगास्यादि” and makes द्वितीयात्—compounds with them. N. B.—शेषषष्ठी समास as रविकिरणस्य सङ्घिण् may also be got here.

- (c) क्लेशलेशैः—Almost all editions read खेद for क्लेश. But the most valued of the benefits obtained from active exercise is श्रमजय—power to bear fatigue. If we omit क्लेश there is nothing in the sloka to refer to this; कालिदास refers elsewhere to श्रमजय as a गुण deriveable from मृगया। Thus “परिचयं चललक्षानिपातने भयदुषीय तदिगितबोधनम्। श्रमजयात् प्रगुणाच्च करीत्यसौतनुमतीऽनुमतः सत्तिवैर्ययौ।” Ragh. IX. This is a reason for retaining क्लेशलेशैः। There are also reasons to reject खेदलेशैः। In the first place absence of sweat (खेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt. Thus—“तस्य कर्कशविहारसम्भवः खेदमाननविलग्नजालकम्। अचक्षाम सतुषार-शौकरी भिन्नपल्लवपुटी वनानिलः ॥”* etc. (n) व्यायतत्वात्—वि + आ—यम् + क्त कर्त्तरि = व्यायत; vast, विशेषण आयतः इत्यर्थः। तस्य भावस्तत्त्वात्। इतो पक्षसौ। A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायतत्वात् (through hugeness) अलक्ष्यम् not noticeable.
- (e) अलक्ष्यम्—लक्ष् + लृच् + यत् कर्मणि लक्ष्यम् noticeable. न लक्ष्यम् not noticeable, i. e. that which cannot be noticed as reduced.
- (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यव तत् with vigour alone left.

5 दृष्टौत etc.—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !* For आपद see आपदसप्तसारणैः—Ante. pp. 207.

राजा—मन्दोत्साहः क्लतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here.

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिवन्धो भव। अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये। (प्रकाशम्) प्रलपत्येष वैधियः। ननु प्रभुरेव निदर्शनम्।

* Adopted by Prof. Gajendragadk ar.

मेदं दक्षशोदरं लघु भवतुत्यानयोग्यं वपुः
सखानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोहग्विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind. (Aloud) The fool is raving. Why, your majesty himself is the proof. The body becomes light and fit for exertion, with the waist, thin from reduction of fat. The minds of animal, as disturbed in fright and anger, are noticed too. That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark. Verily, they falsely call chase a dissipation. Whence is such pleasure ?

राजेति । मृगयाम् अपवदितुम् 'निन्दितुं' शीलमस्य भीरुत्वात् इति मृगयापवादौ आखेटनिन्दकः, तेन माधव्येन तन्नाम्ना विदूषकेन 'मन्दः' ङीनः 'उत्साहः' आयक्षो यस्य तथाविधः आस्थाङ्गीनः, कुतोऽस्मि 'अतोऽतवत्' ।

सेनेति । ('जनान्तिकम्' राज्ञा अस्तुत यथा तथा माधव्यं प्रति आह) 'स्थिरः' अचलः 'प्रतिबन्धो' बाधा यस्य तादृशो 'भवः' । 'चित्तस्य' चेतसो 'वृत्ति' व्यापारं कन्द-मित्यर्थः 'अनुवर्ति'ष्ये अनुसरिष्यामि । यदहं मृगयां स्तीष्यामि तत् स्वामिनस्तुष्टये, न हि स्वमतेन । तत् त्वं हृदं बाधस्व येन भर्ता मदुक्तं न करोत्येव । 'एष वैधेयः' सूर्यो माधव्यः 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते । अस्य उक्तं न सङ्गतम् । तत् प्रमाणं किं ब्रूमः 'ननु प्रभुः' स्वामी भवान् 'एव निदर्शनं' दृष्टान्तः । भवन्तं दृष्ट्वा एव प्रायते माधव्योक्तम् उन्मत्तप्रलापमात्रम् । ["प्रतिबन्धो" (रा-, वि, म-)—"प्रतिज्ञो" (त-, न्या-) ॥ "प्रलपत्ये" (त-, न्या-, म-)—"प्रलपत्ये" (र-, वि-) ॥ "वैधेयः" (त-, न्या-, वि-, म-) "वैधेयः" (रा-)] ॥ मेद इति । अन्यः—वपुः मेदं दक्षशोदरं लघु उत्थानयोग्यं भवति । भयक्रोधयोः सत्वानां विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते । चले लक्ष्ये इषवः सिध्यन्ति (इति) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः । मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृक् विनोदः कुतः । व्याख्या—'वपुः' शरीरं

'मैदसो' वसायाः 'हैदिन' निरासिन 'कृशोदर' तनुमधा' दशनीयमित्यर्थः । अपि च 'लघु' उत्पतनत्वम् सत् उत्थानयोग्याम् 'आयाससमर्थं' भवति' तेन समरिषु अवसादं न भजते । 'भये क्रोधे' च 'सलानां प्राणिनां' विकृतितमत्' विकृतं 'चित्तं' मनः 'सल्यते' दृश्यते, एष भीतस्य वहिराकारः एष कृजस्य इति ज्ञायते, तेन च शत्रु-समागमे भीतोऽयं कृजो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यमाचरितुं शक्यते । 'बली' धावति 'लक्ष्मी' शरवी 'दृषवः' शराः 'सिद्धान्ति' 'प्रसीदन्ति' 'बलदपि' लक्ष्मीं पातयन्ति इति, यत् 'धन्विनां' धनुर्द्धराणाम् (धन्वशब्दोऽप्यस्ति धनुःपर्यायः) 'स च' स एव (विशेषप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता) 'उत्कर्षः' नैपुण्यम् । तच्च नैपुण्यं स्वगयाया लभ्यम् । यस्या एते युवाः तां 'मृगयां' सिध्या' अकारणम् 'एष वासन' दोषं 'वदन्ति' पस्विताः उदाहरन्ति ('मृगयाचो दिवास्वप्नः परिववादः स्त्रियो मदः । तीर्थविकं वृथाट्या च कामजी दशको गणः ।' इति मनुः) । 'ईदृक्' एवंविधः 'विनोदः' प्रनोदः 'कृतः' कक्षात् अनास्थात् लभ्यते । प्रनोदः शिष्टा च युगपदेव स्वगयाया भवति नानातः कृतीऽपि । तस्माधवास्त निन्दावादोऽयमुपेक्षा एव ॥

NOTES

1. (a) सखे etc.—You oppose, I will humour ! We can see now what to think of his keenness in the preceeding page. (b) प्रतिज्ञा for प्रतिबन्ध seems unsuitable.

2. (a) वैधेयः—वि + धा + यत् कर्मणि = विधेयम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तस्य अयम् (अधिकारी) इति विधेय + अण् = वैधेयः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience. When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (प्रलपति) । (b) ननु is आक्षेपे—in refutation of Vidushaka. Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया ।*

3. (a) मैदसः हैद etc.—कृशम् उदरं यच्चिन् वङ्ग— । मैदसः हैदः मैदसः हैदः, कृशोदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मैदसः हैदकृशोदरम्,

अतो लघु । But मीदृक्दि is the हेतु of लघुत्व and कृगोदरत्व as well. It seems better not to speak of कृगोदरत्व as हेतु of लघुत्व after having distinctly mentioned मीदृक्दि । Say मीदृक्दि लघु, or कृगोदरलघु, but not both. I have therefore explained differently in the Tika. (c) उत्थानयौग्यम्—उद् + स्था + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उपयोगः । तस्य यौग्यम् ।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुस् bow. Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन् + इनि मत्वर्थे—धन्विनः archers. तेषाम् । “धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलसि च” इति मीदिनी । Ordinarily इनि is not available after धन्वन् and the गणकार cites it under the व्रीह्यादि class, so as to take इनि optionally by the rule “व्रीह्यादिभ्याम्” । Panini’s व्रीह्यादि is described by the गणकार as वल्गादि । There as an example of धन्विन् he quotes this very line from Sakuntalam, thus—“धन्वी यथा—उत्कर्षे स च धन्विनां यदि यवः सिध्यन्ति लक्ष्यं चले”—Ganaratnamahodadhi. Verse 425. (b) व्यसनम्—व्यस्यते कर्त्तव्यात् अन्यत्र नीयते अनेन इति वि + अस + लुट् करणे ।

विदूषकः (सरोषम्)—अवेहि रे उत्साहहेतुश्च । अतभवं पकिदिं आवश्यो ! तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्सवि मुहे पडिस्ससि [अपेहि रे उत्साहहेतुक । अतभवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नरनासिकालोलुपस्स जोर्यंजस्स कस्यापि मुखे पतिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—(Angrily)—Avaunt ! You tempter. His Highness has returned to his senses. You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose.

विदूषेति । (‘रोषेण’ कौपेन सह आह) ‘रे उत्साहस्य’ उदयनस्य ‘हेतुः’ कारणम् (कृतसिते कन्) ‘अपेहि’ दूरे भव । ‘अतभवान्’ मान्वीयं राजा ‘प्रकृतिं’ स्वभावम् ‘आपन्नः’ प्राप्तः । त्वयैव उत्साहितः अयं मृगयो याति, अश्वना तु प्रकृतिस्यः

तद्दूरमपसर । मन्थे 'त्वं' तावत् 'अटवीतः' गुह्यात् 'अटवी' गुह्यम् आहृष्टमानः' गाहमानः नराणां नासिकायां नरनासिकाभक्षणे 'लोलुपस्य' सम्पृहस्य 'कस्यापि जीर्ण-
चस्थ' ब्रह्मभक्षकस्य 'सुखे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसि । ["अपेहि रे उत्साहहेतुक" (त-, न्या-, म-) । राघवविद्यासागरौ एतत् न पठतः] ।

NOTES

1. (a) उत्साह &c.—कुत्सित उत्साहहेतुः इति उत्साहहेतु + कन् or क ।
(b) नरनासिका etc.—गर्हितं लुप्यति इति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि भावगर्हायाम्
= लोलुपः greedy. (c) जीर्णः अक्षः जीर्णचः or जीर्ण अक्षः, तस्य । Beasts
of prey take to man-eating when they get old जीर्णः or other-
wise unable to hunt. Probably the bear considers the human
nose as a delicacy. "भक्षूनां मनुष्यानां नासिकां गृह्णन्ति"—Dasakumarāṣṭ
quoted by Monier-Williams.

राजा—भद्रं सेनापते, आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः स्मः । अतस्तु
वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
कायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मस्ताक्षतिः पल्लवे
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मदनुः ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage.
So I do not endorse your remark. To-day, then let the buffa-
loes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly
with their horns ; let the deer-tribe practise ruminations in
herds formed under shades ; let the digging up of bulbs be
quietly done by rows of boars in shallow lakes ; and let this
bow of ours enjoy rest with grip of the string loose.

राजंति । 'भद्र' सौम्य 'सेनापते' आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे 'स्थिताः स्मः' तिष्ठामः
'अतो' हेतोः 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आदिशे ॥ ["सन्निकर्षे" (त-, न्या-)—
"सन्निकृष्टे" (रा-, वि-)—"सन्निकृष्ट" (म-)] ॥ गाहन्तामिति । अन्वयः—

महिषा निपानसलिलं शङ्खैर्मुहुस्ताडितं गाहन्ताम् । मृगकुलं छायावत्कदम्बकं रोमन्ध-
मभ्यस्यत् । वराहततिभिः विप्रब्धं पल्लवं सुस्तावतिः क्रियताम् । इदम् अस्मदनुय
श्रियिलज्जावन्धं (सत्) विश्रामं लभताम् । व्याख्या—‘महिषा निपानस्य’ उपकूप-
जलाशयस्य ‘सलिलं’ जलं शङ्खैः विषाणैः ‘मुहुः’ वारं वारं ‘ताडितम्’ उश्लितं यथा
तथा ‘गाहन्तां’ विशन्तु, वासाभावात् स्वच्छन्दं जले मज्जन्तु । ‘मृगकुलं’ हरिणधूयम्
अनुद्देजितं छायायां वत्कदम्बकं रचितश्रेणि सत् ‘रोमन्धं’ चर्वितचर्वणम् ‘अभ्यस्यत्’
अनुशीलयत् ॥ ‘वराहाणां’ शूकराणां ‘ततिभिः’ श्रेणिभिः ‘विप्रब्धम्’ असम्भ्रमं यथा
तथा ‘पल्लवं’ क्षुद्रसरिति [जाताविकवचनम्] ‘सुस्तानां’ घाससूलानां ‘वतिः’ उत्तुचननं
‘क्रियतां’ विधीयताम् । ‘इदम्’ एतत् ‘अस्माकं’ धन्य श्रियिलः’ अदृढः ‘ज्जावन्धः’
सीधौबन्धनं यस्मिन् तदाभूतं सत् ‘विश्रामं’ व्यापारविरतिम् [णान्तात् पचायच् ।
व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् वृद्धिः] ‘लभतां’ प्राप्नोतु, निर्व्यापारं तिष्ठतु इत्यर्थः ॥
[“विप्रब्धं” (रा-, वि-, म-)—“विप्रब्धैः” (त-, न्या-) ॥ “तति” (वि-, म-
—“पति” (रा-, ता-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) सेनापति—This address pays the General a compliment. You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well, but there are other considerations. We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c. (b) With the reading सन्निकृष्टे explain सन्निकृष्टे देशे ।

2. (a) निपात &c.—निपीयते अस्मिन् इति नि + पा + लुपट् अधिकरणे = निपानम् a pool. “आह्वयन्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशयं” इत्यमरः । Here उप-
कूपजलाशय—a trough near a well—does not apply. Such a trough is not possible in the wilderness. It is better taken as any piece of shallow water. (b) शङ्खैर्मुहुस्ताडितम् is an adverbial phrase qualifying गाहन्ताम् । See Tika. Raghava takes it as qualifying निपानसलिलम् (c) छाया etc.—कदम्ब means समूह । “शृन्दे कदम्बं नीपे ना” । कदम्बमेव कदम्बकम् । कन् स्त्रिये । वह् कदम्बकं येन । वह्—! कल and कदम्ब mean apparently the same. To avoid tautology let वह्-कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कुल

to the whole herd, a single कुल producing different Kadambakas. (d) रोगमयम्—रोगं मध्नातीति रोग + मय + यञ् कर्त्तरि The cure for disease. पृथोदरादि । The rumination is supposed to do good to the cattle. (e) अभ्यासात्—अभि + अस् (दिवादि) + लोट् तु let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence. On this point सुहः and अभ्यासात् are suggestive.* (g) ब्राह्मपतिभिः for ब्राह्मततिभिः has the weighty support of Bhoja and Vamana. It is supposed to imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting for.* (h) विश्रामम्—विश्रामयति इति वि + श्रम + णिच् अच् कर्त्तरि = विश्रामः that which relieves fatigue, i. e. rest तम् । Here in simply वि + श्रम + यञ् the sutra “नोदात्तोपदेशस्य मानस्यानाचमैः” will bar इङि । In श्रम + णिच् the rule “नितं ऋस्वः” does not stand in the way for under this rule इतिकार has the remark “केचिदववा” इत्यनुवर्त्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उत्क्रामयति संक्रामयति इत्येवमादि सिद्धं भवति” । Mallinatha takes advantage of this to defend “विश्रामय” “विश्रामयन्” &c. Haradatta however is opposed to it. Or say श्रम एव श्रामः fatigue प्रज्ञादि अच् । विगतः श्रमो यस्मिन् तम् । विश्रामम् is Bhoja's reading. Vamana has विश्रान्तिम् । (i) व्याया बन्धः । इतत् ।

3. Remark—The metre is गार्हपत्यविहीनम् । See under नीवाराः &c. Act I. The figure is स्वभावोक्तिः । See under दौवामङ्ग &c. Act I. The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-भङ्ग । The commentator thereon remarks—“अत्र गार्हन्तामिति कर्त्त-कारकवाचकातिङ्गः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य” ।

सेनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेधव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाहमन्ति ॥७॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Well; then recall the forest-surrounders that have gone before. My soldiers have to be so warned that they do not disturb the forest of penance. Know that in ascetios with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning. Like sungems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies.

सेनापतिः—यदान्नापयति स्वामौ ।

GENERAL—As Sire commands.

सेनेति । 'प्रभविष्णवे' प्रभवणशीलाय स्वामिने ["रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी सम्प्रदाने] 'यत् रीचते' तदेव भवतु । अथविश्राम एवास्ति ।

राजैति । 'तेन हि' 'पूर्वं' गतान् प्रस्थितान् 'वनराहिणो वनवेष्टकान्' 'निवर्त्तय' प्रत्याहर ॥ 'मे सैनिकाः यथा तपोवनं न उपरुन्वन्ति पीडयन्ति 'तथा निषेधयाः' निवारयितव्याः । 'पश्य' जानीहि—शमेति । अन्ययः—शमप्रधानेषु तपोधनेषु दाह्यात्मकं तेजो गुदम् अस्ति हि । स्वर्शानुकूलाः सूर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् [ते] वसन्ति । व्याख्या—'शमः' शान्तिः 'प्राधान्येन सेव्य' येषां तेषु 'तपोधनेषु' मुनिषु 'दाहः' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो यस्य तथाविध 'तेजः' ज्योतिः 'अग्निरित्यर्थः' 'गुदं गुप्तम्' अस्ति हि अस्तीति । 'स्वर्गस्य' करपरासर्गस्य अनुकूलाः 'चमा' करगच्छाः 'सूर्यकान्ताः' मणिभेदाः 'इव अन्यस्मात् तेजसः' ज्योतिषः यः 'अभिभवः' तिरस्कारणं तस्मात् हेतोः 'तत्' तेजः ते 'वसन्ति' आविष्कुर्वन्ति [गौण्या ह्यस्या वास्यतापरिहारः] । ["तेन" (रा, वि, म-) "अपि" (त-, न्या-,) ॥ "तदन्य" (रा-, वि-, म-) — "ते ह्यन्य" (त-, न्य-) ॥ "वसन्ति" (रा-, वि-, म-) "दहन्ति" (त-, न्या-) ।

NOTES

1. प्रभविष्णवे—प्र + भू + इष्णच् ताच्छील्ये कर्त्तरि=प्रभविष्ण the lord. The usage is वैदिक । तस्मै । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded. He is overjoyed but assumes the air of chagrin. Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रभु orders to stay in !!!* Cp. "विनिशोग-प्रसादो हि किङ्करः प्रभविष्णुः"—K. VI.

2. (a) पूर्व गताः पूर्वगता gone first. सहसुपेति समासः । तान । गतपूर्वान्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is also allowable as आपित by the rule "भूतपूर्वे चरट्" । (b) वन-
याहिणः—वनं यद्गते शोभसेधाम इति वन + यद् + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये - वन-
याहिणः । तान् ।

3. (a) अनुगताः कुलम् अनुकुलाः favourable, प्रादितम्— । स्वर्गानुकुलाः
tolerating handling ; c. f. 'स्पर्श' रवम्—Act. I. (b) अन्यतेजः &c.
—अभि + भृ + अप् + भावे—अभिभवः affront, अन्यत् तेजः or अन्यस्व तेजः
कर्मधा—or इतत्— । तस्मात् or तेन अभिभवः । Affront from energy
of others सहसुपति समासः or इतत् । तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । Or अभिभवं
प्राप्य वसन्ति इति "ल्यब्लोपे" कर्मणि पञ्चमी । [c] वसन्ति—वस् + कट् अस्ति
literally to vomit. Here in the secondary sense शोणवृत्ति to
exhibit. It is वाच्य in the मुख्य sense but not so in the गौण ।
दण्डिन् says "निहृत्तोदगीर्णं वान्तादि गौणवृत्तिव्यपाययम् अतिसुन्दरमन्यत यामाकर्त्ता
विगाहते ।"

4. Remark—Here the king points out to the General the
risks he runs if he does not check his men (सैनिक) । The
ascetics appear to be harmless creatures (जनप्रधान) । But your
men must not take liberties with them for they know how to
burn. There is fire in them (तेजः अस्ति) only it is hidden
[गुह्यं हि] । Molest them they will show the fire. Look at the
sunglass. You can handle it But let sun's heat [अन्यतेजस्]
oppress it and it burns all that approach it. Cp. "न तेजस्तं जस्यै
प्रकृतमपरं धां विषहते । स हि तस्य स्त्री भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः" &c. in
Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge
to send the General away because the king wants to be alone
with the jester.*

विद्रूपकः—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो [ध्वंसतां ते उत्साह-
वृत्तान्तः] । (निष्क्रान्तः मेनापतिः) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.
[Exit General].

राजा (परिजनं विलोक्य)—अपनयन्तु भवत्यो मृगया-
विषम् । वैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

KING—(Looking at his attendants)—Go and put off your hunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated.

परिजनः—जं देखो आणवेइ [यत् देवः आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit).

विदूषकः—किदं भअदा णिम्मच्छिअं । सप्पदं इमस्सिं
पादवच्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलाअले उवविसदु भवं याव
अहम्मि सुहासीणो होमि [कृतं भवता निर्मच्चिकम् । साम्प्रतम्
अस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु
भवान् यावदहमपि सुहासीनो भवामि] ।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'ते उत्साहस्य' राज्ञः प्रीत्साहस्य 'इषान्तः' वाचां 'ध्वंसतां' नश्यत ।
नातः परमेन प्रीत्साहस्य ॥ ["ध्वंसतां" (म-)—ध्वंसितः (रा-)] ॥

राजोति । ['परिजनं' यवनीगणं 'विलोका' दृष्ट्वा, यवनीनां मृगयाविषयं आलक्ष्य
आह] 'भवत्यः मृगयायाः विष' सज्जां 'अपनयन्तु' परिहरन्तु । एतेन यवनीनाम्
अपवाहनम् । 'रैवतक' इति दीवारिकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम्' आत्मनो 'नियोगम्
अधिकार' द्वारमित्यर्थः [अधिकरणे घञ्] 'अयम्' स्त्रीपत्न्या पूषं कुरु द्वारि एव
तिष्ठ इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'भवता' मल्लिकाणामपि अभावः 'निर्मच्चिकम्' [अभावार्थेऽव्ययीभावः]
'कृतम्' । परिजनान् अपसार्थ्य आवयोः सम्बन्धे निजं नः कृतोऽयं देशः ! साम्प्रतम्
अधुना 'अस्मिन् पादपच्छायाया विरचितं' यत 'वितानम्' उल्लोचः, चन्द्रातपः ["रिक्ते
वितानमुल्लोचं" इति विकाशदर्शयः] तेन 'सनाथे' युक्ते 'शिलातले' पाषाणपृष्ठे भवान्

‘उपविशत’ । उपविष्टे भवति ‘तावत् अहमपि सुखम् आसीनो भवामि’ कश्चित्सन्निः
 स्थातुमशक्तः उपवेशनसुखमनुभवामि इत्यर्थः [“पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे
 शिलातले” (ता-, न-, म-)—“पादपच्छायायां विरचितवितानदृग्भीयायाम्
 आसने” (रा-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) उत्साहहचान्तः—हचान्तः वार्ता account or प्रवृत्ति; news.
 “वार्ता प्रवृत्तिहचान्तः” । The Jester refers to the news “गृहीतश्चाप-
 दमरश्चम्” with which the General entered. The news is tempt-
 ing to a hunter—it is an उत्साहहचान्तः । May such news cease
 to come (ध्वंसताम्) ।¹⁰ (b) अस्मिन् will refer to the past. The
 Jester does not care for the past, he wants no such news in
 future.

2. परिजनः—जन has जाताविकवचनम् । परिगतो जनः परिजनः at-
 tendants. It means attendants at the chase i.e. the Yavana
 women.

3. (a) नियोगम्—नियुजाते अस्मिन् इति नि + युज् + चञ् अधिकरणे =
 नियोगः appointment, post, i.e. the door. (b) अशून्यम्—न शून्यः not
 vacant. तम् ।

4. (a) निर्मल्लिकम्—The jester notices how the king sends
 away the General, the attendants, the warder. He expects
 some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निर्मल्लिकम् i. e.
 now tell me what you have got to say, there is none to over-
 hear. (b) पादम् &c.—वितानम् इति वि + तन + चञ् कर्मणि = वितानम्
 a canopy. नाथेन सह सनाथम् furnished with a master. Hence
 secondarily “taken care of” “looked after,” “well furnished”
 &c. पादेन पिबति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, so called
 because it drinks (पिबति) sap from the earth with its roots
 (पादेन) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् be-
 cause that will give पादपच्छायम् in the nenter by the rule ‘छाया

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

वाङ्मयम्" । तथा विरचितम् । इतत्— । तादृशं वितानम् । कर्मधा— । ज्ञेय
सनाथम् । इतत्— । तस्मिन् । Here the jester points to a particular
stone-slab under the shade of a tree which by completely
shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy
spread over the slab. Prof. Gajendragadkar justly objects to
this reading saying that—"The shade is cast on the ground
while the canopy is overhead." The objection cannot be met
unless we suppose that by छाया we mean by लक्षणा that which
causes छाया i.e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact
is all the readings available here are objectionable. The time
was early morning so the reference to पादपच्छाया is unintelligi-
ble. Besides there are other serious objections against the
other readings. The suspicion is irresistible that originally
the plain अस्मिन् शिखरातले was the text but subsequently quali-
fying epithets to शिखरातले were interpolated.

5. (a) यावत् indicates dependence. My sitting depends
upon your sitting. The गणकार says यावत् is used in senses other
than those mentioned [अन्यथापि दृश्यते] । These have to be ga-
thered from usage. [b] सुखासीनः—आस + आसीन् = आसीनः seated.
सुखेन आसीनः indicates ease when sitting down. We require
ease while seated. Prefer सुखसमासीनः । सहसुपेतिमासः ।

राजा—गच्छामतः ।

KING—Go in front.

विदूषकः—एदु भव' [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रमा
उपविष्टौ) ।

VIDUSHAKA—Come your Majesty. [The two go round
the stage and sit down].

राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं न
दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—नं भव' अग्गदो मे वड्ड [ननु भवान् अयतो मे वत्ते] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me.

राज्ञिति—'अयतो गच्छ' पुरो याहि ।

विदूषेति । 'एतु माम् अनुसृत्य आगच्छतु ।

राज्ञेति । 'अनवाप्तम्' अलब्धं 'अक्षयोः फलं' द्रष्टव्यदर्शनं येन तथाभूतः अस्मि । 'येन' यस्मात् 'येन' इति द्वौ अवयवम् 'त्वया दर्शनीयं' द्रष्टव्यं वस्तु 'न दृष्टम्' यदा 'येन त्वया दर्शनीयं' न दृष्टं स त्वम् अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि इत्यन्वयः । अस्मिन् पक्षे येन इति त्वया इत्यनेन ममानाधिकारणम् । उत्तरवाक्यागतत्वेन उपादानात् तच्छब्दी-पादानं नापिच्छते । यदि द्रष्टव्यं न दृश्यते तदा किं फलं ते चक्षुषा इति भावः ।

विदूषक इति । राज्ञीक्रिय असङ्गमान आह 'ननु' दर्शनीयानाम् अयतोः 'भवान्' मे 'अयतः' सम्मुखे 'वत्ते' तत् किं इत्या आत्य न दृष्टं मया इति ?

NOTES

1. अनवाप्त &c.—अव + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained. चक्षुः इति चक्ष + उप्ति [औ] कर्तरि = चक्षुः that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्तं चक्षुःफलं येन । वड्ड— । Or—अवाप्तं चक्षुःफलं येन । वड्ड— । न अवाप्तं चक्षुःफलः । We do not get चक्षुःफलः because the विसर्गः in चक्षुः is प्रत्ययस्य । ["चक्षुः शिञ्" इति शिञ्चात् उप्तिरिति सार्वधातुकम् । तेन न स्वात्र्] ।

2. ननु—Implies आक्षेप । How can you say I have not seen what is worth seeing ? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person ?*

राजा—सर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-लज्जामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

KING—Every one sees his own as beautiful. But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage.

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु से अवसर' न दाइससं [भवतु
अस्मै अवसर' न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भी वयस्य, दे
तावसकण्णया अवभत्थसीया दिसति [मो वयस्य, ते तापस-
कन्यका अभ्यर्थनीया दृश्यते] ।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope.
[Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be
wooed by you !

राजति । 'सर्वः' आत्मीयं स्वजनं 'कान्तं' मनोहरं 'पश्यति' । अतः स्वन्तु त्वं
मानेव दर्शनार्थं मनसि । 'अहं' तु ताम् 'आयस्य' अयं तपोवनस्य 'ललामभूता'
भूषणस्वरूपाम् । ["विषे धामनि भूषायां ललामेति तुर्धर्मतम्" इत्यनेकाशंकोषः]
शकुन्तलाम् अधिकृत्य लक्ष्मीकृत्य 'ब्रवीमि' । इद्या ते अद्यः यतः नैव त्वया न दद्याः ।

विदूषक इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अयं तावत् पक्षं ब्रवीतु किन्तु
अहम् 'अस्मै' अवसरम् अभिलाषस्य प्रसरं न दास्यामि । 'अभिलाषं' विनन्द्या पक्षं
शकुन्तलावापारात् निवर्त्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' उद्देराह—'भी वयस्य' सखियस्य सतः
'ते' तव 'तापसकन्यका' तापसी ब्राह्मणकुमारी 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया दृश्यते
प्रतिभाति । किमेतत् अनर्थं ते ?

NOTES

1. आयस्य &c.—अतः is सम like [तुल्य] । "भूतं आदौ...प्राप ते वितं
समी सत्ये" इत्यादि मेदिनी । ललाम् or ललामन् is ornament. ललामिन् or
ललाया समा ललामभूता । Those who hold that सूत means सम only
when it is an उचरपद have to take it as निवृत्तसमास । For details
here see under शरीरभूता in Act VI.

2. [a] भवतु—An अव्यय indicating a sudden thought. A
resolution made there and then. [b] अवसरत्वकिन् इति अव + स + थ
अधिकरणे संज्ञायाम् = अवसरः an opportunity. (c) The jester here
makes up his mind (भवतु) to thwart the king. अवसरं न दास्यामि—
I will not encourage him.

३. तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका । तपः अस्मासीति तापसः ascetic. अण् मत्वर्थः । तस्य कन्यका । Mark the impropriety. Being a चतुर्थ you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार. you are going to violate आचार ।*

राजा—सखे, न परिहृयै' वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं चुतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. like a Nava-mallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned.

विदूषकः (विहस्य)—जह कस्मिन् पिण्डखज्जुं रेहिं उब्बे-
जिदस्स तिन्तलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभोइणो
भवदो इअं अब भत्थणा [यथा कस्यापि पिण्डखज्जुं रेह्हे जितस्स
तिन्तिव्याम् अमिलापो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिमोगिणो भवत
इयमभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजनि । 'पौरवाणां' पुरुवंशीयानाम् आर्य' 'मनः परिहृत्तं वै' वस्तुनि अवर्धे
विषये 'न प्रवर्त्तते' । यदि शकुन्तला अविद्यैः परिहृत्तं वा स्थात्, मनः प्रवर्त्तितं न
स्थात् ।

सुरेति । अन्यः—शिथिलम् अर्कस्योपरि चुतं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्जिताधि-
गतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । व्याख्या—'शिथिलं' इत्यात् भटम् अर्कस्य
(आकन्दित इति भाषा) उपरि चुतं पतितं 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव' पुष्पमिव

आदौ 'उज्झितं माया व्यक्तं पत्रात्' अधगतं सुनिना प्राप्तं 'सुरयुवतिः' अक्षरा मेनका 'सम्भवः' कारणं यस्य 'किल' तादृशमेव' तत् सदभिलषितं 'सुनेः' कण्वस्य 'अपत्यं' कन्या शकुन्तला । अक्षरः सम्भवा इयं कथं परिहार्ण्या ।

विदूषक इति । राज्ञोक्तौ अनादरप्रकाशार्थं 'विहस्य' ईषदुश्चैहंसित्वा आह 'यथा' यदत् 'पिण्डखलु' रैः अतिमधुरैः खलु रभेदः उद्धोजितस्य पीडितस्य जातारुचिः 'कस्यपि' जनस्य 'तिन्निव्याम्' अक्षरसायां चिन्तायाम् 'अभिलाषो भवेत्' जातः स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तदत् 'स्त्रीरत्नानि' परमस्त्रीः 'परिभोक्तुं' शीलं यस्य तस्य भवतः' इयम् एषा तपस्त्रिकन्यापरिणयविषयिणी 'अभ्यर्चना प्रार्थना । आस्तां तावद-परिहार्ण्या एव शकुन्तला । किन्तु यानि रमणीरत्नानि ते अन्तःपुरे सन्ति तेषामयतः तुच्छैर्यं मनवासिनी । तत् व्यज्यतामियामाकाङ्क्षा इति भावः । ['स्त्री' (त- , वि-) — 'अन्तःपुरस्त्री' — (त- न्या- म-) ॥ परिभोगिणः' (त न्या) — 'परिभाविणः' (त- वि-) ॥

NOTES

1. (a) सुरयुवति &c.—युवन् + ति स्त्रियाम्—युवति a young woman. सुराणां युवतिः a heavenly maiden i.e. an अक्षरम् ; referring to मेनका । (b) किल—वाचांयाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—न पतन्ति पितरः अनेन इति नञ् + पत + यत् करणे बाहुलकात् that which prevents the ancestors from going to hell, i.e. progeny. (d) तत्—That i.e. the one of which I am speaking. Here यच्छब्द is not necessary. प्रकान्तार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (e) उज्झितं &c.—Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वकालेक—” इति कर्मधा— । The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl. The match will therefore give an exalted rank to the race of पुर । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "असर्वज्ञेन-सम्भवा” । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view.

2. Remark—Note how the gender changes with the objects compared. Thus (i) सुरयुवति and नवसन्निका both in the feminine ;

this is necessary in speaking of the mother (ii) मुनि and अक both masculine and represent the father. (iii) अपत्य and कुसुमम् both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name (अपत्य) । Again the circumstances are similar too—(iv) सुरयुवति is high, मुनि is low ; so also नवमल्लिका is high and अक is a low shrub.—(Akanda). (v) उज्ज्वल by the higher one and अधिनत by the lower, so also शिखिल from the higher one and च्युत on the lower.

2. (a) N.B.—Navamallika, Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works.

3. (a) The jester now attacks from another side. He ridicules the king's taste. (b) विद्वस्—It is the laugh of ridicule. (c) उद + विज् + णिच् + क्त कर्मणि = उद्विजतः troubled. पिण्डखजुरि is very sweet ; too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite. Then chutni of tarmarind is welcome (तिनिल्यामभिलाषः) । But then that is for a moment only. Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets. Such seems to be the case with you now* (d) स्त्रीरत्न &c.—“जलौ जलौ यदुत्कृष्टं तद्वन्निति कथ्यते” । स्त्रीणां रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex. No निर्धारण ; no prohibition of पट्टीसमाप्त because निर्विधारण takes place only when three things are mentioned, viz. (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole. These do not occur here. स्त्रीरत्न + परि + भुज् + णिनि कर्त्तरि ताच्चील्लि = स्त्रीरत्नपरिभोगी (णिनौ बाहुलकात् भोगार्थे कृत्वम्) ; or परि + भुज् + घञ् = परिभोगः । स्त्रीरत्नस्य परिभोगः । स अस्ति यस्य इति सत्त्वर्थोऽयं इति ; one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तस्य । (e) The jesters' point is—The incomparable beauties in your harem are the sweets, You have had too much of them. To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

mit's daughter for a change. I understand you ! you will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour. Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest.

4. Readings—[a] अन्तःपुरस्त्रीरत्न is more definite, but स्त्रीरत्न alone too leaves no doubt as to who are meant. [b] परिभाविन् one who despises, does not suit the context.

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so.

विदूषकः—तं क्व रमणिज्जं भवदो वि विसृमभं उपादेदि [तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration.

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥८॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, Or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful.

राजैति । 'एनो' शकुन्तला 'तावत् न पश्यसि येन' हेतुना 'एवम् अवादीः' उक्तवानसि [अद्यतने भूते लुङ्] । न हि सा तवाग्रतो वर्तते अतएव एवम् उच्यते त्वया ।

विदूषक इति । निपुणोऽसि वयस्य । अतो यत् भवान् अपि तस्या रूपेण विप्रितः
तत् मन्ये सुन्दरी किल सा—इत्यर्थः ।

राजति । 'बहुना' उक्तेन किं' स्यात् मंचपतोऽव ब्रवीमि—

चित्रे इति । अन्वयः—धातुविभुलं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता (स्थितस्य) मे, सा विधिना
चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा, मनसा तु रूपोच्चयेन कृता, अपरा स्त्रीरवसृष्टिः
प्रतिभाति । व्याख्या—'धातुः' 'सृष्टः' 'विभुल' 'निर्माणसामर्थ्य' 'तस्याः' शकुन्ताया 'वपुश्च'
अनुपमं शरीरश्च 'अनुचिन्ता' ध्यात्वा स्थितस्य 'मे' मम 'सा' शकुन्ता 'विधिना' स्रष्टा
प्रथमं 'चित्रे निवेश्य' आलिख्य पश्चात् 'परिकल्पितः' साधितः 'सत्त्वेन' प्राणवायुना 'योगो'
यस्याः तादृशी 'मनसा तु' किं वा तूल्किादिभिः कठोरता स्यादङ्गेषु इति भयात् बाह्यं
करणं विहाय अन्तःकरणेन 'रूपाणां विलोकसौन्दर्याणाम्' 'उच्चयेन' एकवचनसङ्केत
'कृता' निर्मिता 'अपरा द्वितीया', 'स्त्रीरवसृष्टिः' निर्मितिः 'प्रतिभाति' अवभासते ॥
पुरा सुन्दोपसुन्दवधार्थं विधावा स्त्रीरवमेकं सृष्टम् इति श्रूयते । इयं हि शकुन्ता
द्वितीया स्त्रीरवसृष्टिः । निर्माणशकुलस्य विधेरेतत् चित्रम् । परन्तु सोऽपि मन्ये प्रथमं
महता यत्नेन आलिख्य, पश्चात् प्राणप्रतिष्ठापकरोत् । अथवा एतदपि नालम्बीहृदयस्य
सौकुमार्यस्य तत् किं चन्द्राब्जावच्छं, प्रवालादधरकान्तिम् इत्यादि क्रमेण रूपाणि संगृह्य
यथास्थानं निवेश्य स मनसा एव तां निर्ममे । ["चित्रे" (रा-, वि-, म-)—"चित्ति"
(त-, न्या-) ॥ "सत्त्वयोगा" (रा-, वि-, म-)—"सत्त्वयोगात्" (म-)—"सत्त्वयोगान्"
(त-, न्या-) ॥ "मनसा विधिना कृता तु" (रा-, वि-, म-)—"रचिता (चटिता)
मनसा कृता तु" (भो)—"विधिना विहिता कुशाङ्गी" (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. न तावत् &c.—The idiom is peculiar. The prior act
दर्शन, is in the वर्तमानकाल while the subsequent act, वदन, is श्रुति ।
We would say न पश्यसि येन वदसि or न अद्राक्षीः येन अवादीः ; or again
अद्राक्षीः येन वदसि । Language has changed since the days of
कालिदास । अश्वघोष who lived about a hundred years after कालिदास
(See Introduction) shows trace of this idiom. Thus he says
यदा गच्छति तदा अभवत् in "यदा वह्निर्गच्छति पाथिं वात्मजसदाभवद्वारमपाहतं
स्वयम्"—Buddha-charita, VIII—46.*

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

5. तत खलु &c.—The jester is now completely disarmed. The king's calm and straight-forward reply has non-plussed him. He sees his error in comparing Sakuntala to the tamarind which the king wants merely as a change, and admits her to be as, lovely as, or lovelier than the beauties of the harem. Not the force of खलु and अपि । रमणीय खलु, and not a mere change—रमणीयत्वादिव प्रायेति । Why say so without seeing her ? Because भवतोऽपि विस्मयम्—it has excited the wonder of even a connoisseur like thyself.*

3. (a) परिकल्पित &c.—सत्त्व is प्राण life. “सत्त्व” गुणे पिशाचादी—
त्विति प्राणेषु” इति विश्वः । तस्या or तेन योगः connection with life
i.e. infusion of life. परिकल्पितः सत्त्वयोगी यस्याः unto whom the in-
fusion of life has been achieved.* बहु— । (b) रूपोच्चयेन—उद +
चि + अच् भावे उच्चयः culling, gleanng संघट्टः । रूपोच्चयः सौन्दर्यसंघट्टः,
i.e. उच्चितानि रूपाणि । भावानयने द्रव्यानयनम् । (c) नु—Indicates
विकल्प alternative. “नु पृच्छायां विकल्पे च” इति कोपः । Two alterna-
tives are suggested—[i] She is a painting, done with super
natural skill and then enlivened ; [ii] She is a collection of all
beautiful things in nature. Note the द्वतीया in रूपोच्चयेन, मनसा
विधिना । The first refers to the material for the work उत्पादान
the second to the implement (करण) । These two have करणे
द्वतीया । The third is the agent and has अनुक्ति कर्त्तरि द्वतीया । (d)
स्त्रीरत्नसृष्टिः—स्त्रीणां रत्नं यद्वत् स्त्रीरत्नम् (See above). तस्य सृष्टिः । (e)
अपरा—Another i. e. a second. The first स्त्रीरत्नसृष्टि took place
long ago ; this is the second. For a similar use of अपर com-
pare “आविर्भूतमपरां मध्ये पारिजातमिवापरम्”—Raghu. Allusion is to
the creation of तिलोत्तमा । She too was made with रूपोच्चय । The
object was to make the brothers सुन्द and उपसुन्द—two invincible
demons—quarrel over her. Compare—“निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्ताधित्वा
पुनः पुनः ॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्यात्परजङ्गमम् । समानदर्शनीये तत्तदतस्र
विश्ववित् ॥...प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मा । त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणा-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिमाभवत् ॥...तिलं तिलं समानीय रत्नानां यदिनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम
चक्रे पितामहः ॥...गच्छ सुन्दोपसुन्दोऽभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे । प्राधेनीयेण रूपेण कुरु
भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata ; such was her loveliness, that
Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have
a good look at her. Compare—"द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वं तस्या ।
अन्वदृष्टितपद्माच्च दक्षिणं निहतं मुखम् पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं
मुखम् ॥ गतया चोत्तरं पार्श्वं मुत्तरं मुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः
पार्श्वतोऽयतः ॥ रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥—Mahabharata.
Op. Kalidasa's description of Urvashi's beauty—"अस्याः सर्गविधौ
प्रजापतिरमुचन्द्रेनुकान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसः स्वयंतु सदनी मासीतु पुष्पाकरः । वेदाभ्यास-
जङ्घः कथं नृ विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्नोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः" ॥

4. Reading—The sloka is a knotty one. No two com-
mentators agree in their explanation. Raghava's construction
is—(शकुन्तला) विधिना चित्रं निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा नृ । रूपोच्चयेन मनसा
कृता नृ । धातुर्विभुलं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता सा स्त्रीरवसृष्टिः मे अपरा प्रतिभाति ।
अपरा जगत्स्त्रीरवसृष्टिर्विलक्षणा । Vidyasagara construes—(शकुन्तला)
विधिना चित्रं निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा । नृ रूपोच्चयेन मनसा कृता । धातुर्विभुलं
तस्या वपुश्च अनुचिन्ता मे सा अतः स्त्रीरवसृष्टिः प्रतिभाति । अपरा—जगद्विलक्षणा ।
Our explanation (see Tika) gives this sense—Thinking of her
loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to
create her. But when I remember that विधि is omnipotent, I
fancy that like celebrated स्त्रीरव, created for the destruction
of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरवसृष्टि in Sakuntala;
but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्मन् him-
self, and not his menial विश्वकर्मेन् that did the work. Even he
had to draw a picture first and then infuse life into it ; or
perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse
and did it all with his mind though the materials employed,
were the same as previously used by विश्वकर्मेन् viz. the assemb-
lage of all that beautiful in the universe.* The result has
been a lovelier production than तिलोत्तमा herself. Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness. First—Implements are the same (hands), the mode of work is different (चित् निवेद्य &c). Second—Material the same (रूपोद्भव), the Implements are different (mind and hand). Of course there is this additional common difference that in one case that servant (विश्वकर्मन्) works, in the other the master (धातृ) himself. Prof. Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect, viz. तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मन्. This is immaterial. Even though shaped by विश्वकर्मन् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मन् was in the matter. Thus—“ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तदचक्षदा । मुहूर्तमिव सञ्चिन्ता...विश्वकर्माणमाह्वयत् ।...व्यादिदेशं पितामहः । सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदति सहातपा ।” —Mahabharata.

5. Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious ; वसन्ततिलका is the metre.

विदूषकः—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रुक्वदौणं [यदि एवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties.

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनंकरुहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरसम् ।

अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

KING—That is just what is in my mind. [Or—This too is in my mind]. Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided. I know

not whom the Ordainer will approach as the enjoyer in the matter.

विदूषक इति । 'यदि एवम्' इदृशी एव शकुन्तला तर्हि 'इदानीं 'रूपवतीनां' लक्ष्मीगौरीप्रभृतीनां 'प्रत्यादेशः' निराकारिजाता । सर्वा रूपवत्यः अनया निराकृताः । एका शकुन्तला एव रूपवती जगति, नान्या काचित् ।

राज्येति । 'इदं' एतत्, 'मि मनसि वर्त्तते' । रूपवत्यो निराकृता इत्येवाहं मन्ये । यदा—'इदं' एतदपि वक्ष्यामाणं 'मि मनसि वर्त्तते' । अस्मिन् पक्षे वक्ष्यामाणश्लोकाश्च चरणावयवम् एतहाक्यस्य विषयः । अथवा 'मि च' समापि इत्यादि ।

अनाघ्रातमिति । अन्वयः—अनघं तद्रूपम् अनाघ्रातं पुष्पम्, कररुद्धैरलनं किसलयम्, अनाविज्ञं रजम् अनास्वादितरसं नवं मधु, अखण्डं पुष्पानाञ्च फलमिव । विधिः इह कं भीकारं समुपस्थास्यति न जाने । व्याख्या—'अनघम्' अपापम् अदोषमित्यर्थः ["पापव्यसनयोरघम्" इत्यनेकार्थकोषः] 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'रूपम् अनाघ्रातं' अकृतगन्धीपभोगं 'पुष्पं' कुसुमम् । कररुद्धैः नखैः 'अलूनम्' अच्छिद्रं, मण्डनत्वेन अनुपभुक्तं 'किसलयं' नवपल्लवम् । 'अनाविज्ञम्' अच्छिद्रं भूषणत्वेन अनुपभुक्तं रतं मणिः । 'अनास्वादितः अनुपभुक्तः' रसो माधुर्यं यस्य तत् 'नवं' नूतनं 'मधु' । किं वदन्, 'अखण्डं' भक्षणार्थं कर्तव्यां अविभक्तं 'पुष्पानाञ्च' सुकृतराशीनामेव 'फलमिव' मन्ये [इत्यानुपपत्त्या । पूर्वतः तु पुष्पादित्वेन रूपेणात् रूपकम्] । 'विविः' विधाता 'इह' शकुन्तलारूपविषये 'कं' जनं 'भोगभाजं' समुपस्थास्यति ["एहि भीः, अत्र त्वं भोक्ता" इति कस्य समीपवर्ती भविष्यति [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । उपेन व्यवधानात् "ममवप्रविभक्तः स्थः" इत्यःत्वनेपदस्य न] 'न जाने' । ध्वन्यः स यः अस्य रूपस्य भोक्ता—इत्याकाङ्क्षतिशयाविष्करणम् ।

NOTES

1. प्रति + आ + दिश + घञ् भावे = प्रत्यादेशः supplanting. Or प्रत्यादिश्यते अनेन इति प्रति + आ + दिश + घञ् करणे = प्रत्यादेशः that with which supplanted, He means to say—All well-known beauties are now put to shade by शकुन्तला ।

2. (a) आ + घ्रा + क्त कर्मणि = आघ्रातम् smelt, न आघ्रातम् not smelt. Flower is enjoyed by smelling. Her beauty is a flower

unenjoyed. (b) लु + क्त कर्मणि—लुनम् plucked. न लुनम् not plucked. Tender twigs are enjoyed by plucking and wearing in the ears. Her beauty is a tender twig unenjoyed. (c) करे रोहन्ति इति कर + रुह् + क कर्त्तरि = कररुहाः nails. आ + बाध् + क्त कर्मणि = आबिहम् pierced. अनाबिहम् not pierced. Gems are bored and strung into necklaces &c. This is enjoying of gems. Her beauty is gem unenjoyed. (d) आ + खद + णिच् + क्त कर्मणि = आखादितः tasted. तादृशौ रसो यस्याः whose flavour is tasted, न आखादितरसम् Honey is enjoyed by tasting. Her beauty is fresh honey unenjoyed.

2. (a) खण्ड is "part". "खण्डोऽस्ती शकली" इति विद्यः । अज्ञतः खण्डः अखण्डम् undivided uncut बहु — । फल is enjoyed (eaten after cutting it up). Her beauty is as if the very fruit of merits but it is yet unenjoyed. Others explain अखण्ड as समग्र complete. न खण्डम् अखण्डम् not part, i. e. whole. (b) अविद्यमानम् अव्यभिचिन् अव्ययम् faultless, (c) इह—In this matter, i. e. in तद्रूप her beauty. (d) जाने—ज्ञा + लट् ए । "अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलं आत्मनोपदम् ।

Reading—Both किसलय and किशलय are correct, but the former is Kalidasa's favourite. Comp. the यमक in "किसलयैः सल-हैरिव पाणिभिः"—Raghu. There is a pun in the word फल in the third line. फल means 'consequence' and also 'fruit'. The sense is—अनाज्ञात् पुष्पम् does not fall to the lot of one without luck. It is a पुष्पाफल । Again कररुहालूनं किसलयम् is another पुष्पाफल । So too is अनाबिह रत्नम् a third पुष्पाफल । Yet a fourth पुष्पाफल is अनाखादितरस मधु । By enjoying the beauty of Sakuntala this fourfold पुष्पाफल is enjoyed, But this is not all. Her beauty is as it were फल of all sorts of पुष्प । Whatever is enjoyable in the universe, is enjoyed by enjoying her beauty, Lucky indeed is the man whom विधि will invite to enjoy it,

4, The metre is शिखारिणौ (see यदालोके &c, Act I). We

have रूपक in the first two lines (see वातेरित &c. Act. I) and उत्तप्रेक्षा in the third (see कृष्णसारं Act I).

विदूषकः—तेन हि लघु परिताम्यदू णं भवं । मा कस्मवि तवस्मिणो इङ्गुदीतैलचिकणसीस्सस्स इत्थे पडिस्सदि [तेन हि लघु परिव्रायतामिनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गुदी- तैलचिकणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खलु तत्रभवती ! न च सन्निहितोऽव गुरुजनः ।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि यद्येवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तलां 'लघु' भटिति 'परिव्रायता' रक्षतु । कुतोऽस्या भयमित्याह—'इङ्गुदीतैलेन चिकण' मसृण 'शीर्ष' मस्तकं यस्य तादृशस्य, अत्यन्तः शकुन्तलायाः अयोग्यस्य इत्यर्थः, कस्यापि तपस्विनः 'हस्ते' मा 'पतिष्यति' तेन ऊट्टा तदमोग्या भविष्यति ["हस्ते पतनम्" इति लौकिकीः] इति 'सा' मा भूत ॥ ["तैलचिकण" (त-, न्या-, म-) "तैलमिश्रचिकण" (रा-, वि-)] ।

राजिति । 'तत्रभवती' शकुन्तला 'परः' अन्यः अस्ति अस्याः प्रभुत्वेन इति 'परवती' प्रराधीना 'खलु' । 'गुरुजनः' येन सा परवती सः 'च अत्र' अस्मिन् तपोवने 'न सन्निहितः' न उपस्थितः । अतो लघु परिव्राणं न सम्भवति ।

NOTES

1. तेन हि etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be a calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate.* In 'तैलमिश्रचिकण' मिश्र is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. परवर्ती &c.—The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master. Her father has to be approached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic will not woo and win her ; or that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विद्यान्नि न भवता सहाय्यं भवितव्यम्—Ante).

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृसी मे दिष्टिरात्रो
[अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशः अस्या दृष्टिरागः] ।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निमर्गादेव अप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—
अभिमुखे मयि संवृतमौचितं हसितमन्यनिमित्तकतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive. Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed.

विदूषेति । 'अथ' पक्षान्तरे' गुरुजनस्य असन्निधानपक्षे' पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ['अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया] अस्या शकुन्तलायाः 'दृष्टिरागः' नैव प्रीतिः 'कीदृशः' ['अथ' (तः, न्याः, मः)—'अतः' (रा- वि-) ॥ "भवन्तमन्तरेण" (रा- वि- मः) 'ततोपरि' (त- न्या-)] ॥

राजेति । 'तपस्विकन्यारूपो जनः निमर्गात्' प्रकृत्या [द्वितीया पञ्चमी] 'एव अप्रगल्भः' अप्रीदगूढभावः । 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि ।

अमौति । अन्वयः—मयि अभिमुखे संवृतं तथा इदितम् । अन्यनिमित्तकतोदयं तथा हसितम् । अतो मदनो विनयवारितवृत्तिः न विवृतः न च संवृतः । व्याख्या—मयि

अभिमुखे' तस्यां दत्तनेवे' सति' संज्ञतं' परावर्तितं यथा तथा 'तथा' शकुन्तलया 'प्रचितं'
 दृष्टम् [भावे क्तः] । 'अन्यास्मात्' मदभिज्ञात्' निमित्तात् कारणात् 'उदयः' आधिर्भावे
 यस्य हासस्य, तत् यथा तथा तथा 'हसितं' हासः कृतः [भावे क्तः] । 'अतः मदनः'
 कन्दर्पः 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'हसितः' प्रसरो यस्य तथाविधः सन् 'न
 विवृतः' प्रकाशितः 'न च संवृतः' गोपितः । 'मयि ईक्षितं' मत्समर्थं हसितञ्च तेन मने
 सा अनुरक्ता । किन्तु ईक्षणं स हृतं हासय निमित्तान्तरात् इति तु उदासीनेति
 प्रतीयते । एवं सती न जानी "कीदृशीऽस्मा दृष्टिरागः" इति भावः । ["इक्षितम्"
 (त, वि, न्या-, म-)—"ईक्षणम्" (रा-) ॥ "कृतोदयम्"—(रा-, वि-, म-)
 "कचोदयम्" (त, न्या)] ॥

NOTES

1. अथ—An अव्यय । Suggests an alternative (विकल्प) ।
 'अथाद्यो संशये स्त्रातामधिकारं च मङ्गलं । विकल्पानन्तरारम्भप्रशङ्कातस्त्रासमुच्ये ॥'
 इति मैट्रिनी । First, tell me if she likes you or not. If you are
 liked (विकल्प), a solution is possible, even though the father
 be absent. (b) अन्तरेण—Towards, with reference to. An अव्यय ।
 Compare—"देवी वसुमतीमन्तरेण मरुदुपालम्भनं गतोऽस्मि"—Act. V (c)
 दृष्टिरागः—रज्यते अनेन इति रज्ज् + घञ् करणे = रागः colour, i.e. expres-
 sion, पश्यत्यनया इति दृश् + क्तिन् करणे = दृष्टिः । तस्या रागः the expres-
 sion of her eyes. (d) With the reading अत for अथ, take अत
 as द्वितीयार्थेवल । अतभवन्तम् towards your honour.

2. (a) निरुगात्—नितरां सृज्यते इति नि + मृज् + घञ् कर्मणि = निरुगे
 nature. तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल्भ + अच् कर्त्तरि = प्रगल्भः
 forward, outspoken न प्रगल्भः ।

3. (a) अभिगतं सुखमस्य अभिमुखः, बहु— । तस्मिन् । मयि = भावे
 ऽमी । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause. कर्मधा— । तेन कृतः ।
 इतन् । तादृश उदयो यस्य, तत् यथा तथा । (c) विनयः.....वि + नी
 + अच् भावे = विनयः discipline. इ + णिच् + क्त कर्मणि = वारिता checked.
 विनयेन वारिता checked by decorum. तादृशी इक्षितस्य । (b) The
 sense is—I may say she betrayed love, because she glanced
 at me. But then she withdrew the glance when I faced her

which is not encouraging. Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loves me, not that she does not. The metre is द्रुतविलम्बित ।

विदूषकः—ण कख् दिष्टमेतस्म तुह अङ्ग' आरोहति [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as your are seen ?]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्तभवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्गुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृतवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥१२॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषति । प्रथमदर्शने एतदेव पद्यांशम् । दृष्टः एव इति दृष्टमात्रम् [नित्य-समासी - मधुरव्यसकादिः] तस्य दृष्टमेव 'तव' न तु सम्यक्, सम्भाषितस्य 'न खलु अङ्गमारोहति' यथा—परिहासोक्तमेतत् । दृष्टमात्रमस्य तव अङ्ग' न खलु 'आरोहति' ? इति काकुः । दर्शनमात्रमेव अङ्गमारोहतु इतीव ते अभिलाषः प्रतिभाति ।

राजेति । 'मिथः' अन्योन्यं 'प्रस्थाने पुनः गमनकाले तु [पुनर् इति भेदे] 'तवभवत्या' शकुन्तलया 'शालीनतयापि' लज्जया अपि लज्जा तथा यन् कृतं नेत्यापि, 'कामम्' अन्वर्थं 'भावः' अनुरागः 'आविष्कृतः' स्फुटीकृतः । 'तथाहि'—

इमेति । अन्वयः—तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकाङ्क्षे दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षतः इति स्थिता, द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि बल्कलं विमोचयन्ती बिभ्रत्तवदना च आसीत् । व्याख्या—‘तन्वी’ कुशङ्गी शकुन्तला ‘कतिचिदेव’ न तु बहूनि ‘पदानि गत्वा अकाङ्क्षे’ अनवसरे [“काङ्क्षयावसरे बाणे” इति धरणिः] निश्चैव इत्यर्थः ‘दर्भस्य’ कुशस्य ‘अङ्कुरेण’ स्य्या ‘चरणः क्षतः’ पादौ बिभ्रः ‘इति’ एवमुक्ता ‘स्थिता’ निश्चला आसीत् । ‘द्रुमाणां’ वृक्षाणां ‘शाखासु असक्तमपि’ अपरिलग्नमपि ‘बल्कलं’ लग्नमिव विमोचयन्ती ‘शाखासुक्तं’ कुर्वन्ती सती विव्रत’ पराङ्मुखं मदभिसुखमिति यावत् वदन्’ सुखं यस्या तथाविधा च आसीत् जाता ॥ भूयोऽपि मां द्रष्टुमिच्छन्ती नञ्जया सखीभ्यां स्निग्धामनावेद्य यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः ॥

NOTES

1. (a) दृष्टमावस्—“माव” कार्तस्त्रिऽवधारणे” इत्यमरः । Hence अवधारणे । दृष्टमावस् is then neuter by the rule “परवर्जिङ्ग इत्यतत्पुरुषयोः” । But कालिदास has elsewhere बिभ्रमाव in the sense बिभ्र एव in the masculine. We avoid मावच् स्कार्थे because “बलन्मात् स्कार्थे—” restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्, तावत् &c. (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once. If प्रश्न then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt her love ?

2. निधः &c.—(a) Here the king refers to more positive indications of love. (b) पुनः—Shows the difference (भेद) । The previous indications were vague, but (पुनर्) these are more decisive. (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीनं अष्टहाकार्ययोः”—शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्ट and अकार्य respectively. “अष्टः अग्रगल्भः (shy) ... खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपातन” — Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful. तस्मात्तः शालीनता । We take it in the neuter, because if we derive first शालीन in the feminine we shall not have पदभाव with तत्प्रत्यय । (d) अपि—गर्हायाम् । The force is—Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends. The ruse she adopted was through bashfulness. Even thus she betrayed herself.

3. (a) अकाशे—न काशः अकाशः no occasion. तस्मिन् । (b) स्थिता—स्था+क्त कर्त्तरि stopped. (c) कति—किम्+इति । चित् is an अव्यय having here the sense of अपि । कतिचित्=कति अपि, i.e. an indefinite few. (d) The metre is वसन्ततिलका ।

विदूषकः—तेन हि गृहीतपादयो होहि । किदं तु ए
उववणं तवोवणः ति पेक्खामि [तेन गृहीतपादयो भव ।
इतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender. I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove.

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय
तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics ; think then with what pretext I may again visit the hermitage.

विदूषकः—को अवरो अवदेशो तुम्हाणं राश्राणं [कः अपरः
अपदेशो युष्माकं राश्राणम्] । नीवारच्छट्ठभाणं अम्हाणं उवहरन्तु
ति [नीवारषट्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings ? Be it this 'Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains.'

विदूषेति । तेन हि 'यद्येवं तर्हि गृहीत' सञ्चितं पादय' गन्तुः पथि साधु वस्तु
येन तादृशो भव' । शकुन्तलारूपात् लब्धात् त्वया न निवर्तितव्यं किन्तु तत्प्रति-

गन्तव्यमिव । तत् पथि वस्त्रं नयोगां पाथियं गृह्णाण । आश्रमं याहि इत्यर्थः । त्वया तपोवनम् उपवनं प्रमोदवनं कृतम् इति अहं प्रेक्षे । यत्ताम्यैः सपत्नीयते त्वया तु तत्र चित्तं प्रेम अहो निपुणता ते इत्यभिप्रायः ।

राजेति । परिज्ञातः राज्ञाहमिति विदितः । 'चिन्तय तावत्' विचिन्ता ब्रूहि केन अपदिशेन व्याजेन पुनः भूयोऽपि आश्रमपदं गच्छामः । पूर्ववैखानसेन निमन्त्रितोऽहं गतः अधुना पुनः केन यासि इति प्रश्नः । ["पुनराश्रमपदं गच्छामः" (त, न्या-स-) "सकृदपि आश्रमे वसामः" (रा-, वि-)] ॥

बिदूषेति । राज्ञां युष्माकम् अपरः अन्यः 'कः अपदिशः' व्याजः । 'अस्माकं' राज्ञां प्राप्य निवारसा षष्ठभागम् उपहरन्तु मत्सकाशमानयन्तु तापसा इति कृत्वा विगतं भवान् ।

NOTES

1. (a) गृहीतपाथियः—पथि साधु इति पथिन् + टञ् = पाथियम् provender, stores for the journey. Collect stores for the journey. This is the solution of the king's problem. "The sage is away, That does not matter. She loves you. Go then to the hermitage, stay there for sometime [गृहीतपाथियो भव] until she becomes yours by the गान्धर्व form of marriage which does not require consent of the parents."

2. (a) The king likes the idea. The difficulty is to find some pretext to go there a second time. (b) तावत्—अवधारणे । Emphasises चिन्तय । (c) अपदिशति वक्षति अनेन इति अप + दिश + घञ् करणे = अपदिशः a pretext. तेन । ततोऽपि करणे । (d) आश्रमपदम्—आश्रमयति आश्रमन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे आश्रमः hermitage, तस्य पदम् the site of the hermitage. [e] This is the difficulty. An ordinary individual may come in and go out unnoticed. The case of kings is different. They know me here. If I go I must have some excuse to explain my visit.

3. (a) नौवार etc.—नितरां त्रियन्ते इति नि + इ + घञ् कर्मणि = नौवाराः wild grains, नि is lengthened by the rule,—"उपसर्गस्य चलि अमनुष्ये

बहुलत्"—The final of an उपसर्ग is irregularly lengthened when वञ् follows and the compound does not refer to a human being.

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो
रत्नराशौनपि विहाय अभिनन्द्यते । पश्य—
यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।
तपःषट्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१३॥

KING—Fool, quite a different king of rent these ascetics pay which is prized foregoing even heaps of jewels. Behold—Of kings the wealth which arises from the castes is perishable. The foresters give us the sixth part of their penance which is indeed imperishable.

नेपथ्ये—हन्त सिद्धार्थो स्वः ।

(In the Tiring room)—Ha ! We have gained our object.

राजेति । भाग एव इति 'भागधेयः' [स्वार्थे धेवप्रत्ययः] । एते तपस्विनः अन्यमेव प्राकृतैर्देयात् भिन्नमेव भागधेयं करम् [भागधेयः करो वलिः] इत्यमरः । निर्वपन्ति' ददाति यो' भागधेयः (उत्तरवाक्यास्थितत्वादव यच्छब्दसङ्ख्येदीपादान् नापेक्षते) रत्नानां मणीनां राशौ अपि' समूहान् अपि विहाय' परित्यज्य अभिनन्द्यते बहुमन्यते । कृतोऽयमुत्कर्ष इति चेत् 'पश्य'—

यदिति । अन्यः—नृपाणां वर्णेभ्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् क्षयि । आरण्यका नः' अक्षय्यं हि तपःषट्भागं ददति । व्याख्या—नृपाणां' राज्ञां वर्णेभ्यो' ब्राह्मणादिभ्यः यत् धनं' कररूपं वित्तम् उत्तिष्ठति' आदीयते (उदीयुर्लक्ष्मणिः) इत्यत्र ईहा-यहणात् अथ च ईहाया अभावात् नात्मनेपदम्) तत् क्षयि' विनाशि । आरण्यकाः' तपस्विनः नः' अस्माभ्यम् अक्षय्यं हि' चेतुमशक्यमेव ["क्षय्यजयौ शकार्थे" निपात्यते] तपसः षट्' षष्ठी भागः तपःषट्भागः' [अथ षट्शब्दस्य षडार्थत्वात् न संख्यात्मकं, "इतिविषये संख्याशब्दस्य कचित् पुरणार्थलक्षितम्" इति नियमात् । तेन "दिक् सखेयं सञ्ज्ञायाम्" इति नियमो न प्रवर्तते । ततः समासः] तं 'ददति' [ददातिः लटः अन्ति] । [तद्धनम्' (त-, न्या-)—तत् फलम्' (रा-, वि-, म-) ।

नेपथी इति—हन्त' हर्ष' । सिद्धः' सम्पन्नः अर्थः' प्रयोजनं ययोः तथाविधौ
स्वः भवावः । राजदर्शनार्थं चलितौ स्रगयां गतौ न वा इति सन्दिहनी न यातः
इति श्रुत्वा हृष्टो तापमौ एवम् ऊचतुः ।*

NOTES

1. निर्वपन्ति—निर् + वप + लट् अन्ति give [वपति—ते, उवाप—ऊपे
वप्यासि—मै, अवाप्नोत] ।

2. (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते । उद + स्वा takes आत्मनेपद
when it does not mean to 'get up', the rule being—उदीर्गुङ्क-
संविः । Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get
आत्मनेपद ; because, for the आत्मनेपद, the Varttika "ईहायामिति
बलव्यम्" requires the meaning to be 'to make an effort.' (b) वर्णेभ्यः
—From the four ऋद्दिन् class as distinguished from the forester
(आरण्याक) । अपदाने पञ्चमी । (c) चयि—चोद्यते इति चि + इति ताच्छील्ये
कर्मणि । (d) तपःषड् &c.—षट् here means षष्ठ, the sixth by the
maxim 'संख्याशब्दश्च' etc, see Tika. Hence it is not a संख्या and
the rule "दिक् संख्ये गणायाम्" does not apply. Thus षट् भागः
षड्भागः कर्मधा । तपसः षड्भागः तम् । [e] अचयाम् चेतुश्चकाम् इति
चि + यत् कर्मणि ल्याम् by निपातन in the rule "चयानयौ शकारार्थे" । The
usual form is चयिम् in the sense चेतुश्चकाम् । [f] आरण्याकाः—अरण्ये
भवा इति अरण्या + गुञ् by the rule "अरण्यान्तनुष्ये" । Nom to ददति ।

3. Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to in-
come as in यामात् शतमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income
as धन not as फल । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा (कथं दत्त्वा)—अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्त्रिभिर्भवि-
तव्यम् ।

KING—Ha ! By their deep and calm voice they are
bound to be ascetics.

(प्रविश्य) दौवारिकः—जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इसि-

कुमारौ पङ्क्तिहारभूमिं उवद्विदा [जयतु जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ] ।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious. (Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths have approached the ground at the door.

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

KING—Then let them enter without delay.

दोवारिकः—एषो पवेसेमि [एष प्रवेशयामि] (निष्क्रम्य ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो भवन्तौ [इत इतो भवन्तौ] ।

WARDER—Here, I am letting them in, (Going out and reentering with the hermit youths) This way, Sire, this way

राजीति । ('कर्णं दत्त्वा' श्रुत्वा, आह) 'धोरा' गम्भीराः 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च यस्वराः कण्ठध्वनयः तैः उपलब्धतैः ["इत्यभूत्तलचणै" इति तृतीया] तपस्विभिर्भोजितव्यम् । यथा धोराः प्रशान्ताश्च कण्ठस्वराः श्रुत्यन्ते, तथा मन्त्रेतापसा आगता इति भावः । जयन्ति । ऋषि चाम् कुमारकौ चेति ऋषिकुमारकौ तापसयुवाना 'प्रतिहारस्य' द्वारस्य 'भूमिं' देशम् 'उपस्थितौ' प्राप्ता ।

तेनेति । 'तेन हि' ततः 'तौ' 'अविलम्बितं' भङ्गितं यथा तथा 'प्रवेशय' । इत इति । हि 'भवन्तौ इत इतः' अस्यां दिशि उपसर्पन्तम् अतः राजा आसीत् ।

NOTES

1. धोर &c —धीर is deep. Compare "प्रमथमानास्तेवधीरनादिनीम्" । धीरप्रशान्तस्वरैस्सपस्वी is like जटाभिक्षापसः । Such voice, like matted locks, indicates तपस्वी । Hence इत्यभूत्तलचणै तृतीया ।

2. प्रतिहार &c.—प्रतिजयन्ते राजसकाशं नीयन्ते जना अस्मात् इति प्रति + ह + घञ् अपादाने = प्रतिहारः the gate तस्य भूमिः ।

3. अविलम्बितम्—विलम्बितं विलम्बः । भावे क्तः । अविद्यमानं विलम्बितं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— ।

4. एषः—Implies instant execution.

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दीप्तिमतीऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्वां स्पृशति वशिन्धारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or, this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens.

अहो इति । 'अहो' आश्चर्यं अव्ययम् । 'दीप्तिमतीऽपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुषः' विश्वसनीयताः विश्वासयोग्यता । असा भासुरमपि वपुः विश्वाससुतपादयति भयं नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्रय्यन् । 'उपपन्न' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभ्यः' कल्पादिभ्यः [अन्यादीभ्यश्चल्लयोगात् पञ्चमी] 'नातिभिन्ने अनतिभिन्ने ऋषि-कल्पं [नयद्वेन मज्जद्वेन "सुपसुपा" इति समासः] 'राजनि' दुष्यन्ते । [“एतदस्मिन्” (त-, न्वा-, म-)—“एतत्” (रा-, वि-) ॥ “ऋषिभ्यो नातिभिन्ने” (रा-, वि-)—“ऋषिकल्पं” (त-, न्वा-, म-)] ॥

अर्थाति । अन्ययः—अमुनापि सर्वभोगी आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता । रक्षा-योगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिन्ः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनि-रिति शब्दः चारणद्वन्द्वगीतः मुहुः द्वां स्पृशति । व्याख्या—“अमुना” राजा “अपि” ऋषिणा इव ‘सर्वः भोग्ये’ व्यवहृत्य व्ये ‘आश्रमे’ गृहस्थाश्रमे, ऋषिपत्नौ तपोवने, ‘वसतिः’ वैश्व

गृहम् [“वसन्ती रात्रिविज्जनीः” इत्यमरः] ‘अध्याक्रान्ता’ अधिकृता । ‘रक्षायां’ प्रजा-
पालने ‘योगात्’ व्यापारान् ‘अथमपि’ ऋषिरिव प्रत्यङ् तपः सुकृतं ‘सञ्चिनीति’ अर्जयति
‘वशिन्’ लोकेशस्य आत्मेशस्य च ‘अस्यापि’ ऋषिरिव ‘किवलं राजन्’ इति शब्दः ‘पूर्वो’
यस्मात् तादृशः ‘पुण्यः’ पवित्रः ‘सुनिरिति शब्दः’ आख्या ‘चारणयोः’ वैतालिकयोः, देव-
गायनयोर्वा ‘दन्ने’ युष्मिन् ‘गीतः’ सन् ‘सुहृः’ वारं वारं ‘द्यां’ स्वर्गं स्पृशति’ अधि-
रोहति । ऋषिरिवाथमात्रमवाप्नोति तपश्चरणशीलः भेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषिः
राजपि इत्येतावदेव । अतोऽहं व्रजामि ‘ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि’ इति ।

NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c.—Sages are of august appearance ; yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence, like that of sages his appearance too is confidence-creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a ऋषि ।*

2. (a) अध्याक्रान्ता &c.—This is the first point of resemblance with a sage, viz. the king has an आश्रम which is the resort of all. (b) रक्षायोगात् &c.—Sages practice तपस् । So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is वशिन् like a sage. The sage is वशिन् because he is जितेन्द्रियः । This king is doubly वशिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. “वशः परवशं विधु” इति कौषः । He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, “दुःखेऽवगृह्णामनाः सुखिषु विगतस्पृहः । बोतरागभयक्षोभः स्थितधीर्मुनिरुच्यते” । (d) With these three points of agreement and only one difference (‘केवलं राजपूर्वः’) he is truly ऋषिभ्यो नातिभिन्नः । (e) दन्—इति is duplicated and by निपातन becomes दन् । ‘पूर्वपदस्य च अध्यागे निपात्यते । उत्तरपदस्य च अलम्”—Bhashya. Neuter by usage क्षीरत्वं लोकात् “अत्यन्तसहचरिति लोकविज्ञाति इत्यमितुपसंख्यानम्” । Bards always (अत्यन्त) appear two together सहचरित before kings. Hence they are अत्यन्तसहचरित । Also they are लोकविज्ञात ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयः—गोतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

SECOND H.—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H.—Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमर्द्धशिखामसौमां धरिच्छोम्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा वद्धवैरा हि देव्यैर-

अस्याधिजे धनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे ॥१५॥

SECOND H.—Well, then it is no wonder that this person with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of purubata Indra. (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Purubuta).

गौतमति । हे 'गौतम' किम् अयं सः प्रांसङ्गः 'बलभिदः' इन्द्रस्य 'सखा' ["राजादः-सख्यभ्यटच्" इति टच्] दुष्यन्तः इति काकुः ।

अर्थति । अथ किम् इति स्त्रीकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

ननेति । अन्यः—तेन हि नगरपरिघप्रांशुवाहः अयमेकः उदधिशामसौमां कृत्स्नां धरित्रीं भुनक्ति, देतैः वद्धवैराः हि सुराः समितिषु अस्य अधिजधनुषि पौरुहते वज्रे च विजयमाशंसन्ते, [इति] यत् एतत् न चित्तम् । यद्वा—सुरा समितिषु पौरुहते वज्रे [सति] अस्य अधिज्यं धनुषि विजयमाशंसन्ते च [इति] यत् एतत् न चित्तम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकी अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर-परिघः' पुरागेला इव 'प्रांशु' इददीर्घीं वाह्यं भुजौ यस्य सः [अयं विशेषव्यहारेण हेतु-व्यासः] 'अयम् एकः एकलः' 'उदधिः' सागर एव 'शामा' नीला 'सौमा' यस्य ताम्

[“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति डाप् । उपसर्जनञ्स्वः । ततटाप्] ‘कृत्स्ना’
समयां ‘धरित्रीं’ भुव’ भुनक्ति’ पालयति, ‘दैत्यैः’ असुरैः सह ‘वज्रं’ वद’ ‘वैरं’ विरोधः
येषां तथाविधा ‘हि सुराः’ देवाः । यतो वज्रवैरास्तात इत्यर्थः । [हि हृती च] ‘समि-
तिषु’ युङिषु दानवयुङिषु ‘अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘अधिज्ये’ दनगुणे ‘धनुषि’ पुरुङ्गतस्य इन्द्रस्य
इदं ‘पौरुङ्गतम्’ ऐन्द्रम् । तस्मिन् ‘वज्रे’ च विजयम्’ अरिपराभवम् ‘आशंसन्ते’
सम्भावयन्ति विजयाशंसां स्थापयन्ति इत्यर्थः इति ‘यत् एतत् न चिच्च’ न आश्चर्यम् ।
यदा—‘सुराः समितिषु पौरुङ्गते वज्रे सति वज्रमनादृत्य [“षष्ठी चानादरे” इति अना-
दरे भावलक्षणे सप्तमी] ‘अस्य अधिज्ये’ धनुषि विजयमाशंसन्ते च’ [अयं भुनक्ति सुरा
‘आशंसन्ते’ च इति समुच्चये चकारः] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एवविधे देहेतुकर्षे
सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः । [“समितिषु सुराः” [त-, न्या-, वि-, म-] — “सर-
युवतयः” [रा] ॥ ‘वज्रवैरा’ [रा-, वि-] “ सक्तवैराः (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. वलमिन् &c.—वलं तदाख्यामसुरं भिनक्ति दारयति वज्रेण तं निहन्ति इति
वल + भिद् + क्तिप् = वलमिन्; the slayer of वल । A proper name of
Indra.

2. अथ किम् — This is a compound अव्यय indicating assent
अभ्युपगमम् ।

3. (a) उदधि &c.—By the rule “उदकस्योदः संज्ञायाम्,” उदक
becomes उद when leading in a compound which is a संज्ञा ।
Hence उदकानि धौयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि अधिकरणे संज्ञायाम् =
उदधिः the sea. सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary. श्यामा सीमा
श्यामसीमा blue boundary. कर्मधा— । उदधिः, श्यामसीमा यस्याः ताम् । (b)
धरित्रीम्—धरति इति धृ + इत् कर्त्तरि + लोष् स्त्रियाम् (गौरादि) the earth.
(c) नगरं &c.—परिहन्वते अनेन इति परि + हन् + अप् करणे = परिचः the
bar of city gates. “परिघोऽस्त्रौ योगमन्दे परिघातेऽंगलिऽपि च” इति श्रुतिः । हन्
becomes च by the rule “परौ घः” । नगरस्य परिचः । स इव प्रांय long
and stout like the bar of the city-gate. उपमानकर्मधा । तादृशी वाङ्म-
यस्य । This gives the reason why it is not strange that this
person lords it over the whole earth, and is invited to succour
the gods. With such powerful arms all this is expected of

him. (d) मुनक्ति—guards. “मुजोऽनवने”—मुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard ‘to protect’ (अवन) । Here the meaning is ‘to guard’ hence मुनक्ति not मुञ्क्ते ! Compare “उमुजे पृथिवीपालः पृथिवीनेव कियलाम्” in the sence ‘to enjoy’. (e) आशंसन्ते—They expect. In this sense शंस is always preceded by आ and is आत्मनेपदी । “आशंसता वागमति” इषाङ्” has शव् with a different root आ+शंस, which means to tell’ and is परस्मैपदी । (f) सन्तिष्ठ—सम्भूय यन्ति आसू इति सम्+इ+क्तिन् अधिकरणे = सन्तिष्ठ; battles.

4. Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c. because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In fact तेन हि makes what has gone before the reason for what follows, Thus if this (अयम्) be the man, then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these. I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king’s bow superior to even Indra’s thunderbolt. With धनुषि विजयमाशंसन्ते, compare ‘निदधे विजयासंसां चापि सीताञ्च लज्जते’—Raghu.

5. Reading. [a] सन्तिष्ठ सुराः seems better than सुरयुवतयः because it is more natural to speak of the males of one country सुराः as in enmity with the males दैत्यैः of another country—सुराः दैत्यैर्वधवैराः is perfectly natural. सुरयुवतयो दैत्यस्त्रीभिर्वधवैराः may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैर्वधवैराः is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिर्वधवैराः । वैराचरण is not a famine characteristic at all.*

[b] सन्तवैराः gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the style. 'आशंसन्ति' समितिषु सुराः सक्तशैरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoil the वैदर्भीरीति which prevails in the sloka.

उभौ (उपगम्य)—विजयस्व राजन् ।

BOTH H. (Having approached)—Be thou victorious, O king.

राजा (आसनात् उत्थाय)—अभिवाद्ये भवन्तौ ।

KING—(Rising from his seat)—I salute both of you.

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरतः) ।

BOTH H.—Blessing to thee (They offer fruits).

राजा (सप्रणामं परिगृह्य)—आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow)—I solicit commands.

उभाविति । 'उप' समीपे गत्वा 'उपगम्य' । विजयस्व' इति ["विपराभ्यां ज्ञेः" इत्यात्मनेपदम्] । अमीति । 'भवन्तौ अभिवाद्ये' नमांसि ।

स्वस्तीति । भवते स्वस्ति' सङ्गल' भवतु ["नमः स्वस्ति—" इति चतुर्थी] ।

फलति । रिक्तहस्तेन राजदण्डं न निषिद्धम् इति फलानि गृहीत्वा आगतौ तौ तानि राज्ञे 'उपहरतः' प्रयच्छतः ।

राजेति । ['प्रणामेन' प्रणम्या सङ्ग 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य 'आह'] ॥

आज्ञामिति । 'आज्ञा' निदेशं श्रोतुम् 'इच्छामि' इति कृत्वा भवन्तौ तौ प्रयामि ब्रूतम् ["आज्ञामिच्छामि" [दि-, म-]—"आज्ञापयितुमिच्छामि" [रा-]] ॥

NOTES

1. विजयस्व—No enemy is referred to. It is better taken as अकर्मक in the sense—'Do you prosper'.

2. अभिवाद्ये—The merit accruing from salutation goes to the agent. Hence "णिचय" इति कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफलं आत्मनेपदम् ।

3. फलानि उपहरतः—Kings have to be approached with some sort of present. "रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्" । Compare—

* Adopted by Prof Gajendragadkar

“हेयङ्गवीनमादाय घोषवहातुपस्थितान्”—Raghu. “सीपायनोपस्थितलोकपालम्”—Bhatti, &c.

4. चाज्ञापयितुमिच्छामि for आज्ञामिच्छामि is unnecassarily round-about. the king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair.

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्थः, तेन भवन्तं प्राथयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा—क्रियाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महषेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविधमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथौक्यितामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer.

राजा—अनुगृह्येतेऽस्मि ।

KING—I am favoured.

विदूषकः (अपवार्य) एसा दाणिं अणुऊला दे अवभत्यणा [एषा इदमोमनुकूला ते अभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now the request is favourable to you.

विदित इति । इह तिष्ठतीति ‘इहस्थः’ अत्र स्थितः ‘भवान्’ आश्रमे सीदन्ति इति ‘आश्रमसदः’ तपोवनवासिनः (“सुतसुद्धिषः—” इति क्लिप्) तेषां ‘विदितः’ ज्ञातः तस्मान्ने क्तः । “क्तस्य च वक्तृमाने” इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी] । भवान् अव

ने जानन्ति ‘तेन हेतुना’ ते भवन्तं प्राथयन्ते—

तर्तेति । 'तत्रभवतो' मान्यस्य 'मङ्ग्यैः कण्वस्य' सन्निधिरिव 'सान्निध्यम्' समीपस्थितिः । 'असान्निध्यात्' दूरास्थानात् (हेतौ पञ्चमी) 'रक्षांसि नः इष्टे' यागस्य विघ्नम् उत्पद्यमानं जनयन्ति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपयाः' का अपि अनिर्दिष्टसंख्याः (कतिपयशब्दः अनिर्दिष्टसंख्यायै अनुवृत्तपत्रं प्रातिपदिकम्) 'रात्रौः' (अच् समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) 'सारथिद्वितीयेन' सारथिसङ्गाद्येन 'भवता आश्रयः' कण्वस्य अनुपस्थितौ अधुना 'असनाथः' अनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषेति । 'अपवायै' अन्यैः अयत्तम् उच्चार्य आह ।

एषेति । 'एषा अभ्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थना 'इदानीम्' अस्मिन् अवसरे ते 'अनुकूला' सपत्न्या, आश्रमप्रवेशशुभादिनी ["एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना" (रा-, वि-, म-)—"एष इदानीं भवतीऽनुकूलो गलहस्तः" (त-, ग्वा-)] ॥

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रमसदः which is got from आश्रमसदाम् by विभक्तिविपरिणाम । It is वाच्यार्थं hence द्विकर्मक one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down. This इति refers to the whole of तत्र भवतः...क्रियतामाश्रमः ।

2. किमाज्ञापयन्ति—This is an interruption. The word प्रार्थयन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word आज्ञापयन्ति (they command).

3. (a) असान्निध्यात्—सम् + नि + धा + कि भावे = सन्निधिः presence. सन्निधिरिव इति सन्निधि + यञ् स्वर्य = सान्निध्यम् । न सान्निध्यम् । नञ् तत् । तस्मात् । (b) रक्षांसि—Rakshasas. This also takes a स्वाधिकप्रत्यय, viz अच् giving राक्षस in the masculine. सान्निध्य and राक्षस are instances of a स्वाधिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine (सन्निधिः) to neuter, and in the second from neuter (रक्षांसि) to masculine. कचित्स्वाधिकः प्रकृतितौ लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते (c) यज + क्तिन् करणे भावे वा = इष्टिः sacrifice. विद्वन्ते अनेन इति वि + हन + क् करणे घञर्थे = विघ्नः obstruction (d) कति &c.—The वाचस्पत्युः derives कतिपय from कति with अयच् and the augment पुक् । But the rule "प्रथमचरमतयात्प्राङ् कतिपयनेमाय" seems to be against this

There तय stands for अयच्, i. e. अयच् प्रत्ययान्त words. So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sutra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक् either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक)। Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवत्तुल्यं संख्या" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as भूरि, कतिपय, &c. are not to be taken as संख्या। "अनियतसंख्यावाचिनां चैत संख्याकार्थं स्यात् तर्हि बहुगणयोरिव"—Jnanendra Bhiskshu. "भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते"—Vrittikara. "कतिपयशब्दो न संख्या"—Ibid. Hence कतिपया रावयः समाहृता इति कतिपयरावि + अच् समासान्त = कतिपयरावः in the masculine by the rule 'रावङ्गाहः पुंसि'। "संख्यापूर्वं रातं क्लीबम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked. For the same reason the समासान्त affix अच् has to be attached by योनिविभाग from the rule "अच् प्रत्यन्त्वपूर्वात् सामलोचः" and not by "अहःसर्वे कदेशसंख्यातपुङ्गाच्चरातः"। *Prof. Gajendragadkar adopts these details except he prefers कतिपया रावयः यथिन् स कतिपयरावः कालः—a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रावि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c. Comp. "सायन्नने सवनकर्माणि" (Act. III). Hence the compound should have रावि prominent in it. Prof. G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रावि।

The reason for Prof. G's preference is that he thinks कतिपयाः रावयः समाहृताः must make a द्विगु of कतिपयाः and रावयः whereas कतिपय not being a संख्या, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the द्वन्द्व compound संसर्गकालम्। In a तत्पुरुष the rule "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यते समाहारे एव।

ought of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not ed by Prof. Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a द्विगु) of कतिपयाः and रात्रयः । The idea being a collective one (समाहार) we have singular. “अन्यथापि च दृश्यते... दीर्घरात्रः समरात्रः अरात्रः । तदेतत् सर्वं योगविभागं कृत्वा साधयन्ति”—Vrittikara. (e) सारथि &c.—सारथिना द्वितीयः or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4. अनुकूल—अनुगता कुलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favour- (प्रतिकूल) if away from it.*The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are ! They request you to come !*

5. Reading—“अनुकूलो गलहस्तः” is proverbial (लौकिकोक्तिः) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one’s advantage (i. e. when a thief is turned out instead of being made over to the police), the turning out becomes to him अनुकूलो गलहस्तः । Here a task is so to the king ; he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets, an अनुकूलो गलहस्तः । The plesantry suits very well the character of the king’s smile, however (See राजा स्मितं कृत्वा below), - points to plesantry and favours the reading अनुकूलो गलहस्तः ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, महचनादुच्यतां सारथिः
सवाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow.”

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उभौ (सहषम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy]—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed."

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely.

राजपि । 'रैवतक' इति दोवारिकनाम । बाणासनेन धनुषा 'सह रथम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'मद्यचनात्' मद्यचनमदुक्तिम् अवलम्ब्य (व्यपलोपे कर्मणि पञ्चमी) 'सारथिः उच्यताम्' ।

अन्विति । अन्वयः—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि अनुवर्त्तिणि तद्वर्तितचारिणि इत्यर्थः 'त्वयि इदम्' तापसवचनकरणं युक्तरूपम् 'अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः) । कुत इत्याह—'पौरवाः' तत्रैव पूर्व राजानः 'आपन्नानां विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभावः तदेव 'सवाणि' यागाः तेषु दीक्षिताः खलु' धृतव्रता एव । आरणाकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजर्षीनामपि अवश्याकर्त्तव्यं सवमस्ति, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सवस्य नाम । तेन हि भीतानां भयमपगच्छति । तत् पौरवस्य यत् अस्माकं भयनिरासार्थं यतसे सुसदृशं त एतत् ।

गच्छामिति । 'भवन्तौ पुरो गच्छतां' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्त्तताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वक् भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वगन्तव्यमनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः) 'आगतः एव' आश्रमं प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =

अनुकारी one who follows well. तस्मिन् । [b] इदम्—This i. e. readiness in succouring the distressed. [c] आपन्न &c.—आ + पद् + क्त कर्त्तरि = आपन्नाः the distressed. भयस्य अभावः अभयम्—Absence of danger, अव्ययौ—। तस्य सद्वाणि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्वं + छि (०मी) + असि स्वार्थे = पुरम् First, पूर्व is changed into पुर् by the rule 'पूर्वाधरावराणाम् असि पुर् अध् अवचैषाम् ॥ (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps. अव्ययौ—। Amara makes this mean a follower. But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent. Thus 'अनोवाः प्रतिगृह्णन्तान्ध्यानुपदमाश्रयः'—Raghu. For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम् । प्रादितत्—। This gives us a विशेष्यलिङ्ग word and not an अव्यय like the former.

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्ता)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

KING—Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पदम् सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्ततेन विन्दूवि ण अवसेसिदो [प्रथमं सपरिवाहम् आसीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः] ।

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing. Not even a drop is now felt at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्त्तिष्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me.

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खदोमिह [एष राक्षसाद्र-क्षितोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति । 'प्रथमम्' इतः पूर्वं मे कुतूहलं 'परिवाहेण' परितो निर्गमनेन 'सह'

वर्त्तमानम् 'आसीत्' । मदीये शरीरे कुतूहलं न नाति न किन्तु परितः प्रसृतमेवासीत् । 'इदानीम्' अधुना 'राक्षसानां वृत्तान्तेन' कथया 'विन्दुरपि' कुतूहलस्य अणुः अपि न अवशिष्टः न स्थितः ।

मेति । 'मा भैषीः' भयं मा गमः ("माङ्गि लुङ्" इति भीधातोः भविष्यति लुङ्) । 'ननु' इत्यसहने आक्षेपे इत्यर्थः । 'मत्समीपे' सम पार्श्वे 'वर्त्तिष्यसे' स्थास्यसि तत् कुतस्ते भयम् ।

एष इति । 'एष' इति अविलम्बतसूचनम् । 'राक्षसात्' (जातवैकवचनम् । भय-हीनोत्तरपादाने पञ्चमी) 'रक्षितोऽस्मि' । यदि त्वत् समीपे, तत् रक्षित एवाहं का भीतिः ।

NOTES

1. (a) अपि—This implies प्रश्न question. "गङ्गासमुच्चयप्रवणशङ्का सञ्भावनास्वपि" इत्यमरः । (b) कुतूहलम्—Curiosity. "रम्यवस्तुसमाप्तौ के कौलता स्यात् कुतूहलम्"—Darpana. It gives कौतूहलम् with अण् स्थायि ।

2. (a) परतो वहनम् इति परि + वह + घञ् भावे = परिवाहः or परीवाहः overflow. तेनेसङ्गं यथा तथा । Adverb. (b) राक्षस &c —अनुक्तिं कर्त्तरि-दतीया । Thus राक्षसवृत्तान्तः विन्दुम् अवशिष्टितवान् = राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अवशिष्टितः । (c) अवशिष्टितः—अव + शिष्य चुरादि + क्त कर्मणि is left. (d) The metaphor is from the case of liquid overflowing from a reservoir. Overflow is always of what is in excess, and hence it stops soon, leaving the vessel full. But now the news of Rakshasas being about has let the whole out, not a drop is left !*

3. वर्त्तिष्यसे—वृत् + लृट्, स्वसि । Optionally वर्त्तस्वसि in the परस्मैपद । "इदंभाः स्वसनीः" इति परस्मैपदविकल्पः स्वस्वसि च परतः । In the परस्मैपद we have no इट् by the prohibition 'न इट्प्रत्ययः' ।

(प्रविश्य) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजयप्यत्याणं अवेक्षति । एस उण् णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनाम् आणत्तिहरः करभक आगतः] ।

WARDER (Entering)—The car, ready, is bidding Sire's start

*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

for victory, but here is Karabhaka come from the town bearing the queen's orders.

राजा (सादरम्)—किमम्बाभिः प्रेषितः ?

KING—(Eagerly) Sent by mother?

दौवारिकः—अह इ [अथ किम्] ।

WARDER—Just so.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

KING—Well, let him in.

दौवारिकः—तद् (तथा) । (निष्क्रान्त्य करभकेण सह प्रविश्य) एसो भट्टा, उवसप्प [एष भर्ता उपसर्प] ।

WARDER—As Sire commands. (Going out and reentering with Karabhaka) Here is Sire. Approach.

सज्ज इति । रथः सज्जः' गमनाय सज्जितः सन् 'भक्षुः' स्वामिनस्ते 'विजयाय' राजसज्जयाय 'प्रस्थानम्' अपेक्षते । 'एष पुनः अथ' तु 'देवीनां' राजमातुः (गौरवे बहुवचनम्) 'आज्ञप्तिम्' आदेशं 'हरति' वहति इति 'आज्ञप्तिहरः' ("हरतेरनुबन्धः" इति अथ प्रत्ययः) 'करभकः' तन्नामकः भूत्यः 'नगरात् आगतः' अत्र प्राप्तः ।

राजोति । ('आदरेण' औत्सुक्यात् सह 'आह') 'अम्बाभिः' माता (गौरवे बहुवचनम्) ।

नन्विति । 'ननु' सन्धौ । 'प्रवेश्यताम्' कथं विलम्बः क्षियते ।

एष इति । 'उपसर्प' समीपं गच्छ ?

NOTES

1. सज्जः—सज्जति सज्जते वा इति सज्ज + अच् कर्त्तरि = सज्जः ready. (b) पुनः Indicates भेद, i.e. a hitch. The car is ready for the hermitage, (but पुनः) you cannot start without attending to what the queen-mother commands. (c) आज्ञप्ति &c.—आ + ज्ञप् + क्तिन् भावे = आज्ञप्तिः command आज्ञा । तां हरति इति आज्ञप्ति + ह + अच् कः = आज्ञप्तिहरः messenger.

2. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सम्भ्रम । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारि च सम्भ्रमे” इति मेदिनी । प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक and thus censure him. Why does he not come in ? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in ? प्र + विश् + णिच् + लोट् ताम् कर्मेणि ।

करभकः—जिदु जिदु भद्र । देवी आणवेदि, आआमिणि चतुर्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उपवासो हुविस्सदि । तहिं दौहाउणा अवस्सं भम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्त्ता । देवी आआपयति आगामिनि चतुर्थदिअसे पुत्तपिण्डपालणो नाम उपवासो भविस्सति । तत्र दौर्घ्यायुषा अवश्रं वयं सम्भावयितव्या इति] ।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तुपस्त्रिकार्यम् इतो गुरुजनान्ना । हयमपर-
नतिक्रमणोयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable, What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कु रिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति । ‘आगामिनि चतुर्थे दिअसे पुत्तपिण्ड’ पाल्यते’ अनेन इति ‘पुत्तपिण्ड-

‘पालनी नाम’ [“करणाधिकरणयोश्च” इति करणे लुट्] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तत्र’ तस्मिन् उपवासी ‘दीर्घायुषा’ आयुधता भवता ‘अवशः’ वयं सम्भावयितव्याः स्त्रीपस्थित्या सम्मानयितव्याः—‘इति देवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिण्डपालनी नाम” (त-, न्या, म-)—‘प्रयुक्तपारणो मे’ [रा-, वि-] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां काव्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्यतः ‘गुरुजनस्य’ मातुः ‘आज्ञा’ । ‘इयमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुलङ्घनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात् । ‘अत्र’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिबिधेयं’ प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्कुरिति । यथा इतः पूर्वं विशङ्कुर्नाम राजा “अधोयाहि” इति इन्द्रोक्तः “ऊर्ध्वं गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मध्ये एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [अन्तरा] [त-, न्य]—“अन्तराले” [रा-, वि-] ॥

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that जप् of the चुरादि class would give आज्ञपयति like अज्ञप्ति above. Then again we should have आज्ञप्ति with ज्ञा + णिच् । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालनं is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालनं is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading,—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रवृत्तपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

२. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सम्मत् । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारि च सम्मत्” इति मेदिनी । प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करमक and thus censure him. Why does he not come in ? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in ? प्र + विश् + णिच् + लोट् ताम् कर्मणि ।

करभकः—जिदु जिदु भद्रा । देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो हुविस्सदि । तहिं दौहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्त्ता । देवी आआपयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्तपिण्ड-पालनो नाम उववासो भविष्यति । तत्र दौर्वायुषा अवशरं वयं सम्भावयितव्या इति] ।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपस्त्रिकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा । ह्यमपर-नतिक्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable. What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्क विअ अन्तरा चिट्ठ [त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति । ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्डं पात्यते’ अनेन इति ‘पुत्रपिण्ड-

‘पालनी नाम’ [“करणाधिकरणयोश्च” इति करणे लुट्] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तव’ तस्मिन् उपवासे ‘दोर्वायुषा’ आयुष्मता भवता ‘अवशः’ वधं सम्भावयितव्याः स्त्रीपक्षित्या खन्धानयितव्याः—‘इति दैवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिण्डपालनी नाम” (त-, व्या, म-)—“प्रयुक्तपारणी मे” [रा-, वि-]] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां कार्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्यतः ‘गुरुजनस्व’ सातुः ‘आज्ञा’ । ‘इयमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुज्ञङ्गनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात् । ‘अत्र’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिविधेयं’ प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्कुरिति । यथा इतः पूर्वं विशङ्कुरां नाम राजा “अधोयाहि” इति इन्द्रियोक्तः “ऊर्ध्वं गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मध्ये एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [‘अन्तरा’ [त-, व्या]—“अन्तराले” [रा-, वि-]] ॥

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that अप of the चुरादि class would give आज्ञपयति like चञ्चपति above. Then again we should have आज्ञापति with ‘ज्ञा + णिच्’ । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालनं is the opposite of पिण्डलोपः । पिण्डलोपः occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालनं is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.*

2. Reading.—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रव्रतपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

over पुत्र plays a prominent part in this vow as is evident from "तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति"—Infra. All these considerations point to पुत्रपिण्डपालन as the more likely reading.

3. विशङ्कु, &c.—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (अक्षर) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest,

राजा — सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादहं धीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्तय) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्त्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness,

सत्यमिति । 'सत्य' तत्त्वतः 'अनाकुलः' स्थिरः 'आकुलः' अस्थिरः 'भूतोऽस्मि' जातोऽस्मि ।

कृत्ययोरिति । अन्वयः—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिष्ठतं स्रोतीवहः स्रोतो यथा, द्वेधौभवति । व्याख्या—‘कृत्य’ कार्यम् [“विभाषा कृत्योः” इति ऋषः] । ‘कृत्ययोः’ कार्ययोः इष्टविघ्ननिवारणमाहसम्भाषणरूपयोः भिन्नौ देशौ ययोः तत्त्वात्, भिन्नस्थाने कर्तव्यत्वात् [हेतौ पञ्चमी] ‘मे मनः’ चेतः ‘पुरः’ अघटः ‘शैले’ पर्वते ‘प्रतिष्ठतं’ प्राप्ताघातं ‘स्रोतः’ प्रवाहः ‘वहति’ या सा ‘स्रोतोवट’ नदी [“किप् च” इति क्तिप्] तस्याः ‘स्रोतो यथा’ प्रवाह इव । द्विविभागविशिष्टं द्वेधं [अधिकरणविधाले धमुश्च] स्थायै उः । ततो मत्वर्थयोश्च । अर्द्धं द्वेधं सम्पद्यमानं भवति “द्वेधौभवति” विधाविभक्तस्य भावं धत्ते [“शैले” (रा-, वि-)—“शैलैः” (त-, व्या-, म-)] ॥

विचिन्त्येति । ‘विचिन्त्य’ ध्यात्वा, कर्तव्यमवधारय्य इत्यर्थः आह—‘पुन’ इति पुन-रुपेण ‘प्रतिगृहीतः’ स्वीकृतः । ‘अतः’ अस्मात् कारणात् । ‘भवान्’ इतः ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘प्रतिगृह्य’ नगरं गत्वा ‘तपस्विनां कार्ये’ ल्यप्’ व्यासक्तं ‘मानसं मनः’ स्थायै अण् यस् तयाविधं ‘माम्’ आविद्यं मावे विनाशाय ‘तदभवतीनां’ मातुः [गौरवे बहु-वचनम्] ‘पुनस्य कार्ये’ कृत्यम् ‘अनुष्ठानं’ कर्तुम् ‘अर्हति’ योग्यो भवति । पुन-स्थानीयस्य सम्प्रति पुनकृत्यं कुरु ।

NOTES

1. (a) द्वेधौ &c.—द्वयोः स्थानयोः स्थितिः इति द्वि + धमुश्च = द्वेधम् which is मान् and अव्यय । द्वेधम् एव इति द्वेधम् + उ स्थायै = द्वेधम् in the neuter and अकारान्त । This means “division into two”. द्वेधम् अस्ति अस्य इति द्वेध + अण् मत्वर्थे = द्वेधम् having two divisions. Or द्वि + धमुश्च = द्वेधम् divided into two अधिकरणक वस्तु । तदेव इति द्वेधम् + उ स्थायै = द्वेधम् &c. as before. (b) The comparison is of (i) मे and स्रोतीवहः, (ii) मनः and पुरः प्रतिष्ठतं शैले स्रोतः । In both the cases (मनस् and स्रोतस्), the result is द्वेधौभवन्म् । This result is due to कृत्ययोर्भिन्न-देशत्वम् in both cases. When applying to स्रोतस् we take कृत्य to mean क्रिया, i. e. प्रवहण flowing, and note that this (प्रवहण) takes in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock.

2. Reading—शैलैः refers to several rocks, But then the stream is divided into more than two parts. शैले is better.

3. तपस्वि &c. — तपस्विनां कार्यम् । तस्मिन् व्ययम् । सहस्रपति समासः । तादृशं मानसं यस्य तम् । वद— ।

विदूषकः—ए क्खु मं रक्खोभीरुअं गण्हेसि [न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas ?

राजा—(सस्मितम्)—कथमेतद्वति सम्भाव्यते ।

KING [With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह रात्राणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger brother of the king has to go.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रि-
कांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided.

विदूषकः—तेन हि जुवराओम्हि दाणिं संवृत्तो [तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprince.

नैति । 'न खलु' (खलु प्रत्रे) 'मां रक्षोभाः भीरुः' भयशीलः 'रक्षोभीरुः' । 'स एव रक्षोभीरुकः' [स्वार्थे कः] तथाविधं गणयसि सम्भावयसि ।

कथमिति । 'भवति' भवद्दृष्टये एतत् रक्षोभीरुत्वं न गणनं कथं सम्भाव्यते' युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि । इति परिहृतासक्तिः ।

यथेति । 'रात्रः अत्रात्रः' कनीयान् भ्राता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं' गन्तुमुचितं तथा गच्छामि [भविष्यत्सामीप्ये लट्] । [गच्छामि" (रा-, वि-) —"गमिष्यामि" (स-)] ॥

नन्विति । ननु तपोवनस्य उपरोधः पौष्टा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति',

हेतोः 'सर्वान् अनुयायिकान्' अनुयायिनः 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' प्रेरयामि ।
अनुचरैर्हतस्त्वं राजानुज इव गच्छति इति किं वक्तव्यम् ?

तेनैति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन सत्कारेण 'युवराजः' कुमारः
संवृत्तोऽस्मि ।

NOTES

1. रक्षोभीरुकम्—See Tika, The कन् my also be had कृतमिति ।
Thus कुम्भितो रक्षोभीरुः रक्षोभीरुकः ।

2. राजानुजेन—अनु पश्चात् जात इति अनु + जन + ऊ कर्त्तरि = अनुजः, a
younger brother. राज्ञः अनुजः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

3. (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent. The jester wants to go
with a retinue suitable to his position as the younger brother
of a reigning prince. The king notifies assent saying that all
attendants go with him 'प्रश्नावधारणानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । (b)
अनुयायिकान्—Followers. See Act I. अणिकर्त्तृः कर्मसंज्ञा ।

4. युवराज—युवां राजा the young prince. 'राजाहःसखिभाटच्'—
इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं वटुः । कदाचित् अस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्ये—(विदूषकं हस्ते
गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य ऋषिगौरवादायम् गच्छामि । न
खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः । पश्य—

क्व वयं क्व परोक्षमन्त्रयो मृगशवैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थं न न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some
time relate my desire to the ladies of the inner appartments,
Well I will tell him this. (Taking Vidushaka by the hand—
Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the
sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl.
Friend, think where we are and where the person grown with
fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered
in jest be taken as the very truth.

विदूषकः—अहं इ (अथ किम्) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All).

द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । 'अयं वटुः' साधवकः 'अपलः' बाबालः । 'कदाचित्' कदापि 'अपलाकं' प्रार्थनां शकुन्तामिलापम् 'अन्तःपुरेभ्यः' अन्तःपुरःस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तात्-
स्यात् ताच्छब्दाम् । सम्प्रदाने अतुर्थी] 'कथयेत्' वंसेत् [सम्भावनायां लिङ्] ।
'भवतु एवम्' ईदृशम् 'एनं' विदूषकं 'वत्स्ये' कथयिष्यामि । एवमुक्त्वा एनं वक्ष्यामि ।
'वयस्य ऋषीणां यत् गौरव' मद्दिमा तस्मात् हेतोः अहम् 'आश्रमं' गच्छामि । न खलु
सत्यमेव मम तापतकन्यायाम् 'अमिलाषो वसते' ।

क्वेति । अन्वयः—सखे वयं क, स्रगशावैः समम् एषितः परोक्षमन्त्रलो जनः क
—पश्य । परिहासविजल्पितं वचः परमार्थेन न गृह्यताम् । व्याख्या—सखे वयस्य
साधव्य 'वयं' राजचक्रवर्तिनः 'क' कुत्र वर्तमानौ, 'स्रगशावैः' हरिणमिश्रभिः 'समं' सह
'एषितः' प्रवृद्धः 'परोक्षः' अतीन्द्रियः 'मन्त्रयः' कामी यस्य तथाविधः अविदितमदनवेदनी
'जनः' शकुन्तलादृपा व्यक्तिः 'क' कुत्र वर्तते 'पश्य' निपुणं विभावय [दर्शनमव ज्ञान-
मात्रम्] । आवयोर्मेघदन्तरं कुतः प्रवयः इति द्वौ कृशब्दौ सूचयतः । यद्येवं किमिदं
जल्पितं भवता इत्याह—'परिहासिन' कौतुकेन 'विजल्पितं' विविधं 'वचः परमार्थेन'
सत्येन सत्यरूपेण 'न गृह्यतां' न निर्वोद्यताम् । ["समनेषितः" [रा-, वि-, म-]—“सह
वर्तितः” [त-, न्या-] । “विजल्पित” [रा-, वि-, म-]—“विकल्पित” [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. वटुः—Literally it is a Brahman boy. Compare “वटुपरिषद्”
पुण्यश्लोकः अथैव समाजवन्” —Uttara. The jester is thus referred to
perhaps owing to his childishness. Sometimes it implies निन्दा
as in “निवाय्यताम् आलि किमम्ययं वटुः”, “किं रे वटु रिल्लधिचिपसि” &c.—

2. (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिगौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages.
Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् हेतोः पञ्चमी
(b) खलु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न
and the second सत्यम् ।

3. (a) वयम्—Applies to kings in general. (b) परोक्ष &c.—मननम् इति मन + क्तिप् भावे = मत् consciousness. मयतीति मय + अच् कर्त्तरि मयः the destroyer, मती मयः मनायः the destroyer of consciousness. A propername of Cupid. शेषवद्वा समासः। This is Bhanuji's derivation. अचि means generally any इन्द्रिय। "इति-विषये सर्वनिन्द्रियमचिशब्दो वक्ति" इति कैयटः। Hence परत्वम् अष्टानाम् इति पर + अचि + टच् (समासात्) —परोक्षम् transcending the senses. अन्यथी—। परोक्षम् अस्ति अस्य इति परोक्ष + अच् मत्वर्थे = परोक्षः that which transcends the senses. Two points have to be noted here. First the टच् (च) in समासः is according to some by the गणसूत्र "प्रतिपरममनुभूयोऽङ्गः"। Others consider पर as an interpolation here and attach अच् by the rule "अष्टोऽदृशनात्"। Secondly पराक्ष is the form expected. Instead, we have परोक्ष by निपातन in the rule 'परोक्षे लिट्'। The भाष्य says "परोभावाः परेस्याच्चे लिटि दृश्यताम्। उक्तं वादेः परादृष्टः सिद्धं वाङ्मनिपातनात् ॥" Thus (i) पर + अच = परो + अच = परोक्ष, or (ii) पर + अच = पर + उच = परोक्ष, or again (iii) पर + अच = परोक्ष by निपातन। (c) मृग &c.—मृगाणां शवाः young stags, सैः। समनिति सङ्कार्थयोगे वृत्तीया। [d] परिहास &c.—परिहासनम् इति परि + हस + घञ् भावे = परिहासः jest. विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् preversely uttered. प्रादितम्—। परिहासेन विजल्पितम् uttered perversely in jest [e] परमार्थेन—परमः अर्थः Lit. the highest thing, i. e. truth. तेन। अनेदे करणे वृत्तीया। [परमार्थ and वचम् are identified]. Or परमेष मुखान् अर्थेन अभिधेयेन in its literal sense. [f] The sense is—Kings are used to the blandishments of beauties, trained in all the arts of fascination; by constant association with these beauties they have acquired peculiar tastes. It is impossible that an artless woman of the wild can please a king. My talk about Sakuntala is a huge joke. Do not be misled by it.*

4. Reading—विजल्पितम् means विरुद्धं-कल्पितम् stated otherwise i. e. falsely represented, which is equally good.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः) । शिष्यः—
अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्प्रान्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं
तत्त्वभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

दुष्कारिणेव धनुषः स हि विज्ञानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे)—प्रियंवदे कस्य दम्भूशौरानु-
लेपनं मृणालवन्ति च नलिनोपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनाहलवदस्त्रस्या शकुन्तला तस्याः शरीर-
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्रभवतः
कुलपतिरुच्छ्रवसितम् । अहमपि तावद् तानिकं शान्त्युदकम् अस्यै
गौतमोहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa-grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta ! Our
rites became free from obstacles even when His Highness but
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow !
Verily he removes obstacles with even the twang of the bow-
string from afar, as if with a growl of the bow. I will take
these Kusa to the sacrificers for strewing them round the
altar. [Going round, looking about and addressing in the air].
Priyamvada, for whom are being carried this Usira-Unguent
and the lotus-leaves with stalks ? (Acting the hearing of the
answer).

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat-attack (sun-stroke ?), and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami (Exit).

विष्कम्भकः (PRELUDE)

तत इति—(‘कुशान् आदाय’ सङ्गीत्वा ‘यजमानस्य’ कल्पाश्रमवासिनः कसचित् ऋत्विजः ‘शिशुः’ कृतः ‘प्रविशति’) ।

अङ्गी इति । ‘अङ्गी’ आश्रयम् । ‘पार्थिवो’ राजा ‘द्रुपन्तो मरुतान् अनुभावः’ प्रभावो यस्य तादृशः । ‘ततभवति’ मान्वा तस्मिन् ‘आश्रमे प्रविष्टमात्रे एव’ यदैव प्रविष्टः स तदैव, ‘नः कर्माणि’ क्रियाः ‘निर्गता उपद्रवा उपपन्ना’ विघ्ना येषां तथाविधानि ‘संवृत्तानि’ जातानि (‘मरुतानुभावः पार्थिवो’ (रा-, वि- ।—“महाप्रभावः राजा” —(त-, न्या-, म-) ॥ “प्रविष्टमात्रे” (रा-, वि) ॥—“येन प्रविष्टमात्रे” (त- न्या-, म-) ॥ “संवृत्तानि” (त-, न्या- म-) —“प्रवृत्तानि भवन्ति” (रा-, वि,) ।

केति । अन्वयः—वायसस्त्वानि का कथा । स हि दूरतः ज्याशब्देनैव धनुषः हुङ्गारेणैव विघ्नानपोहति । व्याख्या—किसयसुपपन्नाभावो वायिन कृतः ? न इत्याह—‘वायस्य स्त्वाने’ धनुषि योजने का कथा । तस्य कथैव नास्ति । ‘स हि’ नूनं सः, दूरात् ‘ज्याया’ धनुर्गुणस्य शब्देनैव तन्मात्रेणापि, ‘धनुषः हुङ्गारेण’ हङ्गत्वा ‘इव’ इत्तात्प्रचा), विघ्नान् इष्टिविघातकान् ‘अपोहति’ निराकरोति, (धनुषि रुद्रधर्मादीपः । हुङ्गारशस्त्रा हि रुद्राः । ज्याघोषेण राक्षसाः पलायिताः । मन्त्रे नाथं ज्याशब्दः किन्तु रुद्ररूपं तस्य धनुरेव हुङ्गारेण विघ्नान् निरासः) ।

यावदिति । ‘इमान्’ स गङ्गीतान् ‘दर्भान्’ कुशान् वेदाः यज्ञवेदिकायाः ‘संक्षार’ शार्धं परितः पातनार्थं ‘ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्यः । (‘ऋत्विग्दधृक्—’ इति क्तिन् निपातिनः) ‘उपहरामि’ नयामि । नीत्वा तेभ्यो ददामि ।

परोति । (‘परिक्रम्य’ रङ्गमध्यं परितो गत्वा अवलोक्य ‘आकाशे’ अलक्ष्ये आह । रङ्गादङ्घ्रिः स्थितं पादं संवीध्य यत् कथ्यते तत् ‘आकाशे’] । ‘इदम् उशीरस्य’ वीर-

—यास्त्रादृशस्य 'अनुलेपन' देहवर्णा मणालवन्ति' मणालसङ्घितानि 'नलिनोपवाशि'
पद्मपद्माणि 'च कस्य' पथे नीयन्ते 'श्रुतिं' यवचम् 'अभिनीय' रूपयित्वा । प्रति-
यवचम् अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । ['श्रुतिमभिनीय' (त- वि- न्या- म-)
—“आकस्म” (रा-)] ॥

किमिति । 'आतपेन' सूर्येण योषमेण वा 'लङ्घनात्' अभिभवात् शकुन्तला
'बलवत्' अत्ययेन 'अस्त्रस्या' अप्रकृतिस्त्रा, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्याः'
शकुन्तलायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनीदाय एतत् सर्वम् 'इति त्रवीधि किम्' ?
'यत्रात्' यवमालम्बा (लब्धलोपे पञ्चमी) 'उपपद्यता' सेव्यता सा । सा हि
शकुन्तला 'तवभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अन्नपानादिदानेन सुनिकुलीश्वरस्य कण्वस्य
'उच्छसित' निःश्वसावायुः, प्राणभूता—विषेयविशेष्यमेतत् । अतएव चिन्तनीया
सा । अहमपि तावत् वैतानिकं याज्ञिकं 'शन्तादकम्' आपच्छान्तिजलं गौतमीहर्षं
अस्य शकुन्तलायै 'विसर्जयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि ["प्रियंवदे यत्राद्रुपचयंताम्" (त- न्या-
म-) —“तर्हि त्वरितं गम्यताम्” (रा- वि-)] ॥ “सा हि तवभवतः” (त- न्या- म-) —
‘सखिसा खलु भगवतः कण्वस्य’ (रा- वि-)] ॥

विष्कम्भक इति । यत् स्वयं तच्छमपि कथायाः अंशद्वयं योजयति तत् विष्कम्भक
इति कथ्यते । “इत्यवशिष्यमानानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षिप्यार्थस्त विष्कम्भ
आदावक्ष्य दृष्टेः” ॥

NOTES

1. Summary.—ततः प्रसिद्धिं राजनि रक्षितरि सुनिभिः कर्मानुष्ठीयते ।
वर्तते च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सन्नापः । एकदा समाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि खिन्नेन
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वेतसट्टे विरहवृत्ता शकुन्तला सखीभ्यां परिचर्यमाणा
अदृश्यत । ताम्भ्यामर्थितया तदानीमनुरागस्तथा विवृतः । अत्रा राज्ञा सङ्घर्षमुपसृत्य
आत्मा निवेदितः । एवं विदिते परम्परानुरागे गान्धर्वेण विधिना परिणयः संवृतः ।
एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशले जिज्ञासमाना तव इडा तापसी गौतमी प्राप्ता । सा
शकुन्तलां विटपान्तरिते राजनि उठजं निनाय ततः सात्वती होमः प्रवृत्ते विघ्नार्थया-
गता राक्षसाः । राजापि तान्प्रत्येव प्रगतः ।

2. [a] मङ्गलानुभावः—अनुगतो भाव इति अनुभावः majesty. प्रादितत्—
We cannot say अनु + भू + वञ्च् भावे = अनुभावः because by the rule
“प्रिणीतुवोऽनुपसर्गे” वञ्च् has to be attached to भू only when no उपसर्ग
precedes. Or अनुभावयति इति अनु + भू + णिच् + अच् कर्त्तरि = अनुभावः ।
[b] प्रविष्टमात्रं &c.—मात्र is अवधारणे । In this sense it is always
neuter ‘मात्रं कर्त्तुं खोऽवधारणे’ । प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रम् । तस्मिन् ॥ Here
the अवधारण is with regard to to प्रवेष्ट—he has but entered and
done nothing else. एव implies अवधारण regarding to time—
—Even at the time of entry, not ‘a moment later. But
Kalidasa very often has मात्र in such cases in the विशेषलिङ्ग ।
Thus ‘स विलमात्रः किल’—Raghu. The present may be a similar
case.* We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in
defence of such cases. Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमाणमस्य इति प्रविष्ट + मात्रच्
= प्रविष्टमात्रः one of whom we can say nothing beyond the fact
that he has entered (प्रविष्ट) । Practically this amounts to
अवधारण । Hence the meaning is unchanged ; or मात्रा = measure.
प्रविष्ट इति मात्रा यस्या, बहु—। (c) निरस्ता उपपन्ना येषां ते निरुपपन्नाः [बहु—] ।
Also see Tika.

3. [a] का कथा &c.—What shall I say about his aiming his
arrow ? That his arrow will remove obstructors need not be
stated, it is self-evident. The reason follows. [b] दूरतः—दूरात्
from distance, दूरे स्थित्वा इति “ल्यब्लोपे—” अधिकरणे पद्यमी । This
is not अपादान पद्यमी । Hence the तम् is attached by the Varttika
‘अथादिभ्य उपसंख्यानम्’ । [c] हुङ्गरणम् इति हुम् + क् + वञ्च् भावे
= हुङ्कार a growl. हुम् is अनुकरण and गतिसंज्ञक by the rule “अनु-
करणंचानितिपरम्” । तेन । The Rudras growl [हुङ्कार] and dispel
enemies. So does his bow. (d) अपवीहति—अप + उह् or ऊह्
+ लट् ति removes. The परस्मैपद of ऊह् is optional by the
Varttika “उपसर्गादस्यान्ब्लोर्वा वचनम्” ।

4. Remark—The meter is श्लोक । The first line gives the
conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors.
The reason is—Because even the twang of his bow scares

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

them away; such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्चान्तरन्वास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in इहारेखे ।

5. (a) यावन्—अवधारणे । (b) वेदि &c.—समन्तात् सारणम् इति सन् + कृ + क्लृप् भावे = संसारम् strewing. वेद्याः संसारणम् । तथै यथा तथा । “अर्थे न नित्यसमासः—” इति श्रुतिः—of the नित्यसमास class. Qualifies उपहरामि । क्रियाविधेयत्वात् क्लृप्तम् । For strewing of Kusa grass round the altar, compare “अग्नी वेदिं परितः क्लृप्तविष्णाः समिदन्तः प्रान्तमंसीयंदर्भाः ।—Act. IV.

6. (a) आकाशे...किं ब्रवीषि—Only one actor is present. He imagines he sees some in the distance, shouts out a questions, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage-direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying. किं—ब्रवीषि &c.—‘किं ब्रवीष्यिषमित्यादि पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वा तु कर्म-पाकस्तत् स्यादाकाशभाषितम्” (b) अस्वस्था—स्वस्थम् तिष्ठति इति स्व + स्था + कर्त्तरि = स्वस्था at ease, न स्वस्था । (c) शरीर &c.—निर् + वा often means ‘to scothe’ ‘to comfort’ with कालिदास । Compare “अथे-लम् नैतनिर्वाणम्”—Infra. “निर्वाण्य प्रियसन्देशैः सीतामचवधोयत्—Raghu. &c. निर् + वा + णिच् + क्लृप् भावे = निर्वाणम् soothing. शरीरस्य निर्वाणम् तथै । तादर्थ्यं चतुर्थे । (d) सङ्कुसितम्—उद + यस् + क्त भावे Lit the breath, here—Life ; cp. “त्वमेव तयोः एकमात्रमुष्णितम्”—Kad.

7. (a) वितानिकम्—वितन्यते इति वि + तन + क्त कर्मणि = वितानः a sacrifice यज्ञः । “वितानो यज्ञ उल्लोचि विस्तारि. पुनपुंसकम्” इति मेदिनी । विताने भवम् इति वितान + ठञ् अध्यात्मादि । (b) शान्तादकम् शम + क्तिन् भावे = शान्तिः relief शान्ताद्यैमुदकम् । शाकपाद्यैर्वादि । (c) अस्ते “कर्मणा यममिप्रति—” इति सम्यग्दाने श्रुतिः । (d) गीतमीदृक्—It is the आचार or विसर्जन । See next. (e) विसर्जयिष्यामि—The विच् here is स्वाद्ये as in रामो राज्यमकारयम्, “आह्वयकान् मूमिपतेरयोध्या व्यसर्जयन्ते-विलम्बन् सुखः”—Bhatti &c. Also सज्ज sometimes means merely ‘to place.’ Compare “विसृज्य मयि दुःखानि” “दिशामुपान्तोषु ससर्जं दृष्टिम्,”

&c.—This is the sense here. Hence गौतमीहस्त is the आधार ।
(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and शकुन्तला as described towards the end of Act. III “चक्रवाक्वधुके &c. Act III.*

1. विष्कम्भनाति इति विष्कम्भः । पचायच्च । स एव विष्कम्भकः । It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds गृह and सङ्कीर्ण—गृह when acted by one or two मध्यम actors, and सङ्कीर्ण if both मध्यम and नीच are employed “मध्यम मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्ययोजितः । गृहः स्यात् स तु सङ्कीर्णः नीचमध्यमगोचरः ॥ This is a गृहविष्कम्भः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा) । राजा
(निःश्वस्य)—

जानि तपसो वीर्यं सा वाला परवतोति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enters the king in the state of one, in love). KING
(Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति । कामयते इति शानचि आगमशास्त्रमनित्यमिति मुक्ति भवति ‘काम-
यानः’ जातमदनः इत्यर्थः (“कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत्” इति वामनः) । तस्य
अवस्था कामयानावस्था । सा इव अवस्था यस्य तद्व्यविधः, स्त्रीणः पाण्डुराकृतिः इत्यर्थः

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(‘सप्तसुप्तभानपूर्वस्योत्तरपदलोपय वक्तव्यः’ इति बहुव्रीहिः) राजा ‘प्रविशति’
[‘कामयान’ (रा- टीका, वि-) ‘समदन’ (त, व्या, म-)] ॥

जाने इति अन्वयः—तपसो वीर्यं जाने । सा बाला परवती इति मे विदितम् ।
तथापि इदं हृदयं ततो निवर्त्तयितुम् अलं न अस्मि । व्याख्या—‘तपसो वीर्यं’ तपोवर्त्तं
‘जाने’ तपोवर्त्तनं माम् अपराधिने दम्भे समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम् । तत् मुनिम्
अप्रसाद्य शकुन्तलापरिचयः असम्भवः । सा बाला शकुन्तला ‘परवती’ परतन्त्रा, पिता-
श्रावर्त्तनी इति एतदपि ‘मे विदितम्’ । अतो गन्धर्वेष्वपि विधिना नेघमसन्निहिते
पितरि उदाहृता । तेन हि सम्प्रति शकुन्तलाकृपात् वस्तुनो मनो निवर्त्तय पितुरागमने
प्रतीक्ष्य इति चेत् न—‘तथापि’ एवं सम्प्रति अस्य लामे असम्भवेऽपि ‘इदं हृदयम्’
एतन्मे चित्तं ततः शकुन्तलाकृपात् वस्तुनः (वाराणावानासीप्सितः इति अपादाने
पञ्चमौ) निवर्त्तयितुं शक्यमितुम् अलं समर्थो न अस्मि न मवामि । अयं सनः
अलमे प्राणमंशये प्रवर्त्तते किं करीमि । [‘अलसस्मि’ इत्यादि (रा- वि-)—
“न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्” (त, व्या, म-)] अतः परं
तर्कवागीश्वर्यायपञ्चाननपादानाम्—“भगवन् मन्मथ कुतस्तं कुसुमायुषस्य सतस्तं च पञ्च-
मेतत् । (कृत्वा)—

अद्यापि कुरुं हरकोपवर्द्धितं बयि ज्वलत्योर्वं दशान् राशौ ।

त्वमन्वशा मन्मथ मदिधाना भस्मावशेषः कथमेवमुषः ॥

अपि च’ इति ॥

NOTES

1. कामयान &c.—कम् + चिङ् + शानच् कर्त्तरि = कामयानः which is
a वैदिक form. कामयान, चिन्तयान, &c., frequently occur in the
रामायण, and महाभारत । In भाषा the form expected is कामयमान by
the rule “आनेमुक्” । Raghava’s efforts to defend कामयान in
भाषा are amusing. He says ‘यदा कामय याने उदयमने आरोहणे वा या
अवस्था अभिलाषायाः सा यस्य सः’ । Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—‘अनुपसर्गात् ‘जः’ इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।
(b) मे—कर्त्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।
Hence by the rule “कृत्स्नं च वर्त्तमाने” we have षष्ठी in मे the
अनुक्तकर्त्ता । (d) निवर्त्तयितुम्—We have तुमुन् without क्रियार्थक्रिया

owing to अहम् by the rule "पदार्थवचनेऽहमर्थे"। (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester.

2. Readings (a) न च नवात् &c. places the कर्त्तृता with हृदय। In the first half the कर्त्तृता is with अहम्। Logically this is defective. "I know (अहं जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist." When the final result is the same "A knows yet he persists" seems better than "A knows yet B persists." (b) अद्यापि &c.—is childish. If मन्मथ is उष्य because he is मन्मथवशेषः and so there is fire in him he must be उष्य to all and not to the महिष' only. If anything, he should feel less उष्य to a कामिन् who is already उष्य himself with love.

(मदनबाधां निरूप्य) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः । कुतः—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर-

हयमिदमयथार्थं दृश्यते महिषेषु ।

विस्तृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्-

त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived. For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनैति । ('मदनेन' कन्दर्पेण 'बाधां' बाधनं कन्दर्पकृता पीडा 'निरूप्य' अभिनीय आह) 'भगवन् कुसुमायुध' पुष्पधन्वन् कुसुमयो च ["अरविन्दमशोकं चूष्य नवमल्लिका नीलोत्पलञ्च पश्यति पञ्चशाखस्य सायकाः ॥"] 'त्वया चन्द्रमसा' चन्द्रेण

‘च’ हाभ्यामपि युवाभ्याम् ‘विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्तावत् कोमलकुसुमेन प्रहरन् अरश्च हिमं विकिरन् विश्वसनीयः) ‘कामिजनानां कामिनां ‘सार्धः’ समूहः ‘अविसम्बोध्यते’ वञ्चयति । नैव त्वं हृदं प्रहरसि, नाय्यसौ चन्द्रः शीतरश्मिः कामिषु ।

तथेति । अन्वयः—तव कुसुमशरत्वम् इन्दोः शीतरश्मित्वम्, इदं हृदं महिषेषु अवधार्यं दृश्यते । इन्दुः हिमगर्भमण्डलैः अग्निं विसृजति त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारी-करोषि । व्याख्या—‘तव कुसुमानि’ कोमलानि पुष्पाणि ‘शरा’ वाणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इन्दोः’ चन्द्रस्य ‘शीता’ हिमाः ‘रश्मयः’ किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इदं हृदं’ हृदयवस्तु ‘मम’ इव ‘विधा’ प्रकारो येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अवधार्यम् अर्थस्य अभिषेयस्य अननुदपम् असदृशं दृश्यते अनुमीयते । कारणमाह—‘इन्दुः हिमं गर्भः’ आन्तरो भागो येषां ते ‘मण्डलैः’ किरणैः (करणै इत्या) ‘अग्निं’ विसृजति’ विकिरति त्वमपि कुसुमवाणान् पुष्पशरान् अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि । न हि कुसुमस्य मर्मभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तन् पुष्पशरस्य शीतरश्मियन्त्र इति वञ्चना नः कामिनाम् । (“मदनवाधां निरुप” इत्यत आरभ्य “परिक्रम्य” इत्यतः प्राक्-पथ्यं न प्रक्षिप्तमिव भाति । मञ्जुश्रे इन्दुकिरणस्य तोक्ष्णतावर्णनं नातीव रमणीयम्) ॥

NOTES

1. (a) कुसुमायुध—आयुध्यते अनेन इति आ + युध + क करणे घञर्थे = आयुधम् weapons [includes bow and arrow]. कुसुमम् आयुधमस्य । तत्संज्ञकौ । (b) अतिसम्बोध्यते—अति + सम् + धा + लट् ते कर्मणि । अति + सम् + धा means to cheat. Compare “परतिसम्मानमवीयते यैः । किं पुनरिमानतिसम्भाय लभ्यते” Act. V.

2. (a) अवधार्यम्—अर्थस्य अभिषेयस्य योऽयं यथार्थम् agreeing with the sense. अन्यथौ । न यथार्थम् (b) विसृजति This is connected with महिषेषु in the first half. In महिषेषु अग्निं विसृजति the सप्तमी is औपदेशिके आधारः । But महिषेषु अवधार्यम् and महिषेषु वज्रसारीकरोषि have विषये सप्तमी । (c) वज्र &c.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारो येषां वज्रसाराः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + चि + ल + लट् सि । A Calcutta Editor finds गतितत् here but this is wrong—the समास being prohibited by “उपपदमिच्छ” । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातौः” । (e) This looks like an interpolation. See Notes below. For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—‘इदममुलभवस्तुप्रायेणा दुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति । किमुत मलयवातीन्यूलितपाण्डु पर्वै रूपवनसङ्कारैर् दर्शितेष्वङ्कैर्यु ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) न प्रिया-
दर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विषामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites refering to that damsel of broad quivering eyes. (Walking round with sigh of distress). The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me; I will seek her.

‘अथवा’ इति पचान्तरे । अनिशमिति । अन्यः—मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतुः ‘अनिश’ मनसो रुजमावहन्नपि मे अभिमतः । व्याख्या—‘मदिरे’ अश्वेपमाने आयते’ विशाले च नयने यस्याः ताम् (‘सौष्ठवेना-परित्यक्ता क्षीरापाकमनोहरा । वैपमानान्तरा दृष्टिमदिरा परिकीर्त्तिता ॥” इति क्षेमाद्रिः ‘ता’ शकुन्तलाम् ‘अधिक्लृप्त्य’ विषयीकृत्य ‘प्रहरति’ मामिति शेषः ‘इति यदि’ यद्येव भवति, तदा मकरकेतुः कामः ‘अनिश’ सततं ‘मनसो रुज’ वेदनाम् ‘आवहन्’ कुर्वन् ‘अपि मे अभिमतः’ सम्यतः । शकुन्तलायां कामो मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि मुखदा इत्यर्थः । (विद्यासागरपादा एतं न पठन्ति । तुच्छार्थेऽयं प्रक्षिप्तो वा) ॥ [इत उत्तरम्—“भगवन्नेवमुपालब्धस्य तेन मां प्रत्यनुक्रोशः । इथैव सङ्कल्प-शतैरजसमनङ्ग नौतीऽसि मयाहसिम् । आह्वय चापं श्वषोपकण्ठे मय्येव यस्तव बाणमौचः ॥ (सखेदं परिक्रम्य)” इति (त- , न्या- म-)] ॥

सखेदमिति । ('खेदेन' आर्चां 'सह' यथा तथा 'सखेदम्' आत्मानम् खिन्नमिव दर्शयित्वा इत्यर्थः) —क्रेति । 'कर्मणि' यागकर्मणि संस्थिते निष्पन्ने सति 'सदस्यैः' सभास्यैः तापसैः 'अनुज्ञातः' सुसम्पन्नो यागः, विश्रान्तु भवान् इति कृतानुमतिः 'खिन्नं' प्राप्तसखेदम् 'आत्मानं' कं तु खलु विनोदयामि' विनोदं कारयामि ["तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । ततो हेतुमणिच्] । 'न च प्रियायाः' शकुन्तलाया यत् दर्शनं तस्मात् 'अन्यत्' तदभिन्नं किञ्चित् 'शरणम्' अस्ति । तद्दर्शनादेव यदि विनोदः स्यात् नान्यतः ["खिन्नमात्मानम्" (त-, न्या-) — "शमलान्तम्" (रा- वि-, म-) । "न च प्रियादर्शनात्" (व-, न्या-) — "किं तु खलु मे प्रियादर्शनात्" (रा-, वि- म-)] ॥

NOTES

1. (a) मकरकेतुः—मकरस्य प्रतिहतिः इति मकर+कन्=मकरः the figure of a mackerel which is a sea-monster. The कन् disappears in the case of a ध्वज by the Karika 'अर्चासु पूजनाद्यासु चिदकसंध्यजेषु च । इव' प्रतिहती लोपः दैवपथादिषु ॥' स केतुः ध्वजो यस्य । (b) Remark—We have very careless writing from सदनवाधां निरूप्य to प्रहरतीति । The निरूप्यवाचक Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनिशमपि &c. Vidyasagara does the same. The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमस् is not a happy epithet. When we say so and so is विश्वसनीय (reliable), we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमायुध, the mention of आयुध is apt to create distrust, so विश्वसनीय is all right. But अन्द्रमस् has the derivative meaning the delightful time-keeper.—चन्दति आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमीते कालम् इति माः । चन्द्रासी माय । In his case विश्वसनीय is meaningless. (ii) कामिजन and कामिसार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous. (iii) Having directly mentioned कुसुमायुध and चन्द्रमस्, subsequent reference should be by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस् ।

It would have been better to say तवकुसुमशरत्नं तस्य शीतशुतिलम् &c. (iv) मदिषेव for मदि is a kind of अप्रसन्नप्रशंसा by no means pleasing. (v) The first half of the verse तव कुसुम &c. is only a repetition of तस्या चन्द्रमसा च &c. above. विस्तृजति हिमगर्भैः &c. immediately after कृतः is more direct and would have served the purpose quite well. The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat. (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is त्वम्, चन्द्रमस्; but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, त्वम्। (vii) It was mid-day at the time, and the reference to the unbearableness of moon-light is a queer अप्रसन्नप्रशंसा to say the least of it. (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page; but the verse अनिश्चनपि &c. puts him unaccountably in the third person. (ix) The इति in प्रहरतीति is superfluous. The meaning is more easily expressed without it. (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala. The writer of this seems to be a superficial observer. If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now. Compare the poet's remark “सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति”—Act. II (xi) अलमयि ततो हृदयं तयापि नेदं निवर्त्तयितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala. Hence क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि &c. naturally follows after निवर्त्तयितुम्। The passage सदन-वाधां निरुध्य—प्रहरतीति is thus an interruption. But there is nothing here to interrupt the thought.

2. Reading.—The reading अमहान्तम् does not suit the context. There was no occasion to become अमहान्तः। Besides, if he was really अमहान्तः, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क्व नु खलु &c. I prefer स्निग्धम्। He was evidently स्निग्धः for the poet remarks सखेदं परिक्रम्य।

(सूर्यग्रामवलोक्य) इमासुग्रातपर्वलां प्रायेण लतावलयवत्सु
मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्
गच्छामि । (परिक्रमावलोक्य च) अनया बालपादपवीथ्या
सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मीलन्ति न तावद्वैम्वनकोषास्तयावचितपुष्पाः ।

क्षीरस्निग्धाद्यामौ दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees. Why do I say so? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up; and those mutilated (Or—cuts in the) young shoots appear wet with milky juice.

सूर्येति । (विलानिषं) यार्थं 'सूर्यम् अवलोक्य' इष्टा 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन न तु नियतमेव 'लतानां वलयानि' वृष्टनानि लताविष्टितस्थानानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतीरेषु मालिनीनद्यास्तटेषु' 'सखीजनेन प्रिय' वदया अनसूयया च 'सह इमाम् जयः' कठोरः 'जातपो' रविः, रविक्षर इत्यर्थः यस्या तथाविधा 'विलां' चषं 'गमयति' अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनुः' अनवदाङ्गी शकुन्तला 'अनया बालपादपानां वीथ्या' अस्या, वीथिशोभितेन वर्त्मना इत्यर्थः 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मत्वे । कुतः' एवं ब्रवीमि इति चेत्—

सम्मीलन्तीति । अन्वयः—तया अवचितपुष्पाः वम्वनकोषाः न तावत् सम्मीलन्ति । अमौ किसलयच्छेदाय क्षीरस्निग्धा दृश्यन्ते । व्याख्या—'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' लूनानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'वम्वनकोषाः' वृन्तकोषाः 'न तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्ता एव । 'अमौ' दृश्यमानाः । 'क्षिद्यन्ते एषु' इति 'च्छेदाः' च्छेदनावकाशः [अधिकरणे चञ्] । 'किसलयानां' च्छेदाः 'क्षिन्नाः'

किमलया वा, ते 'च चोरिण' च्छेदनमार्गात् सूतिषा द्रवेन 'क्षिग्धाः' आर्द्रा 'इक्षन्ती'
लक्ष्मिनी । [राघवो विद्यासागरपादाय "परिक्रम्यावलोक्य" इत्यतः "किमलयच्छेदाः"
इति यावत् न पठन्ति] ॥

NOTES

1. (a) मालिनी &c.—तौरेषू तटदेशेषु, plural with reference to different sites. तत्तद्देशानां बहुत्वादङ्गवचनम् । (b) सखीजनना—सखीरूपो जनः सखीजनः । शाकपार्थिवादितत् । तेन सह वर्तमाना etc. बहु—।

2. (a) बाल &c.—बौधौ is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन् a read. "बौधौ वर्त्मनि पङ्क्तौ च" इति हेमः । In first sense बालपादपङ्क्ति means बालपादपङ्क्तिबोधितं वर्त्म by लक्षणा । When बौधौ is वर्त्मन्, say बालपादपङ्क्तिबोधिता बौधौ । शाकपार्थिवादि । तथा । तृतीया करणे । Both बौधि and बौधौ are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long. It is a काल and used as कर्म of गमनक्रिया । "देशकालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा स्वकर्मणाम्" ।

3. (a) तावत्—साकल्ये । The cases will first close up then dry in the sun. They have not even closed yet. Hence the flower must have been just now (अचिर) plucked. (b) तयावचित &c.—Sakuntala was too ill to attend to these things herself. The king thought she did these, because he did not know she was ill.

4. Remark—These signs guide the king. I think the passage ought to appear though Raghava omits it.

(परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणबाहो मालिनौतरङ्गानाम् ।

अङ्गैरनङ्गतसै रविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिचिते लतामण्डपे

सन्निहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभुवन्ता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पद्मात् ।

हारैस्स पाण्डुसिक्ते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze). Ah ! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and looking about). Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance, where there is pale sand, is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्येति । 'परिक्रम्य संस्पृश' वातसंस्पृश' 'रूपयित्वा' आकारेण अभिनीय । अङ्गो इति । 'अङ्गो' इष्टं । प्रकटतेन वातेन सुभगः' इष्टः 'अयम् उद्दिश्यः' वनविभागः । शक्यमिति । अन्वयः—अथ अनङ्गतप्तैः अङ्गैः अरविन्दसुरभिः सास्तिनीतरङ्गाणां कथवाह्यौ पवनः अविरलम् आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अतः प्रदेशे 'अनङ्ग' कानेन 'तप्तैः' पौडितैः प्राप्तकामकृततापैः 'अङ्गैः' गातैः [अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया] अरविन्दैः कान्तैः 'सुरभिः' पद्मगन्धिः प्राणतर्पणः मालिन्याः तरङ्गाणां वीचोनां 'कथवाह्यौ शौकरवाह्यौ, सुशीतलात् सर्वाङ्गतर्पण इत्यर्थः 'पवनः' वातः, अविरलं गाढं यथा तथा 'आलिङ्गितुम्' आङ्गोष्टु 'शक्यम्' । मदनकृते अस्मदाहं सुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तच्च इहैव सम्भवति इति भावः । [“शकिसहोच” इति कर्मणि यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम्, इति प्रथमं सामान्यतौ लिङ्गवचनयोः अविचक्षया एव वस्तुविभागः । ततः शक्येषु पवनस्य अन्तर्भावः । न हि साक्षात्कृतः शक्यपवनयोर्विशिष्यविशिष्यभावः । तेन “शक्यं पवनः” इत्यदोषम् । “शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात्” इति वामनः ।] [“शक्यम्” (रा-, वि-, म-)—“शक्याः” (त-, न्या-) ॥ “अविरलम्” (रा-, वि-, म-)—“निर्द्वयम्” (त-, न्या-)] ।

अस्मिन्निति । 'अस्मिन् वेतसैः परिलिपते वेष्टिते 'लतामण्डपे' लतामण्डपे 'सन्निहितया' समीपस्थया शकुन्तलायां भवितव्यम् । अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अनीति । अन्वयः—पाण्डु सिकते अस्मिन् दारे पुरस्तात् असुम्रता, जघनगौरवात् पश्चात् अवगाढा, अभिनवा पदपङ्क्तिः दृश्यते । व्याख्या—‘पाण्डुवर्णाः सिकताः’ बालुकाः यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दः स्त्रियां बहुल्ये प्रायेण, कचित् एकल्ये-ऽपि] ‘अस्मिन्’ लतामण्डपस्य दारे पुरस्तात् पुरोभागे, अङ्गुलीषु, विशेषतः अङ्गुष्ठयोः

इत्यर्थः 'अभ्राव्रता' उदङ्गलिसुद्रा 'जघनस्य' नितम्बस्य 'गौरवाद्' गुरुत्वात् 'पञ्चात्' गुलफयोः 'अवगाढा' गभीरं गाढा, न तु केवलं गाढा 'अभिनवा' सद्यःकृता 'पद-
पङ्क्तिः दृश्यते' एव वरस्त्रीलचणलक्षितत्वात् ।

NOTES

1. शकाम्—With शका' पवनः compare युक्तम् अभिलाषः—Infra. सामान्योपक्रमात् नपुंसकम् as in विदित in विदितमक्ति—Ante. Vamana's विलिङ्गवचन means विरुद्धलिङ्ग (differing in gender) and विरुद्धवचन (differing in number). For विरुद्धलिङ्ग compare शका' चतु in "शकाच्चा-
नेन चर्मासादिभिरपि चतु प्रतिहन्तुम्"—Bhashya. विरुद्धवचन is seen in शका' शालिमांसादीनि in "शकाच्चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्"—Bhashya. शका' कराः has both विरुद्धलिङ्ग and विरुद्धवचन in "शकामोषधिपतेनैवोदयाः—
—क्षेप्तुमयनखसम्पटैः कराः"—Kumara.

2. वेतस &c.—परि + चिप means to surround. Compare परिचिप in the sense of a moat in "महाशयवपरिचिपं लङ्कायाः परिखालधुम्"—
—Raghu.

3. अभ्राव्रता—This is सुलचण । Compare "अभ्राव्रतागुह्यनखप्रभाभिः
etc.—Kumara.

4. पाण्डुसिकते—For a singular use of "सिकता" compare "एका
च सिकता तैलदाने असमर्था"—Bhashya.

यावद्विष्टपान्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा
सहर्षम्) अयं लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मेमनोरथप्रियतमा
सिक्कुमुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखिभगाम्प्रासप्रति । भवतु
श्रोत्र्यामग्रासां विश्वम्भकथितानि । (विलोकयन् स्थितः) ।

I will look through some opening in the branches.
(Going round and doing the same—Joyfully)—Ah! The com-
fort of my eyes is found. There, the dearest of my wishes,
lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being
waited upon by her two friends. Well, I shall hear their
confidential utterances. [Stands gazing].

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण अवकाशेन ['अन्तरमवकाश-
तधिपरिधानान्तिर्भेदतादर्थ्ये'] इत्यमरः । 'अवलीकयामि' अत्र शकुन्तला अस्ति न वा
इति पश्यामि [यावदयोनि भविष्यति लट्] ।

प्रतिक्रम्येति । 'तथा कृत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्वा, शकुन्तला अवली इति ज्ञात्वा
'सहधर्म' आह ।

अथे इति । 'अथे' हर्षे । 'नेत्रयोः सन्तप्तयोः' लोचनयोः 'निर्वाण' निर्हृतिप्रदं
सुखकरं वस्तु 'लब्धम्' । तदेव स्फुटं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरण' तेन सह
कुसुमैरासृतम् इत्यर्थः 'शिलापट्ट' प्रस्तरतलं 'अधिशयानां' प्रस्तरतले शयिता । ["अधि-
शीङ्स्थायां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'मि मनोरथानां मनोरथेषु वा प्रियतमा प्रियतमो-
मनोरथः शकुन्तलारूपः पदार्थः, 'सखीभ्याम्' उपास्यते' सेव्यते, उपचर्यते इति यावत् ।
["उपास्यते" (त-, न्या-)—अन्वास्यते" (रा- वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'भवतु' आसां विश्वासेन 'कथितानि' भाषितानि [नपुंसक भावे कः]
विश्वस्तसंलापान् 'श्रीयामि' ।

NOTES

1. (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर + वा + लुगट् भावे निर्वाणम् निर्हृति ;
compare "निवाणं निर्हृती मोक्षे" इति तिकाख्येयः । (b) मनोरथ etc.—
मनः रथो यस्मिन् यस्य वा तदारूढत्वात् मनोरथः wish. Next इतत्—No
निर्दारण, hence the prohibition "न निर्हारणे" does not apply. (c)
शिलापट्टम्—पट्ट is पीठ a slab, a seat आसन । पट्टः स्यादपि आसनम्—
इत्यनेकार्थकोषः ।

Reading—Both उपास्यते and अन्वास्यते imply सेवा nursing
शुश्रूषा । "उपासनं शुश्रूषावाचं हिंसनं" इति विश्वः । "अन्वासनं सहवसती
सेवायामनुशोचनं" इति जैमः । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)
सख्यौ (उपवीज्य सखेहम्)—हला सञ्दले, अत्रि सुहा-
अदि दे शलिणौपत्तवादो [हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते
नलिनौपत्तवातः] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described). FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीजयन्ति मं सहौघो [कं वीजयतो मां सख्यौ] (सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other).

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्याते । तत् किम-
यमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

ततः इति । व्याख्यातं प्राक् ।

सख्यौ इति । 'उपवीज्य' समीपे वीजयित्वा स्नेहेन सह आहतः ।

हस्तेति । हस्ता शकुन्तले अपि प्रपन्ने, नलिनीपद्माणां कमलानां वातः तत्-
सम्पर्कात् शीतो वायुः ते तव सख्यौ सुखायते सुखमिव आचरति किम् ["कतृः
काङ्क्ष् सलोपय" इति काङ्क्ष्] ।

किमिति । हे 'सख्यौ मां वीजयतः' नलिनीपद्मवातेन उपचरतः किम् ? मया
तु व्यजनं नानुभूयते । तापाधिक्यात् अनवधानम् ।

सख्यौ इति । 'विषाद' खेदं नाटयित्वा अभिनीय परस्परम् अन्योन्यम् अव-
लोकयतः अहो ईदृशो अस्याः समवस्था यत् वीजनमनया नानुभूयते इति खेदः ।

वक्षेति । 'शकुन्तला बलवत्' अत्यर्थम् अप्रकृतिस्वशरीरं यस्याः तथा-
विधा दृश्याते तत् तर्हि किमयम् आतपस्या शौष्मस्य दोषः स्यात् शौष्मकृतम्
स्वास्थ्यमृतं अथवा यथा मे मनसि वर्तते यथा अहं तर्कयामि । शीघ्रकृतः काम-
कृतो वा इति वितर्कः ।

NOTES

1. (a) उपवीज्य—उप + वीज + णिच् + लोप् । Panini does not recognise this root. (b) सुखायते—Raghava reads [सुखं सुखयुक्तं

करोति । तत्करोतीति णिच] । Prof. Gajendrakadkar condemns सुखायति, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्यः कर्त्तुं वेदनायाम्'—पा ३. १. १८. But this rule has no application here. The rule wants सुख to be कर्म । In सुखायति here we have सुख as कर्त्ता and उपमान । Hence the correct rule is "कर्त्तुः कण्ड् सलोपश्च" P. ३. १. ११.) ; सुखायति, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure.'

२. परस्परम् &c.—See Act. १ Ante.

३. उत तथा—The king suspects love sickness, but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat?" Presently he rejects the second (अथवा कृतं सन्देहेन etc.) ।

(साभिलाषं निर्वर्ण्य) अथवा कृतं सन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु यौषस्यैव सुभगमपराङ् युवतिषु ॥ ८ ॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt. How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts and the single bracelet of lotus shoot quite loose. Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming.

('साभिलाषं निर्वर्ण्य' सन्देहं विलोका विचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते) 'अथवा' पञ्चा-
न्तरे सन्देहेन' संशयेन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थार्थे अव्ययम् । "साभिलाषं
निर्वर्ण्य" (रा., त., न्या., न-)—विचिन्त्य (वि-) ॥

स्तेनति । अन्वयः—प्रियायाः साबाधं स्तनन्यस्तोशौरं प्रशिथिलमृणालैकवलयम् इदं
वपुः किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयोः तापः समं कामं, यौषस्य
अपराङ् तु एवं सुभगेन । व्याख्या—प्रियायाः शकुन्तलायाः आबाधया' पीडया सह

‘वर्तमानम्, अतएव स्तनयोः न्यक्तम्’ अपि तम् ‘उशीर’ वीरणमूलानुलेपी यस्मिन्
तथोक्तं ‘प्रशिथिलम्’ अतिशयं ‘सृणालस्य’ विसस्य ‘एकम्’ एव ‘वल्लय’ कङ्कणं ‘यस्मिन्’
तत् तथोक्तम् ‘इदं’ दृश्यामानं ‘वपुः’ शरीरं ‘किमपि’ अनिवर्चनीयं यथातथा ‘कमनीय’
कमनीयम् । ‘युवतिषु’ विषये ‘मनसिजस्य’ मनोभवस्य कामस्य (‘तत्पुरुषे कृति बहु-
लम्’ इति सप्तम्या अलुक्) ‘निदाघप्रसरस्य’ शीघ्रमाधिकास्य च ‘तापः’ ज्वालः समः
काम’ तुलाः इत्यभ्युपगम्यते । योष्मस्य’ निदाघस्य अपराधम्’ अपराधः (नपुंसके
भाविकः) तु योष्मकृतः अतिक्रमः पुनः एवम् ईदृशं सुभगं सुन्दरं न । कामतापात्
कमनीयताद्विरिति शकुन्तलायाः कामज एवायं तापः न निदाघजः । तदाह “अथवा
कृतं सन्देहेन” । [“प्रशिथिल” (त- ग्या- म-), —“प्रशिथिलित” (रा-, वि-,)]
“किमपि कमनीय” (रा-, वि-) —“तदपि कमनीय” (त- ग्या-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) सन्देहेन कृतम् = सन्देहेन अलम् । Hence गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वान् तृतीया । कृतमित्यव्ययसममर्थे ।
2. (a) प्रशिथिल etc.—एकं वलयम् । कसं धा—। सृणालस्य एकवलयम् । प्रशिथिलं सृणालं कवल्लयं यस्मिन् । बहु—(d) सावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + अ भावे = आवाधा distress, तया सह । बहु—। (c) किमपि—A compound अव्यय expressing indescribability. Adverb qualifying कमनीयम् । (d) कमनीयम्—कम + नीयर् कर्माणि । Also कामनीयम् । (e) निदाघ etc.—नितरां दृष्टते अस्मिन् इति नि + दृङ् + घञ् अधिकरणे = निदाघ summer. The rule, “नङ्गादीनां च” directs च to be substituted for ह when निदाघ is a name of summer. प्र + सृ + च अप् भावे = प्रसरः advance, मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिजः like सरसिजः (Ante). मनसिजस्य निदाघप्रसरस्य, तथीः । (f) सुभगम्—The सुभगता is not due to the उशीरलेप on the breasts and the loose bracelet on the wrist, but to some thing altogether indescribable. [g] Remark—The suffering is equal from heat and love. But the latter adds charm to the person, hence serves to distinguish its action from that of the former. The additional loveliness of Sakuntala leaves no doubt [कृतं सन्देहेन] that she is love-sick. Compare—‘शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्रिष्टेयमालम्बते, Infra.

3. Reading—(a) शिथिलित implies the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. प्रशिथिल agrees with this. What was loose is more so (प) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions, implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनान्तिकमम्)—अनुसूये, तस्य राएसिणो पङ्म-
दंशणादो आरहिअ पल्लसुमुआ विअ सउन्दला । किं ए कखु से
तन्निमित्तो अअं आतङ्ग भवे [अनुसूये, तस्य राजर्षेः प्रथम-
दर्शनात् आरभ्य पर्यन्तमुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-
स्तन्निमित्तः अयमातङ्गो भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious, absent-minded, care-worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनुसूया—सहि मम वि एसिसो आसङ्गा हिअअस्स । होदु
पुच्छिस्सं दाव णं [सखि ममापि इदृशो आशङ्गा हृदयस्य ।
भवतु प्रक्षामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छिदव्वा
सि किम्पि । वल्लिअं कखु दे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।
बल्लोयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति । 'राजर्षेः' दुष्यन्तस्य प्रथमं दर्शनं समागमः ततः 'आरभ्य पर्यंतसुका
इव' उत्कण्ठित्वा इव शकुन्तला' लक्ष्यते । किं तु खलु' अपि वा (वितर्कगर्भः प्रशः)
अस्या अयमातङ्कः' एषा पौष्ठा स' राजर्षिरेव निमित्त' कारणं यस्य तादृशी भवेत् ।
दुष्यन्तार्थे इयं लिख्यते किम् ।

अनसूयेति । एतदपि प्रियंवदां प्रति जनान्तिकमेव । 'इदृशी आशङ्का हृदयस्य'
हृदयमेवम् आशङ्कते (हृदयोगात् कर्त्तरि षष्ठी) । दुष्यन्तस्यार्थे असमास्तापः इत्यहमपि
मन्ये । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या असि' त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रच्छेत्प्रधान-
कर्म्मणि तस्यः) । 'बलीयान्' प्रबलः खलु ते सन्तापः' । गुर्वी ते वेदना अतः पृच्छामि
किञ्चित् ।

1. (a) प्रष्टव्यासि &c.—त्वामहं किमपि पृच्छेयम् becomes त्वं मया किमपि
प्रष्टव्या the अप्रधानकर्म्म becoming उक्त by the maxim 'न्यादेः प्रधाने
दुरादेरप्रधानम्' । (b) खलु—This may also be taken as हेतौ । I wish
to speak to you, because (खलु)—you are suffering much.

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—हला किं वक्तुकामासि
[हला किं वक्तुकामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—
what do you want to ask, dear ?

अनसूया—हला सउन्दले, अण्वभन्दरा कस्य अम्हे मअण-
गदस्स वुत्तन्तस्स । किन्दु जादिसौ इतिहासणिवन्धेसू कामअ-
माण्णं अवत्था सूणौअदि तादिसौ दे पेक्खामि । कहिहि
किंणिमित्तं दे सन्दावो [हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु वयं
मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु
कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किंनि-
मित्तं ते सन्तापः] । विआरं क्खु परमतथदो अजाणिअ अणा-
रम्भो पडिआरस्स (विकारं खलु परामार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
प्रतिकारस्य) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शकुन्तलि (पूर्वाङ्गेन' पूर्वकायेन शयनात्' शिलाशय्यायाः उल्याय')
(“शयनादुल्याय” रा., त., न्या., म.)—“पुण्यशय्यामुदय” (वि.) ॥

हृलेति । वक्तुकामः' अभिलाषो यस्याः तादृशी अस्मि वक्तुमिच्छामि (“लुप्त्येद-
वशमः कृतेन तुह्यसमनसोरपि” इति तुमो मल्लोपः) ।

हृलेति । वयं' मदनं कामं गतस्य प्राप्तस्य कामसन्निवन्धनः इत्यर्थः । हस्तान्तस्य
वाचांशः न अभ्यन्तरा न तत्त्वज्ञाः । अज्ञातमदनहस्तान्ता वयम् । स्वयं न कामय-
मानाः वयं, नापि दृष्टः कामयमानः कश्चित् जनोऽस्माभिः । ‘इतिहासस्थिताः’ ये
निवन्धाः प्रवन्धाः तेषु कामयमानानां कामिनी तादृशी अवस्थाश्रूयते तादृशीं ते
प्रेम्णे । नागभूता न च दृष्टा किन्तु श्रुता । किं निमित्तं कश्चिन् निमित्तं (“निमित्त
कारणत्वे तुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा) । [(“अनन्यतराः खलु वयं मदन-
गतस्य” रा., वि., म.)—“अलब्धान्तरा वयं ते मनोगतस्य (त., न्या.)] ।

विकारोति । परमः अर्थः परमार्थः तत्त्वम् । तत्त्वतः स्वरूपतः । विक्रियते
अन्यथापाद्यते अर्धेन इति विकारः विकृतिकारणम् ‘अज्ञात्वा प्रतिकारस्व’ प्रति-
क्रियायाः ‘अनारम्भः खलु’ अननुष्ठानमेव प्राप्नोति । अज्ञाते रोगे किमौषधम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. वक्तुकामा = See वक्तुकामः, Act I.

2. (a) अभ्यन्तरा &c.—अभिगता अनन्तरम् अभ्यन्तराः included. न
अभ्यन्तराः not included = बाह्याः outside. The sense is—We are
outside the pale of love-matters. We have no experience of
these things direct or indirect. By ‘we (वयम्)’, she means
all ascetic girls.

3. Reading—The Bengali reading too is good. We do not
know (अलब्धान्तरा वयम्) what is in your mind (ते मनोगतस्य) ।

4. (a) परमार्थतः has करणे तन्मिद्भत्यर्थः as in खरतः and वर्षतः in
‘दृष्टः शब्दः खरती वर्षती वा’—Bhashya.

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । न हि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—वल्लव' क्खु मे अहिणिवेसो ।
दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदु' [वल्लवान् खलु
• मे अभिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्नशक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SAKUNTALA—(Aside)—Great is my anxiety (to conceal).
Even now I cannot forthwith reveal to them.

प्रियंवदा—सहि सुट्ट एसा भणादि—किं अत्तणो आतङ्कं
उवेक्खसि । अणुदिवसं क्खु परिहीअसि अङ्गे हिं केवलं लावण-
मई छाया तुमं न मुञ्चदि [सखि स्मृष्टु एषा भणति—किमात्मनः ।
आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः । केवलं
लावण्यमयो छाया त्वां न मुञ्चति ।]

PRIYAMVADA—Friend, she says rightly ; why do you
neglect your trouble ? Even every day you are being thinned
in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave
thee.

अनसूयैति । मदीयस्तर्कः सन्देहः—अपि कामजा पीडा अस्मा—इत्येव रूपः
अनसूयामपि अनुगतः प्राप्तः । अनसूयाया अपि अयमेव सन्देहो जातः । 'मे' मम
दर्शनम् अनुमानं स्वस्य आत्मनः अभिप्रायः अभिलाषः तेन तदनुसारेण 'न हि'
नैव । एवं—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विवृण्वते इति यत्
प्राक् मया उक्तं तदसत्यम् । अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते ?

वल्लवानिति । मे अभिनिवेशः यत्रः वल्लवान् खलु अति हि मे गोपनेच्छा
प्रवला । इदानीमपि अधुना एवं सनिर्वन्धं घृष्टा अपि एतयोः (श्रेष्ठे यष्टी) सहसा
अतर्कितमेव निवेदयितुं न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा अनसूया सुष्टु युक्तं भवति भाषते । 'आत्मनः आतङ्गं व्याधिं' किमुपेक्षसे कथमवजानासि । ('विधं व्याधिरुपेक्षितः') । खलु प्रतिदिनमेव अङ्गैः कपोलादिभिः परिह्रीयसे हीना भवसि । व्याधिना अंगानि ते श्रव्यन्ति । केवलं लावण्यमयी लालित्यपूर्णा छाया कान्तिः त्वां न सुखति । ('साख्य सुष्टु' (वि)—'सखि शकुन्तले सुष्टु' (रा- स)—'सुष्टु', (त- न्य) ।

NOTES

1. स्वाभिप्रायेण—इतोया करणे । See 'एवमात्मामिप्राय'—'Act. II.

2. (a) वलवान् &c.—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—तुमुन् without a क्रियार्थ क्रिया, because of the root शक् in शक्नोमि ।

3. (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति नौपसार्यं अव्ययी— । (b) परिह्रीयसे—औहाक त्यागे परस्मैपदौ । छट्-से कर्मणि । The root is not duplicated because the duplication takes place द्वौ and in the कर्म and भाववाच्य—the ह्य is replaced by यक् । (c) लावण्यमयी—लावण्य is कान्ति loveliness. 'सुक्ताफलेषु छायायास्तारललनिवान्तरा । प्रतिभाति यदंगेषु तद्भावाभिमोचते ॥"—Q. by Mallinatha in Kumara. लावण्यं प्रचुरमस्माम् इति लावण्य + मद्यट् + लीप् स्त्रियाम् = लावण्यमयी full of loveliness.

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा ! तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ ह्रविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ६ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated, her chest has the breasts forsaken by firmness; the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look at like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

अवितथेति । 'तथा' सत्यम् । अव्ययमेतत् । विततं तथा यस्मात् इति 'वितथं' मिथ्या । न वितथम् 'अवितथं' सत्यम् । सत्यत्वे कारणमाह 'तथा हि' इति ।

चामेति । अस्यः—आननं चामचामकपोलम् । उरः काठिन्यमुक्तस्तनम् । मध्यः क्लान्ततरः । अ'सौ प्रकामविनती । क्विः पाण्डुरा । मदनक्लिष्टा इयं पताका शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी इव, शीघ्रा च प्रियदर्शना च आलक्ष्यते । व्याख्या—अनु-दिवसम् अहं विधेपरिहोयते इति आननम् अस्या सुखं चामचामो'देषत्चामो ("प्रकारे गुणवचनस्य" इति दिवचनम्) 'कपोलौ' गच्छीं यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'उरः' वक्षः 'काठिन्येन' हृदयतया 'मुक्तौ' विमुक्तौ स्तनौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'मध्यः' लटर' क्लान्ततरः' अतिशयेन चौगो जातः (बुद्धिस्थां पूर्वाश्रयानपेक्षा प्रकर्षविवक्षया तरप्) । 'अ'सौ' क्लान्तौ 'प्रकामम्' अत्यर्थं 'विनती' विनम्री । 'क्विः' सृतिः पाण्डुरा पाण्डु-वर्णा जाता । अतएव 'मदनेन' कामेन 'क्लिष्टा' पोडिता 'इयं' शकुन्तला 'पताका' शोषणेन शोषकारकेण 'मरुता' चैव वायुः । स्पृष्टा' ताडिता 'लता माधवी इव शीघ्रा' अनुकल्पनीया, अपि च लावण्यमयी कथा इमां न सुचति इति 'प्रियदर्शना च' मधुरा-कृतिय 'आलक्ष्यते' आभाति ॥ ["क्लिष्टा" (रा-, वि-, म)—'ग्लाना' (त-, न्या-)] ।

NOTES

1. (a) चाम &c.—जे (चये-स्वादि) + क कर्त्तरि = चामः emaciated. चामप्रकारौ इति चामौ चामौ the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" । The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदन्तरं" । Hence the सुप् disappears giving finally चामचामौ । Now see Tika. (b) प्रियदर्शना—प्रीणातीति प्री + क कर्त्तरि = प्रियम् pleasing lovely. प्रियं दर्शनं यस्यः whose appearance is pleasing ; वह—, with कर्मणि पठौ in यस्याः ।

2. Reading—मदनग्लाना has कर्त्तरि क्त in ग्लान । Hence मदन is the कृत् in the वाक्य—मदनेन ग्लाना । But मरुत् is the कर्त्ता in मरुता स्पृष्टा । This loss of uniformity is avoided by reading मदनक्लिष्टा because क्लिष्ट has कर्मणि क्त ।

3. अवश्यं शोचितुं योग्या इति शुच + ण्यत् कर्मणि = शोच्या । 'यथा आवश्यकं' इति कुलं न ।

शकुन्तला—सहि कस्स वा अस्सस्स कहइस्सं । किन्तु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आयसयित्थौ इदानीं युवयोः भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—Friends, to whom else shall I reveal,
But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अदो एव णिव्वन्धो । सिणिद्धजनसंविभक्तं हि दुक्खं
सज्जवेदनं होहि [अतएव निर्वन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि
दुःखं सज्जवेदनं भवति] ।

BOTH—Hence indeed is the pressing. The trouble shared
with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

सखीति । 'कस्य वा अन्यस्य' जनस्य (सम्बन्धवित्तवया षष्ठी) 'कथयिष्यामि' ।
युवयोरेव कथयिष्यामि नात्यस्य । 'किन्तु इदानीन्' अनुना, एतदुक्ता इत्यर्थः, 'युवयोः
(कर्मणि षष्ठी) 'आयासयिषी' क्लेशदायिनी 'भविष्यामि' । दुष्करो मे पीडोपशमः
तदर्थे प्रयतमानयोर्युवयोः सहान् आयासो भविष्यति । ["किन्तु आयासयिषी" (त-
न्या, स-) — "आयासयिषी" (रा-, वि-)] ॥

अथ इति । व्याधिर्महान्, उपशमो दुष्करः 'अतएव निर्वन्धः' आशङ्कतिशयः
अस्माकम् । 'दुःखं' पीडा 'स्निग्ध' सहयुक्तं दुःखनेषू संविभक्तं कृतविभागं सन्
'सज्ज' सोढुं शक्ता 'वेदना' आघातो यस्य तथाविधं 'भवति हि' । ["अतएव"
(त-, न्या-) "अतएव खलु" (रा-, वि-, स-)] ॥

NOTES

1. (a) आयासयिषी—आ + यस + चिच् + लृच् + कर्त्तरि स्त्रियाम् one
causing trouble. (b) इदानीन्—Now i.e. by revealing to you ?
(c) The sense is—I have no one else to confide in ; I must tell
you. But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trou-
ble. This is why I have not told you so long. It will not be
a bland relation but (किन्तु) will give you some trouble. It
seems the किन्तु should not be omitted.

2. (a) उभे—उभे is dual, but उभय is singular as a rule,
though plural is seen in "सुखपरस्य हरिरुभयैः कृतम्"—Act VII. (b)
स्निग्ध &c.—स्निग्ध + क्त कर्त्तरि वक्तव्ये—स्निग्धाः affectionate. तादृशी जनाः
कर्मधा— Now see Tika.

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्षति मनोगतमाधिहेतुम् ।
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्णम्
अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her trouble which rankles in her mind. Though longingly gazed at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture.

शकुन्तला—सहि, जदो पडुदि मम दंसणपडं आअदो सो तपोवणरक्खिदा राएसो—[सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथ-
मागतो स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—] । (अर्द्धोक्तेन लज्जां
नाटयति)

SAKUNTALA—Friends, from the time that royal sago, the protector of our hermitage, crossed the line of my sight—
(Acts bashfulness when partly said).

पृष्टेति । अन्वयः—‘इयं बाला समदुःखेन जनेन पृष्टा [सती] मनोगतम्
आधिहेतुं न वक्षति न । अनया बहुशः विवृत्य सतृष्णं दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवण-
कातरतां गतोऽस्मि । व्याख्या—‘इयं बाला’ सुगंधस्वभावा शकुन्तला दुःखश्च सुखश्च
दुःखसुखे दुःखसुखं वा [“विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि” इति विभाषा हन्तैकवद्भावः]
‘समी समं वा दुःखसुखे दूःखसुखं वा यस्य ‘तेन समदुःखसुखेन’ तुल्यवेदनेन ‘जनेन’
सखीजनेन ‘पृष्टा’ सती मनोगतम् ‘आन्तरं’ निगूहितमित्यर्थः ‘आयेः’ पीडायाः ‘हेतु’
कारणं ‘न वक्षति न’ वक्षतिशब्दः । ‘अनया शकुन्तलया’ बहुशः न तु एकवारमात्रं, द्विवां
विवृत्य परावृत्य ‘सतृष्णं’ सामिकायं दृष्टोऽपि [अपिना भावस्य स्फुटत्वम् सन्देहस्थान-
वकाशश्च] ‘अत्र’ अग्नौ अन्तरे’ श्रवणात् ‘उत्तरश्रवणे’ ‘कातरतां’ भयं
‘गतोऽस्मि’ । स्पष्टमित्यर्थं सखि सामिलाया, इत्यस्यैव भयकारणे भीतोऽसि, किमिति
वेदिति । [‘अत्रान्तरे’ (रा., वि., म.,) ‘अक्षान्तरे’ (त- न्या-)] ॥

सखीति । 'यतः' यस्मात् कालात् 'प्रभृति' आरभ्य [प्रभृतियोगे पञ्जनौनियमात् पञ्चमी] 'स तपोवनस्य रक्षिता' रक्षकः राजर्षिः दुष्यन्तः 'ममदर्शनस्य' दृष्टेः 'पत्न्यान्' ['ऋक्पूरन्ध्रः पथामानक्षे'] इति समासान्तः अप्रत्ययः] 'आगतः' प्राप्तः—अहं न उक्तं न 'आशिक्षेन भाषणेन 'लज्जां नाटयति' रूपयति) ।

NOTES

1. (a) जननेन समदुःखमुखेन—c.f. समदुःखमुखः सखीजनः—Raghu. VIII. (b) बाला—A प्रौढा might mislead. But only a frank disclosure is expected from a बाला । (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation. न वचाति न = not that she will not disclose = she will certainly disclose. (d) मनोगतम्—मनः गतम् i.e. मनसि लीनम् secretly cherished, un-revealed. (e) दृष्टो &c.—Comp. आसीद् विव्रतवदना &c.—Act. II.

2. (a) दर्शन &c.—पश्यत्यनेन इति दृश् + लुट्, करणे = दर्शनम् eye. तस्य पत्न्याः &c. See Tika. (b) तपोवन &c.—रक्ष + णच्, कर्त्तरि = रक्षिता ।

3. अर्द्धोक्तेन—अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धोक्तम् partly uttered. सहस्रप्रेति समासः, the द्वितीया in अर्द्धम् being क्रियाविशेषणे । तेन । हेतौ तृतीया ।

उभे—कधेदु कधेदु पिअसहो [कथयतु कथयतु प्रियसखी] ।

BOTH—Go on, go on, dear friend.

शकुन्तला—तदो पटुदि तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थम्हि संवुत्ता [ततः प्रभृति तद्वतेन अभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवुत्ता] ।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him, I am reduced to this state.

राजा (सहर्षम्)—श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्चामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ११ ॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world.

तत इति । 'ततः प्रभृति' 'त' राजर्षि' 'गनेन' तद्विषयेन 'अभिलाषिण' मनोरथेन [द्वितीया तृतीया] 'एषा अवस्था' यस्या तथाविधा 'संज्ञताम्नि' जाताम्नि मनो मे दुष्यन्ति न समागमं प्रार्थयते, तेनैवमवस्था मे । [राधयो विद्यासागरपादाय "कथयत् कथयत् प्रियसखी" इति न पठन्ति] ॥

अतमिति । 'आतम्य' अवकाशाय यत् तत् 'अतम्' ।

स्मर इति । अन्वयः—तत्पात्ये जीवलोकस्य अभ्यशासी दिवस इव मे स्मर एव तापहेतुः स एव निर्वापयिता जातः । व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य ["निदाघ उष्णोपगम उष्ण उपगमसम्पत्ः" इत्यमरः] 'अन्वयः' अवसानं, तस्मिन्, 'जीवलोकस्य' प्राणिसमूहस्य सम्बन्धे 'अस्मै' 'मेघैः' श्यामः' कृष्णः 'दिवस इव' मेघाच्छदो वासर इव 'मे' मम सम्बन्धे 'स्मरः' कन्दर्प 'एव तापहेतुः' दिवसपक्षे उष्णताजनकः, स्मरपक्षे सन्तापकरः 'स एव' दिवस एव, स्मर एव च, 'निर्वापयिता' विनोदहेतुः [उभयत्र समानमेतत्] 'जातः' मेघाच्छदो दिवसः वर्षणान् पूर्व' ताप' करोति पश्चाच्च हरति । कामोऽपि शकुन्तलावचनात् पूर्व' मे तापप्रदो भसीत्, परञ्च तापहरो जातः इति भावः ["अवश्यामः' (त-, व्या-, म-)—अर्ह' श्यामः" (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. (a) निर्वापयिता—निर् + वा + णिच् + लृच् कर्त्तरि the comforter. See under शरीरनिर्वापनाय—ante. (b) तत्पात्ये—अति + इ अच् भावे = अव्ययः end. Now see Tika. (c) जीवलोकस्य, मे—जीवानां प्राणिनां लोको भुवनं जीवलोकः the world of living creatures तस्य । श्वेति पृष्टी । मे मम सम्बन्धे also जीवलोकस्य सम्बन्धे तापहेतुः and निर्वापयिता । Also we may have कृष्णेति कर्मणि पृष्टी । मे or जीवलोकस्य ताप' = माम् or जीवलोक' तपति । मे or जीवलोकस्य निर्वापयिता = माम् or जीवलोक' निर्वापयति ।

2. Simile—The following are compared—(i) स्मरः and अवश्यामी दिवसः । (ii) अहम् and जीवलोकः—Also Remotely (iii) अवान्तरे and तत्पात्ये । Heat during summer oppresses like love-sickness (c. f. समस्तापः कामं मनसिजनिदाप्रसरयोः Ante). The oppression is very great (तापहेतु) when at last the sky is overcast (अवश्याम)

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration. The shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus कर behaves like the असश्याम day.*

3. Reading—Raghava reads अर्द्धश्याम । He means the day is oppressive in the morning hours [अर्द्ध], and cool when it is श्याम in the evening [the other अर्द्ध] । We have to guess the reason for the श्यामता । I believe many will prefer to have the clouds [अस] directly mentioned. Besides अर्द्धश्याम ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour. Lastly we have a similar idea in Raghu. XII. when श्यामाभा दिवसा इव occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote असश्याम !*

शकुन्तला—तं जइ वो अणूमदं तह वट्ह जह तस्स राए-
मिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिच्चह मे
तिलोदकं [तत् यदि युवयोः अनुमतं, तथा वतेयां यथा तस्य
राजर्षेः अनुकम्पनौया भवामि । अन्यथा अवशं सिच्चतं मे
तिलोदकम्]

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may become favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अणसूए, दुरगअमन्महा अक्खमा
इअं कालहरणस्स । जस्मिं वड्ढभावा एसा सो ललामभूदो
पौववाणं । ता जूत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं [अनसूये,

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

दुरगतमन्मथा अक्षमा इयं कालहरणस्य । यस्मिन् बहुभावा
एषाः स ललामभूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः
अभिनन्दितुम्] ।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far
advanced this one is incapable of taking time. He, on whom
her affection is placed, is the very gem of the Pauravas. So
her desire deserves to be approved.

तदिति । 'तत्' तस्मात् 'यदि युवयोरनुमत' यदि युवां युक्तं नव्येति ['सतिबुद्धि-
पूजार्थं भव्य'] इति वर्त्तमानं क्तः । "क्तस्य च वर्त्तमानं" इति कर्त्तरि पठ्यते । तदा
'तथा' तेन प्रकारेण 'वर्त्तया' आचरत 'यथा' येन प्रकारेण 'तस्य राजर्षेः' (नुकम्पनीया),
'अनुयाया' 'भवामि' । अन्यथा 'अनुग्रहाभावे' 'अवश' मे तिलोदक' प्रेतदियं तिलमित्रं
जलाजलि 'सिञ्चतम्' । निश्चितं मरिष्यामि यदि स राजा मां नानुकम्पते इत्यर्थः ।

मंशयेति । 'वचन' शकुन्तलोक्तं 'मंशय' एतत् कर्त्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकारं
प्रश्नं 'क्षिणति' । एतत् श्रुत्वा सखीभां कर्त्तव्यम् अवधारितमेव स्यात् ।

अनसूये इति । 'दूर' गतः' प्राप्ती नम्यथः' कामो यस्याः तथाविधा इयं काल-
हरणस्य अक्षमा अयोग्या । भट्टिति प्रतिविधेयम् । किं कामस्य उच्छेदीऽनप्रति-
विधानम् ? न इत्याह—'एषा यस्मिन् जनं बहुभावा' दत्तचित्ता 'स पौरवाणां ललाम-
भूतः भूषणस्वरूपः 'तत्' तस्मात् 'अस्या अभिलाषः अभिनन्दितुं पूजयितुं' युक्तम्
[सामान्योपक्रमान् लिङ्गभेदेऽपि सामानाधिकरण्यम् । "शक्यं पवनः" इति यथा] ।
सत्पात्रे अस्या अभिलाषः स्तुत्यः न गन्धः इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) राजर्षेः—The द्वितीया is also admissible. राजर्षेः राजर्षिणा
वा अनुकम्पनीया by the rule "कृत्यानां कर्त्तरि वा" । b अन्यथा—अन्य +
याच् । अन्यप्रकारेण otherwise; i.e. if not pitied by the royal sage ;
or, not so arranged by you. न चेत् तथा वर्त्तया तिलोदकं सिञ्चतम् ;
(c) तिलोदकम्—तिलमित्रम् उदकम् । शक्यपार्थवादितम्—। तत् । तिलस्य उदकस्य
give तिलोदके unless उदक is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided. This is an offering to deceased person. Hence the sense is—Otherwise I shall die.

2. स'शय &c.—संशय' किञ्चित् इति संशय + हिट् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि that which removes doubt. The doubt संशय does not refer to the king's doubt about her love ; but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from पृष्टा जनैर्न &c. and अत'यत् श्रोतव्यम्—Ante.Sakuntala asks her friends to plead for her with the king (तथा वक्त'यां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीयाभवामि)। The friends might naturally hesitate. But मित्रत' मे तिलोदकम् removes all hesitation [संशयच्छेदि वचनम्]।

3. (a) अचमा—चमने इति चम + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = चमा capable. न चमा। Something has to be done quick and she is anxious to do it herself. [b] बद्धभावा—भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः desire. बद्धोभावो घमसा यथा वा। [c] ललामभूतः—See आश्रमललामभूताम्—Act, II. She means that Sakuntala's choice is mightily well placed. (d) युक्तसंसा; &c.—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation. Sakuntala's condition is critical [अचमा इयम् etc]. Her choice is unexceptionable [ललामभूतः पौरवाणाम्] ; a word of encouragement from us saves her. What do you say ? Shall I utter it ? This is the mood in which Priyamvada makes this speech.

अनसूया—तह जह भणासि [तथा यथा भणसि]।

ANASUYA—It is as you say ?

प्रियंवदा [प्रकाशम्]—सहि, दिष्टिआ अनुरूपो दे अहि-णिणसो। साअर' उजझिअ कहि' वा महाणई ओदरइ। को दाणिं सहआर' अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि [सखि, दिष्टिआ अनुरूपस्ते अभिनिवेशः। सागर' वजयित्वा कुत्र वा महानदी अवतरति। क इदानों सहकारमन्तरेण अतिमुत्तलतां पल्लवितां सहेते]।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you. Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea? Now, which tree except the Sahakara bears the Atimukta creeper in foliage?

तद्येति । 'यथा भवसि' कथयसि 'तथा' । अस्मा अभिलाषः अभिनन्दनीय इत्यर्थः ।

सखीति । 'दिष्टा' भाग्येन 'ते अभिनिवेशः' अयमभवसायः अनुरूपः सर्वथा न योग्यः । सौभाग्यं नीयत् त्वं प्रकृते जने न दत्तचित्ता । अथवा एवमेव भवितव्यम् 'सागरं वर्जयित्वा' लव्हा कुत्र वा' न कुत्रापि 'महामदो' अवतरति सागर एव महानद्या अनुरूपम् अवतरणस्थानम्, दुष्यन्तोऽपि न योग्यः वरः । 'सहकार' रमालाम् 'अन्तरिक्ष' विना 'क दृष्टानो' पञ्चवितामतिमुक्तलतां 'सहने' नाम्नः कौऽपि । एवं दुष्यन्तं विना नाम्नः कौऽपि त्वां वोढुमर्हः । एतत् शकुन्तलां प्रति । ["अनुरूपम्" (रा, वि-)—"अनुरूपोऽस्याः" (म-)—"ते अनुरूपे" [त्य-, न्या-] ॥ "वर्जयित्वा" [रा- वि- म-]—"उज्झितां" [त- न्या-] ॥

NOTES

1. [a] दिष्टा—Luckily. An अव्यय । Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्य । द्विती तृतीया । (b) अनुरूपः—अनुगती रूपम्, befitting. प्रादितम्—। (c) अभिनिवेशः—अभि + नि + विश् + घञ् भावे । आप्रष्टः । Or अभिनिविशने एतम् इति घञ् कर्मणि the object of desire. The आधार has become कर्म here by the rule "अभिनिविशश्च" । Here Priyamvada attributes it to chance दिष्टा that Sakuntala has not set her heart upon an Ordinary ascetic. (d) वा—Expresses विकल्प । (e) सागरम् &c.—This modifies the sentiment expressed in the preceding line. No, chance has nothing to do with it. It is in the very nature of things it is impossible that Sakuntala should be attracted towards any other person. She was bound to be drawn towards दुष्यन्त just as a mighty river is drawn towards the sea.* Having thus dismissed दिष्टा, Priyamvada goes to explain what अनुरूपः in speech means. You see in your own garden how the Madhavi thrives on the top of the Sahakara. If you place her on any other

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

garden-tree her dense foliage completely shuts off sun-light from the tree, thus kills it soon and then herself comes down along with it. The Sahakara alone can stand this privation of sun-light (पल्लवितं सहते), or rather prefer this privation. Similarly Dushyanta alone is a suitable match for you; your union with any one else would be disastrous. By your happy choice you have avoided the disaster and deserve congratulation (युक्तमस्या अभिलाषः अभिनन्दितुम्) । Prof. Gajendragadkar gives half of this speech (सखि दिष्टा...अवतरति) to अनसूया and the rest to प्रियंवदा । As explained above, the first line of the speech (सखि दिष्टा...अभिनन्दनः) is the अभिनन्दन and the rest is only explanatory to it. Hence the whole must belong to one person; and that person must be the one who utters the अभिनन्दन । It is not natural, nay, it is ridiculous, that one person should utter the अभिनन्दन and the other explain it to the recipient of the अभिनन्दन । We have seen above Priyamvada's impatience to utter the अभिनन्दन । Naturally then the अभिनन्दन has to be assigned to Priyamvada and with it the rest of the speech too. Besides the प्रकाशम् here is in modification of the जनान्तिकम् of Priyamvada's speech above. Hence what follows प्रकाशम् has to go to प्रियंवदा not to अनसूया । (f) इदानीम्—This is idiomatic वाक्यालङ्कारः । See क इदानीम् &c.—Infra.

2. Reading—Monier-Williams reads अनुकूपोऽस्याः for अनु-रूपस्ते । But the stage-direction प्रकाशम् shows that the speech is intended for Sakuntala. Hence ते is the word, not अस्याः । We cannot say that प्रकाशम् means only that the speech is within Sakuntala's hearing not necessarily addressed to her. For, coming immediately after 'तथा यथा भणामि' it is evidently the अभिनन्दन of Sakuntala's desire as suggested by प्रियंवदा (युक्तमस्याः अभिलाषोऽभिनन्दितुम्—Ante). Hence it has to be addressed to Sakuntala.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—किमत्र चिवं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्त्तेते ?

KING—What is strange in it if the twin stars Vishakha follow the lunar digit ?

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बिअं णिहुअं असहोए मणोरहं सम्पादेमह [कः पुनरुपायो भवेत् येन अवि-
लम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः] ।

ANASUYA—What can be the means by which we shall fulfil our friend's wish quickly and secretly.

प्रियंवदा—णिहुअंति चिन्तनिज्जं भवे सिग्घंति सुअरं
[निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् शीघ्रमिति सुकरम्] ।

PRIYAMVADA—The “secretly” may require thought, the “quickly” is easily done.

अनसूया—कहं विअ [कथमिव] ?

ANASUYA—How so ?

प्रियंवदा—णं सो राएसो इमस्सिं सिणिहदिट्ठिए खूआ-
हिलामो इमाहं दिअहाइं पजाअरक्सो लक्खोअदि [ननु स
राजधिरस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान् दिवसान् प्रजा-
गरक्षशो लक्ष्यते] ।

PRIYAMVADA—The royal sage with longing for this friend of ours betrayed, these days by affectionate looks, appears emaciated through wakefulness.

किमेवेति । विशाखे तदाखे तारके 'शशाङ्कलेखां' चन्द्रकलां 'अनुवर्त्तेते' अनु-
सरतः इति 'यदि' अथ 'चितम्' आचर्य्य 'किं' न किञ्चित् । विशाखयोः चन्द्रलेखाया
अनुसरणं नैसर्गिकमेव अथ न किञ्चिदाचर्य्यम् । एवम् अनसूयाप्रियंवदयोरपि
शकुन्तलाया अनुवर्त्तनं स्वाभाविकम् ।

क इति । सत्यमनुरुपोऽस्याः अभिलाषः किन्तु 'कः' पुनरुपायो भवेत् येन

उपायेन 'अविलम्बितं' भट्टति, 'निभृतं' गुह्यं च तस्या मनोरथं सम्पादयावः' दुष्यन्तेन समागमं विधास्यावः ?

निभृतमिति । 'निभृतं' सम्पादयावः इति यत् त्वया उक्तं तत् चिन्तनीयं भवेत् चिन्तायोग्यं भवितुमर्हति 'शीघ्रं' सम्पादयावः 'इति यदुक्तं तत् सुकरं' सुखसाधनम् । दुष्यन्तेन समागमः शीघ्रं कर्तुं शक्यते किन्तु निभृतं कथं स्यात् तत् चिन्ताताम् ।

नन्विति । 'ननु स राजर्षिः इमाम् दिवसान्' ['अत्यन्तसंयोगे द्वितीया'] क्षिब्ध-दृष्ट्या सस्नेहावलोकनेन 'अस्यां' सूचितः अभिलाषो येन तादृशः स न 'प्रजागरात' शकुन्तलागतचिन्तया राविजागरणात् 'क्रुशः' कौणः 'लक्ष्यते' राजापि उत्तसुक एव, तत् शीघ्रं कर्तुं शक्यम्, निभृतं कथं भवेत् चिन्तय ।

NOTES

1. (a) विशाखि—Dual because the reference is to two stars (b) शशाङ्क etc.—लेखा is added to have the whole a feminine so as to agree with Sakuntala in gender. शशाङ्कमनुवर्त्तते does not serve the purpose so well.*

2. (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्बः । अव्ययमानं विलम्बितं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । (b) निभृतम्—नितरां स्तम् इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret ; तत् यथा तथा । (c) सम्पादयावः—'वर्त्तमानसामोपेयं वर्त्तमानवद्वा' इति लट् ।

3. (a) भवेत्—सम्भावनायां लिङ् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु + कृ + खल् कर्मणि ।

4. कथमिव—इव here has no special meaning. It is idiomatic (वाक्यालङ्कारे) ।

5. (a) ननु—Implies आक्षेप censure. You ask "How so" "What an idiot you are. Don't you see that the king loves Sakuntala ? This is the censure intended" [b] क्षिब्धदृष्ट्या—क्षिब्ध + क्त कर्त्तरि = क्षिब्धा affectionate. तादृशी दृष्टिः । तथा । द्वितीया करणे । [c] प्रजागर etc.—प्रकृष्टं जागरणम् इति प्र + जागृ + घञ् भावे = प्रजागरः wakefulness निद्राचयः । Now see Tika. We do not get प्रजागार with इङ्गि because the rule "जायोऽविचिणलङित्सु" direct गुण with all affixes except वि, चिण् णल् and those that drop ङ् ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणोक्तं

निशि निशि भुजन्त्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तिभिरश्रुभिः ।

अनभिलुलितज्याघाताङ्कं सुहर्मणिवन्धनात्

कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so. For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the how-string.

सत्यमिति । इत्यम्भूतः क्लेशः इत्यर्थः । अन्वयः—निशि निशि भुजन्त्यस्तापाङ्ग-
प्रवर्त्तिभिः अन्तस्तापादशिशिरैः अश्रुभिः विवर्णमणौक्तं मणिवन्धनात् स्रस्तं स्रस्तम् इदं
कनकवलयं मया अनभिलुलितज्याघाताङ्कं सुहुः प्रतिसार्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’
रात्रौ रात्रौ [“नित्यवोपसयाः” इति वोपसायां द्विवचनम्] ‘भुजं हस्ते वामहस्ते इति
यावत् [अत्र भुजशब्दो बाहुवचनो बाहोरे कर्देशे हस्ते वर्त्तते] ‘न्यस्तः’ स्थापितः यः
‘अपाङ्गः’ वासनयनकोणः तस्मात् ‘प्रवर्त्तन्ते’ यानि तै, ‘अन्तस्तापात्’ मनसिजकृतात्
मनस्तापात् [हितौ पञ्चमी] ‘अशिशिरैः’ उष्णैः ‘अश्रुभिः’ विवर्णमणौक्तम् [अभूत-
तद्भावे चि्वः] ‘मणिवन्धनात्’ करप्रकोष्ठयोः सन्निस्थानात् ‘स्रस्तं स्रस्तं’ पुनः पुनरधः-
खलितम् [पूर्वपरस्मैसनयोर्मैदमवलम्ब्य अत्रापि वोपसा सिधाति । ततो द्विर्भावः]
‘इदं’ वामहस्तस्थितं ‘कनकवलयं’ सुवर्णकङ्कणं ‘सया’ अनुभिलुलितः अमर्द्दितः
‘ज्याघातस्य’ धनुर्गुणघर्षणस्य ‘अङ्कः’ चिह्नं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा ‘सुहुः’ वारं
वारं ‘प्रतिसार्यते’ उद्धृत्य मणिवन्धं पुनर्नयति । अत्र—चिन्तया शय्यात्यागः—उपविश्य
वामहस्तन्यस्तकपोलेन निशानयनम्—तेन ऊर्ध्वं मणिवन्धः कूर्परश्च अधः—ततस्तापोष्णसा
नेत्रजलस्य वलयप्राप्तिः, तेन मणिदूषणम्—दिने दिने प्रकीष्टस्य क्लेशता—मणिवन्धात्
कूर्परं वलयमङ्गः—कूर्परात् वलयस्य भूयो मणिवन्धनयनम्—तत्काले वलयेन प्रकीट-

स्थितानां मौर्वीकिणानाम् अभसम्पद्यः—इत्येतत् सर्वं यथाक्रमं संसृत्य उक्तं “मन्य-
मित्यम्भूत एवास्मि” । [“प्रविर्त्तिभिः” (त-, न्या, म-)—“प्रसारिभिः” (रा-, वि)]
“अनभिलुलित” (रा-, वि-) ‘अनभिलुलित’ (त-, न्या-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) अन्तलापात्—अन्तर्गततापः अन्तलापः internal heat. शाकपार्थि-
वादितम्—। तस्मात् । (b) भुजव्यस्त &c.—Here भुजव्यस्त means हस्तव्यस्त ।
Compare ‘हस्तव्यस्तं मुखमसकलव्याक्ति’ &c.—Meghdut. हस्त again
refers to वामहस्त the left hand. Compare ‘वामहस्तोपहितवदना आलि-
खिता इव प्रियसखी भक्तृगतया चिन्तया—” -Act. IV. “वामप्रकोष्ठार्पितं विधत्
काञ्चनमैकमेव वलयम्”—Act. IV. &c. Similarly अपाङ्ग is वामापाङ्ग ।
भुजव्यस्तः placed on the left hand. सहस्रपेति समासः । भुजव्यस्तः अपाङ्गः
the outer corner of the left eye placed on the left hand. कर्मधा-
—। तस्मात् प्रवर्त्तन्ती इति भुजव्यस्तापाङ्ग + प्र + हुत + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =
भुजव्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तनी, तैः । (c) अनभिलुलितः etc.—The friction of the
bow-string cause abrasions on the fore-arm. Compare ‘गरासन-
व्याकिणलाच्छनो भुजः,’ “‘‘शास्त्रसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्ग इति” etc.
Prof. Gajendragadkar says “the friction of the bow-string
produces scars on the wrist (मणिवन्धनं) and on the part of the
fore-arm (प्रकोष्ठ) just above it.” This is impossible. When the
bow is strung and held by the grip in the middle the string
does not reach below the middle of the fore-arm and often
even so low as that. (d) मणिवन्धनात्—मणिवन्धनं अस्मिन् इति मणि +
वन्ध + लृट्, अधिस्तरणी = मणिवन्धनः । Lit. The place where a gem is
worn i.e. the wrist तस्मात् । Here again Prof. Gajendragadkar
says the part where the golden bracelet is worn is the fore-
arm not the wrist.” By wrist we do not mean the wristjoint,
but the part of the fore-arm near the wrist. This is where
wristlets or wrist watches are worn now a-days. (e) सक्तं सक्तम्
—The वीणा gives the sense “each time it has slipped.” The
bracelet slips down to the elbow owing to the emaciation of
the fore-arm. Compare कनकवलयश्च शरित्प्रकोष्ठः which implies
that the bracelet has slipped and left the fore-arm altogether

2. Remark—Raghava explains मुञ्जोपधानीकृते न्यस्ता योऽव-
मपाङ्गः” etc. But then why should the left arm alone be उपधानी-
कृत ? Again “अथ प्रजागरात् शय्यायां परिश्रुतिनिवर्त्तनैः सत्यपि उपधाने तस्य
निष्फलत्वात् मुञ्जोपधानत्वसुक्तम्” । Against this we remark that if
the arm is used as pillow it must be the upper-arm. In that
case the tears will be stopped by the अङ्गुष्ठ and will not reach
the वलय । Besides the मणिचन्द्र will be lower than the elbow
and the वलय will have to slip towards the tips of the fingers,
which is not possible, be the maciation however so great. With
this sort of slipping, it is out of place to say that the प्रकीट
(fore arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in
the parallel passage quoted above) and that in trying to push
the वलय back the जगादाताङ्ग is not touched. Indeed अनमिलुलिमज्जा
चाताङ्ग requires that the वलय be moved over the fore-arm (on
which alone the जगादाताङ्ग exists in replacing it. This is possible
only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the
king passed the night in a sitting posture with his left cheek
placed on his left palm and the left elbow resting on the left
thigh. It is true the वलय comes down as soon as it is replaced,
The king however does not notice it immediately through
absentmindedness. But he pushes it up as soon as it is
noticed.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य)—हला मअणलेहो से करोअदु ।
इमं देवसेसावदेसेण सुमणोगोबिदं करिअ से हत्यअं पावयि-
स्सम् [हला मदनलेखः अस्मै क्रियताम् । इमं देवशीषापदेशेन
सुमनोगोपितं कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि]

PRIYAMVADA (Reflecting)—Well, let a love-letter
be prepared for him. I will have it concealed by flowers and
under the pretext of a garland that has been offered to the
gods, will cause it to reach his hands.

अनसूया—रोअइ से सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला

भण्णादि [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति] ।

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रियंवदेति । 'विचिन्ता' धात्वा काथ्य' निश्चित इत्यर्थः ।

इति । 'अस्मै' दुष्यन्ताय ['कर्म'णा 'समभिप्रेति स शम्भदानम्' इति सम्प्रदाने अतुष्टौ] 'मदनस्य लेखः' लिपिः कन्दर्प'पीडासूचिका लिपिः क्रियताम् । 'इमं' मदन-लेख 'देवस्य' देवताविशेषस्य 'शेषा' साख्य 'देवशेषा' निर्मात्यमिति यावत् । सा एव 'अपदेशः' तेन । 'सुमनोभिः' पुष्पैः [समनःशब्दः स्त्रियां बहुल्ये वर्तते । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये सुरैकल्येऽपुत्तर-वयम् ॥] 'गोपित' निगूहित कृत्वा 'अस्य हस्त' प्रापयिष्यामि ["शेषा" (रा-, वि, म-) "सेवा" (त, न्या)] ॥

रोचते इति । 'सुकुमारः' सुन्दर एव 'प्रयोगः' उपायः 'मे' मत्तम् ["रुच्यर्थानां प्रयोगः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] रोचते ।

NOTES

1. [a] देवशेषा etc.—For शेषा in the sense of साख्य compare "तथेति शेषामिव भर्तु राजाभादाय मूर्ध्ना मदनः प्रत्यक्षे" - Kumara*[b] देव-सेवा means देवस्य राज्ञः सेवा पुष्पोपहारः । I prefer the reading देवशेषा शकुन्तला—को निओओ विकपपीअदि [को नियोगो विकल्पप्रते] ।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रियंवदा—तेन हि अक्षणो उवण्णासपूर्व' चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदवन्धण' [तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्व' चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्धनम्] ।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणाभीरुं पुणो
वेवइ मे हिअअं [हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुकं
पुनर्वेपते मे हृदयम्] ।

SAKUNTALA—I am thinking, dear. But apprehensive
of slight, my heart trembles.

क इति । युवयोः 'कः निधीनः' आदेशः 'विकल्पाने' अन्यथाक्तिवने मया । युवां
यदा यत् ब्रूयः तदेवाहं तदा करोमि, मदनलखिमेव अधुना करिष्ये इत्यभिप्रायः ।

तेनेति । 'तेन हि' यदि नैव विकल्पाने तर्हि 'आत्मानः' स्वस्य उपन्यसनम् 'उप-
न्यासः' उपस्थापनम् तत्पूर्वकं 'किमपि ललितं' मधुरं 'पदवन्धनं' छन्दोरचनं 'तावत्
चिन्तय' । आत्मानम् उपस्थाप्य छन्दोमयीं गीतिं रचय इत्यर्थः ।

हलेति । 'अहं' चिन्तयामि हृदयं पुनः चेतस्तु 'अवधीरणा' अवज्ञा [अवधीर
इति केषाञ्चिन्नेते चुरादौ पठ्यते । ततो युच्] 'ततो भीरुकं' भीतं सन् 'वेपते'
कम्पते । ["अवधीरणा" (त-, वि-, न्या-,)—"अवधीरण" (रा-, म-)] ॥

NOTES

1. विकल्पने—विकल्पन is विषयकल्पन or विभिन्न कल्पन &c.
Compare विकल्पित in 'परिज्ञासविकल्पितं सर्वं'—Act. II—(Reading)

2. (a) उपन्यास etc.—उप + नि + अस + तच् भावि = उपन्यासः placing
near, i.e. alluding. स पूर्वे यस्मिन् तत् यथा तथा । (b) ललित etc.—पदानां
गीतिपदानां बन्धनम् । Next कर्मधा—

3. Readings—अवधीरणा has to be preferred because the
verse below has अवधीरणा :

राजा—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमोप्सितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here longing for union with you, O Timid One, stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi ; (but) how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सख्यो—अयि अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरोरणि-
व्वावदत्तिथं सारदिअं जोसिणिं पढन्तेण वारेदि [अयि आत्म-
गुणावमानिनि, क इदानो' शरीरनिर्वापयित्थो' शारदी' ज्योत्स्नां
पटान्तेन वारयति] ।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला (सस्मितम्)—णिओइदा दाणिंमहि (नियोजिता
इदानोमस्मि) । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged, (Sits up and meditates).

अयमिति । अन्वयः—हे भीरु यतः अवधीरणां विशङ्कसे, सः अयं ते संगमीतसुकः तिष्ठति । प्रार्थयिता त्रिधं लभेत वा न वा ; ईप्सितः त्रिया दुरापः कथं भवेत् । व्याख्या—हे 'भीरु' भयशीलं ['जङ् उत्तः' इत्यङ् संज्ञितः] 'यतो' यस्मात् जनात् 'अवधीरणाम्' अवज्ञां 'विशङ्कसे सः' अयं मल्लवणो जनः 'ते' तव 'संगमे' समागमे 'उत्सुकः' उत्सुकः 'तिष्ठति' । 'प्रार्थयिता' अर्घ्यो जनः 'त्रिधं' लक्ष्मीं लभेत वा न वा प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शक्ति विङ्] । ईप्सितः प्राप्तुमिच्छो जनः 'त्रियाः' लक्ष्म्या सम्बन्धे । [यदा—'त्रिया' इति अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । 'न लोका'—'इति कर्त्तृपक्षा एव निषेधः । 'दुरापः' दुष्प्रापः कच्छलभ्यः [कर्मणि खल] 'कथं भवेत्' न कथमपि । लक्ष्मीयेत प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एवं त्वया समागमः तवैव अनुग्रहः, समागमेप्रार्थनीं कष्टानवजानातु इति भावः ।

अयेति । 'आत्मनो गुणान् अवमानयति अवजानाति या तत्संज्ञितः । 'शरीरस्य निर्वापयित्थो' प्रीतिप्रदा 'शारदी' शरत्कालसम्बन्धिनी 'प्रीदा' 'ज्योत्स्ना' चन्द्रिका 'क

इदानीं पटान्तिन' वसनाञ्जलिं 'वारयति' । न कौऽपि । स राजा कथमपि त्वां नाव-
धीरयेत् । इदानीमिति वाक्यालङ्कारः । ["इदानीं वाक्यामूषायां सम्प्रत्यर्थं
दृश्यते" इति मेदिनी ॥ 'पटान्तिन' (रा-, वि-, स-)—"आतपत्रेण" (त-, न्वा-)] ॥
नियोजितेति । 'इदानीं नियोजिता' गीतरचने व्यापारिता 'अस्मि' ।

NOTES

1. (a) सङ्गमोत्सुकः—सङ्गमस्य उत्सुकः or सङ्गमस्य उत्सुकः anxious
for union. सहसुपेति समासः । (b) यतः—from whom. पञ्चम्यास्तम् ।
"भूवमपायैऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी । Some word or gesture indica-
ting slight (अवधीरणा) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त ।
Hence there is अपाय and दुष्यन्त is "त्रय" । So the sutra applies.
We must not say विशङ्कसे इति भयार्थयोगात् भवञ्जितौ अपादाने पञ्चमो,
because even when विशङ्कसे is absent we have पञ्चमी—दुष्यन्तात्
अवधीरणा । Cp. "विशङ्कमानो भवतः पराभवम्"—Kirat. I.

2. श्रियाः—श्रीषे षष्ठी as in ते in "समदंशवर्त्तनस्ते न दुरासदो भविष्यति"
—Act. I. Ante.

3. (a) आत्मगुण &c.—आत्मनो गुणाः आत्मगुणाः own merits. षष्ठीतत्—
तान् अवमानयति इति आत्मगुण + अव + मान + णिच् + स्वार्थे + णिनि साधुकारिणि
कर्त्तरि स्त्रियाम् । तत्सम्बन्धौ । (b) पटान्तिन—पटस्य अन्तः । तेन । The
reading आतपत्रेण seems unsuitable. One does not go out in
moon-light with an umbrella (आतपत्र), so the reference to an
umbrella is out of place.

4. नियोजिता—The friend shows her submission to the will of
the friends.*

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमिषेण चक्षुषा प्रियामवलोक-
यामि । यतः—

उन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that have forgotten their wink ; For as she is composing the lines her face, with one eye-brow turned up, notifies her love for me by means of the cheeks with the pores raised.

शकुन्तला—हला चिन्तिदं मय गोदवत्तु । असिन्निहिदाणि
उण लेहणसाहणाणि [हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । अस-
न्निहितानि पुनर्लेखनसाधनानि] ।

SAKUNTALA—Friends, the substance of the song is thought out by me, but writing materials are not at hand.

स्थाने इति । 'विष्कृतः निमेषो' नेत्रनिमीलनं येन तेन 'चक्षुषा' [जातावेक-
वचनम्] 'प्रियामवलोकयामि' इति यत् तत् 'स्थाने' युक्तं 'खलु' ["युक्ते वै साम्प्रतं
स्थाने" इत्यमरः । अव्ययमेतत्] । कुतो युक्तमित्याह 'यतो' यस्मात्—

उन्नमितेति । अन्वयः—पदानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितेकशूलतम् आननं कष्ट-
कितेन कपोलेन मयि अनुरागं प्रथयति । व्याख्या—'पदानि' गीतपादान् गीतशब्दान्
वा 'रचयन्त्याः' विचिन्त्या योजयन्त्याः 'अस्याः उन्नमिता' उर्ध्वं प्रेरिता 'एका शूलता'
यस्मिन् तादृशम् [ध्यानमग्नस्य स्वभाव एषः] 'आननं' सुखं कष्टं 'कष्टकितेन' जातरी-
मात्रेण [इतच् प्रत्ययः । तारकादिः] 'कपोलेन' गच्छेन [जातावेकवचनम्] 'मयि
अनुरागं' भावं 'प्रथयति' विधीयति । इयन्तं कालं यो मयि भावो गोपितः सः अधुना
व्येषणया ज्ञाप्यते, अहञ्च पश्यामि । किमती युक्ततरं दर्शनं भवेत् इति भावः ।
["कष्टकितेन प्रथयति" (रा- वि- म-)—पुलकाशितेन कथयति" (त- न्या-)] ॥

दत्तेति । 'मया गीतस्य 'वस्तु' उपादानं 'चिन्तितं' ध्यातम् । 'लेखनस्य
साधनानि' लेखननिर्वाहकारद्रव्याणि 'पुनः न सन्निहितानि' समीपस्थानि । गीतं रचितं
किन्तु कथं लिख्यते ? ["चिन्तितं मया गोदवस्तु" (रा- वि-)—"चिन्तिता मया
गीतिका" (त- न्या- म-)] ॥

NOTES

1. (a) उन्नमित &c.—उद् + नम् + शिच् + क्त कर्मणि = उन्नमिता up-
turned raised. शूलता इव शूलता creeper-like eye-brow, उपमित-
कर्मणा—the resemblance lying in taper, graceful movements &c

एका भूलता । 'पूर्वकालैक—' इति समासः । उद्वमिता एकभूलता यस्मिन् ।
Or उद्वमिता एका भूलता यस्मिन्, निपद बहु—(b) Remark—She declares her love for me not in words, which may deceive through dissimulation, but by the horripilation on her cheeks which can be caused by nothing but genuine emotion. I am a witness to this. A more pleasing sight cannot be imagined (स्थाने स्तु) ।*

2. असन्निहितानि—न सन्निहितानि makes the नञ् a प्रसङ्गप्रतिषेध । This sort of नञ् emphasises the negation—(' प्रतिषेधे प्रधानता'—Darpana). Strict logic therefore requires that it should not be compounded. But in the older days the spirit of the language was different and समास with प्रसङ्गप्रतिषेध नञ् was common. Panini writes अशिति for न तु शिति, अकर्त्तरि for न तु कर्त्तरि etc.

प्रियंवदा—इमस्मिं सुअदरसिणिङ्गे णलिनौपत्ते णहेहिं
णिकित्तवण्णं करेहि (अस्मिन् शुकोदरनिग्धे नलिनौपत्ते नखैर्नि-
क्षिप्तवण कुरु) ।

PRIYAMVADA—Well have the letters scratched with your nails on this lotus-leaf which is pleasant-looking like the parrot's breast.

शकुन्तला (यथोक्तं रूपयित्वा)—हला, सुणुह दाणिं सङ्ग-
दत्थं ण वेति (हला शृणुतमिदानो सङ्गतार्थं न वेति) ।

SAKUNTALA—(Acting as described)—Listen, dear, and see if it is proper in sense or not.

उभे—अवहिदम्ह (अवहिते स्त्रः) ।

BOTH—We are attending.

शकुन्तला (वाचयति)—

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिवा वि रत्तिमि ।

णिग्घिण तवइ वलीअं तुइ पुत्तमनोरहाइ अङ्गाइ ॥१५॥

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निष्ठं तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥१५॥

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not ; but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night.

अस्मिन्निति । 'शुकस्य उदरं' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'स्निग्धं' नैवानन्दनं त्विन् ["उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः] "अस्मिन् नलिनीपत्रे" कमलदले 'नलैः निक्षिप्ता' उत्कीर्णा 'वर्णा' यस्य तथाविधं 'कुरु' । पद्मपत्रे नखेन लिख्यताम् । अङ्गान् तस्मिन्नेव पत्रे पुण्याणि निधाय राजानं प्रापयामि । ["शुकोदरस्निग्धे" (पि-)—"शुकोदरसुकुमारं" (रा-, त-, वि-, न्या-, म-) ॥ "निक्षिप्तवर्णं कुरु" (रा-, वि-, म-)—"आलिख्यताम्" (त-, न्या-,)] ॥

शकुन्तलेन । 'यथोक्तम्' उक्तांतरूपं रूपयित्वा 'अभोनौध । पद्मपत्रे नखेन निमित्ता इत्यर्थः ।

हस्येति । 'सङ्गतः' संलग्नः युक्तः 'अर्थो' यस्य तादृशं न वा, शृणुतम् । श्रुत्वा कथय रंलग्नमनलग्नं वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दत्तचित्ते 'मः' भवावः ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति पठति । तवेति । अन्यथः—हे निष्ठं तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीयः तपति । व्याख्या—हे 'निर्दय 'तव हृदय' चित्तं 'न जाने' । 'त्वयि वृत्तः' जातः 'मनोरथः' अभिलाषो यस्याः तथाविधाया 'मम'पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रज्ज्याच्च 'अङ्गानि बलीयः' अन्यत्र 'तपति' तापेन योजयति । ["रात्रावपि" (रा- वि-)—"रात्रिमपि" (य-, न्या-, म-) ॥ "मदनः" (त-, न्या-,) 'कामः' (रा-, वि-, म-) । 'मनोरथायाः' (त-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading स्निग्धे to सुकुमारं ।

2. इति—कर्म of ग्रन्थतम् ।

3. (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the सप्तमी । [b] निर्दुःख —निरस्ता वृथा अस्व इति निर्दुःखः pitiless, वरु— ।

4. Reading.—[a] मदनः is preferable to कानः because in the sloka following, the king uses the word मदनः । [b] रात्रिमपि requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरणवचनः । some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकरः] । The वृत्तिकार however explains 'दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिनः चेष्टायुक्तान् इति दिवाकरः' । I therefore prefer रात्रावपि । (c) मनोरथानि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग । मनोरथायाः is better.

राजा (सहसोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुसुदन्तीदिवसः ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs, Cupid heats ; but verily, me he ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

सस्त्री (विलोक्य सहर्षमुत्थाय)—साअटं अविलम्बिणो
मनोरथस्य (स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य) । (शकुन्तला
अभ्युत्थातुमिच्छति) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay. (Sakuntala wants to get up).

राजेति । 'सहसा' अतर्कितम् 'उपसृत्य' समीपमानस्य । अन्वयः—हे तनुगात्रि, मदनः अनिशं त्वां तपति मां पुनर्दहत्येव । दिवसी यथा शशाङ्कं ग्लपयति कुसुदन्ती न हि तथा । व्याख्या—हे तनुगात्रि क्लेशाङ्गि शकुन्तले 'मदनः अनिशं' सततं 'त्वां तपति' तापमात्रेण पीडयति 'मां पुनः' मां तु 'दहत्येव' भस्मीकरोत्येव । नैतदयुक्तमिति दृष्टान्ताभावे—'दिवसः' वासरः 'यथा शशाङ्कं' चन्द्रं 'ग्लपयति' तजोहीनं करोति 'कुसुदन्ती' चन्द्रप्रियां कुसुदिनीं 'न हि तथा' ।

सखी इति । 'उत्थाय' आचारप्राप्तम् अभुत्यान् कृत्वा । ['विलीक्य सहर्ष-
मुत्थाय' (त, न्या, म)—'सहर्षम्' (रा, वि)] ॥

स्वागतमिति । 'अविलम्बिनो' विलम्बम् अकुर्वतः, चिन्तितमावसुपस्थितस्य 'मनो-
रथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषरूपस्य तत्र सम्बन्धे 'स्वागत'
शोभनम् आगमनं भवतु ।

शकुन्तलं इति । 'अभुत्यान्तम्' यथाचारं राज्ञः अभुत्यान्कर्म कर्तुम् 'इच्छति' ।
अभुत्यान्नाधावसाय एव कृतः न तु उल्लिख्यता सा ।

NOTES

1. (a) तनुगावि—तनूनि स्तलपानि गाम्वाणि यस्याः सा तनुगावि or तनुगावि
having slender limbs, बहु—। 'अङ्गगावकण्ठेभ्यश्च' इति छौष्, वा । तनु-
सम्बद्धौ । That which is very small तनु does not require much
heat to heat it. So I do not think Cupid strikes you with
much force ; only, being तनुगावी, you are easily heated, that
is all. "तनुः काये कृमिः श्लेष् च" इति कोषः । (b) माम्—'पुरुष' कठिनशरीरम्'
इति राजवः । The force is—Cupid pities you because you are a
woman and of slender proportions. He does not vent his
fury on you but merely heats you. But look at me. He
thinks I am his match and strikes with all his strength. The
rascal is literally burning me down. (c) स्तपयति—स्त + णिच् +
लट् = स्तपयति or स्तापयति (भित्तविकल्प) oppresses. No मित्वा if an
उपसर्गं precedes. Thus—प्रस्तापयति । (d) कुमुदतोम्—कुमुदानि सन्ति अस्याः
इति कुमुद + ड्यत्पुञ्जियाम् । ताम् । "कुमुदन इवेतसीम्नो" इति उ + वत्तप् ।

2. (a) अविलम्बिनः—न विलम्बते इति नञ् + वि + लम्ब + णिनि कर्तरि
साधुकारिणि = अविलम्बी not delaying. तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the
मनोरथ (desire) is the king himself—मनोरथविषयो भूवी जनः ।

3. Reading. In the ease of kings, उत्थान is the आचार ।
Hence सहर्षमुत्थाय is better than the simple सहर्षम् ।

राजा—अलमलमायासेन—

सन्दृष्टुमशयनान्याशु विमर्दि तमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनसूया—इदो शिलादलेकदेशं अलङ्करोतु वयस्यो (इतः शिलातलेकदेशमलङ्करोतु वयस्यः) । (राजा उपविशति) ।
(शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति) ।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame).

अलमिति । 'आयासेन' अभुत्यानप्रयासेन 'अलम्' [आवेगे दिग्भक्तम्] ।

सन्दष्टेति । अन्वयः—आशु सन्दष्टकुसुमशयनानि विमर्दितसृणालवलयानि गुरु-परितापानि ते गावाणि उपचारं न अर्हन्ति । व्याख्या—'आशु' भठिति 'सन्दष्ट' लघु-कुसुमशयनं पुष्पशय्या येषु तथाविधानि, 'विमर्दित' निष्प्रेषितं 'सृणालवलय' यैः तथा-विधानि 'ते गावाणि' अङ्गानि 'उपचारम्' अभुत्यानादिकं राजदर्शनीचितम् 'आचारं' न अर्हन्ति । गावतापात् भठिति कुसुमानि विगलन्ति, ततः शय्या एव गावेषु लघ्या भवति । सृणालवलयश्च परिधानमात्रमेव तापात् मर्दितं भवति । एवंविधैस्तापितै-रङ्गैः कथम् अभुत्यानं क्रियते इति भावः । ['विमर्दितसृणालवलयानि' (त, न्या-)—'कान्तविसभङ्गसुरभीणि' (रा-, वि-, न-)] ।

इत इति । 'वयस्यः' सखा भवान् इतः अस्मिन् स्थले 'शिलातलस्य एकदेशम् अलङ्करोतु उपवेशनेन भुषयतु । इति शकुन्तलायाः शय्याभूतं 'शिलातलं' निर्दिशति । अतएव वयस्य इतिस्नेहसं बोधनम् । वयस्यो जनः एकासनोपवेशनमर्हति ।

शकुन्तलेति । 'लज्जया', राज्ञा तस्या शय्या अधिष्ठता इति बोद्धव्या सद्य तिष्ठति ।

NOTES

1. (a) अलम् अलम्—'स्वापलं' इति भवत इति वाच्यम् । 'सम्भ्रमेष्वप्रति-स्वापलम्' इति वृत्तिकारः । (b) सन्दष्ट d.c.—सम् + दन्श् + क्त कर्त्तरः = सन्दष्टम् attached. The root has become अकर्मकं owing to the change of

meaning. "धातोरर्थान्तरं वृत्तधोत्वर्थे नोपसंयहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" ॥* अकर्म कत्वात् कर्त्तरि क्तः । In a similar sense compare—सुन्दरसर्पलता—Act. III. *Infra*, युज्यते अग्निम् इति श्री + लुट् अधिकरणे—शयनम् *bed*, कुसुमरचितं शयनम् or कुसुमानां शयनम् *कुसुमशयनम् flower bed*. Now see *Tika*, (c) विमर्दित &c.—वि + रुद् + णिच् + क्त कर्मणि = विमर्दितम् Literally 'crushed' here caused to shrivel'. स्नानिमापादितम् । मृणालस्य बलयम् । *Tika*, She had only one bracelet. प्रशियलसृणालैकबलयम्—*Ante*. (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति उप + चर + घञ्, कर्ण = उपचारः customary formalities at the approach of the king. 'उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययोः' इति हेमः ।

2. Reading — स्नानविषमङ्गसुरभीणि—भण्यते इति भञ्ज + घञ्, कर्मणि = भञ्जः a piece बँदः । स्नानो वृद्धितो यो विषमङ्गो मृणालबँदः तेन सुरभीणि is the meaning ; but there was the whole bed of flowers sticking on the body to make it fragrant (सुरभि) । It therefore sounds rather queer to say that fragrance was due to the solitary piece of lotus-shoot on the wrist (विषमङ्गसुरभि) । I therefore prefer विमर्दितमृणालशलयानि ॥*

प्रियंवदा—दुवेणमि वो अणोण्णानुराओ पच्चक्खो । सखी-
सिण्हो उण मं पुणरुत्तवादिणो करेदि (द्वयोरपि युवयोः
अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीभिः पुनर्मा पुनरुत्तवादिनीं
करोति) ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to both of you. Yet love for my friend makes me speak something superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनु-
तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided. What is wished to be said, causes regret, if unsaid.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रियंवदा—आवृणुष्वस विस्रवासिणो जनस्य अतिहरेण रण्णा
होदव्यं ति-एषो वो धर्मो (आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य
आर्त्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः) ।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the trouble of the distressed, that are living in his kingdom—this is your duty.

राजा—नास्मात् परम् ।

KING—Nothing higher than this.

दयोरिध । 'युवयौः अन्यस्य अन्यस्य' अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुरागः दयोरपि'
उभयोरपि भवतीः 'प्रत्यक्षः' (भवान् जानाति 'इयं मयि रक्ता अहश्च अस्याम्' इति—
इयश्च जानाति 'राजा मयि रक्वति अहमपि राजनि' एवं स्थिते कर्त्तव्यमपि उभावपि
भवन्तौ जानीतः । अन्यस्य वाक् प्रयोगः अनावश्यकः । 'सरस्वतीर्गन्धः पुनः' 'शकुन्तला-
गती मे गन्धस्तु' 'मां पुनरुक्तवादिनीम् अधिकवादिनीं', निष्प्रयोजनजल्पिनीं 'करोति' ।
प्रीत्या ब्रवीमि । वचनप्रयोजनान्तु नास्तीति ।

भट्टे इति । 'एतन्' वचनमित्यर्थः 'न परिहृय्यम्' वक्तुं नोद्यम् । अवश्यमेव त्वया
वक्तव्यम्, यतः 'विवक्षितं' वक्तुं सिद्धं वस्तु अनुक्तं सत 'अनुताप' पश्चात्तापं
'जनयति' ब्रूहि यदुक्तं, सिद्ध्यति इति भावः ।

आपन्न इति । 'राज्ञा', 'विषये' स्वाधिकारं 'वसति' वस्तस्य 'आपन्नस्य' विपद्गतस्य
[कर्त्तारि क्तः] जनस्य 'आर्त्तिहरेण' विपदविनाशिना राज्ञा भवितव्यम्—इति यत् एषः
[विधिव्यप्रधान्यात् पुल्लिङ्गता] 'वः' गुणाकर्त्तुं 'धर्मः' । प्रजारक्षणं राजधर्मः इति संक्षेपः ।
न इति । 'अथातः' प्रजारक्षणात् परम् अधिकं 'न' नास्ति । अथमेव नः परमो धर्मः ।

NOTES

- (a) अन्योऽन्य &c.—अनु + रश्च + घञ् भावे—अनुरागः love. अन्यस्य
अन्यस्य अनुरागः express व्यतिहार reciprocity, by the Varttika 'क्रिया-
व्यतिहारं सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' । But owing to 'बहुलम्'
(irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भावः ।
'बहुल्यङ्गत्वाद्यपर्योक्तं समासवत्'—Bhattoji. Now comes स after first

अन्य—see परस्परम्, Ante. (b) सखीस्नेहः—सख्यां स्नेहः । सहसुपेति समासः ।
 (c) पुनरुक्त &c.—Lit, पुनरुक्त is a repetition. But a repetition is
 superfluous ; hence secondarily it means अधिक superfluous.
 यत् साधु वदतीति पुनरुक्त + वद + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

2. Remak—Here इयोः is connected with प्रत्यक्षः । If taken
 with अन्योन्यानुरागः the sense becomes—your mutual attach-
 ment is evident to us. But then इयोरपि is rendered superflu-
 ous, because to give that sense 'युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः' serves
 as well as 'इयोरपि युवयोः &c.' The point, however, is not that it
 should be evident to us, but to the couple in love. Then
 alone the request of third person becomes unnecessary
 [पुनरुक्त] ।*

3. [a] विषय &c.—विषय is देश kingdom. 'विषयी देशगोचरो' इति
 विकारलक्षणः । [b] आर्त्तिहरण—आ + कृ + क्तिन् भावे = आर्त्तिः distress
 पीडा । 'आर्त्तिः पीडाधनुर्कोट्योः' इत्यमरः । तां हरतीति आर्त्ति + हृ + अच्
 कर्त्तरि ताच्छील्य = आर्त्तिहरः reliever to distress. Here हृ implies
 no lifting [अनुत्थान] hence अच् bars अष् by the rule 'हरतेरनुत्थाने
 अच्' । नम । अनुक्तं कर्त्तरि वृत्तीया ।

१. अस्मात्—अधिकारपरगच्छयोगे पञ्चमी ।

प्रियंवदा—तेन हि इयं णो पिअसहो तुमं उद्दिस्सिअ इमं
 अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरिहसि अव-
 भुबब्बत्तोए जीविदं से अवलम्बितुं (तेन हि, इयमावयोः प्रिय-
 सखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।
 तदहसि अभ्रपपत्ता जीवितमस्या अवलम्बितुम्) ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours
 has been led to this changed state by all-powerful Madana
 with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life
 by condescension.

राजा—भद्रे, साधारणोयं प्रणयः । सव था अनुगृहोतोअस्मि ।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O Gentle one this prayer is mutual, I am favoured in every way.

शकुन्तला (प्रियंवदामवलोक्य)—हला किं अन्तेऽरविर-
द्वपज्जुसमुभसस् राएणिणो उवरोहेण (हला किमन्तःपुरविरह-
पयुं प्रतुक्कस्य राजर्धे रूपरोधेन) ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada]—What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-apartment.

नैवेति । 'तैम हि' तस्माद्धेतोः' यतः प्रजारचणं यो धर्मः ततः [एतच्च बल्य-
मानवचनं प्रति हेतुः]—'इदम् आवयोः प्रियमखी शकुन्तला 'भगवता' प्रमुखा
'मदनेन त्वासुहृद्व्य भवन्तं विषयं कृत्वा 'इदम् अवस्थान्तरं' दशाविपर्ययम् 'आरी-
पिता' ममिता । विपन्ना इयं विषयवासिनी इत्यर्थः । 'तत्' तस्माद्धेतोः यतो विपन्ना
ततः, [एतच्च जीवितावलम्बनं प्रति हेतुः] 'अमुपपत्त्या' अनुयङ्गेण ["अथासुप-
परिरुग्रहः" इति कोषः] 'अस्या जीवितमवलम्बितुमर्हसि' प्रकर्षं गते ज्ञाते च परस्-
परभावे एतन्निर्प्रयोजनं वचः, तथापि क्लेशादन्नवीनं इति भावः ।

भद्रे इति । 'अयं प्रणयः' एषा प्रार्थना अमुपपत्त्या जीवितावलम्बनरूपा याश्चा
'साधारणः' समानः । यथा इयं मां प्रार्थयति तथा अहमपि इमां प्रार्थये "अमुपपत्त्या
जीवितमवलम्बयताम्" इति तत् ते अनेन वचनेन 'सुधया' सर्वप्रकारेण
'अनुग्रहीतोऽस्मि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियंवदाम्' (रा, वि, स)—"अनसूयाम्" (त, न्या)] ।

हलेति । 'अन्तःपुरैः' लक्षणया तत्स्थितैः कलत्रैः यो 'विरहः' तेन पर्यप्रतुक्कस्य
उत्कण्ठाकातरस्य 'राजर्धेः' उपरोधेन राजर्धम् अनुरुध्य 'किं' लभ्यते न किमपि ।
प्रजागरकशीघ्रं न हि मत्कृते किन्तु अन्तःपुरविरहात्, तदलम्बनमुपरोध्य ।

NOTES

1. (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + अङ्, भावे = अवस्था State. Here
किन् does not bar अङ् as it ought to do in the case of स्था, गा, पा
and पच by the rule "स्था गा पा पचो भावे" ॥ The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or अङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I. 1. 34—'व्यवस्थायांससङ्गायान् इति ज्ञापकात् नाल्पव्याय वाधा भवति"—Vrittikara. अन्यथा व्यवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the सङ्ख्येयसङ्गादि class. Here अन्तर means अन्य । (b) भगवता - भग implies six things ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशसश्च, ज्ञानं, वैराग्यं । "ऐश्वर्यं स्र समयस्य वीर्यं स्र यशसः श्रियः । ज्ञानं वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus आपन्न and deserves protection. (c) आरोपिता—आ + रुह + णिच् + क्त—कर्म णि । Optionally आरोहिता ।

2. [a] साधारणः—समानं धारणमस्य इति साधारणः that which is seen in more than one place i.e. common. समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दस्त्वसूत्रं प्रभृतादङ्गु" । Next स becomes सा (पृथोदरादित्वात्) । This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through आधारण instead of धारण । Next the word optionally takes अज् स्वर्ये by the Varttika "आप्तौप्रसाधारणादज्" । The form does not differ and is still साधारणः । The difference is however seen in the feminine where with अज् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणयः—प्रणूयते अनेन or प्रणयनम् इति प्र + नी + अच् करणे भावे वा = प्रणयः solicitation याचा । "प्रणयः प्रेमयाचयोः" हेमः ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयमन्निहितं हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again.

अनसूया—वज्रस्म बहुवक्त्रहा राजाणो मुणौअन्ति । जहं णो

पिअसही बन्धुअगसोअणिज्जा ण होइ तह निव्वादेहि (वयस्स,

बहुवल्लभा राजानो श्रूयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजन-
शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य) ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen.

इदमिति । अन्वयः—हे मदिराचक्षुः हृदयसन्निहिते, इदम् अनन्यपरायणं मम हृदयं यदि अन्यथा समर्थयसी, मदनवाचकतः पुनः हतोऽस्मि ।

व्याख्या—‘मदिराचक्षुः’ चारुचक्षुःकलोचनं [अनेन नेतसद्विषयैव मां तदधीनम् चनुमासुमईमि इति ध्वन्यते] हे ‘हृदयसन्निहिते’ मन्मथोवसिनी [एतेन प्रत्यक्षमेव ते मम हृदयं, ततश्च मां तदधीनं जानीहि इति ध्वनिः] ‘इदं न अन्या’ स्त्री ‘परायणम्’ आश्रयो वस्तु तथाविधं, तद्वत्कनिरतम् इत्याद्यः, ‘ममहृदयं’मानसं ‘यदि अन्याया’ अन्य-प्रकारेण ‘समर्थयसी गणयसि, यथान्यपरायणमेव मन्यसी, तदा ‘मदनवाचिनं कन्दर्पशरेण ‘हतः’ विद्धः अहं पुनः हतोऽस्मि । एवञ्च ते मदनुरागं प्रति प्रयत्नं प्रमाणमनुमानं ततः प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमप्येतत् तुच्छं मनासी, ततो मरणमेव मे शरणम् इति भावः [हतोऽस्मिन्’ (रा, वि, म)—“हतोऽपि” (त, ना)] ।

वयस्येति । ‘राजानो बहुवल्लभाः’ वनिता दीर्घा तथाविधाः श्रूयन्ते [सामान्यीकृत्या “वञ्जनि ते कलत्राणि” इति रुक्मं परिहरति*] । तदसमं विभक्ता प्रीतिः क्वचित् नैव वा पतेत् । तेन ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘आवयोः प्रियसखी बन्धुजनेः’ पित्रादिभिः ‘शोचनीया’ शोच्या ‘न भवति तथा’ तेन प्रकारेण ‘निर्वाह्य’ निर्वर्तय । सर्वत्र तुल्यद्वयो भव अस्यामनादरो मा भूत् इति भावः ।

NOTES

1. (a) अनन्य &c.—परा श्रूयते अस्मिन् इति परा + श्रू + सुट्, अधिकरणे = परायणम् refuge आश्रयः । The च is cerebral because by the rule ‘कृत्यचः’ a कृत्यञ्च नकार coming after a vowel the cause for the change [रकार] being in an उपसर्ग preceding, becomes च । If

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर- and अयन, the cerebral should not be strictly available. I have therefore here explained it as a गतिसमास। (b) हृदय &c. = सम् सत्यक्प्रकारेण निहिता सन्निहिता enshrined. हृदये सन्निहिता enshrined in the heart. सङ्गसुपेति समास। तत्सम्बन्धौ। (c) मदिरेक्षणे—माद्यत्याभ्याम् इति मद + किरच् करणे = मदिरे Lit. maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing. Raghava. quotes आदिभरत thus—आधूर्णमानमध्याया चामा चाक्षिततारका। दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरे तस्ये मदे ॥' ईक्षते आभ्याम् इति ईक्ष + क्वाट करणे = ईक्षणे eyes. मदिरे ईक्षणे यस्यास्तत्संबन्धौ। [d] मदन &c.—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man. [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me. This you can easily guess knowing the power of your eyes. But I need not leave it to guess to infer this. You are residing at my heart. Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart. If inspite of all this you think I am attached to some one else, why death is my only refuge.*

2. Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow.' मृतमारण' क्रियते इति गङ्गा। But to what does हत refer with that reading? Not to अहम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मम। For मम being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान। The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it. This requires हतः to be changed into हतम्। हतोऽस्मि is therefore preferable to हतोऽपि।

3. बहुवचनमाः—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहवद्बुद्धेऽपि इमे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥९६॥

KING—What need of many words ? Notwithstanding plurality of wives, two are the main-stay of my race—the sea-girt earth and this friend of yours.

उभे—निव्वुदम्ह [निवृत्ते स्त्रः] ।

BOTH—We are gratified,

प्रियंवदा (सदृष्टिचेपम्)—अनसूये, जह एसो इदो दिण्ण-
दिठ्ठो उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अणिसदि । एहि संजोजएम
ण [अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपोतको
मातरम् अन्विजगति । एहि संयोजयाव एनम्] (उभे प्रस्थिते) ।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya, by the way its looks are cast hither, this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother. (Both proceed to leave).

भद्रे इति । 'बहुना' उक्तं किं बहूनि वचसां निष्प्रयोजनानि । समासतो
ब्रवीमि—

परिग्रहेति । अन्वयः—परिग्रहवद्बुद्धेऽपि इमे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना चोर्वी
च युवयोः इयं सखी च । व्याख्या—'परिग्रहाणां' पत्नीनाम् ('पत्नीपरिजनादान-
सुलशायाः परिग्रहाः' इत्यमरः) 'बहुलेपि बाहुल्येऽपि इमे' बह्वीषु ताम् पत्नीषु इमे
एव 'मे कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठे' आत्मन्वनस्वरूपे, स्थितिहेतू ("आतथोपसर्गे" इत्यङ्
करणे) । के ते इमे पत्नी इत्याह—'समुद्रो रसना' काञ्ची यस्याः सा रजाकरमेखला
'उर्वी च' वसुधा च (उर्वीति वसुधाप्रथंसा) युवयोः इयं सखी च' शकुन्तला च
(च समुच्चये) । मुद्राभिरन्वितः समुद्रः स्वयं यस्या मेखला, मङ्गलौ सा वसुधा यथा
मान्या मे एका पत्नी तथा धन्या इयमप्यपरा । अन्वा न गच्छा मम इति भाषः ।
["रसना" (त-, न्या-), "वसुधा" (रा-, वि-)] ॥

निर्हते इति । 'निर्हते सुखिते' 'स्वः' भवावः ।

प्रियंवदेति । 'दृष्टेः' नयनस्य 'क्षेपः' इतस्ततः प्रेरणं तेन सह । कथं निर्गच्छेव इति व्याजान्वेषणार्थं 'दृष्टि' चारयित्वा आह—

अनस्ये इति । 'यथा' येन प्रकारेण 'एष इतः' 'अस्यदभिमुखं' 'दत्तदृष्टिः' तेन मन्वे 'उत्सुक्तः' उत्कण्ठो मृगपीतकः' हरिणशावकः' 'मातरम्' अन्विष्यति' । 'अस्य दृष्टिपातस्य प्रकारं' दृष्ट्वा एव' मन्वे । यथा 'एष उत्सुक्तो मृगपीतको मातरम्' अन्विष्यति' यथा' यतः 'इतो दत्तदृष्टिः' । 'अयमस्यदभिमुखं' पश्यन् 'आक्षेपे' तेनैव मन्वे मातरमन्विष्यति । अथ हि निर्गमनव्याजः यदर्थे प्रियंवदया दृष्टिक्षेपः कृतः ।

NOTES

1. (a) परिग्रह &c.—परिग्रह्यते स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रहः a wife. The king already regards शकुन्तला as a परिग्रह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith. (b) प्रतिष्ठे—प्रतिष्ठति अनयोः इति प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे वा mainstay. (c) समुद्र &c. = सुद्राभिः रत्नैः सह समुद्रः । This name is chosen on purpose to indicate wealth. The earth is vast (उर्वी) and rich (समुद्ररचना) । Hence naturally she is one of the main stay of the race. (d) उर्वी—Lit. the vast one. (e) सखी—by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a स्नुषा । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदमन । "महाराजचक्रवर्तिं वंशोत्पादकपुत्रीन्पादात्" । But the king could not have referred to it at this stage. In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family—is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामर्षिताभ्याः कुलदेवताभ्याः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।"—Kumara.

2. Reading.—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse. The sea is sometime called her girdle (मेखला) । Thus "कृतसौतापरिखागः स रत्नाकरमेखलाम् । वसुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥"—Raghu. "कलववल्गलाक्यानमवरोधे मद्द्वयपि तया मेने मग्नस्त्रिन्वा लक्ष्म्या च वसुधाधिपः"—Raghu. Compare also

‘धावीं ससुद्ररसनां वसनां करोति’ &c. Hence रसना is preferable to वसना । (b) After निर्हति स्वः the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला इषं सूचयति) । प्रियंवदा [जनान्तिकम्]—अनसूये, पश्य पश्य मेघवाताहतामिव योषी मयुरीं क्षणे क्षणे प्रत्यागतजोवितां प्रियसखीम् ।

शकुन्तला—हला सर्वयतं लोकपालं यदस्माभिर्विन्मूढप्रलापिनीभिरुपचाराति-
क्रमेण भणितम् ।

सखी [सखितम्]—येन तन्मन्त्रितं स एव तन्मन्त्रयतु अन्यस्य कोऽप्ययः ।

शकुन्तला—अहंति खलु महाराज इदं विषीदुं परोक्षं वा न किं की मन्त्रयते ।

राजा [सखितम्]—अपराधमिमं ततः सहिष्णुं यदि रक्षीरु तवांगसंगमृष्टे ।

शकुन्तला—यत्किमपि कृत्वापि न खलु न त्वाद्गुणस्यैव वकाशम् ॥

प्रियंवदा [सोपहासम्]—नन्वेतावन्मन्त्रेण पुनस्तुष्टो भविष्यति ।

शकुन्तला [सरोपमिव]—विरम विरम दुर्विनीति ; एतावदवस्थां गतया भया
क्रोडसि ।

This is in bad taste, and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. This passage does not appear to be genuine.

3. (a) सहृष्टि &c.—हृष्टेः क्षेपः पातः हृष्टिक्षेपः । तेन सह । बहु—
She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves.*[b] यथा—In the sense यतः is rare. The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn, “यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोः” इति विश्वः । इतः—This way अस्यां दिशि । सप्तमार्थं तसि by the Varttika “तसिप्रकरणे आयादिभा उप-
संख्यानम्” । Compare “प्रयुक्तप्यमृतो हथा स्यात्” । [d] दत्तहृष्टिः—दत्ता
प्रेरिता हृष्टिर्देन सः बहु—।

4. (a) मृग &c.—पोत is अर्भक little one. ‘पोतः पाकोऽर्भको डिस्वः’ इति कोषः । मृगस्य पोतः । अनुकम्पितो मृगपोत इति मृगपोत+कन् । Its helplessness excites pity (अनुकम्पा) । The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker. (b) संयोज-

भावः—We two will cause to join माता इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला असरणास्मि अश्रणादरा वो आशच्छतु
[हला अश्रणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु] ।

SAKUNTALA—I am helpless dear. Do either of you come.

उभे—पुहवौए जो सरणं सो तुह समीवे वद्ध [पृथिव्या
यः शरणं स तव समीपे वर्तते] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—Ha, who is the helper of the world, is at your side ? (Exeunt.)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गते एव] ।

SAKUNTALA—How ! Gone indeed !

उभे इति । 'प्रस्थिते' इति (आदिकर्मणि क्तः) प्रस्थातुमयाने इत्यर्थः ।

हलिति । 'अविद्यमानं शरणं' गतिः यस्याः तद्याविधा 'अग्निः' । उभयोर्मैमनादिति भावः । तत् युवयोः अन्यतरा या कापि एका ("अनातरं" इत्युदात्तपदम् । न तु उत्तरप्रत्ययान्तम्) 'आगच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो' जनः 'पृथिव्याः' समयायाः धरायाः 'शरणं' रक्षिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्तते' तत् कथं त्वम् अश्रणा ?

NOTES

1. (a) अश्रणा—"शरणं गृह्णरक्षितोः" इति यादवः । गृह्ण or रक्षित suits equally well. It is नियतलिङ्ग । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below. (b) अनातरा—अनातर is a primitive word (अव्युत्पन्न) । For, in the सर्वादि list, उत्तरप्रत्यय occurs. Hence if अनातर were उत्तरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि । 'इह तदन्तग्रहणम्, केवलयोः (i.e. of उत्तर and उत्तम) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji. But पाणिनि specifically mentions अनातर also in the list, implying thereby

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that अनातर is not उत्तरान्त । Cp. “अनातरानातमशब्दावदात्तपम्नौ सभावान्
द्विवह-विषये निर्वारणे वक्तते” (c) युवयोः—निर्वारणे षष्ठी ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमारार्थयिता जनस्तुव समीपे
वक्तते ।

किं शीकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं

सञ्चालयामि नलिनोदलतालवृन्तम् ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणवुत पद्मताम्बो ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety. This person the server stands indeed by your side. Shall I work the lotus-leaf-fan whose breeze is moist with particle of water that allay lassitude ; or—O thou with thighs like the outer edge of the palm of the hand having placed your lotus-red feet in my lap, shall I press them as is agreeable to you ?

शकुन्तला—ए माणशीएसु अत्ताण' अवराहयिस्स' [न
माननोयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि] । (उत्थाय गन्तु-
मिच्छति) ।

SAKUNTALA—I shall not cause this self of mine to offend against those that deserve respect. (Wants to get up and go).

अलमिति । 'आवेगेन' सम्प्रदाने 'अलम्' । यदि गते सखी, किं तेन ? 'ननु'
इत्यवधारणे । 'अयम् आराधयिता जनः' एष सेवकः सद्रूपो जनः' तव समीपे
वक्तते । शङ्कतां सखी ।

किमिति । अन्वयः—क्लमविनोदिभिः शीकरैः आर्द्रवातं नलिनोदलतालवृन्तं सञ्चाल-
यामि किम्? उत हि करभोरु, ते पद्मताम्बो चरणौ अङ्गे निधाय यथासुखं संवाहयामि
व्याख्या—'क्लम' ग्लानिं 'विनोदयन्ति' अपनयन्ति इत्यर्थः । ईः तैः 'शीकरैः' जलकणैः
(हँती करणे वा द्वितीया) 'आर्द्र' वातो' यस्य, तत्, नलिनोदलं' पद्मपत्रमेव 'तालवृन्तं'

व्यजनं तत् 'सञ्चालयामि किम्' ? 'उत' अथवा हि करभोरु' करभः पाणितलपार्श्वः । करभ इव करुयस्याः तत्सं'बुद्धिः ("उत्तरपदादौपम्ये" इत्युङ्'स्त्रियाम् । सु'बुद्धि-
 क्रयथ) । 'ते पद्ममिव ताम्रौ' रत्नौ 'चरणौ अङ्ग' मतक्रौङ् 'निधाय' स्थापयित्वा
 'यथामुखं' सुखं यथा भवति तथा 'संवाहयामि' मर्दनं विनीतस्त्रेदौ करोमि इति
 आराधयितुः सेवाप्रपञ्चः ["शीकरैः" (त- न्या-) "शीतलैः" (रा- वि- म-) ॥
 "विनीदिभिः" (रा- वि- म-) 'विमर्द्भिः' (त- न्या-) ॥ 'वात' (त- न्या-)
 'वातान्' (रा- वि- म-) । "सञ्चालयामि" (त- न्या) "सञ्चारयामि"
 (रा- वि- म-) ॥ 'हन्तम्' (त- न्या-) 'हन्तैः' (रा- वि- म-)] ॥

नेति । 'माननीयेषु' पूजाहोषु भवादृशेषु विषये आत्मानं न अपराधयिष्यामि ?
 सेवातुलया इति भावः (आत्मा अपराधयति इति अकर्मकत्वात् यौ 'गतिबुद्धि—'
 प्रत्ययिकत्तुः कर्मसंज्ञा) ॥

NOTES

1. आराधयिता—आ + राध् + णिच् + स्वार्थे + ङन् साधुकारिणि कर्त्तरि । The root is here of the चुरादि class. Compare आराधय in 'आराधय सप्रवीकः प्रीता कामदुधा हि सा' Raghu.

2. (a) शीकरैः—With particles water. 'शीकरौम्बकणाः स्मृताः' । (b) क्लृप्त &c.—क्लृप्त + वि + तुद् + णिच् + णिनि कर्त्तरि तात्त्विक्ये । (c) सञ्चालयामि—सम् + चल + णिच् + कर्त्तृम् । (d) मल्लिनी &c.—तालहन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf. 'व्यजनं तालहन्तकम्' इत्यमरः । (e) करभोरु—करभ is the outer edge of the palm. 'मनिवन्धादाकनिष्ठ' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । Here करभ is by transference of epithets = करभतुल्यः । करभः करुयस्याः gives करभ + करु + कङ् because करु is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tika) = करभोरुः । The resemblance lies in the tapering shape, etc. तत्सं'बुद्धिः । (f) यथामुखम्—सुखस्य अनतिक्रमो यद्यिन् कर्मणि तत् यथा तद्य । अव्ययी—That is to say, not very hard so as to pain the feet. (g) संवाहयामि—सम् + वह् + णिच् here means 'to shampoo.' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प) । अव्यय । (i) पद्मताम्रौ—'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । The feet were red (ताम्र) without अलङ्कारादिव्याज । Implies that it would be a valued privilege to

the king to be allowed to shampoo such a pair of feet. 'करोमीर-पद्मतामी इति पदार्थां चरणयोः स'वाहनयोग्यत्वं' ध्वनितम्'—Baghava.

3. Remark.—The king here points out how he may be useful to her. In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampooed her feet while the other fanned her into a quite sleep. Alone he could render both the services. Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends. The metre is वसन्ततिलका ।

5. Reading—(a) आद्रं वातम् requires that the reason for the आद्रं वा should be mentioned. Hence शोकरैः is necessary. शीतलैः does not give the reason. Besides the शैत्यगुण of the वायु should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like शीत, शीतल, हिम &c. In the present case the inference follows from आद्रं । (b) विमर्दिभिः sounds a bit heavy, विनोदिभिः is perhaps more gentle, and better suits the occasion. The rest is left to the reader.

5. मामनीडेयु—विषये सप्तमी । The अकृत form was आत्मा अपराध-स्यति my self will sin. With णिच् we have अहमात्मानम् (अणिकर्ता as कर्म) अपराधयिष्यामि I shall cause my self to sin. The rule 'गतिदूहिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णो' applies because the root अपराध् is अकर्म क ।

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः, इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलक्षलितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवै रजैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्त्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition. Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

out in the sun with your limbs delicate through suffering ?
(Stops her by force).

शकुन्तला—पौरव रक्खु विनयं । मअणसन्तत्ता वि णह
अत्तणो पहवामि [पौरव रत्न विनयम् । मदनसन्तप्तापि न
हि आत्मनः प्रभवामि ।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । 'हे सुन्दरि' चार्वाङ्गि (गौरादिः) दिवसः 'अनिर्वाणः' अधुनापि
अनल इव ज्वलति । ते समवस्था' दशा च इयम् ईदृशी । किं तेन इत्याह—

उत्प्लुजति । अन्वयः—नलिनीदलकल्पितस्नानावरणं कुसुमशयनम् उत्प्लुज्य परि-
वाधापेलवैः अङ्गैः कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां गुरुतापात्
पद्मपद्माभ्यामिव कल्पितं रचितं स्नानावरणं स्नानाच्छादनं वस्त्रकलस्यानीयमित्यर्थः
यस्मिन् तादृशं 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम् 'उत्प्लुज्य' त्यक्त्वा 'परिवाधायां' परितः सन्तापेन
'पेलवैः' सुकुमारैः 'अङ्गैः' (करणे वा उपप्लवणे तृतीया) 'कथं' केन प्रकारेण
'आतपे' रविकरे 'गमिष्यसि' । यस्या ईदृशः सन्तापः यत् कीमला शीतला च पुष्पशय्या
भजनयोः भवति, तद्वर्षा पुनः पद्मपद्वेण स्नानयोः स्नापः किञ्चिदिव लघुक्षिपति, सा
कदापि रविकरे विचरणं नाहंति । * 'स्नानावरणम्' (रा-, वि-, म-)—'स्नानावरणा'
(त-, ना-) ॥

वत्सादिति । 'निवर्त्तयति' निवृत्तां गमनात् विरतां करोति ।

पौरवेति । 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव (प्रसिद्धः पौरावाणां विनयः, अतः पौरव इति
कूलनामयङ्गणम्) 'विनय' सदाचार' रत्न सा मां दूषय । 'अविनयी सा भूः । 'मदनेन
सन्तप्ता' पौडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मानं स्वेच्छया वदचित्
नियोजयितुं समर्था । प्रभुरस्ति मे पिता कण्वः तमेव मे दाहत्वेन प्रमाणीकुरु ।

NOTES

1. (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the गौरादि class. Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule 'षष्ठीरादिभ्यश्च' ।
(b) अनिर्वाणः—निर् + वा + ऋ कर्त्तरि = निर्वाणः when वात is not the कर्त्ता;
otherwise निर्वातः । Thus निर्वाणो दिवसः but निर्वातो वातः—the wind

has ceased. The rule is 'निर्वाणोऽवान्ति' । न निर्वाणः । नञ्प्रत्ययः— ।
(c) सम्बन्धः = सम् + अव + स्था + अङ्, करणे भावे वा ।

2. (a) कुसुमशयनम्—शी + लुगट्, अधिकरणे = शयनम् bed. कुसुमानां शयनम् । तत् । (b) नलिनोदल &c. = स्नानयोरावरणं स्नानावरणम् । नलिन्वा दलम् । नलिनोदलीन कलपितम् । इतत्— । नलिनोदलकल्पितं स्नानावरणं यद्यिन् । वहु— । (c) आतपे—आतपति इति आ + तप + अच्, कर्तरि = आतपः sun or sun-light. तस्मिन् अधिकरणे ङमौ (d) परिवाधा &c.—परि + बाध + अ भावे स्त्रियाम्—परिवाधा suffering. पेलव delicate as opposed to robust. One of robust health often becomes of delicate health through suffering. Sakuntala's strong limbs (शङ्ख) could dare the sun if she were not ill (परिवाधा) । But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat.

4. Reading—(a) स्नानावरणा suggests going out with lotus-leaves on the breasts which is not natural ; स्नानावरणम् is preferable. (b) After बलादेनां निवर्त्तयति we read in the Bengali Rec.—

शकुन्तला—सुखं सुखं मां न खल्व्वात्मनः प्रभवामि । अथवा सख्योपायशरणां किमिदानीमेव करिष्यामि ।

राजा—धिग्धीहितीर्ष्या ।

शकुन्तला—न खल्वहं महाराजं भवामि, देवमुपालभे ।

राजा—अनुकूलकारिदेव कथमुपालभ्यते ।

शकुन्तला—कथमिदानीं नोपालप्स्ये यन्मात्मानोऽनोशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति ।
राजा (स्वगतम्)—

अप्यौतसुखे महति दयितप्रायेणामु प्रसीपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदानी ।

आवाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्नाद्

आवाध्यन्ते मनसिजमपि लिप्तकालाः कुमाय्ये ॥

(शकुन्तला गच्छत्येव) राजा—न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । (उपसृत्य पटान्तमवलम्बते) ।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1. क्षिप्त does not usually mean 'lost' क्षिप् means 'to fling.' काक्षिप occurs in Bengali. आक्षिप is not rare in Sanskrit. But क्षिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहताय ।

2. (a) In the line कुमार्यः न खलु मदनमैव आवाध्यन्ते किन्तु मदनमपि आवाधन्ते, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि । The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अप्रुढार्थः ।

(b) Again किन्तु, त् or some other equivalent is necessary in or to contrast with न खलु । अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव । A cautious writer would have said आवाधन्ते मदनमपि, तु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3. Lastly, the second line काळचन्योऽपि &c. is a repetition of the first line अघोतसुखी &c. For काळचन्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अघोतसुखी महति, and कातराः स्नातृदाने does not differ in substance from दयितप्रायेणासु प्रतीपाः ।

4. (a) आत्मनः—शेषे षष्ठौ । आत्मनः सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः । (b) प्रभवामि—प्र + भू means 'to rule', 'to become master', 'to control' &c.

राजा—भौरु अलं गुरुजनभयेन ! दृष्ट्वा ते विदितधर्मा
तत्प्रभवान्नात्त दोषं प्रह्वीष्यति कूलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors. Having known of you. His worship the Lord of anchorites, who is aware of the Sastras, will not take offence at it. Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva-marriage and welcomed by their fathers.

शकुन्तला—सुख दाव मं । भूयोऽपि सखीजनं अनुमान-
इक्ष्मं [सुख तावन्नाम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me. I will yet again honour my friends.

राजा—भवतु मीक्ष्यामि ।

KING—Well, I will release.

मीर इति । हे 'मीर' भयशोले (उड्डि कृते संवृद्धिः) गुरुजनभयेन 'अलम्' । तातः कृष्येते इति मा मंस्थाः । 'ते' तव सन्धे 'दृष्टा' आभूत् इत्तं ज्ञात्वा (दृशिरव ज्ञानार्थे), 'विदितः' अवगतः 'धर्मः' शस्त्रार्थो यस्य सः, अधिगतविधिः 'तदभवान्' मान्यः 'कूलपतिः' पिता ते कथः 'अव' अस्मिन् तत्कृते आत्मसम्पदानव्यापारं 'दीप' न गृहीष्यति । न केवलं शास्त्रमेवात्र प्रमाणम् । 'अपि च आचारीऽपि । पश्य—

गान्धर्वेति । अन्ययः—बहो राजर्षिकन्यका गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः ताः पितृभिः अभिनन्दिताय श्रूयन्ते । व्याख्या—'बहो' बहुतराः राजर्षीणां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'गान्धर्वेण' रश्मि परस्परानुसोदकतेन 'विवाहेन' ("गान्धर्वः समवाग्नियः" इति स्मृतेः) "परिणीताः" कृतोद्वाहाः ततश्च 'ताः' कन्यकाः 'पितृभिः' गुरुभिः 'अभिनन्दिताय' अनुसोदिताय 'श्रूयन्ते' । तदाह—सः एव विवाही भवतु ["बहो राजर्षिकन्यकाः" (रा-, वि-, व-)—"बहोऽयं मुनिकन्यकाः" (त-, न्या-) ॥ "अभिनन्दिताः" (रा- वि-, म-)—"अनुसोदिताः" (त-, न्या-)] ॥

सुज्चेति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'सखीजनम् अनुमानयिष्यामि' सम्मानयिष्यामि, सखी अव किं मन्वेति तज्जिज्ञासया सखीजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1. (a) मीर=मीर timid+उड् स्त्रियाम्=मीरः । This is नदी-संज्ञक । Hence by the rule "अन्वादेशनदीर्घः" we have मीर with ड

Short in the vocative singular. (b) विदितधर्मा—विदितधर्म + अनिच् समासान्त । विदितधर्मा । By the rule “धार्मादनिच् केवलात्”—अनिच् comes after a बहुव्रीहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमः स्वः धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्मः not परमस्वधर्मा । But परमस्वो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मा because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final बहुव्रीहि ।

3. Reading—(a) शकुन्तला was a राजर्षिकन्यका and not मुनिकन्यका । And गान्धर्वविवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrast better with censure (दोषं गृहीष्यति) which शकुन्तला apprehends.

3. भूयः—वद् + ईयस्तेन once again. The friends have already helped her with their advice regarding her choice. She wants their counsel again (भूयस्) with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanya's absence.

शकुन्तला—कदा [कदा] ।

SAKUNTALA—When ?

राजा—

अपरिहृतकोमलस्य तावत् कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२३॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाटेन) ।

KING—Meanwhile, O fair one as is done of the fresh flower by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip. (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्य—चक्रवाकवद्गृह्य, आमन्तेहि सहचरं । उवद्विदा रक्षणी [चक्रवाकवधुकी, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनो] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Chakravaka's spouse, bid adieu to your mate, night has approached.

अपरोति । अन्वयः—तावत् छे सुन्दरि, षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव, पिपासता मया अपरिचितकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—‘तावत्’, तत्कालं, यावत् मोक्षामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अवधी । ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधी मानेऽवधारणे’ इत्यमरः) छे ‘सुन्दरि’ मनोहारिणि शकुन्तले ‘षट्पदेन’ धमरेण ‘नवस्य’ नूतनस्य ‘अष्टपदस्य’ ‘कुसुमस्य इव’ यथा पुष्पस्य रसो धमरेण गृह्यते तथा ‘पिपासता’ पात्रमिच्छता, पानार्थमाकुलीन इत्यर्थः ‘मया, अपरिचितस्य’ अस्पृष्टस्य ‘कोमलस्य’ सुकुमारस्य, यतएव स्पर्शवतस्य ‘अस्य ते अधरस्य रसः’ स्वादः सदयं ‘लपामद् यथा तथा गृह्यते’ आदीयते । मोक्ष्यामि, किन्तु यावत् मोक्ष्यामि तावत् रसो गृह्यते, इति पूर्वेषु सम्बन्धः । रसो गृह्यते मोक्ष्यामि इति फलितम् [‘तावत्’ (वि-पाठान्तरम्-न) ‘यावत्’ (रा-, वि- मूलम्)] ।

चक्रति । छे ‘चक्रवाकवधुके’ अनुकम्पिते रयाङ्गदयिते सहचरं चक्रवाकम् आसन्नयस्य सन्भावस्य युवयोर्मिथः प्रस्थानसमयः प्रातः, यतः परिणतो दिवसः ‘रजनो उपस्थिता’ आगतप्राया । एतच्च शकुन्तलां प्रति सख्योः सङ्गतिवाक्यम् । गीतमी आगच्छति दुष्यन्तं विसर्जय इति भावः ।

NOTES

1. (a) अपरिचित &c.—परि + चण द्विसायाम् + क्त कर्मणि = परिचितः pricked i.e. touched. न परिचितः । न ज्ञातम्—अपरिचितयासौ कोमलस्य । कर्मधा—(b) षट्पदेन—षट्पदानि अस्य इति षट्पदः lit. having six feet, A name of the black-bee.;

2. Reading.—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's 'कदा' । (d) For शकुन्तला—सुच तावन्माम्—परिहरति नञ्चिन्, the Bengali Rec. reads—

(दिशोऽवलोक्य) कथं प्रकाशं निर्गतोऽसि । (शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदैर्निवर्त्तते) ।

शकुन्तला (पदान्तरं प्रतिनिहत्य साङ्गभङ्गम्) पौरव, अनिच्छापूरकोऽपि सम्भावयन्-मात्रपरीक्षितोऽयं जनो न विश्वात्तव्यः ।

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमपि गच्छन्तौ हृदयं न जहासि मे ।

दिनावसाने कायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥

शकु (सोकमन्तरं गत्वा आत्मगतम्)—हा धिक् हा धिक् इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः । भवतु एभिः पथ्यन्तकुरवकैरपवारितशरीरा भूला प्रेक्षित्ये तावदस्य भावानुबन्धनम् । (तथा कृत्वा स्थिता) ।

राजा—कथमेव प्रिये अनुरागेकरसं मासुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि ।

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य सदुनः कथम् ।

कठिनं खलु चेतः शिरीषसीव वन्धनम् ॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् ।

राजा—सम्प्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि ; (अयतोऽवलोक्य) हन्त व्याहतं मे गमनम् ।

मनिवन्धाङ्गलितमिदं संक्रान्तौशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगङ्गमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

(सवहुमानमादत्ते) ।

शकु (हस्तं विलोक्य)—अस्मिन् दीर्घक्यशिविलतया परिष्वष्टमेतन्मृणालवलयं न मया परिज्ञातम् ।

राजा (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो स्पर्शः ।

अग्नेन लोलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमत तच्छ्रुता ।

जनः समश्वासित एव दुःखभागचेतनोऽपि सता न तु त्वया ॥

शकु—अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम् । भवतु एतेनैवापदिशेनात्मानं दर्शयिष्यामि (इत्यपसर्पति) ।

राजा (दृष्ट्वा सहर्षम्)—अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवनानन्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु देवेन ।

पिपासाचामकच्छेन याचितञ्चास्म्य, पक्षिणा ।

नवमैद्योज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥

शकु (राज्ञः सम्मुखे स्थित्वा)—आर्य्य अहं पथे श्रुत्वा एतस्य हस्तश्वशिनो

मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि । कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति ।
तन्निश्चिदम् । सा सामातमानज च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यति ।

राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि ।

अथ—किं पुनः ।

राजा—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि ।

शक—आ का गतिः भवत्येततावत् (इत्यापसर्पति) ।

राजा—इतः शिलापट्टे कदंशं संश्रयावः (इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ) ।

રાજા (શકન્તલાયા હસ્તમાદાય) - અહીં સ્પર્શ :

हरकोपाग्निदग्धस्य देवेनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः सम्भूतो भूयः किं स्थित् कामतरोरयम् ॥

शक (स्पर्श' रूपयित्वा) - त्वरतां त्वरतमाख्यं पुनः ।

राजा [सहर्षमातृसंगतम्] — इदानीमस्मि विश्वसितः । भर्तृराभाषणपदमेतत् ।
[प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिश्लिष्टः सन्धिरसः मृणालबलयसा । यदि तेऽभिमता
तदन्वया घटयिष्यामि ।

शक [सिमतं कृत्वा]...यथा ते रौचते ।

राजा [सव्याजं विलम्ब्य प्रतिमोच्य] = सुन्दरि दृश्यताम् ।

अथ स ते ग्यानलतामनोहरं विशेषशोभार्थनिवीजमिताम्बरः ।

मणालरूपेण नवी निशाकरः करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः ॥

शक—न तावदेनं प्रेक्षे, पद्मगन्धर्वतक्षणात्पलरिगुणा कलुषीकृता मे दृष्टिः ।

राजा (सुस्मितम्) = यद्यनुमनासे तदहमीनां वदनमारुतेन विशदां करवाणि ।

शक = तदानुकम्पिता भवेद्यं किन्तु अहं न ते विश्वसिमि ।

राजा = ममैव' नवो हि परिजनः सेव्यानामादिशात् परं न वक्षते ।

शक = अयमेवात्यादरोऽविद्यासजनकः ।

राजा [स्वगतम्] = नाहमेव रमणीयमात्मनः सीवाश्चरं शिथिलयिष्ये ।
[सुखसुप्नमयितुं प्रवृत्तः । शक्यत्वा प्रतिषेधं रूपयत्नो विरमति] ।

राजा = अयि मदिराक्षणे, अलमम्सदविनयाशङ्कया [शकुन्तला किञ्चिद्दृष्ट्वा
व्रीडावन्तमुखी तिष्ठति) ।

राजा [अङ्गुलिभ्यां मुखसुन्नमय्य आतमगतम्]—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकीमलः ।

पिपासतो समानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शक—प्रतिज्ञानमन्थर इव आर्य्य पुत्रः ।

राजा — कणो तपस्तपन्निकर्षादीक्षनमूढोऽस्मि [मुखमारुतेन चक्षुः सेवते] ।

शक—भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संज्ञता । लज्जिपुनरनुपकारिणी प्रियकारिणी
आर्य्य पुत्रस्य ।

राजा—सुन्दरि किमनात्

इदमप्रापकृतिपत्नीं सुरभिं सुखं ते यदप्राप्तम् ।

ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमावेश ॥

शक [सम्मितम्] — असन्तोषे पुनः किं करोति ।

राजा—इदम् (इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्तुं दौकते ।)

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृगालवलय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet; for, later on we find the मृगालवलय still lying in the grove. Compare 'हस्तादभटमिदं विद्याभरणमित्या-सृज्यमानं चणो निगन्तुं सहसो न वेतसगृहामोशोऽस्मिन्मृगनादपि' = Infra— which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is must have been made at a very early date. The साहित्यदर्पण quotes the sloka चारुणा स्फुरितेनायम् &c. from the above in the twelfth century—the line हृदयस्य निगडमिव मे, as it occurs here, was by वङ्गमान ascribed to Kalidasa.

३. चक्रवाक &c. = चक्र इत्युच्यते इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्र-वाकः । तस्य वधूः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् स्त्रियाम् = चक्र-वाकवधुका । तत्सम्बुधौ । By the rule 'कैऽणः' long अ, इ, उ become short if क of an affix follows. Hence व becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधू for शकुन्तला, and रजनी for गौतमी ।

शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्)—पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्त-
न्तोवलम्बस्म अज्जा गोदमो इदो एव्व आअच्छदि । दाव
विड्वान्तरिदो होहि [पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्तान्तोप-
लम्भाय आर्या गोतमो इत एव आगच्छति । तावत् विटपान्त-
रितो भव] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have
a report on my body (health). In the meantime get concealed
by twigs.

राजा—तथा । (आत्मनमावृत्य तिष्ठति) ।

KING—As you say. (Stands concealing himself).

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गोतमो सख्यो च) ।

सख्यो—इदो इदो अज्जा गोदमो [इत इत आर्या गोतमो] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the
friends).

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami
proceed.

गौतमो (शकुन्तालामुपेत्य)—जादे अवि लहसुन्दावाइं दे
अङ्गाइं [जाते, अपि लघुसन्तापानि ते अङ्गानि] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति । 'सम्भ्रमम्' भवेत् सङ्गः । 'असंसयं' निश्चितं 'मम शरीरस्य वृत्तान्तः'
वार्ता । तस्य 'उपलम्भाय' परिजानाय । 'इत एव' अस्मानिव दिशि [सप्तत्यर्थे तसिः]
'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्कालं 'विटपैः' शाखाभिः 'अन्तरितः'
प्रच्छन्नी 'भव' ।

तत इति । 'पात्रं' शान्तिजलस्य पात्रं 'हस्ते' यस्याः सा [हस्त-पाणि-प्रसूतिभि-
र्बद्धोद्धौ सप्तत्यलस्य परिनिपातो दृश्यते । तच्च गङ्गादेराकृतिगणलात् बोधम् ।]

‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशतः इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च “अह-
मपि तावद्वैतामिकं शत्रुदकमस्यै गौतमीहन्ते विसर्जयिष्यामि” इति मिथोक्तशत्रु-
दकभाजनम् ।

इत इति । ‘इतः इतः आर्या गौतमी’ अगच्छतु इति वाक्यशेषः ।

जाते इति । जातमिति अपत्यभावसूच्यते । स्त्रियां संवृद्धौ हे ‘जाते’ पुंवि शकुन्तले
‘अपि अङ्गानि ते लघुः सन्दः ‘सन्तापो’ येषां तद्याविधानि किम् ? अपि प्रत्रे ।
पीडालाघवं जातं न वा ।

NOTES

1. (a) शरीर &c.—उप + लभ + घञ् भावे = उपलब्धः accession प्राप्तिः ।
सप्तस्य जातस्य अन्तः समाप्तिः इत्यन्तः the end of what has happened i.e.
all details from beginning to end. Now see Tika, तादर्थ्यं चतुर्थी ।
[b] तावत्—अवधी or अवधारणे । [c] षिटप &c.—अन्तरम् अन्तर्हिः जातमस्य
इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः hidden. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरि-
भेदतादर्थ्यं” इत्यमरः ।

2. जाते—जन + क्त कर्त्तरि जातम् anything born i.e. offspring in
general. This gives जाता in the feminine. ‘तत्संवृद्धौ ।

शकुन्तला—अज्जे अल्लि विसेसो । [आर्य्ये अस्ति विशयः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected
mother.

गौतमी—इमिणा दव्भोदण्ण निरावाधं एव दे सरीरं
भविस्सदि [अनेन दर्भोदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।
(शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वच्छो परिणदो दिअहो । एहि
उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उडजमेव
गच्छामः] । (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body
will indeed be free from suffering. (Sprinkling her in the
head) My child the day has ended. Come let us go to the
cottage. [Starts to go out].

आयं इति । हे आयं मान्ते मातः 'विशेषः' उत्कर्षः 'अस्ति' । उपशमः अनुसूयते इत्यर्थः ।

अनेनेति । 'अनेन दर्भं निशेषेण उदकेन जलेन [शाकपाथिवादिः । हेतौ वा करणे तृतीया] 'ते शरीरं निर्गता आवाधा' पीडा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति' । न केवलम् उपशमः, किन्तु समूलमेव नाशो भविष्यति ।

वत्से इति । 'वत्से' जाते 'दिवसः परिणतः' चरमे यामि स्थितः । सन्ध्या आगत-
प्राया । रवेन्नापो नास्ति, किमतावस्थानेन, एहि उदजमेव गच्छामः' । 'मस्थिताः'
प्रस्थातुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] ।

NOTES

1. निरावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + अ भावे = आवाधा suffering. Now see Tika.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हृजश्च पदम् एव सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं वा मुञ्चसि । साणुसञ्चविहङ्गिअस्म कहं दे सम्पदं सन्दावो [हृदयः प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-
भावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः] ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लटावलञ्च, सन्दावहारञ्च, आमन्तेमि
तुमं भूयोवि परिभोगस्म [लतावलयः, सन्तापहारकः, आमन्त्रये
त्वां भूयोऽपि परिभोगाय] ! (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला
सहेतराभिः) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [justified] ? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [Sakuntala sorrowfully leaves with others].

हृदय इति । हे 'हृदय प्रथमं मनोरथं' मनोरथविषयीभूते राजनि 'सुखेन

अम्बदीयमायासं विना एव 'उत्पत्ते' सम्प्रापते सति 'कातरभाव' भीकतां च सुखसिद्धिः [एवकारो भिन्नक्रमः] । 'अनुशयेन' पद्यात्तापेन 'सह विघटितस्य' मनोरथेन विधो-
जितस्य 'ते सन्तापः' अनुशय इत्यर्थः 'कथं साम्प्रत' युक्तम् ["युक्ते" हि साम्प्रतं स्थाने"]
इत्यमरः] । न कथमपि युक्तम् । यदा—'साम्प्रतम्' अपुना 'सानुशयविघटितस्य ते कथं
सन्तापः' किमर्थम् अनुशयः । अयुक्तीदृशमनुशयः । उभयथा हृदयं प्रति तिरस्कारः ।
स्थिते अनादरः याते अनुशयः इत्यसङ्गतं ते इति ।

लतेति । लतानां बलयः लताभिर्वलयाकारिणं वेष्टितं स्थानम् । तत्समुच्चिः । हे
'लतावलय' लतामृद, हे 'सन्तापहारक' खेदविनीदन 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोगाय'
उपभोगाय 'त्वाम् आमन्त्रये' प्रवर्तये । प्रार्थये त्वां पुनरपि न खेदमपनीदय इत्यर्थः ।
राजनं प्रति सङ्केतोऽयम् ।

NOTES

1. प्रथममेव—The एव should be taken with न । Thus नैव सुखसिद्धिः ।

2. [a] सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे अनुशयः remorse पद्यात्तापः
'regret' ; 'भवेदनुशयो द्वेष्टे पायात्तापानुबन्धयोः' इति पद्मिनीदिन्यो । तेन सह
सानुशयम् । वि + घट + णिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated, घट is to
join, विघट is to disjoin. सानुशयं यथा तथा विघटितम् ; तस्य । (b) साम्प्रतम्
—An अव्यय meaning युक्त proper.

3. (a) लतावलय &c.—Gautami takes it as an innocent ad-
dress to the grove. It is really meant for the king inside the
लतावलय । (b) सन्तापहारक—हरतीति ह + ण्वल् कर्त्तरि = हारकः reliever.
सम् + तप् + घञ् भावे = सन्तापः suffering. सन्तापस्य हारकः । शेषवट्या समासः ।
The plain sense of सन्तापः is here "summer heat." लतावलय is
then evidently सन्तापहारक । Applied to the king, सन्ताप is मदनबाधा
which the king has relieved. (c) परिभोगाय—परि + भुज् + घञ् भावे
= परिभोगः enjoyment. In the case of the लतावलय it is the
enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्त, enjoyment each
other's company, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नवल्यः-
प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

सुहृदं लिसंवृताधरोष्टं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

मृखमंसविवर्त्ति पक्षलाक्ष्याः कथमपुनर्मितं न चुम्बितं तु ॥२४॥

अहं न खलु सम्प्रति गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते
खलावलये मुहूर्त्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं

लान्तो मन्मथलेख एष नलिनोपत्रे नखैरर्पितः ।

हस्तादुभ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृह्णादौशोऽस्मि शून्यादपि ॥२५॥

KING [Returning to the former place ; Sighing]—Ah ! How full of hindrances is the fulfilment of objects desired. Of that damsel with fine-eye-lashed eyes, the face, with the lower lip covered by the fingers, [therefore] charming through the half uttered words of prohibition—the face, that was turning constantly towards the shoulders, was indeed lifted somehow by me, but not kissed. Where indeed shall I go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower that has been enjoyed and vacated by my darling. [Looking all round]. This is the bed of flowers on the stone, pressed down by her body—This is the withered love-letter traced on the lotus-leaf with her nails—This is the lotus shoot-decoration, slipped from her hand. With my eyes thus sticking, I am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even though deserted.

अहो इति । 'प्राथितानाम् अर्थानां सिद्धयः' निष्पन्नयः 'विद्वन्मयः' अतर्कितैर्विद्वे
वैकुण्ठाः [भूखि मनुष्य] ।

सुहृदीति । अन्वयः—पक्षलाक्ष्याः अङ्गुलिसंवृताधरोष्टं प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामं,
सुहृदः अंसविवर्त्ति मुखं मया कथमपि उन्नमितं हि न तु चुम्बितम् । व्याख्या—'पक्षले'
प्रशस्तरीमवती [प्राशस्ती मलवर्षीयौ लक्ष्] 'अलिनी' यस्याः तथाविधायाः तस्याः शकु-
न्तलायाः 'अङ्गुलिभिः संवृतः' रत्नाद्यम् आच्छादितः 'अधोरोष्ठो' निखोष्ठो यस्मिन् तथाविधं

ततः ओटाच्छादनादेव प्रतिषेधाच्चरेषु निषेधव्यक्तकवर्षेषु 'विकृतव' दीनम् अस्पष्टोच्चारणेन मोषयन्नम् । तत्र तत् 'अभिराम' मनोहरश्च 'सुहृः' वारं वारं 'अंसधीः' स्कन्धयोः विवर्त्तते मां परिहर्तुं विवर्त्तते यत् तथाविधं 'मुखं मया कथमपि, अतिप्रयत्नं न विद्वान्-
व्याधूय 'उन्नमितं हि' उन्नमितमेव 'न तु चुम्बितम्' । बह्वनपि विद्वान् अतीत्य यदा तस्या वदनमुन्नमितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्राप्तिं तम् । किन्तु तदैव गौतम्या विधितः, वदनं नैव चुम्बितम् । इतिविश्ववत्यः सिद्धयः । ["चुम्बितं तु" (रा-, त-, न्या-, द-) — "चुम्बितं तत्" (वि-)] ॥

कृति । 'प्रियया' प्राक् 'परिभुक्तम्' अधुना 'सुक्तम्' यत् तस्मिन् 'लतावलये सुश्रुत' चणकाल' स्थास्यामि', ["परिभुक्तसुक्त" (रा- वि-, म-) — "परिभुक्ते" (त-न्या-)] ॥

सर्वत इति । 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु [सप्तम्यर्थे तसिः] 'अवलीक्य' । अन्यः— तस्याः शरीरलुलिता शिलायाम् इयं पुष्पमयी शय्या । तस्याः नखैः अपिर्तः नलिनीपत्रे एष क्लान्ती मन्मथलेखः । तस्याः हस्तात् भटम् इदं विसाभरणम् । इति आसज्जमानेक्षणः [सन्] शय्यादपि वेतसगृह्णात् सहसा निर्गन्तुं न ईशोऽस्मि । व्याख्या— 'तस्याः' शकुन्तलायाः [एतदुत्तरवापि संबध्नाति] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' प्रसारतले 'इयं पुष्पमयी' कुसुमकल्पिता 'शय्या' शयनीयं दृश्यते । तत्र सा विरहिणी शय्यानासीत् इतीयं मां स्मारयति । तस्याः नखैः अपिर्तः उत्कीर्णवर्णः 'नलिनीपत्रे' कमलदले 'एष क्लान्ती स्नानः' मन्मथलेखः 'मदनलिपिः' भाति । इह सा मयि भाव-
मवर्णयत् इत्येष मे कथयति । तस्या 'हस्तात् भटं' गुप्तम् 'इदं' विसाभरणं सन्ध्याल-
वलयम् आसीत् । अनासीत् तुल्यनाथावसाय इत्येतन्मि निवेदयति । 'इति एभिः प्रकारैः 'आसज्जमानं' लभ्ये 'ईक्षणे' नेत्रे यस्य तथाविधः सन् 'शय्यादपि' प्रवाशिरहितादपि वेतसगृह्णात् वानोर्वलयान् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तुं' वह्निर्वातं 'न ईशोऽस्मि' न समर्थोऽस्मि । प्रियोपभुक्तं तत् वस्तु मे दृष्टिं वध्नाति, तेन तेन विशेषेण तां तामवस्थां स्मारिती नाहमितो गन्तुं समर्थः । [आसज्जमान—(त-, न्या-)—
'आसज्जमान' (रा- वि-, म-) ॥ "ईशोऽस्मि" (त-, न्या-) — "शक्नोमि" (रा-, व-) — "शक्नोमि" (म-)] ॥

1. (a) विघ्नवत्यः—विघ्नयते एभिः इति वि + हन् + क् करणे वलर्थे = विघ्नाः obstacles. ते सन्ति बाह्येन आसु दसि विघ्न + सनुप् भूस्मि = विघ्नवत्यः full of obstacles. (b) प्राधिंताद्यं &c.—प्रकर्षेण अधिंते इति प्र + अधि + क्त कर्मणि = प्राधिंताः longed after. प्राधिंता अर्था वस्तुनि इति प्राधिंताः longed-for object. सिध + क्तिन् भावे = सिद्धयः achievements. Now see Tika.

2. (a) अङ्गलि &c.—अधर ओष्ठः अधरीष्ठः or अधरीष्ठः the lower lip. कर्मधा—। अङ्गलिभिः संहतः covered by the fingers. इतत्—। तादृशः अधरीष्ठो यस्मिन् तत्, वङ्ग—। (b) प्रतिषेध &c.—प्रति + सिध् + घञ् भावे = प्रतिषेधः prohibition. तस्य अक्षराणि words of prohibition i.e. the exclamation "Don't" (ना ना) । तव विह्वलम् powerless in the words of prohibition, i.e. unable to utter clearly the words of prohibition (ना ना) । The प्रतिषेधाक्षर being a labial (ना repeated) requires the free use of both the lips to utter. But the lower lip was covered by the fingers. Hence the inability.* अभि समन्तात् रमते अनेन इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming. प्रतिषेधाक्षरविह्वलम् ततएव अभिरामम् ।

3. (a) अंसविवर्ति—अंस + वि + हन् + णिन् कर्त्तरि by the rule "बहुल-मासीच्छा" —णिन् is sometimes attached to indicate frequency of action. Here the face is constantly (आभीच्छा) being turned from side to side to avoid the persistent attempts of the king to have a kiss. Hence the rule applies. (b) पञ्जलाक्ष्याः—पञ्जाणि सन्ति मनोहराणि अस्मिन् इति पञ्जन् + लच् = पञ्जलम् having fine eyelashes. पञ्जन् is of the सिष्ठादि class and takes लच् by the rule "सिष्ठादिभ्यश्च" । तादृशम् अक्षि अस्या दसि पञ्जलाक्षि + घञ् (समासान्त) ङीष् स्त्रियाम् = पञ्जलाक्षी । तस्याः । घञ् is guided by the rule "वर्तनीङी सक्त्यन्तोः खांगात्पञ्च" and here अक्षि is खाङ्गवाचक । Ragbaya things that this epithet points to the attraction that draws the king towards the face. (c) तु —Expresses regret,* तत् for तु takes away the regret which is not proper here because 'अहो' at the beginning of the speech prepares us for some such expression of regret.

4. Remark—The sloka substantiates the general (सानान्य)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement "विघ्नवत्यः प्रार्थिताद्यसिद्धयः" । In the present case चुम्बन is the प्रार्थिताद्य । The obstacles (विघ्न) are numerous. Thus the lower lip is अङ्गुलिमंघ्रत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (अंसविवर्ति) । And last of all the interruption offered by Gautami. Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दण्डिन् as "अर्थः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्ताव्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥"

5. (a) प्रिया &c.—पूर्वं परिभुक्तं पश्यान् सुक्तं परिभुक्तसुक्तम् enjoyed and vacated. "पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवकीवलाः समानाधिकरणेन" इति पूर्वकालकर्मधा—। प्रिया परिभुक्तसुक्तम्, इतत—। तस्मिन् । (b) लतावलये—लतायां बलयम् । तस्मिन् । अधि ७मी । (c) मुहूर्तम्—अत्यन्तसंयोगे रथा ।

6. आसज्जमानेक्षणः—Here सज्ज is used in the आत्मनेपद । Several grammarians think that सज्ज cannot take आत्मनेपद in the कट्-वाच्य । Possibly this is the reason why राघव &c read आसज्जमानेक्षणः in the कर्मवाच्य । But old writers often use सज्ज in the आत्मनेपद । Thus "स वाचा सज्जमानया" with words sticking in his throat ; "देषां नोपरि नाधस्तान् तिष्ठन् सज्जते गतिः" whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c. in the Ramayana. These are not आर्ष (वैदिक) usages for the भाष्यकार himself says "यदभिप्रायेषु सज्जते", though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सज्जमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at very step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter. He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकौर्णाः ।

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सन्ध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air - O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [Fire], move about striking terror in various ways.

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः)

तृतीयोऽङ्कः । (THIRD ACT)

सायमिति । अन्वयः—सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते, हुताशनवर्ती वेदिं परितः प्रकीर्णाः सव्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानां छाया बहुधाः भयमादधानाश्चरन्ति । व्याख्या—सायं भवम् इति 'सायन्तनम्' ["सायश्चिर—" इति टाङ्. तुट. च] तथिन् । सान्ध्या 'सवनकर्मणि' होमविधौ 'संप्रवृत्ते' सम्यक् प्रवृत्ते आरब्धे सति, 'हुते' हविः अग्नौ यः अग्निः तद्वर्ती वेदिं परितः वेद्याः समन्तात् 'प्रकीर्णाः', विचित्राः अग्नौ प्रदास्यमानां हविः आच्छिद्य यद्वर्णार्थं गणयः आगत्य केचित् अव, कति च तव, केचन पुनरन्वय, इति क्रमेण अवस्थिताः सान्ध्यापयोदः सान्ध्यमेव इव कपिशाः पाटलवर्णा पिशिताशनानां कस्यादानां छायाः प्रतिविम्बानि ["छाया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः" इति कोषः] 'बहुधा' अनेकप्रकारेण भयम् आदधानाः, जनयन्त्यः सत्यः 'चरन्ति' विहरन्ति । अधुनैव हुताग्ने हविर्दास्यते, किन्तु मायिनो राज्ञसाः प्राप्ताः सायया छन्नदेहास्ते अग्रे सुखादपि तत् यज्ञीयुः इति भयं नः । तदेहि राजन् रक्ष च देवतानां भागम् इति भावः । [प्रकीर्णाः] (त-, न्या- म-)— "प्रवृत्ताः" (रा-, वि-) ॥ "सव्यापयोद" (रा-, वि-, म-)—"सव्याभकूट" (त-, न्या-)] ।

अयमिति । 'अयम्' इति अविलम्बं सूचयति । "एष यामि" "एष त्वां हन्मि" इत्यादिषु एषशब्दो यथा । त्वरितं यामि क्षिप्रं हन्मि इत्यादि ततार्थः । इहापि 'अयमहमागच्छामि' क्षिप्रमागच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) संप्रवृत्त—सम् + प्र + वृत् + क्त कर्त्तरि or अन्तर्भावितव्यर्थान् कर्मणि

संघटनम् that which has progressed. तस्मिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हुताशनवतीम्—इत + अश् + लुट् कर्त्तरि वा लुट् कर्त्तरि = हुताशनः fire. This supposes अश् to be of the नन्दादि class. Thus it is that Bhanuji derives पन्नगाशन taking perhaps नन्दादि as आहतगण । But even then "कर्मणश्च" seems to bar लुट् and give the form हुताशः for the word is not directly named there. Better say अद्यातीति अशनः (नन्दादि) । इतश्च अशनः । इतश्च — । तद्वतीम् । The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it. (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the इत (Ghee). (d) आदधानाः—आ + धा + शानच् कर्त्तरि । कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफलं आत्मानोपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफलं) ।

चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भकः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यो) अनसूया—पित्र्यं वदे, जडवि गान्धर्व्येण विहिता शिष्यवृत्तकलायां सउन्दला अश्रुरूपभर्तृगामिणी संवृत्तेति शिष्यवृत्तं मे हि अश्रुं तद्वि एति अश् चिन्तयिष्ये [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्व्येण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अश्रुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्] ।

(The enter the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव] ?

PRIYAMVADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचयं चयनम् [अवचिनीतेभावे अच् ॥ ननु अवचाय इति घञा भाव्यम् । वामनश्च "अवतारावचायशब्दार्थादौघं व्यत्यासो बालानम्" इत्याह । तत्र राघवभट्टः कन्यके इमे वृक्षान् आरुह्य पुष्पाणि चिनुतः, तेन प्रत्यासत्तेरभावात् न घञ् इति समाधत्ते ॥ वयन्तु वृक्षारोहणं न साधु मन्यानहे । शाब्दिकचूडामणिः साचादिव सरस्वती कविर्यदि अचमिच्छति अजेवास्ते के नाम तत्र विप्रतिपदोरन् [नाटयन्त्यौ] अभिनयन्त्यौ 'सख्यौ' अनसूयाप्रियंवदे प्रविशतः । [नाटयन्त्यौ] (रा- वि-) —"अभिनयन्त्यौ" (त-, न्या, म-) ।

प्रियमिति । 'शकुन्तला गान्धर्वेण विधिना' अनुष्ठानेन विवाहानुष्ठानेन 'निहतं कल्याण' मङ्गलं विवाहमङ्गलं यस्याः तादृशी सती 'अनुरूपं भर्तारं गच्छति' इति योग्यपातस्या इत्यर्थः 'संवृत्ता' जाता 'इति' हेतोः 'यद्यपि निहतं सुस्थितं' 'मि' हृदयं, तथापि एतावत् एतन्मात्रं 'चिन्तनीयं विचारणीयम् । ["विधिना," (रा-, वि-) —"विवाहविधिना" (त-, न्या- ना-)] ।

NOTES

1. (a) कुसुमावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः gathering. Now see Tika. The rule "हस्तादाने चिरस्तवे" requires घञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यासत्ति] excepting cases of theft. The form then becomes अवचाय as we have it in "अन्यत्र यत्र कुसुमावचायं कुरुध्वमवाप्तिं करोमि सखाः" । Vamana condemns अवचय [See Tika]. The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the नाकविकाराग्निदम् ।* The fact is, it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa. Raghava defends saying that this is not a case of घञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्त्यौ seems to be the better reading [See p. 381 note 3].

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. (a) गान्धर्वेण—“वाञ्छो देवस्तथैवाधे प्राजापत्यस्तथाऽसुरः । गान्धर्वो राजस-
थैव पेशाचष्टमीऽधमः ॥” Hence गान्धर्व is a वैधविवाहः and may be
called a विधि । (b) विधिना—विधीयते इति वि + धा + कि कर्मणि = विधिः
that which is sanctioned. तेन । (c) अनुरूप &c.—अनुगतोरूपम् । अनु-
रूपभट्ट + गम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्वृतम्—निर् + वृ + क्त कर्त्तरि
satisfied. The root is अकर्मक when निर precedes in this sense.
(e) एतावत्—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप् this much. Refers to
‘स्मरति वा न वा इति’ next page. Or refers to the whole marriage
affair. The affair has to be viewed with misgivings.

3. कथमिव—How “with misgivings”? इव in such cases
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an
answer to his query. Compare ‘कथमिव’—Infra. ‘कमिव’—
Infra &c.

अनसूया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इसोहिं
विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागतो इदो-
गदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजधिरिट्ठिं परि-
समाप्य ऋषिभिर्विस्मृतः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः
इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति] ।

ANASUYA—It is this. Dismissed to-day by the Rishis
after having finished the sacrifice, whether or not that royal
sage, having entered his town, associated with the ladies of
the inner apartments, remembers the events that transpired
there.

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [विस्रब्धा भव] । ण तादिसा
आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं
वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिबज्जिस्सदि त्ति [न तादृशा
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् हम्
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति] ।

PRIYAMVADA—Rest assured. Excellent features like those do not war with virtue. What Father will do now, having heard of this affair, I do not know.

अद्येति । “स्त्रियभिः दष्टिं यागं परिसमाप्य अद्य विस्मृतः” स्त्रियं भवति नगरं प्रतिनिवर्त्तस्व इति कृताभ्यनुज्ञः ‘स राजपिः’ आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरेः लक्षणयः अन्तःपुरवर्त्तिनीभिः सहिषीभिः ‘समागतः’ मिलितः ‘इतीगतम्’ इहस्थं हत्तान् वाचां ‘स्मरति वा न वा इति’ एतत् चिन्तनीयम् ‘इति पूर्वेण सम्बन्धः । इयञ्च भाविन्याः विपक्षेऽस्मादा ।

विशब्धेति । ‘विशब्धा’ विमृश्वती, निःशब्दा इति यावत् ‘भव’ । सम्भ्रमं त्यज । ‘रादृशाः’ दुष्यन्तदृशाः ‘आकृतिविशेषाः’ विशिष्टा आकृतयः, ‘गुणविरोधिनी’ गुणेन विरोधवन्ती ‘न भवन्ति’ । रूपेण गुणो वसति । दुष्यन्तस्य यथा रूपं तथा स अनर्थः नाचरेत् । मम तु अपरविधा शब्दा । ‘इदानीं’ जाने कर्मणि ‘इमं हत्तान्’ युत्वा तातः कश्चः ‘किं प्रतिपत्स्यते’ अवधारयिष्यति इति ‘न जावे’ दुष्यन्तात् निःशब्दा भव, अहन्तु तातात् विमेषि इति भावः ।

NOTES

1. (a) दष्टिम्—इज्यते इति यज+क्तिन् कर्मणि=दष्टिः a sacrifice. ताम् । (b) अन्तः&c.—अन्तःस्थितं पुरम् अन्तःपुरम् the inner apartments शकपार्थिगदि । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments. Now see Tika. (c) इतीगतम्—इदम् + सप्तप्यास्तम्=इतः (आद्यादि) here. गतम् transpired जातम् । इती गतम् here transpired, सहसुपेति समासः । (d) स्मरति वा न वा=This is pre-sentiment of approaching danger. हत्तान् स्मरति not हत्तान्तस्य स्मरति because here there is no शेषत्व hence, the कर्म appears as कर्म । Again स्मरति has वर्त्तमान समिध्यं भविष्यति लट् by the rule “वर्त्तमान-सासीध्यं वर्त्तमानवद्वा” ।

2. (a) आकृति &c.—आक्रियन्ते इति आ+कृ+क्तिन् कर्मणि=आकृतयः creations, i. e. features. विशिष्यन्ते वि+शिष्+घञ् कर्मणि=विशेषाः those that are left, i. e. the best; because the best remains after the elimination of the worthless. आकृतीनां विशेषाः the best of features, i. e. persons having excellent features, इतत्—the यद्

in आकुलीनाम् being चेषे and not निर्हारणे । According to कौट there is no निर्हारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned. Hence the present case has nothing to do with the prohibition “न निर्हारणे । (b) गुणविरोधनः—गुणान् विरुन्धन्ति इति गुण + वि + रुध + णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि । Or विरोधः अस्ति एषाम् इति विरोध + इति सत्वर्थे = विरोधिनः opposed, गुणै विरोधिनः । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्थितेरभावः । The देश is the आधार in which reside these excellent feature. The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार ! So constantly do the two go together, thus seeing that one of them (the features) is present, it may be inferred that the other (गुण) is also there. Cp. ‘न स्याद्वृत्तिः सुसदृशो विप्रहाति वृत्तम्’—Mricchakatika.

3. Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens. This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind ; यवाकृतिसत्त्वं गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala.

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्स अनुमदं भवे [यथा अहं पश्यामि तथा तस्य अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विप्र [कथमिव] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कस्यथा पडिवादणिज्जेत्ति अन्नं दाव पट्ठमी सङ्गप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पग्रासेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कत्यक्ता प्रतिपादनोया इति प्रथमः सङ्गत्थः । तं यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यथेति । 'अहं यथा' येन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारेण यदि तातः पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदितं भवेत् । एकस्मिन् वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्न-मिव भाति । सद्दृष्ट्या यदि तातः पश्येत्, नूनमनुमोदित सः ।

गुणवते इति । 'कन्यका गुणवते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रथमो' सुखाः, सङ्कल्पः 'अभिलाषः' गुरुजनस्य इत्यर्थः । 'तम्' सङ्कल्पं 'यदि दैवमेव गुरुजनस्य प्रयासं विना एकलं दैवं' 'सम्पादयति' सफलयति । 'ननु' ['अवधारणे'] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थः' सिद्धप्रयोजनो 'गुरुजनः' । कन्या सत्पात्रे दद्या इति निर्विवादम् । दानञ्च दैवाधीनमपि पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति सुखे मृगाः" । तत्र तातिन कः कृतो ययः ? दैवमेव केवलमिमां सत्पात्र-स्थानमकरोत् । तदत्र लोष एव भविता तातस्य न रोषः । ["अप्रयासेन" रा., वि.—'अल्पपायसेन' (म -)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी by the rule "तस्य च वर्त्तमाने"
- (b) अनुमतम्—अनु + मत + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।

2. कदमिव—See Ante.

3. (a) गुणवते—गुणाः सन्ति अस्य इति गुण + मतप् = गुणवान् qualified. तत्त्वैः । Used substantively. 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति वामनः । (b) कृतार्थः—कृतः सिद्धः अर्थः प्रयोजनस्य having the purpose served. बहु— । (c) अप्रयासेन—प्र + यत् + अच् भावे = प्रयासः effort. न प्रयासः absence of effort. The नञ् here implies अभाव absence "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशक्तां विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिताः ॥

प्रियंवदा (पुष्पभाजनं विलाक्य)—सखि अवदद्वाहं बलि-कर्मपञ्जात्ताडं कुसुमाडं [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend enough flowers have been gathered for the rite of Balis (offering).

अनसूया—यं पित्रसहोए सउन्दलाए भलभगोदेवआ अच्चणोआ
[ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया] ।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped].

प्रियंवदा—जुज्जदि [युज्यते] । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

PRIYAMVADA—All Right ! (They act the same act)—

(नेपथ्ये)—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I am Ho !

अनसूया—(कर्णं दत्वा)—[सखि अतिथीणं विअ निवेदिदं
[सखि अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests.

पुण्येति । 'पुण्याणां भाजनं' पात्रं 'विलोक्य', वलिकर्मणे वलिक्रियायं 'पर्याप्तानि', प्रचुराणि 'पुण्याणि अवचितानि' गृहीतानि । अधिकेनालम् ।

नत्विति । "ननु" प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यवती । तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [अणि "लदभगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदद्वयः] । पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रागेव अनसूया अनसूया "इतीगतं अरति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती । प्रियंवदाया च "विस्मयभाव" इत्युक्तम् । तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति प्रवृत्तिः । ननु—प्रश्ने अव्ययम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुन्यचयनमेव 'अभिनयतः' नाट्येन दर्शयतः । ["अभिनयतः (त- , व्या-)—"आरभन्ते" (रा- , वि- भ-)] ।

सखीत । "निवेदितं" निवेदनम् [भावे क्तः] । यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव श्रूयते । मन्थं कश्चिदतिथिः प्राप्तः । ["अतिथीनाम्" (रा- , वि-)—"अतिथिना" (त- , व्या- , म-)] ॥

NOTES

1. बलिकर्म &c.—परि + आप + क्त कर्मणि—पर्याप्तानि sufficient. बलि is पूजा । बलिः कर्म अनुष्ठानं बलिरेव कर्म इति वा बलिकर्म performance of worship. इतत् - ; or the act of worshipping कर्मधा— । तस्मै पर्याप्तानि । सहस्रपेति समासः ।

2. ननु—If प्रश्ने, then the speech is a timid suggestion to worship luck, because अनसूया apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour. Or take ननु as आक्षेपे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered. In either case, अनसूया wants to gather more.

3 [a] युज्यते—कर्त्तरि लट् । दिवादि । प्रियंवदा admits the need of having more. (b) तदेव कर्म—The very same act, i.e. कुसुमावचयन । (c) अभिनयतः—This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ—Ante. (d) The reading आरभते implies that कुसुमावचयन is only begun for the first time. This is contradicted by तदेव i.e. यत् कर्म प्रकान्तं तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time. Hence अभिनयत् has to be perferred.

4. भोः—In announcing one's self “भोः शब्दं कौत्सं वेदन्ते”

5. अतिथीनामिव &c.—With the reading अतिथिना &c. Explain अतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदनं कृतिमिव । मयि कश्चिदतिथिः प्राप्तः इत्यर्थः । This too is a good reading.

प्रियंवदा—यं उडजे सख्यणिहिदा सउन्दला [ननु उडजे सन्निहिता शकुन्तला] । (आत्मगतम्) अज्ज उण हिअएण असन्निहिदा [अद्य पुनः हृदयेनासन्निहिता] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage. (Aside) But not at hand at heart to-day.

अनसूया—ह्रीदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं (भवतु, अल-मेतावद्भिः कुसुमैः) । (प्रस्थिते) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire).

नेपथ्य—आः अतिथिपरिभाषिनि—

विचिन्तयन्ती यमनन्धमानसा

तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guest ! He thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me, rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech.

नन्वि । 'ननु' अवधारणे । 'सन्निहिता' समीपवर्तिनो । सैव अतिथिः सत्कारं करिष्यति । अलमावयोः सम्भूमेण इत्यर्थः । 'अद्य पुनः' दुष्यन्तस्य नगरप्रत्यावर्चनात् तत्प्रागुक्तचित्तया 'हृदयेन' मनसा [अग्नेर्द्वे करणे द्वितीया] 'असन्निहिता' उठजी नास्ति । देखेन सा तव, मनसा तु हस्तिनापुरे । तथाविधया तथा अतिथिसत्क्रिया सैव वा भवेत् । ['उठजी सन्निहिता' (तन्वा-)—'उठजसन्निहिता' (रा., वि., म-)] ॥

भवत्विति । 'एतावद्बुद्धिः' एतत्परिमितैः 'कसुमः' यानि चिन्तामि तैरेव 'अलम्' कर्म सम्प्रतुष्यते इत्यर्थः । (अत्र सम्पादनक्रिया गम्यमाना । तां प्रति कसुमानां करणत्वात् द्वितीया) ।

आः इति । 'अतिथिं परिभवति' अवगम्यते वा या—तत्संज्ञिः, ('न मामू—' इति फलनिषेधः) ।

विचिन्तयन्ती । अन्यथः—अनन्धमानसा यं विचिन्तयन्ती तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, सः प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथामिव, बोधितोऽपि सन् त्वां न स्मरिष्यति । व्याख्या—अविद्यमानमन्वत् यस्य आलम्बत्वेन तत् 'अनन्ध' तन्मथमन्यर्थः ('नजोऽस्ताथां-नाम्—' इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वैकल्पिकः) । तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः (प्रज्ञादाय) । तादृशी, तदेकचित्ता सती 'यं' जनं दुष्यन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्ती' ध्यायन्ती त्वं 'तपोधनं' मङ्गतत्त्वपसो निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्त्तमान-मपि 'न वेत्सि न बुध्यसे 'स' ते मनोगतोजनः 'प्रमत्तः' प्रकटं सती जनः उन्मत्तः

इत्यर्थः 'प्रथमम्' उन्माददशायाः पूर्व 'कृतां' गदितो 'कथामिव बोधितोऽपि सन्' स्मारितः सन्नपि 'त्वा' न स्मरिष्यति । खयंतु नैव स्मरिष्यति, त्वया स्मरितोऽपि न स्मरिष्यति ।*

NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा is here अकर्मक । (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but हृदयम् असन्निहितम् the heart is away. But 'body' and 'mind' together make up the 'individual'. When the body is indented (अभेद) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला ; but identifying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence अभेदे करणे तृतीया ।

Prof. Gajendragadkar imagines that this remark should not be आत्मगत । If आत्मगत it 'mars the beauty of the passage'. Besides Anasuya's भवतु अलम् &c. becomes abrupt.

Let us see, A guest announces himself. Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथी-नाम्, &c.). This amounts to saying—'Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest.' To this Priyamvada replies with a gentle censure [ननु &c.]—'Don't you know Sakuntala is there ? She will do the needful. No cause for alarm, we continue plucking flowers here.'

With what face can Priyamvada add to this aloud. 'Sakuntala is not there' in direct contradiction to herself ? She cannot. The remark must be to herself. This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with भवतु which almost always introduces something in modification of what precedes. If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers. Anasuya modifies this [भवतु] saying— Well, we have enough of flowers, let us [अलम् &c.]'.

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

anxious to go. In that case what does भवत् modify ? Nothing. Hence the remark must be to herself.

2. अलम् &c.—This much of flowers will do. कुसुमैः has करणे इतीया ।

3. अतिथिपरि &c.—An अतिथि is सर्वदेवस्य । Darest thou slight him ? आ; implies ओष । “आम् स्थात् कौपीनयोः,” इत्यनरः । The reading अतिथिपरिभाविणि with the cerebral य sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू कनि गमि आदि वेपान्” prohibits the cerebral in the case of न in a कृत् coming after भा, भू &c. I therefore prefer to read अतिथिपरिभाविनि with the dental न ।

4. [4] अनन्त &c.—मन एव इति मनस् + अण = मानसेत्, प्रज्ञादि । In the feminine this becomes मानसी with ङीष् by the rule ‘टित् ट अण—’ &c. The same form is expected if मानस is final in a compound because तदन्तविधि is allowable in the case of a स्रोप्रत्यय, as is seen in कुन्धकारी । अस्तत्र प्रकारेण तदन्तविधिः—Vrittikara. Yet we have here मानसा owing to the prohibition “अनुपसर्जनात्” [when the final in a compound is अदन्त and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual] (b) तपोधनम्, नाम्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दवांसम् (नाम्), the very repository of asceticism (तपोधनम्) * (c) उपस्थितम्—Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थितम्) । (d) त्वाम्—we do not get पक्षी because there is no शिवावस्था । (e) अपि = For force see Tika. (f) कृताम् = Uttered. अनेकार्थत्वाद्वातूनां करोतिरिव भाषणार्थः ।

प्रियंवदा—हृदो हृदो अपिभ्य एव संवृत्तं । कस्मिंसिपि पूजार्हि अवरोद्धा खूण्णहिअया सउन्तला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला] । (पुरोबलोक्य) ण क्खु जस्सिं कस्सिंपि । एसो दुव्वासो

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सुलभकोपो महर्षौ तह सखि अविरलपादतुवराणि गदप पङ्क्ति-
उत्तौ [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो
महर्षिः तथा शम्बा अविरलपादत्वरया गत्वा प्रतिनिवृत्तः] को
अण्णो हुतवहाहो दहिदुं पवददि [कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुं
प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has in-
deed happened. Sakuntala with her heart a blank has
sinned against some person, deserving worship. (Looking in
advance) Indeed not against any ordinary person. Here is
the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like
that, coming back with a speed which is quick and short-
stepped. Whoelse but fire is able to burn ?

हाधिगति । 'हा' खेदि । 'धक्' निन्दायाम् । दुःखेन आत्मनो भाग्यं निन्दति
(आवेगेन द्विकृतम्) । 'अप्रियमेव संवत्' जातम् । 'अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता'
इति ग्रन्थया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्येवकाराद्यः । 'पूजाहं' पूजा 'कस्मिन्नपि' जने ।
'यस्य' विविक्तम् । मनसो दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'यस्य' हृदये 'हृत्पद्मस्य' यस्याः तद्या-
विधा 'शकुन्तला अपराज्ञा' पूजामदत्वा कृतापराधा जाता (कर्त्तरि क्तः) । 'न खलु
यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रसादं स्थली । 'एषः सुलभः कोपो' यस्य तथाविधः, कोपनः
इत्यर्थः 'महर्षिदुर्वासाः' अविपुषः 'तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शम्बा अविरल-
पादा' अदूरन्यस्तचरणा 'त्वरया' चिप्रया यस्या तथाविधया 'गत्वा प्रतिनिवृत्तः' उटजान
प्रत्याघातः हुतपादश्चैप निवर्त्तते इत्यर्थः । 'हुतवहात्' अग्नेः 'अन्यः' इतरः
("अन्यारात्—" इति पञ्चमौ) 'कः दग्धुं' प्रभवति ईष्टे । यदन्यः स्यात् तथाभूतां
शकुन्तलां दृष्ट्वा दयेत् न श्येत् इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) पूजाहं—पूजामहति इति पूजा + अर्ध + अच् कर्त्तरि = पूजाहः de-
serving worship. तस्मिन् । विषये सप्तमो । (b) अपराज्ञा—अप + राध
+ क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्त्तरि क्त by
the rule "गन्धर्वाकर्मक = " । (c) यस्य हृदये—Her mind is with
Dushyrnta, hence the heart is a blank (यस्य) She is un-
conscious of her surroundings.

2. (a) यस्मिन् कस्मिन्—This is an idiomatic combination of यद् and किम् to express an ordinary character.* Compare “यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि”—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare “येन तेन प्रकारेण कार्यमिदं”—The work should be done by whatever means possible. (b) सुलभकोपः—सुखेन लभ्यते इति सु + लभ + खल् कर्मेणि = सुलभः easily accessible. तादृशः कोपौ यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c.—विरल “scanty” is “few and far between” as in “यौषाविरलपादपच्छायासु”—Act. II. Ante. Hence न विरला अविरलाः not few and far between. अविरलाः पादाः पादच्छायाः यस्यां सा अविरलपादा in which the steps were not few and far between. वः—। तादृशी त्वरा यस्यां सा in which there was haste with short and quick steps बहु—।

3. कः अन्यः etc.—हुतस्य बह्वः हुतबहुः । तस्मात् । The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयोः etc. together as one speech attributed to प्रियंवदा । I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng. Recn.

अनसूया—गच्छ पादेषु पणमिअ शिवर्त्तेहि न् जाव अहं अग्धोदअ उपकप्पेमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदकम् उपकल्पयामि] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, while I collect water and offering of worship.

प्रियंवदा—तह (तथा) । (निष्क्रान्ता) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit).

अनसूया (पदान्तरे स्खलितं निरूप्य)—अम्हो आवेअक्खलिदाए गईए पव्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्पभाअणं [अम्हो आवेगसस्खलितया गत्था प्रभट्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्] (पुष्पोच्चयं रूपयति) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety. (Acts the gathering of flowers).

गच्छति । 'एन' दुर्वाससं पादयोः' चरणयोः' (अवच्छेदे सप्तमी । किंशुकं गृहीत्वा चौरं ताडयति इति यथा । राघवस्तु "हितोद्यार्थे सप्तमी" इत्याह । तदप्रयोजनम्) 'प्रणम्य' आपादं गत्वा इत्यर्थः । निवर्त्तय 'उटजं' प्रत्यानय । यावत् अवधी । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अर्चः' दुर्वासतादिकं पूजाद्रव्यम् 'उदकं' जलञ्च समाहृत्य 'उपकलपयामि' पूजोपहारं रचयामि [यावद्वयोगे भविष्यति लट्] ।

अश्वी इति । 'अश्वी' इत्यादिभिः । 'आदिभिः' दुर्वासोद्घातानात् जातेन सम्भूतेण "सुखलितया गत्या" (हतौ तृतीया) 'मे' । अययासौ हस्तय 'अयहस्तः' हस्तायभागः अङ्गुल्य इत्यर्थः (कर्मधा— "हस्तायायहस्तादयो गुणगुणिनोर्भदामेदाभ्याम्" इति वामनः*) तस्मात् 'पुष्पभाजनं प्रकृष्टं' पुष्पाणि च भूमौ पतितानि । दुर्निमित्तमेतत् अश्वमसृजकम् । 'पुष्पाणां' भूपतितानाम् 'उच्चयं' संयोजम् ("उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति घञ् निषेधान् अच् भावे) 'रुपयति' अभिनयति ।

NOTES

1. अर्चोदकम्—अर्चय उदकञ्च तयोः समाहारः । Or अर्चसहितम् उदकम् । शाकपार्थिवादि— "आपः चौरं कुशायश्च दधि सर्पिः मतच्छलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गीअर्चः प्रकौर्त्तितः ॥" सिद्धार्थकः श्वेतसर्पः ।

2. पदान्तरे—अन्यत् पदं पदान्तरम् next step, नित्यसमास of the सङ्ख्येयसंकादि class, तस्मिन् ।

*3. अयहस्त etc.—हस्ताय and अयहस्त etc., are got in इतत् and कर्मधा—respectively by taking the गुण (अय) and गुणिन् (हस्त) as distinct and as identical, Comp. "अययहस्त" etc. in Kumara V.

(प्रविश्या) प्रियंवदा—सहि प्रकिटिवक्रो सो कस्म अणुणअं पणिगेह्वदि । किं वि उण साणुकोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet he was made somewhat relenting.

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन् बहु एतस्मि । कहेहि ।
[तस्मिन् बहु एतदपि ।—कथय] ।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much, Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवर्त्तिदं ण इच्छति तदा विण्णविद्यो मए—
भअव' पड्ढमंति पेक्खिअ अविण्णादतवप'पद्दावस्स दुहिदुजनस्स
भववदा एको अवराहो मरिसिदव्वोति [यदा निवर्त्ति तु' नेच्छति
तदा विज्जापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपः-
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this is the first this single offence, of one who is as thy daughter and does not know the power of penance, has to be pardoned by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्रः' असुरलः 'स कस्य अनुनय' 'प्रतिगृह्णाति' ।
दुष्प्रसादः सः । 'किमपि पुनः' कियन्माव' तु 'सानुकोशः' सदयः 'कृतः' ।

तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुकोशः कृतः इत्यपि बहु
यो नैव प्रसीदति तस्य खलूपीऽपि प्रसादः आदत्तव्यः इत्यर्थः ।

यदेति । 'यदा' स 'निवर्त्ति तु' नेच्छति तदा मया इति एव 'विज्ञापितः' आवेदितः
सः—हे 'भगवन्, अविज्ञातः' अविदितः 'तपःप्रभावो' भवतस्तपोबलं यस्य तद्याविधस्य
'दुहितृजनस्य' कन्यास्थानीयस्य 'एकः अपराधः' न ही नापि त्वयः 'प्रथम' मुननम
'इति प्रेक्षा भगवता मर्षयितव्यः' चान्वयः ।

NOTES

1. (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति । "प्रतिगृहः स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी ।
(b) सानुकोशः—अनु + कूश + घञ् भावे अनुकोशः pity दया । "रूपा दयानु-
कम्पा स्यादनुकोशः" इत्यमरः । तेन सह । बहु— । Also सहानुकोशः ।

2. (a) इच्छति—This sort of छट् is idiomatic. Compare “यावत्
खनति तावतात्समयो भूमिः—Panchatantra. “न तावदनां पश्यसि देनेव-
नवादीः—Act II. &c. (b) प्रथमम्—सामान्यं नपुंसकम् । It does not
qualify अपराधः ।

अनसूया—तदो तदो [तदस्ततः] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—तदो—मे वअखं अस्सहा भवितुं णारिहदि, किन्तु
अहिण्णणाभरणदंसणेन सावो निवत्तिस्सदि—ति मन्तअन्तो
सअं अन्तरिहदिो ततो—मे वच्चेमन्नयथा भवितुं नार्हति किन्तु
अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः
स्वयमन्तर्हितः] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was
saying this my announcement does not deserve to be other-
wise but the curse shall leave at the sight of some ornament
of identification.

अनसूया—सकं दाणिं अस्ससिटुं । अत्थि तेन राएसिणा
सम्पत्तिदेण सणामहेअक्खिअं अङ्गुलिअअं सुमरणीअंति सअं
पिणहं तस्सिं साहीणीवाआ सउन्तला भविस्सदि [शक्यमिदानी-
माश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन खनामधेयाङ्कितम्
अङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिणहम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया
शक्नुन्तला भविष्यति] ।

ANASUYA—Is is now possible to cherish hope. There is
the ring stamped with his name, fastened on as a memento
by the royal sage himself when departing. With it (Or with
that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own
control.

तत इति । ‘ततः इति वक्ष्यमाणः’ ‘मन्त्रयमाणः’ भाषमाण एव ‘स्वयम्’ आत्मना एव

'अन्तर्हितः'। मन्त्रकमाह—'मि वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति'। शकुन्तलां दुष्यन्ती विस्मरिष्यत्येव। 'किन्तु'—अभिज्ञायते येन तत् 'अभिज्ञान' परिचायकम् (लुप्ट् करणे) तादृशं यत् 'आभरण' भूषणं, यत् किञ्चिदपि, तस्य 'दर्शनेन' (हेतौ करणे वा तृतीया) 'शापो निवर्त्तिष्यते' निवृत्तौ भविष्यति। प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् अभिज्ञानं दृष्ट्वा स्मरिष्यति इति भावः।

शक्यमिति। 'इदानीम्' अथवा अनया वाचा 'आशंसितुं शक्य' कथञ्चित् आशंसा भवामि। कारकमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुमुद्युक्तेन 'नेन' राजर्षिणा स्मरत्यनेन इति 'स्मरणीयम्' स्मरणसाधनमित्यर्थः ('कल्पलुप्टौ बहुलम्' इति बहुलश्रद्धयात् अव करणे अनीयर्) 'इति' कृत्वा 'स्वयं पितृहम्' आसञ्जितम् 'स्वस्य नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कित' सुदृढतम् 'अङ्गुलीयकम्' अस्ति। तस्मिन् अङ्गुलीयके सति 'शकुन्तला स्वाधोनः' 'स्वायत्तः' 'उपायः' शापनिवर्त्तनीपायो यस्याः तादृशी भविष्यति।

NOTES

1. (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification, i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king. कर्मधा—तस्य दर्शनम्। तेन। (b) निवर्त्तिष्यते—Optionally निवर्त्तयति। (c) अन्तर्हितः—अन्तर + धा + क्त कर्त्तरि। गतिसमास by the rule "अन्तरपरिचङ्"।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्मणि कर्त्तरि = सम्प्रस्थितः about to depart. तेन।

3. [a] स्मरणीयम्—स्मरत्यनेन इति स्मृ + अनीयर् करणे बाहुलकात् See Tika—that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse. (b) इति—See Tika. Or take it as हेतौ। He left the ring because [इति] it will remind. "हेतुप्रकरणादिनिवृत्तिषु। एवमर्थे सनाप्तौ च" इति मीदिनौ। (c) स्वाधीनोपाया—उपायते अनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i.e. attains the desired object i.e. means. स्वस्मिन् अधि इति स्व + अधि + स्व स्वार्थे नित्यम् = स्वाधीनः under one's own control. सप्तमीतत् by the rule "सप्तमीतौ शौचः" the अधि being of the शौचादि class. By the

rule "अथङ्च आशितङ्-अनङ्कन्-अल'पुरुष-अधुनरपदात् स्त्रः", स्त्र (इन) is always added after compounds with अधि as final. Or thus—इनं स्वामिन् अधिगतः अधीनः subject. प्रादितत् । Or अधि उपरि इनः यस्य, बहु । or इने इति अधीनम् अव्ययी—। "अधीनी निघ्न आयतः" इत्यमरः । Goyichandra on the authority of Bhashya's use of "प्रयोक्तव्यं धीनम् भवति" &c, wishes to add 'स्त्र' after अधि only also. स्वामिन् अधीनः । In both the cases we say स्वामिन् and not स्वस्याम् in the feminine because स्त्र in the sense 'self' आत्मन् is always masculine. "स्त्रो ज्ञाता आत्मनि स्त्रं विष्वात्सीये स्त्रीऽस्त्रियां धने" इत्यमरः । But the first derivation seems preferable ; for if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौच्यादि and to direct "अधुनरपदात् स्त्रः" । स्वाधीन उपायो यस्याः ।

प्रियंवदा—सहि एहि देवकज्जं दाव से निव्वत्तेमह [सखि एहि देवकार्यं तावत् अस्या निर्वर्त्तयावः] । (परिक्रामतः) ।

PRIYAMVADA—Come, friend, we go and perform her rites to the gods (They walk round).

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, ऐकस् दाब-वामहत्थोव-हिदवअणा आलिहिदा विश्व पिअसही भत्तुगदाए चिन्ताए । अत्ताखं बि ण एसा विभावेदि किं उण आअन्तुअं । [अनसूये, प्रेक्षस्व तावत्—वामहस्तपिहितवदना आलिखिता इव प्रियसखौ भर्तृगतया चिन्तया । आत्मनमपि न एषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA—(Looking outside)—See Anusuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted. She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger.

सखीति । 'एहि' आगच्छ 'अस्याः' शकुन्तलायाः "देवकार्यं" तावत् निर्वर्त्तयावः कुर्वः ["तावदस्याः" (त- , न्या,)—"तावत्" (रा- , वि- , स-) ॥

अनसूयेति । "प्रियसखौ" शकुन्तला भर्तारं पतिं दृष्ट्वा "गतया" प्राप्य तया स्वामि-सम्बन्धिन्या इत्यर्थः 'चिन्तया' [इतीति द्वितीया] 'वामहस्ते' उपहितं, स्थापितं 'वदना' यस्याः तादृशी सती 'आलिखिता' चित्रयन्ता 'इव' लक्ष्याने । 'एषा' एतदवस्था इयम् 'आत्मानमपि न विभावयति' बुध्दये 'किं पुनरागन्तुकं' सम्प्राप्तमतिथिम् ।

NOTES

1. Reading—तावदस्याः is better than तावत्, because यस्याः makes it clear that they mean to propitiate the सौभाग्यदेवता spoken of before.

2. (a) तावत्—This is अवधारणं emphasising प्रीतिम् । Do you see ; cp. “कुरुष्वतावत्” [b] आगन्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + तुन् कर्त्तरि औकादिक = आगन्तुः a guest अतिथिः । स एव इति कम् स्वार्थः । तम् । “अतिथिः कुशप्रसवे स्वात् पुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ।

अनसूया—प्रियंवदे दुःखेण एव यो मुखे एसो वृत्तन्तो चिह्नतु । रक्षितव्या क्लृप्ता पक्षिदिपेलवा प्रियसखी । [प्रियंवदे हयोरेव नो मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृति-पेलवा प्रियसखी] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only, Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared.

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चदि । [कः इदानीमुण्होदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।] (उभे निष्क्रान्ति) ।

PRIYAMVADA—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Exeunt both].

इति विश्वमेदिन्यः । [This much is Prelude].

प्रियंवदे इति । ‘एष हस्तान्तः’ शापघातः । ‘हयोरेव नो मुखे तिष्ठतु’ आशयः मुखान् वरिष्ठां गच्छतु । ‘प्रकृता पेलवा’ शकुन्तला ‘प्रियसखी’ शकुन्तला भीता प्राणान् वा मुञ्चेत् तत् अस्मै मा कथय ।

इदानीं कः पुनः [इदानीं वाक्यालङ्कारः । “इदानीं वाक्यमुपायां इति मेदिनी] तीव्रं ‘उण्होदकेन’ कोमलां ‘नवमालिकां

NOTES

1. (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यालङ्कारः । Compare इदानीम् in “न ह्रीदानीमाचार्यः; सूत्राणि कृत्वा निवर्तयति”—Bhashya. (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus “नवमालिकाकुसुमपेक्षवाऽपि त्वम्” Act. I. Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.

2. विवक्ष्यकः—See beginning of Act III. This too is a गृह-विवक्ष्यक because the पात्राः are मध्यमः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—वेलोप-
लक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काशप्रपेन ।
प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति ।
(परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्येकतोऽस्तुशिखरं पतिरोषधोनाम्

आविष्कृतोऽरुणपुरःसरः एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्वसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoken from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left. (Going round and looking about) Oh! It is dawn! For on the one side the lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill; on the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'ततः' आदौ सुप्तः पश्चात् 'उत्थितः' (पूर्वकालस्य उत्तरकालेन कर्मधारयः) 'शिष्याः प्रविशति' । वेजति 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा [लघ्वत्तोपि कर्मणि पञ्चमी] यद्वा—प्रवसत्यस्मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः । तस्मात् [अपादाने पञ्चमी] 'उपाहृत्तेन प्रत्यागतेन तद्विभवता काश्यपेन विलायाः' ह्येव विलायाः 'उप-लक्षणार्थं दर्शनार्थम्' आदिष्टोऽस्मि । तदादेशात् 'प्रकाशं निर्गतः' वर्द्धितः तन् 'रज्ज्याः कियत् किम्परिमाणम्' अवशिष्टम् इति एतत् 'अवलोकयामि' । 'हन्त' इति सम्भूतिः । 'प्रकृतं भातम्' आलोक्य यस्मिन् तत् प्राप्तम् ।

धातीति । अन्यः—एकतः औषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति । एकतः अरुणपुरःसरः अर्कः आविष्कृतः । एष लोकाः तेजोदयस्य युगपदव्यसनीदयाभ्यां दशान्तरेषु नियम्यते इव । व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'औषधीनां' तृणज्योतिषां 'पतिः' चन्द्रः 'अस्तशिखरं' याति । 'एकतः' पूर्वस्मिन् गगने 'अरुणः' गरुडायजः अङ्कः 'पुरःसरी' यस्य तादृशः 'अर्कः' सूर्यः आविष्कृतः परिव्यक्तः । 'उदितः' सूर्यः, चन्द्रश्च अस्तं याति । 'एष लोकः' संसारः 'तेजसोः' इयं तस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य 'युगपत्' समकालं यत् व्यसने' अंशः चन्द्रस्य, यस्य उदयः सूर्यस्य, ताभ्याम् । अन्याः दशाः दशान्तराणि [मधूरव्यसकादि] तेषु 'नियम्यते' शिष्यते 'इव' इत्यातृप्रेचा । उदये भा मोदस्व पतने भावि इति शिष्या । व्यसने च अलं विषादेन मृत्योऽप्रादयो भविता इति नियमनम् । [अथ प्रथमं तावत्—गगनाग्रे व्यतीतमात्रेऽपि अस्तं प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं-शक्यते । कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्कालं सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अतः पूर्वार्धे प्रभातोपलक्षणाव नास्ति । अपरञ्च—यथाविष्कृत एवार्कः "उपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेद्यामि" इत्यनन्तरौक्तं न सङ्गच्छते । "आविष्कृतारुण" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनीदययोर्गपथं दृष्टाति । तन्मन्त्रे प्रचिप्योऽयं श्लोकः] । ["आविष्कृतीरुण—" (रा-, त-, वि-, न्या-)—आविष्कृतारुणः—" (पि- न-) ॥ "इवैष" (त-, न्या-) "इवायम्—" (रा, वि, न-)] ॥

NOTES

1. Summary.—एवं हस्ते विवाहे समाश्राय शकुन्तलां, दत्त्वा चास्मै स्वर-
णोद्यं स्तनामाकृतमङ्गलीयकं स्वपुरं प्रत्यागतौ राजा । सा च वियोगिनी तमेव ध्यायन्ती

प्राप्तमतिषि' दुर्वाससमुज्जमाना "बोधितोऽपि त्वां न दुष्यन्तः स्मरिष्यति" इति तेन शप्तमप्यात्मानं नाजानात् । शपस्तु पथि सख्या प्रसादिनेन तेन अभिज्ञादर्थना-
वसानः कृतः । ततो गच्छति काले अभिव्यञ्जितसत्त्वलक्षणा शकुन्तला राजधानं न नीता
कथञ्च प्रवासान्निहतः । अन्येद्वारथायिशरणं गताय अशरीरिणी वाक्, तस्य सुतां
दुष्यन्तपरिणीतां ससत्त्वामकथयत् । स च तद्धिनमेव शिष्याभ्यां तां गीतमीसहितं
महर्षिः हस्तिनापुरं प्राङ्गियोत् ।

2. (a) वेलोप &c.—वेला time काल । "वेला काले च मलधेसीरनोर-
विकारयोः" इति विद्यः । (b) हन्त—an अव्यय implying surprise mixed
with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly
ended ; for he says कियदवशिष्टं रजन्वाः । But he saw his mistake
on going out. By a little twisting we may say this causes
विषाद । "हन्तहृदिऽनुकम्पायां वाक्कारश्चविषादयोः" इत्यमरः । Or implies
निश्चय—हन्त प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn, "हन्तेति = दाननिश्चय-
योरपि"—Ganakara.

3. (a) एकतः—सप्तम्यर्थे तसिः । आयादिः । (b) अस्तशिखरम्—अस्तस्य
अस्ताचलस्य शिखरं चुड़ाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs
avert danger ; yet the moon though the lord of herbs, cannot
escape danger. Thus the inevitable is unavoidable, and this
consideration should have a steadying influence in reverses.
"अतिदुःसहमरणादिविपत्तिमहस्रविनाशिका औषधयः । तामां पतिरपि अस्तशिखरं
याति"—Raghava. (d) आविष्कृतः—आविस् + कृ + क्त कर्मणि disclosed.
याति gives कर्तृता to the moon ; to preserve uniformity प्रक्रम it
is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत
does not give to it. We believe the verse is an interpolation
(See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in
the कृदवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र is here
absent. True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृता-
रुणपुरःसर एकतोऽर्कः and explaining—आविष्कृतो यः अरुणः सः पुरःसरो
यस्य तादृशः अर्क एकत आस्ते in which अर्कः has कर्तृता । But this
introduces a fresh difficulty ; for then the उदय becomes a
past event and व्यसन is still future ; and the two, व्यसनोदयो,

must no longer be spoken of as simultaneous (युगपत्) See Tika, (e) अरुणपुरःसरः—पुरः अग्रे सरति गच्छति इति पुरस् + च + ट कर्त्तरि = पुरःसरः fore runner, Now see Tika. अरुण is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुव) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness. (f) अक्षतः—अक्षय इति अर्च + घञ् कर्मणि । उदयवान् अर्चयत एव इति ध्वनिः । (g) युगपत् &c.—वि + अस + क्वाट् भावे = वासनम् संज्ञः । “वासनं विपदि संज्ञे” इत्यमरः । वास्तव्य उदयय वासनद्वयो rise and fall. युगपत् = अवयव । युगपत् सनकालौ यो वासनद्वयो ताभ्याम् । कर्मधा— [h] लोकाः—The universe सुवनम् । “लोकसुवनं जने” इत्यमरः । By transference of epithets it means here सुवनस्यजनसमुदायः ।

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका । The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन् । दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु । The lesson conveyed is “चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” । See also Swapnanataka sl. 4. Act, I.

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनिता न्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःखानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति । अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुदती संस्मरणीयशोभा [सती] मे दृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अवलाजनस्य इष्टप्रवासजानितानि दुःखानि अतिमात्र-सुदुःखानि । वाक्या = ‘शशिनि’ चन्द्रे ‘अन्तर्हिते’ दर्शनपथात् व्रतीति सति ‘सा एव’

पूर्वदृष्टा 'कुसुदता' कुसुदिनी' ['कुसुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्मन्तुप् "इति ह्मन्तुप्] 'संस्कार-
णीया' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' यस्याः तादृशी सती न दृष्टि'न नन्दयति'न
मोदयति । 'दृ'न' निश्चितम् 'अवलाज्जनस्य' दूर्वलस्य स्त्रीज्जनस्य' सम्बन्धे 'दृष्टस्य'
अभिलषितस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरस्थित्या 'जनितानि' 'दूःखानि अतिमात्र' यथा
तथा 'सुदुःसहानि' भवन्ति । [श्लोकौऽयं कथमपि न प्रभातोपलक्षणाद्यर्थं भवितुमर्हति ।
अपि च पूर्वश्लाकी चन्द्रः अस्तं याति इत्युक्तं न तु यातः इति । तत् कथमन्तर्हित
इत्यतिशयोक्तिः ? अन्यच्च—"सि" इति "अन्यस्य नन्दयति" इत्यापचिपति, तच्चायुक्तम् ।
"संस्कारणीयशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, तत् किसलयया स्फुटोक्तम् ? 'अतिमात्र-
सुदुःसहानि' इति सुदूराः अतिमात्रस्य च एकव समावेशः कीदृशः इत्येतत् सद्बद्ध-
विभाज्यम् । पुनश्च—पूर्वाङ्गे दृष्टनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत् समर्थनाय पराङ्गे दूःखस्य
दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरमः ! तदयमपि प्राचक्षत् एव श्लोकः] ।

NOTES

1. अन्तर्हिते टी०.—Raghava has 'शशि चन्द्रे...यतः स शशयुक्त कलङ्को
अतस्तस्यान्तर्धानमुच्यते इति भावः' । This is far-fetched. शशिन in itself
does not imply 'scandal (कलङ्क)' । Again he says 'अथ च कौ
प्रथिव्या सुवती हर्षयुक्ता सर्वे पूर्वे' इत्या शकुन्तला शशिन इति दूषणं विषयनिर्ग-
णान् तद्वशाद्भवत्वाद्वा अन्तर्हिते असन्निहिते इत्या द पूर्वाङ्गे 'सर्वे' योज्यम्' । This
is fine imagination, and had undoubtedly influenced the in-
terpolator (See Tika). But it overlooks the fatal objection
that the love affair between Sakuntala and Dushyanta was
unknown to all in the hermitage except Anasuya and
Priyamvada. Just then even Kanva was not aware of it, so
it could not have been referred to by the disciple.

2. Remark.—The metre is वसन्ततिलका । The first half gives
a specific instance to support the generalisation in the second
half. Hence we have अर्थान्तरन्यास ।

अपिच—

कर्कशं नानुपरि तुहिनं रक्षयत्यग्रसन्ध्या
दाभे सुब्रतुष्टजपटलं वोतनिद्रो मधूरः ।

वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितञ्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवेति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्द्धि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्
अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपञ्च'शनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees ; the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage ; and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumera, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

कवीति । अन्वयः—अयमन्था कर्कन्धूनाम् उपरि तुङ्गिन् रञ्जयति । मधुरी
वीतनिद्रो दार्भम् उटजपटलं मुञ्चति । एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात्
उत्थितः स्वाङ्गमायच्छमानः, सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अयमन्था’ प्रातःसन्था
‘कर्कन्धूनां’ बदरीवृक्षाणाम् [“कर्कन्धूवदरी कीलिः” इत्यमरः] ‘उपरि तुङ्गिन्’ हिमं
‘रञ्जयति’ अरुणरागेण योजयति । ‘मधुरः’ आश्रममधुरः ‘वीता’ विगता ‘निद्रा’ यस्य
तद्यासूतः सन् ‘दार्भं’ कुशनिर्मितम् ‘उटजपटलं’ पर्वाशालाया आवरणं मुञ्चति
जहाति । ‘एष हरिणश्च आश्रममधुरोऽपि खुरैःविलिखितात् मुखशयनाय च्छुष्यात्
[पशुधर्म एष यत् खुरोत्कीर्णं स्थानं धूलिषु नैर्जरत] ‘वेद्याः’ वृक्षवेदिकायाः
‘प्रान्तात्’ उत्थितः ‘सन्’ निद्रान्ति ‘स्वम्’ अङ्गम् स्वल्पम् ‘आयच्छमानः’ प्रसारयन्
[“समुदाङ्गं स्थोमोऽयन्त्ये” इत्यात्मनेपदम्] ‘सद्यः’ तत्क्षणम् उत्थानक्षणे एव
‘पश्चात्’ अपरकाये ‘उच्चैः’ उन्नतो ‘भवति’ । अतो प्रवीति प्रभातमिति ।

पादति । अन्वयः—अधिततमसा येन क्षितिधरगुरोः सुमेराः सूर्ये धि पादम्यासं कृत्वा विन्धोर्मध्यमं धाम कान्तं स अथ चन्द्रः अल्पधैर्मयूरैः गगनात् पतति । मङ्गतामपि अत्याहुतिः अपभ्रंशनिष्ठा भवति । व्याख्या—‘अधितं’ अथवा ‘तमो’ यस्मात्तथाविधेन कृतान्धकारेण [अनेन साहाय्यमात्रम्] ‘येन चन्द्रश्च’ ‘क्षितिधराणां पर्वतानाम्’ [अथपद्या समासः] ‘गुरोः’ पताः ‘सुमेरोः सूर्ये’ धि शिरसि ‘पादानां’ चरणानां किरणानाञ्च ‘म्यास’ पात ‘कृत्वा’ [सुमेरुशिरसाऽप्राध्वं चारी चन्द्रः । तेन शिरसि किरणपातो युज्यते] ‘विन्धोः’ बन्धिव्युत्पन्ने वामनरूपस्य तस्य मध्यामं’ धाम द्वितीयचरणविन्यासस्थलम् आकाशमित्यर्थः ‘क्रान्तम्’ आरुढं, ‘स’ एवभूतो मांजमान्वितः, ‘अथ चन्द्रः’ एष दृश्यमानचन्द्रः ‘अल्पधैर्’ अल्पावशिष्टः, ‘मयूरैः’ किरणैः उपलक्षितः सन् [इत्यन्त-लक्षणं तृतीया] ‘गगनात् पतति’ गगनाङ्गनं जहाति । अतो ब्रह्मोमि प्रभातमिति । ‘मङ्गतामपि’ किं पुनरन्तरं धाम ‘अत्याहुतिः’ उच्चैः स्थितिः ‘अपभ्रंशः’ दूरपातः ‘निष्ठा’ अन्ता यस्याः तादृशी भवति । अतुञ्जाराहणात् परमेव अतिनीचं प्रतिगमनं भवति ॥ उच्चं पदं पतनमनुपपन्नं कलप्रति काक्षि इति निष्कर्षः ॥ यथा प्राज्ञतः काचित् कुतचित् उच्चस्थाने पादं त्यक्तततोप्राञ्चं स्थानमारोहति, तथा महिम्ना महान् एषचन्द्रः गगन-शिखरमारोढुमिच्छुः पर्वतानां गुरोरिव, न तु यस्य कस्याचित्, शिरसि पादमध्यात् आरुढश्च गगनम् । परन्तु अग्रे दूरमधः पपात, न चिरं गमनाय एव स्थितः इति स्फुटार्थः । किरणैः सुमेरुशिखरं समुद्रभासा गगनमारुढ इत्यपि अर्थः ।

1. (a) तद्दिनम्—Frost, dew. “तुषारलुहिनं हिमम्” इत्यमरः । (b) अयसस्या—समाध् धायव्यस्याम् इति सम + धा + अङ् अधिकरणे = सस्या time for meditation. Or सम् + धा + अङ् भावे अधिकरणे वा = सस्या junction सन्धिः, i.e., junction of day and night, अथा प्रथमा, सस्या । There are two junctions अयसस्या or अयसस्या = dawn and अपरसस्या or अपरसस्या = dusk. “सस्या पितृप्रभूः सस्या” इति शब्दार्थः । (c) उटज-पटलम्—पटल thatch. “पटले हृदिः” इत्यमरः । “छादयेच्छाच्छादनम् ‘छानो’ इति ख्यातम्” इत्यमरटीका । (d) आयच्छमानः—we have आत्मनोपद be-cause the action benefits the stag. Otherwise दरिद्रेभ्यो धनं संयच्छति । The sutra ‘आजो यमहनः’ has no application here, be-cause that refers to यम when यकर्मक and has no कर्तृनिर्वाहः ;

again स्त्राङ्ग here = स्वरूपम् and not any particular limb of the animal, so also the varttika "स्त्राङ्गकर्मकाद्य" should not apply here.

2. Remark.—The metre is मन्दाक्रान्ता । स्वभावोक्ति or जाति is the figure 'नानावच्य' पदार्थानां रूप' साक्षाद्विद्वन्वतो । स्वभावोक्तिश्च जातिय—॥" इति दृष्टी ।

3. (a) चितिधर &c.—धरन्ति इति घृ + अच् कर्त्तरि = धराः up-holders, चित्तधराः चितिधराः the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika. चिति' धरन्तीति gives अच् with a कर्मोपपद resulting in the form चितिधार । (b) चायत &c.—चयः सञ्जातः अस्येति चय + इतच् चायितम् । Now see Tika.

4. (a) अत्यादृष्टिः—अति + आ + रुह् + क्तिन् भावे high ascent. (b) अपभ्रंश &c.—निस + स्त्रा + अङ् भावे = निष्ठा end अन् । 'निष्ठानिष्पति-नाशान्ताः' इत्यमरः । अप + भ्रंश + अङ् भावे = अपभ्रंशः long slip दूरपातः । अपभ्रंशो निष्ठा यस्याः ।

5. Remark.—(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण । सूडन् = मृग and शिरस् । पतति = अवरोहति and भस्मति । (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) गिरिशुक्तिशिरसि चरणपातः, (2) तमोनाशः, (3) विष्णु-कालाक्रमणम् । (c) The metre is मन्दाक्रान्ता । अर्थान्तरव्याम is the figure.

(प्रविश्यापटौक्षेपेण) अनसूया—जडं वि णाम विसञ्जपर-
म्मुहस्य जनस्य एदं ण विदिथं तद्द्वि तिण रण्णा सउन्दलाए
अणज्जं आअरिदं [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत्
न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्थं माचरितम्] ।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—
Though this may not be known to a person who is averse
from the world, still something ignoble has been done by
that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time
for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रविश्येति । 'पद्याः' पटस्य जवनिकायाः 'क्षेपः' निरसनं 'पटीक्षेपः' जवनिका-
पसारणम् । न पटीक्षेपः 'अपटीक्षेपः' तेन । जवनिकामनपसार्य एव प्रविष्टा अन-
स्या । यद्वा—'अपटी' जवनिका ["अपटी काण्डपटिका प्रतिवरी जवनिका तिर-
स्कारिणी" इति हलायुधः] । तस्याः क्षेपेण तां निरस्य इत्यर्थः

यद्यपीति । 'विषयेभ्यः' इन्द्रययास्त्रेभ्यः 'पराङ्मुखस्य निवृत्तस्य 'जनस्य' सादृश्यस्य
एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्भाव्ये] 'विदित' ज्ञातं 'तथापि' सादृशी जनः
अत्र विषये प्रमाणं न इत्यस्युपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनाय्यम्' असत्
आचरितम्' । आस्तां तावत् अहं विषयिणी युक्तायुक्ता विचारयितुमनर्हा, किन्तु
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नास्ति सन्देहः । रङ्गमञ्चस्थेण शिष्येण न
यत्नमेतत् । ["यद्यपि" (रा, वि-)—'एवम्' (त-, न्या, म-)—"पराङ्-
मुखस्य" (त-, वि-न्या-)—"पराङ्मुखस्यापि" रा- म-) ॥

यावदिति । 'उपस्थिता' सम्यक्तां 'हीनवेलां' गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि
'यावत्' [यावद्वधारणे] ।

NOTES

1. (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अस्मिन् गच्छतीति परा + अस् + क्तिन्
कर्त्तरि = पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुखः one with face
averted तस्य । (b) जनस्य—'तस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।
(c) विदितम्—विद + क्त कर्मणि वर्त्तमाने by the rule "मतिबुद्धिपूर्णाद्यभ्य",
विद here being बुद्धार्थक । (d) For यदि अपि (twice), नाम, तथा see
below.

2. (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी । Compare "अयमाचरत्यवनयं
सुगन्धसु तपस्विकन्यासु"—Act I. (b) अनाय्यम्—अर्थं ते गम्यते अनुवृत्तयेति इति
यावत् इति च + यत् कर्मणि—आय्यम् that which is adopted by good
people, न आय्यम् that which good people shun. नञ् तत् ।

Reading.—The passage is obscure. My explanation, as
given in the Tika, will be clear from the following analysis—
(a) Anasuya wants to show that 'तेन राज्ञा शकुन्तलायामनाय्यमा-
चरितम्' । [b] A possible objection occurs to her—This is a
love-affair, and therefore a worldly matter. Anasuya, standing

as she does aloof from the world [विषयपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैषयिक matter is आर्य or अनार्य । This other side of the question (पक्षान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि । “यदि इति पक्षान्तरं”—Vardhamana. She states the objection as a mere possibility (सम्भाव्य), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by नाम । The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by अपि । “गर्हा समुच्चयप्रवृत्तशङ्कासम्भवास्तपि” इत्यमरः । The second अपि is समुच्चये । Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of आर्य and अनार्य in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [अनार्य] towards Sakuntala.

4. गुरवे—“कर्मणा यमभिप्रैतिः सम्प्रदानम्” इति सम्प्रदाने चतुर्थी । “क्रिया-यद्युक्तमपि कर्त्तव्यम्” is a Varttika meant for अकर्मक verbs. The भाष्यकार however rejects it, because as he says, “क्रियापि कृतिम् जर्मे” । Hence “कर्मणा यमभिप्रैति—” covers all cases.

अनसूया—पङ्क्तुद्वावि किं करिस्मि । न मे उद्देशे विनिजकरणिल्लेसे हृत्थपाभा पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असच्चसन्धे जने मुद्धहिअआ सही पदं कारिदा [प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणो-येषु हस्तपादं प्रहरति । काम इदानीं सकामो भवतु येन असत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता] । अह्वा दुर्वाससो सावो एसो विआरिटि । अण्णहा क्हं सो दाएसि तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्म कालस्स लेहमेत्तंवि ण विसज्जंदि [अथवा दुर्वाससः प्राप एष विचारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयत्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न निमर्जयति] । (विचिन्त्य) ता इदो अहिण्णणाणं अङ्गुलान्अअं

से विसज्जेम । दुःखशीले तपस्विजणे को अब्भत्थोअदु । णं सहो-
गामो दोसो त्ति ववसिदो वि ण पारिमि पवासपडिणित्तसस
तादकससवस्स दुस्सन्दपरिणीदं आवणणसत्तं सउन्दलं
णिवेदिदुं । इत्थं गदे अम्हेहि किं करणिज्जं [तत् इतः
अभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने
कः अभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामो दोष इति व्यवसितापि न
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्प्रान्तपरिणीता-
मापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थं गते अस्माभिः किं
करणोयम्] ।

ANASUYA—What again shall I do when awake? My hand and feet do not proceed even towards my own everyday duties. Now be content Cupid by whom our purehearted friend is made to resort to a man who is false to his promise. Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion. Otherwise why that royal sage having talked in that strain does not send a letter even for such a long time? (Reflecting) We shall then send him the identification-ring from here. The ascetics being constantly engaged with penance, who is to be requested? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from travel, can I even if I try report Sakuntala as wedded by Dushyanta and with child, because the blame lies with my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिबुद्धेति । प्रभाता रजनौ प्रतिबोधनकालः प्राप्त इत्याख्यार्थाद्—‘प्रतिबुद्ध’
शयनादुत्थिता अपि किं करिष्यामि ? ‘उचितेषु’ [“अभारतोऽप्राचितं न्यायाम” इति
रघुटोकायां मङ्गिनाथः] “निजेषु” स्वकीयेषु ‘करणौघेषु’ प्रातःकृत्यादिषु ‘अपि किं’
पुनरन्वय ‘मि हसो च पादौ च’ हस्तपादम् (प्राणजलादिकवदभावः) न ‘प्रसरति’
प्रवर्तते । ‘कामः कन्दर्पः’ ‘इदानीं’ ‘इदं’ इत्थं ‘सकामः’ मिहमनोरथो ‘भवतु’ ।
कामिनां प्रतारणं कन्दर्पस्य धर्मः । सोऽधुना मिहः । ‘येन’ कामेन ‘युद्धम्’ अकपटं

'हृदयं' यस्याः तादृशी 'सखी' शकुन्तला 'असत्या' मिथ्या 'सन्ध्या, प्रतिज्ञा यस्तु तादृशी
 असरस्वी इत्यर्थः, पद' स्थानं 'कारिता' प्रापिता [सर्वधान्वर्धनानुवादः करोतिना भवति ;
 "इकीरन्त्यतरस्याम्" इति अणिकर्त्तृः] अव कर्मसंज्ञा । ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति
 प्रथमा] । 'अथवा' न हि राज्ञो दोषः । 'एष दुर्वाससः शापः विकारयति' विकारम
 'अन्वयाभाव' करोति ["तत्करोति—" इति णिच्] । 'अन्यथा' यदि नायं शापविकारः
 तदा स राजर्षिः तादृशानि तथाविधानि सधुराणि सरलाणि च 'मन्दयित्वा' भाषित्वा
 'पतावतः' एतन्मातस्य सुदीर्घं स्व 'कालस्य' [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] 'लेखमात्र-
 मपि पत्रिकापि, आलां निलज्जनप्रेरणम्, 'न विसर्जयति' प्रेरयति । तन्नुनं शापात्
 सर्वं तेन विसृतम् । 'तत्' तस्मात् शापनिवृत्तये इतः अस्मात् तपोवनान् 'तस्यै' तं
 दुष्टान्तमभिप्रेत्य 'अभिज्ञानम्' स्मरणीयम् 'अङ्गुलीयकं' विसृज्यायः प्रेषयावः । किन्तु
 'तपस्त्रिणे दुःखं व्रतोपवासदिकं' 'शीलयति' अभ्यासति यः तस्मिन् [कर्मोपपदे णः ।
 अणोपवादः] सति 'कः' को वा जनः तद्व्यनार्थम् 'अभ्यर्थ्यताम्' ? तापसाः सदा
 तपसि एव रताः तपो विहाय ते न यासन्ति । एषः 'दोषः सखी' शकुन्तला 'गामो'
 गन्ता [गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानान् द्वितीयासमासः] 'इति' इतोः 'प्रवासात् प्रति-
 निवृत्तस्य तातकाशापसा' [सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी] निवेदयितुं व्यवांसता' उद्वृत्ता
 अपि शकुन्तला दुष्टान्तेन परिणीतान् 'ऊढाम्' 'सख्य' जीवम् 'आपद्वां प्रापतां
 गमिणीम्' न पारयामि' न शक्नोमि । शकुन्तला च अनवहिता दुर्वाससमकीपयत् ।
 तदस्मिन् वानरीपाते दीपकस्य एव इति तातकत्वं न निवेदयामि । 'इतश्च' गते एव'
 सति 'अस्माभिः' सखीजनैः 'कं' करणीयं न जानामि ।

NOTES

1. (a) प्रतिबुद्धापि—अपि समुच्चये । अप्रतिबुद्धा I cannot of course
 do anything ; प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot. करणविषये प्रतिबुद्धाप्रति-
 बुद्धयोः समुच्चयः । (b) सखी पदं कारिता—Non causal form—सखी पदं
 कृतवती । Causal form, active—यः सखीं (or सख्या) पदं कारितवान् ।
 Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारितम् । सखी
 being the प्रयोज्यकर्म becomes उक्त by the कारिका—"अप्रधानं दुष्टादीनां
 प्रधाने नीचकृत्वहान्म् । वृद्धिमत्वाद्योः शब्दकर्मणाश्च निजिच्छया । प्रयोज्यकर्मणा-
 न्येषां स्थानानां लादयो मताः ॥

2. विसर्जयामि—स्वार्थे णिच्. Compare “गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि”—
Act. III.

3. (a) तपस्विजनै—तपस्विनां जनः लोकः समूह इत्यर्थः (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजनः । तस्मिन् । आंधारे सप्तमी । (b) कः अत्रार्थनाम्—“Who is to be requested” means by वाक् ‘no one is to be requested’ (c) आपन्नसत्त्वम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule “प्राप तापन्ने च द्वितीयया” । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule “द्वितीया त्रितातोत्पतितगतान्यसप्राप तापन्नेः” । आपन्नं सत्त्वं यथा इति बहुव्रीहिः is also allowable. (d) *अव्याभिः &c.—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances. First, Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory but there is none to carry it to the city. Third, she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c.f. दृष्टिदरं शकुन्तलामतिविषमकाराय सन्दिग्धा—Auto.) which she signally failed to do in respect of such an august personage as Durvasas.

(प्रविश्या) प्रियंवदा (सहप्रेम्) —सहि, तुवर तुवर सउन्दलाए
पल्याणकोदुग्रं णिव्वत्तिदुं [सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः
प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम्] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s departure.

अनसूया—सहि कहं एदं [सखि कथमेतत्] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सहसददपुच्छिआ सउन्दला-

सञ्जाग्रं गदस्मि (शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-
सकाशं गतास्मि] ।

PRIAYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala
as an inquirer of easy sleep.

सखीति । 'शकुन्तलायाः प्रस्थानस्य' गमनसमयस्य भट्टं भवनयात्रायाः 'कौतुकं'
मङ्गलं 'निर्वसंयितुं' कर्तुं 'लरस्' [आवेगे द्विदत्तम्] ।

शयिति । 'इदानीम्' अस्मिन्नैव लोके 'सुखशयितं सुखशयनम्' [भावे क्तः]
पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुखं शयितं न वा इति जिज्ञासाद्यैम् [क्रियार्थायां
क्रियायां शब्दः स्त्रियाम्] 'शकुन्तलायाः सकाशं, समीपं' 'गतास्मि' । ['सुखशयित-
प्रच्छिका' (रा-, वि-)—“सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्” (त-, व्या)—“सुख-
शयितं प्रष्टुम्” (म-)] ।

NOTES

1. कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परायात-
मङ्गलम् । 'कौतुकं चाभिलाषे स्वात्तमवे नमर्हस्योः । परम्परासमायातमङ्गले च
कुतूहले ॥' इति विश्वः ।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी + क्त भावे = शयितम् lying down ; hence
sleep. सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep
सहस्रपेति समासः । तत् पृच्छतीति सुखशयित + प्रच्छ + श्चुल्, कर्त्तरि स्त्रियाम् ।
Raghava reads पृच्छिका । But there is no reason for सम्प्रसारण ।

अनसूया—तदो तदो [ततस्ततः] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—टाव एणं लज्जावनदमृहिं परिस्सजिअ सअं
तादकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं—दिट्ठिआ धुमाउलिददिट्ठिणो
वि जअमाणस्स पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे सुसिस्स-
परिट्ठिणा विअ विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता । अज्ज एव्व
इसिपडिरक्खिदं तुमं भत्तणो सथासं विमज्जेमि—त्ति (तावत्
एनां लज्जावनतमृखो परिववज्ज स्वयं तातकाशपेन एवमभि-

नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव
आहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोच-
नीयासि संवृत्ता । अदरैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं
विसर्जयामि—इति] ।

PRIYAMVADA—Just then, by father Kasyapa himself
after having embraced her congratulation was thus pronoun-
ced, as she stood with her face turned down through bash-
fulness—‘O joy ! the oblation of the sacrificer, though he
had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed.
My child, like knowledge made over to a deserving pupil,
you have become one that can cause no regret. This very
day I send you to your husband, protected by anchorites.

तावदिति । ‘तावत्’ तत्कालम् (तावदर्थी) लज्जया अवनतमुखीम् एनां
शक्तानां परिप्लव्य’ आसित्तं ‘स्वयं तातकाश्रयेन एवम्’ अनेन प्रकारेण ‘अभिनन्दितम्
अभिनन्दनसुधारितम् । अभिनन्दनप्रकारं शृणु—‘धूमेन ‘आकुलिता’ कलुषीकृता
‘दृष्टिः’ यस्य तथाविधस्य ‘अपि यजमानस्य’ याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातात् चोदितैः
अन्यत्र पातशङ्कास्ति) ‘आहुतिः दिष्ट्या भाग्येन ‘पावके एव’ अथैव, यथास्थानमेव
इत्यर्थः ‘पतिता’ न तु अन्यत्र । तदर्थे योग्यं पातं नैव लज्जं मया तथापि तं
सत्सत्त्वात् एव पतिता इत्यर्थः । हे ‘वत्से, सुशिष्याय परिदत्ता’ यथाशास्त्रं दत्ता ‘विद्या
इव अशोचनीया संवृत्ता ‘असि’ इदानीं शोच्या न भवति । ‘अदरैव त्वाम् ऋषिभिः
प्रतिरक्षितां गोपितां कृत्वा ‘भर्तुः सकाशं समीपे विसर्जयामि’ प्रेषयामि [वत्मान-
समीपे भविष्यति लट्]—‘इति’ एवं तेन अभिनन्दितम् ।

NOTES

1. (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावि । There is no वैविधिका
hence we have अनुक्ते कर्त्तरि लट्तीत्या in तातकाश्रयेन । तातकाश्रयेन अभि-
नन्दितम् = Congratulation was uttered by तातकाश्रया । (b) दिष्ट्या—
An अव्यय expressing इष्ये joy. “दिष्ट्या इष्ये मङ्गले च” इति मेदिनी । (c)
दिष्ट्या... पतिता—Implies “I did not see [आकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you. Yet chance wedded you to him.'

2. सुशिक्ष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil. Sciences become अशीचनीय when their recepient is virtuous. Cf. "कुशिक्ष्यमध्यापयतः कुतोद्यमः", also Manu—
"विद्या ब्रह्मणमेत्याह सेवधिलोऽग्निश्च नान् । असूयकाय मां मा दासथा स्यां वीर्य-
वत्तमा ॥ यमेव तु यच्चिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्यो मां देहि विप्राय निधि-
पायाप्रनादिने ॥"—Quoted by Vilyasagara.

अनसूया—अहं केन सूददो तादकसस्वस्स वुत्तन्तो (अथ केन सूचितस्तातकाशपस्य वृत्तान्तः) ।

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं प्रविष्टस्स शरीरं विना हृन्दोमईष वाणिआए (अग्निसरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमया वाण्या) ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the fire-house.

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि (कथम्) ।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce.

प्रियंवदा (संस्कृतमाश्रित्य)—

दुष्प्रान्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्निगमं शमीमिव ॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who for the glory of the world, is hearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within.

अथिति । 'अथ' प्रश्ने । केन 'तातकाशपस्य' तातकाशपाय इत्यर्थे [चतुर्थार्थे पठो] वृत्तान्तः विद्यावृत्तान्तः 'सूचितः' ज्ञापितः ।

अग्निशरणसिति । 'शरीर' देहं विना कन्दोमय्या वाण्यात्मिकया 'वाण्या' वाचा देववाण्या इत्यर्थः 'शमीनां शरणं गच्छंतीति' अश्विनसदनामत्यर्थः 'प्रविष्टस्य' तातकाशपस्य' (चतुर्थार्थे षष्ठी) वृत्तान्तः सूचितः ['वाण्या' (रा, वि-)—'वाचा' (त- न्या, म-)] ॥

प्रियंवदिति । 'संस्कृतं' देवभाषाम् आश्रित्य अवलम्ब्या । आभिः प्राकृतं वाच्यम्, इह तु देववाण्या अनुकरणार्थं संस्कृतमाश्रितम् ।

दूष्यन्तीति । अन्यथः—हे वृद्धन्, दूष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवहेहि । व्याख्या—हे वृद्धन्, वेदविदां वर काश्यप 'दूष्यन्तेन' राज्ञा आहितं कृताधानं 'तेजः भुवो' जगता 'भूतये' मङ्गलाय मङ्गल- निमित्तमित्यर्थः 'दधानां' धारयन्तीं 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निगर्भे', यस्या तथा- विधाम् (गङ्गादीनामाकृतिगणलात् सप्ततम्याः परनिपातः) पूतामित्यर्थः 'शमीमिव' शमीनाम्ना ख्यातं वृक्षविशेषमिव 'अवेहि' जानीहि । सन्ने कन्यकार्थं मेनकया प्रवीधितः काश्यपः ॥

NOTES

1. अग्निशरणम्—शरण is गृह here. 'शरणं गृहराचितोः' इत्यमरः ।
2. संस्कृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राकृतं । "द्यौर्लं विदूषकोन्मत्तवालतापसयोषिताम्...विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणान् संस्कृतं कश्चित् ॥"—मातृगुप्त quoted by Raghava.

3. (a) दूष्यन्तेन—नाममातृगुप्तात् 'किमप्याभिजात्यसौदायः प्रवीध्याविनयादि- गुणसम्पन्नत्वं व्यज्यते'—Raghava. (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवो भूतयेऽभिः प्रीतिः which benefits मू । So the परस्मैपद is expected, अकृतैर्भिः प्रायेऽपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भुवः—This indicates भाविचक्रवर्त्तिल of the child in the womb—Raghava. (d) अग्निगर्भम्—तेजस is compared with अग्नि by implication. Hence अस्माद्गर्भयोगात्पूता शकुन्तला जगत्पावनी च जाता इति ध्वनिः । The allusion is to Fire who bearing the energy of Siva entered first the अङ्गल and then the शमी to allay the heat which he was feeling within himself. Since then he has continued to reside inside the शमी tree.

अनसूया (प्रियंवदामा'क्षरा)—सहि पित्र मे पित्र मे । किन्तु अज्ज एव्व सउन्दला णोअदिति उक्काण्डासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि (सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अय एव
शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठसाधारणं परितोषम् अनुभवामि)

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend,
joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, be-
cause Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वयं दाव उक्कण्ठं विनोदइस्सामो । सा
तवससिनी निब्बुटा होदु (सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयि-
ष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृत्ता भवतु) ।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let
that poor creature be happy.

अनसूयेति—‘आश्लिषा आश्लिषः । हर्षात् इति भावः ।

सखीति । एतत् ‘मे प्रियम्’ । सम्भूमे द्विकृतम् । ‘किन्तु अयं शकुन्तला
नीयते इति हेतोः ‘उत्कण्ठया’ खेदेन ‘साधारणं’ समाव’ ‘परितोषम्’ अनुभवामि’ ।
भर्तां सङ्गं खने शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अयमेव याति इति खेदः ।

सखीति । ‘विनोदयिष्यावः लघयिष्यावः । ‘तपस्विनी’ दोषा शकुन्तला [‘तपस्वी
तापसे दोषे’ इति हेतुः] ‘निर्वृत्ता’ सुखिनी भवतु’ ।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारण see under “साधारणोऽयं प्रत्ययः”—
Aet III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e.
co-extensive. उत्कण्ठनम् इति उद् + कण्ठ + य भावे = उत्कण्ठा anxiety
“रागे ललब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणौतु गावाणां तामुत्कण्ठां विद्वुर्बुधाः ॥

2. तपस्विनी—तपस् + विनि मलये स्त्रियाम् । It means here अय-
न्वयार्हा pitiable—“तपस्वी चानुकम्पाहः” इत्यमरः ।

अनसूया—तेन हि एदस्मिन् सुदसाहावलम्बिते णारिएरस-
मुग्गए एतणिएमित्तं एव्व कालान्तरक्खमा णिकखित्ता मए
केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्हिदं कर्हि । जाव अहंवि
से मिअलोअणं तित्तमित्तिअं दुब्बाकिसलआणि त्ति मज्जलसमा-

लम्बणाणि विरएमि । [तेन हि—एतस्मिन् द्यूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरचमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावत् अहमपि मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दुर्वाकिसलयानि इति मङ्गलसमालम्बनानि विरचयामि) ।

ANASUYA—Well then, in this coconut basket suspended on the mango twig was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland shited to stand a lapse of time ; so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz Gorochana, clay from holy places and young shoots of the Darva grass.

तेनेति । 'तेन हि' तद्यादेव निमित्तात् । यतः खरा कर्तव्या अतः । 'द्यूत-शाखायाम्' आसशाखायाम् 'अवलम्बिते एतस्मिन् नारिकेरस्य' नारिकेलस्य 'समुद्गके' सम्पुटके 'एतन्निमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थमेव' मया कालान्तर' दिनाख्य 'लम्बने' इति 'कालान्तरचमा' [इति णः] यतः अपि काले अस्माना 'केशरमालिका' वकुल-माला 'निक्षिप्ता' स्थाप्रिता । 'तत्' तस्मात् यतः एतन्निमित्तं रचिता तस्मात् 'इमां मालां' 'हस्तयोः सन्निहितां समीपस्थां' 'कुरु' । उद्ध' आसी, एनां भूमिं प्रापय दत्तधः । 'यावत्' अवधौ । 'अहमपि मृगरोचनां' गोरोचनाम् ['मृगः पशौ करङ्ग' च' इति विश्वः] 'तीर्थस्य' तीर्थस्थानस्य 'मृत्तिकां' दुर्वाणां 'किसलयानि' अङ्गूरान् 'इति' एनानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्बनानि' अलङ्करणानि ["समालम्बनमालेपे तिलकैः सङ्गृह्यतावपि" इति यादवः] 'विरचयामि' । (यावदयोमे लट्) ।

NOTES

1. इति मङ्गलसमा &c.—समालम्बने एभिः इति सम् + आ + लभ + लुट्, करणे = समालम्बनानि decorations अलङ्करणानि । 'लम्बेय' इति नुम् । Vidyasaga takes समालम्बन = आलेप unguent, The plural in समालम्बनानि seems to go against this sense. The Bengali Rec. however has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि । Compare "मङ्गलसमालम्बनं विरचयावः"—Infra, "मे सखीमण्डनम्"—Ibid

“आयमसुलभैः प्रसाधनैः—Ibid, which are all in favour of taking समालम्भन = अलङ्करण ।

प्रियंवदा—तह करीअटु (तथा क्रियताम्) । (अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नेपथ्ये—गौतमि, आदिश्रन्तां शार्ङ्गरखमित्राः शकुन्तलानयनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarnagarva and others be ordered to escort Sakuntala.

प्रियंवदा—(कर्णं दत्वा) अनसूए, तुवर तुवर एदे कखु हट्थिनाउरगामिणो इत्तिओ सदाबोअन्ति (अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दायन्ते) ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten. Anasuya, hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called.

(प्रविशत समालम्भनहस्ता) अनसूया—सहि, एहि एहि गच्छम्ह (सखि, एहि गच्छावः) । (परिक्रामतः) ॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go. [They walk round].

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' पुष्याणि चिनोति [मूलम् (रा-, वि-, म-)—प्रियंवदा तथा करोति । अनसूया मिष्टान्ता' (त-, न्या-) ॥ 'तथा करोति' नारिकेलमुद्गकं' इत्यशाखाया अवतारयति] ॥

गौतमीति । 'शकुन्तलायाः नयनम्' इती हस्तिनापुरप्रापणम् । तस्मै [तादर्थ्ये चतुर्थी] 'शार्ङ्गरवप्रभृतयः 'आदिश्रन्ताम्' ।

अनसूये इति । 'हस्तिनापुरं गामिनः ऋषयः शब्दायन्ते' शब्दं कार्थयन्ते [शब्द-चर—' इति खड् । ततो ऽणच् । अधिकर्तुः कर्मसंज्ञा । उक्ते कर्मणि प्रथमा] । ["शब्दायन्ते" (रा- वि-, म-)—रा- वि-, म- ॥—"शब्दायन्ते" (त-, न्या-) ।

प्रविश्येति । समालम्बनानि मङ्गलाक्षरानि हस्ते यस्याः [गङ्गादेराकृति-
गणत्वात् सप तस्याः परनिपातः] ।

NOTES

1. सुमनसः—Usually feminine plural in the sense of flowers
“वापः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकता समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये सारकत्वेऽप्य-
श्वयम्” ।

2. शाङ्गैरवमित्राः—शाङ्गैरवेष मित्राः Sarnagarva and others. इतत् ।
Or मित्र is प्रथमावचन when it occurs as final in a compound and
then forms a नित्यसमास । Thus शाङ्गैरवः प्रधानं येषां ते शाङ्गैरवमित्राः ।
‘सततकोटिमित्राः सारः प्रकाण्डस्थलमित्ययः’ इति गणारवमहोदधिः ।

3. [a] हस्तिनापुरगामिनः—इतत्—[See Tika] । गामिन् in the उत्तरपद
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral ण । This
is inferred from the rule ‘प्रहोऽयगामिनि’ which has the dental
न ; Prof. Gajendrakadkar reads गामिणः with the cerebral and
condemns our गामिनः as wrong. He does not admit गामिन् to be
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it”
and appeals to निपातन for the dental in “प्रहोऽयगामिनि” । Here in
the first place mention is not necessary in the case of चुम्-
नादि गण, because this is not a closed list. Words have to be
included into it from usage [आह्वतिगण] । Grammarians un-
animously declare that “अविहितलक्षणो चत्वप्रतिषेधः चुम्नादिषु द्रष्टव्यः” ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen
with numerous other पूर्वपद besides अय । Thus “सर्वस्यायवभूताश्च
ते नराः स्वर्गगामिनः” [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, “स्वोतोवद्वा
सागरगामिनीव” [Kalidasa] with सागर for पूर्वपद, “पूर्वसागरगामिनीम्”
[Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वसागर, “कटगामिनि” (Haradatta,
Bhattoji &c.) with कट् as the पूर्वपद, “नरा निरयगामिनः” [Vyasa—
Padmapurana] with निरय as the पूर्वपद &c. All these apparent
anomalies disappear if गामिन् is included in the चुम्नादि list. [b]
शब्दाव्यन्ते—are made to speak out. i.e. they are called and they
answer. With the reading शब्दावन्ते the sense is शब्दं कुर्वन्ति they
shout [शब्द + क्कङ् करणे = शब्दाव] they make a noise. But no

mere shouting is intended. They are made to respond. Hence we must have शिच् । Thus शब्दाय (नाम धात्) + शिच् = शब्दायि to cause to speak. शब्दायि + कर्मणि लट् चन्ते = शब्दायन्ते । Now, शब्दाय is अकर्मक because the कर्म is included in the धात्वर्थ "धात्वर्थोऽप्यङ्गान् ... कर्मणोऽकर्मिणा क्रिया") । Hence चूपयः (अधिकतां) शब्दायन्ते becomes with शिच् attached गीतनी चूपीन् (अधिकतः कर्मसंज्ञा) शब्दाय-यति by the rule "गतिवद्भिप्रत्ययसामानाद्यं शब्दकर्माकर्मकारणमधिकर्तुं न शी" । In the कर्मवाच्य we get गीतव्या चूपयः शब्दायन्ते । Note that without शिच् the यक् will be in the भाववाच्य giving चूपयिभिः शब्दायति ।

प्रियंवदा (विलोक्य)—एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्झिदा पडिच्छिदणोवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिकाहिं तावसोहिं अहि-
नन्दिअमाणा सउन्त्ता चिट्ठइ । उपसप्पम्ह णं [एषा सूर्योदये
एव शिखामज्झिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः
तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम्]
(उपसर्पतः) ।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benediction. Let us approach her. (They approach her).

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसन्नस्था शकुन्तला)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जादे, भत्तुणी
बहुमाणसूअअं महादेविसहं लब्धेहि (जाते, भत्तुर्वहुमानसूअकं
महादेवीशब्दं लभस्व) ।

(Then enters on a seat Sakuntala engaged as described).
ONE ASCETIC WOMAN (To Sakuntala)—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[Monier-Williams].

एषेति । 'एषा शकुन्तला सूक्ष्मा दृष्टे एव शिखामञ्जिता' शिखामञ्जनपूर्वकं कृता-
वगाहा सती 'प्रतिष्ठा' गृहीता सत्कृत्य गृहीता इत्यर्थः, ये 'नीवाराः' ते हस्तं यासां
ताभिः, स्तुतिवाचनं संगीतधारणं कर्त्तुमागतानिः 'तापसीभिः, अभिनन्द्यमाना
तिष्ठति' । 'एनाम् उपसर्गः' अस्या समीपे गन्धर्वः [उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्] ।
['प्रतीष्ट' (त- वि- न्या-)—'प्रतिष्ठत' (रा- ज-)] ।

तत इति । 'उद्दिष्टस्य' वर्णितस्य अनतिव्रतः 'यद्योद्दिष्टम्' । तच्चान् 'यद्योद्दिष्टः'
[मत्यर्थोऽर्थोऽप्रत्ययः] । तादृशो 'व्यापारो' वस्याः सा । कृतज्ञाना तापसीभिरभि-
नन्द्यमाना इत्यर्थः ।

शकुन्तलानिति । 'तापसीनाम्' (निर्वारं गृही) 'अन्यतमा' एका [अन्यतमेति
अत्रात्पन्नं प्रतिपादिकम्] ।

जाते इति । 'भक्तः' पतुः 'वह्मानस्य' पूजायाः 'सूचकम्' 'अभिव्यञ्जक' 'महा-
देवी' इति 'शब्दम्' आख्या 'लभस्य' । भवति अर्चिता देवीषु श्रेष्ठा भव ।

NOTES

- (a) शिखा is चूड़ा crest, "शिखायनावो चूड़ायाम्" इत्यादि श्लेषः । शिखामञ्जिता—मञ्ज + णिच् + क्त कर्मणि = मञ्जिता caused to dive, शिखायां मञ्जिता । Or मञ्जनं मञ्जः । भावे घञ् । शिखाया मञ्जः शिखामञ्जः im-
mersion of the crest, स सञ्जातः अस्या इति शिखामञ्ज-+ इतच् स्त्रियाम् ।
(b) प्रतीष्ट &c. — प्रति + इष्ट + क्त कर्मणि = प्रतीष्टाः carried, निवारां त्रिवन्ते इति
नि + वृ + घञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains, नि becomes नी by the
rule "उपसर्गस्य ऋजि असनुष्येदङ्गलम्" । प्रतीष्टा नीवाराः प्रतीष्टनीवाराः । ते हस्तं
यासां ताभिः । The सप्तम्यन्त word हस्त is placed last as in गङ्गागङ्ग ।
Compare—कनकलुपाणि, पद्महस्ता, सशरचापहस्ता &c. (c) स्तुतिवाचनिकाभिः—
वाचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच् + णिच् + लुट् भावे = वाचनम् । स्तुति इत्यस्य वाचनं
स्तुतिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have
to be approached with the request "Do you say blessing" स्तुति
भवन्ती ब्रह्मन् । Thus urged the Brahmanas say "Let there be
blessing unto thee" स्तुतास्तु । This urging to say स्तुति is स्तुति-
वाचनम् । Those who urge are called स्तुतिवाचनिक [see below] "पूज्य-

गन्धमाख्याद्योर्वाङ्मयान् स्त्रस्ति वाचयेत् । ध्वं कर्मणि माङ्गल्ये संगामीऽद्भुत-
दर्शने ॥” Raghava explains ‘वारम्यय’ण स्त्रस्तिवाचनाधिकारिणीभिः ।
Hence his derivation is स्त्रस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्त्रस्तिवाचन
+ टक् = स्त्रस्तिवाचनिकाः by the rule “तत्र नियुक्तः” । This is open to
two objections—First, टक् requires ऐच् to come in after व in
स्त्रस्ति by the rule “हारादीनाञ्च”—स्त्रस्ति being of the हारादि class.
The form then is सौवस्तिवाचनिक । Second in the feminine, this
gives सौवस्तिवाचनिकी । Nor can we say that the affix is टन् and
not टक्, for in this sense we can have टन् only after com-
pounds ending in अगार as देवागारिका कौटुगारिका &c. Again स्त्रस्ति-
वाचनं प्रयोजनमाप्तम् gives स्त्रस्तिवाचना by the Varttika “पुण्याहवाचना-
दिभ्यो लुक्”, the भाष्यकार classing पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन and स्त्रस्ति-
वाचन together. I therefore propose to derive thus—स्त्रस्ति वाचयन्ति
इति स्त्रस्ति + वच् + णिच् + लुट् कर्त्तरि वाङ्मयात् = स्त्रस्तिवाचनाः । त एव
स्त्रस्तिवाचनकाः with कन् स्वार्थे । स्त्रियां स्त्रस्तिवाचनिकाः । ताभिः ।

2. प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous.
If शकुन्तला is आसनस्था she cannot be described as प्रविशति । Hence
the direction indicates the existence of some sort of curtain
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-
tala engaged as described. प्रविशति then means दर्शकानां नेत्रपथं
प्रविशति ।

3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with
the affixes उत्तर and उत्तम । If they were, पाणिनि would not have
specifically mentioned अन्यन्तर as a सर्वनाम as he has done in
the उवादि list, after having declared that उत्तर and उत्तम affixes
produce सर्वनाम words. अन्यतम does not appear in the सर्वदि
list ; it is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतरा, Act. III.

4. (a) बहुमानसूचकम्—मल + वच् भावे = मानः esteem. बहुः मानः
great esteem. तं सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c.—महती
देवी महादेवी the great queen i. e. chief queen, देवी has a
technical sense. It means the queen, that joins the king at
coronation, (अभिषेक) । “देवी कृत्याभिषेकाद्यामितरासु च महिनी” इत्यमरः ।
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी ।

If then she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (वहुम.म) for her ।*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्रसविणी होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव] ।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भर्तुणी बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्वहुमता भव] । (आशिषो दत्त्वा गोतमौवर्ज्ज' निष्क्रान्ताः) ।

THIRD—Child may you be greatly esteemed by your husband. (Exeunt all except Gautami after bestowing blessings).

सखी (उपसृत्य)—सहि, सुहमज्जणं दे होदु [सखि, सुखमज्जनं ते भवतु] ।

FRIENDS—(Approaching)—Friend, may this be a happy bath to you.

शकुन्तला—साअटं मे सहीणं । इदो णिसीदह [स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम्] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends. Sit down here.

उभे (मङ्गलपात्राख्यादाय उपविश्या)—हल्य सज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएव [हला सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations.

द्वितीयेति । वीरमवश्यं प्रभूति इति 'वीरप्रसविनी' वीरसुः 'भव' । (एष ते गर्भो वीरं जनयतु) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

वतीयेति । 'भर्तुः' पत्न्याः 'वहुमता' प्रिया 'भव' । नयं प्रथमाया आशिषः पुनरुक्तिः । या हि अर्चिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः । "अर्चिता तस्य कोसल्या प्रिया केकयवशज्ञा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आशिष इति । 'गौतमी' वर्जयित्वा ('परौप्सायामपि द्वितीयोपपदाश्चसुल्') इति गौतमीवर्जं 'निष्क्रान्ताः' ।

सखीति । मुखवतीति 'सुख' सुखकरम् [पचायच्] 'मज्जनम्' अवगाहः 'ते भवतु' । शापफलं शङ्कमानयोः सखीरियमिष्टाशंसा ।

शकुन्तलेति । 'स्वागत' शुभागमन 'से सखीभ्या' भवतु । 'इत' अथ मत्समीपे 'निषीदतम्' उपविशतम् ।

उमे इति । 'मङ्गलानां' मङ्गलद्रव्याणां 'पात्राणि' भाजनानि 'आदाय' गृहीत्वा 'उपविश' आहूतः । 'सज्जा' उदयुक्ता 'भव' । 'यावत्' [अवधारणे] 'मङ्गलाद्यै' 'सम्यगभिनयम्' अलङ्करणं 'विरचयावः' ।

NOTES

1. वीरप्रसविनी—वीर + प्र + स + इति कर्त्तरि ताच्छील्ये साधुकारिणि वा ।
2. (a) भर्तुः—'कस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि घटौ । (b) बहुमता—मन + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = मता desired ईप्सिता । बहु मता बहुमता greatly desired i.e. loved. "मतिरिच्छा"—Vrittikara. The first तापसी wishes her honour (वहुमान) from her husband ; this one desires that she may enjoy his love. Thus it is not a repetition of the other.

3. गौतमीवर्जम्—गौतमी + वर्ज + णसुल् । By the rule "द्वितीयायाश्च" we may have णसुल् with a द्वितीयाया उपपद if the compound implies haste (परौप्सा) । Here no haste is implied, yet we have णसुल् । In another place the poet writes "अनितः पतिवान्सख्यादृष्टवर्जमयौष्यया" । Haradatta thinks परौप्सा (haste) may be absent in some cases (प्रायिकम्) । 'द्वितीयायाश्च इति णसुल् । तत्र हि परौप्सायामिति प्रायिकम्" ; Panini himself compounds एकवर्जम् without परौप्सा in "अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्ध, पुष्प, धूप, दीप &c. is a पूजोपचार । Compare "आसनं स्वागतं पादमण्यं माचमनोयकम् । मधुपर्कचमस्नान-

वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे उपदीपी नैवेद्यं चन्दनं तथा । प्रयोजयेद्वचनायामुप-
चारान्तं शेषम् ॥” सखीभ्याम्—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is
an उपचार । Thus “यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वामीष्टसिद्धये । तस्मां मे परमेशाय
स्वागतं व्यजहार ।” Some read सखीः—शेषे षष्ठी as in ‘स्वागतं राजदारि-
कायाः’—Bhasa ; “स्वागतं तपोधनायाः”—uttara. (b) निषीदतम्—सद
becomes षद by the rule “सदिरप्रत्ययः” । Hence निषीदतम्, विषीदतम्
&c. but witness प्रतिसीदतम् ।

5. सञ्जा—सञ्जते इति सञ्ज + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदं वि वहुमन्तव्यं दूज्जहं दाणिं मे सखीमण्डणं
भविस्मदि [इदमपि वहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं
भविष्यति] । (वाष्पं विसृजति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed.
Decoration by my friends will now be rare for me. (Sheds
tears).

उभे—सहि उद्धटं ण दे मङ्गलकाले रोद्धुं [सखि, उचितं
न ते मङ्गलकाले रोदितुम्] । (अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन
प्रसाधयतः) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an
auspicious moment. (Wiping away her tears, they act
decorating).

प्रियंवदा—आहरणीद्धं रूपं अस्ममसुलहेहिं पसाहणीहिं
विपववारीजदि [आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधने-
विप्रकाश्यते] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is
insulted by decorations available in a hermitage.

शकुन्तलति । ‘इदमपि’ सखीभ्याम् अलङ्करणमपि मे ‘वहुमन्तव्यम्’ आदर्शव्यम् ।
क त इत्याह— इदानीं दूरस्थायां सखि ‘सखीभ्यां मण्डनं’ प्रसाधनं ‘मे’ मम सम्बन्धे
[शेषे षष्ठी । “न लोकेति—‘कत’ वट्टा निषेधात्] ‘दुर्लभं’ भविष्यति । ‘वाष्प
‘विसृजति’ सुजति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्निमित्तमेतत् भाविनी सहती व्यसनस्य सूचकम् ।

उभे इति । 'मङ्गलस्य कालो चणो, प्रसाधनचणो इत्यर्थः 'ते रोदितम् न उचितम्' अनर्थम् । 'अश्वमेतद्रीदम्' तन्मा रोदोः । 'अथूणि' शकुन्तलाया नैवजलानि 'प्रमृज्य' शोधयित्वा 'नाय्नि' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयतः' प्रसाधनम् 'अलङ्कुरणं' नाटयतः इत्यर्थः ।

प्रिरेवर्दति । 'आभरणानां' रत्नायलङ्काराणाम् 'उचितं' योग्यं 'रूपं' कान्तिः । 'आयमे सुलभैः' सुखप्राप्त्यैः 'प्रसाधनैः' मङ्गरीनवपल्लावादिभिरलङ्कुरणैः 'विप्रकाश्यंते' प्रष्टव्यन्ते । एभिस्ते मण्डनं धर्षणा एव ।

NOTES

1. दुर्लभम्—दुःखेन लभ्यते इति दुर् + लभ् + खल् कर्मणि । लभ् does not become लभ्य owing to the prohibition "न सुदृभां कैवलाभ्याम्" — लभ will not have नुम् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or दृ । Thus दुर्लभ, सुलभम् सुदुर्लभम् &c.—but दूरालभ्य सुप्रलभ्य &c. दूरालभा is a रंजाशब्द and therefore स्वप्रमाण ।

2. रोदितम्—रुद + तमुन् भावे by the maxim "अव्ययङ्गसो भावे" The sense is रोदनम् । Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रोदितम् रोदनम् नै तथ सन्त्ये उचितं युक्तं न । उचितम् qualifies रोदितम् । ते goes with उचितम् and not with रोदितम्, for then we shall have लया instead of ते owing to the prohibition "न लोकाव्यय निष्ठाखलधे-दनाम्" because रोदितम् is an अव्यय ।

3. (a) प्रसाधनैः—प्रसाध्यते एभिः इति प्र + साध् + णिच् + लृट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलसमालम्बनानि spoken of above. (b) विप्रकाश्यंते—वि + प्र + कृ + णिच् + लट् नै कर्मणि । The णिच् is स्वार्थे because विप्रकृ without णिच् means to insult. Thus "विप्र-कृताऽपि रौघणतया सा स्य प्रतीप गमः—Infra, "विप्रकृतः पन्नगः फणं हृहने"—Infra ; 'विप्रकृताः तारकीय दिवीकसः"—Kumara ; Or thus—वि + प्र + कृ + घञ् भावे = विप्रकारः insult ; or perversion अन्यथाकरणम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + णिच् + लटि = विप्रकाशति mars by alteration. This sort of णिच् is seen in eases like असिना इन्ति अशयति ; दावेण लूनाति दावयति &c ; and is allowed by the गणसूत्रः "कर्त्तृकरणात् धात्वर्थे"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धात् । Now in the कर्त्तृवाच्य we have प्रसाधनानि रूपं विप्रकाशयन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधनैः रूपं विप्रकाश्यंते ।

(प्रविश्य उपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कियतामत्रभवतौ । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —
Here is jewellery ; let her honoured self be decorated (All
are amazed on seeing these).

गौतमी—बच्छ ऋषयः कुतो एदं [वत्स नारद, कुत
एतत्] ।

GAUTAMI—Child Narada ; whence is this ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty.

गौतमी—किं माणसौ सिद्धि (किं मानसौ सिद्धिः) ।

GAUTAMI—What ! A mental creation ?

प्रविश्येति । उपेयने एभिरनुपायानां न उपहारद्रव्याणि (करणे लुट्) 'हस्ते'
ययीः तौ [गङ्ग वादीनामाकृतिसकल्यात् सप्तम्याः परनितातः] । 'सर्वा' आभरणानि
'विलोक्य विस्मिताः' । सहार्हत्वात् अतर्कितोपस्थित्या च विज्ञायः ।

गौतमीति । 'कुतः' कुतो लब्धम् 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाश्यपस्य प्रकृष्टात् भावात्' एतत् प्राप्तम् । तातस्य सहाव्यात् ।
गौतमीति । 'किं' मनस इयं 'मानसौ सिद्धिः' कृतिः ? किमेतत् तपःप्रभावात्
मनसा कृतं तत्रभवता ?

NOTES

1. तातकाश्यपप्रभावात्—भू+घञ् भावे=भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः
majesty. प्रादितम्—। प्र+भृ does not take घञ् because of the
prohibition अनुपसर्गे in the rule—अणोभुवोऽनुपसर्गे । द्विती प्रमी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः
शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतीति । तत् इदानीम्—

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं

निष्ठूतश्चरणीपरागुभगो लात्तारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतले रापर्वभागोत्थितैर-

दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिहन्दिभिः ॥१॥

SECOND—Certainly not. Listen. By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala." Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon; by a certain other one was poured liquid lac, nice for dyeing the feet with; from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs.

द्वितीय इति । 'न खलु' नैव मानसी सिद्धिः । 'यूयता' तत्त्वतः आकण्ठ्यताम् 'शकुन्तला' एव 'हेतुः' कारणं 'शकुन्तलाहेतुः' तस्मात् [हेतौ पञ्चमी] तस्य वा [शेषे षष्ठी] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' इत्येभ्यः ["वनस्पतिनां द्रुमाश्च" इति मेदिनी । 'पारस्कारादिः'] 'आहरत' आनयत यूयम् 'इति वयमाज्ञप्ताः ततभवता काश्यापेन' ।

चौममिति । अन्यः—तत इदानीं नः केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डुः साङ्गल्यं चौममाविष्कृतम् । केनचित् चरणीपरागसुभगो लाचरसी निष्पूतः । अन्येभ्यः आपर्व-
भागीत्यतैः किसलयोद्भेदप्रतिहन्दिभिः वनदेवताकरतलेः आभरणानि दत्तानि ।

व्याख्या—ततः प्रस्थितेषु अस्मात् 'इदानीम्' अधुना 'नः' अस्माभ्यम् ["कर्माणां यमभिर्भात स सम्प्रदानम्" इति चतुर्थी] 'केनचित् तरुणा इन्दुः' चन्द्र इव पाण्डुः भवत्सु अतएव 'साङ्गल्यं' मङ्गलकर्मयोग्यं 'चौमं' दूङ्गलयुगलम् 'आविष्कृतं' प्रकाशितम् । केनचित् तरुणा 'चरणयोः उपरानि' रञ्जनकर्मणि सुभगः उदारः साधुः इत्यर्थः लाचारसः अलक्तकः 'निष्पूतः' उद्गोर्णः । 'अन्येभ्यः' तरुभ्यः 'पर्वणः' सन्धेः भागः प्रदंशः, सान्निध्य इत्यर्थः । तस्मात् 'आ' तत्पठ्यन्तम् 'उत्थितैः' अतएव 'किसलयानां' नवपञ्चवानाम् 'उद्भेदाः' विकाशाः उद्भिद्भिः किसलयानि इत्यर्थः तेषां 'प्रतिहन्दिभिः' तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलेः आलोहितैः हस्तैः करणैः 'आभरणानि' रत्नादीनि भूषणानि 'दत्तानि' । 'ततः काश्यापप्रधावात वनस्पतयः कुत वा 'स्वर्ध' क्वापि वा वनदेवताः प्रतिनिधीकृत्य, नः सवर्धयामासुः । ["चरणीपरागसुभगो" (त- वि- न्या-) "चरणीपमोगसुलभो" (रा- म-) ॥ 'नः' किसलय—" (त- न्या-)—"तत्- किस—" (रा- वि- म-) ॥ "किसलयोद्भेदप्रतिहन्दिभिः" (रा- वि- म-)—"किसलयच्छायापरिस्पृङ्गिभिः" (त- न्या-) ।

NOTES

1. [a] शकन्तलाहृतोः—Here the rule—“षष्ठी हेतूपयोगे” does not apply. For this does not regulate the षष्ठो in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योत्य) । Hence it would be cited only if the word शकन्तला had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकन्तलाहेतु । This प्रातिपदिक arises out of the वाक्य—शकन्तला एव हेतुः or शकन्तलायाः हेतुः । But this directly states the हेतुत्व of शकन्तला and does not leave it to be inferred (द्योतित) । This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकन्तलाहृतोः as हृतौ पञ्चमी or शेषेषडौ । See also our notes under निवासहृतोः in Raghu XIV, or विश्रामहृतोः in Meghaduta st. 24. Similarly parse लोकहृतोः of Act. V. &c. (b) वनस्पतिभ्यः—वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika). अपादाने पञ्चमी । There is अपाय when the flowers are plucked and वनस्पति is ध्रुव । And the rule is ‘ध्रुवमपाये अपादानम्’ ।

2. (a) चौमम्—चुमा is a sort of fibre. ‘चौम’ शाणं वा ब्राह्मणस्य’ quoted by Vachaspati, makes a difference between चुमा and शाण (flax). चुमायाः विकारः । (b) इन्दुपाण्डु—उपमानकर्माधा—white as the moon. See Tika. (c) माङ्गल्यम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम् । This refers to the sutra “तन्मो हितम्” । But this sutra directs the affix क् giving मङ्गलीय and not माङ्गल्य । Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use c.f. “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नानैवमखिलम्” ‘सर्वमङ्गलमङ्गल्यम्’ &c. The following derivation may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing. i.e. auspicious. मङ्गलमेव इति मङ्गल + प्यञ् + सार्थं = माङ्गल्यम् like चतुर्वर्णम् मेव चातुर्वर्ण्यम्, त्रिलोकी एव त्रिलोक्यम् &c. चतुर्वर्णादि ; [2] Or मङ्गलमेव माङ्गलम् blessing, प्रज्ञादि । तत्र साधु इति माङ्गल + यत् = माङ्गल्यम् auspicious. [3] Or again मङ्गले साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यन् auspicious. तद्देव इति अत्र स्वार्थे प्रज्ञादिः । [b] निहूतः—नि + ह्वि + क्त कर्मणि । Literally it means "spat" which is vulgar [शब्द] । Here secondarily [गौणवृत्ति] 'poured' which avoids शब्दता । "निहूतीदृगोर्वात्तादि गौणवृत्तिव्याप्यम् । अतिसुन्दरमन्त्र शब्द-कक्षां विगाहने ॥"—Dandin. [e] अन्येभ्यः—अपादाने पञ्चमी । The context is अन्येभ्य उल्लिखितः which implies अपाद्य । Hence 'प्रवमपाद्ये—व्य-पादानता । (f) वनद्विषता &c.—Raghava takes this as करणे वतीया the कर्तृता resting with the वनस्पति । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them.* [g] आपर्व &c.—पर्वन् is a joint. Here wrist. पर्वणो भागः प्रदेशः पर्वभागः । तत्पथ्यन्तम् आपर्वभागम् up to the wrist. अन्यथी—अपर्वभागम् उल्लिखितः । सहसुपेति समासः । तैः । (b) किसलय &c.—By निपातन in the rule 'इन् रद्वयस्योदा = ' इन् is got from द्वि repeated. Thus द्वि द्वि = इन् in the neuter. "द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य अन्त्यः अन्त्यं चोत्तरपदस्य निपात्यते"—vrittikara 'इन्' कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । Here the sense is कलह । प्रतिहतं इन् प्रतिहन्तम् rivalry. तदस्तेऽपाम् इति प्रतिहन्त + इनिस्त्वर्थः = प्रतिहन्तानि rivals. किसलयोद्भेदाः—उद्भिन्नानि किसलयानि by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनं भविष्यति' । किसलयोद्भेदानां प्रतिहन्तानि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well-shaped and delicately tinged[ताम्रतल]palms resembled clusters of new leaves.*

3. Reading.—[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणीयभीगसुलभः unless it is for the alliteration of लकार in सुलभो लाक्षा । But the reading adopted by us has रकार and गकार both repeated. [b] 'तत्किसलय' &c. is the Devanagri reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier-Williams. But तत् seems redundant. The sense is clear without तत् । On the other hand नः of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—अस्मभाम् आविष्कृतम् अस्मभाम् निहूतः अस्मभाम् दत्तानि—because done on seeing us. They do not.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

do this for any body and every body. Hence प्रियंवदा takes this as an अभुपपत्ति (favour) indicating luck (See below). (c) किसलयच्छायापरिप्लवितम्भिः is vague.

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—हला इमां अवभृवव-
त्तीं सूददा दे भर्तुणो गेहे अणुहोदव्या राजलक्ष्मी (हला
अनया अभुपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या राज-
लक्ष्मीः) । (शकुन्तला ब्रौडां रूपयति) ।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this
condescension is indicated the royal fortune which is to be
enjoyed by you in the house of your husband. (Sakuntala
acts bashfulness).

प्रथमः—गौतम, एह्येहि अभिविकोत्तीर्णाय काश्यपाय
वनस्पतिसेवां निवेद्यावः ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this
service of the trees to Kasyapa who has come up from his
plunge into the water.

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ) ।

SECOND—Just so. (Exeunt).

सख्यो—अए अणुवहृत्तभूषणौ अअं जणो । चित्तकर्मपरि-
अएण अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेह [अये अनुभुक्त-
भूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनि-
योगं कुर्वः] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery. We
place the ornaments on your limbs by our knowledge of
painting.

हलंति । 'अनया अभुपपत्त्या' अनुयन्ति वनस्पतिकृतेन इत्यर्थः 'भर्तुर्गेहेति' ['ते'
इति "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति पाचिकौ षष्ठौ] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजलक्ष्मीः'

राज्योः 'सूचिता' आपिता । ["राजलक्ष्मीः" (त- वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)] ॥

शकुन्तलेति । 'व्रीडां लज्जां' दपयति' अभिनयति ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अवगाहनस्नानात् 'उत्तीर्णाय' तीर-
प्राप्ताय 'काश्रपाय' ["कर्मा यमभिष्टीत—" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीनां'
सेवां दूहलादिदानेन परिचर्यां 'निवेद्यावः' ।

अयं इति । 'अयं' इति सम्भ्रमे । 'अयं जनः' अकस्मिन् जनः 'अनुपपन्नानि'
असेवितानि 'भूषणानि' येन तादृशः । कुत्र किं परिधेयं न जानीयद् । 'चित्रकर्मणः'
आलोखालोखनस्य 'परिचर्येण' अभ्यासेन' (करणे द्वतीया) 'ते अङ्गेषु' आभरणानां
विनियोगं कुर्वः चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां भूषयावः ।

NOTES

1. (a) अनुपपत्त्या—अनुपपत्ति is अनुग्रह favour. "अनुपपत्तिरनुग्रहः"
इत्यमरः । अनुक्ते कर्त्तरि र्श्या of सूचिता ।

2. अभिषेकोत्तीर्णाय—उद् + तु + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्णं got up. अभिषेकात्
अभिषेकं समाप्य उत्तीर्णः । सहसुपेति समासः—the पक्ष्मी in अभिषेकात्
being व्यवहोपे कर्मणि ।

3. (a) अयं—The jewellery came unexpectedly. Never
having worn them and not having thought how to wear them,
they found themselves in a fix. Hence the सम्भ्रमः । 'अयं क्रोधि
विषादे च सम्भ्रमे करणेऽपि' इति श्रुत्यः । (b) चित्रकर्मपरिचर्येण—परि + चि +
अच् भावे परिचर्यः skill acquired by practice ; अभ्यासः । For this
sense compare परिचर्यं चकलत्त्यानपातने करोति"—Raghu. चित्रस्य
कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting. तस्मिन् तस्य वा परिचर्यः skill
in the act of painting. तेन । करणे द्वतीया ।

शकुन्तला—जाणि वो णेउणं [जानि वां नैपुण्यम्) । (उभे
नाट्येनालङ्कृतः) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness. (Both act
dressing her).

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्रपः) । काश्रपः—

यास्यत्ययः शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टसूक्ष्मकण्ट्या

कण्टस्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

amh

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरस्यौकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविस्मेषदुःखैर्नवैः ॥८॥

(परिक्रामति) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge).

KASYAPA—Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish ; my throat is troubled with the checked flow of tears ; and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me living in the forest ; how, alas ! are the house-holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? (Goes round the stage).

शकुन्तलेति । 'वा' युवयोः 'द्विपुण्ड्र' निपुणतां चित्तस्त्रिखनपट्टतानित्यर्थः [अञ् भावि] 'जानै' । यद्वा—'द्विपुण' निपुणता चतुरता । ऐम अज्ञातमपि ज्ञानगोचरं कृत्वा प्रसाधयसि । 'नाट्येन' अभिनयेन 'अलङ्कृतः' अलङ्कृतं नाटयतः इत्यर्थः ।

'ज्ञानात् उत्तीर्णः' तीरं प्रापतः कृतस्नानः इत्यर्थः ।

यास्यतीति । अन्वयः—अथ शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टं, कण्ठः सम्भितवाय्वर्तकलुषः, दर्शनं चिन्ताजडम् । अरण्यौकसो मम तावत् स्नेहादीदृश्यं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविस्मेषदुःखैः कथं नः पीड्यन्ते । व्याख्या—'अथ शकुन्तला पतिगृहं' 'यास्यति इति' हेतोर्न स 'हृदयं' चित्तः 'उत्कण्ठया' आवेगेन 'संस्पृष्टं' सम्यग्ज्ञानम् । भाविना अपि न तु भूतेन भवता वा, विरक्तेण कातरं मे मनः । कण्ठः सम्भितां दैव्यं वा रारता या 'वाय्वर्तकः' अशुप्रसरः, तया 'कलुषः' विह्वलः । नाहं रोदिमि किन्तु स्वरभङ्गो मे आतः । दृश्यते श्रयते अनेन 'दर्शनं' तत्तदिन्द्रियं (करणे लुप्तं । दृशिरव ज्ञानमात्रं न तु किवर्धं चाक्षुषे) 'चिन्तया' शकुन्तला-गमनानुष्ठानेन 'जडं' विह्वलम् । दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति । 'अरण्यम् औकः' आश्रयो यस्य तयाविधस्य ('औकः सप्तमि आश्रये' इति विग्रहः) वनवासिनी निर्ममस्य 'मम तावत्' समैव (तावत् अवधारणे) 'स्नेहात्' ममताया 'ईदृशं वैक्लव्यम्' ईदृशी विकलता, 'अहो' हा अहो इति करुणार्थम् । 'अहो विमर्शं शोकं च करुणार्थविप्रादयोः' इति मेदिनी । 'गृहिणः' ममलवन्तो गृहस्था 'नवैः' नूतनैः

प्रथमानुभूतेः 'तनयाभिः यो विद्वेषः' विधीजनं तज्जातैः दूखैः कथं कीदृशं नु
 'पौञ्जने' दूःखस्य प्रतियुक्तिभिन्नत्वात् बहुत्वम् । निर्ममस्य समापि यत् असह्यप्रायं
 मन्ये वराका विषयिणस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्रायः । ('कणः कलुषः'
 (रा- वि- स-)—“अन्तर्वाप्यमरादराधिगदितम्” (त- न्या-) ॥ “ईदृशमहो”
 (वि-) “ईदृशयियम्” (रा-)—“ईदृशमपि” (त- न्या- स-) ॥ कथं 'नु'
 (वि- स-)—“कथं न” (रा-, त-, न्या-) ।

NOTES

1. नैपुण्यम्—निपुण is पटु skilful. तस्यभावः इति निपुण + अण् = नैपुण्यम्
 skill. The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि । Hence निपुणस्य
 भावः gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् अण्) as well as नैपुण्यम् (युवादित्वादनम्) ।

2. ज्ञानोत्तीर्णः—see अभिषेकोत्तीर्णाय—Ante.

3. यास्यति—Note the future. The departure neither has
 happened nor is happening. But the thought that it will
 happen, affects me. This shows the unbearableness of the
 separation. (b) इति—Indicates ईतु । (c) सम्पृष्टम्—सम् is inten-
 sive सम्पृक् स्फुटम् । (d) सम्भित &c—सम्भ + शिच् + क्त कर्मणि सम्भिता
 checked. बाष्पस्य इतिः the flow of tears. सम्भिता बाष्पइतिः कर्मधा ।
 तथा कलुषः । (e) अहो—आश्चर्य्ये अव्ययम् । His emotion surprises him
 He thought he was above such feelings. Also see Tika (f)
 नु—प्रश्ने here. He fails to estimate the grief of house-holders
 and wants to know how much it affects them. Of course
 thereby he implies that the shock to them is tremendous.

Reading—[a] It seems natural to mention कष्ट after हृदय ।
 So the Devanagari reading is preferable. (b) As explained
 above—अहो and नु are necessary to bring out the sense.

सख्यौ—हला सञ्जले, अवसितमण्डनासि । परिहेहि
 संपदं क्खोमज्जुअलं [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परि-
 हेहि साम्प्रतं ज्जोमयुगलम्] । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala ; you have your decoration

finished. Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एखो दे आनन्दपरिवाहिणा चक्रुषा परि-
स्सजन्तो विअ गुरु उपट्ठिदो ! आचारं दाव पडिबज्ज [जाते,
एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुः उप-
स्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom.

शकुन्तला (सत्रोडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे] ।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute thee.

इति । 'अवसित' समात् 'मण्डनम् अवलङ्करणं' यस्याः तथाविधा 'असि' ।
'साम्प्रतम्' अधुना ["साम्प्रतं तृप्तिर्नऽधुना" इति हेमः] 'चौमयुगलं' पार्ष्णी ।

जाते इति । 'आनन्द' इष्यं 'परितो बाह्वयति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा
परिष्वजमानः' त्वामालिङ्गन्निव, अत्यादरेण पश्यान्नित्यर्थः 'गुरुः' तातस्मी 'उपस्थितः'
समीपे स्थितः । 'आचारं' वन्दनरूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [प्रतिपूर्वात् पद्यतः लोट्] ।

शकुन्तलेति । 'त्रोडया' लज्जया 'सह' । समीपे स्थितेऽपि तातं अनवधाना
वन्दनमन्वरा आचारं धारिताऽस्मि इति व्रीडा ।

NOTES

1. (a) अवसितमण्डना—अव + सी + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended. अव + सी is अकर्मक as is seen from the णिच् in 'शीतसुखमावसवसाययति प्रतिष्ठा'—Act. V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गन्धर्वा-कर्मकः" ॥ Now see Tika. (b) चौमयुगलम्—युगमस्योभयिन् इति युग + लच् सत्वर्थे = युगलम् । Or युग + कलच् औषादिक कर्त्तरि = युगलम् । or again युगं लाति इति युग + ला + क्त कर्त्तरि । चौमयौः युगलम् ॥ परि + धा + लोट् हि = परिधीहि ।

2. (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c. Act. III. [b] आनन्द &c.—आ + नन्द + घञ् भावे = आनन्दः joy. तं साधु परिबाहयति इति आनन्द + परि + बाहि + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिबाहिनं तेन ।

(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम् । त्वरणी श्या । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचारः custom. तम् । The custom is to do obeisance to superiors. Hence Gautami orders her to salute Kanya. (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे) । Cp.—“कुरुष्व तावत् करभोरु” &c. Rag. XIII.

3. सत्रीङ्म्—त्रीङ् + घ भावे = त्रीङ् and त्रीङ् + घञ् भावे = त्रीङ् as in—“त्रीङ्मावहति मे स सम्पति”—Raghu. त्रीङ्मा त्रीङ्मे वा सङ्गं यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्वहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्मार्जं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite ; as she got Puru, do thou too get an emperor as son.

गौतमो—भद्रवं, वरोक्खु पसो ण आसिसो [भगवन्, वरः खल्वेव न आशीः] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सयोहुतानग्नौन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round).

ययातेरिति । अन्यथः—हे वत्से, (त्वं) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः बहुमता भव । त्वमपि सा पुरुमिव सम्मार्जं सुतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—हे ‘वत्से शकुन्तले त्वं ‘शर्मिष्ठा’ असुरस्य वृषपर्वणः कन्या ‘ययातेः’ नहुषतनयस्य ‘इव भर्तुः’ पतुः ‘बहुमता प्रिया ‘भव’ । ‘त्वमपि सा’ शर्मिष्ठा ‘पुरु’ चन्द्रवंशस्य कर्त्तारम् ‘इव सम्मार्जं’ चक्रवर्त्तिनं ‘सुतं’ पुत्रम् ‘अवाप्नुहि’ लभस्व । पत्या पुत्रेण च सुखितो भव इति भावः । भगवन्निति । भवाद्देवैर्द्वाधिभिरुक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलति । तत् ‘एष वरः’

खलु' ["देवाद्भूते वरः" इत्यमरः] । अस्माभिरुक्तं तु 'आशीः' हितैषणामावम् ["आशीर्हितैषणा" इति हेमः] फलति वा न वा । इयन्तु भवदुःखः न आशीः ।

वत्स इति । 'इतः' अस्यां दिशि 'सद्यः' समाने अग्निं अस्मिन्नेव चण्वे ["सद्यः-परुत्—" इति समानस्य सभाषी यथ्यप्रत्ययानिपात्यते] 'हुतान्' तपितान्, 'अग्नीन्' वेताग्नीन् 'अप्रदक्षिणान् प्रदक्षिणान् सम्यगमानान्' 'कुरुष्व' (प्रादिसमासस्ततयिः । यथा—अव्ययीभावस्तिष्ठद्वाद्वि । ततयिः) । ('सद्योहुतानग्नीन्' (त-, वि-, व्या-) —, "सद्योहुताग्नीन्" (रा- म-) ।

सर्वे इति । परिक्रानन्ति' रङ्गमखपरिक्रमण्येन अभ्यग्निसमनमभिनयन्ति ।

NOTES

1. ययातिः &c.—Yayati was one of the founders of the Lunar race. He had two wives, देवयानी the daughter of शुक्राचार्य, the preceptor of the Danavas, and शर्मिष्ठा the daughter of उपपर्वन् the Danava-king. The latter was the favourite. Hence शुक्र cursed him. पुत्रु his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साम्राज्य) । For details see Mahabharat Adiparvan.

2. आशीः—आशास्ते एताम् इति आ+शास इच्छायाम्+क्विप् कर्मणि = आशिस. of which the nom. sing is आशीः । We may have here क्विप् भावे also.

3. (a) अग्नीन्—Refers to the three fires of the सायिक । (b) प्रदक्षिणीकुरुष्व—प्रदक्षिण+क्षि+कुरु+लोट्स्व कर्त्तृभिर्वाये क्रियाफले । No समास owing to the prohibition "उपपदमतिङ्" । If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante.) of the तिष्ठद्गु class further compounding is barred by the च in the rule "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" । 'किमर्थश्चकारः ? एवकाराच्च । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्वेव । कः मा भूत् ? प्रभृतीन्वेव एकादीर्भावविषयानि भवन्ति नतु शब्दान्तरेण एकादीर्भाव प्रतिपद्यन्ति इत्यर्थः" । To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense. According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c. cannot follow but may lead in a compound. Thus परमतिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गुप्रियः is allowable. Hence samasa with च्च leading is justifiable. We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिणी which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix. Thus सनस् is प्रज्ञादि but सनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation we see no bar to having प्रदक्षिणीकृत्य &c. But प्रदक्षिणीकृत्य च्च being तिष्ठन्त is not a compound. Also cp.—“अतिष्ठन्तयाय समासः” ।

काश्यापः—वत्से—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्धतः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्तत्त्वां वज्रयः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) ।

प्रतिष्ठस्वेवानोम् । (सट्टिच्छेपम्) क्व ते शाङ्गैरवमिश्र्याः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial, fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires). Now proceed. (Looking round). Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविश्या) शिष्याः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

कश्यप इति । [“वत्से” (त- , न्या,)—“ऋद्धन्तमाशास्तै” (रा- , वि- , म-)] ॥

अमी इति । अन्वयः—अमी समिद्धतः, वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः प्रान्तसंस्तीर्ण-
दर्भा वैतानाः वज्रयः हव्यगन्धैः वः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—“अमी”
हव्यमानाः ‘समिधो’ यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषां तादृशाः समिद्धभिरिद्धा इत्यर्थः ‘वेदिं’ यज्ञ-
वेदिकां परितः तस्या समन्तात् [तस्मिन्नेन परिणा योगे द्वितीया] ‘क्लृप्तानि’ विहितानि

‘धिष्णानि’ स्थानानि येषां तथाविधाः [“धिष्णां स्थाने गृहे” इत्यमरः] ‘प्रान्तिषु’ पात्रेषु संसीर्षाः ‘आस्तृता’ ‘दर्भा’ कुशा येषां तथाविधाः (एभिर्विशेषैर्यज्ञया इमे इति लभ्यते) ‘वितानस्य’ यज्ञस्य इमे ‘वैतानाः’ यज्ञियाः (“वितानं कदके यज्ञे” इति शैमः) ‘यज्ञयः’ अग्रयः तृताग्रयः ‘हव्यस्य’ आहुतेः ‘गन्धैः’ पुनः पुनः प्राप्तेः गन्धैः (असक्तदागतात् बहुत्वम्—करणे इत्या) ‘दुरितं’ पापम् ‘अपन्नतः’ सन्तः त्वां पावयन्तु’ शोधयन्तु ।

शक्तुर्लक्षितः । ‘प्रकृष्टत्वं’ दाक्षिणस्या’ दिशः, यद्वा—प्रकृष्टत्वं दाक्षिणस्य भागस्य इति ‘प्रदक्षिणम्’ (“तिष्ठत्तद्वगुप्रभृतौ न च” इति इत्यथोभावः) । तत् ‘करोति’ । यद्वा—दाक्षिणं प्रगतः यः तथाविधम् (प्रादितत्—) ‘करोति’ । यावत् काश्यापः श्लोकं पठति तावत् शक्तुला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । (मूलम् (त- न्या-)—, (रा- , वि- , स—एतत् न पठन्ति) ।

प्रतीतिः । ‘इदानीं प्रातःपुष्टस्य’ पयसान् प्रतिपद्यस्व (“समवप्रावभ्यः स्यः” इत्यात्मने-पदम् । ‘दृष्टेः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातनं तेन ‘सह’ । परितो विलोक्य इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) कृत्तृपक्षधिष्णाः—धिष्णा (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The three fires गार्हपत्य, आहवनीय and दाक्षिण have allotted places round the altar. (b) समिहन्तः—समिधः सन्ति एषाम् इति समिध् + सतुप् । घ् becomes द् by the rule “भलां जगोऽन्ते” । (c) “वेदं परितः दर्भाः” serve to show that the fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare “पुनानं पवनीञ्जु तैः सैराहुतिर्गन्धभिः” “धूमाग्रं त्राता हविर्गन्धं रजोविभुक्तः सम्यग् ते मे लघिमानमात्मा” &c.—Rag.

2. Reading.—The words “अक्षुण्णस्य आशास्ते” are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet अक्षुण्णस्य only explains the metre of the sloka following and आशास्ते gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.

3. प्रदक्षिणम्—this act is defined—“प्रसाध्यं दाक्षिणं हस्तं स्वयं नमश्चिराः पुनः । दर्शयेद्दाक्षिणं पात्रं मनसापि च दाक्षिणः । विधा च वेष्टयेत् सम्यग्-देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥”—Sastrasara quoted by Vachaspati.

4. Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation.*

काशपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्गरवः—इत इतो भवतौ (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way. you go this way [All go round].

काशपः—भो भो सन्निहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या प्लवम् ।

आदेष्टु वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतु प्रसवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥१२॥

KASYAPA—Ho ! Ho ! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered ; she who though found of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you ; she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all. [Making signs ; as if heard the note of a Kokila]. Sakuntala has her departure approved by trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भगिन्या इति । 'आदिशय' दर्शय (अनेकार्थत्वात् दर्शनार्थे वक्तुं मानात् दिग्भिः शिच्) ।

भो इति । 'भोः' इति सम्बोधने । हे 'सन्निहिताः' ससौपस्थाः 'तपोवनतरवः' आश्रमद्रुमाः युष्माभिः सर्वैरनुज्ञायताम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

पातुमिति । अन्वयः—युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्थिति, भवतां स्नेहेन या प्रियमण्डनापि पल्लवं न आदत्ते वः आर्ये कुसुमप्रसूतिसमये यस्या उत्सवो भवति, सा इयं शकन्तला पतिगृहं याति । सर्वैरनुज्ञायताम् । व्याख्या—पीता इति लक्षणाया पीतजला इत्यर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा—पीतं पानम् (नपुंसके भावे क्तः), तस्मात्पीताम् इति पीताः पीतजलाः (अचमत्वर्थः) । 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजलेषु असिक्तेषु इत्यर्थः, सप्तसु (भावे सप्तमी) 'या' शकन्तला 'प्रथमं' तद्दिने प्रथमं 'जलं पातुं' न व्यवस्थितिं यतते । प्रतिदिनं यस्याः प्रथमजलपानं ह्यसिञ्चनात् परमेव भवति कदापि न पूर्वम् । 'भवतां' सम्बन्धे 'स्नेहेन' कृपया (हेतौ श्या) 'यः' शकन्तला 'प्रियं मण्डनं' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अपि' अलङ्करणप्रिया अपि ('वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिकः पूर्वनिपातः) 'पल्लवं' नवपत्रं 'न आदत्ते' न गृह्णाति (कर्त्तृभिर्प्राये वाक्यनेपदम्) 'वः' युष्माकम् 'आर्ये' प्रथमे 'कुसुमप्रसूताः' पुष्पप्रसवस्य प्रसूतोद्गमस्य 'समये' काले 'यस्याः' शकन्तलायाः 'उत्सवः' हर्षोत्सवो भवति । 'सा' भवदनुरागिणी 'इयं' शकन्तला पतिगृहं भक्तुं भवनं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठते । 'सर्वैः' युष्माभिः 'अनुज्ञायतां' गमनमनुमन्यताम् । ["अपीतेषु" (रा-, वि-, म-)—"असिक्तेषु" (त-, न्या-) । "आर्ये" (रा-, वि-, म-)—"आदौ" (त-, न्या-) ॥ "प्रसूति" (रा-, वि-, म-)—"प्रवृत्ति" (त- न्या-)] ॥ कौकिलस्य रवं सूचयित्वा लक्षणेन विज्ञाप्य । आकारेहिताभ्यां कौकिलरवश्चक्षमभिर्नोय इत्यर्थः ॥

अनुसन्नेति । अन्वयः—इयं शकन्तला वनवासवन्धुभिः तरुभिः अनुगतगमना यतः एभिः कलं परभृतविरुतम् आत्मनः प्रतिवचनोक्तम् । व्याख्या—इयम् एषा प्रस्थानोन्मुखी शकन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य बन्धुभिः शिष्यजनैः तरुभिः हर्षैः अनुमतम् अनुज्ञातं गमनं पतिगृहयात्रा यस्याः तथाविधा जाता । कथमेवं ज्ञायते इत्याह—यत् यथात् एभिः तरुभिः कलं मधुरं परभृतस्य अन्यपुष्टस्य

कोकिलस्य विरुत' मञ्जुकृजितम् आत्मनः' स्वस्य (जातावेकवचनम्) प्रतिचनम्' प्रतुष्टरम् । अतन् तन् सम्पद्यमानं कृतम्' [इति चिबः] । यद्यनभिमतं स्यात् पृथग्वायसा-
दौना कटुरटितेन प्रतुष्टरं स्यात् । कोकिलकलकृजितेन तु गमनमनुमन्यते ॥ [यतः"
(त- न्या-)—यथा" (रा- वि- म-) ॥ "आत्मनः" (त- न्या-)—ईदृशम्"
(रा- दि- म-)] ॥

NOTES

1. सन्निहिताः—He addresses those that are सन्निहित (near); because they alone can hear him. But his speech is intended for all.

2. (a) अपीतिषु—पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत=watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीतं मधु, पीताः पेयाः &c. Here after the Bhasyakara we say पीत=पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets]. Or on the same authority ; पा + क्त भावे = पीतं पानम् & draught. पीतमन्ति एषाम् इति पीत + अच्मलये = पीताः । Or If we are allowed to take पा here as अकर्त्तव्य [notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क्त कर्त्तरि पीताः those that have drunk water ; but this is not sound. See our notes under विदितः in Kirat I. [b] आदत्ते—आ + दा + लट् ते कर्त्तृभिः प्रादे । "आहो दो—" does not apply; because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. 'अकर्त्तृभिः प्रायाथोऽयमारम्भः'—Vrittikara. Here आत्मसङ्गनाभिप्रायम् आदानम् ॥ वि + अच् + सो + लट्ति = व्यवसति ।

3. Remark—The figure is समासीक्ति [See under बातिरित &c. Act I]. The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.

4. (a) अनुमतगमना—अनु मन + क्त कर्मणि अनुमतम् approved. Note that the क्त here is as usual ; in the अतीतकाल and not वर्तमाने । The rule "नतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यः" is permissive only (विधि) and not restrictive—नियमः । In other words it does not bar what is available अतीति ; but provides for what is not available

अप्राप्तस्य विधिरपि न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वक्त॑माने एव इति नाय॑ नियमः ।
[b] तरुभिः— Since the क्त in अनुसत is not वक्त॑माने, the rule 'क्तस्य च वक्त॑माने' does not apply; and the nominative of अनुसत does not take षष्ठी but अनुक्त॑ कर्त्त॑री ऽतौष्ठा । Compare पूजितो यः सुरासुरैः ;
“तनुमतोऽनुमतः सचिबैर्द्वयो” etc.

(आकाशे)—

रस्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नियमिताकमरीचितापः ।

भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्चपन्थाः ॥ १३ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made-pleasants by tanks that are green with lotus-beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze and one that is safe. (All listen with wonder).

रस्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनीहरितैः सरोभिः रस्यान्तरः, च्छायाद्रुमैर्निय-
मिताकमरीचितापः, अस्याः पन्थाः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात्
व्याख्या—‘कमलिनीभिः’ पद्मिनीभिः, कमलवर्णैः जैतुभिः ‘हरितैः’ श्यामैः ‘सरोभिः’
जलाशयैः करणैः ‘रस्यान्तः’ श्यामत्वसंज्ञात् मनोहराणि ‘अन्तराणि’ अवकाशाः यस्मिन्
तथाविधः, ‘छायाप्रधानैः द्रुमैः’ वृक्षैः [शाकपार्थिवादिः । यद्वा—छायाद्रुमो नमोद्वहः
तैः कटभिः] ‘नियमितः’ निवारितः ‘अकमरीचिः’ रविकरस्य ‘तापी’ यस्मिन् तथाविधः,
‘अस्याः’ शकुन्तलयाः ‘पन्थाः’ मार्गः ‘कुश’ जली केने करेशय’ पद्मम् (“शयवास-
वासिधवकालात्” इति सप्तम्या अलुक्) । तस्य ‘रजोचि’ परागा इव ‘मृदवः’ कोमलाः
‘रेणवो’ घूलयो यस्मिन् ‘शान्तः’ अप्रचण्डश्च ‘अनुकूलः’ सद्गुणायो च पवनो वातो यस्मिन्
तथाविधः, ‘च शिवश्च’ मङ्गलकरश्च, यद्वा—निरुद्विग्नश्च ‘भूयात्’ इति इष्टार्थः सा । अस्याः
वक्त्रं मनोहरं सच्छायश्च । आशंसामहे सुखप्रचारमपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो

नातिचण्डय अस्तु, कल्याणञ्च सर्वोद्गीर्णं भवतु । [“अर्कमरीचि” (त- ग्या-)—
‘अर्कमयूख’ (र-, वि, म-)] ॥ ‘आकर्णयन्ति’ शृण्वन्ति (‘तत्करोति तदाचष्टे’
इति शिच्) । आकाशवाणी इति विद्मयः । किमिदं वत्सलाया मीनकाया वाणी ?

NOTES

1. आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विष्कम्भक, Act. III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual “किं ब्रवीषि” etc.—are here absent. “किं ब्रवीष्य” विलम्बादि विना पावं ब्रवीति यत् । अर्त्तं वानुक्तमपेक्षकत्वं स्वादाकाशभाषितम् ॥

2. (a) भूयात्—आशंसायां लिङ् may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आशंसा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आशंसा । Thus—रम्यान्तरी भूयात्, नियमिततापी भूयात्, सदुरेणु-र्भूयात्, शान्तातुकूलपवनञ्च भूयात्, शिवञ्च भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रम्यान्तरत्वं and नियमिततापत्वं are accomplished facts. As such they cannot be part of आशंसा which is “अप्राप्तस्य इष्टार्थस्य प्राप्तमिच्छा” । Besides if all the five were intended the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुच्चय of two things with a third (कुशेश्वरजीसदुरेणुः) । Prof. Gajendragadkar takes कुशेश्वरजीसदुरेणुत्वं also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumblings. (c.f. अचिद्रक्षाचितनतीव्रतमुमिमाने मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति) ।

गीतमी—जादे, स्थादिजनसिणिद्धाहिं अण्णद्गमणासि
तपोवनदेवदाहिं । प्रणम भगवदौणं [जति, ज्ञातिजनलिग्धाभिः
अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen. Bow to their majesties.

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियंवदे त्वं अज्जलत्तदंसणसमस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तोए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्ठन्ति [हला प्रियंवदे, ननु आर्य्य-पुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्त्तते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage.

जाति इति । 'जातिजन' इव ज्ञातय इव 'स्त्रिधाभिः' सखेहाभिः' 'तपोवनस्य' देवताभिः अनुमतगमना अस्मि' । 'भगवतीः' एताः वतदेवताः 'प्रणम' ।

हृल्लिति । 'आर्य्यपुत्रस्य दर्शनेन उत्सुकाया' व्यथाया 'अपि आश्रमपदं' परित्यजन्त्याः मे चरणौ ननु दुःखेनैव 'पुरतः' अगतः प्रवर्त्तते' गच्छतः । आत्मगतस्य दुःखस्य चरणयोरुपचारः । ["पुरतः" इति अत्रात्पन्नमव्ययं न तु पूर्वशब्दात् अव-सृजादिप्रत्ययनिष्पन्नम् । तथा च दीक्षितः—"पुरत इति समानकालीनमित्यादिवत् अप्रामाणिकमेव"] ।

NOTES

1. (a) जातिजन &c.—जाति with क्तिच् is masculine. जातिजना इव स्त्रिधाः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । (b) तपोवन &c.—कण्व says अनुमतगमना तस्मिन्, and गौतमौ has अनुमतगमना देवताभिः i.e. the male actor refers to the male and the female to the females for sanction.

2. (a) ननु—Indicates अवधारणम् । See Tika. (b) आर्य्यपुत्र &c.—By the rule "प्रसितोत्सुखाभ्यां ङीष्वा च" we may have आर्य्यपुत्र-दर्शनेन or आर्य्यपुत्रदर्शने उत्सुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तपोवनविरहकादरा सखी एव । तुष्ट
उपदिद्विओअस्स तपोवनम्स वि अवतुष्टं पेक्ख दाव [न केवलं
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्] ।

उगालिअदवभकवला मिहं परिच्चत्तणञ्जणा मोरी ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सु विअ लदाओ ॥ १४ ॥

(उद्वलितदर्भकवला मृगौ परित्यक्तनर्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यशूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass; the peacocks have renounced their dance; twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

नैति । 'सखी' त्वं तपोवनविरहस्य 'आश्रमवियोगेन' 'कातरा'—न केवलम् इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' 'आश्रमविरहस्य', 'उपस्थितविरहस्य' इत्यर्थः (सापेक्षत्वादिपि समकत्वात् समासः) 'आश्रमस्यापि अवस्थां दशं तावत् प्रेक्षस्व' । तामेवावस्थां वर्णयति ।

उद्वलितेति । अन्वयः—मृगौ उद्वलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, लताः अपसृतपाण्डुपत्रा अशूणी मुञ्चन्तीव । व्याख्या—'मृगौ' सगवधूः 'उद्वलितः' सुखात् भटः दर्भकवलाः कुशघ्रासी यस्याः तादृशी उद्वलितसुखी आस्ते 'मयूरी' मयूरवधूः 'परित्यक्तं' परिहृतं नर्तनं शून्यं यया तादृशी तिष्ठति । 'लताः' व्रतलः 'अपसृतानि' असकृत्पुच्छानि 'पाण्डुपत्राणि' जीर्णपर्णानि वाभ्यः तथामृतः सत्यः 'अशूणी' नैवेज्यानि 'मुञ्चन्ति इव' लक्ष्यन्ते । ['मृगौ मयूरी' (त-, ग्या-)-'मृगाः मयूराः' (त-, म)] ।

NOTES

1. (a) लया—द्वितीया owing to the word वियोग which is क्तार्थः । द्वितीया in connection with क्तार्थ words is indicated (ज्ञापित) by the rule 'पूर्वसदृशसमोक्तार्थकलङ्कनिपुणमिश्रज्ञश्च' which enjoins द्वितीयातत्—with क्तार्थ words. लय and वियोगः are परस्परसापेक्षः । Yet वियोग is compounded and लय left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समासः । See Tika. यदा—ऊच्यते सदृशव्योगे ऽथा । (b) अवस्थान्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्थाः plight. The rule "स्था गा पा पचो भावे" attaches क्तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ् । Yet अवस्था is allowable because पाणिनि writes 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' with अङ् to स्था in the भाववाच्य ।

2. (a) Compare नृत्तं सद्यः कुसुमानि वृक्षा दर्भाशुपातान् विजहृहरिणः... तस्याः प्रपन्नैः समदुःखभावम् अत्यन्तमासौद्रितं वनेऽपि ॥ Raghu XIV. (b) सद्यो नृत्तं कृता are all in the feminine. This is natural, the speaker being a woman. See preceding pages.

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताद, लतावह्निणि अं वणजोसिणि दाव
आमन्तइससं (तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये) ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper sister Vanajyotsna.

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदय्यामि हम् । इयं तावत्
दक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here it is to the right.

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य)—वणजोसिणि, चूद-
संगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदौगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि
दूरपरिवट्टिणो दे क्खु भविसुं (वनज्योत्स्ना, चूतसंगतापि मां
प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः साहावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरि-
वर्तिनी ते खलु भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to-day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'सृत्वा' प्रियंवदा "लता" शब्दीच्चारणात् सृतिः । लतारूपां 'भगिनी' (शाकपार्थिवादि) 'आमन्वयिष्ये' सम्भाव्य गमिष्यामि ।

अवमीति । 'तस्यां' वनज्योत्स्नायां 'ते सोदर्यायाः' समानोदरे शयितायाः भगिन्या यः 'खेहः' ('समानोदरे शयितः' 'सोदरादृ यः' इति यप्रत्ययः, स्त्रियां टाप्) तम् 'अवमि' ज्ञानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नायां ते खेह इति मे विदितम् । 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्त्तते । (सप्तम्यर्थे एनप्) । ['सोदर्याखेहम्' (वि-)—'सोदर्य'खेहम् (रा-, म-)—'सौहार्दम्' (त-, न्या) ॥

शकुन्तलेति । ['उपेत्य लतामालिङ्ग' (त-न्या-)—'लतामुपेत्य' (रा- वि-, म-)] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'चूतेन सङ्गता अपि' मिलिता अपि (भर्तृसंश्लेषमुखिनः) अन्वयिष्यतिः शङ्किता अपिना) 'इतो गताभिः' लम्बिताभिः 'शाखारूपाभिः' वाहाभिः 'वाहुभिः' मां, प्रत्यालिङ्ग्य' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गन् क र । कारणमाह—'अद्य' अद्यन् अहनि 'प्रभृतिः' (प्रभृति वा) आदिर्दम्भिन् कर्मणि तत् तथा ते दूरे परिवर्त्तते विहरति या तादृशी 'खलु भविष्यामि' । अतः परं दुर्कभदर्शनां मां प्रत्यालिङ्ग ।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण ।

2. सोदर्याखेहम्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb. Here a sister. समान becomes स optionally when य is to be attached and उदर follows. The rule is 'विभाषोदरः' । Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या । तस्याः खेहः । With the reading सोदर्य'खेह derive समानोदरे शयितं सोदर्यम् । सामान्ये नपुंसकम् । तस्यस्मैहः । The Beng. reading सौहार्दम् improves the style.

3. अद्यप्रभृति—प्रभृति is usually [thought not necessarily] an-अन्वय implying limit [अवधि] or beginning (आदि) । In the 1st case, it enjoins पञ्चमी as in कात्तिक्याः प्रभृति । In the 2nd case-७तमी is the विभक्ति, as here.

काशपः—

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थं
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake a husband equal to yourself ; this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (सख्यौ प्रति)—हला एषा दुवेण' वी हृत्थे
णिक्खे बो [हला एषा ह्योयु' वयोहेस्ते निक्षेपः] ।

SAKUNTALA (To her friends)—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अजं जणो कस्स हृत्थे समप्पिदो (अयं कस्य
हस्ते समर्पितः) । (वाष्पं विहरतः) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted ? (Shed tears.)

सङ्कल्पितमिति । अन्वयः—मया तवार्थं प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्प्रति अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—‘मया तवार्थं’ त्वन्नमित्तं ‘प्रथममेव’ दुष्कृतमेव तपोवनागमनात् प्रागेव ‘सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् ‘आत्मनः’ तव ‘सदृशं योग्यं ‘भर्तारं’ पतिं ‘त्व’ सुकृतैः’ निजपुण्याः सत्प्रयासं विनैव ‘गता’ प्राप्ता । ‘इयं’ पुरोवर्त्तिनी ‘नवमालिका’ वनज्योत्स्ना ‘चूतेन’ संश्रितं संश्रयः [भावे क्तः] अस्ति यस्याः तादृशी जाता [संश्रितशब्दान्तुप] । इत्थं ‘सम्प्रति’ अधुना अहम् ‘अस्यां’ नवमालिकायां

‘त्वयि च’ विषये ‘वीता’ विगता ‘चिन्ता’ उत्कण्ठा यस्य तथाविधः संवृत्तः । इ-
कन्ये मे त्वच्च वनज्योत्स्ना च । इ- अपि पावस्थे । तन्निश्चिन्तोऽहम् । [मूलम्
(रा- वि- म-)—‘त्वदर्थे’ स्वगुणं गेतामि । अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः
काले समीपसङ्गकारमिमं करिष्ये ॥’ (त- न्या-) ॥

इति इति । ‘इतः’ अस्यां दिशि ‘वन्यान्’ गन्तव्यं मार्गं ‘प्रतिपद्यस्व’ प्रतिगच्छ ।
हस्तेति । ‘एषा’ वनज्योत्स्ना युवयोर्हस्ते निक्षेपः न्यासः ।

अयमिति । ‘अयजनः’ एष सखोजनः । आवां इ- इत्यर्थः । (वाप्पम्’ अस्तु
‘विहरतः’ मुञ्चतः) ।

NOTES

1. (a) अर्थ—An अवयव similar to कृते in meaning. (b) संश्रित-
वती—Do not derive with कृवतु because the root being सकर्मक
we shall then have चृतम् कर्मणि द्वितीया instead of चृतेन = सहायं
इया । See Tika. (c) वीतचिन्तः—वि विशेषण + इ + क्त कर्तरि = वीता
gone. See Tika. (d) The Beng. reading is evidently vicious.
वनज्योत्स्ना is already married. See चृतसङ्गता above, Also see
Act. I.

2. विहरतः = ह means प्रापय । वि-विषय हरतः वह्तिः प्रापयतः विहरतः ।

3. Remark—The marriage of the mango-tree with a cree-
per reminds us the sloka—“मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च
नन्विमौ”...Raghu.

काशग्रपः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतौभ्यामेव स्थिरो-
कर्त्तव्यां शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA...No weeping, Anasuya, Sakuntala has to be
steadied indeed by you two. [They all go round].

शकुन्तला—ताद, एसा उडअपज्जन्तचारिणौ गव्भमन्थरा
मिअवह्ज जदा अनघप्पसवा होइ तदा मे कंवि पिअग्निवेदइत्तिअं
विसज्जइस्सह [तात, एषा उटजपय्यन्तचारिणी गभमन्थरासृगवधूः
यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं
विसर्जयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news.

कश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

KASYAPA—I shall not forget this.

शकुन्तला (गतिभङ्गं रूपयित्वा)—को णु कस्स एसो णिवसणे मे सज्जइ [को नु खुत्वे ष निवसने मे सज्जते] । (परावर्त्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round).

अनुत्प्रे इति । 'रुदित्वा अलम्' [अलंयोगात् क्वा] । 'ननु' कुत्सने । 'भव-
तीभ्यामिव' नान्येन 'शकुन्तला स्थिरौकृत्या' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिषेधे
नियुक्ता स्वयं रोदिति इति कुत्सितमेतत् ।

तातेति । 'एषा गर्भेण गर्भभारिण 'मन्यरा' मन्दगतिः अतएव 'उटजस्य' पर्ण-
शालायाः 'पर्ण'न्तेषु प्रान्तभूमिषु 'चरति' या तथाविधा, आसन्नप्रसवा इत्यर्थः स्वगवधूः
यदा जनयः' अव्यसनः सुख इत्यर्थः 'प्रसवी' यस्याः तादृशी भवति तदा मे कमपि
प्रियनिवेदयितार' शुभवाक्ताङ्कर' 'विसर्जयिष्यथ । सुखेन प्रसूता इति वार्त्ता मे
प्रेरयितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गतेः' गमनस्य 'भङ्ग' वाधां 'रूपयित्वा' अभिनीय । 'निवसने' वस्त्रे
'सज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम्) । 'परावर्त्तते'
वलितकन्धरा पश्चात् अवलोकयति । ["सज्जते" (रा-, वि-) "सज्जति" (म-)—] ।

NOTES

1. (a) अलं रुदित्वा—Optionally अलं रोदनं by the rule 'अलं
खल्वीः प्रतिषेधयोः प्राचां क्वा'—अलम् and खलु implying prohibition
give क्वा optionally, cp. 'अलमन्यथा सञ्जाव्य' Act. 1 pp. 173. [b] ननु
implies censure. The censure is—You have to comfort her,
but you are weeping !

2. उटज &c.—उटजपर्यन्त + चर + णिनि + कर्त्तरि ताच्छील्ये । It.

cannot travel far because गर्भनन्तरा । (b) अनघ &c.—“अघं व्यसन-
पापयोः” । अघ is here व्यसन calamity. अविदामानमघम् अकिन् अनघः
safe &c. [b] etc.—प्रियं साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + णिच् +
दन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

3. इदम्—कर्मविवचनां द्वितीया । यही is attached when there
शेषविवक्षा ।

4. सज्जते—सज्ज + लट्, ते । The root is उभयपदौ, “यदभिप्रायेषु
सज्जते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

काशप्रपः—वत्से—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यपिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जह्वाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवां मृगस्ते ॥३६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the
fawn of whose mouth pricked by kusa points, the healing oil
of Ingudi was poured by you, and who was reared by you
with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिज्ञादृणिं मं अणुसरसि ।
अचिरत्प्रसूदाय जणणीय विणा विवर्द्धिदो एव । दाणिं वि
मय विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्मदि । निवर्त्तेहि दाव (वत्स,
किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या
विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तात-
श्चिन्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्) । (रुदती प्रस्थिता) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who
is leaving your company ? Without the mother that was
just delivered of you, you were indeed reared. Now too,
forsaken as you are by me father will look after you. Do
then go back [Proceeds weeping].

यस्येति । अन्ययः—यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणम् इङ्गदीनां तैलं
न्यधिच्यत, सः अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः पुत्रकतको मृगः ते पदवीं न जहाति ।
व्याख्या—‘यस्य कुशानां सूचिभिः’ सूचितीक्ष्णैः अयः ‘विद्धे’ विद्यते ‘मुखे त्वया
व्रणानां विरोपणं’ शोषकं, चतशोषणम् ‘इङ्गुदीनां तैलं न्यधिच्यत’ निषिक्तम् सः अयं
श्यामाकानां धान्यविशेषाणां मुष्टिभिः ‘त्वद्दन्तानिः’ परिवर्द्धितकः अनुकम्पया पोषितः
(अनुकम्पायां कः) चतेन मुखेन अतुमसमर्थो वराको मुष्टिशः श्यामाकं मुखे दत्त्वा
वर्द्धितः, ‘कृतकः’ कृत्रिमः ‘पुत्रः’ (मयूरव्यसकादिः) ‘मृगः’ ते पदवीं पत्यानं न
‘जहाति’ न मुञ्चति । यत् त्वं यासि सोऽपि सुनेहात् तवैव याति ।

वत्सेति । ‘सहवास’ संसर्गं ‘परित्यजति’ या तथाविधां ‘नां किमनुसरति’ ।
‘अचिरं प्रसूता’ या ‘जननी’ निजमाता मृगी, तथा ‘विना विवर्द्धित एव’ न च मृतः ।
‘इदानीमपि मया’ कृत्रिमया जनन्या ‘विवर्द्धितं त्वां तातश्चित्तियिष्यति । सद्योजातोऽपि
माता त्यक्तो न मृतः, अधुना वर्द्धितस्य, उपमावा त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का
चतिः ? ‘रुदतौ’ नैवजलं मुञ्चन्ती एव प्रस्थिता’ चलिता ।

NOTES

1. (a) व्रणविरोपणम्—वि + रुह् + णिच् + लुट् करणे = विरोपणम् or
विरोहणम् healing. See Tika. (b) न्यधिच्यत—नि + सिच् + लङ् त कर्मणि ।
In लङ् this becomes नि + असिच् &c.—Thus च intervenes be-
tween इ and स yet we have च by the rule ‘प्राक्सितादङ् व्यवायेऽपि’
which applies to roots सुनोति, सुवति &c.—up to सेव (Pan. 8. III.
70). This includes सिच् । (c) कुशसूचिविद्धे—This explains the
necessity of feeding. With the mouth-sore (विद्धे) it was un-
able to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c.—कृतक is कृत्रिम (कृत
एव) false. Compare कृतककोपम् Act I—Beng. Rec. कृतकः पुत्रः gives
पुत्रकृतकः instead of कृतकपुत्रः (see Tika). Or पुत्रचासी कृतकश्च पुत्रकृतकः
कसंघा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

2. सहवास—&c.—सह is similar सदृश । सहवासः similar life,
i.e. एकतावस्थानम्, संसर्गः । कर्मधा—। तं साधु परित्यजतीति सहवास + परि +
त्यज + धिनुष् साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

3. (a) विवर्धित एव—The force is—There was every likeli-
of your dying, but you grew. (b) चिन्तविध्यति—Your own
mother left you when you were too young to help yourself.
You are now grown up and only your adoptive mother is
leaving you ; besides, there is your grand-father to look after
you. So take heart.*

काश्यापः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोक्य ।

उत्पन्नमणोनयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless. Be steady-
Watch the track. By firmness, have the flow of tears
stopped—tears that have obstructed the operation of your
eyes of which the eyelashes are turned up. Your steps are
indeed getting irregular on this ground where you have not
noticed the high and low places.

कश्यप इति । 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क्तः) 'अलं', मा रोदोः इत्यर्थः ।
'इतः' अधिन् देशे 'पन्थानमालोक्य मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारणमाह—

उत्पन्नमणोनयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं स्थिरतया विरतानु-
बन्धं कुरु । अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमीभवन्ति खलु ।

व्याख्या—'उद्गतानि पक्षाणि, लोमानि ययोः तादृशयोः' 'नयनयोः' सम्बन्धे 'उप-
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्तिः' व्यापारी नेत्रव्यापार इत्यर्थः येन तादृशं 'वाष्पं' नेत्रजलं
'स्थिरतया' धीरतया (हतौ ३या) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुबन्धः' प्रवाहो यस्य तयाविधं
कुरु । धैर्यं सवलम्बा नेत्रजलं निवर्तय । 'अलक्षितः' अदृष्टः 'नतः' निम्नः 'उन्नतः'

उच्यते 'भूमिभागः' यस्मिन् तादृशे 'अस्मिन् भारे' यस्मिन् 'ते पदानि पादपाताः अवि-
षमाणि 'विषमाणि' सम्पद्यमानानि 'भवन्ति खलु' तन्मया निषिध्यते (खलु निषेधे ।
"निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः) । निर्गतमपि जलं पक्ष्मसु स्थितं
सत् दृष्टिं कण्डि । भूमिश्च नतीव्रता । तेन गतिवर्धाह्वयते । तत् स्थिरा भव नैव-
जलं संहर पन्थानमालोक्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ["विरतानुबन्ध" (वि- म-)—
"विहृतानुबन्ध" (रा)—"शियिलानुबन्ध" (त- न्वा-)] ॥

NOTES

1. (a) उत्पक्ष्णः—Up-turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof. Gajendragadkar objects—
"...a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech." I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact—
point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world ; so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankarcharyya speaks of the वपुस् of Gauri, whom he regards as his mother, in this strain—

"मन्दीरशीमितचरणं वलिशीभिमध्यं

हाराभिरामकुचमम्बु रुहायतात्त्याः" ।

Prof. G. takes उत्पक्ष्मन् to imply that the eyes were deliberately kept upon. Hence he says 'the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down...tears do not fall to the ground...eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation.'

When so saying Prof. G. overlooks two obvious difficulties.—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of अनुबन्ध of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अलक्षित &c.—Tears prevent proper watching of the road (e) पदामि विषमीभवन्ति—Hence watch the road (पन्थानमालोकय)। विषम + चि + भू + लट् अन्ति। (d) खलु—अवधारणे or निषेधे। See Tika also.

2. Reading—The reading शिथिलानुबन्धम् as occurs in the Beng. Recn, is supported by भोज in the सरस्वतीकण्ठाभरण।

शाङ्गैरवः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to return, having advised us here.

काशपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामश्रयामः। (सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)।

काशपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम्। (चिन्तयति)।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me? (Meditates.)

भगवन्निति। उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः, आ उदकान्तात् 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अव्ययीभावः) 'सिन्धोः' वत्सली 'जनः' अनुगन्तव्य इति श्रूयते एतज्जि शास्त्रम्। 'तत्' तथात् 'इदं' सरसः तीरं तटं जलप्रान्त इत्यर्थः। अतः परं भगवता न गन्तव्यम्। 'अत्र सन्दिश्य' सन्दिशमुच्चार्य प्रतिगन्तुमर्हसि ['ओदकान्तम्' (श-त्या-)-ओदकान्तात्' (म)—'उदकान्तम्' (रा-वि-)]।

तेमिति। क्षीरप्रदो वृक्षः 'क्षीरवृक्षः' वटमृदः (शकपार्थिवः) तस्य छायां आश्रयामः आश्रित्य सन्दिशाम इत्यर्थः। 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' रङ्गमण्डपं परितो भ्रान्त्वा 'स्थिताः' गमनाद्विरताः।

किमिति । दुष्यन्तस्य युक्तरूपं योग्यम् 'अस्माभिः' सादृश्यैर्जनैः 'किं न खलु सन्देष्टवाम्' । वक्ता अहं काश्यपसंगोवः' श्रोता पुरुकुलधुरन्धरो राजा दुष्यन्तः । तत् किञ्च उक्तं स्यात् । (चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्तं विचारयति) ।

NOTES

1. (a) औदकान्तम्—The अवयवीभाव is optional by the rule "आङ्मर्थ्यादाभिविधौः" । Here the sense is मर्थ्यादा (exclusion). Hence the forms औदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, क्तिं विं) and औदकान्तात् (uncompounded). The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" आङ् is not a प्रत्यय । Also अा meaning मर्थ्यादा or अभिविधि is really आङ् from which ङ् has disappeared (ङित्) । Compare—इषदर्थे क्रियायोगे मर्थ्यादाभिविधौ चयः । एतमात्रं ङितं विद्यादक्यथरणर्थोरङित् ॥"—Bhashya. (b) Monier-Williams reads औदकान्तात् uncompounded. 'औदकान्तं सिन्धो जनोनुगन्तवाः' seems to be an old saying. The Bhashya perhaps refers to it when it says 'आ उदकान्तात् औदकान्तात्' । This to a certain extent favour M. W. But all others have the सकारान्त reading.

2. युक्तरूपम्—अतिसंशयेन युक्तम् इति युक्त + रूपप् प्रशंसायाम् । Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टवाम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पिकृष्व । णलिणीपतान्दरिदं वि सहचरं अदेकस्वन्ती आदुरा चक्कवाइ आरडदि । दुक्करं अहं करेमि । [हला प्रेक्षस्व । नलिनीपतान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्वाकी आरटति । दुष्करमहं करोमि] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakra-vaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves. I am doing what is difficult to do.

अनसूया—सहि, मा एव्वं मन्तेहि [सखि, मा एवं मन्त्रयस्व] ।

एसा वि पिण्ण बिना गमेइ रअणिं विसाददीहअरं ।

गरुअं विरहदुक्खं आसावन्धो सहबिदि ॥ १७ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घं तराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥२७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

इति । नलिनीपर्वः 'कमलदलैः' अन्तरितं वावर्द्धतम् अपि सहचरं चक्र-
वाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति विरीति । 'अह'
दुष्करम् अतिकठोरं करोमि । चक्रवाकी प्रियस्य पवान्तरमपि न सहति अहम् वन-
निययोदीनामपि वावधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्या कुर्यात् । एतत् दुष्करकरणं
'प्रवेष्टु' । [तथा च भासः—दुष्करं खल्वहं करोमि—खप्रनाटकम्] ।

अनसूयेति । सा एवं मनस्यस्य भाषस्य [सा शब्दोऽयं माङ्गशब्दात् भिन्नः । तेन
न लुङ् ; 'मा गच्छ हकीर्माः' इत्यत यथा] ।

एषेति । अन्वयः—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घं तरां रजनीं गमयति ।
आशावन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । व्याख्या—'एषा' चक्रवाकी 'अपि
प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्वियोगजेन 'विषादेन दीर्घं तरां' पूवती दीर्घत्वेन अनु-
मिताम् [वृद्धिस्थां पूर्वावस्थामपेक्ष्य अतिशयः । तेन तरप्] रजनीं गमयति'
यापयति [निशि वियुक्ता चक्रवाकी तिष्ठत इति प्रसिद्धिः] । एषा अपि दुष्करं करोति
न त्वमेव केवलम् । अत्र कारणम्—'आशाख्यो यो बन्धः' बन्धनं स 'गुरु' दुर्वहम्
'अपि विरहस्य दुःखं' पीडनं वियोगव्याथां 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति । [हेतु-
मणिच् । विरही विरहदुःखं सहति—आशावन्धः विरहिणा विरहदुःखं साहयति इति]
यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वहं नागदन्तादिषु वहं भवति आशया वही
विरहमारोऽपि तथा ।

NOTES

1. प्रेक्षस्व—इच्छा is not necessarily to see. It may mean see-
ing or considering, or noting &c. as in समीक्षकारिन्, परीक्षण &c.
The object of प्रेक्षस्व is the whole fact.—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended ; ईक्षण is seeing ; the कर्म is the आरटन of the चक्रवाकी ।

2. (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं गमयति । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसनादेशशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स शी' । (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood. See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that विरहदुःख is a weight. This is उत्प्रेक्षा । गुरु is द्रष्ट meaning दूःख when दूःख is considered by itself, and दूःख if thought of as a weight. Thus रूपक and श्लेष here help the उत्प्रेक्षा । There is अर्थांतरन्यास also.

3. Remark—For paralell passages compare—

'मनीरयेन जीवामि'—Bhasa in Swapna.

'आशाबन्धः कुसुमसदृशः प्रायशी आङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगीरुणञ्जि'—Meghadutam.

'आशातनुर्न च कथमप्यत्यन्तमुच्छेदनीयः प्राण-

वाणं कथमपि करोत्यायताच्याः सः एकः'—Mal. IX,

काश्रपः—शाङ्ग रवः, इति त्वया महचनात् स राजा

शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front.

शाङ्ग रवः—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command.

काश्रपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनस्-

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूवन्धुभिः ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self-restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her towards you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives, More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काश्याप इति । 'त्वया सहचनान्' सहचनमवलम्ब्य [लब्धव्यं लीपे कसं णि पञ्चमी] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य 'अग्रतो निधाय' इति वक्तव्यः 'एवम् अभिधातव्यः ।

अस्मापिति । अन्वयः—संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः उच्चैः कुलञ्च, त्वयि अस्या कथमपि अवान्धवक्तृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्त्या त्वया इयं दारिषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृष्ट्या । अतः परं भाग्यायत्तम् । तत् खलु बहुवन्धुभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'संयमः आत्मदमनमेव धनं' येषां तथाविधान् 'अस्मान्' मदिधान् तापसान् ('अस्मान्' = साम् — इति पक्षे तु 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति ! अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या इति विधेयत्वेन व्याख्याय तत् परिहृत्यम्) आत्मनः स्वस्य 'उच्चैः कुलञ्च' पौरवं वंशञ्च 'त्वयि भवद्विषये 'अस्याः' शकुन्तलयाः 'कथमपि अवान्धवक्तृतां सर्वथा बन्धुजनप्रयासं विनैव घटितां ताम्' अतिशयितां 'स्नेहप्रवृत्तिञ्च' भावानुबन्धञ्च 'साधु' सम्यक् 'विचिन्त्या' अनुध्याय 'त्वया इयं' शकुन्तला 'दारिषु' पत्नीषु [दारशब्दः पुंसि बहुल्ये । अधिकरणे सप्तमी] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः या 'प्रतिपत्तिः' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ता प्रवृत्तौ प्रागल्भ्या वाधे' इति हेमः) तत् पूर्वकम् 'अगौरवभेदेन' इत्यर्थः 'दृष्ट्या' सम्भावा । तथा कृते मम संयमस्य तव वशीभूतेः अस्याः स्नेहप्रवृत्तयश्च च सहृदयं भवति । 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम् अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम् । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किञ्च 'वधा बन्धुभिः' पित्रादिभिः 'न वाच्यं' न शंसनीयम् ।

NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general ; hence plural. If taken to refer to कस्य alone, then the construction must be अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या—considering me as rich in self-restraint, and not संयमधनान् अस्मान् विचिन्त्या—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is असुप् will not take the plural when referring to one object only, if there is a विशेषणपद

in the वाक्य [‘सविशेषणानां प्रतिषेधः’] । Hence for the plural, संयमघन has to be predicated (विधेय) of अस्माद् । सम् + यम + अप् भावे = यमः । स घनं येषाम्, बहु । See Tika. (b) अस्याः—शब्दे षष्ठो । Not कृदयोगे कर्तारि षष्ठो । the कृत् in प्रवृत्ति gives षष्ठो to स्नेह which is then compounded. (c) ताम्—that flow of affection — प्रसिद्धार्थे ! Hence no यच्छब्द is necessary. Comp—‘तं केशपाशं प्रसमीच्या कुरुर्वाल्मीकप्रियत्वं शिथिलं चमयाः’—Kumara. (d) सामान्या &c.—सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मधा—। सा पूर्वा यस्मिन् कर्मणि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे कन् । the सामान्यान्त कप् will not give ऋद्ध in पूर्वा because of the prohibition ‘न कपि’ । (e) भाग्यायत्तम्—आ + यत् + क् कर्मणि = आयत्तम् Retricted. भाग्यं आयत्तम् । सहसुपेति समासः ।

शाङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNAGARVA—The message is recieved.

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters.

शाङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence.

शङ्गरव इति । ‘सन्देशो’ वाचिकः ‘गृहीतः’ मनसि कृतः ।

काश्यप इति । ‘इदानीम्’ अधुना भर्तुः भवनप्रवेशकाले ‘त्वम् अनुशासनीया’ उपदेष्टव्या ‘असि’ । ‘वनम् औकः’ भवनं येषां तथाविधा जनाः ‘लौकिकज्ञा’ लौक-
हत्तान्ताभिज्ञा अतः उपदेशनसमर्थाः ।

शङ्गरव इति । न खलु न नूनं धीमतां ‘कश्चित् अविषयः’ अज्ञेयो ‘नाम’ (नाम इति सम्भाव्य) । प्राज्ञैः ध्यानवज्जिः सर्वमेव ज्ञायते ।

NOTES

- (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life. (b) अनुशासनीया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लौकिके विदितम् or भवम् इति लोक + ठञ् = लौकिकम् wordly. तत् जानन्ति इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञाः इतन् । (d) वयम्—For plural, take the whole of वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञाः as the predicate ; otherwise the Varttika 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' will interfere.

काश्यापः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नोजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगिष्वनुत्सेकिनी

यान्त्वैव गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always await upon thy superiors ; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants ; shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females rich the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एत्तिओ वज्जणस्स उवदेसो । जादे, एदं कखु सव्वं ओधारिहि [एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाति, एतत् खलु सर्वमवधारय] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this.

काश्याप इति । 'सा' सया उपदिष्टा त्वम् इतः अद्यात् स्थानात् 'पतुः कुलं' गृहं भर्तुर्भवनम् ('कुलं जनपदं गृहं' इति विश्वः) 'प्राप्य'—

शुश्रूषस्व इति । अन्वयः—गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नोजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मास्म गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगिषु अनुत्सेकिनी भव । एव युवतयो गृहिणीपदं यान्ति । वामाः कुलस्य आधयः ॥ यथा—

युवतयो वामाः एवं कुलस्य आधयः (सत्यः) गृह्णीषीद' यान्ति । व्याख्या—'गुरुन्' शय्यप्रसूतोन् शय्यपक्ष' परिचर ("शय्यप्रा परिचर्या च" इति विकारशब्दः प्रः । 'शाय्यस्य दृशां सनः' इत्यात्मनेपदं नित्यम्] । 'सपत्नीनां जने समृद्धे' प्रियसख्याः इति' व्यापारं 'कुरु' । सपत्नीषु प्रियसखीषु वसंस्व । 'विप्रकृता' पत्न्या अवमानिता 'अपि रोषणतया क्रोधनतया क्रुद्धभावेन इत्यर्थः 'भर्तुः' पत्युः 'प्रतीप' प्रतिकूलं 'मास्त्र गमः' मा गाः 'परिजन' सेवकेषु 'भूयिष्ठ' बाहुल्येन 'दक्षिणा' उदारा 'भव', 'भीमेष्ट' समृद्धिषु अनुत्सेकिनी' अगर्विता भव । 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'युवतयः' तरुण्यः 'गृह्णीषी- पदं' गृहकृत्वा अधिकारं 'यान्ति' लभन्ते । 'वामाः' प्रतिकूलाः विपरीतचारिणी वध्यः 'कुलस्य' गृहस्य 'आधयः' मनःपौडाखरूपः ['आधिर्मानसपौडाया' प्रत्याशायाश्च बन्धके व्यसने चाप्यधिष्ठाने' इति विश्वः] ॥ यदा—'युवतयो' नवे वयसि वसंमानाः 'वामाः' स्त्रियः ['विद्यादानामपि स्त्रियाम्' इति विश्वः] 'एवम्' अनेन प्रकारेण कुलस्य गृहस्य 'आधयः' अधिष्ठानानि, कुलालम्बभूताः सत्यः ['आधिः... अधिष्ठाने' इति प्रागुक्तो विश्वः] 'गृह्णीष्याः पदम्' अधिकारं 'यान्ति' गृह्णावलम्बनत्वात् अन्यथेन गृह्णीषीष्यन्ते अभिधीयन्ते इति भावः । * ['भीमेष्ट' (भी- तः, न्या-)—'भाग्येष्ट' (रा-, वि)] ।

कथमिति । 'गौतमी [वा इति विकल्पे] 'कथं' 'केन प्रकारेण' मन्यते' अवधारयति । सद्रक्तं युक्तं न वा गौतमी वदतु । स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गौतम्या अभिमतं जिज्ञासते ।

गौतमीति 'वधूजनस्य एतावान्' एतन्मात्रम् 'उपदेशः' परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति तासाम् ? 'अवधारय' हृदये करुण्य ।

NOTES

1. [a] शय्ययस्य—सु + सन् + क्रीट् + स् । The आत्मनेपद is due to the rule 'शाय्यस्य दृशां सनः' which bars the rule 'पूर्ववत् सनः' । Thus though सु is परस्मैपदो, the सन्नन्त root is always आत्मनेपदी । [b] सपत्नीजने—समानः पतिः आसाम् gives समान + पत्र् by the rule 'नित्य' 'सपत्न्यादिषु' । Next we get ङोप् in the feminine because the word has become नकारान्तः । This gives समानपत्नी । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—'समानादिषु

इति वक्तव्यं समानस्य समावार्थं वचनम्—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलनपाम्
इति प्रति + अप् + अप् (समासान्त) by the rule 'ऋकपूर्वधुः पथामानन्ते' This
gives प्रति + अप् । Now by the rule, 'दान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' we get
प्रति + ईप् = प्रतीपम् against. (b) भोगेयु - This is the Bengali reading.
Bhoja has the same ; this ought to be enough to reject भाग्येयु ।
Besides भाग्येयु i.e. अदृष्टेयु is hardly intelligible here. (e) युवतयः—
By the rule 'युनक्तिः' we get युवन् + ति = युवति in the feminine.
this bars the form युनी with ङीप् । the rule 'पुंयोगादास्त्रायाम्'
does not apply, so ङीप् is not available. युवती is a different
word meaning one having a husband, and is not at all re-
lated to युवन् । We are thus left with only one feminine form
of युवन् viz, युवति ।

काश्यापः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends.

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं पिअंवदामिस्माओ सहीओ
णिवत्तिस्मन्ति [तात इत इव किं प्रियंवदामिआः सखरी निव-
त्तिंघान्ते] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and
other friends turn back from here ?

काश्यापः—वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।

त्वया सह गीतमी यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away
in marriage. It is not fit for them to go there, Gautami will
go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्लिष्य)—कहं दाणिं तादस्स अङ्गादो
परिवभट्ठा मल्लभतट्ठोन्मूलिआ चन्दणलदा विअ देशन्तरे जीविअं
धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्स अङ्गात् परिभ्रष्टा मलय-
तट्ठोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिआमि ।

SAKUNTALA—Removed from my fathers's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

वत्से इति । 'मां सखीजनञ्च परिष्वजस्व' आलिङ्ग्य । अस्मान् निवर्त्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियंवदया मित्राः' [इतत्] युक्ताः, प्रियंवदाप्रभृतयः ।

काश्यप इति । 'प्रदेये' प्रदातव्ये, अनुरूपाय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्गात्' क्रीडात् 'परिभ्रष्टा' च्युता अहं मलयस्य' तदाखास्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमेः 'उन्मूलिता' उत्खाता 'चन्दनस्य' 'चन्दनवृक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवीद्वगतश्चन्दनवृक्षक इव इत्यर्थः ["लता ज्यौतिष्मती दुर्वाशाखा-वल्लीप्रियङ्गु" इति हेमः] कथं केन प्रकारेण 'जीवितं जीवनं' 'धारयिष्यामि' ।

NOTES

1. (a) प्रियं वदामित्रा—If मित्र is taken as प्रथमावचन then say प्रियंवदामहिताः honoured by the company of प्रियंवदा । See also ante—शाङ्गेरवमित्राः &c. (d) निवर्त्तयन्ति—निवर्त्तस्यन्ति is an optional form.

2. गन्तुम्—By the maxim 'अव्ययकृतो भावे' we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तव गन्तु गमनम् अनयोः सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say अनयोः गन्तु गमनम् &c.—For, the षष्ठौ in अनयोः is barred by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाथलर्थटनाम्" । This is after the भाष्यकार । According to the सूत्रकार we have 'शकष्टव—' इति अर्थार्थ उपपदे तुमुन् ।

3. (e) The reading मलयतरुः उन्मूलिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree (तरु) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतरु is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous. (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings, On the whole तट seems preferable.

४. देशान्तर—अन्तर means भिन्न, अन्य ; अन्यो देशः देशान्तरम् । मयूर-
वासकादिततपुरुषः । A नित्यसमास of देश and अन्तर । Neuter owing
to the rule 'परबल्लिङ्गं हन्वत्तत्पुरुषयोः' । अधि ७मी ।

काश्यपः—वत्से किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband
of distinguished ancestry ; busy with his affairs that are
momentous through exuberance of wealth ; and having soon
brought forth a holy son as the East does the sun, thou
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation
from me. [Sakuntala falls at her father's feet].

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish.

काश्यप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एवं कातरा' आर्त्ता 'असि' ।

अकारणमेतत् ॥ अभिजनैति । अन्वयः—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये
गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती],
अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

वाखा—हे 'वत्से, त्वम्' प्रशस्तः 'अभिजनः' वृत्तं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलीनस्य
इत्यर्थः ['कुलेष्वभिजनो जन्मसूत्रमपि' इत्यमरः] 'भर्तुः' पत्न्याः 'श्लाघ्ये' संशब्दनाहे
'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तुस्नेहगामिनी तदगतद्वयया सती, 'तस्य' भर्तुः
'विभवेन' सम्बद्धा 'गुरुभिः' महदभिः 'कृत्यैः' कार्यैः 'करणैः' 'प्रतिक्षणम्' निरन्तरम्
'आकुला' वाया गुद्यां कार्यचिन्तया वासक्तद्वयया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'
पूता पूर्वा दिक् 'अर्के' पूज्यं सूर्यम् 'इव पावनं' पुण्यं 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च पुत्रस्नेहेन

आकृष्टदया च सती 'सम विरहजा' विद्योगजनिता 'शुच' शोकम् ["मनुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः] 'न गणयिष्यसि' न चिन्तयिष्यसि । अनुभूतामपि शुचं व्यासक्ततया न गुर्वी' सम्भावयिष्यसि ।

काश्यपः इति । 'ते' तव सम्बन्धे 'यत् इच्छामि यत् अकथितमधुना मे मनसि वत् ते' 'तत् अस्तु' फलतु । इति वस्तुनिगूढनम् । शापकारणं प्रत्याख्यानं दिवेन चक्षुषो पश्यन् मेनकानुकम्पामीहमान आह—“यदिच्छामि ते तदस्त्वं”, मयि दूरे मेनका त्वां रचतु, इति भावः ।

NOTES

1. (a) अभिजनवतः—अभिजन्यते अस्मिन् इति अभि + जन + वत्, अधिकरणे संज्ञायाम् = अभिजनः race. No हृदि because of the prohibition “जनि-वध्योय” । अभिजन + मतुप् (वतुप्) प्रशंसयाम् । (b) Kanya here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—The love of the husband ; (2) The numerous engagements. (3) affection for child. She will certainly feel the absence of her father when at ease. But this will leave her no time to think of it.

2. यदिच्छामि—Here he is anticipating future events. See Tika. Prof. Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage. I think the pronouncement “दृश्यन्तेनाहितं तेजो” &c. coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details.

Prof. G. also asks “why did he [Kanva] not remove the root cause of all by sending the ring to the king ?” I answer, it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof. G. concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Raghu's belly and ended the misery of his daughter there and then.

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas]; an atonement that purges herself of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—हला दुवे वि मं समं एव
परिस्सज [हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेयाम्] ।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously.

सख्यो (तथा कृत्वा)—सहि, जइ णाम सो राअ पच्च-
मिस्साणमन्यरो भवे तदा इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं
दंसेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्,
ततः तस्मै इदम् आत्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय] ।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिदम्हि [अनेन
सन्देहेन वामाकम्पितास्मि] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

हलेति । 'सख्यौ उपेत्य' तयोः समीपं गत्वा उभयोस्तुल्यादरा इति हेतुः 'आह' 'समं' युगपत् एव 'परिष्वजेयाम्' आलिङ्गयाम् ।

सखीति । 'यदि नाम' यदि सन्भाव्यमेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' संसृता, जडपूर्वकं मया इति ज्ञाने 'मन्यरः' शिष्यः, अलसः, विमुख इति यावत् 'भवेत्' 'ततः तस्मै इदम् आत्मनः' अस्मैव राज्ञः 'नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' मुद्रितम् अङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तलेति । 'अनेन सन्देहेन' शकुन्तला सखीपणशब्दा 'आकम्पिता' भीता 'अस्मि',—इति भाविन्याः विपत्तिशब्दाया । ["सन्देहेन" (रा., म.)—"सन्देहेन" (त., वि., आ.)] ॥

NOTES

1. तस्य—“कर्मणा यममिप्रैति—” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

2. सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context. सम् + दिश + चञ्, कर्मणि = सन्देहः instruction. सन्देह is शङ्का suspicion; “यदि भवेत्” in the speech above is शङ्का । Beside the speech following also refers to शङ्का (स्नेहः पापशङ्को) । I therefore prefer सन्देहेन ।

सख्यो—मा भाभीहि । सिनेहो पावशङ्को [मा विभीहि । स्नेहः पापशङ्को] ।

FRIENDS—Be not alarmed. Affection suspects evil.

शार्ङ्ग रवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवतौ ।

SARNAGARVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten.

शकुन्तला (आश्रमाभिरुखी स्थित्वा)—ताद कदा ण भूयो तवोवणं पेक्खिससं [तात कदा तु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपितकुटुम्बभरण साङ्ग

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२॥

KASYAPA—Listen. Having long continued as co wife of the vast four-sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti).

सख्यावन्ति । ‘मा विभीहि’ नामैवीः [अङ्कितं यो मा-शब्दः तदर्थो न लुङ्] ‘स्नेहः पापम्’ अनिटम् ‘शङ्कते’ स्नेहात् अनिट् शङ्कावहे न हि वस्तुतस्तस्य मूलमस्ति ।

शाङ्करवेति । 'सविता' सूर्यः; 'अन्यत् युगं' भागयुगलं प्रहरमित्यर्थः ["युगं कृतादौ युगलं" इति विश्वः] 'आरुद्रः' प्रातः । दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रतिष्ठः इत्यर्थः । 'अवभवती' मात्या शकुन्तला 'लरताम्' सलरा भवतु । ['युगान्तरमारुद्रः' (रा-, वि-, म-)—'दूरमधिदृढः' (त-, न्या)] ॥

शकुन्तलेति । 'आश्रमस्य अभिसुखी' सती 'स्थिता' गमनात् निवृत्त्य ।

सूत्रेति । अन्वयः—चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दीप्यन्ति निवेश्य तदपि तकुटुम्बमरेण भर्ता साहं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि । व्याख्या—'चिराय' चिरम् [अन्वयमेतच्चिरार्थकम्] 'चत्वारोऽन्ताः' प्रान्तभागा यस्याः तथाविधायाः समयाया इत्यर्थः; 'मह्याः' विपुलाया धरित्र्याः 'सपत्नी भूत्वा', अविवशमानः 'प्रतिरथो' विपक्षो यस्य तथाविधं 'तनयं दीप्यन्ति' दुष्यन्ताङ्गलम् [अजातलात् नामविना सामान्येन दीप्यन्तिशब्देन व्यपदेशः*] निवेश्य राज्यं स्थापयित्वा, 'तस्मिन् दीप्यन्तौ' 'अपितः' निश्चितः 'कुटुम्बानां' वान्धवानां 'भरः' भारः पोषणकम् देन तर्थाध्विन 'भर्ता साहं' पत्या सह 'शान्ते' 'शमप्रधाने' विषयचिन्तारहिते 'अस्मिन् आश्रमे पुनः' मूयोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लपस्यसि ['पदं स्थाने विभक्तान्ते'] हेमः] । परिणते वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भर्ता सह इहैव आरण्यकव्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः । [सूत्रम् (रा-, वि-, म-)—'मूत्वा चिराय सदितन्तमहौसपत्नी दीप्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय । ततसन्निवेशितमरेण सहैव भर्ता शान्तां करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥' (त-, न्या)]

NOTES

1. विभौहि—भी + लोट् हि । 'मा कुङ्कु' does not apply here. The मा here is different from माङ् and gives लोट् as in 'मा कुङ्कु धनजनयौवनगर्वम्' (see ante also).

2. युगान्तर - &c*—युग is two. It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग । Then from sun-rise to about 9 A.M. is the 1st युग ; the second extends from about 9 A.M. to 12 noon ; and so on. अन्यत् युगं युगान्तरत् another युग i.e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. (a) चतुरन्त &c.—सही the vast one is the सपत्नी ; she again not in part, but taken in her entirety. (b) दीर्घान्तिम्—दूष्यन्तस्य अपत्यं पुमान् इति दूष्यन्त + इञ् = दीर्घान्तिः by the rule 'अतः इञ्'. तम् । (c) अप्रति &c.—प्रतिकरुहः or प्रतिगती रथः अस्य इति प्रतिरथः an antagonist. अविद्यमानः प्रतिरथो यस्य, तम् । (d) निवेशः—नि + विञ् + णिच् + ल्यप्, having settled. राज्याभिषेचन is settling ; in this sense निविश occurs in "स निवेशा कुशावल्यां रिपुनागाङ्गं कथम्"—Raghu XV. 97. Again विवाह is also settling. निविश, has this sense in 'निवेशो मनासो यद्यहं कन्या-सुपलप्य'—Mahabb. also 'भवान् निवेशाः प्रथमं ततोऽयं भीमः'—Ibid. (e) तदपतं &c.—Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come. If निवेशा means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son. For unless he is the king he cannot support the kinsmen. But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention. It seems better therefore to take निवेशा = राज्ञो अभिषेचन ।

गौतमी—जादे, परिहृयति गमनवेला । निवर्त्ते हि पितरं ।
अहवा चिरण वि पुणो पुणो एसा एव् मन्तइस्सदि । निवर्त्तेदु
भवं [जाति, परिहृयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा
चिरिणापि पुनः पुनः एसा एव् मन्तयिष्यति । निवर्त्ततां भवान्] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent. Send back your father Or, even for long she will talk thus again and again. Let your reverence return.

काश्यापः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed.

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य)—तवच्चरणकिसं ताद-
सरीरं । ता मा अदिमेत्तं मम क्रिदे उक्कण्हेदु [तपश्चरणकथं
तातशरीरम् । तन्मा अतिमात्रं मम कृते उक्कण्हेदु] ।

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame is emaciated by practice of penance. So do not pine for me excessively.

गीतमिति । 'गमनस्य विला' समयः 'परिहीयते' 'वीयते प्रातरिव गमनस्य युक्त-
लात् । 'पितरं निवर्त्तय' आद्यम् प्रति प्रेषय—इत्यादि, काशादं संबोध्य आह—'अथवा
पश्चान्तरे 'एषा' शकुन्तला चिरं'णापि' कालेन न विरता भाविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव
'पुनः पुनर्मेन्नविष्यते' । तत् भवान् निवर्त्तताम्' आत्मना एव प्रतिगच्छतु ।

काशाय इति । 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् उपरुध्यते विघ्नतं भवति । तत्
प्रतियामि । [उपपूर्वात् कचेः कर्मणि लट्] ।

शकुन्तलेति । 'तातस्य' शरीरं तप्यरणेन क्लेश' जातम् । 'तत् मम क्लेशं' मर्त्ये
[क्लेशे इत्यव्ययम्] 'अति मादम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्व' मा उत्सुकी भव ['उत्कण्ठस्व'
(म-)]—'उत्कण्ठितम् (रा-, वि-] ॥

NOTES

1. परिहीयते—परि + ह्वा + लट् न कर्मकर्त्तरि । The cool morning:
is passing.

2. उत्कण्ठस्व—The reading उत्कण्ठितम् seems bad in grammar..
Here also मा is diff. from माङ् ।

काशायः (सनिःश्वासम्)—

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरूढं नीवारवलिं विलोकयतः ॥२२॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला
महयायिनश्च) ।

KASYAPA—(With a sigh)—My child how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nivara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage ? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants).

सखी (शकुन्तलां विलोक्य)—हृद्वी, हृद्वी अन्तरिदा

सउन्दला वनराईए । [हा धिक, हा धिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala).—Alas ! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests.

काश्याप इति । 'निःशसीन' दूःखनिःशसीन 'मह' आह । शर्ममिति । अन्वयः—हे वत्से त्वयारचितपूर्वम् उटजहारि विहृदं नौभारवलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शमनीयः । व्याख्या—हे 'वत्से त्वया पूर्वम्' इतः प्राक् 'रचित' विहितम् ["भूतपूर्वं चरट्" इति निहृशान् पूर्वशब्दस्य परानपातः] उटजस्य पर्यशालायाः 'हारि' प्रवेशे एव 'विहृदम्' अङ्कुरितम् [अतः सदैव दर्शनपथे स्थिता आरकम्] 'नौभारमय' बलि' पूजोपहारं 'विलोकयतः' वशाती 'मम शोकः' तापः 'कथं नु' कथमपि न [इति काकुः] 'शर्म' शान्तिम् एष्यति' शमिष्यति [शमनाशेष इधातोः कट्] । इत्यद्भिन् या मम बलिकर्मणि साहाय्ये स्थितासीत् मा गता, इत्यनिशं आरितः कथं शोक' शमयेयम् । ["हारि विहृदम्" (वि-)"हारविहृदम्" (रा-, त-, न्या, म-)] ।

मच्छेति । 'ते पन्थानः' दिने दिने सन्तव्याः अध्वानः [प्रतिदिनं भिन्नः इति बहुवचनम् । चदिवचिने भिन्नत्वे तु एकवचनमेव । "शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्य पन्थाः" इति यथा] ॥ ('शकुन्तला निष्क्रान्ता सङ्गयायिनस्य' अनुचराय निष्क्रान्ताः इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः) ॥

सख्याविति । 'हा धिक्' इति आत्मसमी भाग्यं निन्दतः । 'वनराज्या' कानन-येत्या 'अन्तरिता' व्यवहृता अदर्शनीया जाता । ["अन्तरिता" (त-, न्या-)— "अन्तरिता" (रा-, वि- म-)] ।

NOTES

1. उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut. Whenever I enter, they remind me of you. So how can I cease to be sorry ?* Thus हार requires emphasis. It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविहृदम् । It

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because 'उत्तरपदार्थे प्रधानस्तत्पुरुषः'—a तत्पुरुष has its last member prominent.

2. गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*

3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्हि screen. अन्तरं सञ्चातमेत्या इति अन्तर + इतच् screened.

काश्यापः (सनिःश्वासम्)—अनसूये गतवती वां सहधर्म-
चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्थिताः) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow-worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go).

उभे—ताद, सउन्दत्ताविरहितं सुखं विअ तपोवनं प्रविशामो
[तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage.

काश्याप इति । 'सह' एकव धर्मं चरति या सा गतवती । 'शोकं' निगृह्य निश्चय 'मामनुगच्छ' चिरमैव वयसत स्थिताः । तदेवाह आश्रमं यामः । 'प्रस्थिताः' प्रस्थानुमारब्धाः [आदिकर्मणि क्तः] । ['अनुगच्छ माम्' (वि)—“मामनुगच्छतम्” (त- , न्या)—“अनुगच्छतं मां प्रस्थितम्” (रा- म-)] ॥

उभे इति । 'शकुन्तलाया विरहितं' वियुक्तं 'तपोवनं' शून्यमिव जनहीनमिव 'प्रविशामः' ['तपोवनम्' (त- वि- , न्या-)—'तपोवनं कथम्' (रा- म-)] ॥

NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.* (b) सहधर्मं &c.—धर्मं चरति इति धर्म + चर + णिनि ताच्छीक्यै = धर्मं चारिणी । सह धर्मं चारिणी । सहपुर्णतः समानः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores प्रिदग्दा ।* Compare अनसूये, अर्षं रुदित्वा-
Ante. Also see Introduction.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

काशपः—छेदयत्तिरेवंदयिनो । (सविमर्शं परिक्रमा)
हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विमृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।

कुतः—

अयं हि कन्या परकोथ एव तामय सम्प्रेष्य परिपहतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामंप्रत्यपि तन्याम इवान्तरात्मा ॥२३॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus. (Going round thoughtfully) Heigh Ho! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode. (You ask) why? Because a daughter is indeed another's property. To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit. (Exeunt all).

काशप इति । 'छेदयत्तिरेवंदयिनो' या तथाविधा [छ्यन्ताङ्-
शेषिणः] । 'विमर्श' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह । 'हन्त हर्षे' 'भोः' इत्या-
भिमुखि । 'शकुन्तलां पतिकुलं' पतिकुलं 'विमृज्य' संश्लेष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावो
'लब्धम्' । 'हन्त' कालं नाहं प्रकृति स्थितः अमुना तु प्रकृतिमापन्नः ।

अर्थे इति । अन्वयः—हि कन्या परकोथ एव अर्थः । अयं मम अन्तरात्मा अय-
त्तां परिपहतुः सम्प्रेष्य प्रत्यपि तन्याम इव प्रकामं विशदी जातः । बाह्या—'हि' यतः
'कन्या' दुहिता 'परकोथ एव' परस्य अन्यस्य एव ['कुगृजनस्य परस्य च' इति हे
कुम्] 'अर्थः' धनम् । कन्या हि परस्य अन्यस्य निक्षेपः [तथा च भवभूतिः—
'कन्यायाः परार्थता मतेव'] । 'अयम् एव' 'मम अन्तरात्मा' आन्तरं स्वरूपम् अ-
त्तां व्यापकतां कन्यां परिपहतुः परिपेतुः सम्बन्धे 'कम्प्रेष्य' विमृज्य 'प्रत्यपि तः'
निर्गमितः 'न्यामः' निक्षेपो येन तथाविधः 'इव प्रकामम्' अत्यन्तं विशदः प्रसन्नो
'जातः' । परधनरक्षणचिन्तया इव हृत्तमप्रमत्तं चेतः अद्य प्रसन्नं जातम् । [सुलभ
(रा., वि., म.)—'जाताऽस्मि यथा विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवायित्वा'
(त., न्या.)]

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'निष्क्रान्ताः' ।

NOTES

1. (a) स्नेहः &c.—स्नेहस्य प्रवृत्तिः your affection for Sakuntala.
 (b) एवंदृग्निनी—एवम् + दृग् + णिच् + णिनि कर्त्तरि exhibits in this light.
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left Yet you see it vacant.
 Your affection for the departed makes it so to you.

2 दृग्—Expresses हेतु । My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च) । विदूषकः
 (कर्णं दत्त्वा)—भो वधूस्म, सङ्गीतशालान्तरे अवहारां देहि,
 कलविशुद्धाय गौदीयं सरसंजोषो सुणोअदि । जाणे तत्तहोदी
 हंसवदीआ वण्णपरिअअं करेदि त्ति [भो वयस्य, सङ्गीतशाला-
 न्तरे अवधानं देहि, कलविशुद्धाया गोतेः स्वरसंयोगः श्रूयते ।
 जानि तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति] ।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDU-
 SHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to
 the interior of the music-hall. I think that Her Highness
 Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कण' दत्त्वा शब्दलभनीय । 'सङ्गीतशालायाः' तीर्थतिक-
भवनस्य 'अन्तर' मध्ये 'अवधानं दीर्घ' मनः प्रेरय । 'कला' च 'विशुद्धा' अनवद्या
च या 'गीतिः' तस्या स्वरणे कण्ठध्वनिना 'संयोगः' मधुरा विशुद्धा च गीतिः कण्ठे न
मौल्यमाना 'श्रूयते' [श्रूयतेः कर्मणि लट्] । 'जान' मन्मत्तमवती 'संपादिका'
तदाख्या राज्ञी 'वर्णस्य' गानक्रियायाः 'परिचयम्' अभ्यासं 'करोति' ।

राज्येति । 'यावत्' यत्कालम् अहम् आकर्णयामि गीतिं श्रूयामि तावत् 'तूष्णीं'
'भव' मौनमवलम्ब्यस्व ।

NOTES

1. Summary.—अद्यैकदा काव्यचिन्तया शान्तीं दूष्यन्त एकान्ते विदूषकेण
सह स्थितः सङ्गीतशालायां उद्यरन्तीं कामापकलगीतिकामश्रूयते । स च गायिकार्यं
विदूषकं प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह कलपरिक्रमाः प्राप्ताः ; तैरावेदिततत्त्वादिप
राजा शायीपङ्क्तचेताः शकुन्तलाहत्तानं नाकारत् । सा तु अभिज्ञानं नञ्जलीयकेन
आरयामि इति यावत् इत्तं परामृशति तावत् युन्या इष्टा अङ्गलिः । ततः सा तं
बोधयितुं रहस्यं किञ्चित् तथोक्तमवर्णयत् । तदप्यसौ शपमहिम्ना अपूर्वमिव मने ।
एवं हस्तैर्बन्धतां परित्यज्य आश्रमवासिनी निवृत्ताः सांप्र कदती आप्रसवं परिचयाय
पुरीक्षिताय समर्पिता राज्ञा । राजभवनात् सहपुरोधमा निर्गतान्ता तां कापि ज्योति-
मयो स्त्रीमूर्तिः उत्तुचिष्य विहायसा जगाम ।

2. वर्णपरिचयम्—वर्ण is गीतक्रम melody. "वर्णः स्वरव्रत" इति प्रस्तव्य
"सिद्धे योतक्रमे चित्रे" इत्यादि हैमः ।

3. (a) यावत्—अवधौ । See Tika. Or अवधारणे । 'आकर्णयाम्येव'
इत्यर्थः । (b) आकर्णयामि—आ सम्यक् कर्णेन शृङ्गामि इति अ+कर्ण+णिच्
लट् सिप् = अ+कर्ण (नाम धातु) लट् सिप् = अकर्णयामि । This is by
the Varttika 'प्रातिपादिकात् धात्वर्थे बहुलम् इष्टव्य' as in अश्वेन गमयति
अश्वयति ।

आकाशि (गौयते)—

अहिणवमहुल्लुबो तुमं तह परिचुम्बअ चुअमञ्जरि ।

कमलवसद्धमेत्तणिव्व दो महुअर विसुमरिदोसि णं कइं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं परिचुम्ब्य चुतमञ्जरौम् ।

कमलवमतिमात्रनिवृत्तो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey,
O Bee, having kissed the mango blossom like that, how have
you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside
the lotus.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं दाब गोदोए अवगतो अकुस्वरथो [किं तावत्
गीत्या अवगतः अचरायः] ।

VIDUSAKA—Has the meaning of the words of the song
been really grasped by you ?

अभवेति । अन्वयः—हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त्वं चुतमञ्जरौ तथा परिचुम्ब्य
कमलवमतिमात्रनिवृत्तः सन् कथमेनां विस्मृतोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर [भी
राजन् इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवमधु' लुप्तमधु अनास्त्रादितरमस्य इत्यर्थः 'मधुनः' पुष्परससा
[प्रणयरससा इति व्यङ्ग्यम्*] 'लोलुपः' अभिलाषो 'त्वं चुतसा' सहकारसा 'मञ्जरी' नव-
जातम् अनास्त्रादितरम सुकुलम् [नवश्रीवनां साम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'तथा' तेन प्रकारेण
भावप्रकर्षपूर्वकमित्यर्थः 'परिचुम्ब्य' उपसृज्या 'कमले' प्रफुल्ल पक्षे [रातप्रांथश्रीवनायां
देवायां वसुमत्याम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'वस तमात्रेण' वासमात्रेण [दीवीसाहचर्यमात्रेण
इति व्यङ्ग्यम्*] मधुरवासकादि । 'नानेन समामः । अद्यन्तु समसृजते एव' इति
भीतीकरीत्या समामः] 'निवृत्तः सुखितः सन् 'कथं' किमर्थम् 'एनां चुतमञ्जरौम्'
[साम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'विस्मृतोऽसि' न स्मरामि [गीत्यवस्था गत्यर्थत्वात् कर्त्तारिक्तः] ।

राजेति । 'रागस्य' गीतेः 'परिवाहः' निगमनम् अस्ति यस्या तादृशी, 'राग'
गीतिं 'परिवाहयति' समन्तात् निःसारयति वा तादृशी वा 'गीतिः' । अत्र गायिकाया
भावः स्वस्वमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'अचराणाम् अर्थः' गूढोऽभिसन्धिः 'अवगतः' ज्ञातः 'किम्' ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) अभिनव &c.—गर्हितं लुब्धं त लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy. अभिनवः मधु fresh honey. कर्मधा—तस्य लोलुपः। (b) तथा—तेन प्रकारेण, i.e., with such ardour. (c) कमल &c.—कमल is a full-blown lotus. It suggests dearth of honey.* कमलं वसतिः कमल-वसतिः sojourn in a lotus. सहसुपेति समासः ! सा एव कमलवसतिमात्म, mere sojourn &c.—नित्यसमासः—मधुरव्यसकादिः। तेन निर्हृतः। इतत्—According to Bhoja, words of the तिष्ठद्गु and मधुरवा सक class my lead in a compound. “भोजस्तु न चानेन समास इति वचनात् अयमन्वेन सह समासत एव इत्याह मधुरवासकप्रिय इति”—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi. (d) विस सतः—वि + क्त् + क्त कर्त्तरि वत्माने। is मनसा यमनम्। Hence, गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः।

राजा (स्मितं कृत्वा)—सक्तकृतप्रणयोयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। सखे माधवा, महचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मौति।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once. Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati. Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यत्भवान् आघ्रापयति] (उत्थाय) भो वयस्स गहीदस्स तह परकोएहिं इत्थेहिं सिह-ण्डए ताडोअमाणस्स अस्सुराए वोदराअस्स विअ णत्थ दाणिं मे मोक्खो (भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परकोयैर्हस्तैः शिरःण्डके ताद्यमानस्य, अप्सरसा दीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising) For me, O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof. Gajragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।

KING—Go tell her after the fashion of a jolly person.

राजेति । 'अयं जनः' एषा गायिका 'सङ्गतं एकवारं कृतः' मया दर्शितः 'प्रणयी' यस्मिन् तद्याविधः । 'तत्' तस्मात् प्रथमप्रणयात् परं विस्मृतत्वात् 'देवी' वसुमतीम् 'अन्तरेण' वसुमतीमभिलष्य 'अस्याः' हंसपादिकायाः [कन्दयोगा कर्त्तरि षष्ठी] 'महतं' कठोरम् 'उपालम्भनं' तिरस्कारं 'शतोश्च' । 'निपुणम्' अतिवैदग्ध्यं न उपालब्धोऽस्मि इति मञ्चनान्त् मञ्चनमवलम्ब्य [ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी] 'उच्यतां हंसपादिका' ।*

विदूषक इति । 'तथा हंसपादिकया' परकीर्तः सखीप्रभृतोनां 'हस्तैः' शिखण्डिके 'बुद्धार्थं गृहीतमा' धृतमा ततः 'तावमानमा मे ददानीम् अप्सरसा' [भावप्रयोगान् एकल्लोपि] गृहीतमा 'वीतरागसा' अनासङ्गसा प्रशान्तसा इत्यर्थः 'इव मौक्तो' मुक्तिः हस्तात् संसारान् निवृत्तिः 'नास्ति' । यथा अप्सरसा गृहीतो योगो विपद्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः ।*

राजेति । 'नागरिकसा' नगरवासिनी जनसा 'दृष्ट्या' व्यवहारेण, विदग्धाचारेण सरमवाङ्मययोगेण इत्यर्थः 'एनां संज्ञापये' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कुर्यात् ।†

NOTES

1. (a) कृतम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question brought the smile. (b) सङ्गतं &c.—सङ्गत is an अवयव meaning एकवारम् once. प्रणय is याचजा, i.e. love. (c) 'देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिषेक्ता queen—'देवी कृताभिषेकायाम् इतरासु च भट्टिनी ।'—Darpana. 'अन्तरान्तरेण मुक्ति' इति तृतीया । (d) अन्तरेण—An अवयव meaning 'with reference to' as in 'भवन्मन्तरेण कीदृशीऽस्या दृष्टिरागः'—Act II.

2. (a) गृहीतसा—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग). The गृह्य is by attendants. By उपचार this is attributed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to herself. Hence there is no णिच्. Compare 'पञ्चभिर्हस्तेः कर्षन्ति याम' यामयोः' when कर्षण though done by others is attributed to the यामयो and there is no णिच्. (d) शिखण्डके—The construction is शिखण्डके गृहीतस्य not शिखण्डके तावन्मानस्य. (e) अप्सरसा—अप्सरसा is usually feminine plural; but singular is also used आपः भुमनसो वर्षा अप्सरसश्चिकता समाः। एते स्त्रियो बद्धे सारकत्वेऽपुनरवयम्.' एका अप्सरा एका चिकता—are seen in the Bhashya. (d) वीतरागस्य—वीतः विगतः रागः विषयवासना यस्या तस्य (e) मोचः—मोच + णिच् स्तार्थे (चुरादि) + अच् or घञ् भावे—मोचः release also emancipation (in the case of वीतरागः) ।

३. नागरिक &c.—नगरे नियुक्तः or भव इति नगर + ठक् or ठज् = नागरिकः a citizen. Here the word implies 'cleverness' प्रावीण्यम्; The proper affix is then वृज् by the rule 'नगरात् कुतस्यप्रावीण्ययोः'. That would give नागरक. But all editions read नागरिक. Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिकवृत्तिः as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus 'नागरिकवृत्तिरिति विपत्ताकस्य मध्यमतज्जनोभ्यां बद्धाभ्यामथो-मुखं कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः'. This may save the grammar but it sacrifices the sense.

विदूषकः—का गई (का गतिः) ।

VIDUSHAKA—No help.

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य इष्टजन-विरहाद्वृत्तेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निश्चय्य शब्दान्

पर्युत्तुष्टो भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्च तेसां समरति नूनमवोधपूर्व

भावस्त्रिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति) ।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana). (Continues agitated).

राजति । किं प्रश्नं । 'तु' वितर्कं 'खलु' अवधारणे । वितर्कं गमः प्रश्नः । उत्कण्ठं प्रियजननेन अवधारणम् । 'गीतम् अर्थ' वस्तु 'गीतस्य गानस्य अर्थ' वस्तु वा आकाशं 'इष्टजननेन' प्रियजननेन 'विरहात्' वियोगात् 'ऋतेऽपि' विनैव 'किं' न खलु बलवत् 'अत्यर्थम्' 'उत्कण्ठितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि । उत्कण्ठं प्रियजननेन । तत्कारणं प्रति वितर्कं गमः प्रश्नः । शापेन विस्मृतशकुन्तलाह्वयान् आह 'इष्टजनविरहादृतेऽपि' इति । एतद्विषयमाशङ्क्योक्तं 'अवीधपूर्वम्' शकुन्तलास्मरणम् ।

रम्यासीति । अन्यथः—जन्तुः सुखितोऽपि रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निश्चयं च पश्येत्सुको भवति इति यत् तत्तन्म भावस्फुराणि जननान्तरसौहृदाणि अवीधपूर्वं चेतसा स्मरति । व्याख्या—'जन्तुः' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सुखं तमुत्तीर्ष्य सुखमनुभवन्नापि [तारकादित्यादितत् प्रत्ययः] रम्याणि मनोहराणि वस्तुनि [विविध-भाववयोगो विशेषप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' हृदयान् 'शब्दान्' निश्चयं च 'पश्येत्सुकः' उन्मत्ता भवति इति यत् तत्तन्म 'असंशयं' 'भावेन' 'संस्कारेण', वासनया इत्यर्थः 'स्फुराणि' अपरहास्याणि [यथा—'भावे' हृदयं 'स्फुराणि' वस्तुसूत्राणि] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्मनः सुखदयस्य भावाः 'सौहृदान्', प्रियाणि [अणि हृदभावः ; आदिहृदः] ॥ अनाद्यं हृदभावं तु उभयदृष्ट्या सौहृदाणि ॥ आद्ये 'अणि परतो हृदभावः', 'इतीयं' 'सुखे हृदभावं' अर्थः इति ध्वनिः । सुखतुल्यसुखदयशब्दो नावपि युवादिषु पठ्यते ; ततः भावे अर्थः] 'अवीधपूर्वम्' अज्ञातपूर्वं यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अजानम् स्मरति । अतिसायं भवति अतीविषयस्य तु वीधो न जायते । मन्ये पूर्वजन्मन मया गीतानुयायि किञ्चिदनुभूतं नाधुना तत्सुखं पश्यत्यर्थः । सन्ति विषयमनुभूतं स्मृतकाष्ठतः ॥ वस्तुतस्तु शकुन्तलाश्रया प्रीतिर्जननं स्मृता, शापान्न च शकुन्तलाः ।

[“पशुगतसुको भवति” (तः, म्वा-)—“पर्यंतसुको भवति” (रा- वि, न-)] ॥
‘पश्याकूलः’ उन्मनाः ‘तिष्ठति’ ।

NOTES

1. (a) आकर्ण्य—आ सम्यक्, कर्णेन गृहीत्वा इति आ + कर्ण + शिच् + लाप् ।
कर्णेन गृह्णाति कर्णयति is like अश्नेन गमयति अश्वयति &c.—See Ante.
(b) *इष्टजन &c.—This उत्कण्ठा is exactly like what one feels
under इष्टजनविरहः । But दुष्यन्त does not recollect इष्टजनविरहः in
the present life. Hence the explanation is sought in incidents
of prior life in the verse following. Compare—“वासनाग्रमपदं ततः
परं पावनं श्रुतस्त्वर्षिर्विशोकः सः । उन्मना प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्प्रपि वभूव
राशवः ॥”—Raghu.

2 (a) *चेतसा—All धारण is चेतसा । Why then mention
चेतसा ? Is देहेन स्मृति possible ? The poet seems to mean—तस्य
चित्तं (स्वतः) धरति, स तु न धरति । (b) जननान्तर &c.—सुहृदयस्य भावाः इति
सुहृदय + अण् । Here when we attach अण् we do not get हृत
preceding. Hence the rule “हृदमगसिम्बन्तु पूर्वपदस्य च” does not
apply. The अण् gives आदिहृद्धि and हृदय changes into हृत by the
rule “हृदयस्य हृत लिख्यदणलानिषु” । If, however, we say सुहृदो भावाः
we have सुहृत + अण् in which अण् comes after हृत । This will
give उभयपदहृद्धि resulting in सौहृद । The first differs from this
in the fact that there हृत appears after अण् has come in. Both
सुहृदय and सुहृत are of the युवादि class and अण् is available in
the sense भाव or कर्म by the rule ‘हायनान्तयुवादिभ्यः अण्’ । The
वृत्तिकार does not however, recognise the form सौहृद । जननान्तरम्,
मयूरव्यसकादि । तस्य सौहृदानि । तानि । Words of the मयूरवासकादि
class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वृद्धं
मान (see Ante). Hence जननान्तर may be compounded with
सौहृद । But the भाष्य uses the compound अनर्थान्तर in which
अर्थान्तर does not lead. This seems to raise doubts as to whether
समास with अन्तर should be treated as falling under मयूरव्यसकादि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. Reading.—The reading पश्यन्तसुको भवति implies असूततदभाव by चि । But the person who is सुखित is undoubtedly अपश्यन्तसुक Hence सुखित gives all the meaning of चि and something more. चि is therefore not available—वाक्येन अर्थस्य उक्तत्वात् अभावः प्रत्ययस्य । पश्यन्तसुको भवति is better. N. B.—The sloka seems to be an echo of “मनो हि जगन्नामरसज्ञतिष्ठम्”—Raghu. VII.

(ततः प्रविशति कञ्चुको) । कञ्चुको—अहो नु खलु
इदृशोमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयष्टिर्वरोधगृहेषु रात्रः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्षेपगतेरवलम्बनार्थी ॥३॥

भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्रं देवस्य । तथापि इदानी-
मेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यगमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्वमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

भानुः सकृदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एव देव—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरिरूपत्य-
कारण्यवासिनः काशप्रपन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संग्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain). CHAMBERLAIN—Alas !
Am I indeed reduced to such a state ? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking. Well it is true, religious matter must not be delayed by his majesty. But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgment-seat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother. Or, ceaseless is the task of protecting the world. The sun has his steeds yoked but once. Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him. Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic. Well I do my duty. (Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time. (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya bearing Kasyapa's message. Having heard Sire will decide.

कक्षुःकति । अन्तःपुररचासु नियुक्तो गृहीतः ब्राह्मणः कक्षुःकति कथ्यते । 'अङ्गो' खेदे दृष्टशीलवस्थाम्' एवंविधां दशां 'प्रांतपद्मोऽङ्गि' प्रातोऽङ्गि । जरायस इति खदः ।

आचार इति । अन्वयः—राज्ञा अवरोधगृहेषु अधिकृतैः नया आचार इति या वित्तयष्टिर्गृहीता, सा एव बहुतिथि काले गते प्रस्थानविक्षयगतेर्मम अवलम्बनायां जाता व्याख्या—'राज्ञः' पौरुषस्य नृपतेः 'अवरोधगृहेषु' अन्तःपुरमन्दिरेषु 'अधिकृतैः' नियुक्तैः नया आचार इति अधिकारचिह्नमिति हेतोः (इति हेतौ अव्ययम्) "या वित्तयष्टिः" वित्तसदृशः 'गृहीता, स्वीकृता, रचाकर्मणि नियुक्तो जनी दण्ड' गृहीतान् इति हेतौ यो दण्डो नया गृहीतः 'सा एव' आचारगृहीता यष्टिः, ब्रह्मणा पूरणे 'बहुतिथि' [पूरणे लट् । तत्पुगागमस्य] 'काले गते' अतीते सति अथ जरसा प्रस्थाने गमने विह्वला, विह्वला 'गतिः' पादस्वेपी यस्य तथाविधस्य 'मम अवलम्बन' धारण, पतत-निवारणमित्यर्थः, 'अर्थः' प्रयोजनं यस्य तथाविधा 'जाता' ॥ प्राक् आचारार्थां अथ तु अवलम्बनार्थां इत्याद्यर्थम् । ['अधिकृतैः' (तन्, न्य-)—'अव'इतेन" (२० वि-

(म-) ॥ 'अवलम्बनाथं (रा-, वि-)—'अवलम्बनाथम्' (म-)—'अवलम्बनाथ'
 (त-, न्या-)] ॥ 'भो' इति लल्लहीनं संबोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राज्ञः
 ('कृत्यानां कर्त्तरिवा' इति षष्ठो) अतिपातेन कालक्षेपेण योजयितुमशक्यम् 'अनति-
 पात्यं कामम्' इत्यभ्युपगन्तव्यम् । राज्ञः स्वस्य धर्मकार्यं विलम्बं न सहति इति
 सत्यम् । 'तथापि' अनतिपात्यत्वेऽपि 'इदानीमेव अधिरमेव धर्मासनात्' विचारासनात्
 'उत्थिताय अक्षीपुनः उपरीधकारि' पीडाकरं कलशश्यामनं निवेदयितुं न 'उत्सृष्टं'
 न शक्नोति । अथवा पञ्चान्तरं 'अयं लोकस्य भुवनस्य तन्त्रं धारणं', रथा इत्यर्थः
 (तस्मिं कुटुम्बधारणे इति चुरादिङ्) स एव 'अधिकारः' 'नियोगः', सः अविद्यमानो
 विद्यमानो निर्व्यापारस्थितिः यस्मिन् तद्यथाविधौ भवति ('नोदात्तौर्दृशस्य मान्तास्थानाचमैः
 इति श्रमैः घञ् इडाभावः) । ['आवग्रहः (रा-, वि-)—'अविग्रहः' (म-)—
 'कतौ विग्रहौ लोकपालानाम्' (त-, न्या-)] ॥

भानुरिति । अन्वयः—भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव । गन्धर्वः राक्षसिदिव प्रयाति ।
 शेषः सदैववाहितभूमिभारः । षष्ठांशश्चेति एष धर्मः । व्याख्या—'भानुः' दिवाकरः
 'सकृत्' एकवारं युक्ताः रथे व्यापारिताः 'तुरङ्गा' अथा यस्य तादृश 'एव' भवति ।
 सततं रथस्य एव लोकान् प्रमांसिर्भासयति घणमपि न विनाम्यति । 'गन्धर्वः' वायुः
 'राक्षो च दिवा च' ('अचतुरविचतुर—' इति निपातः) अविश्रान्तं 'प्रयाति' प्रवहति ।
 'शेषः नागराजः 'सदैव अविरतमेव 'आहितः' स्थापितो 'भूमेः' पृथिव्या 'भारो' यस्मिन्
 तादृशी भवति । 'षष्ठांशः' षष्ठो भागः 'इति' जीवमोपायो यस्य राज्ञः 'अपि एषः
 अनन्तरीकृतः शेषस्य 'धर्मः' । राज्ञाय 'सदैववाहितभूमिभारः' इत्यर्थः । (अतः
 गन्धर्वश्च शब्देन वायुः शष्ठांशइतिशब्देन च राक्षो निहृशः अक्षित्त्वरः' इत्यर्थः ।
 (अथ गन्धर्वश्च शब्देन वायुः शष्ठांशइतिशब्देन च राज्ञो निहृशः अक्षित्त्वरः ।
 गन्धर्व इति कथञ्चिन्नोक्तोपकारप्रतीतिः स्नाह । षष्ठांशइतिरिति तु आत्मोपकारः
 स्फुट एव । तच्च लोकतन्त्राधिकारप्रस्तावे अप्राकरणिकम् । प्रचितोऽयं श्लोकः ?)
 'नियोगम्' आत्मकम् कलशश्यामननिवेदनम् इत्यर्थः 'यावदनुतिष्ठामि' करोम्येव
 (यावदवधारणे) ।

प्रजा इति । अन्वयः—एष देवः स्त्राः प्रजाः इव प्रजाः तन्त्रयित्वा शान्तमनाः
 द्विपेन्द्रः युधानं सञ्चार्य रविप्रतप्तः (सन्) शीतं स्थानमिव विविक्षं निषेवते । व्याख्या—
 'एष देवः' इत्यस्यायं स्त्री 'स्त्रा प्रजा इव' निजानिव अपत्यानि 'प्रजाः' प्रकृतयः 'तन्त्र-

यित्वा' धारयित्वा विवादशमनादिभिः संरक्ष्य 'शान्तमनः' क्लान्तचित्ताः सन् द्विपेन्द्रः
गजराजः 'दिवा' दिवसे (सप्तम्यर्थप्रधानमव्ययम्) 'गुह्यानि' गजगणान् 'सञ्चार्य'
हृदयमन्तस्तत्तत्सारयित्वा 'रविषा' हेतुना 'प्रतप्तः' अतिपीडितः सन् 'शेत' प्रच्छाद्य-
शीतलं स्थानमिव 'विविक्त' विजगन्देश 'निर्वेचने' भजते । ['शान्तमना' (त-, वि-,
म-, न्या-)—'अशान्तमनाः' (रा-) ॥ 'दिवा' (रा-, वि-, म) 'गुहा' (त-, न्या-)] ॥

जयन्ति । 'जयत्' प्रकर्षे लभताम् (अयमकर्मकः) । 'एते' इति असन्नि-
हितेऽपि द्वेयं कालसाक्षिणौ प्रयुक्तः अखिरप्राप्तिं व्यनक्ति । हिमप्रधानो गिरिः
'हिमगिरिः' (शाकपाथिवादिः) कस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ
(उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुईमधित्यकाः इत्यमरः) यत 'अरण्य' तद् 'वासिनः' तपस्विनः
'काश्यापस्य' सन्देशं वाचिकम् 'आदाय' गृह्यत्वा 'सखीकाः' स्त्रीसमेताः 'संप्रापताः'
आगताः । 'श्रुत्वा एतां विजगत्तिमाकणं' 'देवः प्रमाद्य' कर्त्तव्यमिणोता भवति ।
['हिमगिरिः' (रा-, त-, न्या-) 'हिमवती गिरिः' (वि- म-)] ॥

NOTES

1. [a] कञ्चुकी—कञ्चुकः वस्त्रमस्य अस्ति अतिशयेन इति कञ्चुक + इनि अति-
शयार्थः । It seems a कञ्चुकिन् has to wear extremely loose-fitting
garments [अतिशय], so much so that in the रत्नवाली a dwarf
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments
—'अन्तःकञ्चिककञ्चुकमस्य विनति तासादयं वासनः' । 'अन्तःपुरचरी हस्ती विप्रो
गुह्यगणम्बितः । सर्वकायांश्चकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥' Also 'ये नित्यं
सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविध्वंसाः ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते मृताः ॥' [b]
अङ्गी—Indicates छेद, नु अ प्रत्य [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था
विषये अवधारणम् ।

2. [a] आचार—Compare 'तां मैत्र वेत्तगृह्ये' नियुक्ता—Raghu.
[b] अधिकृतैर्न—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृतः employed. अधिकारित्वेन
नियुक्तः । His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधगृह्य । Hence the
latter has सत्तमौ । Compare 'नैवाप्यकारिणश्चि वेदहन्' (Bhatti. II)
"प्रज्ञा नु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्याम्" (Bhatti XII) &c. (c) * अवलम्बनार्था

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय । नित्यसमास by the Varttika “अद्ये न सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता व वक्तव्या” । But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object (अद्ये—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन) ।
 (d) Reading—*अधिकृतन is preferable because the आचार is for the अधिकृत only. Also the सपत्नी in अवरोधग्रहेष is better explained with अधिकृत । For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above.

3. (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + णिच्, यत् कर्मणि - अनतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम् । (b) कामम् तथापि—I admit religious duties brook no delay, yet &c.

4. अविश्रमः—On the reading अविश्राम, see notes on विश्रामम्, Act II. But it should be noted that the Vrttikara does not recognise वृत्ति in the case of श्रम । He says—“स्येविश्रामा भूमिः इत्येवमादिकं प्रयोगम् अन्याप्यमेव मन्यन्ते” ।

5. (a) सकृद् &c—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर + गम् + खच्, कर्त्तरि = तुरङ्गः or तुरङ्गमः by the Varttika “खच् वा ङित्त्वक्तव्यः” । (b) रात्रिन्दिवम्—A इव is of words in the प्रथमाविभक्तिः । Here the वाक्य has सपत्नी । Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन । See Tika ; also our notes under नक्तन्दिवम् in Kirata I sl. 9. and Pratima.

6. Remark.—In the Tika. I have commented adversely on वृक्षांशवृत्ति । This is on the supposition that the अलङ्कार is प्रतिवस्तुपमा (see under युद्धान्तदुर्लभम् &c. Act I) as stated by Raghava. A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—‘अविश्रमोऽयं लोकात्मनाधिकारः’ । This is established (साधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of मन्त्रवह, (iii) that of शेष । Next comes the application of the general proposition to the case of वृक्षांशवृत्ति । Every अधिकार has a वृत्ति attached to it. लोकात्मनाधिकार has श्रंष्टाश्च for the वृत्ति । So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्य यस्य

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

लोकतन्त्राधिकारः तस्य तस्य अविग्रहः । (b) तथा—भानोः, गन्धवहस्य, शेषस्य । (c) यदायङ्गतेः लोकतन्त्राधिकारः । (d) यदायङ्गतेः अविग्रहः । If this is allowed in the Tika for 'अनन्तराः शेषस्य धर्मः' read 'अविग्रहः' and omit 'राजापि...रत्नधर्मः' । The proposition यदायङ्गतेः अविग्रहः of course leads to the conclusion दृष्टान्तस्य अविग्रहः which is not stated. As the matter is explained now, the अन्वयः is अर्थान्तरन्यासः । [See आ परितोषात् &c. Act. I].

7. [a] निषेधे—'परिनिविष्टः सुवसितः' इति पठ्यम् । [आन्तसनाः—This is more expressive than the reading अशान्तसनाः । [e] दिवा—In the day time.* This is necessary for in night feeding. रवि-प्रतप्तः become out of place. Elephants graze usually at night.

8. [a] एते—'संविहितमिदमो विषयः समीपतवर्ति' चैतदी रूपम् । अदसस्तु 'विप्रकटं तदिति परीक्षे विज्ञानोद्यतः' Here एतद् expresses कालसमीप्य and thus shows that the visitors have just come. Compare 'इदानीमेव—' above. [d] प्रमाणम्—Always neuter singular c.f. 'वेदाः प्रमाणम्' ।

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यापसन्दे शहरिणः सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with woman ! Bear
ing Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes.

राजा—तेन हि महच्चनाहिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः
अमूनाश्रमवासिनः श्रोतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-
मर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदशंनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somaratha be informed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

in my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Sranta rites. I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait.

कञ्चुको—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands. [Exit].

राजा (उत्थाय)—वेत्तवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom.

राजैति । 'विश्वेन सह' । सस्त्रीका इति विश्वयः । 'काश्यपस्य सन्देशं साधु
'हरन्ति' वहन्ति ये तादृशाः (साधुकारिणि णिनिः) । 'सविश्वयम्' (त- न्या-)
'सादरम्' (रा- वि- क-) ॥ काश्यपसन्देश (रा- वि- म-) कण्वसन्देश
(त- न्या-) ॥ 'सस्त्रीकास्तपस्विनः' (त- न्या-) भट्टादिभिरपठितमेतत् ॥

राजैति । 'तेन हि' यतः सस्त्रीकाः ततः 'महचनात्' उपाध्यायः आचार्यः
'सोमरातः विश्वाप्यताम् आवेदाताम् । किं विश्वाप्यताम् इत्याह—'असूम्' [विप्रकृष्टे
अदम्भस्यप्रयोगः] 'आश्रमवासिनः' सस्त्रीकास्तपस्विनः' [स्त्रीसादृचर्यात् आश्रमवासिन
इत्यक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव ब्रूयात्] 'श्रौतेन' श्रुतिसम्मानेन 'विधिना' वेदविधिना
'सत्कृत्य' संपूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहारोदारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विश्वाप्यताम् ।
'तपस्विनां दर्शनस्य उचितं' योग्यं 'प्रवेशे' पवित्रे स्थले 'स्थितः' सन् 'प्रतिपालयामि'
तान् प्रतीचि ।

राजैति । 'वेत्तवती' इति प्रतीहारोदीनाम् । 'अग्निशरणस्य' तृतायिगृहस्य ('शरणं
गृहहरचिवीः' इत्यमरः) 'मार्गं' वक्तुं 'आदेशय' अगतीं गत्वा मे दर्शय ।

NOTES

1. काश्यप &c.—This is more respectful than "कण्वसन्देश—".
2. [a] महचनात्—महचनम् अवलम्ब्य इति खड्गवलोपे कर्मणि पठन्ती ।
[b] उपाध्यायः—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + खज अपादाने
by the rule 'इङ्ख' which bars अच् । The feminine is उपाध्याया,
उपाध्यायी, उपाध्यायानी ।

3. अग्निशरण &c.—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

“दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयो यथोऽययः” इत्यमरः

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देवः] ।

WARDER—This way, Sire, this way.

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य)—सर्वः
प्रार्थिमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञान्तु चरितार्थता
दुःखोत्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरिव ।

नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥५॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजेति ॥ ‘परिक्रामति’ रङ्गमन्त्रं परितो भ्रमति (मन्त्रं अपोपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति लघ्वा निह्णः साधोयान् । ‘राजरूपस्य’ पात्रस्य अभिनेतव्यक्रियायाः तदा अनिवृत्तेः ।) ‘अधिकारस्य’ आत्मनिरीगस्य राजकार्यस्य इत्यर्थः यः ‘खेदः’ क्लान्तिः तम् अधिकारगतकर्म करणखेदं ‘निरूप्य’ अभिनोय ॥ ‘सर्वो’ जन्तुः प्रार्थितम् अर्थं वस्तु ‘अधिगम्य’ प्राप्य ‘सुखी सम्पद्यते’ । ‘राज्ञान्तु’ किन्तु भूपालानां ‘चरितार्थता’ इष्टताभिः राज्यप्राप्तिरिति यावत् ‘दुःखम् उत्तरं’ प्रधानं यस्या तथाविधा दुःखबहुला ‘एव’ अन्यं तव सुखं दुःखमेव भूरि इत्यर्थः ।

औत्सुक्येति । अन्यः (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा औत्सुक्यमात्रम् अवसाययति । लब्ध-

परिपाल इति; क्षिप्रार्थे च । राज्यम् आतपदमिव स्वहस्तधृतदण्डं ग्रामापनयनाय न
 अति यथा ग्रामाय । व्याख्या—राज्ञां तु (इति पूर्वोक्त सम्बधाने) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठा-
 तत्त्व' ; राज्यलाभः इत्यर्थः 'औत्सुक्याभाव' (मद्दुरध्यसकादिः । नित्यस्य समासः) 'अव-
 साययति' खण्डयति अन्तयति (सो अन्तकर्मणि द्विवाटिः । आत्मम् । शिच् । युक्
 च) औत्सुक्यावसानमात्रं करोति इत्यर्थः 'लज्जस्य' पापतस्य 'परिपालनइति; रक्षा-
 व्यापारः 'क्षिप्रार्थे' च नूनं क्लेशं जनयति । यावदलम् तावत् कटा मे राज्यं स्यात्
 इत्युक्तकथा । लज्जसावे सा लतकण्ठा निवर्तते । ततः परं पालनक्लेशः । तदाह—
 'राज्ये' राजत्वम् ; आतपात् वाद्यने इति 'आतपदमिव' (सुपोति योगविभागात् कः)
 क्वमिव 'स्वहस्ते' धृतः रक्षितः 'दण्डः' व्यवहाराधिकारी यस्मिन् स्वयं कृतविचारम्
 इत्यर्थः । क्वपक्षे 'स्वहस्ते' धृतः दण्डो यस्य तथाविधं सन्त ग्रामापनयनाय खेदनी-
 दनाय तादर्थ्योऽर्थो 'न अति' न प्रशस्तः 'यथा' ग्रामाय खेदकरणाय प्रशमायामतिः
 ('अतिशब्दः प्रशमयां लङ्गुनेऽपि च' इति विश्वमेदिनी) । लज्जे राज्ये यदि
 मन्त्रिषु रक्षाभारोनिधीयते तदैव सुखं नान्यथा । अत्र दण्डशब्दोऽर्थः । राजापक्षे
 दण्डो दमनं दष्टदमनम् । आतपपक्षे—दण्डः प्रकाण्डः ("दण्डो दमने मेव" इति
 हलायुधः । दण्डोऽसौ लङ्गुणे युमान् । ब्राह्मेदि प्रकाण्डे इतिमेदिनी)
 ['अवसाययति (रा- वि-) 'अवसादयति (त-, म, न्या) ॥ 'इतिरेव (त,
 वि न- न्या-)—"इतिरेन" (रा-) ॥ "यथाग्रामाय" (त-, वि- न्या-)—"न च
 ग्रामाय" (रा- म-)] ॥

NOTES

1. चरिताद्यंता—चरितः कृतः लज्ज इत्यर्थः प्रयोजनं येन स चरितार्थः
 one who has attained his object. तस्य भावः ।

2. [a] औत्सुक्याभावम्—This refers to the anxiety caused by
 the eagerness of expectation before one becomes a king. [b]
 प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + क्त भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This
 refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava-
 take प्रतिष्ठा = गौरव । (c) अति—Raghava compounds it. Others
 follow him. Thus 'अत्यन्तं यः ग्रामः तदपनयनाय"—Raghava. [d]
 दण्ड—Note the double sense. Both राजा and आतपव are स्वहस्तधृत-

दण्ड । With the former, दण्ड = distribution of justice ; and with
आतपव it means the handle.* A राजा brings ease when the
ministers look to the government (परदृष्टधृतदण्ड) and an
umbrella is comfortable when another man holds it over you.

(नैपथ्ये) वैतालिकी—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire prosper
(or—be victorious),

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः स्वियसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरिव विधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं क्वायया संश्रितानाम् ॥६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless
of thy own comfort. Or, such is thy way indeed. Verily
the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves
with the shade the agony of its refugees.

मसुखिति । स्वसुखनिरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः स्वियसे । अथवा एवं विधैव
ते वृत्तिः । पादपो हि मूर्ध्ना तीव्रमुष्णमनुभवति, क्वायया संश्रितानां परितापं शमयति ।
व्याख्या—‘स्वस्य’ आत्मनः सुखे निरभिलाषः’ निःस्पृहः त्वं लोकस्य भुवनस्य ‘हेतोः’
लोकार्थमित्यर्थः । ‘स्वियसे’ खेदमनुभवसि (देवादिकां कर्त्तरि लट्) । ‘अथवा’
पञ्चाननं ‘एवं विधा’ ईदृशी ‘एव ते वृत्तिः’ व्यापारः । ‘पादपो हि’ वृक्षः किल ‘मूर्ध्ना’
स्वशिरसा तीव्रं कठीरम् ‘उष्णम्’ आतपम् (‘उष्णः स्वादातपे शीघ्रं’ इति विश्वः)
‘अनुभवति’ तदनुभवकाले एव ‘क्वायया’ करणेन ‘संश्रितानां’ सम्यक् श्रितानाम्
‘आश्रितानामित्यर्थः’ ‘परितापं’ परिगतं तापम् ‘अन्यत्र’ आतपखेदं ‘शमयति’ लघयति
[घटादित्वात् भित्त्वे ङ्रहः] । इति राज्ञः अधिकारखेदं प्रति प्रीतुमाह्वनीतिः ।

NOTES

1. वैतालिकी—विविधासालाः वितालाः various measures of music वितालगानं शिल्पमनयोः इति विताल + टक् = वैतालिकी । Here विताल stands for वितालगान (लक्षणा) just as सदङ्ग stands for सदङ्गवादन in the compound मारुदङ्गिक । “सदङ्गवादेन वर्तमानो सदङ्गशब्दः प्रत्ययसुतपादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावलम्बति”—Vritti. Bhanuji has ‘विविधेन तालेन शब्देन चरति इति टक् स प्रयोजनमस्य इति टक् वा’ । But in the sutra referred to, चरति means “to eat” or ‘to wander’ ‘चरतिर्भक्षणे गतौ च वर्तते’—Vritti. In the other alternative the टक् is a slip for टञ् । The word here means bards in general, though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning.

2. (a) खिद्यसी—खिद (दिवादि) + लट् सी कर्त्तरि । Raghava takes it कर्म्कर्त्तरि । This is after Vamana “खिद्यने इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्म्कर्त्तव्येव दृश्यः, न कर्त्तरि । अदैवदिकलात् खेदेः”—Kavyalamkara. So the reason for taking it कर्म्कर्त्तरि, is खिद he believes is not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list. Kalapa, Mugdhabodha &c also read it there. It is therefore better taken as कर्त्तरि । (b) लोकहितीः—लोककारणान्—Raghava. हिती प्रमी । Compare—शकुन्तलाहितीः Act. IV—Ante. (c) अथवा—This introduces आक्षेप of the thought preceding. It is a pity “thou toolest.” Or (अथवा) why pity (आक्षेप), such is your duty or nature.” The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as ‘प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः’ । (d) अनुभूति &c—Here the वृत्ति of दृश्यन् is explained by example (दृष्टान्त) । The example ends in establishing resemblance of दृश्यन् and पादप (उपमापर्यवसान) । Hence as Dandin does not recognise दृष्टान्त as an अलङ्कार, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिवस्तूपमा under शुद्धान्तदर्शनम् &c.)

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानां तदङ्गः
प्रथमयसि विवादं कल्पसे रचनाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुक्त्यं प्रजानाम् ॥७॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects.

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage).

नियमयसीति । अन्वयः = आत्तदृष्टः विमार्गप्राप्ततान् नियमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षणाय कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयो विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धुक्त्यं तु त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = आत्तः' गृहीतः 'दृष्टः' दृष्टमनस्यापारः येन तथाविधः सन् [अथ उपसर्गात् तः] इति ददातस्वः] 'विपरोत्तेन मार्गेण' वर्त्मना 'प्रस्थितान्' चालितान् विपथगामिनो जनान्, 'नियमयसि' निरुध्य भूयोऽपि पथि स्थापयसि 'विवादम्' अर्थं प्रत्यर्थिर्नोर्वादप्रतिवादं 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षणाय' रक्षितं पालयितुं [कल्पतेः प्रवर्त्तनार्थं] लोकि 'तुमायां च भाववचनान्' इति चतुर्थी ॥ अत्र उत्पत्तुः उत्पद्यमानार्थं 'अगम्यमाने' 'कृत्वा'पि सम्पद्यमाने' इति वार्त्तिकं न युज्यते । यद्वा—कृपेरव 'अलमर्थकत्वे' 'नमःस्तस्माद्वाङ्मयाल वषट्'योगाच्च' इति ४थी] 'कल्पसे' प्रवर्त्तसे वा प्रभवसि, प्रजानां जनानां 'ज्ञातयः' बान्धवाः 'विभवेषु' 'अतनुषु' अङ्गुष्ठेषु प्रभूतेषु सन्तु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कृतिसत्तं किल तत् [नाम कृतसायायाम्] 'नाम' ('प्राकाशसम्भाव्यक्रोधोपगमकृतसत्तं' इत्यमरः) 'बन्धूनां कृत्यं' कर्म तु' बान्धवकायः पुनः 'त्वयि' भवति 'परितः' सर्वपः 'सम्यक् आप्तम्' अधिगतम् । हे नरनाथ स्वहस्ते दष्टं धारयित्वा ग्राम्यसि सत्यं किन्तु भूरि तस्य फलम् । पशु, प्रजा विनोयन्ते, शमनं वत्तं नो, पालिताश्च भवन्ति । किं बहुना सर्वे बान्धवकायः ताः त्वयि एव प्राप्तु वन्ति । तदेव मा विषीदतु लोकोपाकारकं खेदं बहुमन्यतां भवान् इति भावः ।

राजाति । 'क्लान्तमनसः' कार्यचर्चाभिः खिद्यमाना वयम् (बहुत्वविषयश्च बहुवचनम् । 'एकल्वेतु' 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति) 'पुनर्नवीकृताः' एतेन उत्साहवाक्येन श्रमरहिताः कृताः ।

1. (a) निधमयसि—We have इस्स in stead of यस्मि in connection with शिच्, by the rule 'सितां इस्सः' । यस्म परिषेवणे वेष्टने च शिचिमितइति एच्—निधम' ('नयसयुक्त') करोमि इति निधमयसि ('तत्करोति—' इति शिच्) । (b) विसर्गे &c. — विपरितो विरुद्धो वा मार्गः विमार्गः wrong course, प्रादितत्— । तेन प्रसिद्धताः । तान् । प्रसमयसि—See शसयति । The प्र is emphatic. It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the शसनक्रिया । (c)* नाम—Implies कुत्सा । How disgusting (कुत्सा) that kinsmen crowd round one in affluence. (d) परिममाप्तम्—परि means सम्यक् । You render the services of a friend in every way परि and thoroughly सम । (e) वन्य ह्वयम्—The services of a friend. These are well summarised in the sloka—'उत्तमवै वामने चैव दुर्मित्रे शत्रु-नियङ्गे । राजद्वारे इत्यनान् च यस्मिष्ठति स बान्धवः ॥'

2. क्लान्तमनसः—Here the king speaks of himself. The plural is inadmissible. The rule 'अन्धदो ह्योच' is barred by the Varttika 'सर्वशेषणानां प्रतिशब्धः' । We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural.

प्रतीहारो—एसो अहिणवसम्भज्जणससिरीओ सण्णहिद-
होमधेणु अग्निसरणालिन्दो । आरुहदु देवो [एषः अभिनव-
सम्माज्जनसथीकः सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः । आरो-
हतु देवः] ।

WARDER—Here is the enter-gate of the fire house beautiful with recent brushing and having the sacrifice-promoting cow close by. Let Sire ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बा तिष्ठन्)—वेत्तवति,
किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावदुश्रतिनामपोदतपसां विमैस्तपो दूषितं

धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

आहो स्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्
इत्यारुद्धवहुप्रतर्कं मपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥८॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) - Vetravati, with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa ? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities, has been defiled by obstructors ? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest ? Or is the produce of the creepers stopped by my misconduct ? Having thus entered several conjectures my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतिहारोति । 'अभिनवेन' अपचरितम् 'सखार्जनेन' मार्जनवापारण 'सत्रीकः' शोभनः ('शेषादिभाषा' इति कप) 'सन्नहिता' आसन्ना 'होमार्था' धेनुः यस्य तथा-
विषयः 'अप्रशरणस्य' वेताग्रगृहस्य 'अस्तिन्दः' बहिर्द्वारः प्रकीर्णः ('प्रवासप्रवणालिन्दा
बहिर्द्वारप्रकीर्णक' इत्यमरः) । 'आरोहत्' सीपानमार्गेण अपग्राह्य तिष्ठतु देवः ।

राजिति । 'परिजनस्य' वेदवत्याः 'असं' कन्धम् 'अवलम्ब्य तिष्ठन्' न तु उपविशन्
अव्ययीणां सखीकागमनात् विधित तदेव ध्यायन् निर्गतुममर्थः वेदवतीं प्रच्छाति किम्
दृष्ट्या प्रेषिताः सुगः इति (मंत्रप्रलेखि) ।

किमिति । अन्वयः—किं तावत् व्रतिनाम् उपोदतपसां तपः विघ्नैः दूषितम् ।
उत धर्मारण्यचरणं केनचित् असत् वेष्टितम् । आहो स्वित् वीरुधां प्रसवः मम
अपचरितैः विष्टम्भितः । इति आरुद्धवहुप्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम् । वाखा—
किं मन्त्रं, तावत् परिच्छेदे, मिलिते ह्ये अपरिच्छेदियमधित्वा प्रतर्कमातमुत्पद्यतः ।
'व्रत' सङ्ख्यः येषामस्ति तेषां व्रतिनाम् 'अतएव उपोद' वृतं 'तपः' व्रतसाधनयोग्य
हृच्छ' यैः तेषां 'तपः विघ्नैः' व्रतविघातकैः राजसादिभिः 'दूषित' विघ्नितम् 'उत'
अथवा 'धर्मारण्य' तपोवनं 'चरन्ति' य (ट-प्रत्ययः) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु (विधये
सप्तमी) 'केन चित्' जनेन 'असत्' असाधु 'वेष्टितम्' आचरितम् । 'आहो' विकल्पं ।
'स्वित्' मन्त्रे । अथवा किं 'वीरुधां' लतानाम् (वीरुहैः किमपि सति 'न्यलङ्कादीनाञ्च'
इति हकाररूपकारः उपसर्गदीर्घश्च) प्रसवः 'गुप्ताफलोद्भूतः' मम 'राजः' 'अपचरितैः'
अवधायकैः (भावेन) 'विष्टम्भितः' निरुद्धः अगलित इत्यर्थः ('स्तम्भे' इति पत्वम्) ।

‘इति प्रकारेण आरुढाः’ अविगताः ‘बहुवः प्रतर्काः’ ऊहा येन तथाविधं ‘मे मनः अपरिच्छेदेन’ अनिर्णयेन ‘आकुलं’ चञ्चलं जातम् । आसत्त्याधिक्यात् पृच्छायाः पात्रापावमविचार्यैव प्रतिहार्या प्रश्नः

NOTES

1. स्यः—The king deliberates and cannot decide. Hence संप्रश्ने लिङ् ।

2. (a) व्रतिनाम्—व्रत is संकल्प vow—The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अग्निष्टोम or ज्योतिष्टोम व्रत + इति मत्वर्थे = व्रतीनाम् । (b) उपोदतपसाम्—उप + वृद्ध + क्त कर्मणि = उपोदम् commenced प्रारम्भम् । Raghava explains उपोद as अधिक excessive. But compare ‘उपोदशब्दा न रथाङ्गमेवः’ (Act VII where उपोद = प्रारम्भ । The तपस् here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view. This makes व्रत the principal and तपस् the subordinate and not the reverse as Prof. Gajendragadkar has it. If the तपस् is defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रत । (c) अपचरितैः—अप + चर + क्त भावे = अपचरितान् failings. The king’s misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c. ‘राज्ञोऽपचारात् पृथिवी स्वल्पशला भवेत् किल’—Raghava. अनुक्ते कर्त्तरि श्वा । (d) अपरिच्छेद &c —परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेदः Separation of a part from the whole ; hence, decision. -

प्रतीहारौ—सुधरिदणन्दिना इमौभो देव’ सभाश्रद्धुं आश्रदेत्ति तक्केमि । [सुचरितनन्दिनः ऋषयो देव’ सभाजयितुमागता इति तर्कयामि] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ पुरश्चैषां कञ्च की पुरोहितश्च)—कञ्चुको—इत इतो भवन्तः ।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest). CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours.

प्रतीक्षारोति । सुचरितेन सत्कार्येण नन्दन्ति प्रीयन्ते ये तादृशा अथयः भवतः सत्कार्यपरम्परया प्रीताः सन्तः 'देव' सभाजयितुम् 'आगताः इति तर्कयामि' कुरु ।

तत इति । ["प्रविशन्ति" (रा- वि, स-)—'प्रविशतः' (त- न्या-) ॥ 'गौतमीसहितौ' (त- न्या-)—'गौतमीसहिताः' (रा- वि- स-) ॥ 'शकुन्तलां पुरस्कृत्य' (रा- वि- स-)—'शकुन्तलामादाय' (त- न्या-) ॥ 'कण्वशिष्यौ' (त- न्या-)—'मुनयः' (रा- वि- क-) ॥

'शकुन्तलां पुरस्कृत्य अथ स्थापयित्वा 'गौतमीसहितौ' कण्वशिष्यौ, एषां चतुर्णां 'पुरः' अथतः 'कञ्चुकीं पुरोहितयः' इति षट् 'प्रविशन्ति' । प्रथम कञ्चुकी, ततः पुरोहितः ततश्च शकुन्तला, तदनु शिष्यौ पश्चात् गौतमी इत्येष प्रवेशक्रमः—'अवमुत्तनवती मध्या तपोधनानाम्' इत्यनन्तरोक्तेरनुमीयते ।

NOTES

1. सुचरित &c.—चर+क भावे—चरितानि deeds. सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds. तैः साधु नन्दन्ति इति सुचरित+नन्द्+णिनि साधु-कारिणि कर्तरि=सुचरितनन्दनः । Those who rejoice at good deeds. The सुचरित is the king's. This is antithetic to अपचरित—mis-deed of the sloka preceding. The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds (सुचरित) । (h) सभाजयितुम्—सभाज चरादि+विच् स्तार्थे +तुमुन् ।

2. Note the order of entry—कञ्चुकी, पुरोहित, शकुन्तला शङ्करव, शारदत, गौतमी । See also Tika.

शङ्करवः—शारदत,

महोभागः काम' नरपतिरभिद्विष्यतिरस्ती

न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापौदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हूतवहपरीतं गृहमिव ॥८॥

SARNGARVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted ; that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागेति । अन्वयः—अभिज्ञास्थितिः असौ नरपतिः महाभागः, वर्णानामपक्वही-
ऽपि कश्चित् अपथं न भजते, कामम् । तथापि जनाकीर्णं सिद्धं शश्वत्परिचितविविक्तेन
मनसा हूतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—‘अभिज्ञा स्थितिः’ मर्यादा येन तथा-
विधः स्थितिरमेता ‘असौ नरपतिः’ राजा दुष्यन्तः ‘महाभागः अप्राकृतस्वरूपः ‘वर्णानां’
ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् (श्रेष्ठेषु यष्टी । अथ निर्हाव्यमाणाद्वितयाभावात् निर्हारपक्षी न
युक्ता) ‘अपक्वहीऽपि’ हीनीपि ‘कश्चित् जनः ‘अपथं’ विमार्गम् [‘नव्यस्तत्पुरुषात्’ इति
निषेधे ‘पथो विभाषा’ इति अपत्ययः समासान्तो वा । ‘परवज्जङ्ग इन्दुतत्पुरुषयोः’
इति पुंश्वे प्राप्ते ‘अपथं नपुंसकम्’ इति नपुंसकलिङ्गम्] न भजते न गच्छति ‘कामं’
सर्वमेतत् अनुमन्ये, सत्यमेवैतत्, ‘तथापि’ एवमपि, राजा च अप्राकृतः प्रजाय सद्-
वृत्ताः इति स्थितेऽपि (गृहायामपिः) ‘जनैः’ मानवैः ‘आकीर्णं’ व्याप्तम् ‘इदं’ इष्ट-
मानमेतन्नगरम् [‘इदम्’ इति इक्ष्वाभिनयेन दर्शनम्] ‘शश्वत्’ सर्वदा ‘परिचितं’ दृष्टं
‘विविक्तं’ निजं येन तथाविधेन ‘मनसा’ करणेण ‘हूतवहपरीतं’ अग्निना ‘परीतं’ व्याप्तं
‘गृहमिव’ सद्यस्त्वय्य ‘मन्ये’ सम्भावयामि । [‘स्थितिरसौ’ (त-, न्या- मः)—‘स्थिति
रहो’ (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. (a) महाभागः—महान् भागः औदार्यादिगुणसमुदायो यस्य सः । This is inferred because the king is अभिज्ञास्थितिः । स्थिति is the appor-
tionment of dues according to merit. The king was super-
naturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिज्ञ)
estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This
indicates admission. कामं नरपतिः महाभागः—I admit the king is
supernaturally endowed. Raghava explains कामम् अतिशयेन महा-

भागः । (c) अपथम्—पथिन् is सार्न' track, course ; i.e. the right course. न पन्थाः &c. see Tika. obj. of भजते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अ'गुक्तिनिर्देशः) ; (e) शश्वत्—Always. Qual. परिचित । Not necessarily compounded. (f) मनसा—करणे तृतीया । करण of मननक्रिया (मन्य) । (g) इतवहपरितम्—Not the propriety of an ascetic calling fire by the name इतवह in preference to अग्नि, इहन, &c.

Remarks.—Sarnagarva deems the place a house in flames which has to be forthwith shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage which should create a liking for the place. (i) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचितविविक्त and (i)—The place is जलाकौश' ।

शारहतः—स्थाने भवान् पुरप्रवेशादित्यम्भूतः संवृत्तः ।

अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव खैरगतिर्जनमिह सुखसज्जनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town, I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed ; the pure deem the impure ; the awake deem the asleep ; one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अमुमहे किं मे वामेतरं
णम्रणं विष्फुरदि [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति] ।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen)—Oh !
Why does my right eye quiver ?

स्थाने इति । 'पुरप्रवेशात्' (द्विती पञ्चमी) 'भवान् इत्यभूतः एवमवस्थः' सञ्ज्ञः
जाति इति 'स्थाने' युक्तम् (युक्तेऽस्मात्प्रत्ययस्य स्थाने) इत्यमरः । ['स्थाने' (रा-
न्या- भ-)—'जान' (रा- वि- म-)—'अहं' तु
(घ- न्या-)

अभ्यक्तमिति । अन्वयः—अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनं खातः अभ्यक्तमिव, शुचिः
अशुचिमिव, प्रबुद्धः सुप्तमिव, स्वैरगतिः बहूमिव, अवैमि । व्याख्या—'अहमपि इह'
नगरे सुखिन सञ्ज्ञितं मिलति यस्मात् 'सुखसङ्गिनं' [विनौ वाङ्मलातकुलम् । न्यङ्-
कादित्वात् वा] (यदा—सुखस्य सङ्गः, सः अस्ति यस्य तं) जनं खातः स्थानेन आलित-
देहमलः अभ्यक्तमिव' तैलमद्भेन सम्पादितदेहमलमिव, शुचिः अन्तःशुद्धो जनः
'अशुचिमिव' कलुषात्मानं पापिनमिव, 'प्रबुद्धः' जागरितः जाततत्त्वावबोधः 'सुप्तमिव'
'निद्रितमिव' मोहनिद्रां प्राप्तमिव, 'स्वैरा' स्वाधीना ('स्वादीरिणोः' इति वृद्धिः)
'गतिः' यस्य तादृशः, स्वच्छन्दचारी वशो 'जनः' 'बहूमिव' युञ्जितमिव 'अवैमि'
जानामि ।* अथ हि जना बहवो देहेन अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरशुद्धा, स्वल्पा
एव कायमनःशुद्धाः अपि अप्रबुद्धाः, प्रबुद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स नूनमःशः सुख-
सङ्गिन । मम तु क्रमेण देहशुद्धिः, प्रबोधः, वशित्वञ्च जातम् । तत् सङ्गजनना-
भावात् समाप्यत्वावस्थानं न रुच्यते । अहमपि सङ्गसाज्जमिवेदं मन्ये । 'अहं' तु
इति पाठे 'तवेदं' भयस्थानं मम तु एभिर्वराकैराक्रीणं कर्षणास्थानम् इत्येव
व्याख्येयम् ।

शकुन्तवेति । 'निमित्त' दक्षिणाक्षित्यन्दनं 'सुचयित्वा' अभिनीय आकारेङ्गितैः
दक्षिणाक्षि स्यन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम्' इतरत् यस्यात् तत् दक्षिणमित्यर्थः । 'न बहु-
जोह्नी' इति सर्वनामसंज्ञानिविधः, तत्पुरुषे सर्वनामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते
वामेतरम् इत्येव भवति) 'विष्कुरति' स्यन्दते । स्त्रोषां दक्षिणाक्षिस्यन्दनमशुभम् ।

NOTES

1. इत्यभूतः—इत्यम् अनेन प्रकारेण भूतः विपरिणतः thus affected,
सहस्रपेति समासः । Saradvata sympathises with Sarngarva—you
are anxious to quit the place so am I (ममापि); but for a
slightly different reason.

2. (a) अभ्यक्तम् &c.—अभि + अञ्ज + क्त कर्मणि = अभ्यक्तः anointed

† Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of देहशुद्धि । (b) शुचि &c.—The reference, is to मनःशुद्धि । (c) प्रवृत्त &c.—Refers to तत्त्वज्ञान । (d) वदामि &c.—Refers to वचन । See Tika.

गौतमी—जादे पडिहदं अमङ्गलं । सुहाव दे भक्तुकुल-
दवदाओ वितरन्तु [जाति प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते
भक्तुकुलदवता वितरन्तु] । (परिक्रामति) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the
deities of your husband's family grant you joy. (Walks
round).

पुरोहितः (राजानं निदिश्य)—भो भोस्तपस्विनः, अस्म-
वन्नभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव सुक्तासनो वः प्रतिपाल-
यति । पश्यतेनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye aetetics,
There, His Highness the protector of the castes and class
having even before-hand quitted his seat, is awaiting you.
Behold him.

शङ्करवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नस्त्रास्तरवः फलगमैर्नवाग्बुभिर्दूरविलम्बिनो धनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१॥

SARNAGARVA—O great Brahman, this is certainly
praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. (You
ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits,
clouds hang far down by new rain, good men become the
reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of
the benefactors of others.

गौतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभं, यस्य अशुभस्य एतत् ते दक्षिणादिस्पन्दनं सूचक

तत्, 'प्रतिहतं' निराकृतं जानीहि । इदञ्च आश्वासवाक्यं दुर्निमित्तं जाते सुष्ठुभि-
रुच्चारणोद्यम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम्

पुरोहित इति । दूरस्थं 'राजानं' निर्दिश्य तपस्त्रिभ्यः प्रदह्यं आह 'असौ अवभवान्
वर्षाणां ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् 'आश्रमाणां' गृहस्थादीञ्च चतुर्णां 'रचिता अतएव
सहाभागी दुष्यन्ः, तपस्त्रिगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूर्वमेव 'सुतासनः' आसनं
परित्यज्य स्थित एव 'वः प्रतिपालयति' अपेक्षते । पुण्यमीदृशस्य दर्शनं तत् 'एनं'
पश्यत' ।

याङ्ग्यरवेति । 'भो महान् ब्राह्मणः', तत्सम्बोधने । हे दिव्यवर राजपुरोहित
[किञ्चिदिव सीङ्गण्डनमेतत्] राज्ञा अनुष्ठितमिदम् 'अभिनन्दनीयं' स्वात्थं कामं'
तत्त्वम् । 'तथापि अत्र' अस्मिन् विषये 'वयम् ['अस्मदो ह्ययोश्च' इति बहुवचनम्]
'मयस्याः' उदामीनाः । वयन्तु मन्वावहे नात्र काचित् मृतिः वा निन्दा । 'कुतः'
किं कारणमिति पृच्छसि चेत् गृह्य ।

भवन्तीति । अन्वयः—तरवः फलगमैश्चा भवन्ति । घना नवाम्भिर्दूरविलम्बितो
(भवन्ति) । सत्पुरुषाः समृद्धिभिरुद्धताः (भवन्ति) । परीपकारिणां स्वभाव एव
एषः । व्याख्या—'तरवो' वृक्षाः 'फलागमैः' प्रसवोदमैः हेतुभिः 'गम्या' आनता 'भवन्ति'
येन पक्षिकाः फलानि सुखेन गृह्णीत्वा लप्ता भवेयुः । 'घनाः मेघाः' 'नवाम्भिः' प्रथम-
जलागमैः वर्षारम्भैः इत्यर्थः 'दूरे' गमनायात् दूरे सूतलसमीपे 'विलम्बिनो' लम्बमाना
भवन्ति येन वर्षणात् निदाघतप्तास्तृप्ता भवेयुः । 'सत्पुरुषाः' सुजनाः समृद्धिभिः
ऐश्वर्यैर्तिकर्षैः 'अनुद्धताः' उद्धतप्रतिहन्तिनः अभिगम्या इत्यर्थः [विरोधाद्यै नञ्] भवन्ति
येन अर्थिन आगत्य प्राप्तिं लब्ध्वा लप्ता भवेयुः । 'परीपकारिणां' परार्थघटकानां
'स्वभाव एव एष' यत् ते सुखेन लभ्या भवन्ति । प्रकृत्या यत् कृतं तव का मृति-
दुष्यन्तस्य इति भावः

1. प्रतिहतम् &c.—The quiver of the right eye portends evil.
This frightend Sakuntala. Gautami comforts her. The evil
won't come, it is averted (प्रतिहतम्); and, over and above that
you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु) । वितरन्तु इति
आशेषि लोट् ।

2. [a] वर्षाश्रमानां—शेषे घट्टी । [b] रचिता—माधुर्यं रचति इति रच

+ दन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वर्णायमाशाम् cannot have कृत्योनि कर्मणि षष्ठी because 'न लोकाव्ययनिहाखल्यर्थदनाम्' prohibits षष्ठी with दन् ।

3 [a] "महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मणः—a great Brahman—it is slightly taunting here. You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light. we in another. We are in-different [मध्यस्थ] to this humility of the king, though you take it as a great merit ; of. 'प्रसीदतु महाब्राह्मणः'—in Swapna. [b] मध्यस्थाः—मध्य वादिप्रतिवादिनोर्मध्यतिष्ठन्तीति मध्य + म्या + क कर्त्तरि Lit, an arbitrator ; hence उदासीन indifferent. वयं न क्षुमः न वा निन्दासः ।

4. (a) फलागमैः, नवान्मभिः, समृद्धिभिः—हेतौ तृतीया । (b) दूर दू. —दूरं साधु विलम्बन्ति इति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूर-विलम्बिनः hanging low down. i.e. near the horizon.

5. (a) अनुजताः—ऊर्ध्वं गता इति उद् + ऊन गतौ + क कर्त्तरि = ऊर्ध्वताः puffed up. न ऊर्ध्वताः not puffed up. i.e. they come low. (b) एषः—This i.e. accessibility. (c) परोपकारिणाम्—परोपकारः परोपकारः । सः अस्मि एवमिति परोपकार + इनि = परोपकारिणः । Or परोपकारवशम् उप-कृत्वन्ति इति पर + उप + कृ + णिनि आवश्यकैः = परोपकारिणः those who are destined to come to the use of others.

6. Remark.—The verse is a piece of condensed reasoning. Thus —(Sarnagarva)—दृश्यन्तः अनुजतः । [Purohita] Why so ? [S] Because दृश्यन्तः is सत्पुरुष. and अनुजताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature. If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit. [P] That is bold statement. What proofs ? [S] Look at the tree—सर्वान्ति नृसाक्षरवः फलागमैः । They are forced to this by nature. [P] But sastras say trees have life. This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवान्मभिर्दूरविलम्बिनो घनाः । There can be no question of choice here. No, they are powerless. It is nature (स्वभाव) that rules them. स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् । These

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore अर्थान्तरन्यास । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also “जातिक्रियागुणद्रव्यवर्चिनै कववर्त्तिना । सर्ववाक्यापकारश्चेत् तमाहुर्दौपकम्—” Dandin.

प्रतीहारी—देव पसण्णमुहवण्णा दीसन्ति । जाणामि
विस्मदकज्जसो इसीओ [देव, प्रसन्नमुखवर्णां दृश्यन्ते । जानामि
विस्मयकार्या ऋषयः] ।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible.
I believe the sages have business of an assuring character.

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथात्रभवती—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयसिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed; like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारीति । ‘प्रसन्नाः’ प्रीता ‘मुखवर्णा’ सुखाकारा ‘दृश्यन्ते’ । ‘विस्मय’ विश्वासयुक्त ‘कार्य’ येषां तथाविधाः । यन्मयोक्तं सुचरितनन्दिनः समाजयितुमागता ऋषय इति नूनं तदेव ,

केति । अन्वयः—अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयसिव, अवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवती इयं का । व्याख्या—‘अथ’ संशये । शकुन्तलां दृष्ट्वा संशयः[“अथाद्यो संशये स्थाताम्” इति मेदिनी] ‘तपोधनानां’ तापसानां ‘मध्ये’ अयतः पुरोहितः पश्चात् शृङ्गारवशारब्धतौ तन्मध्ये इत्यर्थः पाण्डूनां पत्राणां शीर्षपर्णानां ‘मध्ये’ ‘किसलयसिव’ नवपल्लसिव ‘अवगुण्ठनवती’ शिरोवक्त्रावरणवती अतएव ‘नातिपरिस्फुटम्’ अनतिप्रकटम् [नञर्थेन क्रशब्देन ‘सहस्रपा’ इति समासः] ‘शरीरलावण्य’ देहशोभा यस्याः तथाविधा ‘अवभवती’ मान्या ‘इयं’ दृश्यमाना ‘का’ इति संशयः । [‘केयम्’ (त- , न्या-)—‘का खित्’ (रा- वि- , म-)] ॥

1. (a) प्रसन्नमुखवर्णाः—वर्ण is रूप appearance, “वर्णः स्त्रीद्रूपसिद्धीः” इति शाश्वतः । सुखानां वर्णाः expression of their faces. प्रसन्ना मुखवर्णाः pleased expression &c. कर्मधा— Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face. Or प्रसन्नानां सुखवर्णाः expressions of face as are seen in pleased persons. (b) विश्वस्यकार्याः—वि + श्रम् + क्त कर्तरि = विश्वस्यम् assuring विश्वासकरम् i.e. अनुज्ञेयकरम् । तादृशं कार्यां येषाम् whose business is not of a disturbing character. They do not come to report anything unpleasant. Both विश्वस्य and विश्वस्य are correct.

2. कैयम्—The verse has to be construed with अथावगतौ preceding. The reading का स्मित thus introduces a difficulty. स्मित implies ‘deliberation’ or ‘question’. ‘स्मित प्रश्नवितर्कयोः’ इति हैमः । But प्रश्न is already expressed by का and वितर्क by अथ । One of the three अथ, का, स्मित becomes redundant. Again अथावगतौ seems to require इयम् for specification (निर्देश) । I think का स्मित must make room for कैयम् ।

प्रतीहारौ—देव, कुतूहलगवम्भो पहिदो ण मे तक्को पसरटि । नं दंसणौआ उण से आकिदौ लक्खीअदि [देव कुतूहलगर्भः प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृति-लक्ष्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance. But her person indeed appears worth looking at.

राजा—भवतु । अनिवर्णनीयं परकलत्रम् ।

KING—Well, another’s wife is not to be scrutinised.

शकुन्तला (हस्तसुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—हिअअ किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्य भावं औधारिअ धोरं दांव होहि

[हृदय किमिव वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य घोरं तावद्भव] ।

SAKUNTALA—(Laying her hand on her chest ; aside)—
O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the
affection of my husband.

प्रतीक्षारोति । 'कृतवृक्ष' कीलक 'गर्भे अभ्यान्तरे यस्य तथाविधः ["सप्तमी-
विशेषणे—" इति पूर्वनिपातने प्राप्ते गङ्गादेराकृतिगणत्वान् परनिपातः] मे तर्कः
उहः 'प्रहितः प्रेरितः कियमिति निश्चयकर्मणि नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसर्पति ।
नियोजितमसमर्थाद्धम् 'अस्या आकृतिः पुनः' आकृतिस्तु 'दर्शनोया ननु' सुदर्शना एव
'लक्ष्यते' । ["प्रहितः", (वि) — "प्रतिहितः" (त- न्या-म) — "प्रतिहितः" (न) —
"उपहितः" (रा-) ॥ "ननु दर्शनोया" (र-, म-) — "दर्शनोया" (त- वि- न्या) ॥

राजोति । 'परकलत्र परस्त्री' ['कलत्रं श्रोणिभाष्ययोः' इत्यमरः] 'अनिर्वण' नोद्य
निर्वणं न निपुणदर्शनं न अर्हति । ["अनिर्वणं नोद्यम्" (रा-, वि- म-) — "अनि-
र्वणम्" (त- न्या-) ॥

शकुन्तलीति । 'उरसि कृत्वा' वक्षसि निधाय [सर्वधात्वार्थानुवादः करोतिना
भवति] । 'वेपसे कम्पसे । 'भाव' प्रीतिम् 'अवधार्य निश्चित्य 'घोरं तावत् भव' ।
सादृशी प्रीतिम् विकल्पते, तत् का ते चिन्ता ।

NOTES

1. (a) प्रहितः—The readings प्रतिहितः प्रतिहितः, उपहितः, do not
give good sense. (b) ननु—Implies अवधारण । (c) पुनः—Implies
मिद । I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) this
much I can say with certainty (ननु) that she has a fair
presence.

2. भवतु—An अव्यय । Implies disapproval (निषेध) । 'अस्तु
इति निषेधात्पुत्राङ्गीकारयोः । भवतु इत्यस्तुवत्—Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।
कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देहस्तु देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured. [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ING—I am attending.

ऋषयः (हस्तमुदय्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES—[Raising their hands]—Do you prosper, O King

राजा—सर्वानभिवादये ।

KING—I salute you all.

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for.

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मूनयः ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ;

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एने' उपस्थिता इमे 'विधिवदर्थितास्तपस्विनः' । 'तपाञ्जायस्य' आचार्यस्य कव्यस्य 'सन्दे'शो विज्ञापतिः 'कथित' आस्त ।

ऋषय इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वर्जस्व । ['अकर्म'कोय' जयति; प्रकर्ष-प्राप्तौ वक्तुं ते । 'विपरामर्शां कोः' इत्यात्मनेपदम्] ।

इष्टेनेति । 'इष्टेन' प्रार्थितेन सद्य [इति सहाये' इत्या] 'युज्यस्व' युक्तो भव ['देवादिनात् कर्त्तरि कौट'] ।

राजेति । 'निर्गता विघ्नाः येषां तद्याविधानि 'तपसि' येषां तद्याविधाः कि' मूनयः । अपि प्रश्ने । प्रधानत्वादादौ धर्मविषये एव प्रश्नः ।

कुत इति । अन्वयः—त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः । धर्मांशौ तपति

तमः कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—‘त्वयि’ भवति पौरवे ‘रक्षितरि’ साधु रक्षाकर्मं कुर्वति सति [साधुकारिणि तन्] ‘सतां’ साधूनां ‘धर्मक्रियासु’ तपोऽनुष्ठानेषु ‘विघ्नः’ अन्तरायः कुतः’ कस्माद्वा स्यात् । पश्य—‘धर्मांशौ’ तौघतापे रवौ (तौघत्वात् ‘तमोः’ रूपस्य शब्दीभेदम्) ‘तपति’ तापेन पोडयति सति [पोडितत्वात् शब्दोः पलायनम्] ‘तमः’ ध्वान्तरूपः शब्दः ‘कथं’ केन प्रकारेण ‘आविर्भविष्यति’ प्रकाशं गमिष्यति । न कथमपि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया not with रक्षितरि, because that would imply the existence of असत् also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षितः, all धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्नः was removed but none appeared even (कुतो विघ्नः ?) । The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मांशौ स्थिते but तपति । By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमाविर्भविष्यति ?) The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन् calls it प्रतिवस्तूपमा ।

राजा—अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोका-
नुपहाय कुशली काशपः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world ?

शाङ्गं रवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-
मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARNAGARVA—The possessors of spiritual power have health at their command. He with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजति । 'राजशब्दः' राजा इति संज्ञा । 'अर्थवान्' अन्यर्थः एव । राजने शोभते सुष्ठु, राजकर्म करणान् इति राजा । अहञ्च तथा । अथवा । "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति रञ्जितेषु तापसेषु यथार्थमेवाहं राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' भुवि स्थित्वा लोकानु-ग्रहकरणाय कुशलौ' कल्याणवान् ['ब्रह्मणः कुशलं पृच्छेत्' इति कुशलप्रश्नः । 'अथ' प्रश्ने ।

शाङ्गरव इति । 'संक्षिप्तान्तः' अणिमादिसिद्धिसमन्विता योगोद्यराः 'स्वाधीन' स्वायत्त 'कुशल' वेषां तथाविधा भवन्त । तदसौ कुशलौ किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य' अयोगस्य प्रश्नपूर्वकं प्रथममनामयप्रश्नं कृत्वा ['अथवा' अनामयम्] इति 'अनामयप्रश्नः']

NOTES

1. [a] अर्थवान् &c.—From your description. I find, I am doing my work well, hence rightly am I called 'राजन्'. [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । This is in courtesy. Good souls all exist for परानुग्रहः । Elsewhere the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफलं गुणः", "वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना", "विदितं वा यथास्वार्थं न मे कार्त्तव्यं प्रहृतयः", &c.

2. आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Note the humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानु-पायंस्तु तन्मया प्रीतिमता युवयोरेनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं बधूवरं

चिरस्य वार्धं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधमेचरणायेति ।

SARNGARAVA - Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after a long time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यन्मिथ इति । 'मिथः' अन्योऽन्यं 'समयात्' शपथाचारात् ['समयाः शपथाचार-
कालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः] गन्धर्वेषु विवाहेन इत्यर्थः । ['गन्धर्वः समयान्मिथः'
इति याज्ञवल्क्यः] 'भवान् मदीयां दुहितरम् उपाधेः' उद्बोधः ['उपादयसः स्वरूपे'
इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् युवयोस्तात्' मिथः समशकरणं प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अन्यः—त्वं अर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि । शकुन्तला च मूर्त्तिमती
सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं बहुवरं समानयन् चिरस्य वाच्यं नगतः । व्याख्या—
'त्वं नः' ('तस्य च वर्त्तमाने' इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी) 'अर्हतां प्रशस्यानां पात्राणाम्
प्रशंशयां शब्दः' 'प्रकर्षेण अयसरः' पुरोगामी 'स्मृतोऽसि' यत् त्वां सत्पाताणामयर्थो
मन्यामहे । शकुन्तला च मूर्त्तिमती हतदिष्टा 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्हता नः स्मृता ।
'प्रजापतिः' प्रजा, तुल्यगुणा यस्य तादृशं बहुञ्च वरस्य 'बहुवरं' वरवध्वी ["सर्वो
हन्ते विमाधा एकवदभवतीति वाच्यम्" इत्येकत्वम् । यदा—भाव्यमानं समाहारभा-
वित्व एकत्वम्] समानयन् समाहरन् एकवक्तृत्वं चिरस्य' बह्वीः कालात् ('चिराय
'चररावाय चिरस्येति चिरार्थकाः' इत्यव्ययगणे अमरः) वाच्यं 'निन्दां न गतः' न
प्रापतः उत्कृष्टया अपकृष्टः पुमान्, उत्तमेन च अधमा स्त्री मिलति इत्येव निन्द्या
विधेयं वक्ष्या । अद्यत्तं युवां मिलयित्वा विधिरनिन्द्या इति भावः । तदिति । यतोऽहमनु-
मन्ये 'तत्' तस्मात् 'सत्वं' प्राणिनं गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत्
["प्राप्तापन्ने च द्वितीयया", इति समासः । बहुव्रीह्यां] इयं 'सह' एकत्वं 'धर्म-
चरणाय' [तादृश्यं चतुर्थी] 'प्रतिगृह्यताम्' इति च भगवान् आह । युक्मेव यत्
अर्हते सत्क्रिया । तत् अर्हन् भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णातु ।

NOTES

1. (a) अर्हताम्—अर्ह + शब्द प्रशंसयाम् = अर्हन्तः the deserving तेषाम्

निर्हारि वही। (b) प्राप्तरः—अयं पुरः सरत गच्छति इति अय + स + ट कर्त्तरि वाङ्मलात् = अयसरः leader, प्रकरणे अयसरः the very first प्रादितम्। (c) अतः—अ is उदात्तः। Hence अ + त कर्त्तरि वर्त्तमाने अतः। (d) नः—कर्त्तरि वही। See tika. (e) सत्क्रिया—सत् + क्त + श भावे honour आदरकरणम्। सत् is a गति in this sense by the rule 'आदरानादरयोः सदसतो'। 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अर्हत्)। You are the best of the deserving and शकन्ता is 'Honour' personified. Hence, I approve of your union.* (f) प्रजापतिः—All credit (वाच्यं न गतः) is due to प्रजापति। Because, though प्रजापति presides over all matches he employs relatives of the parties as instruments. In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union.

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम्। सह धर्मचरणम्, सुप्-सुपा। 'सस्त्रीको धर्ममाचरेत्' इति वचनात्। तादर्थ्ये ४र्थी।

गौतमी—अज्ज किं वि वत्तुकामम्हि। ए मे वचनावसरो स्मि। कहं ति [आय्यं, किमपि वत्तुकामास्मि। न मे वचनावसरोऽस्ति। कथमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir, I wish to 'say something. There is no scope for my say. (Do you ask) How ?

यावेक्खिदो गुरुअणो इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धु।

एककस्म च चरिए भणादु किं एक एकस्मिं ॥

[नापेक्षितो गुरुजनोनया नत्वयापि पृष्टो बन्धुः।

एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted. In a matter done singly by each what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं णु क्ख अज्जजत्तो भणादि [किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति]।

*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुन्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गौतमीति । 'किमपि' यत् किञ्चित् 'वक्तुकामा' भाषणाम्बिलावची 'अस्मि' । मे वचनस्य अवसरः प्रसङ्गो नास्ति । 'अहमतु ततोयः पक्षः, तत् को वचनस्यावकाशः । 'कथम्' अप्रसङ्गः 'इति' चेत् शृणु ।

नेति । अन्यः—अनया गुरुजनो नापेक्षितः, त्वया अपि वक्ष्यन् पृष्ठः । एकैकस्य च चरिते एकः एकस्मिन् किं भवतु । 'व्याख्या—'अनया' शकुन्तलया 'गुरुजनः' कल्पप्रमुखः न अपेक्षितः 'गुरुजनापिचा न कृताः स्वयमेव कर्तव्य' निर्णीतम् । 'त्वया अपि वक्ष्यः' वक्ष्यान्ववजनः 'न पृष्ठः' शकुन्तलाय न याचितः । इत्थम् इतरनिरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि तादृशं कर्म अधिकृत्य एकः अन्यः सादृशस्य तीथो जनः ('एकैकस्यान्यकेवलाः' इत्यमरः) एकस्मिन् पक्षयोर्द्वयोरन्यतरस्मिन् किं भवतु कथयतु । न किमपि । "अस्मिन् मे मनः स्त्रियति तत् योजयत् भवाननेन माम्" इति न शकुन्तला गुरुजनं नापि त्वया अस्या वक्ष्यन् जनो याचितः । अपि तु हावपि भवन्ती ततोयमनावेद्य कर्म कृतवन्तौ । तदधुना ततोयस्य कथाया नावकाशः । [मूलम् (त- न्या-)—'...न खलु पृष्ठश्च...परस्परस्मिन्नेव चरिते भवामि किमेकैकम्' (रा-)—एकैकमेव चरिते किमप्येकैक एकस्य" (म-)— "...त्वया पृष्टो वक्ष्यः, एकैकमेव चरिते भवामि किमेकैकैकम्" (वि-) ॥

शकुन्तलेति । उपन्यासं समापे निक्षिप्तम् उपस्थापितम् शपिन नष्टकृतिः सर्वमिदं दुरवबोधं मन्यते ।

NOTES

1. वक्तुकामा—See वक्तुकामः, Ante.

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बीत्सा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule एकं बहुव्रीहिवत् । The word is सर्वनाम because the prohibition 'न बहुव्रीहि' applies to बहुव्रीहि only

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and not also to those that are बहुव्रीहिवत् । 'एकैकम्' । न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधो न भवति—Vritti. (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भणानि in Raghava, in monier-Williams &c. it is क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible.

3. किमिदम् &c.—This is not repudiation of marriage. It merely implies that something, unpleasant to the king has happened.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावको खलु वचनोपन्यासो [पावकः खलु वचनोपन्यासः] ।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed.

शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोक-वृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतःसमोपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥२६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world. Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort. Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलेति । 'वचनस्य' किमिदमुपन्यस्तसिति वाक्यस्य 'उपन्यासः' उपन्यासम् उपस्थितमेतद्वाक्यमित्यर्थः 'पावकः खलु' अप्रिर्वि मां दृष्टव्येव ।

शार्ङ्गरव इति । 'इदम्' एव विषयप्रकाशः 'कथं नाम' इति क्रीडोपगमे कुत्सनं वा ['नाम प्राकाशस्तन्मात्रक्रीडोपगमकुत्सने' इत्यमरः] । भवन्त एव, भवाद्दृष्टा जना एव, न मादृष्टाः सुतराम् आतशयेन 'लोकवृत्तान्ते' जनचरिते 'निष्णाताः' कुशलाः । कस्मिन् विषये लोकः किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अजानता एव कथमुच्यते किमिदमुपन्यस्तसिति ।

सतीमिति । अन्यथा—‘आतिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीमपि जनः अन्यथा’
 विशङ्कते । अतः सचम्बुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिच्छेदुः समीपे इष्यते । व्याख्या—
 ‘आतीनां’ नामवानां ‘कुलं’ गृहम् [‘कुलं जनपदं गृहम्’ इति विश्वः] ‘एकः’ केवलः
 संश्रयः ‘आश्रयस्थानं’ यस्या तथाविधां ‘भर्तृमतीं’ सचवाम् [‘विशेषणमात्रप्रयोगो
 विशेष्यप्रातिपत्तौ’ इति वामनः] ‘सतीमपि’ साध्वीमपि ‘जनः’ लोकः ‘अन्यथा’ अन्य-
 प्रकारेण ‘असतीत्वेन’ ‘विशङ्कते’ सम्भावयति, ‘असतीमिति’ मन्यते । अथ लोकहृत्तान्त्रो
 विदितस्तैः । अतो हेतोः लोकवादभयात् ‘स्वस्य चम्बुभिः’ स्त्रिया आतिभिः ‘प्रमदा’
 वस्तुष्वी स्त्री ‘प्रिया’ भर्तृरभिमता वा ‘अप्रिया’ अनभिमता ‘वा परिच्छेदुः’ बोधः ‘समीपे’
 भवेत् प्राप्यते । शकुन्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तवैव समीपे तिष्ठतु । अन्यथा
 लोकापवादः स्यात् । त्वमपि एतज्जायासि । तथापि किमात्य ‘किमिदमुपन्यसमिति’ ।
 [‘प्रियाप्रिया वा’ (रा- त-, न्य-)—‘तदाप्रियापि’ (वि-, स-)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यासः—उपन्यस्तं वचनमित्यर्थः । भावानयने द्रव्यानयनम् । पावकी
 वचनोपन्यासः—The utterance of words is fire i.e. words uttered
 burn me like fire.

2. लोकहृत्तान्त्रं &c.—नि + छा + क्त कर्त्तरि = निष्ठाताः or निमृताः ।
 The former implies कौशल्य and takes चल by the rule. ‘निनदीभ्यां
 ञातिः कौशल्ये’ । The latter means कृताभिधिक and has the dental सः ।
 लोकानां हृत्तान्त्रः । तस्मिन् निष्ठाताः ।

3. (a) आति &c.—आ + क्तिच् कर्त्तरि = आतिः kinsmen (mas-
 culine). (b) प्रियाप्रिया वा—The reading तदाप्रियापि has तद् superflu-
 ous. अप्रियापि implies परिच्छेदुः अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the
 Sahitya-darpana also. (c) Sarngarva takes it that the king
 does not like that his wife Sakuntala should be near him
 just now.

राजा—किञ्चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by
 me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हृदय सम्पदं दे आसङ्गा
[हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्गा] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गेरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मे प्रतिविमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गेरवः—

मृच्छन्तामी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ।

SARNGARAVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power.

राजेति । 'च' पञ्चान्तरे ["च पादपूरणे पञ्चान्तरे" इतीति विनियये" इति तिकाख्य-
शेषः] । पूर्वं परिणीता 'परिणीतपूर्वा' ['भूतपूर्वे' चरट्' इति आपकात् पूर्वशब्दस्य
परनिपातः] 'किम्' ?

शकुन्तलेति । 'ते आशङ्गा' किं वा स्यात् इति सन्देहः 'साम्प्रतं' युक्ता ['युक्ते' इति
साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः] ।

शाङ्गेरव इति । अन्वयः—कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञः उचिता
किम् । व्याख्या—'कृतं' प्रथममनुष्ठितं यत् 'कार्यं' तस्मिन् द्वेषात् अरुचिचशत् 'धर्मं'
प्रति' कर्तव्यं प्रति 'विमुखता' अरुचिः राज्ञः' सम्बन्धी लोकशिक्षकस्य इत्यर्थः उचिता
किम् । यद्भवान् गूढमूढवान् इमां तव नास्ति सन्देहः । अथना च भवानस्यां विदुषः ।
तथापि अस्या गृहणं ते धर्मः । यदि राजा सन् इमां त्यक्त्वा स्वयमधर्मं चरसि धर्म-
विप्रवः प्रातः । [मूलम् (त-, वि-, न्या-, म-)—'किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं' प्रति
विमुखतः कृतावज्ञा' (रा-)] ।

राजेति । 'असती' असाध्वी असदृशो या कल्पना, 'कार्यं' कृतं, द्वेषश्च, विमुखता
च इत्येवं रूपा, तस्याः 'प्रसङ्गः' प्रस्तावः कृतः । किं प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शाङ्गं रव इति । अन्वयः—एष्यत्यं सत्तेषु प्रायेण अमी विकाराः सूक्ष्मंति । व्याख्या—एष्यत्यं प्रभूतं 'सत्तेषु' सदसद्विवेकविहीनेषु 'प्रायेण अमी विकाराः' चेतो-
विकृतयः, अनार्यकार्येष्वपि आर्यचरितानिमानरूपाः 'सूक्ष्मंति' प्रसरन्ति ['सत्तेषु'
(रा-, वि-, म-)— 'सत्तानाम्' (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. असत्कल्पना &c.—The unfair assumption is that Sarnaraya supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakuntalā (कृतकार्यं), (ii) that he now dislikes (द्वेष) her (iii) and is fore unwilling [विमुख] to recognise her. With the read-
असत्कल्पनाप्रश्नः explain असत्कल्पनामूलकः प्रश्नः a question
[किं कृतकार्यं &c.] based upon wrong assumptions.
2. अमी विकाराः—Refers to perversities [विकार]—'feigning
arprise when reminded' and such like. In the present
instance we have a secret marriage, its repudiation, feigning
surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here
is living a wicked life and yet professing piety.

राजा—विशेषेणाविद्धिमोऽस्मि !

KING—I am seriously insulted.

गौतमी (शकुन्तला प्रति)—जादे मुहुत्तमं मा लज्ज अवण-
इस्मं दाव दे ओलण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्मदि [जाते
मुहूर्त्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् ततस्तां
भर्त्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment,
discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will
then recognise you. (Does the same).

राजा (शकुन्तलां निवेश्ये आत्मगतम्)

इदमुपनतमेव रूपमस्तिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् ॥१७॥

(विचारयन् स्थितः) ।

KING—(Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating).

राजेति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अधिलभः भर्त्सितः ["अधिलभः नित्यभर्त्सितः" इति हेमः] ॥

गीतमीति । 'अवगुण्ठनं' वक्तुं वरणम् । 'अभिधास्यति' स्मरिष्यति । ['तथा' तद्वत् अपनीतावगुण्ठनामित्यर्थः 'कराति'] "शकुन्तलां प्रति" (त- न्या)—राधावाद्य एतन्न पठन्ति ॥

राजेति । 'निर्वणं' निपुणं दृष्ट्वा ।

तदिति । अन्यः—प्रथमपरिगृहीतं स्मरन् वा इति अव्यवस्थान् [अहम्] एवम् उपनतम् इदम् अल्लिप्तकान्ति रूपं विभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि भोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' परिगृहीतं पवीलेन स्वीकृतं ["पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिधृष्टाः" इत्यमरः] 'स्मात् न वा' स्मात् 'इति' एतत् अव्यवस्थान् अन्यतरपक्षेन निययम् अभजमानः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपक्षावस्थया (सुखेन इति प्राचः) 'उपनतम्' उपस्थितम् 'इदम् अल्लिप्तकान्ति' अम्बानलावण्यं 'रूपं' सौन्दर्यं विभाते प्रभाते अनुदिते भास्करे भ्रमरः अन्तस्तुषारं मोहारगर्भं 'कुन्दमिव' निशि विकाशि पुष्पमेदमिव, 'सपदि खलु' तत्तत्क्षणस्यैव प्रापति-भावमित्यर्थः, 'न भोक्तुं' स्वीकृतुम् राजपक्षे सगर्भायाः प्राक्परिग्रहनिश्चयाभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसदभावात् 'नापि भोक्तुं' [उभयव अल्लिप्तकान्तिलेन लोभात्] 'शक्नोमि' पारयामि । ["वैल्यव्यवस्थान्" (म)—'वैल्यव्यवस्थान्' (त- न्या-)—'वैति व्यवस्थान्' (रा, वि) । 'विभाते' (रा- , वि- म-)—'निशान्ति' (त- , न्या-) ॥ "न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम्" (त- न्या-)—"न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि ह्यतम्" (रा- , वि)—"न खलु च" इत्यादि (म) ॥

NOTES

1. विशेषण—वि + शब् + घञ्. कर्मणि = विशेषः that which is singled out, special तिन । Specially, i.e. severely. Qual अवि-
चिपतः । वतीया करो । क्रियाविशेषणानां कचित् करणत्वम्” ।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child, This is necessary for the comparison with अन्तस्तुषारम् । Raghava explains एवमुपनतम् । But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply ‘कथमिदम् अभिवाक्-
सत्त्वलक्षणा...प्रतिपत्त्ये ।’—(See next page). She has come thus [एवम् i.e. सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिग्रहीतं स्यात् वा ।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting. While I do not remember the marriage the sage testifies to it.

If wedded by me (परिग्रहीतम्) I must own her, it is my duty to do so. In this case ‘नापि शक्नोमि नोक्तम्’ ।

If not wedded by me (न परिग्रहीतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a चेद्विग्र (See next page). In this case ‘न खलु सपदि भोक्तुं...शक्नोमि’ ।

Hence I am in a fix ; there is danger in both accepting and rejecting her. All this because उपनतमेवम् । If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some मिश्र-
मिश्र-
prehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me.

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

“मूढः स्वाहमेवा वा नदेन्द्रियवृत्ति संशये ।

दारव्यागी भवाव्याही परस्त्रीस्पर्शपाशुलः ॥”

King to Purohita]. (b) अवावसन्—वि + अव + सो + श्ठ = वावसन्
making up the mind i.e. deciding. न वावसन् ।

3. [a] विभाते—In the morning ; that is the only time

when अन्तस्तुषारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्ति by the sun. अन्तस्तुषारम्—अन्तः मधोः तुषारी यस्य तत् having dew inside. बहु—। Or अन्तर्गतः तुषारी यस्य तत्। कुन्द refering to the flower (प्रसव) is neuter. (c) भोक्तॄन्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूप। (d) भोक्तॄन्—cannot abandon because of the अक्लिष्टकान्तिम्।

4. Remark—(a) With the reading व्यवस्यन् explain इति व्यवस्यन् विचारयन्—Thus deliberating. (b) “न खलु परिभोक्तॄन्, न च शक्नोमि हातुम्” has च खलु एव which are not easily explained.

प्रतिहारो—(खगतम्)—अहो धर्मावेक्षिता भट्टिनो । ईदिसं ग्राम सुहोवणदं रूपं देक्षिष्य को अण्णो विचारिदि [अहो धर्मावेक्षिता भट्टिनो । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति] ।

WARDER (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived

शाङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

SARNGARAVA—O king, why are you keeping silent thus ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्र-भवत्याः स्मरामि । तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady. How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारीति । ‘अहो आश्चर्यं’ । ‘धर्ममवेक्षते’ पालाशेन अनुसरति इति ‘धर्मावेक्षी’ । तस्य भावः, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः । ‘ईदृशं सुखेन’ अनायासेन ‘उपनतं’ प्राप्तं ‘रूपं’ दृष्ट्वा को नाम अन्यः कः खलु अपरः ‘विचारयति’ यः कश्चिदप्यः पूर्वभूत-संभूतं वा इत्यविचारयन्नेव आददीत ।

NOTES

शास्त्रं' इति । 'किमिति' कथं 'जोष' तुष्णीम् [अव्ययम् । 'तुष्णीमर्थे' सुखे 'जोषम्' इत्यमरः] 'आस्यते' स्वीयते भवता ।

राजेति । चिन्तयन्नपि बहु ध्यायन्नपि 'अवभवत्याः स्वीकरणम्' 'उपयमनं' 'न खरामि' । तत् 'अभिव्यक्तं' प्रकटं सूत्रलक्षणं 'गर्भचिह्नं' यस्याः तथाविधाम् 'अतएव परपरिगृहीता 'प्रति' [इत्यम्बुनाख्यानं कर्मप्रवचनीयत्वादित्यौघा] 'आत्मानं' मां 'चेद्वियं परदारप्रकृतम् ['चेद्वियच् परचेते चिकित्सः' इति घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते] 'आशङ्कमानः' 'कथमिमां प्रतिपत्स्ये' यद्वाप्यामि । 'मया ऊढा इति नास्ति' निश्चयः अथ च गर्भिणीयम् । एवमस्या गृह्ये परस्त्रीस्यशङ्का अस्ति, अतो न गृह्यामि इत्यर्थः । ['चेद्वियम्' (पि-)-'चेद्वियम्' (रां-, वि- स-)= 'अचद्वियम्' (तं- न्या-) ॥ "आशङ्कमानः" (रा- वि- स-)= 'मन्यमानः' (तं- न्या-)] ॥

1. (a) चिन्तयन्नपि...खरामि—So she is not my wife. (b) अभिव्यक्तसूत्रलक्षणा—And as she is enciente, she is another's wife. Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden accepted her even though she story of marriage seems suspicious. But now it is a different thing. (c) चेद्वियम् चैव is कलव wife. 'चैव' कलवकेदार' इति कोषः । परस्य चैव परचेद्वियम् another's wife. तत्र चिकित्सः दृष्टादिना निगृहीतव्य इति परचेत + घच् = चेद्वियः । One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निपातन । 'घच्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते'—Vritti.

2. Reading—चेद्विय is the Bengali reading as given by Pischel. The Devanugari reading is चेद्वियम्, though Raghava recognises the variant चेद्वियम् । 'चेतं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । यत् इयं गर्भिणी मया चेद्वियना प्रतिगृह्यते, अहं चेद्वी स्यां न तू वीजी । अतः तज्जातापत्यं न चौरसम् अपि तू चेतजम् तच्च चौरसात् चीनम् इति शङ्का । The reading is not worthy of Dushyanta. It supposes शकुन्तला to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating

whether to accept her or not !! Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage ; the idea of becoming a चेट्विन् cannot therefore occur to him. Hence चेट्विन् cannot be the poets reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चेट्विन् suits this case admirably.

शकुन्तला (अपवाद्य)—अज्जस्स परिणए एव्व सन्देहो ।
कुदी दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा [आर्यस्य परिणये एव
सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble-
sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गेरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थे पात्रोक्तो दसुरिवासि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so ! Approving the
daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the
dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to
be insulted—the sage by whom, urging to accept his own
property that was stolen, you are, like a robber, converted
into a worthy recipient.

शकुन्तलति । 'आर्यस्य' मान्यसा अस्य 'परिणये एव सन्देहः' [अतएव 'आर्यस्य'
इत्याह न च 'आर्यपुत्रस्य' इति] । 'दूरम्' अतूचम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'मे'
आशा' भर्तृरुहिणी भविष्यामि, चक्रवर्त्तिनं पुत्रं निवेश्य अनेन सह वनं प्रत्यागमि-
ष्यामि, इत्येवं विधा 'कुतः' कुत्र गता ।

शाङ्गेरव इति । 'मा तावत्' प्रतिपद्यते । इयमप्रतिपत्तिः सदृशी एव ते ।
'अन्यः—कृताभिमर्शः' सुतामनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन सुष्टं स्वमर्थं
प्रतिग्राह्यता दसुरिव पात्रोक्तोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' 'आमर्श'नं चण-

‘मित्यर्थः यद्य तादृशीं ‘सुतां शकुन्तलाम् [सुतामिति कोपकारणोपमाः] ‘अनुमन्य-
मानः’ अनुमीदमानः, कृतं सुताभिर्गणनमुपमान इत्यर्थः ‘सुनिः’ कण्वः, महत्प्रिय
कोपकारणे न केवलमकूप्यन्, अपि तदेव कोपस्थानं प्रशंसन् ‘अतिमृदुरसो ‘त्वया’
‘घृष्टं’ न विमान्यो नाम अवश्य एव । ‘येन’ सुनिना ‘सुष्ट’ चौरित’ निजम् ‘अर्थं’
वित्तं कन्यारूपं ‘प्रतियाह्वयता’ प्रतियाह्वयत्वेन स्वीकार्यत्वेन बोधयता सता ‘दसुरारिव’
चौर इव त्वम् अपाव’ ‘पाव’ सम्पद्यमानः ‘कृतः असि’; यद्यपुना शकुन्तलां प्रतिपद्य
सुनिं सम्भावयसि तदा ‘सुदुर्भ’वत्यवज्ञातः’ इति शास्त्रं सिध्दा भवति । तन्मा तावत्
‘प्रतिपदस्व’ इत्यति वक्रा कोपकलुपोक्तिः । [‘अभिगर्शाम्’ (ग) — ‘अभिगर्शाम् [रा-
वि-] — ‘अवमर्शाम्’ [त-, न्या-] ॥

NOTES

1. (a) आर्यसा—She does not say आर्यपुत्रसा because the marriage is doubted. (d) कृतः-किस + सप्तस्थानम् स्त्रार्थे । आद्यादि । (c) दूराधिरौहिणी—दूर + अधि + रुह + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2. मा तावत्—This is an answer to the king's, कथं प्रतिपत्सि” (How can I accept) above. Forsooth (तावत्) don't (मा) accept. This looks like approval. But it is ironical and is really strong condemnation of the king's non-acceptance. The irony continues throughout the verse following.* See Tika on the verse.

3. (a) कृताभिगर्शाम्—अभि + गृश + घञ् भावे = अभिगर्शं outrage c.f. ‘पराभिगर्शो न तवास्ति’—Kumara. Now see Tika. Avoid अभिगर्शं with a cerebral. (d) नाम—Implies अभ्युपगम approval. ‘नाम प्राकाशमभ्यान्वकोपाभ्युपगमेषु च’ इति विश्वः । The ‘approval’ is ironical, and becomes disapproval here. (c) विमान्यः—वि + मान + णिच् + यत् कम णि deserving insult. त्वया विमान्यो नाम is exactly like युक्तं नाम ते later on. त्वया (by thee) is significant. This is just like you (त्वया) । By so doing you have proved yourself true to your character (घृष्ट as you are).

4. [a] प्रतियाह्वयता—त्वं सुष्टं प्रतिगृह्णासि = सुनिः त्वां or त्वया सुष्टं प्रति-

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ग्राहयति । The अधिकर्ता takes द्वितीया because ग्राहि is not included in the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसामानाद्ये = ' । Or अधिकर्ता as कर्त्ता takes द्वितीया supposing ग्राहि to mean 'वीचन' (वृद्धार्थः) । (b) येन does not require the mention of तच्छब्दः । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् तच्छब्दस्य आद्यत्वम्" ।

5. *Remarks—This is ironical. 'You are a robber ; you have stolen the sages property. He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift.

शारङ्गतः—शङ्करव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्मामिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now. Sakuntala, what we had to say, has been said by us. This his respected self here, says this. Give him a reply of recognition.

शकुन्तला (अपवाच्य)—इमं अवतुश्चरन् गदे तारिसे अणुराए किंवा समराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोहणीओ त्ति ववसिदं एदं [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवसितमेव] । (प्रकाशम्) अज्जउत्त—[आर्यपुत्र—] (अधोक्ते) संसद्दे परिणए ण एसो ससुदाआरो । पोरव, युत्तं णाम दे तह पुरा असम्मपदे सहावुत्तानहिज्जअं इमं अणं समअपुब्बं पदारिअ ईदिसिहिं अकस्सरिहिं पच्चाक्खादुं [संशयिते परिणये न एव ससुदाचारः । पोरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्] ।

SAKUNTALA (Aside)—Such a love having reached so different a state, what possible can be gained by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form. Paurava, it is (Or—is it) indeed proper for you after having previously deceived this naturally open hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारद्वत इति । 'विरम' निवृत्तौ भव, नातपरं ते वक्तव्यमस्ति ['व्याकुपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम्] । 'वक्तव्यं' यत् कण्ठेन वक्तुम् उपदिष्टा वयं तत् 'उक्तमन्त्याभिः' । 'सः' अधाश्चनविषयः 'अद्यमवभवान्' मान्द्यो राजा 'एवमाह' अस्मदुक्ते विप्रतिपन्नः परिणयमेव अपलपति । 'प्रत्ययकर' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रतुत्तरम् 'अन्त्ये दीयताम्' ।

शकुन्तलेति । 'तादृशी' अतिशयिते 'अतुरागि ददम्' एतत् 'अवस्थान्तर' अन्त्याम-
वस्थां रूपविपर्ययम् [अन्तरशब्दो भिन्नवाची । नित्यसमासी मयुरव्यं सकादिस्वादान्तर-
शब्दस्य च परनिपातः] 'गते' प्राप्ते सति 'कारिते' कारणेन [भावि क्तः] 'वा किम्'
न किमपि फलम् । तथापि 'इदानीम् आत्मा' निजस्वरूपं मे 'शोचनीयः' कलङ्कात्
मोचनीय इति हेतोः 'एतत् वाच्यितम्' प्रारब्धं मया एष मे उद्यमः । 'आरुपुव'
इति परिणेतुरेव सम्बोधनम् । 'परिणये संशयिते' जातसन्देहे सति ['तदस्य सञ्जातम्—
इति इत्थं] एष समुदाचारः सम्यगाचारः 'न' न हि युक्तमेतत् सम्बोधनम् । 'पुरा'
पूर्वम् 'आश्रमपदे खभावेन' प्रकृत्या उत्तानम् अगभीरम् अकपटमित्यर्थः 'इदं'
यस्य तथाविधं निरुगैसरलाशयम् 'इमं' जनं मद्रूपं 'समयपूर्वक' शपथः (समयाः
शपथाचारकाव्यसिद्धान्तत विदः इत्यमरः) 'तथा प्रताप्य' वञ्चयित्वा अधुना 'इदंशः'
अचरैः' विस्मृतिवाजवचनैः 'प्रत्याख्यातुं' निराकर्तुम् (अर्थाद्योपपदे तत्तुम्) 'युक्तं नाम'
युक्तमेव । यदा—युक्तं नाम युक्तं किम् ? प्रतारको व्याजमवलम्ब्य प्रत्याचचीत इत्येव
युज्यते । 'पौरव' इति गौतमीकेः अभिजनेनापि न सदृशमेतदिति दर्शयितुम् (शोध-
नीयः (त- न्या)—'शोचनीयः' (रा- म-)—'मोचनीयः' (वि-) ॥ "युक्तम्"
(त- वि- न्या-)—"न युक्तम् (रा- म-) ।

1. (a) अस्मै—सम्प्रदाने चतुर्थी as in “खण्डिकोपाध्यायस्मै चपेटां ददाति” —Bhashyam. (b) प्रत्यय &c.—शाकपार्थिवादि । See Tika.

*2 (a) इदम्—Implies the immensity of the change. (b) तादृशे—Refers to the intensity of the love.

3. शीघ्रनीयः &c.—The treatment is so mean that it is beneath my dignity to take any notice of it at all. But a slur is caste in my character, and I condescend to say some thing in reply (प्रत्ययप्रतिवचनम्) only to clear my own self, not because I now care for the acceptance of me (किं वा आरितेन) by such a wretch.

4. युक्तं नाम &c.—An irony exactly like Sarnagarava's कृताभि-
नयान् &c.—Ante.*She means this—You are a deceiver. Your professions of love were false. I was a simpleton to be taken in. The disclaimer now is quite in keeping with (युक्तं नाम) the previous duplicity. Your apprehension of my being another's wife is a myth.

राजा (कर्णो पिधाय)—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमोहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुञ्च ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop. Why dost thou seek to sully your family and degrade this person too, as a stream, that rends its banks, does of her pure water and of the tree on the bank ?

शकुन्तला—ह्रीदु जइ परमत्थदो परपरिगहसङ्किणा तुए
एव् पउत्तं ता अहिण्णत्तायेण इमिणा तुह आसङ्क अयेणइस्सं
[भवतु, यदि परमार्थतः परपरिग्रहसङ्किना त्वया एव प्रवृत्तं
तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनीष्यामि] ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजति । 'कणौ पिधाय' हस्ताभ्यामावृत्य ('वष्टि भागुरिहोपमवाप्योरुपसर्गयोः') इति अकारलोपः । पथे अपिधाय । वापयवणनिवारणायैवम् । राघवादिभिरपठितमेतत्) 'पादं' दुष्कृतम्, लक्षण्या पापोक्तिः 'शान्त' मित्रत्वं भवतु । सैव वद इत्यर्थः । अन्यः—किं कूलहृषा सिन्धुः प्रसन्नमन्तः तटतरुश्च इव, वापदेश्याविलयितुम् इमं जनं पातयितुश्च ईदृशे । व्याख्या—'किं' किमर्थं 'कूल' तट 'कषति' भिनत्ति या तादृशी (कूलोपपदात् कषेः खच्) तटप्रपातिनी 'सिन्धुः' नदी 'प्रसन्नम्' अनाविलम् 'अम्भः' प्रवाहं यथा आविलयति 'तटतरुश्च इव' तौरस्यं हृल्लक्ष यथा पातयति तथा 'वापदेश्यं' कूलम् (करणे घञ्) 'आविलयितुं' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूपं जनं पातयितुश्च धर्मात् पतितं कर्तुश्च 'ईदृशे' । पापा इयं चेष्टा शान्ता भवतु । ('किनोहृषे जनमिमं पातयितुम्' (रा- वि- म-)—'समोहृषे माघ नाम पातयितुम्' (त- न्या-) ॥ "अम्भः" (रा- वि- म-)—'ओघम्' (त- न्या-) ।

शकुन्तलेति । 'भवतु' अस्तु तावत् प्रतारणा ते नाभिप्रेता यदि परमाश्रितः यथार्थं सैव परपरिग्रहम् 'अन्यकलत्रं' शङ्कते यस्याविधेन त्वया एव प्रवृत्तम् (भावे क्तः) परदारशङ्कया एव तेऽद्य ईदृशी वृत्तिर्मायि, न च वञ्चनवृत्त्या तत् तदा अनेन मदङ्गुलिस्थेन अभिज्ञानेन अङ्गुलीयकरूपेण तव आशङ्काम् अपनेष्यामि । ["प्रवृत्तम्" (त- वि- न्या- म-)—"वक्तुं प्रवृत्तम्" (रा-) ॥ "अभिज्ञानेन अनेन (रा- म-)—'अभिज्ञानेन केनापि' (त- न्या-)] ॥

NOTES

1. शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or शमितम् ।
2. (a) वापदेशम्—वापदिशते अनेन इति वि + अप + दिश + घञ् करणे = वापदेशः designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल is कलुषा stained (for कूल), muddy for (अम्भस्) । आविलं कर्तुम् इति आविल + णिच् + वृत्तुन् = आविलु (नामधातु) + वृत्तुन् = आविलयितुम् to sully. (c) पातयितुम्—to degrade (जन), to cause to fall (तरु) । (d) कूलहृषा—कूल + कष + खच् कर्त्तरि स्त्रियाम् by the rule 'सर्वकूलामकरौषे कषः' । (e)

अभः—The Beng. Rec reads औधम् which agrees better with चापदेशम् in the masculine.

3. (a) भवतु—See भवतु अनिवार्यम् &c.—Ante. Here it means अत्याङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake.

राजा—उदारः कल्पः ।

KING—A good proposal.

शकुन्तला (सुद्रोस्थानं परामृश्य)—हृष्टी, हृष्टी, अङ्गुलीभ्र-
असृणा मे अङ्गुली [हा धिक् हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे
अङ्गुलिः] । (सविषादं गौतमीमुखमीक्षते) ।

SAKUNTALA (Feeling the place of the ring)—Alas !
Alas ! my finger is void of the ring (Sorrowfully stares at
Gautami's face).

गौतमी—ॐ दे सक्रावदारवभन्तरे सचौतौत्थसलिलं
वन्दमानाए पवभट्टं अङ्गुलीभ्रं [नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचौ-
तौत्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were
doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा (सस्मितम्)—इदं तत् प्रतुष्टपद्ममति स्त्रैणमिति
यदुच्यते ।

KING (Smiling)—Here it is what is called 'Women are
ready-witted'.

राज्ञेति । 'उदारः कल्पो' सुखो न्यायः ('कल्पः स्यात् प्रलये नादे' इति
विश्वः) इति राक्षसः । यद्वा—'उदारो' सहान् उत्तम इत्यर्थः कल्पः' सङ्कल्पः साधु-
रेव प्रस्तावः यदभिमानेन शङ्कामि अपनयिष्येति ।

शकुन्तलेति । सुद्रोते अनया इति सुद्रा' उत्तकौणं वर्णं मङ्गुलीयकम् (करणे
अप्रत्ययः स्त्रियाम्) । 'तस्या स्थानम्' अङ्गुलिमूलं परामृश्य स्पृष्टा (गौतमी
मुखमीक्षते (त न्या)—गौतमीमवेक्षते" (रा वि म) ॥

गीतमिति । 'अवतरणम् अवतारः' (प्रायानुष्ठाने संश्रयानपि चञ् भावे) ।
 शक्रस्य अवतारः शक्रावतारः लक्षण्या तदुपलक्षितो देशः । तस्य 'अभान्तरे' मध्या
 शचीतीर्थस्य सखिलं वन्दमानायाः' तत्र अखलिं ददत्याः (हितौ शानच्) ते अङ्ग-
 लीयकं प्रवेष्टुं' करात् चुरात् । 'अखलिदानं' प्रभंशहेतुः

राजेति । स्त्रैश्च' स्त्रीसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रतूरतपन्ना' तत्क्षणलभ्या मतिः'
 यस्या तथाविधं भवति इति यत् उच्यते' पण्डितैरित्यर्थः तत् इदम् । "तात्कालिको-
 नु प्रतिभा प्रतूरतपन्नमतिः' स्मृता' इति राखवभट्टतमुधाकरवचनम् । स्त्रीजातिः
 प्रतूरतपन्नमति इति गीतमीवचनात् प्रत्यक्षं ज्ञायते अस्माभिः इति सीङ्गण्डनोक्तिः ।

NOTES

1. (a) स्त्रैश्चम्—स्त्रीणां समूहः इति स्त्री + नञ् = स्त्रैश्चम् स्त्रीसमूहः, i.e. स्त्रीजातिः the woman-kind. (b) इदं तत् &c.—This is an instance of the saying 'women are ready witted.' This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं
 दे कहिस्सं [अत्र तावहिधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते
 कथयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here. Another (token of recognition) I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

KING—Now has come (the turn of) what is to be heard.

शकुन्तला—अ' एकस्मिं दिग्गहे वेदसलदामण्डवे णलिणी
 पत्तभाअणगदं उअअं तुह हत्थे सणिणहिदं असि [ननु एक-
 स्मिन् दिवसे वेतसलतामण्डपे नतिनोपलभाजनगतमुदकं तत्र
 हस्ते सन्निहितम् आसीत्] ।

SAKUNTALA—One day in the cane-bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand.

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed.

शकुन्तलेति । 'अत' अस्मिन् अङ्कुरीयाभिज्ञानप्रदर्शनविषये विधिना प्रभुत्वं वर्णं तावत् दर्शितम् । विधिबलवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम् । 'अपरम्' अभिज्ञानं 'ते कथयिष्यामि' ।

राजेति । 'इदानीं श्रोतव्यं' संवत्तम् पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्युप-
हासः । वस्तुतस्तु सर्वमिष्या, नास्ति च किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तलेति । 'ननु' वाक्यारम्भे ["नन्वाद्यपि परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे । वाक्या-
रम्भेऽप्यनुनयामन्त्यानुशयोरपि ॥" इति छेदः] 'नलिनोपवननिमित्तं भाजनं' पात्रं
'गतम्' तत्रस्थमित्यर्थः उदकं तत्र हस्ते सन्निहितं सम्यक् निहितम् 'आसीत्' । पानार्थं
त्वं हस्ते कृतवान् । ["वेतसकृततामखण्डे" (त-, न्या-)—"नवमालिकामखण्डे"
(रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first ; it is now to be heard. Presently it will vanish altogether ! The whole story is false ; hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य or श्रोतव्य ।

2. वेतसकृता &c.—Refers to the bower वेतसपरिषिद्धी कृततामखण्डे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare "कृततामखण्डे...आमन्त्रये त्वां मृगोऽपि परिभोगव" —Act. III. So reject नवमालिकामखण्डे ।

3. *अश्चमस्तावत्—The king's mind is a perfect blank owing to शप । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah ! what a fine story ! We are listening indeed ! How can we not listen ? It is so interesting !"

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदञ्चो दीर्घापाङ्गो णाम
मिअपोदञ्चो उपद्विदो [तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो
नाम मृगपोतक उपस्थितः] । तुए अअदाव पदमं पिअउ त्ति
अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो ङअएण, ए उण दे अपरिचआदो
हत्थबभासं उवगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पिना
उपप्लन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-
गतः] । पच्चा तस्मिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो णञ्चो ।
[पश्चात्तस्मिन्नैव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः] । तदा
तुमं इत्थं पइसिदोसि—सब्बो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुहो
आरण्णोत्ति [तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु
विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ इति] ।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the
"awn named Dirghapanga, approached. He was entreated
with water by thee pitying and saying—"Let him drink
first, but through unfamiliarity he did not venture near
your hand. Afterwards the same water being taken up by
me approach was made by him. Then you taunted thus
—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलिवि । 'तत्क्षणं' तस्मिन् क्षणे 'मि पुत्रकृतकः' कृत्रिमः पुत्रः [व्याख्यातं
प्राक्] 'दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतकः' हरिणशिशुः 'उपस्थितः' तदागतः । 'अयं तावत्
एव मृगशिशुरेव प्रथमं पिवतु इति' अनेन प्रकारेण 'अनुकम्पिना' दयमानेन त्वया
उपप्लन्दितः 'अभिज्ञावानुरूपं प्रार्थितः । जलार्थमागतः, जलमेव लभ्यमानः अदाः इति
छन्दानुवर्त्तनम् । 'अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् 'न पुनस्ते हस्ताभ्यासं'
हस्तसमीपम् 'उपगतः' प्राप्तः । 'पयात्' अनन्तरं 'तस्मिन्नैव सलिले मया गृहीते' सदि—
'अनेन' मृगशिशुना 'प्रणयः' याज्ञा 'कृतः' । 'तदा त्वम् इत्यम्' अनेन 'प्रकारेण' प्रह-

सितोऽसि' प्रह्लादं कृतवानसि [अकर्मकात् कर्त्तरि क्तः]—“सर्वैः सगन्धेषु” समान-
गन्धेषु [योगविभागात् समानस्य स-भावः] तुल्यसम्बन्धेषु [“गन्धः सम्बन्धलेशयोः”
इति हेमः] आत्मोपेय इत्यर्थः “विश्वसिति” ‘हावपि युवाम् आरण्याकौ’ आरण्यासम्बन्धेन
तुल्यसम्बन्धौ [शकुन्तलापदे “आरण्यान्मनुष्ये” इति वृष्] सगन्धेषु शपिके अपि
आरण्याः । ततः स्त्राष्टे अनुकम्पायां वा कन् । [“हावपि युवाम्” (त-, न्वा-)—
“हावप्यत” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. (a) तत्क्षणम्—This is कर्म of उपस्थितः though स्या is अकर्मक ।
“दीशकाजाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” । (b) उपच्छन्दितः—उपच्छन्दन is
प्रायेणा solicitation. Compare “तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्य” मयि त्वया न
प्रतिषेधरीत्यम्”—Raghu. (c) प्रहसितः—हस is अकर्मक here. Hence
प्र + हस + क्त कर्त्तरि । (d) सगन्धेषु—गन्ध is सम्बन्ध relation. समानः गन्धः
एवम् इति सगन्धाः equally related i. e. both related to आरण्या ।
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य च्छन्दसमूर्ते-
प्रसृतादकैषु” । समानस्य इति योगविभागः इष्टसिद्धार्थः क्रियते”—Vritti. The
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह
in the sense सहृदय and gives अस्त्रपदवियह । Thus, समानः गन्धः अस्य
is the वाक्य of a समास between सह and गन्ध giving the forms सह-
गन्ध and सगन्ध । “समाना जातिरस्य बोधसर्जनस्य इति सभावः । समानश्चक्षु-
स्तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तु तस्य नित्यत्वात् नैतत् सिध्यति ।
अतएव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभागस्य बोधत्वासः”—Padamanjari. (e) आरण्याकौ
—आरण्यास्य अयं जनः इति आरण्या + वृष् = आरण्याकः refers to शकुन्तला ।
Also आरण्यास्य अयं सगः इति आरण्या + अण = आरण्याः । स एव इति आरण्या +
कन् स्त्राष्टे = आरण्याकः See Tika. आरण्याकस्य आरण्याकस्य आरण्याकौ two
souls (जनौ) belonging to the forest. एकशेषः । विधेय to जनौ
understood.

2. Reading—युवाम्...स च त्वहं युवाम् yon. Qualifies जनौ
understood. The Dev. Nag reading अत्र avoids a grammatical
difficulty. The reference being to सग and शकुन्तला the common
attributives should be in the neuter सामान्ये नपुंसकम् giving हे
and आरण्याकौ । But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनौ be understood. With अत्र [here, or in this matter] also we require जनौ ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्त्तिनीनां मधुराभिरनुत्वाग्-
भिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted.

गौतमी—महाभाग, गारिहसि एवं मन्तिदुः । तपोवन-
संवर्द्धिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्म [महाभाग,
नार्हसि एवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्द्धितः अनभिज्ञः अयं जनः
कैतवस्य] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so. Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां
सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge, The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air.

राजति । 'आत्मकार्यं' स्वकार्यम् अवश्य 'निवर्त्तयन्ति यास्यांसाम्' [अवश्यं
चिन्तिः] । 'एवमादिभिः' ईदृशीभिः 'मधुराभिः' मिथ्यावचनैः 'विषयिणः' इन्द्रिय-
परायणा जना 'आकृष्यन्ते' विमार्गं नोद्यन्ते । ["मधुराभिरनुत्वाग्भिः" (त- , ग्वा-)
—कृ- "अनुत्तमयवामधुभिः" (रा- , वि, म-)] ॥

गौतमोति । 'तपोवने संवर्द्धितः अयं' शकुन्तलारूपः 'जनः' 'कैवतस्य' वधनाया 'अनभिज्ञः' ।

राजैति । वृक्षा तापसी 'तापसवृक्षा' वृक्षतापसी वा ("कञ्जाराः कर्मधारये" इति विशेषणस्य परनिपातो वा) । तत्सं'बुद्धौ । अन्वयः—अमानुषीणाम् अपि स्त्रीणाम् अशिञ्चितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासां) किमुत । परवृत्ताः स्त्रम् अपत्य-जातम् अन्तरिक्षगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां' मानुषव्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीणाम्' अशिञ्चितेषु अनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्वम्' नैपुण्यम्—यथा—'अशिञ्चितम्' अनुपदिष्टं 'पटुत्वम्' सन्दृश्यते' लक्ष्यते । 'याः' स्त्रियः 'प्रतिबोधवत्यः', विवेकवत्यः तासां 'किमुत' किं वक्तव्यम् । 'परैः' काकादिभिः भृताः पुष्टाः 'परवृत्ताः' कौकिलाः 'स्त्रम्' अपत्यजातम् 'अभेकसमूहम्' 'अन्तरिक्षगमनात् प्राक्' (अधूतरपदयोरे पञ्चमौ) यावदाकाशगमनं न शक्यते तावत् 'अन्यैः' कौकिलामित्रैः द्विजैः पक्षिभिः काकेरित्यर्थः (प्रथममण्डरूपेण ततोऽभेकरूपेण अन्ये तेन च पक्षिणां द्विजत्वम्) । 'पोषयन्ति किल' वक्ष्यन्त्येव । यद्येवं तर्हि आश्चर्यवर्द्धितापि इयं कैतव' ज्ञानाति इति किमव चिन्तम् । ["अमानुषीणाम्" (त, न्या-) — "अमानुषीषु" (रा, वि, म-) ॥ "किल" (त, न्या-) — "खलु" (रा, वि, म-)] ॥

NOTES

1. Reading—अमृतमयवाङ्मधुभिः means "honey of speech full of lies." This requires विषयिन् to be taken as अमर । But then आत्मकार्यनिवर्तिनी remains disjointed. The metaphor becomes faulty. This reading is therefore avoided.

2. (a) अमानुषीणाम्—मनोरपत्यानि जातिः इति मनु + अच् स्त्रियाम् मानुष्यः women. The च comes in here by the rule "मनोर्जातावक्ष्यसौ पुक् च" giving two forms मानुष (अच्) and मनुष्य (यत्) । Fem. of मानुष is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्यः अमानुष्यः । तासाम् । Qual. स्त्रीणाम् । (b) प्रतिबोधवत्यः—प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति + बुध् + चच् करणे प्रतिबोधः intellect. स अस्त्रासाम् इति प्रतिबोध + मनुष स्त्रियाम् Those who are endowed with intellect, i. e. the females of Man.

3. Reading—अमानुषीषु will have आधारे सहस्री । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रियः तासाम् is then sense. But all are स्त्री among the अमानुषी । Hence the statement is meaningless. अमानुषेषु might do, but अमानुषीषु will not. अमानुषीणाम्—qualifying स्त्रीणाम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम स्वल्पेता निसर्गादेव पण्डिताः ।”—Mrichchhakatika.

4. (a) अन्तरिक्ष &c.—The usual form is अन्तरीक्ष । अन्तः द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये ईत्यते इति अन्तर् + ईच + घञ् कर्मणि = अन्तरीक्षम् । Or अन्तर्मध्ये अक्षाणि नक्षत्राणि अस्य इति अन्तर षष्ठ्य = अन्तरिक्षम् (पृषोदरादि) । (b) द्विजैः—द्विजांताः इति द्वि + जन + ड कर्तरि = द्विजाः birds, See Tika. (c) परभृताः—The word is परभृता in the feminine. (d) किल—एतिह्ये—such is the story.

5. *Remark—Here अमानुषी may mean अप्सरस् । द्विज also means ब्राह्मण । परभृताः is परे; पुरुषैः विषयिभिरित्यर्थः भृताः पालिता. maintained by others, i. e. गणिकाः who are often mistresses of the rich. किल refers to tradition. Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story. मेनका is अमानुषी and a परभृता । शकुन्तला is her स्वमपत्यम् । On leaving विश्वामित्र and before going back to her celestial abode प्रागन्तरिक्षगमनात् she left her अपत्य for दोषवत् with a द्विज Kanva who was अन्य (विश्वामित्रव्यतिरिक्त) i. e. पर to her. This is the story किल । Also herself a परभृता the mother makes a परभृता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला (सरोषम्)—अणुज्ज, अत्तणो हिअआणमाणेण पेक्खसि. को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिण्णछण्ण कूवोवमस्म तुह अणुकिदिं पडिबज्जिस्सदि [अनार्य्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

Sakuntala—(angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass.

शकुन्तलेति । हे 'अनाय' आर्याचारविभिर्जित 'आत्मनो हृदयस्य अतु' हृदयानुसृतं यत् 'मानं' मितिः तेन 'प्रेक्षसे' जानासि (ईक्षणमत्र 'ज्ञानमात्रे') यथा ते हृदयं तथा सर्वस्य मन्यसे । 'क इदानीमन्यः' त्वदातिरिक्तो जनः (इदानीमिति वाक्यालङ्कारः) 'धर्मस्य कच्चु' कं प्रावरणं 'प्रवेष्टुं' शीलं यस्य तथाविधस्य अतएव 'दृष्टेः कृद्रः' क्रादितः (इष्टविकल्पः) । अनिटपत्वे णितुक् यः 'कूपः' तेन सह 'उपमा' तोजनं यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति । यथा गभीरोऽपि कूपः दृष्टैराच्छादितसुखः समतल इव लक्ष्यते, तथा पापात्मा त्वं धर्मकच्चु कं प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । नाश्मोदशो । किं बहुना, भवानिव शठो द्वितीयो नास्तीव ।

NOTES

I. हृदयानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure, प्रादि-तत्—हृदयस्य अनुमानं ; तेन—with the standard of your own heart, श्या करणे । Cf.—“ग्राह्यं पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रापते”—Mahabharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासादविभूतः पुनरन्नभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिर्य्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं
वचोऽपि पुरुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते ।

हिमात्ते इव वेपते सकल एष विम्बाधरः

स्वभावविनते भुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ २१ ॥

सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्वन् अकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते ।
तथा ह्यनया—

मन्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भूवोः कुटिलयोरतिलाहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) आर्ष्ये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं न दृश्यते ।

KING—(Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look ; the eyes become deep red ; the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods ; the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten ; the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger, making me undecided in mind, seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret, by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजिति । 'अवभवत्याः—शकुन्तलायाः 'कोपः वनवासात्' तपोवने स्थितत्वात्, नागरिकवृत्तेरभिज्ञानात् इत्यर्थः 'अविधमः' विलासवर्जितः तात्त्विकस्तथा सात्त्विको लस्यते' । पापा इयमिति कोपकारणमस्या नास्ति, तथापीयेमध्ना परमार्थतः कुपितेष्वदास्तस्यते, तत्र कारणं क्वमिहकोपः कथमभिनेयस्तदेषा न जानातीति ।

अन्वयः—अवलोकितं तिर्यक् न । चक्षुः आलोहितं भवति । वचोऽतिपरुषाधरं पदेषु न संसृज्यते च । सकल एष विस्वाधरः हिमात् इव वीपते । स्वभावविनते स्व, वी युगपदैव भेदं गते । व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् दृष्टिः (भावे क्तः) तिरः वक्रम् अक्षतीति 'तिर्यक्' वक्रम् [अक्षतेः कर्त्तरि क्तिन्] 'न' । चञ्चौ मदभिमुखौ दृष्टिरस्याः, कृतककोपे तु दृष्टिव्यावृत्ता भवति । 'चक्षुः आ' सम्यक् 'लोहितं रक्तं' भवति कृतककोपे नेत्रं विशदमेव तिष्ठति । 'वचः' मां प्रति प्रयुक्ता वाक् 'अतिपरुषाणि' अतिरूपाणि 'अधराणि यस्मिन् तादृश' 'पदेषु' वाक्यघटकेषु शब्देषु 'न संसृज्यते' च 'नापि यल्लितं भवति । मिथ्याकोपे तु रक्तभाषणे वाक् प्रतिष्ठता भवति । 'सकलः' समय एष लोभनीयो विस्वाकारः अधरः (शकपार्थिवादिः) 'हिमात्' शीतपीकितः

इव वेपन्ते' कथ्यते । कृत्रिमकोपे अधरकस्यो नैव बाभवेत्, कश्चित् कोपकर्तुः निपुण-
तया मध्ये वा कोणमाते वा स्यात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या 'विनते' वक्त्रे 'भ्रूवौ युगपदेव'
समकालमेव 'भेदं गते' भग्ने । अतः तु धीगपदे कृतककोपात् भेदं सूचयत्येवकारः ।
एवं तात्त्विकलक्षणैर्लक्षितोऽपि कोपी मिथ्या एव, लक्षणानि तु वनवासात् उपस्थितानि ।
['अतिपरुषाक्षरम्' (न्या-)—'अपि परुषाक्षरम्' (त-, पि) ॥ "संस्पृष्टे"
(पि-)—'संगच्छते' (त-, न्या-) ॥ "सकल एव" (पि-)—'सकल एव'
(त-, न्या-) ॥ "स्वभावविनते" (पि-)—'प्रकामविनते' (त-, न्या-) ॥ श्लोकोयं
राघवादिभिरपठितः] ।

सन्दिग्धेति । 'मां सन्दिग्धा' संशयिता, अहं वा विस्मृतः इयं वा मिथ्यावादिनो
'इति जातसंशया 'तुङ्घिः' यस्य तथाविधं कुर्वन् अस्याः कोपः' अविद्यमानं 'कैतवं'
शाब्धं यस्मिन् तथाविधं 'इव लक्ष्यते' । (पूर्वोक्तिविरुद्धमेतत् । अकेतवत्त्वं तत् वनवासी
हेतुवृत्तः । तदयुक्तः सन्देहः । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रसिद्धम् । पूर्वमेव प्रामाणिकं
प्रतिभाति ।)

अन्वयः—विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ मयि एव रङ्गो वृत्तप्रणयमप्रतिपद्यमाने, अतिरूपा
अतिलोहिताख्या अनया भ्रूवोर्भेदात् स्वरस्य शरासनं भग्नमिव । व्याख्या—'विस्मरणेन'
विस्मृत्या स्मृतिलोपात् इत्यर्थः 'दारुणा' अतिकर्षा 'चित्तवृत्तिः' यस्य तस्मिन् 'मयि एव
रङ्गः, विजने 'वृत्तं' निश्चयं 'प्रणयं' स्नेहम् 'अप्रतिपद्यमाने' अस्तीकुरुवति 'अनङ्गीकुरुवति
सति 'अतिरूपा प्रवलेन कोपेन 'अतिलोहिताख्या' आरक्तलोचनया 'अनया भ्रूवोर्भेदात्'
भङ्गात्, भेदं विधाय इत्यर्थः (लघ्वलोपे कर्मणि पञ्चमौ) स्वरस्य शरासनं धनुः 'भग्नमिव
मया' इयमेव सत्यं वदति अहमेव प्रणयं विस्मृतः । तेन कोपादनया न हि भ्रूयुगम्
अपि तु कामस्यैव धनुर्भग्नम् । मदगतस्य स्नेहस्य जलाक्षलिर्दत्तः इत्यर्थः । ['मध्येव
विस्मरण' (रा- वि- स-)—'मध्येवमस्मरण' (त- न्या-)] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाशं' स्पष्टमाह—'दुष्यन्तस्य चरितं वृत्तं' 'प्रथितं' सर्वैव प्रकाशं
रङ्गस्य तव किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तृणच्छन्नकूपस्यैव तस्य वृत्तिर्न वा इति श्लोको वदतु
मया तव किमुच्यताम् । परन्तु 'इदं, लघ्वच्छन्नकूपवत्' 'प्रजास्त्रिपि' किं पुनः प्रजा-
पालके न दृश्यते' । ["प्रजास्त्रिपौ न दृश्यते" (त-, न्या-)—'अथापौ न लक्ष्ये'
(त-, वि- स-)] ॥

NOTES

1. Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from *आय्ये प्रथितम् &c. to दारपरित्यागः* ।

Again “*अकैतव इवास्याः कोपो लस्यति । तथाहि*” is a poor paraphrase of “*अविभक्तः पुनरतभवत्याः कोपो लस्यति । तथाहि*” with words repeated exactly in the same order. The same person, with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly, the plain *अस्याः* as a substitute for *अतभवत्याः* seems to be a breach of decorum even though *आत्मगतः* । This coupled with the incongruity of the verse, seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text; from *सन्दिग्धवृद्धिम्* to *अरस्य*, notwithstanding that Bhoja quotes the verse *सद्यैव &c.* in the *Kanthabharana*.

On the other hand, note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled, how dignified the diction, and last though not least how happily *संसृज्यते* appears in the *आत्मनेपद* as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter *संसृज्यते* into *संगच्छते*) । This verse (*न विर्यक &c.*) cannot be spurious.

If then *सन्दिग्धवृद्धिम्—अरस्य* be omitted ; the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—*विभक्त* is *ह्राव* or *शोभा* । “*अथ विभक्तः । शोभायां संशये ह्रावे*” इति *ह्रैमः* । *अविभक्तः* unadorned i. e. plain, natural ; without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life ; she has not seen society. “*पापा इयम्—जानातीति*” in the Tika has to be omitted. Also omit “*एवं तात्त्विक ... उपस्थितानि*” । The king believes that she is really offended ;

But this does not lend colour to her story. She is angry not because she has been disbelieved ; but owing to the unkind remark “स्त्रीणामशिक्षित—” ।

शकुन्तला—सुदृढ दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा
अहं इमस्म पुरुवंसप्पवणण मुहमहुणो हिअश्रविससूस हत्यब्-
भासं उवगदा [सष्टु तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि,
याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमघोहं दयविषस्य हस्ताभ्यासमुप-
गता] । (पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot
—I who through confidence in Puro's line, had got into the
clutches of this person, with honey in the mouth and poison
in the heart. (Hides her face with her skrit and weeps).

शाङ्ग रवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGAVA—Thus does unchecked rashness of one's
self burn. Hence secret union has to be made after having
specially tested (each other). Friendship does in this manner
become enmity in those whose hearts are unknown (to each
other).

शकुन्तलेति । ‘अव’ इह देशे सुष्ठु, अतिशयेन ‘सच्छन्देन’ आत्ममत्या ‘चरति’
या तादृशो, यथेच्छाविहारिणी ‘कृतास्मि’ प्रतिपन्ना भवामि ‘या अहम्’ [उत्तरवाक्यगत-
त्वेनोपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा] ‘पुरुवंशे’ यः ‘प्रत्ययः’ विद्यासः तेन ‘मुखे नष्टं यस्य’
तादृशस्य ‘हृदये विषं यस्य तादृशस्य च [‘सप्तमीविशेषणे—’ इति ज्ञापकात् व्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः] ‘असजनस्य’ हस्ताभ्यासं करसमीपम् ‘उपगता’ प्राप्ता । पीरवो
उयं पादं न कुप्यात् इत्येनं गता, सम्प्रति शोच्याहमित्यर्थः । [‘हृदयविषस्य’ (त-
न्वा-)—‘हृदयस्थितविषस्य’ (रा., वि म)] ।

‘पटस्य’ वसनस्य अन्तेन प्राप्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।

मात्रेति । ‘अप्रतिहतम्’ अनियन्तितम् ‘आत्मकृतं’ निजानुष्ठितं ‘आपलं’ अपलता
 ‘इयम्’ अनेन प्रकारेण ‘दृष्टि’ परितापयति । अविश्वस्यकारिता खया कृता, तत्तत्फल-
 मनुना सुखम् । अन्यथः—अतः रघुः सङ्गतं विशेषात् परीक्ष्य कर्त्तव्यम् । अज्ञात-
 हृदयेषु सौहृदम् एव वैरीभवति । व्याख्या—‘अतः’ अस्मात् हेतोः यतश्चापलं दृष्टि
 ततः ‘रघुः’ विजने यत् ‘सङ्गतं’ समागमः तत् ‘विशेषात्’ विशेषाश्रयेन न तु सामान्य-
 दृष्ट्या [विशेषमवलम्ब्य इति लघ्वलोपे कर्मणि पञ्चमो] ‘परीक्ष्य’ विश्वस्य ‘कर्त्तव्यम्’ ।
 अन्यथा अनिष्टमाह—‘अज्ञातं हृदयं’ मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्यभावः ‘सौहृदं’
 मैत्री [सुहृदयशब्दात् युवाद्यण् । हृदभावः । आदिहृङिः] ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण
 शकुन्तला-दुष्यन्तगतरीत्या अद्वैतं रैरं सम्पद्यमानं भवति इति ‘वैरीभवति’ शत्रुता
 सम्पद्यते । सामान्यतः पौरुषोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनरयं कीदृश
 इत्यपि ते चिन्तनोद्यमासीत् इति भावः [‘इत्यमात्मकृतम्’ (रा-, वि-, म-)—‘इयम्’
 (तः, न्या-)] ‘अप्रतिहतम्’ (न-, न्या- म-)—‘परिहतम्’ (रा-, वि-)] ॥

NOTES

1. हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous. Besides the compound does not harmonise with सुखमधीः ।

2. इयम् etc.—Raghava reads परिहतम् and explains “आत्मकृतं आपलं कदाचित् देवानुकुल्येन सम्यक् तथा परिणमति (sometimes succeeds by chance); परिहतं केनचित् रुद्धं सत् दृष्टि (but, obstructed, as it usually is, it brings remorse).

3. अतः etc.—Raghava construes “संगतं परीक्ष्य कर्त्तव्यम्” (Union should be made after test); रघुः सङ्गतम् विशेषात् (secret union should be after special tests).

4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण i. e. as it has become in this case of दुष्यन्त and शकुन्तला । (b) सौहृदम्—See under जननान्तरसौहृदमि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषा-
 क्षरैः क्षिणुथ ।

KING—O, why do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins.

शाङ्गरवः (सासूयम्)—श्रुतं भवन्निरधरोक्तम्—

आजन्मनः शाट्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २४ ॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority ; and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजैति । 'अतभवत्यां' शकुन्तलायां यः 'प्रत्ययः' अथा तस्मात् 'एव' तस्मात्तमव-
लम्ब्य 'किमस्मान् संयुताः' सन्निहिता 'दोषा' येषु तेः 'संयुतदोषैः' बहुदोषारोपकैः
'अक्षरैः' विषुधं पीडयथ । *कौतवेन अस्या विद्वांसोत्पादनमेको दोषः, ततस्तदपलापो
द्वितीयः । तद्यमपि अस्या एव वादप्रामाण्यात् मयि आरोपितम् । अस्या वाद एव-
आदिषु प्रतिपादो मे हेय इत्युक्तं वः ।

शाङ्गेति । 'असूयया' दोषोदघाटनेन सद्यः सकोपमित्यर्थः । 'अक्षरम्' अनुज्ञेम्
["अनुज्ञे होनेऽधरोऽन्यवत्" इति विद्यः] । 'उत्तरम्' ऊर्जेम् ['उत्तर' प्रवचोर्ज्ञेयोः"
इति ङीष्] । यदेव अक्षरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' अधःस्थादिभिः ऊर्ध्वं स्थितिः ।
ततश्च गोप्या इत्या—विपर्ययांसः । 'अधरोत्तर' विपर्ययांसः 'श्रुतं' किम् ? इति काङ्क्षः ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वयः—यः आ जन्मनः शाट्यम् अशिक्षितः तस्य जनस्य वचन-
मप्रमाणम् । यैः परातिसन्धानं विद्येति अधीयते ते किल आप्तवाचः सन्तु । व्याख्या—
'यः' शकुन्तलाखरोपे जनः 'आ जन्मनः' भवात् प्रभृति अथ यावत् 'शाट्यं' कौतवम्
'अशिक्षितः' शिक्षितं न आरब्धवान् (आदिकर्मणि कर्त्तरिक्तः) 'तस्य जनस्य वचनम्'
अप्रमा " प्रमाणं न प्रत्ययानङ्गम् इति राजोक्तं श्रुतं भवदभिः । 'परिषाम्' अन्वेषाम्
'अतिसन्धानं' वचनं 'विद्या इति' मत्वा 'तेः' दुष्यन्तादिभिः 'अधीयते' नियमपूर्वकं
गुरुसकाशात् गृह्यते 'ते किल' । किल इत्यरुचो । 'आप्ता' प्रत्ययिता 'वाक्' येषां
तादृश्याः प्रत्ययितवचनाः 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विद्वांसयोग्ये अप्रत्ययम्
अविश्वसनीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

NOTES

1. संयुत &c.—सम् is एकत्र together, संयुत is सम्मिलित concurrent. Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika. Raghava has सम् सम्यक् thoroughly “सम्यक् न तु ईषत्, युक्तः संयुक्तः न तु स्पष्टः” । He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence.

2. अधरोत्तरम्—Anything preposterous. See Tika. Or thus—अधर is low, उत्तर is high. अधरस्य उत्तरस्य अधरोत्तरम् or अधरोत्तरे high and low, इन्द्र । The एकत्र is optional by the rule ‘विभाषा वचनं मृग्यं वचनं धान्यं व्यञ्जनं पशुशृङ्गव्यवहवपुर्वापराधरोत्तराणाम्’ । Here mark the low, means mark how what ought to be high is now low. Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्यन्त) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving.

2. किल—Implies diapproval. ते चाप्तवाचः किल=That they are truthful is ridiculous. Raghava has सम्भावनार्था किल ।

राजा—भो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।

KING—O ! Truth-teller, all this is indeed admitted by us. But what is gained by deceiving this person ?

शाङ्गरवः—विनिपातः ।

SARNAGARA—Down fall.

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas.

शारद्वतः—शाङ्गरवः किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवतुः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा
उपपन्नाहि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २५ ॥
गौतमि, गच्छामतः । (प्रस्थिताः) ।

SARADVATA—Saragarava, no use replying. The preceptor's order is executed. We go back. To the king—Well then ; This is your wife. Abandon her or accept. Authority over wives is indeed allowed to be all-embracing. Gautami, go you in front (They start).

राजिति । भवतु भवन्त एव सत्यवादिनः न पुनर्माहेशः एवं तावत् अस्माभिः
'अमुपगतं' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्प्रयोजना लोके काचित् प्रवृत्तिः । बुद्धि 'पुन-
रेनाम् अतिसन्धाय' वञ्चयित्वा किं लभ्यते प्रयोजनं सिधति नः ।

शाङ्केति । 'विनिपातः' नरके पतनमेतेन लभ्यते ।

राजिति । 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्राप्यते' इत्येते 'इति
एतत् न शङ्केयं' न आदेरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उत्तरेण' प्रतिवचनेन किम् । राजा सह वादप्रतिवादेन अलम् ।
'युरोः नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' शकुन्तला राजसकाशमानीता । वादाय नादिष्टा
वयम् । सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्त्तामहे' आश्रमं प्रतिगच्छामः । अन्यः—तत् एषा
भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा । हि दारेषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युपसंहरि इति राघवभट्टः । वितस्तामुपसंहरति । 'एषा' इयं
शकुन्तला भवतः पत्नी, यथाशास्त्रं परिणीता दाराः । 'एनाम्' [अन्वादेशे एनादेशः]
'त्यज वा' त्यक्तुं मिच्छसि चेत् त्यज, 'गृहाण वा गृह्येत्' यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि'
यतः' दारेषु कलते विषये [दारशब्दो बहुले अस्त्रियाम्] सर्वतः सर्वासुदिक्षुमुखं
लक्ष्यया प्रवृत्तिः यस्या तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थः [अत्र मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावे
जीवभावः युक्तः । किन्तु एवंविधप्रयोगाः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः । यद्वा 'हि दारेषु'
(प्रभोः) सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना' इत्यन्वयद्वारा एवंविधस्थले गौणहत्या मुखशब्दस्य
स्वाङ्गवाचित्वं प्रकल्प्य सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात्तङ्गीप्" इति
तङ्गीप्] 'प्रभुता' स्वन्नन्ता 'उपपन्ना युक्ता । भर्तृतन्त्रं पत्या यद्वयमयद्वयव्युत्प,
तत् यदीच्छमस्यां वत्तंस्व । ['पत्नी' (त, न्या) — 'कान्ता' (रा, वि, म) ॥ 'उपपन्ना'
(रा, वि, म) — 'उपयन्तुः' (त, न्या) ॥ 'सर्वतोमुखी' (र, वि, म) — 'निश्चतोमुखी'
(त, न्या)] ॥

NOTES

1. विनिपातः—&c.—“किं कथ्यते” (what is the reward) is the king's query. Sarnagarava retorts ‘विनिपातः’ (Ruin is your reward). The king rejoins—As ‘Ruin’ cannot be an object of desire, so ‘I cheat her with a view to gain ruin’ is ridiculous.

2. पत्नी—Duly wedded wife. ‘प्रवृत्तां यज्ञसंयोगी’ इति पदभावे ‘सुदृढेभ्यो ङीप्’ इति ङीप्। कान्ता is प्रिया a darling. The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her. (b) दारिद्र्य—दारयन्ति मीदयन्ति भ्रातृम् इति ङ + विच् + घञ् कर्त्तरि। घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य। But this case has been specially provided for by the Varttika ‘दार-कारौ कर्त्तरि षित्त्वञ्च’। (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage. It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता। Hence prefer the reading पत्नी।

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धंमहि तुम्हे विमं परिच्चअह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ]। (अनुप्रतिष्ठते)।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows).

गौतमी (स्थित्वा)—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि करुण-परिदेइणी सउन्दला। पञ्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु [वत्स शाङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु]।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails. What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति। ‘अनेन’ कितवेन शटेन ‘विप्रलब्धा’ वधिता अस्मि, यूयमपि मां परित्यजथ इति ‘कथम्’ एतत्। अनुप्रतिष्ठते पथात् गच्छति [समवप्रविभ्यः क्यः इत्यात्मनेपदम्]।

गीतमीति । 'स्थित्वा' गमनाद्विरता भूत्वा । 'करुणम्' आर्त्तं यथा तथा 'परि-
देवयते' विलपति या ताडयति सती ['विलापः परिदेवनम्' इत्यामरः] 'नः' अद्यान्
'अनुगच्छति' । 'भर्त्सरि प्रत्यादिशेन' निराकरणेन परुषे, रुचे कठोरे सति इत्यर्थः
'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता, दृष्टिता 'करोतु' । अद्यादनुगमनं विना
किमन्यदस्याः शरणम् ? तदखे मा कुप्य ।

NOTES

I. करुण &c.—करुण + परि + दिव (कृजने-चुरादि) or (देव भ्वादि)
+ णिनि (or धिनुण्) साधुकारिणि कर्त्तरि ।

शाङ्गरवः (सरोपं निवृत्त्य)—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-
लम्बसे । (शकुन्तला भीता वेपते) ।

SARNGARAVA—(Turning back angrily)—What ! O
wicked one, assumest thou independence ? (Sakuntala is
frightened and trembles).

शाङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the
earth says, what has thy father to do with thee that transgre-
ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure
even servitude suits thee in the house of thy husband. Do
stay here and we retire.

शङ्केति । आः 'पुरोभागे' दोषैकद्वक् ["दोषैकद्वक् पुरोभागे" इत्यामरः] दोष-
मावदश्रिणि, गुणविमुखि 'स्वातन्त्र्य' स्वच्छाचारम् 'अवलम्बसे किम्' इति काकुः
पुनः पुनर्दोषमेव त्वं भजसि । पूर्वं बन्धुजनमनावेद्यभ्रं गता इत्येको दोषः, अपुनः च
सो भूत्वा कामाचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वेपते' कम्पति । अन्वयः—क्षितिपो यथा

वदति यदि त्वं तथा असि, उतकुलया त्वया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव चमम् । व्याख्या—‘चित्तिपो’ भूपतिर्दुष्यन्तः ‘यथा वदति यादृशं भावते’ ‘यदि त्वं तथा’ तादृशौ ‘असि’ यदि त्वं तत्तत् एव अनूदा सगर्भा, तदा ‘उतक्रान्ता कुलं’ या तथाविधया [प्रादितत्पुरुषः] कुलटया ‘त्वया पितुः’ कस्यस्य ‘किं’ अयोजनं सिधेयं न किमपि । तत् प्रत्यावर्त्तनमयुक्तम् । ‘अथ तु’ पश्चान्तरे यदि ‘आत्मनो व्रतं स्वधर्मं, पातिव्रत्यमित्यर्थः’ ‘शुचि’ अनघम् अस्त्रलिखितं ‘वेत्सि’ मनसि जानासि तदा ‘पतिकुले’ भर्तृगृहे ‘दास्यमपि’ दासीभावोऽपि ‘तव चमम्’ उचितम् । ततश्च अयुक्तं प्रतिगमनम् । एवं पञ्चमये प्रतिप्रयोगे अयुक्ते सति ‘तिष्ठ’ इदमेव आत्मस्य ‘वयं’ साधयामो’ गच्छामः । [‘प्रायेण खल्वनकः साधिर्गमैः स्थाने’ इति दर्पणः] ।

NOTES

1. (a) पुरोभागे—पुरम् is first. In a search after दोष and गुण in this world, we meet with दोष almost at every step. So few are the instances of गुण, that these are found out last, after those of दोष have been singled out. Thus दोष is पूर्व and गुण is पर । Hence पुरः पूर्वः दोषपक्ष इत्यर्थः भागो यस्याः सा पुरोभागा one who always chooses the first (i. e. दोष) तत्सम्बन्धी । Cp. “अहो अस्व पुरोभागिता”—in Swapna. (b) स्वातन्त्र्यम्—तन्त्र is प्रधान prominent, “तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते स्वभावे परिच्छेदि” इत्यमरः । स्वः आत्मा तन्त्रं यस्य तत् स्वतन्त्रम् । तस्य भावः । Cp. “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इति मनुः ।

2. (a) उतकुलया—उतक्रान्ता कुलम् or उतक्रान्ता कुलात् । प्रादितत्—
(b) *Remarks—(i) Two alternatives occur—(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first case—you must not go back to you father, wherever else you like you may go. In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us. In the first half we have चित्तिपः instead of पतिः and in the second half पतिकुले occurs and not चित्तिपकुले । This is as it should be. The first half assumes the truth of the king's

statement, so he cannot be referred to as the पतिः of Sakuntala. The second half assumes that Sakuntala is speaking the truth ; hence the चितिपकुल becomes her पतिकुल ।

राजा—भोस्तपस्विन, किमत्रभवती विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी वृत्तिः ॥ २७ ॥

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone ; the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife.

शाङ्गेरवः—राजन, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विसृज्यतं भवेत् तदा कथमधर्मभूरोदरपरित्यागः ।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before is now forgotten through diverted attention, then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राजति । 'किं' किमर्थं 'विप्रलभसे' कलयसि । अन्वयः—शशाङ्कः कुमुदान्येव सविता पङ्कजान्येव बोधयति । वशिनां हतिः परपरिग्रहसंश्लेषपरांमुखी हि । व्याख्या—'शशाङ्कः' चन्द्रः 'कुमुदान्येव' न पुनः पङ्कजानि, सविता सूर्यः 'पङ्कजान्येव' पद्मान्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विकाशयति । दृष्टान्ताभ्यां जानीहि 'वशिनां' जितेन्द्रियाणां 'हतिः' व्यापारः परिषाम्, अन्येषां 'परिग्रहाः' भाषायाः ["पदोपरिजनादान-मूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः] तासां 'संश्लेषः' सम्पर्शः [कर्त्तरि कर्मणि वा कृष्योमे षष्ठी] तव 'पराङ्मुखी' हि 'अलसा एव । वशिषु नामपि मणय, तत्राङ्गमेनां युष्माभिरव त्यक्तामपि गृहीत्वा अधर्मं चरिष्यामि ।

शाङ्गेति । 'अथ' पश्चान्तरं 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्तं' जातं तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्यापृतत्वात् 'विस्मृतं' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा 'अधर्मभूरोः' तव सम्प्रति शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः । एतत् 'कथं' कीदृशं कथय । अथ यदव वृत्तं तव भवान् मन्यते 'उत्कृष्टा शकुन्तला' इति, एषा च मन्यते

“कितयो भवान्” इति । परन्तु ऊढा शकुन्तला पूर्वं व्यासज्ञादिभ्युत्पादयुना” इति
छतीयोऽपि पक्षः सम्भवति । यदि स एव तात्त्विकसूतयोः पक्षः तदा सम्प्रति दारव्यानेन
धर्मात् क्षुत्तीऽसि इति शाङ्गेरवानुयोगतात्पर्यम् ।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c.—Raghava takes सम् with पराङ्मुख ।
Thus सम्बन्धे पराङ्मुखौ संज्ञे पराङ्मुखौ । cp. “पराङ्मुखौ विश्वसजः
प्रवृत्तिः”—K. III. (b) The अलङ्कार is चर्धान्तरन्यास । The general
statement “वशिनां हि &c.”—is supported (साधन) by specific
instances कुमुदान्वेव &c. and सविता &c. Lastly the general state-
ment “वशिनां हि &c.” is applied to his own case by implication.
For a similar sentiment, cp. “रघूणां वशिनां मनः हि परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः”
—Raghu.

2. राजन् &c.—Sarangarava suggests that it is possible that
Sakuntala was indeed married by the king ; but the king has
now forgotten all about the marriage. In that case, the repu-
diation becomes a sin. This places the king in a fix and he
refers to Purohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलोघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारव्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ २८ ॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and
lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a
lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my
wife or a sinner by touch of another's wife ?

पुरोहितः—(विचार्य)—यदि तावत् एवंक्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well ; let it be managed thus.

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहितं प्रत्येतत् । 'अव' अस्मिन् विषये 'भवन्तमेव गुरु' च लघु च 'गुरुलघु' ("विप्रतिविह्वानधिकरणवाचि" इति एकलविकल्पः) गुरुलघुनो भावः, 'गुरुलाघवम्' [अस्मिपूर्वपदद्वयी प्राप्तायां भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदद्वयि; इति दुर्घटइति । "गुरुलघोरुत्तरपदस्य" इति पञ्चनाभः] को वा 'गुरुः' को वा लघुः इति 'पृच्छामि' । पचद्वयमाह—अन्वयः—"अहं मूढः स्माम्" वा "एवामिष्या वदेत्" इति संशये, दारव्यागो भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शैर्पाण्डुरी भवामि । व्याख्या—"अहं मूढः" पूर्वपदस्य अन्वयः "स्माम् वा" अथवा 'एवा' शक्तुन्ता 'मिष्या वदेत् (संप्रत्ये लिङ्) 'इति' एवविधे 'संशये' संप्रत्ये जाते, निजमूढत्वे एनां त्यक्ता 'दारव्यागो (दारोपपदात् त्यजिः धिनुष्) भवामि, 'आहो' अथवा अस्या मिष्यावादित्वे एनां गृहीत्वा 'परस्त्रीस्पर्शेन पाण्डुरः' कलङ्को भवामि इत्यत्र निशेयंभवान् वदतु ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति वाक्यालङ्कारे । 'ए' क्रियता, इत्य' विधीयताम् ।

राजेति । 'भवान्' माम् अनुशास्य कर्त्तव्यम् उपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अत्रभवतो तावत्' । तावदित्यवधारणे । 'आ प्रसवात्' प्रसव-सर्वेणम् ("पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः" इति पञ्चमी) । "अस्मादृष्टे" मदभवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

1. *गुरुलाघवम्—An irregular form, because अण् should cause आदिद्वयं resulting in गुरुलघु + अण् = गौरलघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers, such as वाङ्मयिक, व्यास, सङ्ग, चरक &c. The form however, is not inadmissible. In the Vritti we find 'काशकृतत्वं गुरुलाघवम्'; the Bhashya has 'पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचिन्ता नास्ति" (See also Tika) । Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लक्षणा), and then गुरु च लाघवश्च, द्वन्द्व which is optionally singular—(see दुर्घटइति). Such defence are quite uncalled for; the adoption of the form by the भाषाकार etc, being defence enough.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

2. (a) मूढः स्वामयम्—This is Sarngarva's suggestion
 (b) एषा वा इदं निष्पद्य—This is his own impression.

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं
 जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदीहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति,
 ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितु-
 रस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very
 first you will beget, will be a son who will lord it over the
 circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with
 those signs, having congratulated you will cause her to enter
 the royal apartments. The reverse happening taking her
 back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

KING—As pleases my preceptor.

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me.

शकुन्तला—अथ यदि वसुधे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे,
 देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरो-
 धसा तपस्विभिश्च । राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव
 चिन्तयति) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole.
 (Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics.
 The king with his recollection barred by the curse, continues
 musing about Sakuntala).

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' त्वं 'चक्र' राजमण्डले अवश्यं वर्तयति इति 'चक्रव-
 र्त्तिनं' भाविष्यन्तं 'पुत्रं' जनयिष्यसि उत्पादयिष्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः
 'उद्दिष्टः' अभिहितोऽसि । प्रथममपत्वं ते पुत्रो भविता स च सप्तसप्तदशमुद्रितमङ्गीधरः

इति अमोघा साधुक्तिरस्ति । 'सः' अस्या जनयमानो 'सुनेदीहित्रः' चेत् यदि 'तस्य लक्ष्योः' चक्रवर्तिचिह्नः 'उपपन्नः' युक्तो 'भविष्यति ततः' अभिनन्दा सादरं सत्कृत्य 'एनां गृहान्तम्' अवरोचं 'प्रवेशयिष्यसि' । 'विपर्यये तु अन्यथा पुनः, यद्येषा पुनं न जनयति, पुनं वा चक्रवर्तिलक्षणहोनं तदा 'अस्माः' पितुः समोपनयनम् अवस्थितं निर्धारितम् 'एव' ।

शकुन्तलीति । 'भगवति वसुधे' एवं भर्तुं शङ्किता कथं लोकलौचनगोचरा भवेयं, तत् 'मे' मच्चं विवरं विलं 'देहि' ततैवान्तर्हिता वसेयम् । 'रुदती' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारब्धा [आदिकर्मणि कः] । 'रुदती निष्क्रान्ता सद्यः पुरोधसा' इत्यादि नोक्तम् । उक्ते तु सद्यशब्देन किं पुरोहितादयोऽपि रुदतुः इति सन्देहः स्यात् ॥ 'राजा शापेन दुर्वाससः शापेन व्यवहिता' तिरोधापिता 'अतिः' यस्य तादृशः सन् शकुन्तला गतं' तद्विषयमेव चिन्तयति' ध्यायति ।

NOTES

1. (a) चक्रवर्तिनम्—चक्रं 'अवश्यं' वर्त्तते इति चक्र + वृत् + णिनि कर्त्तरि आबश्यकै । (b) तल्लक्षण &c.—Compare कथं चक्रवर्तिलक्षणम् &c. Act.VII.
2. गुरुभ्यः—"रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

नेपथ्ये—आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM—Strange ! Strange !!

राजा (आकर्ण्य)—किं नु खलु स्यात् ।

KING—(Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविण्य) पुरोहितः (सविस्मयम्)—देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिव ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषुकण्वशिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला ।

बाहूतक्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुतक्षिप्यैनाज्योतिरेकं जगाम ॥ २८ ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha,

(All act wonder).

नेपथ्य इति । 'आश्चर्यम्' अद्भुतं वृत्तम् ("आश्चर्यमनित्यं" इति निपातः । सम्भ्रमे विवक्षितम्) ।

राजति । 'किं नु' इति नितकैगमः प्रश्नः । 'खलु' इति अवधारणे । वृत्तमेव किञ्चित्, किं वा तत् ?

किमिति । 'किं' प्रश्नः । 'इव' इत्यनिश्चये । मिलितम् अज्ञातलिङ्गासायाम् । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतोनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अन्वयः—हे देव कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूतक्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्तिः—स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनामुतक्षिप्य अप्सरस्तीर्थं जगाम च । व्याख्या—हे 'देव' राजन् 'कण्वशिष्येषु' शाङ्खरीरवप्रभृतिषु 'परा-वृत्तेषु' आश्चर्यं प्रति प्रयातेषु 'सा बाला' अप्रगल्भा शकुन्तला 'स्वानि भाग्यानि' निजानि भागधेयानि 'निन्दती' सती 'बाहू' उत्तक्षिप्य 'उर्ध्वं' क्षिप्त्वा इति 'बाहूतक्षेप' (स्वाङ्गी-धुवे' इति यमुल्) 'क्रन्दितुम्' उर्ध्वैर्विक्षिपितुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमावा तत्तत्प्रमेव

स्त्रियाः संस्थानम् आकृतिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् 'एकं ज्योतिः' किञ्चित् तैजः-
स्वरूपम् आरात् दूरात् ("आराद्दूरसमीपयोः" इति दूरार्थे अव्ययम्) 'एतां बालान्
उत्तुचिष्य' उत्तुच्य 'अप्सरस्तोयं' तदभिमुखमित्यर्थः 'जगाम च' । 'सर्वं' अभिनेतारः
'विस्मयं रूपयन्ति' नाटयन्ति । विस्मिता इव तिष्ठन्ति ।

NOTES

1. (a) बाह्वत्तुचिषम्—बाह्व उत्तुचिष्य इति बाह्व + उट् + चिप + णमुल् भावे
= बाह्वत्तुचिषम् having thrown up her arms. The rule is 'खाङ्गिधुवै'
णमुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उत्पद्यते that
means a limb the loss of which does not necessarily cost life
"यस्मिन्नुक्ते क्षिप्नेऽपि प्राणौ न म्रियते तत् अङ्गवम्"—Kasika. (b) स्त्रीसंस्थानम्
—संस्थीयते अनेन इति सम् + स्था + लाट् करणे = संस्थानम् shape आकृतिः ।
'संस्थानमाकृतौ स्रतौ' इति विश्वः । स्त्रियाः संस्थानं स्त्रीसंस्थानम् । स्त्रीसंस्थान-
मिव संस्थानं यस्य तत् । "सप्तमुपसानपूर्दपदस्योत्तरपरलोपस्य वक्तव्यः" इति बहु—।
(c) आरात्—She was lifted up from a distance (आरात्) hence
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely
as a mass of light in the female form. (d) जगाम—Went towards
the अप्सरस्तोयं । The अप्सरस्तोयं was near Dushyanta's capital
(See Ante).

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव ।
किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed
discarded by us. Why is it being uselessly pursued with
conjectures ? Do thou rest thyself.

पुरोहितः (विलोभ्य)—विजयस्व । (निष्क्रान्तः) ।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper. (Exit).

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

KING—Vetravati, I am perplexed. Show me the way to
the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव] । (प्रस्थिता) ।

WARDER—This way, this way let sire proceed (Moves on).

राजिति । 'प्रागपि' इतः पूर्वमपि, यदासौ सूलभ आसीत् तदापि 'सः अर्थः कन्या-
रूपेण सत्सकाशमागतं किमपि मायामयं वस्तु अस्माभिः प्रत्यादिष्ट एव' निराकृतः खलु ।
अधुना प्रनष्टः स 'तर्केण' किं वासीत् तत्, कुत वा नतम् इत्येवंविधेन विमर्शेन 'किम-
निष्पत्तिः । यातु तत्, अलं तच्चिन्तया आन्तो 'भवान् विश्राम्यतु' (अमुं दिवादि + लोट्) ।

पुरीहित इति । 'विलोक्य' एतेन अलौकिकेन गाम्भीर्येन विस्मितो राज्ञो मुखं दृष्ट्वा
आह 'विजयस्व' जयौऽस्तु ते ("विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्) ।

राजिति । 'पर्याकुलः' सन्ताना अस्मि । 'शयनसभूमिः' स्थानं शय्यागृहमित्यर्थः
तस्य 'मार्गं' पन्थानम् 'आदिश्य' दर्शय मे अहं विश्राम्यामि ।

NOTES

1. विलोक्य—The king's indifferent reply surprises the पुरीहित and he stares (विलोक्य) at him, and then utters "विजयस्व" to the king.

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयांम् ।

वलवत् दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING (Going round—Aside)—True, the discarded daughter of the sage I do not remember as wife. But my intensely aching heart as it were convinces me. (exeunt all).

पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

काममिति । अन्वयः—प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम् । हृदयं
वलवत् दूयमानं (सत्) मां प्रत्याययतीव । व्याख्या—प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुने-
स्तनयां कण्वस्य कन्यकां 'परिग्रहं' पत्नीं 'न स्मरामि कामम्' अमुपगच्छांस्वेतत् यत् पूर्वं
परिणीता पत्नी इयं मे इति मया न अर्थात्ते (अमुपगमे काममित्यव्ययम्) । पञ्चान्ते
हृदयं तु चेतः पुनः 'वलवत्' अत्यर्थं 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' पत्नीत्वे जात-
प्रत्ययं करोतीव (इषो णिच् । बोधनार्थत्वात् "यो गमिरबोधने" इति न गमिभावः)

सत्यमिमां विवाहितां न स्मरामि, किन्तु गुर्वी हृदयवेदनां ज्ञात्वा मन्ये पत्नी एव क्रूरिण
मया प्रत्यादिष्टा । ['नाम्' (त-, न्या- स-)—'मे' (रा-, वि-)] ।

NOTES

1. (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छाङ्गीकार) । "काममिति स्वाच्छान्देऽनिच्छाङ्गीकारे च" इति गणकारः । True I do not remember (अङ्गीकार) but that does not matter (अनिच्छा) ।
(b) परियहम्—परिगृह्यते इति परि + यह + अप् कर्मणि = परिग्रहः wife तम ।
I do not remember her as wife. (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिच् + क्त्वा ति । The sense is बोधन to convince ; hence इ does not become गम (see Tika). (d) नाम्—अधिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule "गतिवृद्धिप्रत्ययसनायैशब्दकर्माकर्मकाणामधिकर्ता स यौ" । इ is वृद्धयर्थे here thus the rule applies. अहं प्रत्ये मि (अणिचि)—हृदयं मां प्रत्याययति (णिचि) । (e) हृदयम्—My heart convinces me. The heart remembers what I have forgotten. This is like जेतसा स्मरति नृनमबोधपूर्वम्—Ante.

षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वंद्वं पुरुषमादाय रक्षिणौ च) । रक्षिणौ (पुरुषं ताडयित्वा)—अले कुम्भीलब्ध्वा कहेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किणणामाक्खले लाअकीए अङ्गलीअए शमाशादिए [अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरं राजकीयमङ्गलीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah ! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on.

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशीदन्ते भावमिश्रे ए हगे ईदिशकम्मकाली [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीहशकम्म-कारी] ।

MAN (With the acting of fight)—Please your honours, I did not do such act.

तत इति । नगरे नियुक्तः रक्षाविधानार्थम् इति 'नागरिकः' । कौष्ठपाल इति 'राक्षवभट्टः' । 'श्यालः' रात्रः श्यालः ।

अरे इति । 'कुम्भीरक' चौर ["कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मल्लिश्चः" इति भट्ट-धृता नाममाला) । 'महता' महार्थेण 'मणिना भासुरम्, 'उज्जलम्' 'उत्तकोर्ण' चोदितं 'नामाचर' राजनाम यस्मिन्, अतएव राजकीयमहमुखीयकं समासदितं प्राप्तम् ॥ रक्षिषोर्मागधी भाषा । ['कुम्भीरक' (रा.)—'कुम्भीरक' (त, न्या, वि, म)] ॥

पुरुष इति । 'भीतिः' भयस्य 'नाटितम्' अभिनयः (भावे क्तः) । तदेव 'भीति-नाटितकम्' (स्तार्थेकम्) । तेन सह । 'भावमिश्राः' भान्वा भवन्तः 'प्रसीदन्तु' । ईदृशं कर्म चौर्यं करोति यः स, चौर इत्यर्थः । पुरुषस्यापि मागधी भाषा ।

NOTES

1. Summary—ततो गच्छति काली शकुन्तलाहसाद्युतं तदङ्गुरीयकं रोहित-मत्स्योदरे केनचित् धीवरेण समासादितं राजसकाशश्च प्रापितं राजपुरुषः । तद्दर्शनात् ततश्चक्षुर्मेव राक्षो निवृत्तः शापः कृतिरुपजाता, अदृष्टात् चामी महता अन्तस्थापेन । गुरुरां तु अनुश्रव्यदुःखेन विषयेषु विवृणुः प्रगष्टप्रियजनस्य ध्यानेन आलिखनेन कथा-मिश्र कथयितुं कालमनैषीत् । अथेकदा शकुन्तलाप्रसङ्गेन आत्मनः अनपत्यतया दूयमानं तं मातलिं रागव्य दिवौकसामसुरोपप्लवमावेद्य दानवजघाय देवेन्द्रभवनं निनाय ।

2. नागरिकः—नगरं रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + ठक् ।

3. कुम्भीरकः—कुम्भी अस्य क्तः इति कुम्भ + इति मत्वर्थे = कुम्भी an elephant, कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन् + ईर + ण्य कर्त्तरि = कुम्भीरः an alliga-

tor. Elephants avoid drinking at places where alligators abound. कुम्भीर एव इति कुम्भीर + कन् स्वार्थे = कम्भीरकः । By transference of epithets this means a thief. तत्सम्बद्धौ । The reading कुम्भीलक means the same. "कुम्भीलः श्यालके चोरे श्लोकच्छायादरे भवे" इति विश्वः । स्वार्थे कः । (b) महामणि &c.—भास + घुरच् कर्त्तरौ = भासुरम् resplendent. महान् मणिः महामणिः brilliant gem. तेन भासुरम् । इतत्— । (c) उत्कौर्ष &c.—नाम्नः अचराणि नामाचराणि । उत्कौर्षानि नामाचराणि यस्मिन् । (d) राजकोयम्—राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + इय = राजकोयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule 'राजः क च' । It is known to be royal because उत्कौर्षानामाचरम् ।

4. भावमित्राः—भाव is बुध a sage, 'भावः सत्तास्रभावाभिप्रायच्छेतात्म' जन्मसु । क्रियालौपापदार्थेषु विभूतिबुधजन्मसु ॥" इति मेदिनी । भावाय ते मित्राय &c.—See also चार्थमित्र. Act. I.

प्रथमः—किं क्व शोढौ ब्रह्मणेति कलिष रण्णा परिगृहे दिण्णे [किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुणुध दाणि । हरो शक्रावदालवाशी धीवले [शृणुत इदानीम् । अहं शक्रावतारवासी धीवरः] ।

MAN—Now listen. I am a fisherman, living at Sakravatara.

द्वितीयः—पाटञ्जला, किं अमूहेदिं जादी पुच्छिदा [पाटञ्जर, किमस्माभिर्जातिः पृष्ठा] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

श्यालः—सूअअ, कहेदु सव्वं अणुक्कमेण । मा एं अन्तला पडिवन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभनः' सन् 'ब्राह्मणः' सत्पावमिति यावत् 'इति कृत्वा' त्वं सत्पाव' इत्यर्थः 'राज्ञा' स्वयं दुष्यन्तेन 'प्रतिपद्यः' खलु दानमेव 'दत्तः किम्' । यदि नैतत् चोरितं त्वया, मयि राज्ञा एव सत्पावाय दत्तं ते, इत्युपपन्नः ।

पुरुष इति । 'इदानीम्' इति वाक्यभूषायाम् । 'शक्तावतारं' तदाख्ये प्रदेशे 'वसति' यस्मादृशी 'धौवरः' मत्स्याजीवः । ["शक्तावतार" (तः, न्या-)"शक्तावताराभ्यन्तर" (राः, विः, मः)] ॥

द्वितीय इति । 'पाटञ्चर' चौर ["चौरैकागारिक" इति प्रमुख "पाटञ्चर-मन्त्रिषु चाः" इत्यमरः] 'अय्यामिः' त्वदीया जातिः पृष्ठा 'कि' नैव पृष्ठा । तत् किं जाति' कथयसि ।

श्याज इति । 'सूचक' इति द्वितीयस्य नाम । 'अनुक्रमेण यद्यक्रमं सर्वं कथयतु' एषः । 'एनम् अन्तरा' मध्ये, कथामध्ये इत्यर्थः 'मा प्रतिवधान' मा रुन्धि (मा शब्दोऽयं तेन न लुङ्) । 'अस्य तु भाषा विदूषकादीनामिव शौरसेनी ॥

NOTES

1. (a) शोभनः—शोभते इति शुभ + युच् कर्त्तरि । Worthy. (b) कृत्वा—An अव्यय । Or कृत्वा = मत्वा because कृत्वा can take the meaning of all roots. सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति । (c) प्रतिपद्यः—प्रतिपद्यते इति प्रति + पद्य + अप् कर्मणि A gift.

2. शक्तावतार &c.—अवतरति अयिन् इति अव + तु + चञ् अधिकरणे—अवतारः a sacred place तीर्थम् । "अवतारस्तु नद्यादितोषेऽवतरणेऽपि च" इति हेमः । अप् is barred by the rule "अवेतुस्त्रीषञ्" । शक्तस्य अवतारः । A निव्यसमास because शक्तावतार is a संज्ञा । It has no विग्रहवाक्य । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ।

3. पाटञ्चर—पाटयन् चरति व्यवहरति इति पाटयत् + चर + अप् कर्त्तरि should give पाटयञ्चरः but we get पाटञ्चरः (यलोप) । प्रबोदरादि ।

उभौ—जं आबुक्ते आणवेदि । कहेहि । [यदाबुक्ते आज्ञा-पयति । कथय] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on.

पुरुषः—अहंके जालुगालदीहिं मच्छवन्धणोवाएहिं कुट्ट-
म्बभरणं कलेमि [अहं जालोद्वालादिभिर्मत्सवन्धनोपायैः
कुट्टम्बभरणं करोमि] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I achieve the maintenance of my family.

श्यालः (विहस्य)—विसुद्धो दाणिं आजीवो [विशुद्ध
इदानीमाजीवः] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood indeed.

पुरुषः—भट्टा, मा एववं भण [भर्त्तः, मा एवं भण] ।

सहजे किल विनिन्दिए णहु दे कम्म विवज्जनीअए ।

पशुपालणकम्मदाळुणे अण्णकप्पामिदुए वि शोत्तिए ॥ १ ॥

[सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः ॥]

MAN—Say not so, Master. The despised occupation which is indeed born with one is surely not to be discarded. The practice of vedic rites though tender with pity has to be heartless in the act of killing animals.

उभविति । 'आवुत्तः' भगिनीपतिभैषान् (प्रसादनोक्तिरेषा । नासी वस्तुत एव
तयोर्भगिनीपतिः । 'भगिनीपतिपरावुत्तः' इत्यमरः) 'यदाप्रापयति' तद्विष कुण्डः । नातः
मध्ये प्रतिवशीवः । 'कथय' यथारुचि वद इति पुरुषं प्रति ।

पुरुष इति । उद्भिन्नमिति एतमिति 'उद्भास्य' वडिशम् (ग इत्येतस्य घञि रूपम् ।
पक्षे उद्गारः) । 'जालम् उद्गालय आदि' येषां तैः 'उपायैः कुट्टम्बानाम्' आत्मोपायानां
'भरणं' वर्त्तनं 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यमुपस्थाप्य । 'विशुद्धः' हिंसादिदोषवर्जितः 'आजीवः'
जीवनोपायः ? उपवास एव । हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । 'हे भर्तः' स्वामिन् नगरपाल 'एव मा भय' कथय । 'आजोष' मा निन्द । प्रत्ययः—यत् किल विनिन्दितं कर्म सङ्गजं, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रौतियः अनुकम्पाश्चदुरपि पशुमारणकर्मदारुणः । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गङ्गा कर्म सङ्गजं जन्मजातं सङ्ग जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थः 'तत् न हि' नैव विवर्जनीयं त्याज्यम् । 'श्रौतियो' वैदिकः, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थः 'अनुकम्पया' करुणया 'श्चदुरपि' कोमलोऽपि सन् 'पशूनां प्राणिनां' यत् 'मारण' घातः यच्च बधः तेन 'कर्मणा' तदनुष्ठानेन 'दारुणः' घोरो भवति । यथा श्रौतियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मनुष्यवन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्दाः न चाहम् । ["श्चदुरपि" (त, वि, व्या— "श्चदुरेव" (रा, म-)] ॥

NOTES

1. जालोदगाल &c.—उद् + गृ + घञ् कर्मणि = उद्गालः, or उद्गारः, a hook. घप् is barred by the rule "उन्नोयः" । र becomes ल optionally by the rule "रल्लि विभाषा" । जालानि च उद्गालाश्च जालोदगालम् nets and hooks इत्येकत्वम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्" । जालोदगालम् आदिर्येषां तैः ।

2. (a) सङ्गजम्—सङ्ग एकज जातम् इति सङ्ग + जम् + उ कर्त्तरि in-born, (b) श्रौतियः—श्रौतियः is obtained as a substitute for the वाक्य "कृन्दः अघोते" by निपातन in the rule "श्रौतियश्चकृन्दोऽघोते" । No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing कृन्दस् to be replaced by श्रौत and घञ् attached to it... Thus कृन्दस् घञ् = श्रौत + घञ् = श्रौतियः by the निपातने above. "कृन्दसो वा श्रौतोभावः तदघोते इति घञ् प्रत्ययः" Vritti. (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारणकर्मदारुण) । But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीय) because this is the work allotted to them (श्रौतिय) by nature (सङ्गज) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रौतिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्पाश्चदु) ।

श्यालः—तदोतदो [ततस्ततः] ।

SUPERINTENDENT—Then what then ?

पुरुषः—एकशिशं दिव्यशे खण्डशो लोहित्रमच्छेमए कप्पिदे
[एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः]
जाव तश्श उदल्वन्तले पेक्खामि दाव एशे महालब्धभाशुले
अङ्गलीअए पेक्खिदे [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्
एतत् महारत्नभासुरमङ्गलीयकं प्रेक्षितम्] । पच्छा अहके शे
विक्रयार्थं दशअन्त गहिदे भावमिश्शोहिं [पश्चादहम् अस्य
विक्रयार्थं दशयन् गृहीतो भावमिश्रैः] । मालेध वा कुट्टेध
वा अअं शे आअमवुत्तन्ते [मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य
आगमवृत्तान्तः] ।

MAN—One day I cut up a Rohita fish to pieces. NO
sooner I looked into the inside of its belly than was seen this
ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for
sale I was arrested by your honoured selves. Kill me or cut
me up, this is the story of its acquisition.

एकस्मिन्निति । 'मया रोहितमस्यः खण्डशः' खण्ड खण्डम् [खण्डस्य एकलभान्वित्य
वौत्सायां शस्त्रं] 'कल्पितः' सम्पादितः । 'यावत् तल्लाल' 'तस्य उदरस्य अभ्यन्तरे' मध्ये
'प्रेक्षे' पश्यामि [यावद्योगे भविष्यदर्थे वक्तुं मानः] 'तावत्' तल्लालम् एतत् 'महारत्नं'
रत्नोत्तमम् 'भासुरं' दीप्तिमत् 'अङ्गुरीयकं' प्रेक्षितं दृष्टम् । 'पश्चात्' अनन्तरम्
'विक्रयार्थं' विनिमयार्थम् 'अस्य' अङ्गुरीयकस्य [गम्यमानगुणादापेक्षया वशी] 'दशयन्'
पश्यत अङ्गुरीयकसौन्दर्यं, चिन्तयत रत्नसौतस्य अनर्घत्वं, विभावयत रत्नसंस्थापनप्रयत्नं
इत्येव 'यथंयन्' भावमिश्रैः मान्द्वैवदभिरुचं 'गृहीतः' बद्धः । 'मारयत' प्राणैर्वियोजयत
'वा कुट्टयत' प्राणविमुक्तिः परं खण्डशो 'वा' कुट्टयत सर्वमणयित्वा ब्रवीमि 'अयमस्य'
अङ्गुरीयकस्य आगमः प्राप्तिः तस्य वृत्तान्तः 'वार्ता' । [“प्रेक्षे तावत्”—इत्यादिमूलम्
(त-, न्या-)—“एतद्रत्नभासुरमङ्गलीयकं दृष्टम्” (रा-, वि-, म-) ॥ “कुट्टयत”
(त-, न्या-) “मुञ्चत” (रा-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1. ततः ततः—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. अस्य—The construction is अस्य दर्शयन् which is elliptical for अस्य गुणान् दर्शयन् । See Tika. Or construe अस्य विक्रयाद्यम् एतत् दर्शयन् showing it (एतत्) for its (अस्य) sale.

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धी गोधादी मच्छवन्धी एव्व णिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो [जानुक, विस्रगन्धी गोधादी मत्स्यवन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विप्रश्रव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः] ।

SUPERINTENDENT—Januka, this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His coming by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याल इति । 'विस्स' आसमांसस्य गन्धः अस्ति यच्चिन् तथाविधः एव निःसंशयं नूनं गोधामांसि खादति यः स 'गोधादी' गोधामोजनशीलः 'मत्स्य' वध्नाति' यः स 'एव' धौवर एव । अन्वया कथमस्य मांसगन्धः तदयं जालंशी सत्यमेवाह । 'अस्य अङ्गुलीयकदर्शनं विमृष्टव्यं' विचारणीयम् तदपि सत्यं न वा इत्यालोचनीयम् । 'राजकुलमेव' राजभवनमेव 'गच्छामः' । स्वामिने निवेदयामि स एव विस्सशु सत्यं न वेति ।

NOTES

1. (a) विस्सगन्धी—विस्स is आसगन्धि, i. e., anything smelling like raw meat. "विस्सं स्वादासगन्धि यत्" इत्यमरः । तस्य गन्धः विस्सगन्धः i. e. आसगन्धः । सः अस्य अस्तीति विस्सगन्ध + इति मत्वर्थे । This is round about in sense. आसगन्धौ expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विस्स meant आस, and in time, by transference of epithets, came to mean आसगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गोधा (fem) is the iguana. गोधामन्तुं शोभनस्य इति गोधा + भट् + णिनि कर्त्तरि ताच्छोष्ये । बिट् is barred by णिनि when habit (ताच्छोष्ये) is implied. Hence we do not get गोधात् like क्रयात् । But there is another difficulty. The rule for णिनि is “सुव्यजातो णिनि-ताच्छोष्ये” । So we must not have a जातिवाचक word for उपपद with णिनि implying ताच्छोष्ये । Yet here there is णिनि with गोधा (जाति-वाचक) as उपपद । (c) मत्स्यान्वः—मत्स्याम् वध्नाति इति मत्स्य + वन्ध + चण् कर्त्तरि । (d) विमृष्टव्यम्—वि + मृश् + तव्य कर्मणि = विमृष्टव्यम् or विमलव्यम् । चम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तश्च च ऋदुपधस्यान्तर-स्याम्” । (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession. He is indeed a fisher-man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out. One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part. It has to be scrutinised. But I shall leave the scrutiny with better hands than mine. I must see the king about it.

रक्षिणो—उह । गच्छ अले गण्ठिभेदश्च [तथा । गच्छ अरे प्रस्थिभेदक] । (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

GUARDS—As you say. Proceed you knot-cutter. (All go round the stage).

श्यालः—सूअअ, इध पुरदुआरे अप्पमत्ता पडिवाल्लेह नं जाव इमं अङ्गलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिकमामि [सूचक, इह पुरद्वारे अगमत्ता प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गलीयकं यथागमनं भत्त् निवेश ततः शासनं प्रतीष्य निष्कामामि] ।

SUPERINTENDEVT—Suchaka, here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him.

उभौ—पविशतु आवुत्ते शामिपशादश्य [पविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादाय] । (निष्क्रान्तः) ।

BOTH—Let Brother-in-law enter to receive Sire's favours, (Exit Superintendent).

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि कखु आवुत्ते [जाणुक, चिरायते खलु आवुत्तः] ।

SUCHAKA—Jaunka, Brother-in-law is indeed delaying.

रक्षिष्यामिति । 'यन्त्र्यः' वस्त्रयन्त्र्यः 'भेदकः' छेदकः । कस्यचिदेतत् वचनाच्छले वक्षसाधीत, वन्धनं छिलापट्टतं त्वया इत्यभिप्रायः ।

श्राल इति । 'धावत्' यत्कालम् 'इमम् अङ्गुलीयकम्' आगमनस्य आगमन-
हानस्य अनतिवृत्तौ 'यथागमनम्' [अव्ययीभावः] । तदस्ति यद्यिन् कर्मणि तत्
यथातथा [न्त्यर्थः] अच् । निवेदनक्रियाविशेषणम् 'भवे' स्वामिने दुष्यन्ताय 'निवेद्य
तत्' भर्तुः 'शासनम्' आशा 'प्रतीक्ष्य' गृहीत्वा 'निष्क्रामामि' तावत् 'इह पुरहारि
प्रमत्तौ' अवहितौ भूत्वा 'मां प्रतिपालयत' प्रतीक्षिष्याम् ।

उभाविति । 'स्वामिनः प्रसादः' अनुग्रहः तद्यौ ["क्रियाद्यपिपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः" इति चतुर्थी] 'पविशतु' ।

सूचक इति । 'चिरायते' विलम्बते । [चिर इति प्रातिपदिकं कालविप्रकर्षे वर्तते ।
उपचारात् चिरयुक्तीऽपि चिरः, अर्थे आद्यच् वा । स इव आचरति इति क्यङ्] ।
["चिरायते" (रा, वि-)—"चिरायति" (स-)—"चिरयति" (त, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) अप्रमत्तौ—प्र + मद् + क्त कर्त्तरि = प्रमत्तौ careless. The rule
"नद्या-ख्या-सूचिर्मदाम्" prohibits the form प्रमद् । न प्रमत्तौ not
careless, i. e. watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and
means प्रतीक्षा 'to wait.' (c) भवे—“कर्मणा यममिमेति स सम्प्रदानम्” इति

सम्यग्दाने चतुर्थी। Here चतुर्थीयकेन (कर्मणा) भर्तारम् चमिप्रेति ; Hence the rule applies. The वृत्ति here restricts the rule to दा चतु। But the भाष्य is opposed to it. The वृत्ति must not be allowed to overrule the भाष्य। (d) प्रतीत्य—प्रति+इष means यद्वय। Compare “प्रतीत्यनौवारद्वन्तामिः”—Act IV. (e) निष्क्रामामि—निस्+क्रम्+लट् मिप=निष्क्राम्यामि, निष्क्रामामि। क्रम becomes क्राम in the परस्मैपद।

3. स्नामि ङङ्—The sense is स्नामिप्रसादं लब्धं प्रविशतु। Hence “क्रियाद्योप—” इति चतुर्थी। Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts, and will certainly reward you.

4. चिरायते—चिर is long time, चिरम् चक्ष्यस्व इति चिर+चच्+अलृप् चिरः one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त। चिर इव चाचरति इति चिर+कञ्+लट्+ञि। The reading चिरायति seems bad in grammar, चिरायति may be defended by तत्करोतिविधिः।

जानुकः—एवं अवशलोवशपणीया लाञ्छना [ननु अवसरोप-सर्पणीया राजानः]।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities.

सूचकः—पुल्लन्ति मे हत्था इमश्श वदश्श शुमणो पिणद्धं [स्फुरतो मे हस्तौ अस्थ वधस्य सुमनसः पिनद्धम्]। (पुरुषं निर्वृतिं शति)।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death. (Points the fisherman).

पुरुषः—णाल्लिहदि भावे अआलणमालणे भविदुं [नाहंति भावः अकारणमारणो भवितुम्]।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason.

जानुकः (विलोक्य)—एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअशाशणं पडिच्छिअ इदोमुहो देख्खीअदि। गिद्धवली

द्विस्मशिशुणो मुहं वा देवस्त्रिशशिशि [एषः अस्माकं स्वामी
पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीष्य इतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलि-
र्भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि] ।

JANUKA (Espying)—Here our master, having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand. Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अवसर' काले, योग्ये इत्यर्थः, उपसर्पणीयाः उपसर्पणव्याः । आशां कृत्वा राजानं पश्यति जनः न हि यथादृष्टि । अतो विलम्बः ।

सूचक इति । 'अस्य' यो 'वधः' इननं, तस्य सुमनसः पुष्पं पुष्पमालामित्यर्थः ["आपः सुमनसो वधो अस्सरस्सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुलैरुदित्वेऽप्युत्तर-
वयम् ॥"] "पिनन्तु" वक्तुं ["वटिभागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यलोपः । अपि
अपिनन्तुम्] 'मि हस्तौ स्फुरतः' स्पन्दं ते ।

पुरुष इति । 'भावः' मान्यो भवान् 'अकारणे' कारणाभावे 'मारणः' हन्ता 'भवितु' न चर्हति ।

जानुक इति । 'अस्माकं स्वामी' नगरपालः 'पत्रं हस्तौ' यस्य तादृशः सन् 'राज-
शासनं' राज्ञः शासनम् आशां 'प्रतीष्य' दृष्टोत्वा 'इतः' अस्यां दिशि 'मुखं' यस्य तादृशो,
दृश्यते । मन्त्रे त्वं 'दृष्टेभ्यो बलिः उपहारो' भविष्यसि दृष्ट्वाः ते मांसं भक्षयिष्यन्ति
'वा' अथवा 'शुनः कुक्कुरस्य' मुखं दंशनार्थं व्यासं मुखं 'द्रक्ष्यसि' । राजाशया
श्लक्ष्णं शतं वा त्वं दृष्ट्वा, आकण्ठं भुवि 'निश्चातं जीवितं वा कुक्कुराः खादयन्ति ।

NOTES

1. सुमनसः—सुमनस् is usually plural. The Medini sanctions the singular also. "सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरद्वयोः" इति मेदिनी । The custom in those days was to garland with करवीर and other flowers the victim condemned to death. Compare "इक्ष-
करवीरदामा"—Mrichhakatika.

2. अकारण &c.—अविद्यमानं कारणं यस्मिन् तत् अकारणम् causeless. मारयति इति छ + लुट् कर्त्तरि बाहुलकात् = मारणः destroyer. Now see Tika.

3. पतङ्गः—The सम्यन्त word हकी does not lead. This is like गङ्ग कण्ठ, कमण्डलुपाणि &c.

4. (a) गृध्रवलिः—गृध्रेभ्यो वलिः a चतुर्थो तत्—by the rule 'चतुर्थो तदर्थो वलिहितसुखरचितैः' । This refers to death by the stake (गुल) ।
(b) द्रव्यसि—Will see. Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up. The victim can see (द्रव्यसि) the dogs coming because he is not dead yet. But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (गृध्रवलि) । *

(प्रविश्य) श्यालः—सूअअ मुञ्चेदु एसो जालोपजीवी
उववगणो वखु अङ्गुलीअअस्म आअमो [सूचक, मुच्यतामेव
जालोपजीवी । उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्य आगमः]

(Entering) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man be released. The acquisition of the ring is indeed consistent.

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि [यथा आवुत्तो भणति] ।
एसे जमसदणं प्रविशिअ पडिणिउत्ते [एष यमसदनं प्रविश्य
प्रतिनिवृत्तः] । (पुरुषं मुक्तबन्धनं करोति) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs. This fellow has come back after having entered the abode of death. (Releases the man).

पुरुषः (श्यालं प्रणम्य)—भट्टा, अह कीलिशे मे आजीवे
[भर्तः, अथ कीदृशी मे आजीवः] ।

MAN (Bowing the Superintendent)—Now, Master, how is to be my livelihood (to-day) ?

श्याल इति । जालेन उपजीवति जीविकां वर्तयति इति जालोपजीवी धीवरः
'मुच्यतामेव' । 'उपपन्नः' युक्तः । 'आगमः' प्राप्तिवृत्तान्त इत्यर्थः ।

सूचक इति । 'यमस्य सदनं' गृहम् । 'प्रतिनिवृत्तः' प्रत्यागतः [मृतः पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः] । 'मुक्तानि' अपनौतानि 'बन्धनानि' यस्य तयाविधं 'करोति' ।

पुरुष इति । 'मै' 'मयैः' स्वामिन् 'अथ' पृच्छामि 'मै' 'आजीवः' 'अथ जीवन्' 'कीदृशः' किं विधः । यतो मत्स्यो गतश्चात्र रोधकं तदयं केनोपायेन जीविकां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

NOTES

1. कीदृशः—What shall I eat to-day? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to-day. This is Vidyasagara's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विद्युद्दत्तानौमाजीवः ।' This is not consistent with the reply of the श्याल following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above. Prof. Gajendragadkar, however defends the old explanation thus :—(1) The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all; the श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याल is a mere continuation of his first speech [2] In the verse सङ्गी किल &c. the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याल and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to [1] we observe—[a] If the श्याल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick ! [b] If the श्याल had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आहुती भवति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदनम् &c. and released him. The fisherman now bows to the श्याल and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the श्याल was waiting with his message unfinished.

Regarding [2] it should be remembered that सद्गले किल &c. was uttered in defence of his profession ; but the taunt is an attack, which is quite different. The grit of the fisherman is evident from the fact that a mere look [अन्वया पश्यति, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward !!

Hence the defence of the old explanation is untenable.

Prof. G. also attacks Vidyasagara's explanation thus—
“The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home” The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified ; fish was not caught that day at all. The fisherman says एकस्मिन् दिवसे—on a certain occasion—not अद्य to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day, but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—भर्तः अद्य &c.—What shall I eat. The reply of the श्याल follows quite naturally.

श्यालः—एस भट्टिणा अङ्गुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो [एव भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः] ।
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

SUPERINTENDENT—Here, a gift too commensurate to the value of the ring, is caused to be given by s re. [Gives money to the man].

पुरुषः (सप्रणामं प्रतिगृह्य)—भट्टा, अणुगहिद्वि [भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master, I am favoured.

सूचकः—एशे एवम अणुगदे जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-

कन्धे पडिद्वाविदे [एष नाम अनुग्रहः यत् शुलादवतार्य हरित-
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः] ।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down from the stake, you are seated on the neck of the elephant.

जानुकः—आवुत्ते पालिदोशिए कधेदि महालिहलअणेण तेण अङ्गुलीअएण शामिणो बहुमदेण होदव्वं त्ति [आवुत्त, पारितोषिकः कथयति महाद्वरत्नेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो बहुमतेन भवितव्यमिति] ।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring with its priceless gems must be very acceptable to Sir.

शाल इति । 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन रमितः' तुल्यः 'प्रसादः' प्रीतिदानम् ।

सूचक इति । मरणं ते ध्रुवमासीत् किन्तु राजानुयच्छेयं न शिव्यं प्रार्थयितुम् अपि तु अर्थेन पूजितः । तन्मन्त्रे शलायं गन्ता जगो हसिस्त्वन्मि आरोपितः ।

जानुक इति । 'महाद्वं महामूल्यं रत्नं यच्छिन् तद्यावित्तेन' तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो बहुमतेन सन्मतेन 'भवितव्यम्' । रत्नं दृष्ट्वा भर्ता अङ्गुलीयकम् आदृतवान् 'इति पारितोषिकः' पुरस्कारः 'कथयति' । पुरस्कारिणाहमिव मन्ये ।

NOTES

- (a) अङ्गुलीयक &c.—इतत्—and इतत्—। See Tika. मूल्येन आनाम्यम् शेषकरणौयम् इति सूत्रं + यत् = मूल्यम् that from which the cost (मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price.
(b) प्रसादः—प्र + सद् + घञ् भावे = प्रसादः or प्रसादः। The former means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदानम् ।
(c) दापितः—दा + पिच् + क्त कर्मणि ।

2. प्रतिष्ठापितः—प्रति + स्था + पिच् + क्त कर्मणि । We have घल by the rule "उपसर्गात् सुनीति सुवति स्थिति सौति सोमति स्था सेनय सेध सिच् सचलस्थानम्" ।

3. पारितोषिकः—परितोषः प्रयोजनमस्य इति परितोष + ठञ् reward.

श्यालः—ण तस्मिं महारिहं रत्नं भट्टिणो बहुमदं त्ति तर्कमि । तस्म दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । सुहुत्तञ्च पकिदिगम्भीरो वि पज्जसुसुणञ्चणो आसि [न तस्मिन् महारिहं रत्नं भत्तुः बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भत्तुं रभिमतो जनः स्मारितः । सुहुत्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पय्यञ्चनयनः आसीत्] ।

SUPERINTENDENT—I guess (it is) net the invaluable gems in it that are acceptable to Sire ; some person dear to Sire was reminded by its sight, Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes.

सूचकः—शेविदं नाम आबुत्तेण [सेवितं नाम आवृत्तेन] ।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law.

जानुकः—णं भणाहि इमशश कए मच्छशत्तुणौ त्ति [ननु भएण अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति] । (पुरुषमसूयया तथा पश्यति) ।

JANUKA—Well say that for the sake of this fish-killer. (Eyes the man with envy).

श्याल इति । 'तस्मिन्' अङ्गुलीयि स्थितं महारिहं रत्नं भूतः न बहुमतम् इति तर्कयामि मयि । किन्तु 'तस्य' अङ्गुरीयकस्य 'दर्शनेन अभिमतः' प्रियो जनः स्मारितः । ततः पारितोषिकः । प्रियजनस्मारणचिह्नमपि शब्द—'प्रकृत्या' स्वभावेन 'गम्भीरोऽपि' गदभावीऽपि पय्यञ्चणो' सयाप्ये 'नयने' यस्य तथाविधो 'सुहुत्तं' आसीत् ।

सूचक इति । 'आबुत्तेन सेवितं' नाम यथार्थमेव भत्तुं सेवा कृता ।

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपः । 'अस्य मत्स्यानां शत्रोः' धीवरस्य कृते तदर्थम् [कृते इत्यन्वयः] निमित्ताद्धे] सेवितमाबुत्तेन इति भण्यते । 'सेवास्व' धीवरस्य जातं तत्पुत्रस्य सेवा इति 'पुरुष' धीवरम् 'असूयया' दोषाविष्करणेन सह 'पश्यति' ।

NOTES

1. (a) दर्शनेन—प्रयोजककर्ता। Thus अभिमतो जनः स्मृतः (non-causative)—दर्शनेन अभिमतो जनः स्मृतः (causative). [b] भर्ताः—भर्ता is the कर्ता of मननक्रिया in अभिमत। “तस्य च वर्तमाने” इति अतुल्ये कर्त्तरि षष्ठी। [c] अभिमतः—अभि+मन+क्त कर्मणि। स्मृ+णिच् gives स्मरि or स्मरि। The latter means ‘anxious recollection’ (आध्यान) [e] पर्यन्तु &c.—परिगतानि चक्षुषि ययोः ते पर्यन्तु। See now Tika.

2. मत्स्यघ्नोः—* With the reading मात्स्यिकभर्तुः expound मत्स्यान् प्रन्ति इति मत्स्य + ठक् = मात्स्यिकाः fish-killers, i. e., fisher-men. तेषां भर्ता स्त्री। Raghava explains “मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकाः तेषां भर्तुः”। But the sense “जीवति” goes with words of the वेतनादि class and a few others only (Pan. 4. 4. 12.—14), मत्स्य is not included therein. Besides for the word मत्स्य special provision is made by the rule “पश्चिमत्स्यवृत्तान् कृन्ति” (Pan. 4. 4. 35). Raghava's explanation is therefore suspicious.

पुरुषः—भट्टालके, इदं अर्द्धं तुम्हाणं शुमणोमूलं होतु
[भट्टारक, इतः अर्द्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु]।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you.

जानुकः—एतके जुञ्जइ (एतावद्युज्यते)।

JANUKA—This much is proper.

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवस्मओ दाणिं मे संवुत्तो कादम्बरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि। ता सोहिडआवणं एव्व गच्छामा [धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथम-सौहृदमिष्यते। तत् शोण्डिकापणमेव गच्छामः]। (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

SUPERINTENDENT—Fisher-man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go. (Exeunt all).

प्रवेशकः—PRELUDE.

पुरुष इति । हे 'भट्टारक' स्वामिन् 'इतः' प्रसादप्राप्तात् 'अथात्' 'अहं' दुष्माकं 'सुमनसाम्' 'अर्चनायोग्यानां' पुण्याणां 'मूल्यं' भवतु । 'अथ' प्राणप्रदा भवन्तः 'अर्चनीया' मे न 'चाव' सन्निहितानि 'अर्चनपुण्याणि' । 'तत्' पुण्यमूलमिदं 'मया' वो दीयते । 'सास्यं' दृष्टस्य भोतस्तेय प्रसादनोक्तिः ।

लायुक इति । 'एतावदयुज्यते' युक्तमेवैतत् ।

श्याल इति । 'महत्तरः' 'अतिशयेन' महान् [इतरापेक्षया 'अतिशयः'] 'त्वम्' इदानीं 'मे' प्रियवयस्यकः 'स्वाथे' कन्] रंजतः । 'अस्माकं' प्रथमं 'सौहृदं' 'सौहृदारम्भः' द्वैतीस्थापनमित्यर्थः ['अपि' हृदयस्य 'हृद' । 'आदिहृदि' । 'अनपि' हृदभावे तु 'सौहृद' - 'मित्राभयपदहृदि' स्थातुं] 'कण्ठस्वरी' मदिरा 'साचिणौ' प्रत्यक्षदर्शिनी यस्मिन् 'तथाविधम्' ['साक्षाद्द्रष्टरि' रंजयाम' इति इति] 'दृश्यते' प्रार्थयते मया । 'गुण्या' मदिरा पण्यं यस्य तस्य 'आपणं' पण्यशालां गच्छामः ।

प्रवेशयति इति 'प्रवेशकः' नीचपातप्रयुक्तः भाविभूतार्थवृत्तकः 'अहंसन्निविशेषः' ।

NOTES

1. भट्टारक—This is complementary. The epithet applies to the king. "राजा भट्टारको देवः"—Darpana.

2. [a] महत्तरः—There is mental comparison with other dear friends; hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्यक is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low; you deserve my friendship by the large-heartedness so uncommon among people of your class.

* 'अथ' 'दीयते' adopted by Prof. Gajendragadkar.

[b] कादम्बरी &c.—चम्बर is garment. कुत्सितमम्बरमस्य इति कादम्बरः a name of बलराम who wore blue garments (नीलाम्बरः)। तस्य इयम् इति कादम्बर + चण् + लोप् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा। “गन्धोत्तमाप्रसन्नैराकादम्बरीः परिस्तुता। मदिरा—” इत्यमरः। सा साविणी यस्मिन्। बहु—। In the बहु—the form should have been कादम्बरसाविणीकम् because कादम्बरी should have पु वद्भाव and पु वद्भाव of साविणी is not available. The difficulty may be avoided supposing साविन् to be in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्)। Thus कादम्बरी सावि यस्मिन् तत्। खाद्येकम्। [c] प्रथम &c.—for सौहृद see Tika and जननान्तरसौहृदानि, Act. V. [d] शोष्ण-कापणम्—शुष्का सुरा पण्यमस्य इति शुष्का + टक् = शोष्णिकः wine-seller. आ सम्यक् पण्ये व्यवहरन्ति यस्मिन् इति आ + पण (व्यवहारे) + च अधिकरण संज्ञायाम् = आपणः a shop. Now see Tika.

३. प्रवेशकः—प्रवेशयति इति प्र + विष् + णिच् + खल् कर्तरि। This differs from a विकल्पाक in as much as it is acted by inferior characters only. “यद्रोचैः केवलं पाते भाविभूतार्थसूचनम्। अद्वयोरुभयोर्मध्ये च विज्ञेयः प्रवेशकः॥”—Sudhakara, quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II.

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमता नामाप्सराः)। सानु-
मती—गिञ्चित्तिदं मय पञ्जाग्रणिञ्चित्तिज्जं, अच्छरातिन्थ-
सगुगिन्तं जव साधुनगसुत्र अभिसेप्रकालोति संपदं इमस्य
राएसिगो उदन्तं पवक्खोकरिसुत्रं [तिवर्तितं मया पध्याय-
निवर्तनीयन् अस्परत्तीर्थसात्रिधं यावन् साधुजनस्याभिषेक-
कालः इति साम्प्रतमस्य राजर्षेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि]।
मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा मे सगुदला! ताएअ दुहिदुणि-
मितं आदिट्टुव्वमदि [मेनकासम्बन्धेन शरीरमूता मे शकु-
न्तला। तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टूर्वास्मि]। (सम-
न्तादवलोक्य) किं णु क्व उदुच्छवे वि णिरुच्चवारमभं विअ-
राअउळं दोसइ। अत्थि मे विद्वो पणिघाणेण सव्वं परिण्णादु

किन्तु सहीए आदरो मए माणइइयो [किं नु खडु कनूस्सवेऽपि
निहत्तवारमममिव राजकुडं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणि-
धानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु सख्या आदरो मया मानयि-
तव्यः ।] होडु इमाणं एव्व उज्जाणगलिग्राणं तिरक्खरिणी-
परिच्छग्गा पत्तपपरिवर्तिगो भविअ उव्वल्लिहस्स [भवतु अनयो-
रेव उद्यानगलिहयोः तिरस्करिणोपतिच्छन्ता पाश्वपरिवर्तिनी
भूत्वा उपलप्स्ये ।] (नाट्येनावतीर्य स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI—Presence at Apsarstirtha, which has to be
observed by me, by turns while it is bathing time for the sages,
has been observed by me so I shall witness with my own eyes
the facts of this royal sage. Through her connection with
Menaka, Sakuntala has become like my own self. By her too
for the sake of her daughter. I was previously requested.
(Looking all round). Why indeed, even in the Spring festival
does the royal house-hold appear as if without the commence-
ment of festivities ? I have the power to know all by medi-
tation. But my affection for my friend has to be respected
by me. Well, shrouded in the veil of disappearance, I will
ascertain, having become a constant mover by the sides of
these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent).

ततः 'आकाशिन' यत् 'यानं' गमनं तेन भावे स्फुटं । भाव्यप्रयोगात् 'अप्सरः'
इत्येकलेशि] ।

सानुमतीति । 'यावत् यत्कालं' 'साधुजनस्य' सतपुरुषाणाम् 'अभिवेककालः'
ज्ञानसमयः तावत् 'पय्यायेण' यथाक्रमेण 'निर्व' 'नोयं' करणीयम् 'अप्सरसोद्ये' इतिना-
पुरसमीपस्थे तीर्थेविशेषे यत् 'सान्निध्यम्' उपस्थितिः तत् 'मया निर्वर्तितं' कृतम् 'इति'
अथात् हेतोः 'साम्प्रतम्' अधुना 'अस्य राजर्षेः' उदन्तं हस्तानाम् ['वार्ता' प्रवृत्तिर्ज्ञानं

उदन्तः स्यात्" इत्ययः] 'प्रत्यक्षीकरिष्यामि' [अव्ययीभावे टच् समासान्तः । ततः अच् मत्वर्थीयः । ततश्चिः] । 'मेनकाया यः सम्बन्धः' शकुन्तलायाः तेन 'शकुन्तला मे शरीर-सूता' अशरीरं शरीरं 'भूता' जाता [अथेष्टादिषु शरीरमित्यपठितमेपि कविना दृश्यते] तदस्ति दुष्यन्तचरितपर्यवेक्षणं मदीयः स्वार्थः । न केवलं स्वार्थ एव—'तया' मेनकाया 'च दुहिता' शकुन्तला 'निमित्तं' प्रयोजनयस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'पूर्वम् आदिष्टा' ['भूतपूर्वे चरट्' इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'अस्मि'—इति मेनकाया आदिशोऽपि अत्र कारणम् । 'समन्तात्' सर्वासु दिक्षु 'अवलोक्य' । 'किं' प्रश्ने ; 'तु' वितर्के । 'मिलिते वितर्कगर्भः' प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । ऋतुः प्रधानतया वसन्तः । 'ऋतुपात्री य उत्सवः' तस्मिन् [शाकपाद्भिर्वादिः] समागतेऽपि [भावे सप्तमी] 'राजकुल' भूपतिभवनं 'निर्गतः उत्सवारम्भो' दस्मात् तादृशं 'दृश्यते' [उत्सवारम्भाभावे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः] । प्रणिधानेन समाधिना 'सर्वं परिज्ञातुं मे विभवः' सामर्थ्यम् अस्मि । अत्र स्थिता एव तदवश्यं सर्वं ज्ञातुं शक्यते मया 'किन्तु सख्याः शकुन्तलायाः सम्बन्धीयो मे आदरः स्नेहः स 'मया मानयितव्यः' पूजयितव्यः स्नेहात् प्रत्यक्षं ज्ञातुमुचितं मे । ध्यानेन ज्ञाते तु स्नेहस्य संदृश्यं न स्यात् । 'भवतु' इति तत्त्वणकृते सङ्कल्पे अव्ययम् । 'तिरस्कारिण्या' अद्वैतविद्यया 'प्रतिच्छिन्ना' दूरेक्षिणा सती जनयोः दृश्यमानयोः 'उद्यानपालिकयोः' प्रसद्वनरचिख्योः 'पात्रे' समीपे 'परिवर्तिनी सञ्चारिणी' भूला तयोः मलापात् 'उपलक्ष्ये' ज्ञास्यामि सर्वम् । 'नाञ्चि' अवतीर्थं भूतलावतरणं नाटयित्वा इत्यर्थः 'स्थिता उद्यानपालिकयोः पात्रे' स्थिता ।

1. [a] साधुजनस्य—जातावेकवचनम् । Or जन means समूह and gives the plural idea. [b] इति—This expresses हेतु ।* Because (इति) I have done my duty and have leisure so now I will watch &c. [c] प्रत्यक्षी &c.—अच्छीः प्रति=प्रति + अच् + टच् समासान्त by the गणसूत्र "प्रतिपर (?) समनुभ्योऽच्छाः"=प्रत्यक्षम् direct vision. अव्ययी—। तत् अस्मि अस् ३ति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे=इत्यर्थः that which is seen. Refers to उदन्त । अप्रत्यक्ष इत्यच् करिष्यामि इति इत्यच् + ङि + क्त + लुट् स्मामि । (d)

शरीरभूता—By the rule 'श्रेय्यादयः कृतादिभिः' here शरीर is compounded with भूत and gives the sense of चि to the compound, i. e. expresses अभूततद्भावः । 'श्रेय्यादिषु च्यर्थवचनम्'—Katyayana. But though भूत is of the कृतादि class, शरीर is not श्रेय्यादि । The Samasa strictly therefore seems unavailable. Mallinatha however in Kirat III under एकौचभूतम् takes श्रेय्यादि as चाकृतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view. See निवासभूता below and एकौचभूत above etc. The sense may also be got by taking भूत=सम । Thus शरीरेणभूता (सुपसुपा) [or—शरीरस्यभूता, श्रेये इतत्] । Or शरीरेण तुल्या or शरीरेणिव इति नित्यतत् । [Cf —“माहभूत इत्यत्र भूतशब्दस्य उपमानार्थत्वम् कैयटकारेण प्रत्ययादि” —चारिवचनम्], as dear to me as my own body ; or—शरीरस्य तत् भूतस्य etc. There are however instances in which this mode of procedure does not well apply. Witness निवासभूता in “सादेवकी सर्वजगन्निवासभूता नितरां नु रजे”—Bhagabata. I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-सुपा or शिष्टप्रयोगः । (e) Remark—Two reasons are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala (शरीरभूता यकुलवा), (ii) Menaka's command (तवा आदिष्टपूर्वा) ।

2. [a] किं नु खलु—We have here मन्त्र (किम्), (नु), and निश्चय (खलु) । निश्चय is about the absence of festivities, and the वितर्कगर्भमन्त्र relates to the cause for the absence. (b) सख्याः—This is ambiguous. The सखी may be श्रेये or कर्त्तरि द्वयोर्नि । See next. Note that the सखी is यकुलवा not मेनका । Comp. “जानि सखी अयतो मे वचते”, “यो यः प्रदिशः सख्या मे अमिमतः” &c. infra. [c] आदरः—आ+ह+अप् भावे । सख्या आदरः—Esteem for my friend (श्रेये सखी), or Friend's request (कर्त्तरि सखी) । The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place. If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too. [d] तिरस्कारिणी &c.—तिरस्कारिणी इति तिरस्+कृ+णिनि कर्त्तरि स्त्रियाम्—तिरस्कारिणी । We do not get तिरस्कारिणी because as Bhanuji remarks “निपातनादहङ्कारभावः ।

संज्ञापूर्वकत्वात्"। I have not been able to verify the निपातन । By संज्ञापूर्वकं &c, he refers to the परिभाषा—"संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" । Now वृद्धि is a संज्ञा, hence rules prescribing वृद्धि have violations This is an instance of such violation. Again by the rule "तिरसोऽन्यतरस्याम्" we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिराकरिषी । प्रति + कृद + णिच् + त कर्मणि = प्रतिच्छन्ना or प्रतिच्छादिता veiled i.e, rendered invisible. Now see Tika.

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम्महरिअण्डुर वसन्तमासस्य जीअसव्वस्स ।

दिहोसि चूअकरोअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥

[आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसवस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक मृतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ।]

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her). FIRST—Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month, O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहुदिए किं एअइणी मन्तेसि [परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे] ।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone ?

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देक्खिअ उन्मत्तिया पर-हदिए होदि [मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom.

‘चूताङ्कुरम् अवलोकयन्ती’ नवीदगतत्वात् सादरं पश्यन्ती । ‘चेटी’ परिचारिका । ‘वृद्धता’ पश्चात् । नौ चेटी प्रविशतः इत्यर्थः । एते एव उद्यानपालिके ।

आतास्येति । अन्वयः—हे आतास्यहरितपाखुर, वसन्तमासस्य जीवसर्वस्य, चतु-
मङ्गल चूतकोरक, हटोऽसि, त्वां प्रसादयामि । व्याख्या—हे आ' ईषत् 'तास्य' तास्य-
वर्णे 'हरित' श्यामल 'पाखुर' शुभ, तिभिरपि वर्णैः किञ्चित् मिश्र इत्यर्थः 'वसन्तमासस्य'
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वस्य' सारभूत 'चतु'—

वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वात् मङ्गलारम्भभूत 'चूतकोरक' आमृमुकुल, त्वं 'हटो-
ऽसि । अतएव त्वां प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अग्निं वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

द्वितीयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'कि' कथम् एका-
किनौ असहाया 'मन्मथस्यै' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चूतकलिका'
आमृमुकुलं 'दृष्टा परभृतिका' कोकिला उग्राया 'भवति' । उग्राया एकाकिनौ मन्मथस्यै
एव, तम कारणं न प्रष्टव्यम् । प्रथमां प्रति द्वितीयाया चतुः प्रश्नः । कौतुकप्रिया
प्रथमा तु परभृतिका इति द्विषमाणस्य कोकिलापक्षे नीतवती ।

NOTES

1. आतास्य &c.—पाखुर + र अल्पार्थे = पाखुरः grey. ताम्रः शुभः अस्य अग्नि-
इति ताम्र + मनुप = ताम्रः । Copper—coloured. मनुप disappears by
the Varṭtika—"गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः" । Similarly हरित + मनुप =
हरितः green. हरितस्यासौ पाखुरस्य हरितपाखुरः । कर्मधा— । ताम्रस्यासौ हरित-
पाखुरस्य ताम्रहरितपाखुरः । कर्मधा— । We compound by parts to
avoid a त्रिपदतत्पुरुष which is not usually allowable. आ ईषत् ताम्र-
हरितपाखुरः । सहसुपेति समासः । Qual. चूतकोरक ।

2, परभृतिके—परैर्भृतः a cuckoo. स एव इति परभृत + कन् स्वाद्ये =
परभृतकः । स्त्रियां परभृतिका = a female cuckoo. Here, it is the
proper name of the maid.

3. मधुकरिके—मधुकर + कन् स्वाद्ये; ततः स्त्रियां टाप् as in परभृतिका ।
मधुकरिका is a female bee. This is the name of the second maid.

4. Remark—The first maid puns on her own name. She
pretends not to have understood the question as meant for
her, but as addressed to female cuckoos in the garden. The
reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing
the tree in blossom. The lunatic talks to himself who ever
asks him the reason ?

द्वितीया (सहर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उवदटिदो मधु-
मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has
the spring month come ?

प्रथमा—मधुअरिण, तव दाणिंकालो एसो मदविवभमगीदाणं
[मधुकरिके, तव इदानीं काल एष मदविवभमगीतानाम्] ।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous
songs through intoxication (or—intoxication and amorous
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अगपादट्टिता भविअ
चूतकलिअं गेह्विअ कामदेवचणं करेमि [सखि, अवलम्बस्व
मां यावदप्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवाच्च नं
करोमि] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom
I perform the worship of Kamadeva.

द्वितीयेन । 'हर्षेण सह त्वरया' द्रुतश्च 'उपगम्य' प्रथमायाः समीपस्था भूत्वा ।
'कथम्' इति आश्चर्ये । 'मधोः' वसन्तस्य [मधुग्रन्थो वसन्ते पुंसि] 'मासः' कालः
'उपस्थितः' प्राप्तः किम् ?

प्रथमेति । 'इ मधुकरिके' [भ्रमरि इति श्लेषः] 'एष इदानीं तव' वसन्तकामिन्याः
'मदेन' मत्ततया यानि 'विभ्रमगीतानि' विलासगानानि तेषां कालः समयः आगतः
वसन्ते कुसुमितासु वनराजिषु त्वं गायसि, स एष समयस्ते प्राप्तः ।

द्वितीयेति । 'सखि यावत्' यत्कालम् 'अग्रयोः पादयोः स्थित्वा' गुल्फे स्थितया
दुरापत्वात् अङ्गुलिषु स्थिता सती ["हस्तायाश्चक्ष्मादयो गुणगुणिनीर्भेदाभेदाभ्याम्"
इति नाम्नः] प्राङ्गुलभ्यां चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अर्चनं करोमि तावत् 'माम्
अवलम्बस्व' धारय ।

NOTES

1. मधुकरिके &c.—Another pun. Note the poet's choice
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun. His 'disciples' (Sarangarav and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis. (b) मद &c.—विषम is विलास grace. विषमयुक्तानि गीतानि विषमगीतानि । शाकपार्थि वादि । मदजानि विषमगीतानि । शाकपार्थि वादि । तेषाम् ।

3. अग्रपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र, मध्य, पश्चात् । अग्रौ च तौ पादौ च अग्रपादौ the fore-part of the feet, i.e., the toes कर्मेधा— । पादाग्र means the same, but is बहोवच— । See also Tika and Act IV ante. तयोः स्थिता ।

प्रथमा—जडं मम वि कलू अद्दं अचनफलसूत [यदि ममापि खलु अद्दम् अचनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship.

द्वितीया—अकहिदे वि एव' संवज्जइ । जडो एककं एव्व णो जीविदं दुधाट्ठिदं सरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्या चूतप्रसव' गृहीत्वा) अप अप्पबुद्धोऽपि चूअप्पसवो वन्धनभङ्ग-सुरभी होदि [अये अपबुद्धोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्गसुरभि-र्भवति] । (कपोतद्वस्तकंकृत्वा) ।

अरिहसि मे चअङ्करोदिण्णो कमसस गहीअधनुअसस ।

पहिअजणजुअइलकूखो पञ्चव'भहिओ सरो होदु' ॥

(अर्हसि मे चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥)

(चूताङ्कुरं क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said ; for, our life is but one, body stands in two places. (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom), Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk. (Joining the palms). Offered by me O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow, (Tosses the mango-blossom).

प्रथमेति । 'यदि खलु' निश्चितं 'ममापि अयं न फलस्य अङ्गे भवति' तदा अवलम्बे गान्ध्या ।

द्वितीयेति । 'अकथिते' त्वया मया वा अनुक्ते 'अपि एतत्' अङ्गलाभः 'सम्पद्यते' सिध्यति । कारणमाह—'यतो यस्मात्' 'नी शरीरं' द्विधा स्थितं जीवितं प्राप्याः 'एक-मेव' । 'अये' इत्याद्यर्थे । 'चूतप्रसवः' आमुकलिका 'अप्रबुद्धोऽपि अविकसितोऽपि' 'वन्धन-मङ्गलिन' इत्याच्छेदेन 'सुरभिः' प्राणतर्पणे भवति । कपोतहस्तः इति संज्ञाशब्दः करतलयोः सर्वाङ्गसङ्गोपे वर्तते । तमेव [स्वार्थेकम्] 'कुला' 'अञ्जलि' यद्वा इत्यर्थः । अन्यतः—'हृ चूताङ्गुर, मे दत्तः (सन्) गृहीतधनुषः कामस्य पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पश्चात्पथिकः शरी भवितुमर्हति । व्याख्या—'हृ चूताङ्गुर' सङ्कारप्रसव 'मे मया [अभ्यर्थमेतत्] 'दत्तः' सन् 'गृहीतः धनुर्धनं तस्य [धनुषय]' इति नित्योऽप्यनङ् कवि-विवक्षया अङ्गतः । यद्वा—'गृहीतधनुकस्य' इत्येव पाठः । तत्र धनुष्ये न सकारान्तः किन्तु उकारान्तः । स्वार्थेकम् ['कामस्य पथिकजनीनां' पान्यानां' या 'युवतयः' तरुण्यो भाव्याः प्रेषितपतिका या रमण्याः ता एव 'लक्ष्यः' शरव्यं तथाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु शरेषु अभ्यधिकः] श्रेष्ठः [निर्हारणाभावात् बहोसमाधौ वा] 'शरी भवितु' अर्हसि युज्यसे । इत्याका कन्दमुद्दिश्य 'चूताङ्गुर' भूमौ 'क्षिपति' ।

NOTES

1. (a) अप्रबुद्धोऽपि—प्र+बुध+क्त कर्त्तरि=प्रबुद्ध lit.—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रबुद्ध means here विकसित full-blown, न प्रबुद्धः । (b) वन्धन etc.—वन्धन is इत्य the stalk. तस्य अङ्गः । तेन सुरभिः ।

2. कपोनहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms कपोतोसौ करो तव स्निग्धमूलायपादं की । मणानिगुरुरुम्भाये—Sangita-retnakara quoted by Raghava.

3. (a) चहंसि मे—Raghava reads त्वमसि मया ;—also कामाय &c. —for कामस्य &c. and भव for भवितुम् । The construction is—हृ चूताङ्कुर त्वं गृहीतधनुषे कामाय दत्तः असि । पक्षिकजनयुवतिष्वत्यः पद्याभ्यधिक-शरी भव । (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्तः but कामस्य शरः । See Tika. (c) गृहीतधनुषः—गृहीतधनुषः is expected with the धनुष (समानान्त) attached. But धनुस् frequently appears without it. Compare “स्त्रलावण्याशंसा हृतधनुषमज्जाय हृष्यवत्”, “हृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि” &c. Or the Prakrit गृहीधधनुषस्—गृहीतधनुषस्य which is perfectly legitimate. In this धनु is उकारान्त meaning “bow” ‘धनुशब्दः पियालादौ राशिभेदे धनुष्यपि’ इति हेमः । Compare, “धनुर्वंशविग्रहोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति” । (d) पद्याभ्यधिकः—The five arrows of Cupid are अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका॥ नीलोत्पलश्च पद्मे ते पद्मनाभस्य शायकाः ॥” तेषु or तेषाम् अभ्यधिकः There is no necessity for avoiding the गृहीतत्—because according to Kaiyyata there is no निर्धारण here. निर्धारण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present. This is not the case here. Hence we may have पद्यानाम् अभ्यधिकः— the prohibition “न निर्धारणे” being in applicable. Or expounding पद्यानामभ्यधिकः call it a सुप्सुपा ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः) कञ्चुकी—सा तावदनात्मज्ञो देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूतमे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged)

CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself. Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—प्रसीदतु अज्जो । अगहीदत्थाओ वञ्चं

[प्रसीदतु आर्यः । अगहीतार्थे आवाम्] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased. we are uninformed of the matter.

पवित्र्येति । 'अपटीविषेण' नेपथ्यरङ्गमन्त्रधोरत्तराखी दत्तं पटम् अनपसार्य इति प्राक् व्याख्यातम् । आत्मानं न जानाति तत्संबुद्धौ हे 'अनात्मज्ञ' अविवक्ष्यकारिणि इत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्षीः । दिवेन 'दुष्यन्तेन मधुतसवे' वसन्तीतसवे [भावे ७मो] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'दुतकलिकाया भङ्गम् आरभसे' प्रक्रमसे । अधुनैव दण्डासे मया उमे इति । "आर्यैः" मान्द्यो भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कौपं त्यजत । 'न गृहीतः ज्ञातः' अर्थः 'उत्तमवप्रतिषेधरूपं' वस्तु याभ्यां तथाविधे 'आवाप्तम्' । अज्ञानादपराद्धं, मन्त्रतामावयोरित्यर्थः ।

NOTES

I. (a) अपटी &c.—Explained in Act IV. (b) अनात्मज्ञ—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञ । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself. If he does, he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is.

करुचुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शामनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—

चूतानां चिरनिगतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्केसंहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणाद्धकृष्टं शरम् ॥

CHAMRELAIN—No ! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them ! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen ; the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud ; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat. Methinks, even Smara [cupid], startled, countermands the arrow halfdrawn from the quiver.

कञ्चुकीति । 'यत् शासनम् आशा वासन्तिकैः वसन्तकाले पुष्पादभिः [ठञ्] 'तर्कभिरपि' पादपैरपि 'तान्' तर्कन् 'आश्रयन्ते' ये तैः 'पतिभिश्च' पक्षिभिश्च 'प्रमाणीकृतं पाक्षितं' तत् शासनं 'युवाभ्यां न किल श्रुतम्' । किल इत्यर्चयौ । नाहं यद्द्वे असृतं शासनमिति । तर्कपक्षिभिः प्रमाणीकरणं प्रपञ्चयति 'तद्याहि' इति—

अन्वयः—चूतानां कलिका विरनिर्गतापि स्वं रजो न वध्नाति । कुरवकं यदपि सद्रजं तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुंस्त्रीकिलानां रतं शिशिरे गतेऽपि कण्ठे खलितम् । शङ्के स्मरोऽपि चकितः तूष्णाहं कण्ठं शरं सहरति । व्याख्या—चूतानां कलिका' आमुमधुरी [जातावेकवचनम्] 'चिन्तं निर्गता प्रकटिता 'अपि स्वम्' आत्मोक्तं 'रजः' परागं 'न वध्नाति' धत्ते 'कुरवकं' कुरवककुसुमं 'यदपि' यच्च 'सद्रजं' विकारं' प्रति सञ्जोभूतं 'तत् कोरकस्य अवस्थया' सुकुलरूपेणैव 'स्थितम्' । 'पुंस्त्री कौकिलानां' कौकिलयूनाम् [संयोगान्तलोपः । रत्नमल्ले । अनुनासिकाले पुंस्त्रीकिलानां इत्यपि] 'रतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानेऽपि 'कण्ठेषु खलितं' प्रतिहतं कण्ठपथ्यन्तमायातं न तु वह्निभिः सृतं सत् श्रुतम् । शिशिरात्ययेऽपि, इत्यमप्रबुद्धे चूतकोरके अप्रफुल्ले कुरवके, संयते च कौकिलालापे 'शङ्के मन्वे' स्मरोपि' भगवान् मन्मथोऽपि, किं पुनः पत्निषः पादपा वा 'चकितः' दीवाद्यया विचलितः सन् 'तूष्णात् अज्ञौकष्टं' शासनघोषणात् प्राक् निष्काशितप्राय 'शरं सहरति' दृतादेशस्यार्थं प्रतिप्रवेशयति ॥ प्रहर्ष-मना एवासीत् स्मरः । कथमन्यथा निर्गता चूतकलिका, सद्रजं कुरवकं, रतनिरतश्च कौकिलः । परन्तु दीवादिशात न प्रहरति । तादृशोऽप्यादेशो युवाभ्यां न श्रुतः । युज्यते एवेतत् इति वक्तोक्तिः ["कुरवकम्" (रा.)—"कुरवकम्" (त., न्या., म.)] ॥

NOTES

1. वासन्तिकैः—वसन्ते पुष्पाणि इति वसन्त+ठञ् वासन्तिकाः those that flower in the spring. This is a वैदिक usage. In भाषा the proper affix is अच् by the rule "सन्निवेलादि चतुर् नचद्विभ्यः अच्" which bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule "वसन्ताच्च" on which the Vritti remarks "हृन्दसि इत्येव । वसन्ताद्यद्वात् हृन्दसि विषये उक्त्वं भवति शैथिल्यः—Kasika.

2. (a) कलिका, कुरवकम्, रुतम्—जानावेकवचनम् । (b) स्वम्—Their own. Hence what is natural, and therefore expected has not taken place. (c) सन्नद्धं यदपि &c.—As a rule they are not सन्नद्ध । Even (यपि) those that (यदपि) are सन्नद्ध show no further development (b) Remark—The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा as indicated by शब्दः । It concerns three facts—(i) अरिष्य शरस्य अर्द्धाकर्षणम् ; (ii) ततः शरमङ्गारः । (For iii see below). The bases of the उत्प्रेक्षा are—(a) चूतकलिका-निर्गमः, कुरवकसन्नादः पुंस्त्रीकलिरवः which lead to the surmise (i). (b) The second surmise also arises because चिरनिर्गतापि रजो न वध्नाति, सन्नद्धमपि कीरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कण्ठेषु स्खलितम् । Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादिभ्यात् अरस्य चकितव्यम् । Raghava has स्वभावोक्ति and विशेषोक्ति in the first three lines. The विशेषोक्ति is, according to the modern view "सति हेतौ फलभावे विशेषोक्तिः"—Darpana. चिरनिर्गम &c. are हेतु and रजोवन्धन &c. are the फल which is here absent. Dandin, however would not allow the विशेषोक्ति । He defines—"गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदण्डनाशैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥" Here वैकल्य is फलप्रतिविकलता । Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हेतु is insufficient (विकल) the फल being brought about by something special (विशेष) । In our case रजसामवन्धनम् etc. are the फल we see, but without any हेतुवैकल्य । Thus this is not a case of विशेषोक्ति as Dandin defines it. (c) Reading—The reading कुरवक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant कुरुवक, the poet writes कुरवक elsewhere 'कुरवका रवकारणतां ययुः—Raghu.

सानुमती—एत्थि सन्देहो महाप्पहावो राएसी [नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिअहाईं अम्हाणं मितावसुणा रट्ठि-
एण भट्ठिणो पाअमूलं पेसिदाणं [आर्य्यं कति दिवसानि
आवयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एत्थं
अ णो पमदवणस्म पालणकम्म समप्पिदं । ता आवन्तुअदाए
अस्सुदपुव्वो अम्हेहिं एषो वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवनस्य
पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्वं आवाभ्यामेव
वृत्तान्तः] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us
sent near the feet of Sire by Mitravasu the king's brother-in-
law. And here the work of keeping the pleasure garden was
placed with us. Thus through our being strangers this matter
was not heard by us before.

सानुमतीति । खरोऽपि चकित इत्यादि यत् शङ्कते तव 'सन्देहो नास्ति ।'
'राजर्षिः' दुष्यन्तः 'महाप्रभावः प्रबलप्रतापः । तत् चकित एव खरः शासनलङ्घन-
शङ्कया [मूलम् (त, न्या.)— । राघवादीनान्तु उद्यानपालिकयोरियमुक्तिः] ॥

प्रथमेति । हे 'आर्य्यं राष्ट्रियेण नगरपालेन राजपालेन 'मितावसुना भर्तुः'
स्त्राग्निः 'पादमूलं चरणसमीपं 'प्रेषितयोः आवयोः कति' खल्यानि दिवसानि' [पुंस्त्री
वाक्य भूरिप्रयोगः] गतानि । 'अव च' इह नगरे च नौ प्रमदं मदजननम् [शृङ्गादश्च
कर्त्तरि] 'वनं' तस्य विहारवनिकाया इत्यर्थः 'पालनकर्म समर्पितम्' । तत् तस्मात्
'आगन्तुकतया' अचिरागमनेन हेतुना 'एष वृत्तान्तः' वक्तव्योत्सवप्रतिषेधः 'आवाभ्याम्
अश्रुतपूर्वः' इतः पूर्व न श्रुतः ।

NOTES

1. नास्ति सन्देहः &c.—Raghava ascribes this to the maids.
But then they would not have referred to the king as राजर्षिः ।
Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-
sumably were. Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to
speak, it seems queer that the other should cease. What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

2. (a) कति—किम् + कति । (b) दिवसानि is अहर्वादि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्रं चरित इति राष्ट्र + च = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom, the head of the police. The king's brother-in-law is usually appointed to this office. "राजस्थानस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया—आ + गन् + तुन् कर्त्तरि (औष्ण) = अगन्तः a guest, a newcomer. "स्वादावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यागते" इत्यमरः । आगन्तरेव इति कन् स्यात् । The gist is—We are new comers here. Only other day the Superintendent of police procured us from the mofusil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेव प्रवर्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—Well, this must not be done again.

उभ—अज्ज कोट्ठहलं खां, जइ इमिणा जणेन सोदव्वं कहेद् अज्ज किं निमित्तं भट्ठिणा वसन्तुससवो पडिसिद्धौ आर्य्यं कोट्ठहलं नो, यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कययतु आर्यः किं निमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us, let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire.

सानुमती—उत्सवपिआ कख् मणस्सा । गुरुणा कारणेण होदव्वं उत्सवपियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities. The reason has to be grave.

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कः शपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here ?

कचकी । 'भवतु' यातु तत् । 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्त्तितव्य' चूतकलि-
काभङ्गादिभिरुत्सवारम्भो न कर्त्तव्यः ।

उभे इति । 'नौ' आवयोः 'कौतूहल' कुतूहलम् 'अस्मि' अस्मिन् विषये । 'यदि
अनेन जनेन नीचेन चेटीजनेन 'यवणयोग्य' तदा 'किं निमित्तं' केन हेतुना भवति
वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् आर्यः कथयतु ।

सानुमतीति । 'मनुष्याः उत्सवप्रियाः' प्रियोत्सवाः 'खलु', तथापि उत्सवः
प्रतिषिद्धः । तत् मन्त्रे 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्' ।

कचकीति । 'बहुलौभूतं' बहुकर्णगतम् 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमित्तं किं न
कथ्यते । यत् सदेः अतं तस्य अवयवे को दोषः । 'अत्र' अस्मिन् नगरे इष्टागमनात्
परमित्यर्थः 'शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञो लोकवादः
["स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः] तत् 'किं भवत्योः कर्णपथं न आयातम्'
भवतीभ्यां न अतम ?

NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विमक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c. Hence किं निमित्तम्, केन निमित्तं न, कस्मिन् निमित्ते &c. are correct. The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" ।

2. उत्सवप्रियाः—प्रियः उत्सवो येयां ते । The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्य' । Hence प्रियोत्सवाः is also correct.

3. (a) बहुलौभूतम्—अवहुलं बहुलं भूतम् इति बहुल + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि has become many, i. e., has spread. गतितत्—। c. f., "घोरिषु सोऽहं बहुलौभवन्तम्" etc. (b) शकुन्तला &c.—कुली भवः इति कुल + स्व = कुलीनः noble. तस्य भावः इति कुलीन + अण् कौलीनम् primarily कुलीनत्वम् ; secondarily—That which has to be concealed (गुह्य). i. e. a scandal, "कौलीनं स्यात् कुलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः । Now see Tika.

उभे—सुदं रद्विअमुहादो जाव अङ्गलीअअर्दसणं । [अत
राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गलीयकदर्शनम्]

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to
the seeing of the ring.

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अङ्गलीयक-
दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवतीरहसि शकुन्तला
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पञ्चात्तापमुपगतो देवः ।

तथाहि—

रम्यं द्वेष्टि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयतुरन्तिद्र एव क्षपाः ।
वाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्वलिखितस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told.
When at the sight of the ring it was remembered by Sire that
her ladyship Sakuntala was really married previously in
secret and discarded through delusion, since that very moment
Sire has been feeling remorse. Thus—He shuns the delight-
ful; he is not attended by ministers daily as before. He
passes the nights even without a wink by tossing about at
the edge of the bed. And when through affability he gives
a suitable reply to the inmates of the harem, then, making
slips in the names he remains long perplexed through shame.

उभे इति । अङ्गलीयकस्य “दर्शनं यावत्” तत्पर्यन्तं सदैव ‘राष्ट्रियस्य सुखात्’
[अपादाने पञ्चमी] ‘शुतम्’ ।

कञ्चुकीति । ‘यदैव अङ्गलीयकस्य दर्शनात्—तत्रभवती मान्या शकुन्तला सत्यं तत्
एव [अव्ययमेतत्] ‘मे’ मया रहसि’ विजने पूर्वम् कदा ‘ऊढपूर्वा’ विवाहिता मोहात्
मतिभ्रमात् ‘प्रत्यादिष्टा’ निराकृता—‘इति देवेन अनुस्मृतम्’ अभिज्ञातं ‘तदा’ तत्काले

‘प्रभृतिः’ आदिर्निश्चिन् कर्मणि तत् यथा तथा [यथा—प्रभृति इत्यव्ययम्], ‘देवः पश्चात् तापम् उपगतः’ प्राप्तः । अन्वयः—‘रव्यं’ द्वेष्टि । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न सिध्यते । उमिद्र एव शय्याप्रान्तविवर्तनैः क्षपा विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्यः उचितं वाचं ददाति, तदा गोतेषु स्खलितः (सन्) चिरं त्रीङ्गविलक्षो भवति च । व्याख्या—‘रव्यं’ काम्यं वस्तु यदितः पूर्वं प्रीतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थः ‘द्वेष्टि’ अप्रीतिकरमिति त्यजति । रसेषु विरसो देवः । ‘यथा पुरा प्रागिव ‘प्रकृतिभिः’ अमात्यैः ‘प्रत्यङ्’ प्रतिदिनं [अहनि अहनि इति वीप्सायाम् चव्ययोभावः । “नपुंसकादन्तरस्याम्” इति विकल्पे ठच् समासान्तः । पठे प्रत्यङ् ;] ‘न सिध्यते’ । सम्प्रति कदाचित् प्रकृतिभिः सेवामनुभोदते न प्रत्यङ्म् । उत्क्रान्ता ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’ जायदेव ‘शय्यायाः प्रान्तयोः’ यानि ‘विवर्तनानि दक्षिणे पार्श्वे’ शयितः क्षणं दक्षिणप्रान्ते ततश्च विरक्तः वामपार्श्वे परिवर्तनमिच्छन् वामप्रान्ते, भूयश्च दक्षिणप्रान्ते, ततोऽपि पुनर्वामप्रान्ते इत्येवं क्रमिण यानि परिवर्तनानि तैः ‘क्षपाः निशाः [निशि निशि एवं वृथात्वात् बहुवचनम्] ‘विगमयति’ अतिवाहयति । एवं विवर्तनपरो मङ्गिभीभिः प्रार्थितः ‘यदा दाक्षिण्येन’ उदारतया न तु कानितया ‘अन्तःपुरेभ्यो’ मङ्गिभीभ्यो [उपचारात् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्थवाचि] ‘उचितं’ प्रार्थनानुरूपं वाचं ददाति, तदा गोतेषु नामसु ‘स्खलितः’ भटः सन् शकुन्तलामयङ्गदयः शकुन्तलाशब्दमेव उच्चारयन् ‘चिरं’ दीर्घकालं ‘त्रीङ्गया’ लज्जया ‘विगतं’ लक्षं लक्षां यस्य तथाविधौ विह्वल इत्यर्थः ‘भवति च’ तिष्ठत्यपि । [‘शय्याप्रान्त’—‘त्रीङ्गविलक्ष’ (रा-, वि-, म-)—“शय्योपान्त’—“त्रीङ्गवनम्” (त-, न्या-)] ।

NOTES

1. तदा प्रभृति—प्रभृति as अवधिवाचो gives पश्चात् as in देवत्वात् प्रभृति ; if आरम्भवाचो it gives सप्तमी as here.

2. क्षपाः—अधिकतः कर्मसंज्ञा because वि + गम is अकर्मक ।

3. स्खलितः—स्खलु + क्त कर्त्तरि having made a slip. गोत name. “गोतं नाम्नि तथात्वये” इति वृत्तायुधः ।

4. Readings,—(a) शय्याप्रान्त means practically the same as शय्योपान्त । (b) त्रीङ्गवनम् is त्रीङ्गया अवनम् । But अवनम् applies better to one standing than to a person lying down. त्रीङ्गविलक्षः is better.

सानुमती—पित्रं मे [प्रियं मे] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—जुज्जइ [युज्यते] ।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु भवं [एतु एतु भवान्] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed.

कञ्चुकी (कर्णं दत्वा)—अये इत एवाभिवर्त्तते देवः ।
स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah ! Sire is coming this very way. Let your own work be attended to.

उभे—तह [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—As you say, Sire. [Exitunt].

आद्यादिति । प्रकर्षेण भवतः 'प्रभवतः' प्रवृत्तात् 'अद्यात्' विमनसः अभिभूतस्य भावः, 'वैमनस्य' मनस्तापः तद्यात् [हितौ प्रीति] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति । 'इत एव' अस्मानि व दिशि [सप्तम्यास्तविः । आद्यादिः] 'अभिवर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकर्मानं' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठेयतां भवतीभ्याम् ।

(ततः प्रवशति पश्चात्तापसदृशवेधो राजा विदूषकः प्रति-
हारी च) । कञ्चुकी (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्थासु
रामणीयकमाकृतिविशेषणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।
तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत् कारुचनमेकमेव बलयं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus, with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs, with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

तत इति । पञ्चापापस्य सदृशः वेवः सज्जा यस्य तथाविधः ।

कञ्च क्रीति । 'अञ्चो' विभ्रये । 'आञ्चतेवि' शेषः अतिशयः । उपचारात् तद्वान् ।

'आञ्चतिविशेषाणां' विशिष्टाञ्चतीनां 'सर्वासु अवस्थासु रामणीयकं' रामणीयत्वम् [योप-
लक्षणीयं युक्] । ["रामणीयकम्" (त, न्या-) "रमणीयत्वम् (रा, वि, स,)] ॥

'एवम् इत्यम्' 'उत्सुकोऽपि उन्मत्ता अपि 'प्रियदर्शनी देवः' । अन्वयः—प्रत्यादिष्ट-
विशेषमख्यनविधिः वामकोष्ठापि तम् एकमेव काचन' वक्ष्यं विधत्, शासोपरक्ताधरः,

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनः (देवः) क्षीणोऽपि संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव आत्म-
नस्तेजोगुणात्-न आलक्ष्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः 'विशेषेण मख्यनस्य'

हारकैयूरकुण्डलादिभिरलङ्करणस्य 'विधिः' अगुष्ठानं येन तादृशः अतएव वामे प्रकोष्ठे
मणिवन्मादृश्यं प्रदेशे 'अपि' तं दत्तम् 'एकमेव काचन' सौवर्णे 'वक्ष्यं विधत्' धारयन्

निराभरणत्वे दोषं पश्यन् एकमात्रवक्ष्यं दधत् इत्यर्थः, 'शासिन' शोकोत्थं न निःश्वास-
वायुना 'उपरक्तः' अतिरक्ततामापन्नः 'अधरो' यस्य तादृशः, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया

यत् 'जगरणं' रात्रौ अनिद्रा, तेन 'प्रतान्ते' अतिखिन्ने [कर्चरिक्तः] 'नयने यस्य तथा-
विधो देवः एव प्रजागरादिभिः 'क्षीणोऽपि' संस्काराय' अक्षरागाय 'उल्लिखितः' उत्-

कीर्णः अतएव श्राव्यवर्णकशः 'महामणिरिव' मणिराज इव, हीरक इव इत्यर्थः 'आत्मनः'
स्वस्य 'तेजसो गुणात्' प्रभावात् तेजस्वितया इत्यर्थः 'न आलक्ष्यते' क्षीणतया न परि-

ज्ञायते । ["प्रकोष्ठापि" तं" (रा, वि, म-) —"प्रकोष्ठे दृष्ट" (त, न्या-)

“आसीपरक्तः” (रा, त, न्या,)—“आसापरक्तः” (वि, म्,) ॥ “प्रताम्” (रा, वि,)—“प्रताम्” (त, न्या, म्,) ॥ “तेजोगणात्” (रा, वि, म्,)—“तेजोगणैः” (त, न्या,) ॥

NOTES

1. पश्चात्ताप &c.—पश्चात् means पश्चात्तापः। तादृशः तापी यस्य स पश्चात्तापः penitent. Or पश्चात् तापः पश्चात्तापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृशः। तादृशी वेषो यस्य। वहु—।

2. रामणीयकम्—रम + णिच् + अनौद्यर्, कर्त्तरि वाङ्मूलात् = रमणीयः lovely. अनौद्यर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्य। Here by the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” we have it कर्त्तरि। Then रमणीयस्य भावः इति रमणीय + कृष्ण।

3. (a) प्रत्यादिष्ट &c.—विशेषण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधिः &c. See Tika. (b) वामः प्रकोटः। तत्र अर्पितः। It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) आसीप &c.—उपरक्त is deep-red. अपरक्त means colourless. But hot breath is likely to deepen the colour. उपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against उपरक्त and for अपरक्त he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour”. In support he cites “निःआसानामग्निश्चिरतया मित्रवर्णाधरोदम्” from Meghaduta. This does not seem to offer much support. मित्रवर्ण rendered विहाय by Mallinath, is not necessarily अपरक्त। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it. अपरक्त Primarily means bloodless. Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness. This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness. But let that go. In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अपरक्त would serve the purpose very well. आसापरक्तानाधरः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the.

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed every-thing seems to go against and nothing in favour of the reading अपरक्त। (c) चिन्ता &c—प्र + तम् खानि + क्त कर्त्तरि = प्रतप्त distressed. प्रतप्त deeply copper-coloured. Slightly copper-coloured eyes, are a महापुरुषलक्षण—c. f. “रक्ताक्षो दुन्दुभिस्त्रनः”—Ramayana. Prof G. mis-understands me. I do not reject the reading प्रतप्त। My ‘slight’ and ‘deeply’ simply note the change. Both प्रतप्त and प्रतप्त suit the context and are good.

सानुमती (रोजानं विलोक्य)—ठाणे कखु पचादेसविमानिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि [स्थाने खलुप्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति] ।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awaken.

सानुमतेति । ‘प्रत्यादेशेन’ प्रत्याख्यानेन ‘विमानिता’ अवमानिता ‘अपि शकुन्तला यस्य’ दुयन्तस्य ‘कृते’ दुयन्तार्थम् इत्यर्थः [कृते इत्यव्ययम्] ‘क्लाम्यति’ दुःखं भजति इति ‘स्थाने खलु’ युक्तमेव [“युक्ते वी साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः] । ‘अहो रूपम्’ इति भावः ।

राजैति । ‘ध्यानेन’ चिन्तया मन्दं’ मन्दं यथा तथा ‘परिक्रम्य’ । अन्वयः—प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखाय विबुद्धम् ॥ व्याख्या—‘प्रथमं’ पूर्वं प्रत्यादेशकाले ‘सारङ्गस्य’ शृङ्गस्य ‘अक्षिणी’ इव ‘अक्षिणी’ नयने यस्या तथाविधया शृङ्गलोचनया [“सप्तसुपमान—” इति बहुव्रीहिः । आज्ञात् यच्च । चिन्तात् लीय] प्रियया शकुन्तलया ‘प्रतिबोध्यमानमपि’ जागर्यमाणमपि ‘सुप्तं’ निद्रितम् ‘इदं मे’ ‘हतं’ निन्दितं ‘हृदयं’ मानसं सम्प्रति ‘अधुना’ ‘अनुशयस्य’ पश्चात्तापस्य

[“भवेदनुग्रहो हि यो पञ्चापापानुबन्धोः” इति मेदिनी] यत् दुःखं तदर्थे [तादर्थ्ये
 ७०] विदुषः जागरितम् । कर्त्तव्ये जागरणे नैव जागरितम्, अकर्त्तव्ये तस्मिन्
 जागरितम् इति दुष्टता इदं यत् । तदाह—इतद्वयमिति ।

NOTES

1. (a) सारङ्गाद्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence लघित चासीत् इति वीथः । (b) प्रियया—She was my darling अतः स्नापोऽनुचित चासीत् । (c) *प्रतिवोधमानम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुप्तम् स्वयमनुबन्धम् प्रतिबोधितमपि न विबुधम् । This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्प्रति) it is विबुधम् and for what? अनुग्रहदुःखाय । This is the climax of perversity (इतद्वयम्) ।

सानुमती—गां ईदृशाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि [ननु
 ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदुषकः (अपवार्य्य)—लङ्घिदो एसो भूओ वि सचन्दला-
 वाहिणा ॥ ए आणे कहं चिकिच्छदब्बो भविस्सदि त्ति [लङ्घित
 एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो
 भविष्यतीति] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is overcome by the Sakuntala-sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमद्वनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper !
 Sir, the grounds of the pleasure-garden have been inspected.
 Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

साधुमतीति । 'तपस्विन्या' दीनायाः अनुकम्पाया वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी तापसे दीने" इति हेनः । "अनुकम्पास्तपस्वी स्यात्" इति विकारणशेष] 'भागधेयानि भाग्यानि ईदृशानि ननु' । दोनां प्रति वानि विधी एवमसदृशमभूत् इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'एषः भूयोऽपि शकुन्तलाजनितेन शकुन्तलानिमित्तं न वा व्याधिना' रीतेन [शाकपाचिं वादिः] 'लङ्घितः' अभिभूतः । 'कथं' केनोपायेन 'चिकित्सितव्यः' प्रतिकर्तव्यः 'भविव्यति इति न जानि' [कित इत्यात् व्याधिप्रतिकारार्थे स्थितात् स्वार्ये सन्, ततः तत्राः कर्मणि] ।

कश्च कीर्ति । 'प्रमदवनस्य भूमयः' ते ते प्रदेशाः 'प्रत्यवेक्षिताः' निपुणदर्शनेन अनौप्सितापसारणात् शोधिताः ["कारवेदनविशोधनमादौ" इत्युक्तेः] । 'विनोद-स्थानानि' रम्यास्तास्ता भूमयः 'यथाकामं' स्वीकृत्या, निर्भयम् इत्यर्थः 'अधास्ताम्' अधि-तिष्ठतु 'देवः' ["अधिशोङ्स्वार्सा कर्म" इत्याधारस्य कर्मता] ।

NOTES

1. चिकित्सितव्यः—कित व्याधिप्रतीकारे + सनस्वार्ये + तस्य कर्मणि । The सन् is attached स्वार्थे not इच्छार्थे by the rule "गमिज्किदभ्यः सन्" on which the Vritti remarks—"निन्दाचनाव्याधिप्रतिकारिषु सन्निव्यते ; अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति" । Hence when कित means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not. Here Bhattoji differs slightly and gives a few other sense also.

राजा—वेत्रवति, मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरय धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्ययणं तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—"Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment-seat to day. Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper."

प्रतीहारी—जं देवो अणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्ता) ।

WARDER—What sire commands. (Exit).

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands. (Exit).

राजिति । 'मत्तचनात्' मत्तचनमल्लम् [ल्यबलोपि कर्मणि पक्षमौ] 'भाय्यं मान्यं' पियन्' तदाख्यम् 'अमाल्यं' मन्त्रिणं 'वृद्धि'—'चिरेण' दीर्घकालेन 'प्रबोधात्' आगर-
णात्, वृत्तातिक्रमादित्यर्थः 'अथ अस्माभिः धर्मासनम्' विचारासनम् 'अध्यासितम्'
प्राप्तौदः 'न सम्भावितं' धर्मासनारोहणमसम्भवमित्यर्थः [अलमर्थयोगात् तुमुन्] ।

'पतमारोह्य' पतस्य कृत्वा [अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्व' नियोगम् आत्माधिकरणम्, अन्तःपुररक्षाकर्म इत्यर्थः 'अशून्यं'
कुरु' शोपस्थित्या पूर्णं विधेहि ।

NOTES

1. (a) सम्भावितम्—सम्—सू + विष् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित ; thence युक्त, समर्थ &c. (b) अध्यासितम्—तुमुन् is in connection with सम्भावित which is अर्थाय or अलमर्थे । Or after the भाष्यकार by the maxim "अव्ययकृतो भावे" we have अध्यासितम्—अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यामिति—धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construction then is अस्माभिः धर्मासनस्य अध्यासनम् न सम्भावितम् ।

2. वातायन &c.—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c. occurs also in Act. II.

विदूषकः—किद् भवदा निम्मच्छिअं । सम्पदं सिसिरा-
दवच्छेदरमणीयं इमस्सिं पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्ससि [कृतं
भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये अस्मिन्
प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि] ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer.

राजा (निःश्वस्य)—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । पश्य —

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहृरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

KING—(Sighing)—Friend, that is an unfailing statement which is expressed by—‘Unwelcome things crowd at loopholes.’ Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage’s daughter, the shaft of the mango-blossm too is placed on the bow by Cupid about to strike.

विदूषक इति । ‘भवता निर्मलचित्तं कृतम्’ इति व्याख्यातं प्राक् । इतरे जना लया अपसारिता इत्यर्थः । ‘साम्प्रतम्’ अधुना [“साम्प्रतन्मूचितेऽधुना” इति ॐम्] ‘शिशिरः’ शीतः, आतपो ग्रीष्मः इति द्वौ चतुः । तयोः ‘छिदः’ अन्तारखं बध्नन् इति यावत् । तस्मिन् ‘रमणीये’ पुष्पपल्लवोदमममनोहरे । यद्वा ‘शिशिरस्य आतपस्य च छेदात् अभावात् ‘रमणीये’ मनोहरे ‘अस्मिन् प्रमदवनस्य उद्देशे’ प्रदेशे आत्मानं रमयिष्यति । रम्याणि कुसुमानि रम्याणि च पल्लवानि हृष्टा विनोदं लप्स्यसे इत्यर्थः ।

राजिति । ‘अनर्थाः’ अनिष्टानि ‘रन्ध्रे’ छिद्रे दुःसमये इत्यर्थः ‘उपनिषत्तन्नि समीपस्था भवन्ति’ इति यदुच्यते लोकैः ‘तत् वचः’ वाक्यम् अविद्यमानो व्यभिचारः अनित्यता यस्मिन् तादृशम्—[न व्यभिचरतीति णिनिः] । सदैव सत्यं तादृशम् । अन्वयः—हे सखे मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना तमसा मम इदं मनो मुक्तम्, प्रहृरिष्यता मनसिजेन धनुषि चूतशरो निवेशितम् । व्याख्या—हे ‘सखे’ पश्य तस्य वचसो नित्यतामवलोकय । ‘मुनेः’ कण्वस्य ‘सुतायां शकुन्तलायां यः प्रणयः’ अभिलाषः तद्विवक्षितो प्राथना इत्यर्थः तस्य या ‘कृतिः’ तां ‘रुणजिं’ यत् तेन स्मृतिकोपिना ‘तमसा’ मोहेन ‘मम इदं मनः मुक्तम् त्यक्तम्, इत्येकोऽनर्थः, तत्त्वचनेनैव ‘प्रहृरिष्यता’ प्रहृस्तुमिच्छता ‘मनसिजेन’ आत्मभुवा कामिन [बहुलवृष्ट्यात् अलङ्कि मनसिजः ।

कश्चिद्भुक्ति मनोज इत्यपि] 'धनुषि चतुशरः' आसमुक्तुलाख्याः पञ्चाभाधिकी वायः
 'निवेशितश्च' योजितश्च । द्वौ चकारौ योगपद्य' गमयतः । यदि मूढ एव तिष्ठेद्यं
 कोऽप्यनर्थो न स्यात् । प्रवृत्तीऽधुना दुःखमनुभवामि इत्येकोऽनर्थः । तदेव दुःखं
 वक्ष्यन् प्राप्नो वसन्त इति द्वितीयस्तत्त्वानर्थः । तद्व्रवीमि चव्यभिचारि वच इति ।

NOTES.

1. (a) कृतं भवता &c.—See Act II. (b) शिशिर &c.—We take
 छेद=interval, Raghava explains "नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः" taking
 छेद=cessation.

2. रश्मि &c.—Compare "छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" ।

3. सुनिमुता &c.—सुनिःसृता । तस्यां प्रणयः । तस्य कृतिः । तां साधु
 वक्ष्यति इति साधुकारिणि णिनिः ।

विदूषकः—चिद्रे दाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दप्पवाणं
 नासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पवाणं नाशयामि]
 (दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow
 with this staff. (Raising his staff wishes to bring down
 mango-blossoms).

राजा (सस्मितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचंसम् । सखे
 कोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलो-
 भयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical
 pro wess is seen. Friend, where seated shall I regale my
 sig ht among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—णं आसणपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा
 माहवीमण्डवे इमं वेळं अदिवाहिस्सं, तहिंमे चित्तफलअगदं
 सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिक्किदिं आणेहि ति
 [ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता [संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां नेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तालिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय इति] ।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand Chaturika, this—I will pass this part of the day in the Madhavi-bower; bring there the portrait of her ladyship Sakuntala which is on the painting-board drawn with my own hand.

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमनेन दण्डस्य' मदीयाया यष्टेः 'काष्ठेन' कन्दस्य बाणं 'नाशयामि यावत्' तत्कालं 'तिष्ठ' स्थिरो भव ।

राजति । 'ब्रह्मणो' 'ब्राह्मणस्य' 'वचः' तेजः ['तेजः पुरीषयोर्वचः' इत्यमरः] 'ब्रह्मवचसं' ब्रह्मतेजः [अच् समासान्तः] तत् 'दृष्ट' विदिं न, तत्ख्यापनेनालम् इत्युपपत्ताः । सखि क 'उपविष्टः' सन् प्रियायाः किञ्चित् ईषत् न सम्यक् 'अनुकारिणीषु' तत्पदद्वयीषु [ताच्छीत्ये षिनिः] 'लतासु दृष्टि' विलोभयामि विमोहयामि दशं न सुखमनुभवामि । दशं नात् स्मृतिः ततः सुखमिति द्रष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'आसन्ना' समीपचारिणी 'परिचारिका' खेटी । 'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां विलां' प्रातःकालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस्य फलकः पटः चित्रलेखनपट इत्यर्थः तं 'मता' चित्रफलकस्यां 'खण्डेन' लिखिताम् । सादृश्यदशं न' लतासु प्रतिकृतिदशं न' फलके, इति परमं विरहिरमणं माधवीमण्डपे भविता इतिभावः ।

NOTES

1. (a) यावत् यावत्—These here refer to the instant when the arrow is destroyed. Hence being असत्त्ववचन, they are अम्ययस । (d) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुरा निपातयोर्लट्" as seen before ।

2. ब्रह्मवचसम्—The अच् as a समासान्त is guided here by the rule "ब्रह्मवचस्यो वचसः" giving ब्रह्मवचस instead of ब्रह्मवचम् । (c) विलोभयामि—वि + लुभ (विमोहने) + णिच् खट् मिप् । विमोहन is आकुलोकरण to disturb. Sight (दृष्टि), being disturbed will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her. Sanskrit writers mention four means of solace left to the विरहिन् in the absence of the beloved, viz., (1) sight of objects that resemble the beloved, (2) sight of portrait of the beloved, (3) meeting in dreams, (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the गुणप्रताका quoted by Mallinatha under Raghv VIII.92—
 “विद्योनेऽयोगे वा प्रियजनसदृशानुभवम् तत्तद्विषयं कर्म स्वप्नसमये दृश्यं नमपि । तदङ्ग-
 स्तु स्नानासुपगतवशां स्वयं नमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसा कोऽपि गदतिः ॥” Here the first of these four is mentioned सादृश्यदर्शनम् । See also Meghaduta, sl. 89.

3. प्रतिहतिम् चानय—This refers to the second means of solace—प्रतिहतिदर्शनम् ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way.

विदूषकः—इदो इदो भव (इत इतो भवान्) ।

VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

(उभौ परिक्रामतः—संनुमत्यनुगच्छति) । विदूषकः—एषो

माणशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डवो उपहाररमणिज्जदा ए अ साअदेण विअ पडिच्छदि तुमं । ता पविसिअ णिसीदतु भव

एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहार-रमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वाम् । तत् प्रविश्य निपीदतु भवान्] ।

(उभौ प्रविश्योपविष्टौ) ।

(The two go round the stage—Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower, being provided with a rock-crystal-slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down, (Both enter and are seated).

राजिति । 'ईदृश' सादृश्यप्रतिकृतिदशनात्मकम् । 'हृदयस्य' तत्तद्वदयस्य विमोद-
स्थानं खेदोपशमोपायः । 'तमेव मार्गं' साधवोमण्डपमार्गम् 'आदिशद्य' दर्शय ।

विदूषक इति । 'एष साधव्याः लतायाः मण्डपः मण्डिलालायाः मण्डिमण्डिलालायाः
'पट्टकेन' फलकेन 'समाधः' युक्तः सन् 'उपहारस्य' उपायनीकृतस्य आत्मनः कुशमराशिः
'रमणीयतया च' माधुर्येण च हेतुना 'स्वागतेन' योभनमागमनं ते, इति आसताम्
अथ कुसुमसौरभमनुभूयताम्, इति स्फुटेन वचसा 'त्वां' प्रतीकृति इव प्रतुष्टगमनेन
सम्भावयति इव । 'तत्' तद्यात् 'प्रविश्य निबोधतु' उपविशतु भवाम् ।

NOTES

1. ईदृशम्—The original (शकुन्तला) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरात् खिलोभूतः &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the साधवोमण्डपः । In that case इदम् is the right word not ईदृशम् । Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ("सादृश्यप्रतिकृतिदशनेः प्रियायाः स्वरूपं चण्डिकसमागमोक्तदश") । While speaking of the यच्च separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृश्य in "श्यामाखड्गं चकितहरिणौघेचये दृष्टिपातम्" etc.—(U. Megha 43), प्रतिकृति in "त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्" etc.—(U. Megha 44) स्वरूपसमागम in "मामाकाशप्रविहितमुज्ज्वलम्"

निहं यादो वहेतोः (U. Megha 45), स्पृष्टस्पर्श' in "भिला सद्यः किसलय-
पुठान् दीवदारद्रमाषाम्' etc, (U. Megha 46) and the four occur
in four successive verses which is significant.

The तत् following ought not to present any difficulty and is
easily explained thus—साहय्य and प्रतिकृति will comfort me and
you say the प्रतिकृति will be taken to the Madhavi bower so (तत्)
lead me there. Some say wroot is a variety of Jasmine.

2. (a) मणिशिला etc.—पट्ट एवपट्टकः। मणिमयी शिला मणिशिला।
नाथिन सह सनायः provided with a protector. The secondary sense
is युक्त provided with. मणिशिलायाः पट्टकः। (b) तेन सनायः &c.
—The creeper is in blossoms. The blossoms are supposed to
be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the
bower.

3. (a) स्वागतं देव—करणे रथा। The words "स्वागतं ते" are of
course not heard but from the nice presents and the inviting
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced
them. (b) प्रतीच्छति—प्रति + ष means here "to receive."

सानुमती—लतासंस्सिदा देखिखसुसं दाव सहीए परिकिदिं
तदो मे भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं निवेदइस्सं (लतासंश्रिता
द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम्। ततस्तस्यै भत्तुर्वहुमुख-
मनुरागं निवेदयिष्यामि) (तथा कृत्वा स्थिता) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my
friend's picture, I will then report to her, husband's over-
flowing affection. (Stands having done as described).

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-
वृत्तान्तम्। कथितवानस्मि भवते च। स भवान् प्रत्यादेश-
समये मत्समीपगतो नासीत्। किन्तु पूर्वमपि न त्वया

कदाचित् सङ्कीर्त्तितं तत्रभवत्या नाम । कश्चिदहमिव विस्मृत-
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala. I related it to you also. That self of thine was not present with me at the time of her repudiation. But even before, her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

सामुजतोति । 'क्षतां क्षतायां वा संश्रिता' आश्रिता क्षतालोना भूत्वा । 'बहूनि' सुखानि यस्य तादृशं, शतधारं खवनमित्यर्थः 'अनुरागम्' इति ।

राजेति । 'शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्' आश्रमी परिचयादिकम् । 'सः' विदित-
सर्ववृत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादिशस्य' परित्यागस्य 'समये' हंसपादिकासकाशं प्रेषितः सत्-
समीपगतो नासीत् । समीपं यदि भवानभविष्यः नूनं नामवोधयिष्यः । 'किन्तु'
पूर्वमपि प्रत्यादिशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्याः' शकुन्तलायाः 'नाम न संकी-
र्त्तितं' संशब्दितम् उच्चारितम् । 'कश्चित्' इह प्रश्नमात्रे । त्वमपि विद्युयवान् किम्
अन्यथा कथम् ईदृशं मीनम् ।

NOTES

1. (a) सत्समीप &c.—Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king (see Act V.). This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes. (b) भवते—इति सम्प्रदाने ४र्थी ।

विदूषकः—न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कहिञ्च अवसाने
व्या तुए भणितं परिहासविश्रपपञ्चा एसा न भूदतथो ति । मए
वि मिप्पिण्डबुद्धिना तह एव महिदं । अथवा भविदव्वदा कखु
वलवदी न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-
स्त्वया भणितं परिहासविश्रप एष न भूतार्थ इति । मया
अपि मूत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु
वलवती] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth; and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful.

सानुमती—एवम् ण्णंदि (एवम् नु एतत्) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । 'अवसाने' वाक्यशेषे । 'परिहासिन' परिहासस्य वा विजल्पः, विविधो जल्पः मिथ्यारचना 'एवम् न भूतः' सत्यः 'अर्थः । "परिहासविजल्पितं सखे परमाद्यत न गृह्यतां वचः" इति 'मणितं' कथितम् लया (द्वितीयाङ्के) । 'मृदां पिच्छः' अयः इव तत्त्वदर्शनविमूढा 'बुद्धिः' यस्य तद्याविधेन जङ्गमतिना 'मया' अपि अद्यैव परिहासविजल्परूपेणैव, 'गृह्यतां' ज्ञातम् । 'अथवा पश्चान्तरे किमनया पथ्या-लोचनया । अतः विषये 'भवितव्यता' अवश्यभावरूपपदार्थस्य शक्तिः 'खलु' खलु । एवमेव भवितव्यमित्यर्थं भूतम् ।

सानुमतीति । 'एतत्' अत्रालोच्यमानं वस्तु एवम् तु' इदृशमेव, भवितव्यतानि-वचनमेव ।

NOTES

1. भवितव्यता — भू + तव्य भावे = भवितव्यम् sure happening. तस्य भावः inevitability, "कृदभिहितौ भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"; hence भवितव्य is द्रव्य-वत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावतद्धित to it. This thing was predestined to happen, and it has happened. Cp.—"नियतिः खलु प्रतीष्टं गच्छति" ।

विदूषकः—भो किं एहं । अनुवचणं फल इदिसं तुह । कापि सप्पुरिसा सोअवत्तव्या ण होन्ति णं प्पवादे वि णिवक्कम्पा गिरीओ [भोः किमेतत् । अनुपपन्नः खलु इदृशः

त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः]

VIDUSHAKA—Hullo; What is this? Such is really un-becoming in thee, Good (Wise) men never become the abode of grief. Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा—वयस्य, निराकरणविक्षलायाः प्रिययास्तामवस्था-
मनुस्मृत्य वलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्तु चैवदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामपि तवतौ

मयि कुरे यत्तत् साविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ८ ॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling dis-
tressed by repudiation, I have become utterly helpless,

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people, but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । 'ईदृशम्' एव प्रकारकं वस्तु, कातरभावः इत्यर्थः 'त्वयि ह्यनुपपन्नं खलु' अयुक्तमेव । 'सत्पुरुषाः' साधवः 'कदापि' भवत्यपि व्यसने इति यावत् 'शोकस्य वास्तव्याः' वासस्थानानि [बाहुलकादधिकरणे तव्यत् । आदिहृद्भिः] 'न भवन्ति' । 'प्रवातेऽपि' प्रकृष्टेऽपि वाति गिरयो निष्कम्पा ननु स्थिरा एव ।

राजति । 'निराकरणेन' प्रत्याख्यानन 'विक्षलायाः', विक्षलायाः 'प्रियायाः' शकु-
न्तलायाः 'तान्' अतिदीनान् इत्यर्थः 'अवस्थाम् अनुगन्तुं' ध्यायन् 'वलवत्' अन्यथम्
'अशरणः' निराश्रयः विज्ञलः 'मयि' । अन्यथः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तुं
व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्ये तिष्ठेति चैव दति सति स्थिता वाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं
पुनः कुरे मयि अपि तवतौ—(इति) यत् तत् सविषमं शल्यमिव मां दहति । व्याख्या

—‘इतः’ अस्मात् जनात्, मत्त इत्यर्थः यः ‘प्रत्यादिशः’ निराकरणं तस्मात् द्वितीः हि सा सख्यं शत्रुं रवादिकम् ‘अनुगन्तुम्’ अनुयातुं ‘व्यवसिता’ उदुगता । ततः ‘गुरुणा’ पिता कल्पीत समं तुल्यं ‘गुरोः’ शिष्ये’ क्वाते शात्रुं रवे [भावे ७मी] ‘तिष्ठ’ विरम अनुगमनात् ‘इति चञ्चैः’ गभीरं ‘वदति’ सति ‘स्थिता’ गमनात् विरता ‘वाप्याणां’ जेत-जयानां ‘प्रसरः’ प्रवृत्तिः तेन ‘कलुषान्’ आविलां ‘दृष्टि’ पुनः’ मूयोऽपि ‘क्रूरे’ निपुणे ‘मयि अपि तवती’ मामशरणा प्रति सानुक्रोशा बाधना इति जिज्ञासया दत्तवती । ‘इति’ सर्वं ‘यत् तत् सविधं’ विषदिग्धं ‘शल्य’ शङ्कुः इव ‘मां’ दहति’ सन्तापयति । मत्तयुता स्नान् गता, तैरपि त्यक्ता पुनर्मानिष प्राप्ता सा, क्रूरसङ्घ’ तथापि विमुक्त एव आसम् । अथ पुनस्तत्संके’ मृत्वा अशरणोऽहम् इत्याशयः । [“प्रत्यादिशात् (रा, वि, म-)—“प्रत्यादिष्टा” (त, न्या-) ॥ “स्थिता” (त, न्या-)—“सङ्घः” (रा, वि, म-) ॥ “प्रसर” (रा, वि-)—“प्रकर” (त, न्या, म-)] ॥

NOTES

1. शोकवास्तव्याः—उच्यते एष इति वस + तव्यत् अधिकरणे शङ्कुलकात्—वास्तव्याः abode. We note that वास्तव्य is allowed in the कर्त्तृवाच्या only by the Varttika “वसीतव्यत् कर्त्तरि णिञ्”—वस may take तव्यत् in the कर्त्तृवाच्या and then it will act as if it had dropped ण i. e. it will cause आदिहञि । But then वास्तव्य will mean that which resides, i. e. resident. It thus becomes a विशेषण of शोक and if we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वास्तव्यो येषु the compound will be वास्तव्यशोक instead of शोकवास्तव्य । It seems better to appeal to the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” by which a form which is sanctioned in any given वाक्य with a कृत्य or लुट् may be used in any other वाक्य in accordance with शिष्टप्रयोग, “कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया लुट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति”—Vritti. We may then have वास्तव्य in the अधिकरणवाक्य । शोकस्य वास्तव्याः । Raghava reads शोकवक्तव्याः and explains “शोके जाति अन्येन वक्तव्या न भवन्ति” which is hardly satisfactory. Cf. “सुखमप्यवस्थानानि महापुरुषद्वयानि”—Swapana Vasavadattam II.

2. (a) इतः—अपादाने पञ्चमी । पञ्चम्यास्तस् । (b) प्रत्यादिशात्—द्विती पञ्चमी । The reading—प्रत्यादिष्टा requires इतः to have तसि in द्वितीया ।

इतः अनेन अनेन मया इत्यर्थः प्रत्यादिष्टा निराकृता । तसि in तृतीया may be defended by classing इतः with चाद्यादि words. But इतः already occurs in the list with तसि in the सप्तमी as in “प्रयुक्तमव्यस्यमितो हथा स्यात्” । We may have it in तृतीया or सप्तमी but not with both. This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the “अवस्था” in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next स्थिता and lastly अपि तवतो । (c) व्यवसिता—वि + चव + सो + क्त कर्त्तृदि attempted. (d) स्थिता—सुहुः is not perhaps a happy reading. For गुरुसमी implies obedience and immediate attention to his commands. But सुहुः seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent.

3. वाष्प &c.—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja. प्रकरणम् इति प्र + कृ + चप् भावे = प्रकरः scattering, collection; hence समूहः । वाष्पाणां प्रकरः a flood of tears &c. See Tika.

सानुमती—अम्महे ईदृशी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण अहं रमामि [अम्महे ईदृशी स्वकार्येपरता । अस्य सन्तापेन अहं रमे] ।

SANUMATI—Ah! such is devotion to self-interest! I am pleased by his affliction.

विदूषकः—भो अतुथि मे तको केण वि तत्तहोदी आआस-
चारिणा णीदेति [भोः अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवती
आकाशचारिणा नीतेति] ।

VIDUSHAKA—Well, I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut.

सामतोति । ‘स्वकार्येपरता’ स्वार्थनिष्ठता ‘ईदृशी’ एतादृशी भवति । तद्वि-
दर्शयति—‘अस्य’ रानर्थः ‘सन्तापेन’ दुःखेन ‘अहं रमे’ सुखमनुभवामि । शकुन्तलाकृते
अस्य दुःखमेव मे तोषाय । ‘अस्मिन्’ इत्याद्यर्थः । यदेकस्य दुःखं तदेवान्यस्य सुखं
मित्याद्यर्थः ।

विदूषक इति । केनापि आकाशचारिणा व्योमविहारिणा देवयोनिना 'तव-
भवती शकुन्तला गीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि ।

NOTES

1. केनापि &c.—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्यपि &c."

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुं मुत्सहेत । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी
ते हृतेति मे हृदयमोशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god? I have heard that Menaka is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

सानुमती—सम्मोहो क्व खलु विद्वद्विज्जो ए पडिवोहो
[सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

SANUMATI—The delusion indeed is [to be wondered at, not the awakening.

विदूषकः—अहं एवं अतथि क्व समाश्रमो कालेण तत्तहोदीए ।
[यद्येवम् अस्ति खलुसमागमः कालेन तत्रभवत्या] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so ?

राजेति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिह्ये] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्म-
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ["प्रतिष्ठा स्थानमावर्त्ते" इति विग्रहः] 'इति सखीमुखात् श्रुत-
वानस्मि' । 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अप्सरोभिः 'ते सखी ज्ञेता

इति मे हृदयम् आशङ्कते । 'अन्यः' कः 'पतिदेवता' यस्याः तथाविधा पतिव्रता
'परामर्श' स्पर्शेन दूषयितुम् 'उत्सृज्यते' यतस्त [शक्ति लिङ्ग] ।

सानुमताति । ईदृशस्य सप्रतिभस्य जनस्य 'सम्बोद्धः खलु' मतिभ्रम एव विषय-
नीयः विषययोग्यः 'न प्रतिबोधः' । प्रबुद्ध एवायं सदा, तदस्य ईदृशे यथायं बोधे को
विषयः ? किन्तु पुरायनप्रबुद्ध आसीत् इति विषयकरम् इति भावः ।

NOTES

1. (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the
husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers.

(b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मनः
प्रतिष्ठा ।

2. कालेन—अपवर्गे लतीया । Time can do anything with us it
is always changing, cp.—“उद्दामेव किशोरो निधतिः खलु प्रतोष्ट गच्छति”
Mrichachha, and “घटयति विधिरभिमतम् अभिमुखीभूतः”—Rat. etc. So
union is possible in future.

विदुषकः—ण कृत्स्न मादपितरा भक्तृवियोगदुःखिदं दुहितरं
चिरं देक्षिदुं पारन्ति [न खलु मातापितरौ भक्तृवियोगदुःखिता
दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are
unable long to see their daughter grieved by separation from
her husband.

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु किञ्चित् नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ १० ॥

KING—Friend, that thing which has passed never to
come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucina-
tion, or again merit worn out with only that much of reward.
These are the precepices for my wishes to drop from.

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च भर्ता पत्यासह 'वियोगिन' विरहेण 'दुःखितो दुहितं द्रष्टुं न खलु पारयतः तन्मन्ये मेनका स्वयमेव उभयोः युवयोर्योगं विधास्यति ।

राजति । अन्वयः—असन्निवृत्त्ये अतीतं तत् स्वप्नो नु, माया नु, मतिभ्रमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु । हे वयस्य, एते मनोरथानाम् अतटप्रपाताः । व्याख्या—'न सन्निवृत्तिः' पुनरागमनम् 'असन्निवृत्तिः । तस्ये, अपुनरावृत्तये 'अतीतं' गतं तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं वस्तु स्वप्नो नु' वा [नु इति विकल्पे] । 'अथवा नाहं तदा सुप्तः कुतः स्वप्नः ? तन्मन्ये 'माया नु' केनचित् रिपुणा मयि प्रयुक्तम् ईदृजालं वा, किन्तु सर्वजनप्रियोऽहं नास्ति मे शत्रुः तत् मेयं माया । भवतु तर्हि 'मतिभ्रमो नु' वृद्धिविकारो वा, तेन अतर्त्तुं शकुन्तलास्य पदार्थे तत्त्वभ्रान्तिर्मे जाता । तथा चेत् स्यात् अथना प्रसन्नायां मती मिथ्यारूपेण बोधो जायते, न च पुनर्जायते । तत् अस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'फलं यस्य तादृशमेव अतएव 'क्लिष्टं सम्प्रति क्षीणं 'पुण्यं नु' । 'तेनाहं' तदा स्वयमेव शकुन्तलया मिलितः इदानीं प्रक्षीणे पुण्ये तया वियुक्तः । एवः चतुर्थं पि पक्षेषु तया पुनः समागमोऽसम्भवः । अतएव हे 'वयस्य एते' चत्वारः पक्षाः 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणां पुनः समागमाभिलाषाणामित्यर्थः 'अतटप्रपाताः' तुङ्ग-शैलाग्ररूपाः 'प्रपाताः' अधःपतनस्थानानि । स्वप्नमायामैतिसमैः कृतानां मिथ्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असम्भवा । पुण्यस्य च क्लिष्टत्वात् तथैव । तत् यथा शैलाग्रात् पतितो न प्रत्यावर्त्तते तथैव समाप्यं पुनः समागमाभिलाषो न सम्पत्स्यते । ["क्लिष्टम्" (रा-, वि-, म-)—"क्लृप्तम्" (त- न्या-,) ॥ "पुण्यम्" (रा-, वि-, म-)—"पुण्यैः" (त-, न्या-,) ॥ "तदतीतमेतै" (रा-, वि-) "तदतीव मन्ये" (त-, न्या-,)—"तदतीतमेव" (म-) ॥ "—प्रपाताः (रा-, वि-)—प्रपातम्" (त-, न्या-) —"प्रपातः (म-)] ॥

NOTES

1. मातापितरौ—माता च पिता च = इव । मातृ becomes माता by the rule "आनञ्जुतो इव" —In a इव compound of चकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्दासम्बन्ध or धोनि-सम्बन्ध । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निपातत

in the rule “मातरापितराबुद्धीचाम्” (ii) पितरौ by एकशेष by the rule “पुमान् स्त्रिया” ।

2. (a Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one. (i) The Sakuntala affair was a dream. No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake. (ii) Possibly it was spell of magic. But who was the magician to direct it against me ? I have no enemy so it was not a magic. (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind. Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience, what was it then ? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished. Whichever of these be true, I can not hope to see her again. Raghava construes differently thus—तत् असन्नद्धत्वे अतीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु माया नु सतिषमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?). एते मनोरथा नाम तटप्रपाताः (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it. (b) क्लिष्टं नु &c.—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala. But the merit is now exhausted (क्लिष्टम्) । एव emphasises the quantity. Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled. (c) असन्नद्धत्वे—सम + नि + इत् + क्तिन्भावे = सन्नद्धतिः return. न सन्नद्धतिः । तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथाः । (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (लक्षणा) । मनसो रथा मनोरथाः = wishes. Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तटप्रपाताः and remarks “नाम इत्यलौकिके, अलौकिका मनोरथा इत्यर्थः” । (f) अतटप्रपाताः—अतट is अगु a pre-

cipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र + पत + षच् चपादाने = प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i. e., they leave no room for hope to revive.

विदूषकः—मा एवम् । शं अङ्गुलीअत्र एव लिदंसणं अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जससागमो होदित्ति । मा एवम् । ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो भवतीति ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen].

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुलभस्थान-
भ्रंशि शीचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोरमासु तस्याश्चुतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a non-easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring your merit too is inferred to be very small ; for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एवं सा' भण्य 'ननु' इति परमतात्पर्ये 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थः 'अचिन्तनीयः अप्रतर्क्यः' 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति 'अस्मिन्' विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यद्वा—अचिन्तनीयसमागमः 'अवश्यम्भावी' पदार्थः 'भवति' घटते इति अत्र विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । कले पतितस्य मन्त्रिण च गलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किन्तु अवश्यम्भाविनौ सा घटिता एव । तेन मन्ये शकुन्तापि लब्धव्या ते ।

राजैति । 'अये इति स्मृती । विदूषकेश अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृतिः ।
 'अमुलभं' दूषप्रापं यत् 'स्थानं' शकुन्तलाङ्गुलिः तस्मात् भव्यति' यत् तादृशम् 'इदम्'
 अङ्गुलीयं 'शोचनीयं तावत् शोचनीयम् । अन्वयः—हे अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तव
 सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु । यत् अरुणखलमनोरमासु तस्याः अङ्गुलीषु लब्धपदं
 चुरतमसि । व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' त्वया अनुभूतेन फलेन 'विभाव्यते' अत्र
 अनुमीयते—'तव सुचरितं' पुण्यं 'नूनं' निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अव्यल्पम् । कुत
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुणेः' आरक्तैः 'नखैः' मनोरमा 'तस्याः'
 शकुन्तलाया 'अङ्गुलीषु' [प्रथममनामिकायां निवेशितमासीद्राज्ञा । ततो दिनेषु
 गच्छत्सु विरहकृशया तथा क्रमात् मध्यमां तर्जनीञ्च नीतम् । इति बहुवचनमङ्गुली-
 प्विति] 'लब्धं' प्राप्तं 'स्थानं' येन तद्यःविधं सत् चुरतमसि' भट्टमसि । पुण्यमासीत् ते
 चरितं तेन तव पदमघाः । परन्तु खल्यं तत् पुण्यं ततश्चुरतमसि । अहमपि
 पुण्येन शकुन्तलाया मिलितः, किन्तु चौणे पुण्ये त्वन्निवाधुना तथा हीनः शोच्यः ।
 ['ममेव...मनोरमासु' (रा- , वि- , म-) —'कृशेन...मनोहरासु' (त- , न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) निदर्शनम्—निदर्श्यते अनेन इति नि + दृश् + लुट् करणे an instance. (b) अवश्यम्भावी—अवश्यम् is a मान्त्र अव्यय meaning inevitable, inevitably &c. according to the context. अवश्यम् भवन्तीति अवश्यम् + भू + णिन् कर्त्तरि आवश्यकं that which inevitably happens, i. e., the inevitable. (c) अचिन्तनीय &c.—सम् + आ + गम् + अप् भावे = ससागमः meeting. access. Now बहु See Tika. (d) भवति—is. That which is अवश्यम्भावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति = Happens. That which is अचिन्तनीयसमागम, and अवश्यम्भावी too, does happen (भवति), i. e., if a thing is अवश्यम्भावी, it surely happens notwithstanding that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2. तव सुचरितम् &c.—Here Raghava quotes from the सामुद्र—
 'नातिरुक्ता नातिदोर्घा न स्थूजा न कृशा अपि । अवक्राः सरला रक्तनखा रक्ततला
 अपि ॥ कोमलाः मितबिन्दुा भङ्गुरा दौर्प्यमन्त्राः । तादृगङ्गलये यस्या सा
 भवेद्राजवत्तमा ॥'

सानुमती—जइ अण्णहतथगदं भवे सच्चं एव्व सोअण्णिज्जं भवे [यदि अन्त्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत्] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or to be pitied).

विदूषकः—भो इअं णाममुद्दा केन उद्देशेन तत्तहोदिए हत्थव्भासं पाविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता] ।

VIDUSHAKA—well, with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौतूहलेन आआरिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आकारित एषः] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

सानुमतीति । यथा शकुन्तला रमणीयं रूपेण, तथा दुष्यन्तोऽपि पुरुषेषु । तन्मन्यं दुष्यन्तस्य च गुलीयकमधुनापिसुचरितफलं भुञ्जानम् नशोच्यम् एव इति भावः ।

विदूषकः इति । मुद्यते अनया इति 'मुद्रा' [अङ् करणे] । 'नामो मुद्रा' चत्वीर्यनामाक्षरमङ्गुरीयकं केन उद्देशेन किमुद्दिश्य [कर्मणि घञ्] 'तत्रभवत्याः हस्ताभ्यासं समीपम् ["अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" इति विश्व] 'प्रापिता' नीता । केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

सानुमतीति । 'एषः' विदूषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आकारितः प्रेरितः । अहमपि अङ्गुलीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्राते अनया इति मुद्रा + अङ्करणे = मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—हेतौ तृतीया ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एषः । (b) आकारितः—आ + कारि means "to urge" प्रेरणे । Comp. "आकारय भोजनाय", 'आकारय वरक्षनाय' &c.

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प-
माह कियच्चिरेणार्थ्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen. This with tears darling asked me as I
was about to start for my capital—‘after what length of
time will my husband send me news’?

विदूषकः—तदो तदो [ततस्ततः] ।

VIDUṢHAKA—Then, what then?

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गलौ निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता—एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवसमीपमुपेक्ष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणत्वेना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me
on her finger she was answered thus—Darling do you count
the letters of my name here day by day one at a time. By
the time you reach the end the person that will lead you to
the entrance of my inner apartments will appear near you—
And through delusion that was not done by this cruel-
hearted self of mine.

राजिति । ‘स्वनगराय’ स्वनगरं हस्तिनापुरम् [पाचिकी चतुर्थी पक्षे द्वितीया] ।

“प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्प” सजललोच्छनम् ‘आह’ उवाच [आह इत्यावाचार्थे अव्ययम्]
किमाह ?—कियत् किं परिमाणं चिरं ‘कियच्चिरं’ तेन [अपवर्गे द्वितीया] ‘आर्थ्यपुत्रः
प्रतिपत्तिं’ प्रवृत्तिं वार्त्तामित्यर्थः [‘प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च’ इति मेदिनी] ‘दास्यति
प्रोषयिष्यति’ इति आह ।

राजिति । ‘पश्चात्’ तदुक्तेः परम् ‘इमां’ मुद्रां तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रतुष्टा । अन्वयः—हे प्रिये, अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं
नामाक्षरं गणय । यावत् अन्तं गच्छसि तावत् मद्वरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपम्
उपेक्ष्यति इति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ शकुन्तले ‘अत्र’ अस्मिन् अङ्गुली रोये ‘दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [वीप्सायां द्विवचनम्] “एकम् एकम् ‘एकैकम्’ एकमेव न हे वीप्सा वा [स्वार्थे अवधाय्यमाणे द्विवचनम् । वस्तुनोद्दिष्टभावः] ‘नाम्नः अक्षरं गणय’ । ‘यावत्’ यत्कालम् ‘अन्तम्’ अक्षराणामवसानं ‘गच्छसि [यावत्ता योगे लट्] ‘तावत्’ तत्कालं ‘मम अवरोधगृहस्य’ अन्तःपुरभवनस्य ‘प्रवेशं’ द्वारं ‘नेता’ प्रापकोजनः [ताच्छील्ये टन् । ‘न लोक—’ इति षष्ठीनिषेधः] ‘तव ममोपमं’ अन्तिकम् ‘उपैष्यति’ अभि-
गमिष्यति ‘इति’ एतत् मगभिहिता इति पूर्वेषु सम्बन्धः । ऋटिष्वेव वार्ता स्तूपस्यसि इति भावः । [“गच्छसि (त- वि-, न्या-, म-)—“गच्छति” (रा-) ॥ “गृहप्रवेशन्” (रा-, वि-, म-)—“निदेशवत्” (त-, न्या-)] ॥ ‘तच्च’ नेतृप्रेरणं ‘दारुणात्मना’ क्रूरहृदयेन ‘मया मोहात् न अनुष्ठितम्’ न कृतम् !

NOTES

1. (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is वीप्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यवीप्सयौ” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika “स्वार्थे अव-
धाय्यमाणे एकस्मिन् हे भवत इति वक्तव्यम्”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of वीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छसि—“यावत्पुरा निपातयोजनं” (P. 3. 3. 4.) इति लट् in a future sense. Against this Prof. Gajendra-
gadkar remarks that यावत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty ; it is enough if it is a निपात—(Vide Kasika under 3. 3. 4.) । It is a निपात implying अवधि । “यावत्तावच्च साकल्यविधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः । The attempt to explain the लट् by “वर्तमानसामीप्ये—” is futile. वर्तमानसामीप्य is out of place in “यावत् खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः”—Panchatantra. “यावत् निरोचते तावत् हंसः”—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark “निपातवेतौ निश्चयं द्योतयतः” is with reference to examples given in सिः कौ., and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (निश्चय) of action ; and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) अवरोध etc—अवरुध्यन्ते अस्मिन् इति अव+रुध+घञ् अधिकरणे अवरोधः harem. प्रविशत्यनेन इति प्र+विश+घञ् करणे=प्रवेशः entrance. अव-
रोधस्य गृहम् । तस्य प्रवेशः । तम् । Obj. of नेता । See Tika for gram.

सानुमती—रमणीयो क्खु अवही विहिणा विसंवादिदो
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash.

विदूषकः—कहं धीवलकप्पिअस्म लोहिअमच्छस्स उदल्व-
भन्तले आसि [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे
आसीत्] ।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानाया सख्यास्ते हस्ताद्रङ्गास्रोतसि
परिभूष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha.

विदूषकः—जुज्जइ [युज्यते] ।

VIDUSHAKA—Quite possible.

सानुमती—अदो एव्व तवसूसिणीए सण्णइलाए अधम्म-
भीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए संदेह आसि । अहवा
ईदिसो अणुगाओ अद्विणणणं अवेक्खदि कहं विअ एदं । अतएव
तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजषः परिणये
सन्देह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवेतत्] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala. Or
how is this that such an affection awaits a token ?

सानुमतीति । 'रमणीयः' प्रतिदिनम् इष्टजननामकौर्त्तने व्यापृतत्वात् मनोरमः
'खलु अवधिः' विरहस्य अवधिः सीमा 'विधिना' देवेन 'विसंवादितः' विसंवादी
विहितः । नामाचाराणाम् अन्तः नेतृयागमनम्, इत्यं विसंवादः—अत्र पुनः अन्तः
प्राप्तः नेता तु नागतः इति विसंवादः ।

विदूषक इति । 'घोवरेण कल्पितस्य' खण्डशः कृतस्य इति विद्यासागरपादाः ।

सानुमतीति । 'अतएव' अङ्गुलीयकप्रणयादेव । 'अधर्मात्' पापात् 'भौरोः'
परस्त्रीस्य शङ्किनः 'राजषेः', तस्याः परिणये सन्देह आसीत् । नैतदलं सन्देहाय इति
मत्वा अतुष्यन्ती आह—'अथवा' पक्षान्तरे ईदृशः' सार्वभौमः 'अनुरागः अभिज्ञानं'
परिचा-यकमङ्गुरीयादिकम् 'अपेक्षते' काङ्क्षति 'एतत् कथमिव' कौटुशम् ?
उत्कटोऽनुरागः असत्यभिज्ञाने नश्यति इति न बुध्यते मया ।

NOTES

1. (a) विसंवादितः—वि + सम् + वद + णिच् + क्त कर्मणि caused do disagree. Or वि + सम् + वद + घञ भावे = विसंवादः disagreement. विसं-
वादेन योजितः इति विसंवाद + णिच् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रातिपदिका-
घालथे बहुलमिष्टवच' । अनुक्त कर्त्ता is विधिना । cp. नृशंसेन विसंवादितः—
Swapna. (b) अवधिः—अव + धा + कि भावे । A limit सीमा i. e., the limit
pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this king. ॥

विदूषकः (आत्मगतम्)—गृहीतो णेन पन्था उन्मत्तआणं
[गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कथं नु तं वन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं बिहायासि निसग्नमम्भसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्ष्येन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or it is possible the inanimate cannot recognise merit ; why even by myself was my darling slighted ?

राजिति । 'इदयङ्गुलीयकमुपाल्स्थं' भर्त्सयिष्ये 'तावत्' । अङ्गुरीयकमेव अनर्थवोजम् । यदा तत् नाशं शिष्यत् शकुन्तलामे मानशिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमहति । इतुन्मादलक्षणम् ।

विदूषक इति । 'अनेन उन्मत्तानां मन्या गृहीतः' उन्मत्तपदवैमोक्षोऽयम् । अतः परं मूर्च्छां ततोमरणं भविता ।

राजिति । अन्वयः—वन्धुरकोमलाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं नु अभ्यसि निमग्नमसि । अथवा अचेतनं गुणं नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया अवधीरिता । व्याख्या—'वन्धुरा' उन्नतानतां पर्वसु नताः तन्मर्थे उदरे उन्नता इत्यर्थः 'कोमला' अकर्कशाश्च 'अङ्गुलयो' यस्मिन् अतएव सुलक्षणं 'तम्' अनुभूतस्पर्शं 'करं विहाय त्यक्त्वा 'कथं नु पृच्छामि भोः केन निमित्तेन 'अभ्यसि' जले निमग्नमसि आत्मानं मज्जयसि स्म [लोकोक्तिरियम् । संध्या विरक्तो हि आत्मनि अनादरो जले मज्जति] । अकारणमयुक्तमाचरितं ते । अथवा' पञ्चान्तरे 'अचेतनं चेतनाहीनं' वस्तु गुणम् 'उत्कर्षं' 'नाम' सम्भावनायाम् न लक्षयेत् 'द्रष्टुं' न शक्यतात् [शकिल्लिङ्] । इत्यचेतनस्य विवेकविमूढता न ते दोषः । संध्या वृथा मे त्वयि तिरस्कारः । 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' किं कारं 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याख्याता [अवधीर इति अवज्ञायां चुरादिषु] । चेतने यदसम्भवं तद्धि मया आचरितम् ['वन्धुरकोमल' (रा., पि., स.,)—'कोमलवन्धुर' (त., न्या.,) ॥ 'लक्षयेत्' (रा., वि., म.)—'वीक्षते' (त., न्या.)] ।

NOTES

1. उन्मत्तानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "चचूरागस्तदनु मनसः सङ्कतिर्भावना च धावतिः स्नात् तदनु विषययामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपलं ततोन्मादो मूर्च्छा तदनु

मरणं स्युर्दशाः प्रकमेय ॥ The king has reached the stage of उन्माद । Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

I. (a) वन्सुर &c.—वन्सुर is उन्नतानत । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints ; the joints are slightly depressed. कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring. वन्सुराः कोमलाः अङ्गलयो यस्मिन् । त्रिपदवहुत्रोहिः । Yet it is slipped, and dropped into water. How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question. Again वन्सुर is सुन्दर beautiful. 'वन्सुर' सुन्दरे रम्ये' इति विश्वः । Refers to the shape. कोमल soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमज्जन though weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all on a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life. Hence the अलङ्कार is समासोक्ति based to a certain extent upon श्लेष । (c) अवधौरिता—Slighted. [d] प्रिया—The ring, which is अचेतन, slighted the कर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the कर who was at the same time प्रिया to me. How then उपाक्षप्स्ये अङ्गलौयकम् ? It is myself that is मङ्गदुपाक्षप्सावाम् ।

विदूषकः (आत्मगतम्)—कहं बुभुक्षुष्यामि खादिद्वोहिमि
[कथं बुभुक्षय्या खादितव्योऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—How so ! I am to be eaten up by hunger !

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयतमहृदयस्तावदनुकम्पप्रता-
मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

KING—O. Wantonly-discarded-one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापदीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्रगदा भट्टिणी [इयं चित्रगता भट्टिनी] ।

(चित्रफलकं दशयति) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATUNIKA—Here is mistress in the drawing.

(Points to the picture-board)

विदूषक । 'बुभुक्षया' क्षुधा 'खादितोऽस्मि' । अतिपीडितोऽहं क्षुधा । मन्त्रे केव मां खादिष्यति ।

राजति । 'अकारणे' कारणाभावे 'परित्यक्ता' या तत्संबुद्धिः हे 'अकारणपरित्यक्ते' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुशयेन' अनुतापेन तप्तं हृदयं यस्य तादृशः [एतेन अमा-योम्यता] 'अयं जनः' अहमित्यर्थः 'पुनर्दर्शनेन' [करणे द्वितीया] 'अनुकम्पयां' करुणया योज्यताम् । परित्यागात् सापराधोऽयं त्वयि । अधुना तु तापेन दग्धं मां करुणाहं मन्त्रसे चेत् दर्शनं देहि, तेन यदि जीविष्यम् इति भावः ।

प्रविशति । 'चित्रस्य' शकुन्तलाप्रतिकृतेः फलकं पट्टं 'इत्थे' यस्याः सा 'अपठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपेण' अपसारणेन—यद्वा 'पठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपम्' अपसारणम् अकृत्वा—'प्रविश्य' ।

चतुरिक्रिति । भट्टिन्याः पुनर्दर्शनं वाञ्छति भवान् । 'इयं चित्रगता' आलिखिता भट्टिनी [अनभिषिक्ता राजदारा भट्टिनौति कथ्यन्ते] आसीत् । अत्रैव तस्याः पुनः उत्प-दर्शनं भवतु ते । इति अङ्गुल्या 'चित्रफलकं' तदस्यां शकुन्तलामूर्तिमित्यर्थः दर्शयति' निर्दिशति ।

1. बुभुक्षया &c.—The king is mad [c. f., गृहीतोऽनेन &c. above]. I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Hunger wants something to eat and, nothing else being available, it will eat me.

2. अकारण &c.—Addressed to the absent Sakuntala.

3. [a] अपटौत्तेषेण &c.—See also act IV Ante. [b] इयं चित्रगता &c.—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान ।

विदूषकः (विलोक्य)—साहु वयस्स, मधुरावत्थाणदस-
णिज्जो भावाणुप्पेसो । स्वलदि विअ मे दिट्ठी णिम्मोण्णदप्प-
देसेसु । किं बहुणा, सत्ताणप्पवेससङ्काए आलवणकोदूहलं मे
जणअदि [साधु वयस्य, मधुरावस्थानदशनीयो भावानुप्रवेशः ।
सखलति इव मे दृष्टिनिम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-
प्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति] ।

VIDUSHAKA—(Seeing)—Excellect, my friend ! The accession of emotion is visible [Or charming] through exquisite delineation [Or—beautiful postur]. My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much it creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life.

विदूषक इति । 'भावो' मानसी भावः भयादिकृता चेतोविकृतिः । तस्य यः
'अनुप्रवेशः' पाते आविर्भावः सः अत्र चित्ते 'मधुरेण' मनोरमेण 'अवस्थानेन' विन्यासेन,
कुशलालिखनेन इति यावत् 'दर्शनीयः' सुस्पष्टमालिख्यः । दृष्टैव ज्ञायते एका भीता
अपरे कौतुकवत्यौ इति । यद्वा—'भावानुप्रवेशः' भयादीनामाविर्भावः 'मधुरेण अव-
स्थानेन स्थित्या 'दर्शनीयो' मनोहरो जातः । आसाम अङ्गानां विन्यासविशेषेण अति-
सुन्दरं भयादीनां चित्रमालिखितं भवता । न केवलं मानसमासां निपुणमालिखितम्
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निम्नेषु' नौचेषु 'उन्नतेषु' उच्चेषु च 'प्रदेशेषु' शरीरांशेषु
मे दृष्टिः खलति इव अङ्गादङ्गं चलिता दृष्टिः उच्चेषु प्रतिहता निम्नेषु च अधःपति-
न भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' संक्षेपतः प्रबोधि चित्रमेतत् 'सखस्य' प्राणानां यः

‘अनुप्रवेशः’ भाविर्भावः तस्य ‘शब्दा’ सजीवनीतस्त्रिमिति मे मतिमुत्पाद्य इत्यर्थः
‘आलपनस्य’ सम्भावणस्य कौतुकलम्’ आकाङ्क्षा ‘जनयति [“निश्चीनत” (रा,
वि, म-)—“निश्चित” (त, न्या-) ॥ “किं बहुना” इत्यादिमूलम् (रा- त, न्या)
—अन्ये धामितस्त्रास्ति] ॥

NOTES

1. (a) मधुरा &c.—अव + स्था + लुट् भावे = अवस्थानम् fixing, *i. e.* delineation. Or अवस्थायते अनेन इति अव + स्था + लुट् करणे = अवस्थानम् posture. Raghava makes it आकृति । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation (लुट् भावे) or beautiful posture (लुट् करणे) । Raghava takes it=fine features. दर्शनीयः is द्रष्टुं शक्यः visible (लुट् भावे) or मनोहरः charming (लुट् करणे) । (b) भावान् &c.—भवत्यनेन इति भू + वञ् करणे, or भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः emotion. तस्य अनुप्रवेशः, *i. e.*, अनिप्रविष्टो भावः the emotion that has gained accession. भावानयने द्रव्यानयनम् । * The sense is— (i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (लुट् भावे) । Or— (ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लुट् करणे). Or—(ii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their (*i. e.*, of the ladies). fine features (लुट् करणे—Raghava) “सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः”—Raghava. I do not think much of Raghava’s meaning. It puts the artist’s skill to the back-ground. (d) सत्त्वान् &c.—सत्त्व is प्राण life. शब्दा is surmise, impression. इतीदृतीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राएसिणो शिङ्गदा । जाणे सही
अगादो मे वट्टदि त्ति [अम्मो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सखी
अमतो मे वर्त्तते इति] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill Methi-
mks my friend is standing before me.

* Adopted by Prof. Gajendrrgadkar.

राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं पदं पश्चादावगुरुणो सिण्हस्स अणव-
लेवस्स [सहशमेतत् पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवल्लेपस्य च]

SANUNATI—Tois befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीति । “अथो इत्याद्यर्थे” अव्ययम् । ‘एषा’ ईदृशी ‘निपुणता’ महती निपुणता इति भावः ।

राजिति । अन्वयः—चित्रे यत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् अन्यथा क्रियते । तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्कृते आलीख्ये ‘यत् यत् यदिवाङ्मवस्थानं वा ‘साधु’ सम्यक्, प्रकृत्यानुयायि इत्यर्थः ‘न स्यात्’ चित्रितं न भवेत् [सम्भावनायां लिङ्] ‘तत् तत् तदेव, तत्सर्वमित्यर्थः, ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण विसोध्य इति यावत् ‘क्रियते’ विभक्त्ये [सर्वधात्वर्थाहुवादः कर्त्तृतिना भवति] । किन्तु अङ्गुलिशकुन्तलाया लावण्यं मनसाप्यचिन्तनीयं किं पुनश्चिन्ते करणीयम् । तत् ‘तथापि’ कृतैऽपि न इति अस्मि रेखया’ आलीख्येन ‘तस्या लावण्यं’ कमनीयता ‘किञ्चित् ईदृशं न तु बाहुल्येन’ अन्वितम् । या स्त्रियं ‘विधिना चित्रे निवेश्य परिकल्पितसल-योगा मनसा वा रूपोद्भयेन कृता’ सा कथमशक्तेन मया मातुषेण सम्यगालिख्यते । तत् इदोक्तं ते “साधु वयस्य” इत्यादि इति भावः [‘रेखया’ (रा-, वि-, म-)—‘रेखया’ [त-, न्व-] ॥

सानुमतीति । ‘पश्चात्तापेन’ ‘गुरोः’ प्रवक्तव्यं खेदस्य प्रीतिः ‘अनवल्लेपस्य च’ गर्वाभावस्य च ‘एतत् एषा राजीतिः सहशं’ योग्यम् पश्चात्तापेनास्य शकुन्तलाया निरतिशयः खेदो जातः । खेदाच्च प्रवक्तव्यमात्मज्ञानम् ततः ‘सर्वे ज्ञानमात्मो’

पश्यति" इत्यर्थं शकुन्तलायाः लावण्यम् अचिन्तनीयं मन्यते । किञ्चिदन्वितं न सम्यक् इत्यपि गर्वाभावात् विनयोक्तिनामम् ।

NOTES

1. रेखा—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body. "शिरोनेवकरादीनामङ्गानां मेलने सति । कायस्थितिर्यतोः नेवहरा रेखा प्रकीर्तिता ॥"—*Sangita-ratnakara* quoted by Raghava. But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim रसयोरभेदः । And लेखा is the same as चलेख्य portrait. This is the sense Raghava prefers—रेखाया चित्रां रुचिकापिहितया' (depicted by the touches of the brush).

2. * सदृशम् & b.—The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनवलपस्य निर्दोषस्य स्वाभाविकस्य इत्यर्थः and construes एतत् पाश्चात्पापगुरोः अनवलपस्य च चेदस्य सदृशम्—This befits his spontaneous (अनवलपस्य) affection for her which has now enhanced by remorse.

विदूषकः—भोः दाणिं त्रिणिण तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दसणीआओ । कदमा एतथ तत्तहोदी सवन्दला [भो इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला] ।

VIDUSHAKA—Well, now three ladies are here. All are worthseeing too. Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुमती—अणभिण्णो खु, ईदिसस्स रुवस्स मोहविट्ठी अअं जनो [अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः] ।

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् ततमां तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः (निर्वचय)—तर्कयसि जा एसा सिद्धिलब्धधनु-
ब्वन्तकुसुमेणकेशान्तेण, चवभिण्णस्सेअविन्दुणा वञ्चणेण, विसेसतो
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्म चुअपा-
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सचन्दला
इदराओ सहीओ त्ति [तर्कयामि या एषा शिथिलबन्धनो-
द्धान्तकुसुमेन केशान्तेन, उन्निरत्नेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः
अपस्तुताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्वे ईषत्परिभ्रान्ता इव आलिखिता सा शाकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति] ।

VIDUSHAKA—(*Scrutinising*) I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala the other two are her friends.

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्यान्वयः ।

सानुमतीति । 'इदंशस्' एवंविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अज्ञातस्वरूपः 'अयं जनः'
एष विदूषकः 'सोचदृष्टिः' विफलदर्शनप्रयासी जातः । अनुपमं सर्वसामान्य कक्षाश्रम-
कम्यकानां रूपम् । अतः पुनर्दिशेयनिरूपणं निपुणैः रूपाभिज्ञैरेव शक्यम् । विदूषकस्तु
अनभिज्ञः सर्वान् अपि समाः पश्यति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्वचय' निपुणं वृत्तम् । 'या एषा अवसेकेन' सेचनेन 'लिखिता'

मसृष्टाः 'तत्पुष्पपल्लवा' नवपत्राणि यस्य तादृशस्य 'चतुर्पादपस्य' आमुष्पस्य 'पार्श्वे' शिथि-
 ल्यस्य 'वन्धनं' यस्य, अतएव 'उद्धान्तामि' घृतानि कुसुमानि' यस्मात् तादृशेन 'केशान्तेन'
 [इत्यभूतलक्षणे द्वितीया], उद्भिन्नाः सञ्जाताः 'खेदविन्दवः' अमञ्जलजालानि यस्मिन्
 तादृशेन 'वदनेन [इत्यभूतेति द्वितीया] 'विशेषतो' बाहुल्येन 'अपसृताभ्याम्' आनताभ्यां
 'बाहुभ्याम्' [इत्यभूतेति द्वितीया] 'इषत्परिश्रान्ता इव किञ्चिदिव जातश्रमा [केशवन्ध-
 नेतिव्य]' खेदोद्गमः, भुजापसरणम् इति त्रीणि अमोपलक्षणाणि] 'आलिखिता सा
 शकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, ऊह । ["शिथिलवन्धन—" (त- न्या-)—
 "शिथिलकेशवन्धन" (रा- , स-)—"शिथिलकेशवन्ध" (वि-)] ॥

NOTES

1. मोघदृष्टिः—मोघा विवेकमूढा दृष्टियस्य सः । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all *equally* beautiful. The difference is plain to the expert.

2. शिथिल &c.—Comp. "सखासावतिमात्र—" (1. s. 26.) In the reading शिथिलकेशवन्धन the word केश is redundant.

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम्

स्विन्नाङ्गं लिखितविवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छासात् ॥ १४ ॥

चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वृत्तिं कां
 नावदानय ।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff (bloatedness ?) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजति । 'भवान् निपुणः' अभिज्ञः, विशेषवित् इत्यर्थः 'अव' शकुन्तला-

प्रतिज्ञातौ 'मे भावचिह्नम्' अनुरागलक्षणम् 'अस्ति' । अन्वयः—रेखाप्राप्तेषु मलिनः
 खिन्नाङ्गुलिबिनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अस्तु वर्णकोच्छ्वासात् दृश्यम् ॥
 व्याख्या—'रेखायाः' तूलिकाङ्गस्य 'प्राप्तेषु पार्श्वदेशे' 'मलिनः कलुषः' 'खिन्नायाः'
 भावोदयात् सखेदायाः 'अङ्गुल्या विनिवेशः' संस्थापनं विन्यासः 'दृश्यते' लक्ष्यते ।
 भावात् खेदः, खेदान्मलिनोऽङ्गः । अतएव अङ्गस्य मालिन्यात् भावोदयानुमानम् ।
 'इदञ्च कपोले' गच्छे, चित्तस्थायाः शकुन्तलाया गच्छे इत्यर्थः 'पतितम् अस्तु' मदोद्यं नेत्र-
 जलं 'वर्णकस्य' चित्रोपयोगिकौमुद्यादिरागस्य 'उच्छ्वासात्' उच्छ्वसतया 'दृश्य' द्रष्टुं
 शक्यम् । वर्णकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कः । जलञ्च मन्त्रेणात् पतितम् । तेनापि
 भावोदयानुमानम् । [“वर्णक—” (त-, न्या-)—“वर्णिका—” (वि-, म-)—
 —“वर्णिक—” (रा-)] ॥

‘एतत् इदं ‘विनोदः’ तप्तहृदयस्य समाश्वासनम्, तस्य ‘स्थानम्’ उपायभूतम्, एत-
 द्धितमित्यर्थः ‘अङ्गं लिखितम्’ असमाप्तमित्यर्थः । अतो ‘गच्छवर्तिका’ तूलिकाम्
 [“पटले पश्चिमे तूलिकायाश्च वर्तिका” इति राघवतमजयवचनम्] ‘आनय
 तावत्’ । तावदित्यवधारणे [यथा “कुरुष्व तावत् करभोरु” इत्यादि रघौ] ।

NOTES

1. भावचिह्नम्—These are two—(i) खिन्ना गुलीविनिवेशः (भावोदयात्
 खेदः) । ८. f. ‘सखेदरोमाधितकम्पिताङ्गरी जाता प्रियमृगंमुखेन वत्सा’ ।
 (ii) अस्तु (भावादेव अस्तु) ।

2. वर्णकोच्छ्वासात्—वर्णकोच्छ्वासात् requires वर्णिका in the feminine.
 Raghava reads वर्णिकोच्छ्वासात् and explains “वर्तिका चित्रपटे लेप-
 विशेषः” । श्रुती प्रतीतिः ।

चतुरिका—अञ्ज मादव्व, अवलम्ब चित्तफलञ्च जाव
 आअच्छामि । [आर्य्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-
 गच्छामि] ।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board
 till I return.

राजा—अहमेवैतदवलम्बे ।

(यथोक्तं करोति । निष्क्रान्ता चेटी) ।

KING—I hold it myself.

(Dose as said ; exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥ १५ ॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water.

अतुरकेति । 'यावदागच्छामि' [यावद्योगे भविष्यति खट्] तावत् 'अवलम्ब्य' धारय । यावदवधौ ["यावत्तावदिवावधौ" हेमः] ।

राजेति । अन्वयः—हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां प्रियाम् अपहाय चित्रार्पितां बहु मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे 'सखे पूर्वं' प्रथमं 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगतां' समीपं प्राप्ताम् 'इमां प्रियां वल्लभाम्' 'अपहाय' उपेत्यया अतिक्रम्य, पश्चात् चित्रे अर्पितान् 'अलिख्यं' लिखितां 'बहु मन्यमानः' तस्यां अद्भुतम् 'अहं निकामजलां' भूरिसलिलां 'स्रोतोवहां' नदीं पथि वक्तुं नि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव अनयासेन प्राप्तामुपेत्य 'मृगाणां' पशूनां या 'तृष्णा' लोभः सा अस्ति यस्यां तस्यां 'मृगतृष्णिकायां' मरौचिकायाम् [वृक्षीसमासः । अर्श-आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ "मृगतृष्णा मरौचिका" इत्यमरः] प्रणयवान् साक्षाच्छ्रो 'जातः' । वक्तुं न्येव प्राप्तां स्वाद्भुतां नदीं त्यक्त्वा मरौचिका-दुत्तरणे यथा हासकरं, स्वयमागतं शकुन्तलां विहाय काल्पनिके तथिमे समादरोऽपि तथैव इति भावः । ["राजा" (वि)—"राजा (निश्चय)" (त-, न्या-)—"राजा-अहं हि" (रा-, म-) ॥ "अहमिमाम्" (त-, वि, व्या-)—"पुनरिमाम्" (रा-) 'सुहृदिमाम्' (म-,)] ॥

1. (a) बहु सन्मानः—बहु is not compounded. (b) अहमिदम्—Raghava reads पुनरिदम्। पुनर् signifies भेद (difference). भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साक्षादुपगता अपहोना, चित्तादिता पुनर्वहता। The first predication is here absent, अहम् does not complete predication, In fact अहम् here serves the purpose of पुनर्। Compare अहम् अहि चाकुलीकृत्य अनुकारणं पृच्छसि which is fully equivalent to अहि चाकुलीकृतवानसि अनुकारणं पुनः पृच्छसि। Raghava's reading is therefore defective.

2. (a) स्रोतोवहाम्—वहतीति वह् + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वह्ता bearer. स्रोतसां वहा, ताम्। Or स्रोतसा वहतीति स्रोतस् + वह् + अच् कर्त्तरि। A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजलाम्—निवृतः कामः अस्मात् अनेन वा निकामम् plenty. निकामं जलं यस्यां ताम्। (c) प्रणयवान्—प्रणयते अनेन इति प्र + नो + अच् करणे = प्रणयः solicitation. सः अस्ति अस्य इति प्रणय + मत्तुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयो because प्रणय is of the सुखादि class and hence, takes इनि exclusively in the sense of मत्तुप् by the rule “सुखादिभ्यश्च।” Both प्रणयिन् and प्रणयवत् however occur in the writings of Kalidasa. c. t. “सा हि प्रणयवत्यासीत्—Raghuv. “प्रणयिनीव नखचतमण्डनम्”—ibid. (d) भृग—&c.—सृगाणां लृणा सृगलृणा। सा अस्ति अस्मिन् इति सृगलृणा + अच् सत्वर्थे स्त्रियाम् सृगलृणा। सा एव इति सृगलृणा + क स्त्रियाम् = सृगलृणका or सृगलृणिक, because सृगलृणा is not भाषितपुंस्त्व and in such cases, इकार is optional by the rule ‘अभाषितपुंस्त्वाच्च’। (e) Remark—The चलहार is निदर्शना (see under इदं किलान्याजमगोहरं वयुः Act I)

विदुषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तभवं णदि अदिक्कमिअ मिअतिहिआए सकन्तो [एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य सृष-तृष्णिकया संक्रान्तः]। (प्रकाशम्) भो अवरं किं एत्थ लिहिदुल्लवं [भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम्]।

VIDUSHAKA (Within himself)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river. (*Aloud*) well, what else has to be painted here ?

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलि-
हितुकामो भवे [यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपस्तं तमाले-
खितुकामो भवेत्] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend,

विदूषक इति । सत्यमेव उक्तमवभवता । 'एषः अत्रभयान् नदीं' शकुन्तलाह्वयम्
'अतिक्रम्य खगलणिकया' चित्ररूपया 'प्रान्तः सङ्गतः । एतत् तु राजा श्रुतं चित्
तस्य तापो वर्हेत इत्यात्मगतमुक्तम् । ['लिखितव्यम्' (वि) "लिखितव्यम्" (रा,
म-) "आलिखितव्यम्" (त-, न्वा)] ॥

सानुमतीति । 'यो यः प्रदेशः स्थानं मे 'सख्या' शकुन्तलायाः 'अभिरूपः रम्यः
['अभिरूपो वृषि रम्य'] इति विग्रहेदिन्यो] तं तम् 'आलिखितुं' चितयितुं 'कामः
अभिजायौ यस्य तथाविधः ['कर्तरि क्तः'] इत्युत्सर्गात् समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
'अव्ययकृतो भावे' इति पक्षे तु व्यधिकरणपदः । 'तुङ्काममनसोरपि' इति मकार-
लोपः] 'भवेत्' [सम्भावनायां लिङ्]

NOTES

1. लिखितव्यम्—Raghava reads लिखितव्यम् । There seems to be no reason why लिख should not take गुण with तस्य । we can not say लिख is of the कृटादि class for then लिखन becomes inadmissible. But आलिखन is used by पाणिनि himself in the rule 'अपा-
ञ्चतुष्पाच्छकुनिआलिखने । Bhattoji says "विलिखितुम्" under the rule इक्षरे
तोमुन्कसुनी । I think लिखितव्यम् is not defensible.

2. आलिखितुं &c.—आ + लिख + तुमुन् कर्तरि = आलिखितुम् ; आलिखितुं
कामोऽस्य । The म of आलिखितुम् disappears by the करिका—लुप्ते दन्त्यस्यः
कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । समो वा ततश्चितयोर्नासस्य पचियुक्त्वजोः ॥ The भाव्यकार
has अव्ययकृतो भावे, i. e., a क्त affix producing an अव्यय is attached

in the भाववाच्य । तुमुम् is thus in the भाववाच्य । Hence आलेखितुम् means आलेखनम् painting. 'आलेखितु' कामो यस्य means आलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is व्यधिकरणपद । Here again Raghava reads आलेखितुकामः which is not good. See लेखितव्यम् above.

राजा—श्रुताम्,

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवलकलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गेकृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १६ ॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also, I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति । अन्वयः—सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी कार्या । तामभितः निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना पादाः (कार्याः) । शाखालम्बितवलकलस्य तरोः अधः कृष्णमृगस्य शृङ्गे वामनयनं कण्डूयमानां मृगीषु निर्मातुमिच्छामि । व्याख्या—‘सैकते’ पुलिने ‘लीने’ सुखासीने ‘हंसमिथुने’ मरालयुगले यस्याः तादृशी ‘स्रोतोवहा’ नदी ‘मालिनी कार्या’ लेखितव्या । ‘तां मालिनीम्’ ‘अभितः’ पार्श्वतः [‘अभितोयोनी-क्षितोया’] ‘निषण्णाः’ उपविष्टा ‘हरिणा’ श्वेषु तथाविधा ‘गौर्याः’ शिवायाः ‘गुरोः’ पितुः [जगन्मातुः पिता इति पावनास्तत्पादाः] ‘पावनाः’ पवित्राः ‘पादाः’ प्रत्यक्षपर्वताः कार्या इति लिङ्गवचनविपरिणामः । ‘शाखासु लम्बितानि’ अवसक्तानि ‘वलकलानि’ यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृक्षस्य अधः तले [‘असिप्रलयः । अतस्तर्धत्वात् घटौ] कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे आश्रमो ‘वामनयनं’ वामाक्षि ‘कण्डूयमानां’ निकषन्ती मृगीषु निर्मातुं कर्तुम् ‘इच्छामि’ [निषण्णहरिणाः— (रा., वि., म.,)—‘निषण्णधरा’ (त., न्या.)] ॥

NOTES

1. (a). सैकत &c.—सिकताः सन्त्यधिन् इति सिकता + चण् मत्वञ्च=सैक-
तम् । सिकताः is usually in the feminine plural, “आपः सुमनसो वर्षा
अप्सरस् सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुलं सुरैकत्वे प्रात्तरवयम्” । (b) खीतो
बद्धा—See above. (c). निषण् &c.—नि + सद + क्त कर्त्तरि = नि + सन् + न
by the rule “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” । This gives निषण् न by
the rule ‘सदिरप्रतेः’ । Next we get निषण्न् by the rule “रदाभ्यां नो यः
समानपदे” । Lastly निषण्ण by the sandhi-rule “ट् ना टुः” &c. तदगं
becomes टवर्ग when joined to टवर्गे । द्विरिथाः here are other than कृष्ण-
स्रग् (b) * *Remark*—the king’s object is so to paint the back-
grounds as to at once declare the place as hermitage, लीन
and निषण् are significant. They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls. *They are*
not so when people from town are near. The hills are corrobora-
tive. The bark-garment and black antelopes are decisive.

विदूषकः (आत्मगतम्) - जह अहं देशखाभि, पूरिद्वं
एणे चित्तफलञ्च लम्बकुञ्चाणं तादसाणं कदम्बेहिं [यथा अहं
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुञ्चानां तापसानां
कदम्बैः] ॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going
to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics.

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend, Sakuntala’s favou-
[Or—intended] decoration is here forgotten by me.

विदूषकः—किं विद्म [किमिव] ?

VIDUSHAKA—What can it be ?

सानुमती—वणवासस्म सोऽमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि
[वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति] ।

SANUMATI—What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विदूषक इति । ‘यथा अहं पश्यामि’ मया एवमनुभूयते [“यथाशब्दस्तु निदिष्ट-
स्तुलायोगानुमानयोः” इति विश्वः । अथ अनुमाने]—‘अनेन राजा ‘लम्बकूर्चानां
दीर्घश्मश्रूषाम् [“कूर्चमस्त्री भुवोर्नध्यं श्मश्रुकैतवयोरपि” इति विकारशेषः] ‘ताप-
सार्नां कदम्बैः समूहैः [इति करणे श्वा] “चित्तफलकं पूरयितव्यम्” । अद्यनेतेष्विव-
फलकं पूरयिष्यति इत्यहं मन्ये ।

राजेति । हे ‘वयस्य अन्यच्च’ अपरमपि स्निहितव्यमस्ति । ‘शकुन्तलायाः अभिप्रेतं’
प्रियं मया उद्दिष्टं वा प्रसाधनम् ‘अथ अस्मिन् चित्ते ‘अस्माभिः विष्कृतं’
विष्कृतात् अकृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । ‘किमिव’ तत् अभिप्रेतं प्रसाधनं विष्कृतं भवता [“इव इति
इषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेण” इति वङ्गमानः । अथ वाक्यालङ्कारे] ।

सानुमतीति । ‘यत् वस्तु शकुन्तलाया यो वने वांसः स्थितिः तस्य, यच्च तस्याः
यत् ‘सौकुमार्यं मादवम् (भावे चञ्) तस्य ‘च सदृशं’ योग्यं भवेत्’ तदेव विष्कृतम्
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अद्य कर्तुं मया अयम् । वनवासिभिः सुलभम् अतिकोमलञ्च तत्
इत्यर्थः । विदूषककृतपत्रस्य उत्तरमेतत् ।

NOTES

Remark—After सौकुमार्यस्य Raghava reads अविनयस्य । I do not see the propriety.

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालमूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon-shine.

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अग-
हत्येण मुहं अवारिअ चइदचइदा बिअ ट्टिदा [भोः किं नु तत्रभवती
रक्तकुवलयशोभिना अप्रहस्तेन मुखमावाच्यं चकितचकिता
इव स्थिता]। (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए पुत्तो
कुसुमरसपाडचरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घदि महुअरो
[आः एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाठचरस्तत्रभवत्या वदनकमल-
मभिलङ्घते मधुकरः]।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus? (*Looking closely*) Oh! this son of a slave, a bee the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face.

राजेति—अन्वयः—हे सखे कर्णोपि तवन्धनम् आगच्छविलम्बिकेशरं शिरीषं न कृतं, स्तनान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं न रचितं वा । व्याख्या—हे 'सखे शकुन्त-
लायाः 'कर्णे' [जातावेकवचनम्] 'अर्पितं निवेशितं 'वन्धनं' इत्यन्तं यस्य तत् अतएव
'आगच्छं गच्छपय्यन्ते' 'विलम्बिनो' लम्बमानाः 'केशराः' किञ्चलकाः यस्य तत् शिरीषं
शिरीषकुसुमम् (जातावेकवचनम्) 'न कृतं न विहितम् । चित्ते अभूयितः कर्णो गच्छय
अथ शिरीषेण भूषयिष्यते, तच्च तस्याः प्रियम् । 'स्तनयोः अन्तरे' अवकाशे 'शरच्चन्द्रस्य
मरीचिः ज्योत्स्ना इव 'कोमलं' खिन्धं शुभञ्च मृणालसूत्रं विसमालिका 'न रचितं वा'
नालिखितमपि [वा इति कर्णभूषणस्तनालङ्करणक्रिययोः समुच्चयः] ।

विदूषक इति । 'भोः इति सम्बोधने । किं प्रश्नः । नु वितर्कः । सवितर्कः प्रश्नः ।
इह दृष्टमि किमर्थं 'तत्रभवती' शकुन्तला 'रक्तकुवलयमिव' रक्तोत्पलमिव 'शोभते' यः
तेन [रक्तकुवलयं लक्षयया तत्सदृशे वर्त्तते । साधुकारिणि विनिः] 'अयदस्तेन' इत्या-

यं यमचिवन्मात अकुलपयपर्यन्तं यो बाहोरंशः तेन [“इत्यायायइस्तादयो गुणगुणिनो-
 र्भेदाभिदाभ्याम्” इति वामनः । अत्र यमेदविवचायां कर्मधारयः । प्रयोज्ये कर्त्तरि
 तृतीया] ‘सुखम् आवाय्य’ आच्छाद्य [णी लाप] ‘चकितात् भीतादपि ‘चकिता’ भीता
 अतिभीता इत्यर्थः, ‘इव स्थिता’ [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् हिं वचनम् अतिशयमात्रस्य
 वाचकम्] । [“रक्तकुवलयशोभिना” (त, न्या-)—“रक्तकुवलयपल्लवशोभिना”
 (रा, वि., म-)] ॥ “सावधानं” निपुणं निरूप्यं दृष्टा । आः क्रोधे । ‘दास्याः
 पुत्रः दुर्बिनीतः [आक्रोशे वष्ट्याः अलुक्] कुसुमरसस्य’ मधुनः ‘पाठधरः’ चौरः मधु-
 करः’ भ्रमरः ‘तत्रभवत्याः वदनं कमलमिव’ [उपमितसमासः : कमलधर्मेषु भ्रमरा-
 कर्षणम्] ‘अभिलक्ष्णते’ अभिलक्ष्य धावति [लघिर्गत्वर्थः आत्मनेपदं] । [“अभिलक्ष्णते
 (वि)—“अभिलक्षति” (रा-म-)—“अभिलपति” (त, न्या-)] ॥

NOTES

- (a) आगच्छ &c.—आ is here *exclusine* (सर्वादायाम्) । आ गच्छात् आगच्छम् । अव्ययी— आगच्छं साधु विलम्बन्ती इति इति आगच्छ + वि + लभ् + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि=आगच्छविलम्बिनः । तादृशः किंशरा यस्य तत् ।
 (b). वा—Here वा implies समुच्चय । “वा स्वाद्विकल्पोपमयोरिवाद्येऽपि समुच्चये” इति विश्वः ।

2. (a). रक्त etc.—The reading रक्तकुवलयपल्लवशोभिना is rejected because then पल्लव is not *red*. (b) आवाय्य—अयइहसः सुखम् आवाय्येति (अणिचि) = इयम् अयइहसेन सुखम् आवाययति (णिचि) । (c). चकितचकिता—Here the rule “प्रकारे गुणवचनस्य” does not apply because प्रकार means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence we explain चकि ‘भीतम् । सामान्ये नपुंसकम् । चकितात् चकिता अकितचकिता frightened of the frightened, i. e. greatly frightened, सहस्रपेति समासः । Bharavi’s “भीतभीत इव शीतस्यूतः” is similar.

- (a) दास्याः पुत्रः—A compound. वष्टी is retained *optionally* with पुत्रः as उत्तरपद when abuse is implied. See “पष्ट्या आक्रोशे” (Pan, 6 3 21), “पुष्टेऽन्यतरस्याम्” (6 3 22). (b). *Remark—here

the Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped.

विदूषकः—भवं एव अविनीताणां शासिता इमस्स वारणे पवविस्मदि [भवानेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभविष्यति] ।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him,

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥ १८ ॥

KING—Right. Heigh ! Ho ! The favourite-guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower, She does not indeed drink honey without thee.

राजैति । 'ननु' अनुनये । 'धृष्टः' मधुकरः त्वया 'वार्यतां' प्रतिविध्यताम् ।

विदूषक इति । विकलाङ्गेन प्राङ्मुखेन मया कथमेव शिष्यते 'अविनीतानां' दुर्जनानां 'शासिता' विनीता 'भवानेव' अस्य वारणे 'प्रभविष्यति' शक्नो भविष्यति नान्यः कोऽपि तद्वदः ।

राजैति । 'एतत् युज्यते' युक्तमेव । 'अहमेव' एनं वारयिष्ये । 'अयि' इति कोमलामन्त्रये । 'भोः कुसुमसमीताया लताया प्रिय अतिथे भमर 'अत' अयिन् शकुन्तलामुखे 'कि' कथं इत्या 'परिपतनस्य' उच्छ्वस्य परिभ्रमणस्य 'खेद' यमम् 'अनुभवसि' । 'धृष्ट' वत्तां, भोतैर्यं न त्वमस्याः प्रियः । या तु त्वया तुष्यति तामेव कुसुम-

लतामनुसर, चिबलिखिता कुसुमस्था भूमरौ निदिध्याह—। अन्वयः—अनुरक्ता एषा मधुकरी दृषिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवन्तं प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिवति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इष्टं पुरीगता ‘मधुकरी’ भवत्पत्नी ‘दृषिता’ पिपासिता अतएव ‘कुसुमे निषणा’ उपविष्टा ‘सत्यपि’ [तदानीं प्रतीयादुत्फरा इत्यन्तरेणः] भवन्तं प्रतिपालयति’ इति मन्यते । कारणमाह—‘त्वया विना’ त्वां विहाय ‘न खलु’ न नूनं मधु पिवति । अस्याः खेदस्तुत्या मानयितव्यः, तत् तत्रैव शब्दः ; तेन रक्ता भार्या च तुष्यति, कुसुमिता लता प्रियेणातिथिना भवता प्रीयते इत्याशयः ।

NOTES

1. अविनीतानाम् &c.—Compare and see कः पौरवे वसुमतीं शसिति ‘शसितरि दुहिनीतानाम्—Act 1. 4. This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्यआत्मगतम् &c., below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोल्लङ्घनाह—*Raghava*.

2. (a) कुसुम etc.—कुसुमसमिता लता कुसुमलता । शकपाथिवादि । प्रियः अतिथिः प्रियातिथिः esteemed guest कुसुमलतायाः प्रियातिथिः । तत् सख्यद्वी । (b) परिपतन etc.—पत् means ‘to go’. परि means, सदैव ; परिपतन is “hovering about.” Raghava has परिपतनरूपः खेदः ।

3. (a) कुसुम etc.—Sitting on the flower because *thirsty*. Raghava says thirsty because कुसुमनिषणा । दृषित्वं कुसुमोपरि उप-विशनादिव । He explains कुसुमनिषणा इति तव अथवसाध्यं स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part. (b) सती—कुसुमनिषणा सती अपि is the construction. Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *painted*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality. Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is मोहोपना because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarsa*, 11. 2. 5). If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the motive of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is *deliberately* taken by the king as the *waiting itself*. The figure is then समासोक्ति (See under वारित-पञ्चवाङ्मूलोभिः &c.—& ct. I).

सानुमती—अञ्ज, अभिजातं बखु एसो वारितो [आर्य्य अभिजातं खल्वेष वारितः] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped !

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिषिद्धापि वामा एषा जातिः] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि सम्प्रति —

अखिलदृष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १६ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in “love’s banquets” I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतीति । हे ‘आर्य्य, एष’ भ्रमरः अभिजातं खलु न्याय्यं यथा तथैव [“न्याय्यं कुलौनवधयोरभिजातपदं विदुः” इति शाब्दतः] “वारितः” प्रतिषिद्धः । आर्य्यो भवान् आर्य्येण यथा वाच्यः तथैर्देनं वारयति, न तु अनार्य्य इव कठोरं दण्डयति । इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः । [cp “अभिजातं खलुमन्वितम्” in swapna].

विदूषकः इति । ‘एषा जातिः’ तिर्थ्यजातिः सुतराम् अनार्य्या ‘प्रतिषिद्धापि’

वारितापि 'वामा' प्रतिकूला । नयं वारणं गणयति ['वामः' प्रतिकूलोऽपि प्रोक्तः' इति इलाडुधः] ।

राजिति । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिसुखमेव धावन् 'मी शासने' निदेशे 'न तिष्ठसि' न वर्त्तसे । तेन आञ्जलिङ्गनेनापि दण्डनीयोऽसि 'तर्हि' सम्प्रति श्रूयताम्— । अन्वयः—हे समर, अङ्गिष्ठवालतरुपङ्कजलीभनीयं मया रतोत्सवेषु सदय-मेव पीतं प्रियाया विम्बाधरम् स्पृशसि चेत् त्वां कमलीदरवन्दनस्य कारयामि [व्याख्या— हे 'समर' कामुक इति च 'आङ्गिष्ठः' अस्मदितः अङ्गुष्ठा इति वा यो 'वालः' नूतनः 'तरुपङ्कजः' वृक्षपत्रं तदिव 'लीभनीयं' चित्ताकर्षकं 'मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाकारम्' अधरम् [शाकपार्थिवादिः] स्पृशसि चेत् यदि दशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदररुष' यत् 'वन्दनं' 'कारागृहे' तत् 'तिष्ठति यस्माद्धनं' 'कारयामि' । राजाहं त्वां परदारघर्षणापराधिनं निरुपशमि घनेन समसा, घोरमवातसञ्चार' पद्मोदरस्य ते कारा भविष्यति इति भावः ।

NOTES

1. विम्बाधरम्—Avoid अधरः विम्बमिव । That would give अधरविम्बम् ।

विदूषकः—एवम् तिवस्त्रणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति] । (प्रहस्य आत्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेने ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो [एष तावत् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेने ईदृशवर्णं इव संवृत्तः] । (प्रकाशम्)—भो चित्तं खु एदं [भोः चित्रं खल्वेतत्] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such strict disciplinarian ! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad. I too, through his companionship, have become as if of similar complexion. (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषकः इति । 'एवं' तीक्ष्णः कठोरः 'दण्डी' यस्य तस्य उग्रशासनस्य [शेष-विवक्षया षट्ठी] 'किं न भेष्यति' । 'प्रहस्य' उपहासं कृत्वा 'आत्मगतमाह' । हासस्तु राशा नृत एव । 'एष' 'उन्मत्तत्वावत्' उन्मत्त इव [तावदधारणे] । अहमपि

एतस्य' उन्मत्तस्य 'सङ्गीत' संसर्गात् 'ईदृशो वर्णो' रूपं यस्य तथाविधः ["वणः
स्यादूपमेदयोः" इति शान्ततः] 'सङ्गतो' जात 'इव' । "संसर्गजा दीवगुणा भवन्ति"
इति मन्त्रे अहमपि उन्मत्तसङ्गादुन्मत्तो जात इत्यर्थः ।

NOTES

1. † एवं तीव्र &c.—This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple-minded as he is, ye does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he also was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (मृदस्य) । The मृ intensifies the हस । The laugh is of course aloud ; only the speech following is आत्मगत ।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so ! A picture ?

सानुमती—अहं वि दाणिं अवगदत्था, किं उण जहालि-
हिदाणभावो एसो [अहमपि इदानीमवगतार्थः, किं पुनर्यथा-
लिखितानुभवो एषः] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact ; what to say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २० ॥

(वाष्पं बिहरति)

KING—Why is this mischief done, friend ? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory. (*Sheds tears*).

सानुमतोति । 'अहमपि इदानीम्' अस्मिन्नेव चचे 'अवगतः' ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु चित्रत्वमित्यर्थः, यथा तादृशो सञ्जाता 'किं पुनर्द्यालिखितं लिखितानुरूपम् 'अनुभवति' ध्यायति यस्तादृशः [चिनिः] 'एष' राजा । मयापि ज्ञातं सखोमेव पुरः पश्यामीति, शकुन्तलामय हृदय एष राजा चित्रस्यामिमां स्वयमुपस्थितां मंस्त्रते इति न चित्रम् । 'यद्यालिखितानुभावी' (रा- वि- म-)—“यद्यालिखितानुसारी” (त- न्या-) ॥

राजति । हे 'वयस्य किं' किमर्थम् 'इदं पुरोभागिनो' दुष्कर्म्मिरतस्य [“दोषैक-
दृक्पुरोभागो” इत्यमरः] कार्यम्अकार्यमित्यर्थः [अच्प्रत्ययः] 'अनुष्ठितम्' आच-
रितम् । कुतो दुष्कर्म्म इति चेत् ग्रन्थ—अन्वयः—स्मृतिकारिणा तया तन्मयेन हृदयेन
साक्षादिव दर्शनमुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चितौकता । व्याख्या—‘स्मृतिं’ स्मरणं
प्रकृतस्मरणं करोति कारयति वा यस्तथाविधेन 'तया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन'
चेतसा [करणे ऽय] 'साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव [“साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः]
'दर्शनस्य' प्रत्यक्षदृष्टेः 'मुखम् अनुभवतः' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि'
भूयोऽपि 'चित्रौकता' चित्ररूपेण परिणमिता । पूर्वं मया चितौकता अद्य तन्मयत्वात्
पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि तया चित्रौकता । 'वाच्य' नेतृजलं विहरति मुञ्चति ।
प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम् ।

NOTES

1. यद्यालिखित &c.—लिखितस्य अनतिक्रमः यद्यालिखितम् agreement with what is painted. अव्ययो—। तत् अस्माकम् इति यद्यालिखित + अच् मत्वर्थे = यद्यालिखितम् that which agrees with &c.—Now see Tika.

2. पुरोभाग्यम्—भावे अच् । See Tika, Bhasa in Swapna uses पुरोभागिना (with तल्) ।

3. स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरणं recollection, तां करोति जनयति इति स्मृति + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तृ रि = स्मृतिकारी one who promotes recollection. तेन । Or we may derive from कृ + णिच् । Qual. तया

सानुमती—पुद्वावरविरोही अपुद्बो एसो विरहमगो [पूर्वा-
परविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः ।]

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness
with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ?
Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears,
do not suffer me to see her drawn in a picture too.

सानुमती, 'एष विरहस्य' इति वियोगशोकस्य मार्गः पन्थाः रीतिरित्यर्थः 'पूर्वस्य'
प्रथमावस्थायाः 'अपरस्य, अन्यस्य, उत्तरावस्थायाश्च यो 'विरोधः' परस्परप्रतिषेधः तद्वान्
अतएव 'अपूर्वः' अदृष्टपूर्वः भूतन इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथमं चित्रत्वेन ज्ञानं ततः सत्य-
त्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूर्वापरविरोधः इति राघवः । ["अविश्रान्तं दुःखम्" (वि)—
"अविश्रान्तं दुःखम्" (तः, न्या)—"अविश्रान्तदुःखम्" (राः, मः)] ।

राजिति । अन्यथः—प्रजागरात् तस्याः स्वप्ने समागमः खिलीभूतः । वाष्पस्तु
चित्रगतामपि एनां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—'प्रजागरात्' रातिजागरणात् तस्याः
शकुन्तलायाः [कर्करि क्रयोगा षष्ठी] 'स्वप्ने निद्रायां समागमः' सत्प्रसमीपागमनं
"खिलीभूतः" निरुद्धः ["खिलनप्रवृत्ते क्लोवम्" इति मेदिनी । "अप्रवृत्तं एव उपचारात्
निरुद्ध" इति] प्रगष्टा सा जायता मया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्येयं यदि निद्रां
लभेयं न च लभे । तत् तस्याः चित्र दर्शनं विना न मे शरणमन्यत् । तव 'वाष्पस्तु'
तां तां पूर्वावस्थां अरतो मे दुःखात् जातं नेत्रजलं पुनः 'चित्रगतामपि' आलिख्य-
लिखितांश्च [आपः समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [भित्रीऽपि कर्करि कविबध्नाया तुमुन्]
इत्ये' विविधेऽपि विनोदनोपाये बिभृते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि ।
अधुना तु मया आत्मविभूतिवशात् अतुर्थोऽपि तस्या दर्शनीपायो लब्धोऽभूत् । त्वं
पुनस्तव पौरोभाग्यमाचरन् मे अति कृतवानसि [स्वप्ने समा—" (राः, वि- मः)—
"स्वप्नसमा—" (तः, न्या) ॥

NOTES.

1. अपूर्वः—पूर्व is पूर्वदृष्ट by transference of epithets. न पूर्वः ; नञ्त्तत्—। विरहमार्ग is अपूर्व for it is पूर्वपरविरोधी (see Tika).

2. अविद्यान्तम्—वि + श्रम + क्तकर्त्तरि = विद्यान्तम् । न विद्यान्तम् । नञ्-
नत् ।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence
अविद्यान्त should not be compounded. Besides the presence
of एवम् is also a bar to समास । We have therefore rejected the
reading अविद्यान्तदुःखम् ।

3. (a). प्रजागरात्—See प्रजागरकथः. in Act III. For a similar
sense compare 'कथमुपलभे' निद्रां खप्ते समागमकारिणीम्—*Vikramor-*
vasi (b). खप्ते—The compounded खप्रसमागमः is avoided because
खप्ते is emphasised. (c) **Remark*—The verse explains *how* the
दुःख is अविद्यान्त । The दुःख is—I cannot see her. When awake,
she is not seen *bodily* because lost to me. She cannot be seen
on the canvas too for I am weeping (*e. f.* वाष्पविहरति, above).
The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot
sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through
my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and
was enjoying her *codany*. My दुःख ceased, but you have
wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (अविद्यान्त)
misery (दुःख) । How (कथम्) can I bear it (अनुभवामि) ।

सानुमतो—सबन्धा पमज्जिदं तुए पचादेसदुक्थं सबन्दलाए
[सबन्धा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thor-
oughly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जन्दु भट्टा । वट्टिआकरण्डअं गेणहिअ
इदोमुहं पत्थिअस्मि जयतु भर्ता । वार्त्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा
इतोमुखं प्रस्थितास्मि—] ।

CHATURIKA (*Enterning*)—Prosper. O Sire prosper. I was
proceeding this way having taken up the casket of brushes—

राजा—किं च ?

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्दरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्म उवणइस्मं ति सबलकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेवार्य्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः] ।

CHATURIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying “I will myself carry it to my husband.”

सावुसतीति । ‘प्रत्यादिशात्’ निराकरणत् यत् तस्या ‘दुःख’ तत् ‘त्वया सर्वथा सर्वप्रकारेण ‘प्रसृष्टं’ चाखितम् । एतत् जुला अणु अपि दुःखं तस्या न स्यात् ।

चतुरिकेति । ‘वर्षिकायाः तूत्तिकायाः ‘करणकं भाजनं ‘गृहीत्वा इतोमुखं’ भवदभिमुखं प्रस्थितायां गन्तुमारब्धायां [आदिकर्मणि कर्त्तरि कः] ।

राजेति । प्रस्थितायां ‘किं च’ जातं ततः कथय ।

चतुरिकेति । ‘अन्तरा’ मध्ये, वस्त्रं नि इत्यर्थः, ‘तरलिकया तदाण्याया’ परिचारिकया या ‘द्वितीया’ तथाविधया ‘देव्या वसुमत्या’ परिचारिकामहायया तथा इत्यर्थः—‘अहमेव आर्य्यपुत्रस्य उपनेष्यामि’ ममोपे प्रापयिष्यामि ‘इति’ एतदुक्त्वा—‘बलात्कारेण’ हठ-कारितया ‘सह [बलादिति हठाद्यैः] इत्यर्थम्’ ‘स वर्षिकाकारणकः ‘मी हस्तात् गृहीतः’ ।

NOTES

1. (a). वर्षिका &c.—वर्त्तते इति हत + ष्वल् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्षिका paint, or वर्षिका a duck. See Tika (b) इतोमुखम्—इतः अस्यां दिशि मुखं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रस्थानक्रिया ।

2 (a). तरलिका &c.—तरलिका द्वितीया यया or यस्याः supposing द्वितीया to mean सहाय । बहु— । Or again तत्—(See Tika). (b) आर्य्यपुत्रस्य—शेषे षष्ठो । Related to उप uncompounded ; or उपनेष्यामि ।

विदूषकः—दिट्ठिआ तुमं मुक्ता (दिट्ठा त्वं मुक्ता) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विटवल्लगं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [यावत् देव्या विटपल्लयमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा] ।

CHATURIKA—While Taraiika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig my person was carried off by me.

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवान् इमां प्रतिकृतिं रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture.

यावदिति । 'विटपे' वृक्षशाखायां 'लग्नं' संसक्तं 'देव्याः उत्तरीयं' पूर्वाकायांशुकं 'यावत् यत्कालं' 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति लट्] 'तावत् तत्कालम्, उभयस्योपरन्याससक्ततया तस्मिन् बावसरे 'मया आत्मा स्वदेहः ['आत्मा देहमनोवस्त्र-स्वभावधृतिवृत्तिषु' इति विश्वः] निर्वाहितः दूरे नीतः । तेनैवाहं सुक्ता न हि स्नेह्यता तयोः ।

राजिति । 'देवी उपस्थिता' आगतप्राया । सा 'च बहुमानेन' इहङ्गिनं मदीयेन आदरेण 'गर्विता जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थः । अहमेवार्थपुत्रस्य बहुमता इत्यभिमानवती देवी यदि प्रयत्नलिखितां मे शकुन्तलामूर्तिं 'पश्येत् नूनम् ईर्ष्या एतां नाशयेत् । तत् 'भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु' एतां स्तुतीत्या अपयातु इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) ‡यावत् &c.—This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b). उत्तरीयम्—उत्तराङ्गिन् देहि भयम् इति उत्तर + ङ—A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper. (c). निर्वाहितः—निर + वह् (to lead) + णिच् + क्त कर्मणि । Let off. For a similar use compare 'यदातु निर्वाहयतिअ मे प्रियम्'—*Buddhacharita*.

विदूषकः—अत्ताणंति भणाहि [आत्मानमिति भण] ।

(चित्रफलकमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूटवागुरादो सुचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सदावेहि [यदि भवान्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु] । (द्रुतपदं निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—Say “Save thyself” ! [*Taking the picture board and getting up.*] If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichbanda (*Exit in quick steps.*).

सानुमती—अणसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसा [अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेपः] ।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another.

विदूषक इति । किं मन्यसे प्रतिहृतिमातं नाशयेत्, मामपि हन्यात् यदि पश्येत् ।
तत् ‘भण आत्मानं’ रचतु भवान् ‘इति’ । ‘अन्तःपुरस्थ’ लक्षणया तदस्यायादिव्या या
‘कूटवागुरा’ मायारूपं जालम् [“मायानिबलयन्त्रेषु” प्रस्तुत्य “सौराष्ट्रे कूटमस्त्रिधाम्
इति, ‘वागुरा मृगबन्धनो’ इति चामरः] तस्मात् ‘यदि मुच्यते’ मुक्तो भवति [कर्म-
कर्त्तरि लट्] ‘ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे’ तदाख्ये ‘प्रासादे शब्दाययतु’ शब्दं कारयतु
तत्र भवदाज्ञानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि [“शब्दैर—” इति कण्ठ् करणे ।
ततो शिच् । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा] । ‘हृताणि सलराणि’ ‘पदानि यच्चिन् तत्-
यथा तथा निष्क्रान्ता’ [कूटवागुरा—” (त- न्या-)—कालकूट” (रा- वि-
म-) ॥ शब्दाययत्” (वि)—शब्दापय” (रा-)—शब्दय” (म-) शब्दा-
यिष्यते” (त- न्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिलं मन्दं सौहृदं यस्मै तथाविधः [सौहृदमिति अणि
हृदभावः इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एषः राजा अस्मां शकुन्तलायां संक्रान्तम् आसक्तं

‘हृदयं’ यस्य तादृशोऽपि ‘प्रथमा प्राकृतता या सम्भावना’ सतक्रिया पूर्वप्रदर्शिता या वसुभत्या प्रीतिः इत्यर्थः ताम् ‘अपचते मागयति । सर्वेश्वरोऽपि सन् यदयं दिव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिकृतिं निगूहति तव कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रणयगौरवं । न तु वसुमतीरेम ।

NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रतिकृतिं रचतु’ you should say भवान् आत्मान् रचतु” । चतुरिका has escaped somehow but she will not let me off so easily. We two have been helping you in this matter, but my offence is greater in her eyes.

2. कूटवागुरा—This seems to suit सूचते better than कालकूट । (b) शब्दाययतु—शब्दं कुर्वन् प्रेरयतु इति शब्द + कण् + णिच् + लोट्, तु = शब्दाय (नाम धातु) + णिच् + लोट्, तु शब्दाययतु । Here शब्दाय is अकर्मक because the कर्म ई. e. शब्द is included in the धात्वर्थे (धात्वर्थेनोपसं-यहात्) । Thus अह शब्दाये (अण्विचि) = भवान् मां शब्दाययतु the अण्विकर्ता becoming कर्म by the rule “सतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं शब्दकर्मकर्मकाणामण्विकर्ता स यौ” । The भाष्यकार however directs वृत्तौया in the अण्विकर्ता of शब्दाय । Thus “शब्दायति देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन”—*Bhashya*, 1.4.52. The poet disregards the *Bhashya* in Act. IV, c. f. “हस्तिनापुरगमिनः ऋषयः शब्दायन्ते”) । We may note that there the Beng. Ed. reads शब्दायन्ते and here Vidrasagara's reading is शब्दायसु । If these are adopted the grammatical difficulty in Act IV. is overcome. There ऋषयः शब्दायन्ते means the sages are talking. But मां शब्दायसु raises fresh difficulty, because शब्दाय being अकर्मक it cannot govern मान “शब्दलक्षणस्यातः कर्मणः अन्तः-र्भावात् कर्मान्तराद्योगाच्च अकर्मकत्वात्—*Kuivata. Haradatta and Bhottoji* are also to the same effect. Nagesa differs. He believes that like पुत्रमाह्वयति we may have पुत्रं शब्दायति (‘बहिर्भूत-पुत्रादि कर्म’—*Sabdendushekhara*). On the whole, it seems better to suppose that Kalidasa does not strictly follow the *Bhashya* and has attached णिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance of his disregard of Panini's teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper.

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इ । पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता (अथ किम् । पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back.

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs.

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणावहु-लदाए एक्क एव्व पौरकज्जं अबेक्खिदं देवो पत्तारुद्धं पच्चक्खी-करेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-लतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देवः पत्तारुद्धं प्रत्यक्षीकरोतु इति] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper.

राजिति । 'देवी' वसुमती 'त्वया अन्तरा' मध्यं वत्सर्गनि इत्यर्थः न खलु दृष्टा न किं दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम् । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुमयेन खलु" इत्यमरः] ।

कार्यं ज्ञेति । कार्यं करणीयं जानाति, या तथाविधा कार्याकार्यविवेकवती देवी 'मे कार्यस्य' राजकार्यस्य उपरोधं विघ्नं 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य विघ्नजननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्त्तते देवी ।

प्रतीहारीति । 'अर्थजातस्य' तत्प्रेराधिकारिकैः प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य [अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु] इति "जातं व्यक्त्योद्योगजन्मसु" इति च कोषः] 'गण-नायाः' संख्यानस्य बहुलतया' बाहुल्येन [द्विती दृतीया] 'एकमेव पौरकार्यम्' अवचितम् आलोचितं मया । पदे आरुढं पदस्य 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' स्वय-मालोचयतु ।

NOTES

1. अथकिम्&c—The poet here very skilfully keeps Vasu-
mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the
birth of Sarvadamana or that arrangements are being made
by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala.
Vasumati's presence would have prevented the disclosure
altogether, and this purpose of introducing Sanumati would
have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अच्छोः प्रति इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् ।
Now प्रत्यक्ष + चि + क्त + लौट तु ; no समास for Bhattoji says "अतिङ-
न्तदायं समासः" (See प्रदक्षिणोक्तुष्व, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c. Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीहारी उपनयति) ।

KING—Here, show the letter. (The warder takes it up to him).

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्धवाही
धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

॥ तस्यार्थसम्बन्धः इत्येतदमात्थेन लिखितम् । कष्टं
अपत्यपत्यता । वैत्रवति, बहुधनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभवता

भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्तसत्त्वा तस्य भार्यासु
स्यात् ।

KING (*Having read*)—How so ! A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless ; the wealth hoarded by him has to go to king. This is what is written by the Minister Childlessness is misery indeed ! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

राजिति । 'अनुवाच्य' पठित्वा । 'कथम्' इत्याद्यर्थे । 'समुद्रेण व्यवहरति पश्यते क्रयविक्रयकर्म कुरुते यस्तथाविधः, 'सार्थान्' वणिक्समूहान् 'वाहयति' प्रापयति देशान्तराणि यस्तथाविधः वणिक्पतिः 'धनमित्रो नाम नावां पोतानां व्यसने विपत्तिः, जलमज्जनमित्यर्थः ["व्यसने विपदि भ' शि' तैल्यमरः] तत्र विपन्नः' सतः । 'तपस्वी' अनुकम्प्यः स वणिक् अनपत्यश्च निःसन्तानश्च । तस्य अर्थानां सस्यो बाहुला' प्रभूतमर्थजातमिति भावः ; तदा 'अर्थसस्यो' वित्तसङ्घः [बहुलविविधायामच् न तु राशीकरणे । अप्राणिसंघे वा अच्] राजानम् अवश्यं गच्छति' यस्माद्वयः । 'अनपत्यता' सन्ततिहोनता 'कष्ट' खलु क्लेश एव । 'बहुधनत्वात्' आख्यात्वात् 'बहुपत्नीकेन भार्याबाहुल्यवता [नदीत्वात् कप्] भवितव्यम् । विचार्यतां' अन्विष्य निर्द्धार्यताम् [कर्मणि लोट्] 'सत्वं' जीवम् आपन्ना, यदा आपन्नं सत्वं सया तादृशो गर्भिणी इत्यर्थः ।

NOTES

1. अर्थसस्यः—सम् + चि + अच् भावे = सस्यः plenty बाहुल्यम् । It does not mean राशि a heap ; for then the rule "निवास-चित्ति-शरीरोपसमाधानेषु आदिष्य कः" will require चञ्, and अच् will change into क given सङ्घायः । The Vṛitti thus comments on निचयः—"इह कस्यान्न भवति सङ्घान् काष्ठनिचयः । बहुलसत विवचितम् न उपसमाधानम् (heaping—राशीकरण)" । अर्थानां सस्यः । This means सञ्चिता अर्थानां । प्रतीहारी—देव, दाणिं एव साकेदग्रस्त सेट्टिणोदुहित्रा णिवृत्तपुंसवणा जात्वा से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेत-कस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निवृत्तपुंसवणा जाता अस्य श्रूयते] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्रं रिक्तमर्हति । गच्छ एवममात्यं ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property. Go say this to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [यत् देव आज्ञापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

WARDER—What Sire commands, (*Proceeds to go*).

राजा—एहि तावत् ।

KING—Do comeback.

प्रतीहारी—इअम्हि [इययस्मि] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny ? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death, that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारीति । 'अस्य जाया' पत्नी 'साकेतः' अयोध्या यस्य निवासः तस्य [साकेत-
शब्दो धुमादिषु पठ्यते । ततः श्रेषिको ब्रूय] 'श्रेष्ठिनः' वनिजः 'दुहिता' इदानीमेव
निवृत्तः सम्पन्नं 'पुंसवनं' गर्भाधानात् तृतीये मासि कर्तव्यः संस्कारविशेषो यस्याः
'जायमानो' इति श्रूयते ।

। 'ननु' अवधारणे । 'गर्भः' गर्भस्थमपत्यं 'पित्रं' पितुरागतं 'रिक्तं'
'कथं' धनं यत्] 'अर्हति' ।

राजिति । अपरमपि किञ्चित् वक्तव्यम् : 'एहि तावत्' इति प्रस्थितां प्रह्वीहारां निवर्तयति ।

राजिति । 'सन्ततिः अस्ति इति' 'सन्ततिः नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् ?' विद्यमाने अपथ्ये अविद्यमाने च फलं तुल्यम् । कुत इत्याह—अन्वयः—प्रजाः येन येन सिग्धेन वन्धुना विद्युज्यन्ते पापात् ऋते दुष्यन्तस्तासां स स इति द्रष्टव्यम् । व्याख्या—'प्रजा' जनाः येन येन सिग्धेन सौहृद्यकृतेन वन्धुना' बान्धवेन पितादिसखजनेन 'विद्युज्यन्ते विद्युक्ता भवन्ति 'पापात् पापनिरतात 'ऋते' विना, पापिनं स्वजनं वर्जयित्वा इत्यर्थः 'दुष्यन्तः' [स्वनामयहणेन "दुष्यन्तो मे वन्धुः" इति महतो गौरववार्ता सूचिता] 'तासां प्रजानां 'स स वन्धुः', वन्धुस्थाने स्थितः 'इति एतत् द्रष्टव्यम्' विज्ञाप्यताम् । यो यो ऋतः दुष्यन्तस्तस्य तस्य स्थाने आसीत् । तत् ऋते वा स्थिते वा फलं तुल्यमेव । किन्तु यः पापो चियते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न स्यात्सति ।

NOTES

1. (a) साकेतकस्य—The Parkrita साकेदकस्य should not be rendered as साकेतस्य as has been done by Raghava. साकेतस्य श्रेष्ठो is an awkward phrase the पष्ठो in such cases being unusual. साकेते जातः साकेते भवः or साकेते वसति इति साकेत + वृच् = साकेतक of Saketal. न तस्य । Qualifies श्रेष्ठिनः । (b) श्रेष्ठिनः—अतिशयेन प्रशस्त्रानि इति प्रशस्त्र + इष्टन् = श्रेष्ठानि, श्रेष्ठवस्तूनि इत्यर्थः, तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ + इनि मत्वर्थे = श्रेष्ठो merchant.

2. (a) येन विद्युज्यन्ते—This is from युजिर् to join रुधादि । विद्युज is to disjoin. यः प्रजाः विद्युनक्ति gives येन प्रजाः विद्युज्यन्ते in the कर्म-वाच्य । पापात्—पापम् अस्ति अस्य इति पाप + अच् मत्वर्थे = पापः wicked. ऋते योनि प्रसू । (c) द्रष्टव्यम्—वशिष्टं विशद्वदेन चुरादि + लोट् तान् कर्मणि । विशद्वदन is declaration of views, "अनित्योऽस्य णिच्"—Madhava. The भ्वादिगणोप root has a different sense.

प्रतीहारी—एवं गाम घोसइद्वं [एवं नाम घोषयितव्यम्] । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) काले पवुहं विध्य अहि-

* Adopted by Prof. Gajendrhgdkar.

यान्दिदं देवस्स सासणं । काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य
शासनम्]

WARDER—It shall be so proclaimed. (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower.

राजा (दोधमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भो सन्ततिच्छेद-
निरवलम्बनां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममात्यन्ते
पुरुवशश्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*),—Thus O do riches at
the death of the original owner, being supportless by the
lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too
such will be the fate of the fortune of Puru's race.

प्रतीक्षरोति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्ट' सुदृष्टिः [भावे कः] तत् 'इव' देवस्य
शासनमभिनन्दितं पूजितम् ।

राजति । 'भो' इति अलक्ष्यमान्तरं प्रतीक्षारोसंबोधनं वा । 'सन्तत्याः' क्षेदेन
अभावेन निरवलम्बना निराश्रयाः 'सम्पदः' विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुव्यंशधरस्य
'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे इत्यर्थः 'एवम्' अनेन विधाना 'परम्' अन्यं जनम्
'उपतिष्ठन्ते' समच्छन्ते [सङ्कलितकरणे आत्मनेपदम् । उपतिष्ठन्ति इति पाठे
आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते अवसाने, मृते मयि इत्यर्थः पुरुवंशश्रियः पौरव-
लक्षणाः 'एष वृत्तान्तः एवंप्रकारः, पराश्रयणं भविता इति वार्त्ता । [—निरवलम्बना
(त-, न्या-)—उपतिष्ठन्ति (रा-, वि-, म-) ॥ "अथ एष वृत्तान्तः (त-, न्या-)—
—"श्रीरकालद्रवीप्रबोला मुरिवंजता" (रा-, वि-, म-) ॥

NOTES

1. (a) उच्यते—It is difficult to see how उच्यतेऽत्र has to be
acted (b). सन्ततिच्छेद &c.—The reading निरवलम्बनां कुलानाम्
makes कुल as निरवलम्ब. But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुल ;
When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

सावलम्बन does not arise. On the other hand निरवलम्बनाः qualifying सस्यदः is perfectly intelligible. There being no सन्ति the wealth amassed has no one to go to—becomes निरवलम्बन । (c). उप-
तिष्ठन्ते—‘उपाह्वयपूजासङ्गतिकरणमैवीकरणपक्षिषु’ इति सङ्गतिकरणे आत्मानेपदम् ।
(d). Remark—The reading गौरकाल &c. gives no good sense,

प्रतीहारी—परिहृदं अमङ्गलं [प्रतिहतममङ्गलम्] ।

WARDER—Let the evil be averted !

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came to hand.

सानुमती—असंसञ्जं सही एव हिअए करिअ गिन्दिदो
णेन अप्पा [असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन
आत्मा] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him having that very friend of mine in his mind.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोत्पवीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of my family, was foolishly abandoned by me like a tract of land with seed sown in time and about to become fit for a great harvest.

प्रतीहारीति । ‘अमङ्गल’ भवदन्तरूप-वीरवशियः पराश्रयणञ्च ‘प्रतिहतं’ निराकृतं भवतु ।

राजेति । ‘ऊपस्थितं सख्यं प्राप्तं’ यत् ‘श्रेयः’ सङ्गलं सापत्न्यदाररूपम्, तत्
‘अवसन्नयते यस्तथाविधम्’ [सधुकारिणि णिनिः] ‘मां धिक्’ ।

राजेति । अन्वयः—काले उत्तरीया मङ्गते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपितेऽपि मया त्यक्ता नाम । व्याख्या—‘काले’ यथा-समये ‘उत्तम्’ (वप + क्तः) आहितं ‘वीजं’ यस्यां तादृशो [पत्नीपथेऽपि योज्यम्] अतएव ‘मङ्गते’ प्रभूताय ‘फलाय’ शस्त्राय [पत्नीपथे पुत्रफलाय] ‘कल्पिष्यमाणा’ प्रभविष्यन्ती [कृपियोगे सम्पद्यमाने चतुर्वी] ‘वसुन्धरा रजधात्री धारित्री’ इव कुलस्य पुरुषवंशस्य ‘प्रतिष्ठा आलम्बनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमेतत् । “इं प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्र-रश्मना चोर्वी सखी च युवयोरयम् ॥” इति प्रागुक्तः] ‘धर्मायां’ प्रजाप्रयोजना ‘पत्नी’ (शाकपाणिवादिः) । (यद्वा—तादृशो इतत्) शकुन्तला ‘आत्मनि’ स्वरूपे संरोपितेऽपि मत्प्रेरणया मङ्गदेऽपि [‘आत्मा वैपुवनामासि’ इत्यात्मनः पुत्रत्वस्युतेः] मया त्यक्ता नाम’ कुत्सितमेतन्म [नाम कुत्सायाम् । “नाम प्राकाशसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने” इत्यमरः] ।

NOTES

1. प्रतिष्ठितम् &c.—Act V प्रतिष्ठितं भवतु is the construction.
2. (a) संरोपिते—सम + रुङ् + णिष् + क्त कर्मणि । * (b) नाम Implies censure. मया धर्मपत्नी त्यक्ता । This is reprehensible from consideration of afterlife (परलोक) । Again मया कुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from worldly (इहलोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिण्डलोप । (c) The root रूप is आत्मनेपदी ; but in लृट्, the forms are कृप्स्यति—कल्पिष्यते &c. as in the case of इत anie.

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी भविस्सदि
[अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अप इमिणा सत्थवाहवृत्तन्तेण दिउण्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि । [अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन

द्विगुणोद्वेगी भर्ता । पनमाशवासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य्य-
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।।

CHATURIKA—(Aside)—Ah ! By this story of the mer-
chant, Sire has double the anxiety now, Go and come back
fetching noble Madhavya from Meghapratichhands place to
console him.

प्रतीहारी—सुष्टु भणासि [सुष्टु भणसि] (निष्क्रान्ता) ।

WARDER—Thou sayest well. (Exit).

सानुमतीति । 'इदानीम्' अधुना, शकुन्तलायां जाते सर्वदमने इत्यर्थः 'ते सन्ततिः

कुलप्रवाहः 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहिता भविष्यति' ।

चतुरिधेति । 'सार्धवाहस्य' [प्राक्याख्यातः] वणिक्पतिर्धनमिवस्य 'वृत्तान्तेन'
वार्त्तया 'द्विगुणः' समधिक इत्यर्थः लङ्गेः पौडा यस्य तथाविधो जातो 'भर्ता' । 'ए'
भर्तारम् 'आशवासयितुं' सानुलयितुं 'मेघप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्यं'
रट्टौत्वा आगच्छ [माधव्यस्य सङ्घे प्रासादस्य "ध्रुवमपाये—" इत्यपादाने पद्यमी ।
भवत्कृतं माधव्यकरणक आशवास इति समानकर्तृकता नेधा] ।

NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना is इयत्तया निर्णीता । c. f.. "परिच्छिन्नप्रभावद्विने
मया न च विष्णुना—Kumara. Hence अपरिच्छिन्ना is endless.

2. आशवासयितुम्—Here the कर्त्तृत्व of आशवासनक्रिया is attributed
to प्रतीहारी । माधव्य is only instrument. Otherwise आशमनक्रिया
and आशवासनक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन will be
barred.

राज—अहो दुष्पन्तस्य संशयमारुढा पिण्डभाजः । [कुतः,

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्मृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिवन्ति ॥ २४ ॥

(मोहमुपागतः) ।

KING—Alas ! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanata here reach a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—“Alas, who in our race, after this person, will do the libations. prepared according to the Srutis” (*Goes into a swoon*)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य)—समस्तसदु समस्तसदु
भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता] ।

CHATURIKA—(*Hastily holding*)—Take comfort, let Sire take comfort.

राजेति । ‘अहो’ खेदि । दुष्यन्तस्य [नामयदृष्ट्यात् प्रख्यातिद्योतनम् । तेन प्रख्यातस्य ममाप्येवं दत्तम् इति महत् खेदकारणम्] “पिष्टं भजन्ते ये ते, पितर इत्यर्थः ‘संशयं’ सङ्कटम् ‘आरुढ़ाः’ आपन्नाः । नूनमन्नञ्चसुतपश्यन्ति पितरः । ‘कुतः’ इत्याह । अन्यथः—नूनं वत अस्मात् परं नः कुलि यथाश्रुतिसम्भृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसुतिविकलीन मया प्रसिक्तसुदकं धौतानुशेषं पिबन्ति । व्याख्या—‘नूनं निश्चितं वत खेदि [अव्ययम्] ‘अस्मात्’ दुष्यन्तात् ‘परं’ पश्चात् मृते दुष्यन्ते इत्यर्थः ‘नः’ कुलिः पुरुवंशे ‘यथाश्रुति’ वेदोक्तविधानेन ‘सम्भृतानि’ सम्यक् चित्तानि ‘निवपनानि’ पिष्टदानानि पिष्टोदककर्माणि ‘कः’ करिष्यति न कोऽपि । ‘इति’ एवं सखिन्य पितरः पूर्वं पीरवाः ‘प्रसूत्या’ सन्तत्या ‘विकलीन’ रहितेन, निःसन्तानेन ‘मया प्रसिक्तं’ दत्तम् ‘उदकं’ जलं ‘धौतानि’ अश्रूनि येन तस्मात् ‘शेषम्’ अवशिष्टं यथा तथा ‘पिबन्ति’ । पितरो हि प्रथमं महत्तेन जलेन अश्रुपूर्ये नयनं प्रक्षालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिबन्ति । तेन ममैव संशयं गतास्ते इति । [“सम्भृतानि” (रा-, वि- म-)—“संहितानि” (त-, न्या-) ॥ “करिष्यति” (त-, न्या-)—“नियच्छति” (रा-, वि-, म-) ॥ “अश्रुशेषम्” (रा-, वि-, म-)—“अश्रुशेषम्” (त-, न्या-) ॥ ‘मोह’ विभ्रंशतां सूक्ष्मं ‘उपगतः’ प्राप्तः ।

चतुरिकेति । ‘सम्भ्रमं’ त्वरया ‘सह अवलम्ब्या’ धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

“अवलोच्य” (वि)—“अवलोक्य” (रा-, म-)—वद्वौयास्वेतत् न पठन्ति] ॥
‘भर्ता समाश्रितु’ आश्रितो भवतु ।

NOTES

1. (a). यथाश्रुति—श्रुतेः अनतिक्रमः यथाश्रुति in accordance with the Vedas. अव्ययी—। तत् यथा तथा सम्भूतानि सङ्गसुपेति समासः । (b) निवपनानि—नि + वप means to offer, especially to the Pitris. नि + वप + लुट् भावे = निवपनानि offering पित्रदानानि । (c) प्रसूति &c—प्र + सू + क्तिम् कर्मणि = प्रसूति progeny अपत्यम् । विगताः कला भागाः अस्य इति विकलः one whose parts are gone, खोशः deficient बहु—। प्रसूत्या विकलः । इतत्—तेन । (d). धौताय् &c.—धाव् शुद्धौ + क्तकर्मणि = धौतानि wiped. Here we have व replaced by ऊट् by the rule “क्त्वोः शुद्ध-नुनासिके च” । This gives चाऊ + त । Now चाऊ becomes धौ by the rule “एल्लिधलुट् सु” । शिष्यते इति शिष + घञ् कर्मणि = शिषम् remainder. धौतानि अश्रुणि येन तत् धौताय् । तस्मात् शिषम् the remainder after what is used in wiping tears with, Raghava has धौताय् च तत् शिषश्चेति कर्मधा — । Qualifies पिबन्ति or उदकम् । * The idea is—They do not get the benefit of *all the water*. I offer them—a part being used up in washing their faces with. Hence their thirst is unappeased. c' f. “न प्रकाशमुजः आहं स्वधासंयद्वहत्पराः”—*Raghava*. (c). *Reading*—(i) निवपन्ति is the Devanagari reading. But निवपन being आह &c—निवपनानि करिष्यति like आहं करिष्यति sounds more natural. (ii) धौताय् संकम does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted, शिष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deplures—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficient*.

NOTES

सानुमती—इह्री, हह्री सदि क्सु दीवे व्यवधानदोसेण एसो
अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एन्व निव्वुदं करेमि ।
[हा धिक्, हा धिक्, सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण एषः
अन्धकारदोषम् अनुभवति । अहमिदानीमेव निवृत्तं करोमि] ।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणीणए
 मुहादो जण्णभाओस्सूआ देवा एव्व तह अणुचिह्मिस्सन्दि जह
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिरसदिति । ता जत्तं एदं
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वृत्तन्तेण पिअसहो समा-
 स्ससेमि (अथवा अतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-
 जनन्या मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तत् युक्तम्
 एतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावद्दनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
 समाश्वासयामि) । (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) ।

SANNUMATI—O Fie, O Fie the lamp being there to be
 sure he suffers the evil of the gloom through obstruction. I
 will even now make him happy. Or I have heard from the
 mouth of the mother of Mahendra who was comforting
 Sakuntala that the gods themselves, anxious for their share
 at sacrifices, will so arrange that the husband will without
 delay welcome his wife that is entitled to join him at holy
 rites. So it is proper to bide that time, Meanwhile I
 will console my dear friend with this news, (*Exit dancing an
 Udbhrantaka*).

सानुमतीति । 'दीपे सति खलु' सखीव 'व्यवधान' दूरता अलक्षित्वा, तद्रूपेण
 'दीपेण एव अन्धकारदूषं दीपम् अनुभवति । आसी कुलदीपः सर्वदमनः, अयन्तु
 दूरस्थस्वप्नपथान् निराशाश्वकारे सज्जन् सौदति । 'हाधिक' एतत् । 'इदानीमेव
 अहम्' एतं निर्वृत्तं सुखित' प्रवृत्तिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'अथवा' अयुक्तमेतच्च ।
 'यज्ञभागे उत्सुकाः' उत्कण्ठः' दुर्जयेन दानवगणेन हृतयज्ञभागाः पुनस्तस्मात्मे व्यथा
 एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा 'अचिरेण' सत् 'भर्ता' स्वामी धर्मपत्नीं
 गम् 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनयाः' अदितिः
 'य' । 'तत्' तथात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एतं निर्वृत्तं कुर्वन्ति

तं कालमित्यर्थः 'प्रतिपालयितुं' प्रतीक्षितुं 'युक्तम्' यव कर्मणि देवा नियुक्ता तव अयुक्तो मे व्यापारः । 'यावत्' अवधौ । तत्कालम् 'अनेन हृत्पानेन' राज्ञो वार्त्त्या अववा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियसखीं समाश्वासयामि यावत्' इत्यन्वयः ['युक्त-मेतम्' (म-)—“न युक्तम्” (रा-, वि-, त-, न्या-)] ॥ [कालं प्रतिपालयितुम् (रा-, वि-, म-)—“मे अव विलम्बितुम्” (त-, न्या-)] ॥ उद्ध्वान्तकेन तदाख्येन वृत्त्यभेदेन 'निष्क्रान्ता' ।

NOTES

1. (a). सति &c.—Here दीप is सर्वदमन । व्यषधान means a screen and also distance 'अन्धकार' is the उपमान of the *depair* of the king. Hence the अलङ्कार is समासोक्तिः । (b). पश्यवा—Implies आक्षेप । She makes up her mind to reveal everything to Dushyanta (निहं तं करोमि) and then checks herself.

2. (a) यज्ञभाग &c.—यज्ञलब्धः यज्ञदत्तो वा भागः यज्ञभागः, शाकपादि-यादि । Or यज्ञभागः सहसुरेति समासः । यज्ञभागे or यज्ञभागेन उत्सुकाः । सहसुरेति समासः । This is suggested in the Tika. Prof. Gajendra-gadkar thinks this improbable. because the Durjayas were in heaven. But there was nothing to bar their way from heaven to earth. The demon Tadaka is supposed by Kalidass to have done this and seized the God's share's. Compare—

“यज्वभिः सम्यक् तं हव्यं विततेष्वध्वरेषु यः ।

जातवेदो मुखान्माधो निषतामाच्छिनत्ति नः ॥

—in *Kumara* Prof. G's own theory is that—The king had probably forbidden the performance of sacrifices like the celebration of the spring festival. But as prohibition is a greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct. The text itself, however, furnishes evidence that there was no such prohibition. Thus (a) The performance पुंसवन is spoken of in “इदानीमेव...निहं तं पुंसवना” । पुंसवन requires यज्ञ । (d). Dushyanta himself meant to continue performing आहुति &c.

as is implied by "आद्यात्परं यत् यथाश्रुतिसम्भृतानि" &c. यथाश्रुति is a significant epithet in this connection (b). अचिरं—अपवर्गे लतीया । (c). धर्मपत्नीम्—धर्मार्थां पत्नीं धर्मपत्नी । शाकपार्थिवादि ; or धर्मस्य पत्नी, तदर्थे अत्रासादिवत् इतत्—। (d) उदधान्तकेन—उद् + धन + क्त भावे + कन् खार्थे = उदधान्तकम् literally *going up in the air*. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense.

नेपथ्ये—अव्वम्हणं अव्वम्मणं [अभ्रह्मण्यम् अभ्रह्मण्यम्] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! [Or murder Murder].

राजा—(प्रत्यागतः कण दत्त्वा)—अये माधवस्येवार्त्तस्वरः ।
कः कोऽत्र भोः ।

KING—(*Recovering and listening*)—Ha ! The note of distress is like that of Madhavaya. Who is here, Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताअदु देवो संसअगदं वयस्मं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्] ।

[*Entering*] WARDER (*With alarm*)—Let Sire save 'his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति । 'ब्रह्मणि' ब्राह्मणे वेदे वा हिंसा वा 'ब्रह्मण्यम्' [यत् प्रत्ययः] न ब्रह्मण्यं ब्राह्मणविषये वेदे वा यत् निषिद्धं तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः हिंसा वा । यदा आततायिनं प्रति उक्तं तदा ब्रह्महत्या क्रियते त्वया, विरम पापादध्यात' इति श्रुतिः । यदा तु रक्षितारमुद्दिश्य उच्यते तदा 'ब्रह्महत्या जायते, निवार्यतां भोः' इत्यर्थः । हावपि सम्भवतः ।

राजति । 'प्रत्यागतः' लब्धशब्दः । एव 'आर्यस्य' भीतस्य स्वरः' नादः 'माधवस्य इव प्रतिभाति ।

—प्रतीहारीति । 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'दृष्ट्वा' । 'दृश्यं' मङ्कटं 'गतं' प्राप्तं वयस्य' एतां रचतु ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अदिदृश्वेण केण वि सत्तण अदिक्कमिअ मेव-
प्पडिच्चन्दस्स पासादस्स अगमूमिआरोविदो [अदृष्टरूपेण
केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अभ्यू-
मिम् आरोपितः] ।

WARDER—By some invisible being, after having been
over-powered, he is placed on the top-floor (roof) of the
Meghapratichhanda palace.

राजा (सहस्रोत्थाय)—मा तावत् ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते
गृहाः । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावज् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥

KING—(Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must
not be]. Are my palaces too infested by evil beings ? Or—
Even my own lapses every day through carelessness are not
possible to be known, is there the power exhaustively to per-
ceive who among the subjects proceeds by which route ?

राजति । मनोः कुत्सितमपत्यं 'माणवकः' माधव्यः [कुत्सितापत्यं 'अणु' शब्दश्च ।
'अनुकम्पार्थां कन्] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'आत्तो गृहोतो 'गम्बो. गर्वो यस्य
तादृशो जातः ['गम्बो गम्बक आमोदे लेशे सम्बन्धगन्धोः इति विश्वः] ।

प्रतीहारी । 'अदृष्टं रूपम् आकृतिर्यस्य तथाविधेन 'केनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-
क्रम्य अभिभूय 'मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अग्रे शिखरे या 'भूमिः ताम् 'आरोपितः
प्रापितो माणवकः ।

राजति । 'मा तावत्' एवं ब्रूहि । 'ममापि विग्रतप्रतापस्य दुश्मन्तस्य 'गृहाः
सत्त्वैः देवयोनिप्रभृतिभिर्जीवैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति

काकुः । तदश्रुतेयं वचो मा तावत् ब्रूहि । यद्वा—मा तावत् विपद्यतां माधव्यः । समापि गृह्णा अभिभूयन्ते इत्याशयः । 'अथवा पश्चान्तरे तदपि सम्भवेत् । अन्यथः—अहनि अहनि आत्मान एव प्रमादखलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम्, प्रजासु कः केन पथा प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरसि ? व्याख्या—'अहनि अहनि' प्रतिदिनम् 'आत्मनः एव स्वस्यापि 'प्रमादेन अनवधानतया यत् 'खलितं धर्मप्रच्युतिः तत् तावत् साकल्येन [यावत् तावच्च साकल्ये] इत्यमरः] ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं मे अज्ञाना-हर्मपक्षोपरित्यागः । यदि सन्निहिततमे आत्मनोऽप्येवं भवेत्, तदा अगोचरासु 'प्रजासु जोषेषु मध्ये 'को जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति चरति इति अशेषतः साकल्येन 'वेदितुं ज्ञातुं 'शक्तिः मे अस्ति किं नाशयेव इति काकुः । आत्मसम्बन्धेऽपि यस्य सम्यक् ज्ञानं न स्यात्, स कथं ब्रूयात् प्रजासु मे पापः कोऽपि नास्ति, स्थितोऽपि स सदोषेषु गृहेषु पापं नाचरेत् ।

NOTES

1. माधवकः—मनोरपत्यं कुतश्चितम् इति मनु + अच् = माधवः One deformed, न becomes च by the कारिका—“अपत्ये कुतश्चिते मूर्धे मनोरीत-मर्गिकः कृतः । नकारश्च च मूर्धेन खलेन निधायि माधवः ॥” अनुकम्पितो माधवः इति माधव + कन् = माधवकः । The Vidushaka was deformed and the pity is caused by his sad plight.

2. (a) प्रमाद &c.—खल + कभावे = खलितम् slip. Here he hints at his own प्रमाद in discarding शकुन्तला । (b). अशेषतः—अविद्यमानः शेषः अस्यात् इति अशेषः without anything left, बहु—अशेषेण इति अशेष + तृतीया + तन्नि स्वाद्धे । आद्यादि तृतीया करणे । 'क्रिया विशेषणानां फलभावनां प्रतिकरणत्वात् । Qual. वेदितुम् । * (c) Remark—The report is disbelieved, 'Evil spirits dare not enter my palace, something else must have happened to poor Madhavya.' [Or—Madhavya must be saved. Strange ! My house too is infested by evil spirits.] The next moment he corrects himself 'I detect the failings of even my own self, how can I

noted by Pr. f. Gajendragadkar.

hope to control my subjects ?" He counts the spirits also among his प्रजा । The whole of this is substantially adopted by Prof. Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" !!

नेपथ्ये—भो वयस्स, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend, Alas ! Alas !

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear,

नेपथ्ये (पुनस्तदेव पठिष्वा)—कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं इक्खं विअ तिण्णभङ्गं करेदि [कथं न विभेमि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear. Here, someone, with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane.

राजा (सहृष्टिक्षेपम्)—धनुर्धनुः ।

KING—(*Costing his eyes round*)—My bow ! My bow !

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता) यवनी—अअदु अअदु भट्टा, एदं हत्यावावसहिदं सरासणं [जयतु जयतु भर्ता । एतत् हस्ता-वापसहितं शरासनम्] । (राजा सशरं धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious. Here is the bow with the hand-guard, (The king takes the bow with arrow).

नेपथ्ये इति । 'अविद्या' इत्यव्ययं खेदे । सन्धूने हिरुक्तिः ।

राजिति । 'गतेर्भेदः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया गत्या, क्रोधोद्धतगत्या इति भावः ।

नेपथ्ये इति । 'तदेव' अविद्या अविद्या इत्येव । 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूपः 'एष' जनः 'मां प्रत्यवनता' पृष्ठतो वक्ता 'शिरोधरा' शीवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इत्नुमिव त्रिषु' स्थानेषु 'भङ्गी' वक्ता यस्य तथाविधं करोति । मध्येगुलः पृष्ठं कुलं इति द्विभङ्गीऽहं प्राग्विवाचम् । अधुना पुनः कोऽप्येष शीवायां प्रत्युक्तं विधाय विभङ्गं करोति ।

यवनोति । शङ्कस्य मङ्गिषविषाणस्य विकारः 'शाङ्गि' धनुः 'हस्ते' यस्या तादृशी । 'हस्तम् आवापति' रक्षति आघातात् इति हस्तावापः' वामहस्ते परिधीयश्मंविशेषः [अनेकार्थत्वाद्वातूनां वपिरिव रक्षणार्थः] । यद्वा—'हस्तम् अवाप्नोति' लभते रक्ष्यत्वेन इति 'हस्तावापः' [कर्मण्यण्] । तेन 'सहितं शरासनम्' ।

NOTES

1. प्रत्यवनन &c.—प्रति against, i. e. the wrong way—*backwards*. धरतीति धृ + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = धरा holder. शिरसो धरा शिरोधरा neck. प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अभिनवकण्ठशोणितार्थो below).

2. (a) हस्तावाप &c.—हस्त + आ + वप + अण् कर्मणि = हस्तावापः । Also see Tika. सम् + धा + क्त कर्मणि = सहित or सहित, the स or सम् disappearing optionally by the Karika—समो वा ततहितयोः । (b) शरासनम्—शरा अस्त्रेण लिप्यन्ते अनेन इति शर + अस + लुगट् करणे ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शाङ्गूलः पशुमिव हान्म चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्धिदशति । तिष्ठ कुरुपाशन त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गमारोप्य)—वेत्रवति, सोपान-मार्गमादेशय ।

KING (*With fury*)—How so ! Hints at me ! ! Stay eater-of the dead (carrion-eater), thou shalt not be now. (*Stringing the bow*) Vetravati, show me the way to the stair—case.

नेपथ्ये इति । अन्वयः—अभिनवकण्ठशोणितार्थी ('अह') शार्ङ्गलः पशुमिव चेटमानं त्वाम् एष हन्तुम् । आर्त्ताणां भयमपनेतुम् आत्तधन्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु । व्याख्या—'अभिनवं नूतनम् उण्णमित्यर्थः यत् 'कण्ठशोणितं गलरक्तं प्रवाहेण आगतं धारोष्' रक्तमिति यावत् । तत् 'अठ्यते' काङ्क्षति यस्मादृशोऽहं 'शर्ङ्गलौ' व्याघ्रः 'पशुमिव चेटमानं' मद्यासात्सुकृते यतमानं त्वाम् एष हन्मि' एवाधुना । आर्त्ताणां पीडितानां 'भयमपनेतु' दूरीकर्तुम् 'आत्तधन्वा' धृतशरासनः ["धनुषय" इति अनङ्समासानः] आपन्नाभयसन्निधौ दौचितः अधुनापि आर्त्तस्य ते ताणाय धृतचापः 'दुष्यन्तः इदानीम्' अस्मिन् मत्पराक्रमप्रकाशस्थे 'तव शरणं, रक्षिता भवतु' यदि तस्य शक्तिरस्ति । आस्तां दुष्यन्तः प्रभुः प्राकृतेषु, मत्समोपे को नाम सः । पश्यतस्तस्य त्वां हन्मि इत्युद्धीपनम् ।

राजेति । 'कथम्' आश्चर्यम् । 'उद्धिदशति' अभिलक्ष्य भाषते । जानन्नयमपरा-ध्यति तद्वप्य एव । 'कुणपं शवम्' अन्नाति' भक्षयति यस्तत्संजुह्वी [कर्त्तरि युच्] । 'इदानीं त्वं न भविष्यसि मरिष्यसि इत्यर्थः । शाङ्गं धनुः 'आरोप्य' अधिल्यं कृत्वा ।

1. (a) एष—Implies here immediate execution एष हन्मि—I frothwith kill you, (b) शरणम्—Always-neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

WARDER—This way, Sire, (*All approach hastily*).

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम् ।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं
ण पेक्खसि । विडालगृहीदो मूषको विअ णिरासो म्हि जीविदे
संबुत्तो [अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि (? प्रेक्षे) त्वं मां
न पश्यसि (? प्रेक्षसे) । विडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि
जीविते संबुत्तः] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,
you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्कुरिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।

एष तमिषं सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वज्रयत्पः ॥ २७ ॥

(अस्त्रं सन्धत्ते) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of
protection. The sawn indeed accepts milk and rejects the
water mixed up with it (*Fits the arrow*).

नेपथ्ये इति । 'विडालेन गृहीतो' धृतो 'मूषकः इव जीविते' प्राणेष 'निराशो'
तव कारणम् 'अहं' त्वां पश्यामि त्वं मां न पश्यसि इति । अपश्यन् कथं

राजेति । 'तिरस्करिण्या' षडङ्गनविद्यया 'गर्वित' साहज्यार, मया षडङ्गोऽपि
त्वं ममास्त्रेण द्रव्यसे । तेन च हनिष्यसे । तत् षडङ्गोऽहमिति ते गर्वो मा भूत ।
["अस्त्रम्" (तन्, न्यान्, मन्)—"शस्त्रम्" (रान्, विन्)] ॥ अन्ययः—यः वध्यं
त्वां हनिष्यति रक्ष्यं द्विजं रक्षिष्यति तमिषुम् एष (अहं) सन्दधे । हि हंसः क्षीरम् आदत्ते
तन्मित्रा अपः वर्जयति । व्याख्या—'यः' 'वध्यं' पापकरणात् वधाहं त्वां हनिष्यति
रक्ष्यं रक्षणाहं 'द्विजं' ब्राह्म 'माधव्यं' रक्षिष्यति तम् 'इषु' बाणम् 'एष सन्दधे' अय-
महं धनुषि योजयामि । नैतद्विषयम् । तथा 'हि हंसः क्षीरं दुग्धम् आदत्ते गृह्णाति' तेन
क्षीरेण 'मित्राः' सम्मित्रा 'अपः' जल 'वर्जयति' त्यजति । हंस इव मे बाणः, क्षीरमिव
त्वम्, आपद्वायं ब्राह्मणः । तत् त्वमेव बाणस्य मे यावत्, ब्राह्मणस्तान्यः । ["रक्षि-
ष्यति" (तन्, न्यान्)—"रक्षति च" (रान्, विन्, मन्)] ॥

NOTES

1. अविष्टा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him.

2. (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante*. तिरस्करिणी is more easily derived, thus :—तिरस् + कृ + लुट् करणे स्त्रियाम् । तिर-
स्करिणी requires णिनि and ह्रस्वभावः । (b) एष सन्दधे—This is the
counterpart of एष हन्मि above..

3. रक्षिष्यति—The reading रक्षति च is not in accord with हनि-
ष्यति which is the *future*. It is better to have either both
present or both *future*.

(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥

(Then enter Matali and Vidushaka), MATALI—The Asuras
are made your target by Hari, at them let this bow be
drawn. Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with
pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भूममस्त्रमुपसंहरन्) अये मातलिः ? स्वागतं
महेन्द्रसारथे ।

KING (*Hastily withdrawing the arrow*)—Ah ! Matali !
Welcome O Mahendra's charioteer.

मातलिरिति । अन्यथः—हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं
विक्रय्यताम् । सतां सुहृज्जने प्रसादसौम्यानि चक्षुषि पतन्ति, दारुणाः शरा न । व्याख्या
—‘हरिणा’ इन्द्रेण ‘असुराः’ दानवाः ‘तव शरव्यं’ लब्धम् [शरव्यमिति क्लीबैकत्वे
नित्यम्] ‘कृताः’ दानवास्तुया हन्यताम् इति हरिरभिलाषः इत्यर्थः । अतः ‘तेषु असुरेषु
‘इदं सज्यं’ ‘शरासनं’ धनुः ‘विक्रय्यतां’ सवाणमाकृष्यताम् इत्यर्थः । स्वयमिन्द्रेण
प्राथितो दानवान् जहि, मास्तु ते मयि शरव्याः । मयि विषये तु ‘सतां’ साधूनां
भवाद्दशां सुहृज्जने’ मादृशे वान्यवज्जने ‘प्रसादेन’ प्रसन्नतया ‘सौम्यानि’ शोभनानि
‘चक्षुषि पतन्ति दारुणाः’ घोराः ‘शराः न’ पतन्ति । सुहृदङ्गं न ते वध्यः ।

[“मातलिर्विदूषकश्च” (त, न्या)—“विदूषकस्तुतस्य मातलिः” (रा, वि,
म-)] ॥

राजेति । ‘सम्भूमैश्च त्वरया’ अस्त्रम् उपसंहरन् तूष्णं प्रतिप्रेरयन् । ‘अये’ चित्तं
‘मातलिः’ एव । हे ‘महेन्द्रस्य’ द्वैवराजस्य ‘सारथे’ स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते ।

NOTES

1. मातलिर्विदूषकश्च—The reading विदूषकस्तुतस्य मातलिः leaves
विदूषक outside. But we find he too is on the stage (see below).
Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e. सज्यं बाणगर्भश्च । Your bow is already
strung, and it is fitted with an arrow too. It remains now
to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and
not on me .

विदूषकः—अहं जेण इट्ठिपसुमारं मारिदो सो इमिणा आच्छदेण
अग्निगुन्दीअदि [अहं येन इट्ठिपसुमारं मारितः सः अनेन स्वागतेन
क्षते] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

MATALI (*With a smile*)—O Long-lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive.

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is arace of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । 'येन' अनेन 'अहम् इष्टेः' यश्च यः 'पशुः' स इव 'मारितः' ईषदून इतः [इति पशुशब्दे कर्मेणि उपपदे उपमाने मारयतेर्णमुल्] 'सः' अनेन राज्ञा 'स्वागतेन स्वागतशब्दोच्चारणेन 'अभिनन्दति'—विषदृशनेतत् वयस्यस्य ।

मातलिरिति । 'संश्रित'मिति विदूषकवचनात् श्रितम् ॥ अस्तीति । 'कालनेमेः' 'प्रसूतिः' सन्ततिः 'दुर्जयः नाम' दुर्जय इति प्रसिद्धः 'दानवानां गणः समूहः 'अस्ति' ।

राजा । एतच्च नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ['भूतपूर्वं' चरट्] इति श्रापकात् पू-
शब्दस्य परनिपातः] ।

1. इष्टि etc.—इष्टिपशुरिव मारितः इति इष्टिपशु + इ + शिच् + णमुल् भावे = इष्टिपशुमारम्, by the rule "उपमाने कर्मेणि च" ।

2. अस्मि—construe प्रेषितः अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम् । Compare "अन्यत युयं कुमुदावचायं कुरुध्वमवाप्ति करोमि"
—*Rudrata*,

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यस्

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत् प्रभवति यत्र सप्तसप्तिसु-

तत्र शं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ २६ ॥

स भवानात्तशत्रु एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मधवतः सम्भावनया । अथ
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra). Well, why was this procedure adopted by you upon Madhavya ?

मातलिरिति । अन्वयः—स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । त्वं रणशिरसि तस्य निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिसु यत् शं तिमिरम् उच्छेत् न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—‘सः’ दुर्जयो नाम दानवगणः ‘ते सख्युः’ मित्रस्य ‘शतक्रतोः’ इन्द्रस्य [कर्त्तरि वैकल्पिकी षष्ठी] ‘अजय्यः किल’ जेतुमशक्य एव [जय्यः इति शक्यार्थे निपात्यते] । ‘त्वं रणशिरसि’ युद्धायभागे ‘तस्य’ दानवगणस्य ‘निहन्ता’ घातकः स्मृतोऽसि अर्थसि इन्द्रेण । एहि भी आगत्य एतान् जहि इति इन्द्रस्य स्मरणं । न च तेन शतक्रतोर्जायवम् । ‘सप्त सप्तयः’ अन्धा यस्य स सूर्यः ‘यत् शं’ ‘तिमिरं’ तमः ‘उच्छेत्’ नाशयितुं ‘न प्रभवति न शक्नोति’ ‘तत् तिमिरं’

‘वन्दः’ अपाकरोति’ निरस्यति । ‘स भवान्’ तथाविधत्वं, अत्रसंहाराद्यमाहृतस्त्व-
मित्यर्थः ‘आत्तानि’ गृहीतानि ‘शस्त्राणि’ आयुधानि येन तथाविध ‘एव’ एतद्वचस्य ‘एव’
अविलम्बमिति यावत्, इदानीम् ‘अधुना’ ‘तं’ प्रसिद्धम् [प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते] । ऐन्दं रथामाकृष्ट्य विजयाय विजयं लब्धुं प्रतिष्ठतां प्रस्थितो भव
[“समवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम्] ।

राजिति । ‘मधवतः’ इन्द्रस्य ‘अनया सम्भावनया’ सम्भावनेन ‘अहम्’ अनुगृहीतः ।
यदसौ देवेन्द्रो मामत्र समर्थं मन्यते तत् तस्य महाननुग्रहः । ‘अथ’ इत्यारम्भे । प्रस्तुत-
सुपसदस्य प्रस्तावान्तरमारभते इत्यर्थः । ‘किम् एवम ईदृशं’ ‘प्रयुक्तम्’ अनुष्ठितम् ।

NOTES

1. अजय्यः—जेतुं शक्यः इति जि + यत् कर्मणि = जय्यः capable of being
conquered. This is by निपातन in the rule “अज्यज्यौ शक्यार्थे” ।
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जियः ought to be conquered
जेतुमर्थः । न जय्यः अजय्यः unconquerable. Similarly अजय्यः as in
‘तपश्चभागमचय्यं ददत्वारण्यका हि नः’—Act. 11 ante.

2. स भवान् &c.—The punctuation may be done differently
thus—स भवानात्तस्य एव । इदानीं तम् &c. Translate—That self of
thine is armed already. Proceed now &c.

3. (a). मधवत्—The stem is मधवन् । This optionally changes
into ‘मधवत्’ by the rule ‘मधवा बहुलम्’ । In the षष्ठी we get मधोनः
and मधवतः in the singular. For practical purpose मधवन् and
मधवत् are two different words declined of course differently (b)
सम्भावनया—सम + भू + णिप् + युच् भावे स्त्रियाम् = सम्भावन । It is the same
as सम्भावन which means “कार्येषु योग्यताध्यवसानम्”—Vritti

मातुलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनः-
सन्तापादायुष्मान् मया विक्लवो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं
तथा कृतवानस्मि । कृतः—

ज्वलति चलिन्तेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३० ॥

MATALI—That too is (being) explained. Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'किञ्चित् किमपि अज्ञातं वस्तु 'निमित्त' कारणं यस्य तस्मात् 'अपि मनसः सन्तापात्' हेतोः 'आयुष्मान् मया विह्वलो' 'दृष्टः' । [भवद्भगवन्मया-मागतवान् मोहं गतश्च भवन्तं दृष्टवान् इति दुःखिण्यः समुच्चयः अपेक्ष्यः] । अन्वयः—अग्निः चलितेन्धनो ज्वलति । पन्नगः विप्रकृतः फणं कुरुते । हि जनः प्रायः श्रीमात् स्वं महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अग्निः वह्निः 'चलितानि' घटितानि' 'इन्धनानि एवास्मि यस्य [चलतेर्णिच । मिलम्] तादृशः सन् 'ज्वलति मिजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पन्नगः फणो 'विप्रकृत उद्वेजितः' सन् 'फणं कुरुते' दर्शयति [करोतिः सर्वधात्वर्थे वक्ति] । 'हि' तथाहि 'जनः' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायस् इति बाहुल्यार्थे 'अव्ययम्] 'श्रीमात्' अभिचातात् परकुतघर्षणात् 'स्वं' निजं महिमानं प्रभावं प्रतिपद्यते गृह्णाति धत्ते । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे श्रीमाहि प्रतिपद्यते—श्रीमात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः । वयस्स्य माधव्यस्य नियन्त्रात धर्षितो भवान् प्रकृतिमापन्नः । एतदुद्दिश्यैव माधव्यं प्रति मया एवं प्रयुक्तम् इति ।

NOTES

1. (a). अपि—I take it as implying समुच्चय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित् has already done this.

2. (a) चलितेन्धनः—चल + चिच् + क्त कर्मणि = चलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with डङि । See the गणसूत्र "कप्पने चलिः (घटादिः)" ।

राजा [(जनान्तिकम्)]—वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-
तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्रचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३१ ॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यद्भवानाज्ञापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands. (*Exit*).

मातलिः—आयुषमान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car. (*The king acts ascending the car*). (*Exeunt all*).

राजिति । 'दिवः स्वर्गस्य' 'पत्यः' इन्द्रस्यैवार्थः, [कक्षादिषु दिवस्पतिशब्दः पठ्यते । 'तेन सत्त्वं पाठसामर्थ्यात्' अलुक् च] 'आशा अनतिक्रमणीया' अलङ्कनीया इदानीमेव मया गन्तव्यम् 'तत्' तच्चात् 'अव' अस्मिन् विषये 'अमात्यपिशुन' पिशुना-ल्लभमात्य 'परिगतार्थ' विदितवृत्तान्त 'कृत्वा महचनात्' महचनमवलम्ब्य [लब्धलोपि पञ्चमी] 'ब्रूहि । सत्त्वं गतोऽजं स्वयं यत्कृतमसमर्थः । त्वं गमनकारणमुक्त्वा वक्ष्य-मानश्च ब्रूहि इत्यर्थः । अन्यथः—केवला त्वन्मतिस्त्वावत् प्रजाः परिपालयतु । इदम-धिज्य धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम् । व्याख्या—'केवला' एका असहाया त्वन्मति-स्त्वावत् त्वदीया सर्वदृष्टिर्नो बुद्धिरिव 'प्रजाः परिपालयतु' रक्षतु । तस्या भवद्बुद्धेः यः सहायः तत् 'इदम् अधिज्य' दत्तगुणं 'धनुः' अन्यस्मिन् राज्यरक्षाव्यतिरिक्ते 'कर्मणि व्यापृतं' नियुक्तम् । त्वदीया शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः नम च सज्यं धनुः इति द्वे मिलिते राज्यं रक्षतः । धनुस्तु सम्प्रति कार्यान्तरे व्यापृतं, बुद्धिरिव ते केवला राज्यं रक्षतु इति भावः ।

NOTES

1. (a). दिवस्यति:—दिवः पतिः दिवस्यति: । The षष्ठो does not disappear and the विसर्ग is replaced by स । This the गणकार explains saying that दिवस्यति occurs in the कल्पादि list. Hence, because the list wants स for विसर्ग therefore the विसर्ग is *not* dropped as is usual in a समास (अलुक्) । Nagesa first appeals to the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलुक्—*Sekhara*. He has then to refer to the कल्पादि list for the स । The कल्पादि list is आकृतिगण, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्यति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule “षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपथस्योद्देशः” which enjoins सल्ल and perhaps by implication अलुक् also. Comp.—“कथं तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्वचित् खान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कल्पादिषु वा द्रष्टव्यम्”—दुर्घटहंसि: ।

Remark—Throughout, Matali addresses the king as आयुधान as a सारथि has to do towards the रथिन् ।

षष्ठोऽङ्कः—The Sixth Act.

—0—

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिंश्च) ।
राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

(Then enter by aerial flight the king seated on a car with matali). KING—Matali, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the fusion of honours (done to me) by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ १ ॥

MATALI—(*With a smile*)—O long-live one, I see both of you dis-satisfied. You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra. He too surprised at your feat, does not reckon this honour done unto you.

वत इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यानं' स्वर्गात् भूतले प्रत्यावर्त्तनं तेन । राजिति । 'अनुष्टितः' कृतः 'निर्देशः' आज्ञा, दानववधरूपा येन सः, कृतकर्मा इति यावत् । 'मघवतः' इन्द्रस्य 'सत्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेषः' अतिशय उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवत् इति निर्देशेन सत्क्रियया च सापेक्षम् । गमकत्वात् समासः । उभयसापेक्षत्वात् स्वयमसमस्तम्] । 'आत्मानम्' ताम् 'अनुपयुक्तम्' अयोग्यम्, अपावम् 'इव समर्थये' मन्ये ।

मातलिरिति । 'स्मितेन' ईषद्धासेन 'सह' । 'उभयं द्वयं भवन्तम्' इन्द्रश्च । 'अपरितोषं' स्वस्वकृत्या असन्तोषम् । इन्द्रस्त्वां प्रपूज्य असन्तुष्टः भवांश्च सहदपि कर्म कृत्वा असन्तुष्टः । कौतुककरमेतत् इति ज्ञासः । अन्यः...भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्त्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते । सोऽपि भवतः अवदानविस्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति । व्याख्या...भवान् मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, इन्द्रकृतया पूजया इति यावत् ["प्रतिपत्तिस्तु गौरवे" इति हेमः] 'प्रथमं' प्राकृत्य उपकृतं दानववधेन लया उपकारः कृतः 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्रश्च "अवदानेन" कर्मणा भवतृकृतेन दानववधकर्मणा ["अवदातं खण्डने स्यादितिहस्ते च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विस्मितः' साश्चर्यं मन् 'इमाम्' आत्मकृतां 'सत्क्रियां' पूजां न गणयति' कथनयोग्यां न मन्यते । अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति मघवतः, अहो सत्कारः, तुच्छं मे कर्म इति भवतो भावना । ['प्रथमोप...भवान्' (रा-, वि-, म-) —"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सत्कारमवेक्ष्य मन्यते (त-, न्या-) ॥ 'विस्मितः'"]

(रा., वि.) “तोषितः” (म.)—॥ “सन्निता” (त. न्या.) “इमान्” (त. न्या.)
—“गुणान्” (रा., वि., म.)] ॥

NOTES

Summary—अथ विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्त्तमानो राजा हेमकूटशिखरं प्राप । तत्र तपस्वन् सारीचं द्रष्टुमवातरत् । अवसरप्रतीक्ष्य स्थितः तपस्विनोभ्यामनुगतं बालमेकं चक्रवर्त्ति लक्षणेमैक्षिष्ट । तच्च चापलात् वारयितुं तापसीभ्यामनुबुद्धः स्युश्च नृपसंमुखाद्विसिन्धुषु । ततः कथाप्रसङ्गेन पीरबोद्धं बालः पिता चास्य दारत्यागो शकुन्तलीति च मातुर्नाम, इति ज्ञात्वा यावन्निर्यथं नाधिगच्छति तावदपश्यत् भूपतितं बालस्य रक्षाकरणकम् । तदादाय राज्ञा बालाय समर्पितम् । सा तु श्रीपथिः पितरौ आत्मानश्च वर्जयित्वा भूपतिता यदि गृह्यते ततो यज्ञीतारं सर्पौमुखा दशति इति स्मृतेऽपि राजानमचतं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विज्ञापिता । बालस्तु गनुमिच्छन् पुत्र इति आभाम्य निरुद्धः “दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति विप्रतिपेदि । इत्थं प्रतिवादात् निरयय जातः शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एवं समागतौ दम्पतौ सारीचमभ्युपेतौ । तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्तः अङ्गुरीयकदर्शनावसानः शाप आख्यातः मनश्च दम्पत्योः प्रससाद । ततो दारापत्यसंयोगात् सिद्धार्थो राजा सुता परमया स्ननगरं प्रत्यागतः ।

NOTES

1. (a). आकाश &c.—See *Ante*. (b). संबन्धतः—Connected with both निर्देश and सत्क्रिया । (c) अनुपयुक्तम्—उप + युज + क्त कर्त्तरि = उपयुक्तः worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिव as if I have done nothing adequate to the reward.

2. (a). मरुत्वतः—मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत + मनुप = मरुत्वान् । Here मरुत् is not a पद owing to the rule “तसौ सत्वथे” । Hence we do not get मरुत्वान् । प्रतिपद्या—हेतौ वतीया । (c) अवदान &c.—अव + देय शोधने + लुट् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji “...” लुट् । तेन विहितः ।

Reading—(a) The first half as given in the Beng-

Rec. is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपकृत्य लघु सन्धेति which does not state clearly *what* is considered लघु। But does it really sin against perspicuity to say उपकृत्य लघु सन्धेति = उपकृत्य तत् उपकृतं लघु सन्धेति (The service itself is deemed insignificant) ? (b) विस्मृत better describes the character of the service rendered than तोषितः। (c) गुणान् in the plural serves no special purpose ; इमान् draws special attention to recent honours and seems more appropriate.

राजा—मातले, मा मैवम् । स खलु मनोरथनामप्यभूमि-
विसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोप-
वेशितस्य—

अन्तर्गतप्राथेनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टबक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पितृदा ॥ २ ॥

KING—No, Matali, say not so. The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest.

राजति । 'स' इति अनुसृतार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । 'विसर्जनस्य' राजधानीं प्रति प्रेषस्य 'अवसरं' समये यः 'सत्कारः स खलु' नूनं मनोरथानामपि अभूमिः अपेक्ष्यः । ईदृशी मे पूजा भविष्यति इत्यहं मनसापि नाकरयम् । 'अभूमित्वं' इति—अन्धः—हि अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्राथेनं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन हरिणा आमृष्टबक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला दिवौकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य मम पितृदा । व्याख्या... 'हि' यतः अन्तिकस्थं समीपवर्तिनम् अतएव प्रीतिमन्त्रम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्रार्थना' मालाभिलाषी यस्य तथाविधम् अतएव दुष्परिहरं जयन्तं निजतनयम् अतएव अप्रत्याख्यम् 'उद्वीक्ष्य' ऊर्ध्वं प्रेरितेनैवेष्टुं [एतेन जयन्तस्य अत्युपास्यं दिवानामनुपवेशनं सूच्यते] 'कृत' स्मितम् ईसःहासी येन तथाविधेन

अन्तर्धामितया पुनस्तु मनोगतं पश्यन् 'अहो ईदृशी ते दुराया' इति ईषद्वसितवता
 'हरिणा इन्द्रेण 'आमृष्ट' आलित' 'वचःस्थित' यत् हरिचन्दनं' पीतचन्दनं तदीय
 'अङ्गः' यस्याः तादृशी 'मन्दारमाला' मन्दाराण्यसुरपादपपुष्पमालिका 'दिवौकसा'
 देवानां 'समक्षे' समीपे [अख्ययीभावः । टच् समासान्तः] 'अक्षसने' आत्मनाधि-
 कृतस्य तुल्ये भागे ["अङ्गं नपुंसकम्" इत्येकदेशिसमासः] उपवेशितस्य स्वयमेव
 दत्तासनस्य इत्यर्थः सम् (सम्बन्धे) पिनङ्गा आसञ्चिता । यद्वा—'हरिणाहि' स्वयमिन्द्रेण
 'पिनङ्गा' । यद्य वा—समं हि न तु जयन्तस्य 'पिनङ्गा' इत्यन्वयः । देवा स्थिता
 अहमुपविष्टः इत्येकः सत्कारः, उपवेशनञ्च हरिप्रयुक्तं हरिणैव एकासने इति द्वितीयः,
 प्रीतिमान् पुतः प्रायेयमानः समीपे एव आसीत् तस्यैव ने मालादानम् इति तृतीयः,
 सा च माला स्वयमुपसृक्ता इति चतुर्थः । एषाम् एकैकमपि मनसाप्यचिन्तितम्
 इत्यभिप्रायः । *

NOTES

1. (a) सम—Construe with पिनङ्गा in the verse following.
 (b). दिवौकसाम्—दिव is here अकारान्त meaning स्वर्ग । "मन्दारः सेरिभः
 शक्रभवनं स्तदिव नमः" इति विक्राण्डशेषः quoted by Bhanuji, दिवम् औक्तो
 शेषः । (c) समक्षम्—अण्णोः समीपे इति सम् + अक्षि + टच् समासान्त by
 the मणसूत्र—“प्रतिपर (?) समनुभ्यः अण्णः” ।

2. (a) अन्तर्गत etc.—The force of गत is प्रायेणम् अन्तरेण गतं न
 तु वागवृत्त्या वेदितम् । Also see Tika (b) अन्तिकस्थम्—for force see
 Tika (c). उद्गीत्य—उद् implies upward motion. Hence जयन्त
 was standing and Indra was seated with Dushvanta. (d) आमृष्टं
 &c.—वचम् implies that Indra took the garland off his own neck.
 Hence the magnitude of the honour.

मातलिः—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पश्य —

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धतदानवकण्ठकम् ।

अत्र शरैरधूनान्तर्पर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्ति योज्याः

सम्भावनागुणमर्वेहि तमोश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तच्चैत् सदस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded. That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty. Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातलिरिति ॥ 'किं' प्रश्ने । 'इव' चिन्त्ये । 'नाम सम्भाव्ये' । 'अमरेश्वरात् देवराजात् 'न अर्हति' कञ् न योग्यो भवति । 'पश्य' एतत् चिन्तय । किं तदित्याह —अन्वयः—अधुना आनतपदैभिः तव श्रेःपुरा च पुरुषकैसरिणी नखैः—उभयैः विदिवं सुखपरस्य हरेः उज्जु तदानवकण्ठकं कृतम् । व्याख्या—'अधुना' सम्प्रति 'आन-
तानि' अनुगतानि, मत्तृणानि इत्यर्थः 'पर्वणियन्त्यः' येषां तथाविधैः 'तव श्रेः' वारैः । 'पुरा च कृतयुगे च 'पुरुषकैसरिणी' नरनिहकृपस्य भगवती नारायणस्य 'नखैः' इति 'उभयैः' दार्ढ्या गणान्याम् [शराणां नखानाञ्च प्रत्येकं बहुवचनम्] द्विविधं दीव्यति इति 'विदिवं' स्वर्गः [इगुपधलक्षणः कः । दिवशब्देन समासो वा] 'सुखपरस्य' भोगनिरतस्य समर्थस्यापि 'हरेः' इन्द्रस्य सम्बन्धे 'उज्जु तानि' समुत्सादितानि 'दानवरूपाणि कण्ठकानि सुखविधातकानि यस्यात् तथाविधं कृतम् ; पूर्वै' हिरण्यकशिपोर्ध्वात् या शान्तिः स्वर्गस्य आसीत् अद्य दुर्जयजयात् कैव भवता सूर्योऽपि विहिता । तत् इत्यमुप-
कृतवतो भवतः किमदीयमस्ति देवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजति । 'अव' अस्मिन् मच्छरैः कण्टकोद्धारि 'खलु नूनं' 'शतप्रतीरिव' न मम 'महिमा' प्रभावः स्तुत्यः [व्यपप्रत्ययः] प्रशस्यः । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुतिः इति भावः । तदेव दर्शयति । अन्यथः—महत्स्वपि कर्मसु नियोज्याः सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ईश्वराणां सम्भावनागुणम् अवेष्टि । अरुणः तमसां विमेषा किं वा अभविष्यत् चेत् महत्स्वकिरणः तं धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या—'महत्स्वपि' गुरुष्वपि 'कर्मसु नियोज्याः नियोज्यं वा नियोजयितुं' शक्याः सत्या इत्यर्थः [शक्यार्थस्य प्रतिफलप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति फलं घटयन्ति इति 'यत्' सत्यानां वा कृता-र्यता 'तम' [विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां स्वामिनां सम्भावनायाः 'अयमव' 'अमः' इत्येवंरूपायाः समर्थनायाः इति विद्यासागरपादाः 'गुणं महिमानम् अवेष्टि' जानीष्टि । 'अरुणः' 'अनूरुः' गरुडागजः 'तमसां ध्वान्तानां' 'विमेषा' निरासकः 'किं' वा अभविष्यत् नैव अभविष्यत् 'इति यदि सहस्रं' किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् 'अ'ग्रमाली 'तं' धुरियानमुखे न अकरिष्यत् न अस्यापयिष्यत् । धुरि चेत् अकरणं तमसा-विभेदः तत् तमोविभेदे धुरि करणरूपा सम्भावना एव कारणम् । अतएव दानव-जये इन्द्रेण सदोघो नियोगः कारणं नाहम् । अकरणाविभेदरूपयोः क्रिययोः हेतुहेतु-महावे सति एकस्य वेगुपपत्तात् अन्यस्य अनिष्यत्तिः । ततो लृङ् ॥ [सूत्रम् (रा-, वि-न,-)]—'किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय' (त-, न्या-)] ॥

NOTES

1. (a) * सुखपरस्व Indra was *pleasure-loving*. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b). उभयेः—उभ + अयच् = उभयम् a group of two उभय is usually *singular*. The plural may be defended as in, "उभये द्विवचनयोः"—*Bhṛdshya*. Also see Tika (c) तिदिवम्—ति + दि + क् कर्त्तिरिति तिदिवम् । Or अयच्यं दिवं तिदिवम् शक्यार्थिवादि etc.
2. (a). सिध्यन्ति—सिध् of the दिवादि class means निष्पत्ति as in सिद्धिमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp. स्वयमसिद्धः कथमन्यथा साधयेत् । (b) सम्भावना

&c. —सम + भू + णिच् + युच् भावे = सम्भावना estimation. 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम्'... *Vṛiti*. योग्यताध्यवसानम् = 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (इन्द्र) actually gives his agent the 'power to do the work (सम्भावनायुष्म)'. Dushyanta wants to say—I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed. Hence. 'अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः'। This is somewhat like "ऋषीणां पुनराद्यानां वाचनयोऽनुधावति" For an exactly similar idea compare—"ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्विजयन्ते द्विषतो यदस्त्र पत्याः"... *Vikra m.* (c) तमसां विभेदा... वि + भिद + लृच् कर्त्तरि = विभेदा। We cannot have लृन् so to say, for that would bar the वृद्धी in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence लृन् should be out of the question.

3. *Rhetoric* = From अत्र खलु to नाकरिष्यत् we have a complete syllogism. The object is to establish the particular case "अत्र शतक्रतोर्महिमा स्तुत्यः" Towards this is cited the general proposition सिद्धन्ति...तमोश्चराणाम्"। This much constitutes an अर्थान्तरन्यासः. The portion "किं वा...नाकरिष्यत्" is only an *illustration* of the general proposition, hence it fulfils a दृष्टान्तः।

मातलिः—सदृशं तवैतत्। (स्तोकमन्तरमतीत्य।) आयुष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः।

विच्छित्तिशेषेः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थं जातं दिवाकसस्त्वचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you. (*Passing o short distance*) O Long-lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with paints left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or...worthy of divine melody).

मातलिरिति । 'एतत् विनयवचन 'तव सदृशं' योग्यम् । यूरा अविकल्पना भवन्ति इति भावः । ["तव" (तः, त्वा-)—"एव" (राः, विः, मः)] ! स्त्रीकं किञ्चित् 'अन्तरं' दूरम् 'अतीत्य' गत्वा ! 'इतः' अस्यां दिशि इत्यङ्गुल्या निर्देशः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'आत्मनो यशसः'—दानव-जयजातायाः कौत्सेः 'सौभाग्य' शुभादृष्ट 'पश्य' । तदेव दर्शयति—अन्वयः—अमी दिवीकसः गीतचमम् अर्थजातं विचिन्त्या सुरसुन्दरीणां कल्पलतायुक्तेषु विच्छित्तिशेषैर्वेषैः लघुरितं लिखन्ति । व्याख्या—'अमी' दूरे दृश्यमाना 'दिव' स्वर्गः 'ओको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य "चमं" योग्यं सुरसुन्दरीभिर्गानार्हम् 'अर्थानां' वस्तूनां 'जातं' समूहं पदावलीमित्यर्थः ["अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तु" इति "जातंजात्योचनम्" इति च विग्रहः] "विचिन्त्या ध्यायं ध्यायं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येकं पदावलिं रचयित्वा स्ववैनितानां कल्पलतायाः' यानि अंशकानि वस्त्राणि तेषु कल्पपादपलब्धेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्तेः' अङ्गरागात् ['विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि' इति विग्रहः] 'शेषैः अवशिष्टैः' 'वेषैः' तत उद्धृत्य इति भावः तव चरितं दुर्जयजयवदानं लिखन्ति] प्रियजनेन गेयं प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु स्तब्धलेन लिखितं ते यशः । अष्टौ सौभाग्यम् इति भावः ।*

NOTES.

1. तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning.

2. (a) विच्छित्ति &c.—वि + छिद् + क्तिन् भावे = विच्छित्तिः painting. शिष + चञ्क् + णि = शेषः residue. विच्छित्तेः (पञ्चमी) शेषाः । सुप्सुपा । (b) विचिन्त्या...वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter. Hence the effort. (c) गीतचमम्...गीतं चमते इति गीत + चम + ण कर्त्तरि । Or गीतस्य चमं श्रोत्रम् । The female voice is sweet,

प्रियजनेन &c. adopted by Prof. Gajendaragdker.

hence सरसुन्दरीणाम् not सुराणाम् । Comp, “इच्छायानिषादिभ्यस्तस्य गोत्रं गुणो-
दयम् । आकुमारकथोद्धातं शालिनीष्यो जगुर्वेशः ॥ ’...*Raghu.*]

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिवमधिरो-
हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुतां पथि
वर्त्तमहे ।

KING—Matali yesterday this region was not noticed by
me while ascending the heaven eager as I was for the fight
with the demons. In which course of the winds are we ?

मातलि :—

त्रिखोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्त्तयति च प्रविभक्त-रश्मि ।
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥

MATALI—This is the region, sanctified by the second
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the
tripple-streamed river that is in heaven and causes the
luminaries to revolve with their rays duly apportioned.

राजति । ‘पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन् दिने [“सद्यपरत्...” इति निपातः] ‘दिवमधि-
रोहता असुरैः’ सह यः ‘सम्प्रहारः’ दुर्जं तत ‘उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षितः’ ।
सप्त मरुतां पन्थानः सन्ति । तत ‘कतमस्मिन् पथि’ अधुना ‘वर्त्तमहे’ तिष्ठामः । अत
हि राजा विनयान् कथान्तरावतारयथा आत्मस्तुतिप्रस्तावं परिहरति ।

मातलिरिति । अन्यः...यः गगनप्रतिष्ठां त्रिखोतसं वहति ज्योतीषि प्रविभक्त-
रश्मि वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्गः ।
व्याख्या...यः गगने ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिर्यस्याः तथाविधा ‘त्रिखोतसं’ त्रिसार्गगाम्
आकाशगङ्गामित्यर्थः ‘वहति’ धारयति वितनोति वा ‘ज्योतीषि’ तारकादीनि ‘प्रविभक्ताः’
यथाभागं व्यवस्थापिता ‘रश्मयो’ भासः यस्मिन् कर्मणि यत् यथा तथा वर्त्तयति च
मण्डलशो भ्रमप्रति च ‘तस्य, अतएव खर्वाङ्गिनीसस्यकात् ‘व्यपेत्’ दूरीभूतं ‘रजो’ रजो-
गुणो यस्मात् तस्य—प्रवहस्य तन्नास्मिन् वायोरनन्तरस्य ‘वायोः एषः’ द्वितीयेन हरिः

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known !

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिथुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities.

राजिति । 'अतः खलु' अतएव कारणात् सत्वमये मागे स्थितत्वात् इत्यर्थः । 'वाह्यैः शीवनेवादिभिः' 'करणैः इन्द्रियैः' 'अन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अभ्यन्तरेण मनसा [अन्तः शब्दोऽयं लक्षणश्चा अन्तःस्थवाच्यौ] 'सद्य सम अन्तरात्मा ज्ञत् 'प्रसोदति' सत्सम्पर्कजमात्मप्रसादं लभते । 'रथाङ्ग' रथचक्रम् । 'मेधानां पदवीं स्थानं समन-
न्तरस्य भूवांयोरावहस्य मार्गम् 'अवतीर्णौ' च्वः' ।

राजिति । अन्वयः—अयं ते शीकरक्लिन्ननेमिः रथः अरविवरेभ्यो निष्पतद्भिश्चातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलिप्तैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिथुनयति । व्याख्या—'अयं ते' तथ, तत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरैः' जलकणैः क्लिन्ना आर्द्रा 'नेमयः' चक्रधारा यस्य तादृशो 'रथः' [इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'कराणां' चक्राङ्ग-
विशेषाणां विवरैभ्यः' अन्तरालेभ्यः 'निष्पतद्भिः' लङ्घीय वहिरागच्छद्भिः 'चातकैः' मेघ-
प्रदेः पक्षिभिः (द्वितीयमेतत् सूचकम्) 'अचिरा' क्षणिका 'भाः' दीप्तिः यासां तासां, विद्वां प्रतामित्यर्थः 'तेजसा' दीप्त्या 'अनुलिप्तैः' रञ्जितैः 'हरिभिश्च' त्वदीयेरश्वे च [एतत्
तृतीयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भे' जलपूर्णम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तरं' येषां तथाविधानां 'घनानां'
मेधानाम् 'उपरि' दृष्टेगतं समनं 'पिथुनयति' सूचयति । दृष्टिपातप्रत्याशया सन्नहिता-

यातकाः चक्राङ्गाणामवकाशैः सरन्ति । अथाय ते विद्युत्प्रभारञ्जिताः । आद्रं च चक्राङ्गम् । तन्मन्ये समतीत्य सूरवर्त्मं मेघमार्गमवतीर्षां वयमिति ।

NOTES

1. सबाह्य &c.—बाह्यानि चषन्त्य बाह्यान्तः external and internal इह । The whole is an अव्यय । बाह्यान्तः करणानि बाह्यान्तःकरणानि कर्तृधा—। तैः सह वर्तमानः । बहु— ।

2. *मेघ &c.—This shows transition to the course *immediately* below. Now मेघपदवी is in the course of भूवायु । *सूमेवैहिर्द्वा-दशयोजनानि भूवायुरवायुद्विद्वदाद्यम्—*Siddhanta siromoni* quoted by *Nayapanchanana*. Hence the subject matter, of the previous remark must be the course *immediately above* भूवायु, i. e. प्रवह and not परिवह ; Of. भूवायुरावहः प्रवहस्तदूर्ध्वः । We say *immediately*, because “अन्तरात्मा प्रसीदति and “मेघपदवीमवतीर्षां स्त्रः” are spoken of *in the same breath*.

3. अचिर &c.—अचिर is अचिरस्थायिनी by लक्षणा । न चिरा=अचिरा transient, नञ्त्तत्—। तादृशी भाः यासां तासाम् । बहु— । Cf. “अचिरा-युबिलासचञ्चला” in *Kirata II*.

4. वारि &c.—वारि गर्भे यस्य तत् वारिगर्भम्, व्यधिकरण बहु—of the गर्भादि class like कमण्डलुपाणि । Now see *Tika*.

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते ।

MATALI—In a moment the Long-lived One will be in the regions owned by himself.

राजा—(अधोऽवलोक्य)—मातले, बेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलीकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानात्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

KING—(*Looking below*)—Matali the region of men

▪ Adopted by Prof. Gajendragadkar.

appears of (or present) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains ; trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks ; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion ; the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up.

मातलिरिति । 'क्षणात्' क्षणमतिवाच्य [व्यवलोटे पञ्चमी, कारकसंध्यं वा]

'स्वस्य अधिकारस्य' नियोगस्य 'भूमौ' स्थाने भूपृष्ठे 'वर्तिष्यते' स्यात्सति ।

गजेति । 'विशेन' अवतरणात् 'हेतोः' मनुष्याणां लोकः भुवनं पृथिवी इत्यर्थः

'वाच्ये' विचितं 'दर्शनं' यस्य तथाविधः 'संलक्ष्यते' भाति । तदेव वर्णयति ।

अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरादवरोहतीव । पादपाः सहस्रादध्यात्

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति । तनुभावेन सलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति ;

भुवनम् उत्क्षिपता केनापि मत्पार्श्वम् आनीयते इव । व्याख्या—'पश्य' आश्चर्यमव-

लोक्य [वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म] । 'मेदिनी' भूमिः 'उन्मज्जता' सहसा उत्प्लव्य

इव प्रकटीभवतां 'शैलानां' पर्वतानां 'शिखरात्' शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अधःपततीव ।

न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् शैलानामुन्मज्जनं

मेदिन्या अवरोहणं दृश्येतदाश्चर्यं दृश्यते । 'पादपाः' वृक्षाः 'सहस्रा' प्रकाशस्य

'उदयात्' आविर्भावात् 'पर्णानां' पत्राणाम् 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लीनाः' गुप्ताः, तद्भावं

'विजहति' त्यजन्ति । पूर्वे पत्रपुञ्जमावाणि इव वृक्षाः पादपाः सहसा काण्डादिमन्तो

दृश्यन्ते । एतच्चाश्चर्यं वेगाज्जातम् । 'तनुभावेन' क्षीयतया 'नष्टानि' अलक्षितानि

'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधा 'आपगाः' स्रोतस्त्रयः 'सन्तानात्' विसारात् तनु-

भावविगमात् इत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति । यत्र यत्र दूरात् सूक्ष्मतया

जलं जडत् सहसा सजला नद्यस्तत्र दृश्यन्ते । इत्यय्याश्चर्यं वेगादेव । 'भुवनं' मनुष्य-

लोकः 'उत्क्षिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'केनापि' अतिसुरासुरसत्त्वेन सत्त्वेन 'मत्पार्श्वं' मम

समीपम् 'आनीयते' इव उपस्थाप्यते इव । वस्तुतस्तु अहमेवाधः पतामि । वेगात्

पुनर्भुवनसुतपततीव भाति । यदि दूरात् एकपृष्ठमेकवर्णं आभात्, तदेव भुवनं सहसा

गिरितरुसरिदादिरूपेण विभक्तपृष्ठभागसुतपततीव इत्यहो आश्चर्यम् । ['सन्तानात्'

(न-)—सन्धानैः (रा-, वि-)—“सन्धान” (त-, न्धा-) ॥ मूलम् (रा-, वि-, न-) ।

“तनुभागनटसलिलव्यक्ता ब्रजन्त्यापगाः” (त-, न्धा-)] ॥

NOTES

1. चषात्—लघ्वलीपे पञ्चमी (See Tika) or पञ्चमी by the rule “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमर्ध्व” । The latter allows alternative चषे । अस्मिन् सुष्ठूरे मेघपदस्यां वर्तमानो भवान् चषात् चषे वा स्वाधिकारभूमौ वसिष्यते is the contraction.

2. तनु &c—तनुनः भावः तनुभावः । सामान्ये नपुंसकम् । We avoid the feminine तन्वा भावः because that gives तन्वीभावः । A similar description occurs in Bhasa’s अविसारक ।

3. Reading—सन्धानैः has the plural needlessly, सन्धानं तनुभाग-नटसलिलव्यक्ता ब्रजन्त्यापगाः of the Beng. Rec, may be explained thus ‘आपगाः नद्यः ‘तनुभागेषु’ सूत्रांशेषु ‘नट’ दूरत्वात् अदृष्टं यत् ‘सलिलं’ तस्य ‘व्यक्ता’ आविर्भावेन दर्शनेन इत्यर्थः ‘सन्धानं ब्रजन्ति कृतसन्धाना इव भान्ति । Comp “यद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” Act. I

मातलिः—आयुष्यन् साधु दृष्टम् (सबहुमानं विलोक्य)—
अहो उदाररमणीया पृथिवी ।

MATALI—Well observed, O Long-lived One. (*Watching with great appreciation*) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरस-
निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिधः सानुमानालोक्यते ।

KING—Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, appears like bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किम्पुरुष-
पर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम् । पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचैर्यः प्रवमूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI—O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics. Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातङ्गिरिति । 'उदारा' मङ्गती च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विश्वयोक्तिः ।

राज्येति । 'अयं' कतमः सानुमान् परंतः 'पूर्वं' च अपरं पश्चिमश्च 'समुद्रम् अवगादः' प्रविष्टः 'कनकरसस्य स्वर्णद्रवस्य' निष्पन्दः जवः । तद्वान्, द्रवभुवर्णोदगारी इत्यर्थः अतएव 'सम्प्राकालीनः' 'मिथपरिचः' मिथमाला 'द्रव आलीक्यते' ।

मातङ्गिरिति । "किमुपुरुषाणां परंतः" तैरप्युपितत्वात् । 'तपस्विनां' परं 'येष्टं' 'चेत्ते' सिद्धस्थानम् ["सिद्धस्थानेऽपि च क्षेतम्" इति तिकाच्छेषः] । तदेव स्थान-
माहात्म्यं दर्शयति—'पश्य' वक्ष्यमाणमेतदालोक्य ।—अन्वयः—स्वायम्भूतात् मरीचिः यः प्रजापतिः प्रवभूव सुरासुरगुरुः स सपत्नीकः अतः तपस्यति । व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भूवः' [अथि सति "और्गुणः" इति गुणे प्राप्ते—
"मरीचिदिति—वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्—तेन स्वायम्भूव इति सिद्धं भवति" इति वृत्तिकारः]—ब्रह्मणो मानसः पुत्रः । तस्मात् 'मरीचिः मरीचि-
संज्ञकात् ब्रह्मणो मानसपुत्रात् 'यः प्रजापतिः' 'लोकस्त्रष्टा कश्यप इति नाम प्रवभूव जज्ञे सुराणां देवानाम् 'असुराणां दानवानाञ्च 'गुरुः' पिता स मरीचिः 'पद्म्या' अदित्या 'सह अतः' अस्मिन् हैमकूटपर्वते 'तपस्यति' तपस्यरति [कञ्चि "तपसः परस्यो पदञ्च" इति परस्मैपदम्] पिता ब्रह्मणः पुत्रः । स्वयञ्च 'संलोकगुरुः' । सोऽपि अतः तपस्यति । अहो हैमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः ।

1. (a). पूर्वापर &c.—अव + गाह + क कर्त्तरि = अवगाद । पूर्वस्य अपरस्य पूर्वापरौ । तौ च तौ समुद्रौ च पूर्वापरसमुद्रौ । तौ अवगादः । (b) कनक &c.—नि + स्यन्द + घञ् भावे = निष्यन्दः or निष्पन्दः the व being optional by the rule "अनुविपक्ष्यभिनिध्यः स्यन्दतैरप्राणिष्ट" (P. 8 3 72). We have सत्यर्थे इति (See Tika) and not णिनि because स्यन्द is rather अकर्मक । (b). सम्प्राः—सम्प्रायां भव इति सम्प्रा + अण् = सम्प्रायः । सम्प्राय though कालवाचो takes अण्

instead of टच् by the rule "सन्धिवेलाच्छतुनचत्तेभ्यः ञच्" (P. 4 3 16) It is of the सन्धिवेलादि class. (c)परिचः—परिहृत्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिचः or पलिचः the ल being optional by the rule "परेश्चाङ्योः" (P. 8, 2. 22).

2. किम्पुरुष &c.—कुत्सितः पुरुषः किम्पुरुषः a kind of demi-god. तत्पुरुष by the rule "किं चेषे" (P 2. 1. 64.) "कुत्सा च कस्त्रचिन्नरमुखा-यकायत्वात् कस्त्रचित् अथमुत्तनरथरीरत्वात्"—*Bhanuji*.

3. (a). स्वायम्भुवात्—स्वयम् आत्मना भवति इति स्वयम् + भू + किप् कर्त्तरि—स्वयम्भूः a name of Brahman. स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू + अण् = स्वायम्भुवः । We do not get स्वायम्भवः because the गुण enjoined by the rule "ओर्गुणः" (P. 6. 4, 145) has exceptions, and this is one of them. Thus "ओर्गुणः" being barred, the rule "अचि श्रुधातुभुवां य्वोरियङ्वङ्वङौ" applies and भू becomes भुव् । (b) सुरासुर &c.—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः सुरासुरांम् । इन्द्रः । सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule "यैवाच्च विरोधः शाश्वतिकः" (P. 2. 4. 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have सुरासुराः as in 'पूजितो यः सुरासुरैः' ।

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

KING—Then surely here are blessings not to be passed by. I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मांतलिः—प्रथमः कल्पः । (नाट्येनावतीर्णो) ।

MATALI—An excellent resolve. (*They act alighting*).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥१०॥

KING—(*With surprise*)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise no dust too is seen rising, upward shock is absent, Your car though descended. is not noticed as such.

राजिति । 'तेन हि निमिच्छेन, यतोऽत प्रजापतिरास्ति' ततः इत्यर्थः; 'अनतिक्रमणीयानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हानि 'अथोसि' शुभानि अतः सन्ति । तदेव स्पष्टयति । 'भगवन्तं' कश्यपं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणक्रियया प्रपूज्य [अव्ययीभावस्तिसृष्वदिभिः । ततो गतिसमासः । 'नानेन समासः अयन्तु ससस्यत एव' इति भोजवचमात् साधुः । प्रादिसमासादग्नितिसमासो वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च श्रेयो भविता । भगवत्प्रदक्षिणं मरुते हि शुभाय, तच्चशुभं न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्पः' स'कल्पः । 'नाथेन अभिनयकर्मणां' 'अवतीर्णो' अवतरणमभिनीय स्थितौ इत्यर्थः ।

राजिति । अन्वयः—अभूतलस्यैतया रथाङ्गनेमयः उपोदशब्दा न । रजस प्रवर्तमानं न दृश्यते । निरुद्धतिस्रश्च रथः अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—अविद्यमानः भूतलस्यर्थः 'भूमिसम्पर्को' यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः; रथाङ्गानां चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोदः' प्रारब्धाः; 'शब्दा' यैस्तथाविधा 'न' येनाङ्ग शब्दविरामात् कान्तः पन्था इति वक्तुं शक्तः स्यात् । 'रजस' धुल्ययश्च [जाताविकचचनम्] 'प्रवर्तमानं' अक्षोरश्चक्षुरेव उत्तमि सत् प्रसर्तं 'न दृश्यते' येन रजसामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा गमननिवृत्तिं जानीयात् । एतयोरेपरि पुनः निर्गता लक्ष्मिः प्रतिघातजः चोभः यस्मात् तथाविधः 'तव रथः' अवतीर्णोऽपि हैमघूर्णशस्त्रे पतितोपि 'न लक्ष्यते, पतितत्वेन न ज्ञायते । यद्वा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथः संस्पर्शशून्यतया स्थितत्वात् चक्रसम्पातशब्दो न जातः, न च धूलिरुत्थितः नाप्यनुभूतो रथचोभः । तत्पतित इति न ज्ञातो मया रथ इति भावः ।

NOTES

1. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रकृतत्वं दक्षिणस्य प्रदक्षिणम् preference of the right side. अव्ययीभाव of the तिष्ठत्वादि class. तत् 'अक्षरस्य' इति प्रदक्षिण + अक्ष मत्वर्थे = प्रदक्षिणः one placed preferably to the right. Or प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणं placed to the right, प्रादितत्—। 'अप्रदक्षिणं प्रदक्षि' कृत्वा 'दक्षिण + चि + क्त + क्त' गतितत्—। प्रथमः कल्पः—An excellent or primary duty Cf. "प्रथमः कल्पः" in Swapna IV etc.

3. उपोद &c.— उप + वृद्ध + क्त कर्मणि = उपोदः commenced.

4. *Reading*—Raghava reads अमृतलस्यशैतयानिरुद्धतः and dissolves अमृतलस्यशैतया निरुद्धतः अरोधात् । So he first obtains अनिरुद्धम् with भावे क्त meaning अनिरोधः and then attaches तसि । Vidyasagara reads निरुद्धतः with the construction निरुद्धतः तव &c. Neither of these seems to give a clear idea. निरुद्धति is the Bengali reading, and is evidently, much better than either of the above.

मार्तालः—एतावानेव शतक्रतोरायुध्मतश्च विशेषः ।

MATALI—Just this much is the difference between Indra and Your Long-lived Self.

राजा—मातले, क्तमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

KING—Matali, in which quarter is the hermitage of Maricha ?

मार्तालः— (हस्तेन दर्शयन्)—

वल्मीकाद्निमग्नमूर्त्तिरुरसा सन्दृष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यथंसम्पीडितः ।

असंख्यापि शकुन्तनीङ्गनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्क्षं विभ्रं स्थितः ॥ ११ ॥

MATALI (*Pointing with his hand*) Where stands, motionless like a tree-trunk yonder ascetic facing the solar orb, with his body half-buried in an ant-hill, with his chest having a snake-skin adhering on to it, the neck excessively pressed by a coil of withered tendrils of creepers, bearing a mass of clotted hair spreading over his shoulders and filled with bird's nests.

मार्तालिरिति । 'एतावान्' एतत्परिमाणः एव 'विशेषः' सेदः नाधिकः । भुवि विचरणे शतक्रतोः रथः अस्पृष्टो गच्छति तव तु स्पृष्टः । एतन्मात्रं युवयोर्सेदः । अथवा स इव भवानध्वानाकरथवत्मा इति भावः ।

मातलिरिति :—अन्वयः—यव असौ वल्मीकाहंनिमग्रमूर्तिः, सन्दष्टसणैलचा उरसा जीर्णैलताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्थसम्पीडितः असंख्यापि शकुन्तनीहनिचितं जटा-मण्डलं विभक्त स्थाणुरिव अचलः सुनिः अभ्यर्कं विभ्वं स्थितः । व्याख्या—‘यव असौ’ दूरे दृश्यमानः ‘वल्मीके’ पिपीलिकाविशेषकृतस्तूपे ‘अर्क’ यथा तथा ‘निमग्रा’ निहिता ‘सूतिः’ यस्या तथाविधः ‘सन्दष्टा’ सम्यक् लघा ‘सपलक्’ निर्मोकी यस्मिन् तथाविधेन ‘उरसा’ वचसा [अचलत्वोपलक्षणम् । उपलक्षणे तृतीया] ‘जीर्णानां’ शुष्काणां लताप्रतानानां वल्लीतन्तूनां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, वलधितलतातन्तुभिरित्यर्थः [भावानयने द्रव्यानयनम्] ‘कण्ठे’ अत्यर्थे’ यथा तथा सम्पीडितः, ‘असौ’ क्लृप्तौ ‘व्याप्नोति’ यत् तादृशं ‘शकुन्तानां’ पक्षिणां ‘नीहैः’ कुलाद्यैः [बहुवचनेन जटामण्डलस्य मण्डलम्] ‘निचितं’ परिव्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभक्तं धारयन्, अतएव ‘स्थाणुरिव’ काण्डशेषो वृक्ष इव ‘अचलः’ स्थिरः सुनिः, अर्कस्य सूर्यस्य विभ्वं मण्डलम् तत् ‘अभि’ [अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिलक्ष्य इत्यर्थः ‘स्थितः’ तिष्ठति । तत मारौचाश्रम इति वाक्यशेषः ।

NOTES

1. (a) वल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time. अहं निमग्रा अहंनिमग्रा । वल्मीके अहंनिमग्रा वल्मीकाहंनिमग्रा । सुप्सुपा । तादृशी मूर्तिर्देव्य । बहु— । Or अहंनिमग्रा मूर्तिर्देव्य सः अहंनिमग्रमूर्तिः बहु— । वल्मीके अहंनिमग्रमूर्तिः सुप्सुपा । (b) उरसा सन्दष्ट &c.—This implies अचलत्व । Hence इत्यन्तूलक्षणे तृतीया । (c) अभ्यर्कं etc—अर्कस्य विभ्वम् अर्कंविभ्वम् । तत अभि इति अभ्यर्कंविभ्वम् । अव्ययीभाव by the rule “लक्षणेनाभिप्रतो अभिमुक्ता” (P. 2. 1. 14). Or we may have अभि and अर्कंविभ्वम् uncompounded the letter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रवचनीय here in the sense of लक्षणे (indicator).

—नमस्ते कष्टतपसे ।

o thee of severe Penance.

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—(*Restraining the reins of the chariot*)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi.

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृत्तिस्थानम् । अमृतहृदमिवा-
वगाढीऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven. I am as if immersed in a lake of nectar.

मातलिः (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(*Having fixed the chariot*)—Let Your Long-
lived Self alight.

राजा—(अवतीर्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(*Having alighted*)—Matali, how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) । इत् आयुष्मन् ॥ (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me. I am alighting too. (*Doing so*) This way, O Long-lived One. (*Going round the stage*) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजति । 'कष्टं कठोरं' 'तपो' यस्य तस्यै नमः ।

मातलिरिति । 'संयताः प्रग्रहाः' रथस्यः यस्य तम् । 'एतौ' इमौ आवाम् 'अदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्द्धिता' कालिता 'मन्दारवृक्षा' यस्मिन् तादृशं 'प्रजापतेः' कश्यपस्य 'आश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः' ।

राजेति । 'निर्वृतिः' सुखस्य 'स्थानम्' आस्यदम् एष मारीचाश्रमः । 'अमृतस्य
 ऋद' कुण्डम् 'अवगाढः' प्रविष्ट 'इव अस्मि' । नेदृशं स्वर्गेऽपि लब्धं सुखं मे इति
 भावः ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा' सुसंयतं कृत्वा ।

राजेति । 'इदानीं' सम्प्रति 'भवान् कथं' केन प्रकारेण आत्मानं व्यापारयिष्यति ।

मातलिरिति । 'संयन्तः' सम्यक् यन्तः स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां भूमयः'
 स्थानानि दृश्यन्तां भवता । दर्शनयोग्या हि ताः ।

NOTES

1. अदिति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings.

2. भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down.*

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपत्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air ; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *abstution* for merit ; in house of rocks of gems, is performed *meditation* ; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजति । अन्वयः—सत्कल्पहृत्ते वने उचिता प्राणानां वृत्तिः अनिलेन (भवति) । काश्चनपञ्चरेणुकपिशे तोये पुण्या अभिषेकक्रिया । रत्नशिलागृहेषु ध्यानम् । विवुधस्त्री-सन्निधौ संयमः । अन्यमुनयस्तपोभिः यद्वाञ्छन्ति तस्मिन् अमौ तपस्यन्ति । व्याख्या—‘सन्तो’ विद्यामानाः ‘कल्पहृत्ता यस्मिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुकानने इत्यर्थः ‘उचिता’तपश्चरणयोग्या ‘प्राणानां वृत्तिः’ ‘जीवनधारणम्’ ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपीपशुभोगाय प्रभवति । अत्र कल्पपादपकाननमेव वर्तते, तथापि एते वाटुभञ्जा जीवन्ति’ तदपि तपसे यत् पर्याप्तं’ तन्मात्रमेव भवति । इति आश्रमस्य तापसानाञ्च उत्कर्षः] । ‘काश्चनपञ्चानां सुवर्णकमलानां ‘रेणुभिः’ परागैः ‘कपिशे’ पिङ्गलवणे ‘तोये’ जले पुण्या पावनौ ‘अभिषेकक्रिया’ नियमस्नानकर्म क्रियते । [सुचारुपङ्कजं जलमलं विहारप्रवृत्तिं जनयितुम् । तच्च पङ्कजमव सौवर्णम् । तथाप्यमौ नितरां विहारविमुखा नियमस्नानमात्रपरायणा इत्येवै उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘रत्नविकारा’ याः ‘शिलाः’ तन्निर्मितेषु ‘गृहेषु ध्यानम्’ आत्मसाक्षात्कारो भवति [शिलागृहमेकमेव भोगाय सम्प्रदायते । अत्र च वृद्धिः । तानि पुनरहौ रत्नमयानि । अमौ तु तेषु ध्यानमभ्यस्यन्ति इति भूतिप्रकर्षस्तापसानामाश्रमस्य च] । ‘विवुधस्त्रियः’ सुरनार्यः । तासां ‘सन्निधौ’ समीपे ‘संयमः’ पञ्चेन्द्रियनियमः अभ्यस्यते [स्त्रीसन्निधानमेव तपसो विघ्नः । अत्र तु सुरस्त्रीणां सन्निधिः । तथाप्येते जितेन्द्रिया वर्तन्ते । अहो ऐश्वर्यं तापसानामाश्रमस्य च] । किं बहुना ‘अन्ये मुनयः’ विश्वामित्रादयः ‘तपोभिः तपस्यन्तैः ‘यत्’ वस्तु ‘वाञ्छन्ति’ लब्धुं काङ्क्षन्ति ‘तस्मिन्’ स्थितमपि तदनादृत्य [अनादरे भावलक्षणे सप्तमी] अमौ दृश्यमाना मारीचाश्चमगता ‘मुनयः’ तपस्यन्ति [क्यङ् परस्मैपदश्च] । [पुण्या...गृहेषु वाञ्छन्ति (भो, तः, न्याः) “—धर्मां तलेषु...काङ्क्षन्ति’ (राः, विः, मः-)] ॥

NOTES

1. (a) उचिता—येस्या, i. e. enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्राणानां वृत्तिः उचिता have practised to live upon air, (b) सत् etc.—

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

There is here quite a forest of Kalpavrikshas, any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) काञ्चन etc.—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तस्मिन्—Raghava renders तस्मिन् स्थाने। In that case यत् means स्थानम्। But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः । (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

MATALI—High-soaring indeed is the aspiration of the great. (*Going round—in the air*) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing ? (*Acting hearing*) Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं दत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(*Listening*) Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity.

मातलिरिति । 'महतां प्रार्थना' आशंसा 'उत्सर्पिणी' ऊर्ध्वशामिनी 'खलु' । 'आकर्ण्य' श्रुत्वा, श्रवणमभिनीय इत्यर्थः । 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया अदित्या 'पतिव्रतानां' भर्तुनिरतानां 'धर्म' सतीत्वमित्यर्थः 'अधिकृत्य पृष्ठः' सन् सतीत्वमाहात्म्य-विषयके प्रश्ने कृते सति 'महर्षीणां पत्नीभिः सहितायै तस्यै' उत्तरं कथयति इति 'ब्रवीषि किम्' ।

राजिति । 'प्रतिपाल्यः' प्रतीक्षायोगः 'अवसरः' विरामो यस्य तादृशः अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनप्रस्तावः । विरते प्रस्तावे उपसर्पावः अयुक्तः अन्तरा प्रतिबन्धः ।

NOTES

1. (a) वृद्धशाकल्य—This is some attendant of मारीच । (b)

तस्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी । The complete sentence is तस्यै पतिव्रताधर्मे कथयति । Hence the कर्म of कथयति is पतिव्रताधर्म, and is intended for सा । Hence the rule “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” applies. The followers of the *Vritti* restrict this rule to the कर्म of दा । They have therefore to cite क्रियायागे षर्थी, or “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” which gives कर्मणि चतुर्थी, with the construction तां बोधयितुं कथयति । But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the Bhashya-kara must be allowed to overrule the *Vritti* and taken as the more correct explanation. (c) इति—This refers to the whole sentence “दाचायण्या—कथयति । It is the कर्म of ब्रवीषि ।

2. अथे etc.—He means to wait till the discourse is finished.

मातलिः—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोकवृक्षभूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

MATALI—(*Looking at the king*)—Let your Long-lived Self stay at the foot of this Asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवान् मन्यते । [स्थितः । मातलि-निष्क्रान्तः] ।

KING—As you deem proper. (*Stays—Exit Matali*)

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मनोरथाय नाशसे किं वाहो स्पन्दसे मुधा ।

पूर्वावधीरितं श्रया दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

KING (*Acting an omen*)—I hope not for (the object of) my desire ; why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before ; misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery].

मातलिरिति । ‘इन्द्रस्य गुरुः’ पिता कश्यपः । तस्यै ‘निवेदयितुं’ विज्ञापयितुम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] ‘अन्तरम्’ अवकाशम् साधु ‘अन्विष्यति’ यः तादृशो ‘भवामि’ ।

राजेति । 'निमित्त' दक्षिणबाहुस्त रणं 'सूचयित्वा' अभिनाय । *अन्वयः—मनो-
रथाय न आशंसि । हे बाहो मुधा किं स्पन्दसे । श्रेयः पूर्वावधीरितम् । दुःखं हि
परिवर्त्तते ।— व्याख्या—'मनोरथाय' स्वाभिलषिताय, शकुन्तलारूपाय, मनोरं लब्ध-
मित्यर्थः ['क्रियार्थोपपदस्य'—इति चतुर्थी] 'न आशंसि न प्रादये । हे 'बाहो'
मदभुज 'मुधा' इत्या ['अव्ययमेतत्] 'किं स्पन्दसे' स्फुरसि । 'श्रेयः' मङ्गलं 'पूर्व'
प्राक् 'अवधीरितम्' अवज्ञातं त्वया ['आपकमिद्धं न सर्वत्र' इति पूर्वशब्दस्य पर-
निपातो न] । 'दुःखं' हि दुःखमेव अपुना 'परिवर्त्तते' मां परिवर्त्य तिष्ठति । यद्वा—
'श्रेयो' हि पूर्वम् अवधीरितं सत् 'दुःखं' परिपर्यते दुःखरूपेण परिणमति । प्रागेव
शकुन्तलां लब्ध्वा दुःखैः परिहतोऽस्मि । तस्या लाभे निराशोऽहम् । तत् किमर्थं' इत्या
मे बाहुः स्फुरति इति वितर्कः ।

NOTES

1. इन्द्रगुरवे—सम्प्रदाने चतुर्थी । For reasons see तस्ये above. Re-
member "क्रियायश्चमपि कर्त्तव्यम्" also gives सम्प्रदाने चतुर्थी; but acc-
to some it applies only to सकर्मक roots.

2. पूर्वाव &c.—अवधीर is a चुरादि धातु । अवधीर+क्त कर्मणि=
अवधीरितम् । पूर्वम् अवधीरितम् । सुप्सुपा । In such cases पूर्व usually
appears last in the compound. This is by implication (आपक) in
the rule "भूतपूर्वे चरट्" in which पाणिनि writes भूतपूर्वं instead of
पूर्वभूत । But what is inferred by implication (आपकमिद्धम्) is not
universal (न सर्वत्र) । Hence we get पूर्वावधीरित also.

नेपथ्ये—मा क्खु चावलं करेहि । कथं गदो एव्व अत्तणो
पकिदिं [मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम्] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed
practise haughtiness. How ! have you already gone back to
your nature !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अभूमिरिदमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये को नु खल्वयम् अनुवध्यमान [अवरुध्यमान-] तपस्विनीभ्याम् अवालसत्त्वो वालः—

अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेशरम् ।

प्रकीर्णितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कषेति ॥ १४ ॥

KING—(Lending his ear)—This is no place for turbulence. Who could he possibly be that is being checked? (Looking in the direction of the voice—With amazement) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics, —this boy of un-boy-like-strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter.

नेपथ्ये इति । 'चपल' चपलतां 'खलु मा कुरु' । इति निषेधः । अगणिते निषेधे 'कथम् इत्याश्चर्ये', 'आत्मनः प्रकृतिं स्वभाव' चपलभावमित्यर्थः गत एव ।

राजेति । 'अविनयस्य' औद्धत्यस्य 'इयम् अभूमिः' अस्थानम् । अत्र मारीचाश्रमे अविनयस्य अवकाशो नास्ति इति भावः । 'निषिध्यते अविनयात् वाच्यं ते । शब्दस्य अनुसारः अनुसरणम् । तेन । यतः शब्द आयातः तं देशं प्रति नेतुं प्रेरया आह । 'अये' इति विस्मये । 'नु' वितर्कः 'खलु' अवधारणे । 'तपस्विनीभ्याम् अनुवध्यमानः' अनुगम्यमानः 'अवालस्य' किशोरस्य 'सत्त्व' बलमिव 'सत्त्व' यस्य तादृशः 'खलु' को नु अयं वालः 'सिंहशिशु' कर्षेति इति परेण सम्बन्धः । अन्वयः—प्रकीर्णितुम् आमर्दं क्लिष्टकेशरम् अर्द्धपीतस्तनं सिंहशिशुं बलात्कारेण मातुः कर्षेति । व्याख्या—'प्रकीर्णितुं' प्रकीर्णं प्रकर्तुम् 'आमर्दनं स्वकृतविद्योभेण 'क्लिष्टा' विकीर्णाः केशराः क्लम्बवाला सस्य तत् 'अर्द्धम्' असमयं' यथा तथा 'पीतः' स्तनो येन तादृशम् अतएव स्वेच्छया अनायान्तं 'सिंहस्य' कस्यचित् आश्रमकेशरिणः 'शिशु' शावकं 'बलात्' प्रसह्य [अव्ययमेतत्] यः 'कारः' करणं तेन 'मातुः' जनन्याः सिंहकोपमपि अगणयित्वा

इत्यर्थः [अपाद्यधो गतं पक्षमी] 'कर्षति' अपनयति । यद्वा—'मातुः स्तनम्' इति सव्यम् ।

NOTES

1. अशालवत्त्वं बालः—Compare "बालोऽप्यशालप्रतिभौ वसूत"—*Buddha-charita*, 11. 23.

2. (a) अर्द्धं &c.—अर्द्धं पीतः अर्द्धपीतः सुप्सुपा । Next बहु— । Or पीतस्तनः, बहु— । अर्द्धं पीतस्तनः सुप्सुपा । (d) मातुः—क The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother. Hence there is अपाय and we get अपादाने पक्षमी । Raghava takes it with स्तन and makes a शेषशब्दौ । But in that case मातुः is well-nigh superfluous.—को हि नाम पितुः स्तनं पिबेत् ? (c) बलात् &c.—कृ + घञ् भावे = कारः । बलात् is an अव्यय in the sense of दृढ । "बलादिति दृढार्थः"—Ganakara. बलात्कारः forcible performance. कर्मधा— । तेन ; तृतीया करणे । See Swapna IV, also.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)
बालः—जिह्वा सिद्धं दन्ताइं दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिंह, दन्तास्ते गणयिष्यामि] ।

(Then enter the child engaged as described with two female ascetics). BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth.

प्रथमा—अविणीत, किं णो अपचणिब्बिसेसाणि सत्ताणि विप्पअरोस । हन्त वड्डइ दे संरम्भो । द्वाणे ँखु इसिज्जणेणु सब्बदमणोति किदणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वद्धीते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

Ha ! your turbulence increases. Rightly are you named Sarvadamana by the sages.

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son. Surely, childlessness makes me affectionate.

तत इति । 'यद्यनिर्दृष्टं' निर्देशानुरूपं 'कर्म' यस्य सः यथोक्तव्यापारो 'बालः' मिहशिष्टं कर्तृत्वार्थः ।

बाल इति । 'जृम्भस्व जृम्भनं कुरु । यदा जृम्भा ते सुखं व्यादास्यते तदा ते दन्तान् गणयिष्यामि' ।

प्रथमेति । हे 'अवनीत दौःशील' नः अपत्येभ्यः सन्ततेः 'निर्विशेषाणि' अभिन्नानि 'सत्त्वानि' प्राणिनः 'किं विप्रकरोषि' प्रधर्षयसि । मा एव कुरु । एतेन अनिवारिते बाले—'हन्त' विषादे (अव्ययम्) । 'ते संरम्भः' कोपः 'बह्वं ते' । 'स्थाने खलु युक्तमेव 'सर्वदमन' इति कृतं नामधेयं नाम [स्वाद्येधेयप्रत्ययः] यस्य तथाविधोऽसि ।

राजति । 'किं नु' वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । 'खेह' प्रत्यवधारणम् । 'उरसी' हृदयात् जाते 'इव पुत्रे' ["अङ्गादिनिष्कान्तो हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि जीवस्व शरदां शतम् ॥" इत्युक्तेः] क्षिप्रति सन्निहंभवति । स्वयमेवोत्तरमाह—'अनपत्यता' सन्ततिशून्यता मां 'वत्सलं सखि' करोति [तत्करोत्यर्थे णिच्] ।

NOTES.

1. (a) अपत्य &c.—वि + शिष + वञ् भावे = विशेषः difference, निर्गतः विशेष एभ्यः निर्विशेषाणि without difference. बहु—। अपत्येभ्योनिर्विशेषाणि । सप्तसुपा । (b) स्थाने—An अव्यय meaning युक्तम् ।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तम् ण मुञ्चेसि [एसा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि] ॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

बालः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोमहि
[अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अधरं दर्शयति] ।

BOY—(*Smiling*)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed. (*Shows his lower lip.*)

राजा (सविस्मयम्)—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

KING—(*With astonishment*)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaning in the state of a spark and awaiting fuel.

द्वितीयेति । ‘एषा कैशरिणी सिंहेो ‘त्वं’ लज्जयति’ अभिमवति [समीपे भविष्यति वत्मानम् । “वत्मानमानौघे वत्मानवद्वा” इति सूत्रेण] ।

बाल इति । ‘अखाहे’ इति विस्मये । उपपन्नासार्थं विस्मयाभिनयः । ‘बलीयः’ अत्यर्थं यथा तथा ‘भीतोऽस्मि, नैव भीतः इत्यर्थः । ‘अधरं दर्शयति’ इत्यवज्ञाप्रकाशः ।

राजिति । † अन्वयः—महतस्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एधापेक्षः स्थितो वह्निरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—‘महतः’ प्रबलस्य ‘तेजसः’ प्रतापस्य ‘बीजं’ निदानम् ‘अयं बालः स्फुलिङ्गस्य अग्निकणस्य या ‘अवस्था’ रूपं तथा [द्वितीयौ तृतीयौ] अतएव ‘एषान्’ काष्ठानि ‘अपेक्षते’ स्वरूपलाभायै यस्मादृश्यः [कर्त्तव्यं पपदे यः कर्त्तरि] ‘वह्निरिव’ ज्वलन इव ‘मे मम’ प्रतिभाति’ प्रकाशते । अचिरादेव ‘तेजसा जाज्वल्यमानो जगदयमभिमविष्यति’ इत्यर्थं मन्वे इति भावः [एधापेक्षः] (रा-, वि-, म-)—“एधापेक्षः” (त, न्या)] ।

NOTES

1. अखाहे—An अव्यय implying विस्मय ? “विस्मये अखाहे अस्मा नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते” इति कोषः ।

2. सहतः—This is differently construed thus—अयं बालः सहतस्तेजसो बीजम् । संपुलिङ्गावस्थया स्थितः एधापेक्षः वज्रिरिव मे प्रतिभाति—*Raghava*. ऐधापेक्षः संपुलिङ्गावस्थया स्थितः वज्रिरिव अयं बालः सहतस्तेजसोबीजं मे प्रतिभाति—*Vidyasagara, Nyaya-Panchanana*. *Raghava* wants a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected बालः from it. In the second construction मे प्रतिभाति is superfluous ; because, that this बालः is सहतस्तेजसो बीजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion-cub. मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely. In our construction मे प्रतिभाति goes with एधापेक्षः स्थितः admitting the बाल to be सहतस्तेजसो बीजम् one may doubt the एधापेक्षिता । But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark “रथेनानुद्धति” &c.—*Infra*.

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिअन्दअं मुञ्च, अवरं दे कीलणअं दाइस्मं [वत्स, एतं वाल्मृगेन्द्रकं मुञ्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि]

FIRST. H.—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with.

बालः—कहिं देहि णं [कुत्र । देह्येनत्]

BOY—Where ? Give it.

राजा—कथं चक्वर्त्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—
प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालप्रथिताङ्गलिः करः ।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्वरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [Or—

प्रयमेति । 'बालो मृगेन्द्रः' मिष्टः 'बालमृगेन्द्रः' । त्वया पीड्यमानत्वादनुकल्पितम्
[अनुकम्पायां कन्] तं 'मुख' 'क्रीडनकं' क्रीडार्थं द्रव्यम् ।

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्यम् । 'अनेन चक्रे राजमण्डलि 'वर्तते' प्रभुभावेन यः
तस्य 'लक्षणं' चिह्नम् 'अपि धार्यते' । 'तदेव दर्शयति' । अन्वयः—प्रलौभ्यवस्तुप्रणय-
प्रसारितः जालययिताङ्गुलिः अस्य करः इक्षुरागया नवोषसा भिन्नम् अलक्ष्यपदान्तरम्
एकपङ्क्तमिव विभाति । व्याख्या—'प्रलौभ्ये' लोभयोगे 'वस्तुनि' यः 'प्रणयः' प्राप्तेना
अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उन्मीलितः 'जालमिव ययिताः संश्लिष्टाः' अङ्गुलयोययिन्
तादृशः अस्य करः' पाणिः 'इक्षुः' दीपितः वर्त्तित इत्यर्थः 'रागः' पद्मस्य लोहित्यं यया
तथाविधया 'नवया' अविरप्रवृत्तया 'लषसा' प्रभातेन 'भिन्नं' भिन्नं विकसितं वा
'अलक्ष्याणि' अदृश्यानि 'पद्याणां' दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशः ययिन् तथाविधं
'एकं' मुख्यं पङ्क्तं पद्मम् 'इव विभाति' प्रकाशते । रक्ततलः पाणिरित्यर्थः । ["नवो-
षसा" (रा-, वि- म-)—"नवोषसा" (त-, न्व-)] ॥

NOTES

1. चक्रवर्त्ति &c.—Raghava quotes—"अतिरक्तः करो यस्य ययिता-
ङ्गुलिको मृदुः । चापाकुशादितः सोऽयं चक्रवर्त्ती भवेद् भ्रूवम् ॥"

2. (a) जाल &c.—Comp. "जालावनङ्गाङ्गुलिपाणिपादम्—" *Buddha
charita*, I 65. "सुजातजालावतताङ्गुली मृदु"—*Ibid* VIII, 55. (b)

* इक्षुरागया—Commentators all take राग here as belonging to लषस् ।
This represents लषस् as beautifully red, excessively red. This
serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to
compare with the *excessively red* (अतिरक्त) कर of the चक्रवर्त्ति-
लक्षणावित boy (see note preceding) The reason why they
adopt this undesirable construction is that root इक्ष् is taken
by them as अकर्मक and therefore the exposition इक्षो रागो यया is
considered by them as grammatically indefensible. They all

derive इह with कर्त्तरि क । Thus—"इह सद्यः रामो लीडित्य'यस्या तथा"
—*Raghava, Nyapanchanana*. इहः दीप्तः &c.—*Vidyasagara*.
To the contrary we say that कर्म्मणि क may be had also, sup-
posing the root to be अन्तर्भावित्यर्थः । The root however is often
seen as सकर्म्मक । Westergard quotes—"इत्यते हव्यवाहम्"—*Rig
veda*. 'यवाग्निर्नित्यमिध्वते"—*Mahabharata*. "सन्निधानीऽस्त्रकोशलम्—
Bhatti, 6. 37. &c. Hence इहः दीपितः रागः पञ्चजलोद्भित्य' यथा as in
the *Uka* is perfectly legitimate, (c') नवीषसा—नवा उषा नवीषाः
कर्म्मधा—। तथा । उषस् is neuter according to Amara but the लिङ्गानु-
शासन of पाणिनि has it in the feminine. The rule is प्रतिपदापदित-
संपच्छरत्परिषदुषःसंवित्तुद्युग्ध त्सन्धिः" (Ling 27).

द्वितीया—सुव्रदे, या सकको एसो वाआमेत्तेण विरमाविदु'
[सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्] । ता गच्छ
ममकेरए उड्डए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्ति-
आमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर [तत् गच्छ । मदीये उडजे
मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति ।
तमस्योपहर] ।

SECOND H.—Suvrata, he cannot be stopped by mere
words. So you go. In my cottage there is a colour-painted
clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya.
Present him with that.

प्रथमा—तह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

FIRSTH,—So be it (*Exit*).

बालः—दाव इमिणा एव्य कीलिस्सं [तावदनेनैव क्रीडिष्यामि] ।
(तापसी विलोक्य हसति) ।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (*Laughs
looking at the female ascetic*).

द्वितीयेति । 'सूत्रता' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामाव'"
तेन, केवलेन वचसा इत्यर्थः [नित्यसमासः । मयूरव्यं सकादिः । वाचा इति ऋचन्तः
"आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निद्देशात्] 'विरमयितुं' निवर्त्त-
यितुम् । 'वणे' विविधैर्वृक्षैः 'चित्रितः' आलिपितः । मृत्तिकाभिर्मितः मयूरः [शाक-
प्रायिवादिः] । 'त' मयूरम् 'अस्म' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] 'उपहर' प्रापय ।

बाल इति । 'तावत्' यावत् मयूरयो नानौतः अवधी तावत्] । 'हसति'
इति बालस्वभावः इह तपस्विन्या कृते निषेधवाक्ये अवज्ञायाः सूचकः ।

NOTES

1. वाचामावेष्ट...वाच् produces the stem वाचा by the maxim
"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा ॥ So वाच् + आप् or टाप् = वाचा word, speech. See Tika also.

राजा—स्पृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासेर्

अन्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयितस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy. The
blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are
slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech
is charming by indistinct syllables—who long to cling to their
lap, become soiled with the dust of their body.

तापसी—भो, न मं गणेशि [भो, न मां गणयसि] । (पार्श्व-
मवलोक्य) को एतथ इसिकुमाराणां [कः अत्र ऋषिकुमाराणाम्] ।
(राजानमवलोक्य) भद्रमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मो-
अगाहेण डिम्भलीलाए बाहीअमाणं बालमिअन्दअं [भद्रमुख,

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमाणं
बालमृगेन्द्रकम्] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*). Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir, do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose.

राजेति । [लङ् विलासे भ्रादिषु । भावे क्तः । उल्लथोरभेदः] 'ललितं विलासः ।
'दुष्टं' ललितं यस्य तस्मै 'अथै दुर्बिलासाय बालाय ['स्पृष्टरीप्सितः' इति सम्प्रदाने
चतुर्थी] 'स्पृष्टयामि खलु' । सत्यपि दुर्विनीतत्वे एतदर्थे मे अभिलाषो वर्तते एव ।
अन्वयः—धन्या अभिमित्तहानैः बालस्य दन्तमुकुलान् अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्
अज्ञान्यप्रणयिनः तनयान् वहन्तः तदङ्गरजसा मलिनोभवन्ति । व्याख्या—'धन्याः'
सुकृतिनो जना 'अभिमित्ता' अकारणा ये हासाः तैः कारणैः 'आलस्या' ईषदृष्ट्या
'दन्तानां मुकुलाः' कोरकाः, नवोदगता दन्ता इत्यर्थः, येषां तान् 'अव्यक्तैः' अपरिष्कटैः
'वर्णैः' अक्षरैः 'रमणीयाः' मनोहारिण्यः 'वचसां प्रवृत्तयो' वाक्योच्चारणानि येषां तान्
'अङ्कं' आश्रयः निवासः, तस्मिन् यः 'प्रणयः' प्रार्थना तदतः 'तनयान् वहन्तः' श्रोत्रे
कुर्वन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्के' यत् रजः धूलिः [जाताविकवचनम्] तेन अमलिना
'मलिना भवन्ति' । * पुनरावधूलिना या मलिनता धन्यता नाम सा, सम तु अधन्यस्य
नास्ति, अतएव परपुत्राय स्पृष्टयामि इति भावः ।

तापसीति । 'न गणयसि' लृणाय मन्यसे । 'ऋषिकुमाराणां कः अत्र आस्ते इति
तर्जनम् [मूलम् (त- न्य-)—'भवतु न मामयं गणयति' (रा- वि- म-) ॥
'अवलोक्य' (त- न्या-)—'अवलोकयति' (रा- वि- म-)] । 'भद्रं' महत्तमं सुखं
यस्य तत्संबुद्धिः । हे 'भद्रमुख सौम्य' 'एहि तावत्' आगत्य 'दुर्मोचः' दुष्परिहरः
'इत्तेन ग्रहः' ग्रहणं सुदिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'अनेन डिम्भानां' बालानां 'लीलया'
विलासेन बालमुलभया क्रीडया बाध्यमानं पीडमानं 'बालमृगेन्द्रकं मोचय' । यद्वा—
'अनेन' कर्ता 'दुर्मो' चिन हस्तप्रहेण करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वयः । [मूलम् (वि-)—
दुर्मो'क' (रा-)—'दुर्मो'च' (ल- न्या-)—'याहेण' (म-) ॥

NOTES.

1. (a) अनिमित्त &c.—अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः। बहु—। तादृशा हासाः। हेतौ ततोया। The boy has laughed for no cause (c. f.—“तापसो विलोक्य हसति” above).

2. Reading—(a) भवतु &c.—This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगत। (b) अवलोकयति—The लट् is used at the termination of a speech, लाप् is usual in the middle. Hence अवलोक्य is better.

3. दुर्मोच &c.—दुःखेन मुच्यति परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + स्खल्लकर्मणि = दुर्मोचः। यद् + अप् भावे = यद्। Now see Tika. Raghava reads दुर्मोचः। There is no reason to change च into क। Monier. William has गच्छेत् for गच्छेत्। But गच्छ does not take चञ् and cannot give गच्छ in the भाववाच्य। The rule is “यद्गच्छदनिश्चिगमश्च” (P. 3. 8. 58). The defence—यद् एव गच्छः is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तु वया

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दृश्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING—(Approaching—With a smile)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black-serpant (cobra).

तापसो—भद्रमुह, न तु अयं इसिकुमारश्चो [भद्रमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः]।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage.

राजैति। अयि इति कीमलासखी। अन्वयः—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया जन्मनः सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दन एव किमिति दृश्यते। व्याख्या—‘एवम् अनेन प्रकारेण ‘आश्रमस्य विरुद्धा’ विसंवादिनी ‘वृत्तिः व्यापारी यस्य तादृशी’ ‘त्वया जन्मनः’ महर्षेः पितुः [अपादाने मनिन्] ‘सत्त्वानां प्राणिनां संश्रयः

सम्यगाश्रयणं तदेव 'गुणो' धर्मो यस्य तथाविधोऽपि 'संयमः' आत्मदमनं येनात्मदमनेन स हि सर्वप्राणिशरणं, तदपि 'कृष्णसर्पस्य' शिष्यानां 'चन्दनः' तदाख्यो वृक्ष 'इव किमिति कथं दूष्यते' कलुषीक्रियते । यथा सुभगोऽपि चन्दनः सर्पेष्टतत्वात् लोकोत्स्राज्यते, तथा सर्वान्यथोऽपि ते पिता त्वत्संसर्गात् सर्वोत्स्राज्यते इति भावः ["संयमः" (रा- वि- म-)— "संयमी" (त- न्या-) ॥ जन्मदः" (म-)— "जन्मतः" (रा- वि- म-)— जन्मदः" (त- न्या-) ॥ 'गुणः' (त- न्या-)— "सुखः" (रा- वि- म-) ॥ "चन्दनः" (त- न्या राक्षी) = "चन्दनम्" (रा- वि- म-)] ॥

NOTES

I. (a). जन्मदः—जायते अस्मात् इति जन + मनिन् अपादाने—जन्म the source, i.e. the father. तस्य । ज्ञेयश्च । Construe—जन्मदः संयमः । (b). कृष्णसर्प etc.—कृष्णसर्प is a kind of cobra. A नित्यसमास with अस्वपदवियङ् (or—अवियङ्) । Thus सर्पिवः सर्पः कृष्णसर्पः । कर्मधा—(नित्यतत्) । सहस्रिपुत्रक is compared to कृष्णसर्पेशिष्य for contrast. Think what you are, and what you are acting like. (c). Meter—The metre is रघोद्धता defined as रात्रराविङ् रघोद्धता लनौ" with the scheme—
—(b). The following are compared—boy, snake ; Boy's father's संयम—sandal tree. Both संयम and tree are सत्त्वसंयमगुण and both are दूष्यते and shunned. Here in the previous editions I had inadvertently stated "boy's father—Sandal tree" ; father's संयम—fragrance &c, of the Sandal tree. It was an obvious slip contradicting the Tika.

I. Readings—(a) संयमी for संयमः and जन्मदः for जन्मदः refer to the father. The construction being जन्मदः दूष्यते । (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained.

"आश्रमविरुद्धा तपोवनविषादिनी वृत्तिर्व्यापारी यस्य तथोक्तेन त्वया सत्त्वानां संश्लेषेण अभिरक्षणेन सुखं प्रीतिः यस्मात् तादृशोऽपि संयमः तपोवनवासिनां सहजः सर्वार्थसाधनहस्तिरूप आचारः कृष्णसर्पेशिष्यानां चन्दनमिव किमिति किमर्थं जन्मतः जन्मतः आरभ्य आशेषवादित्यर्थः एवम उक्तप्रकारेण दूष्यते सटोषः क्रियते" । Raghava explains सत्त्वसंयमसुखः as "सुखयतीति सुखः । सुखसंयमसौसत्त्वम्" ।

Prof. Gajendragadkar rightly objects that जन्मन् in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof. adopts seems still more faulty. For (a) जन्मतः 'from the very birth'—is superfluous. किमिति संयमोद्ध्यते answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidas'as sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्रक the comparison with a कृष्णसर्पैश्चिह्नं heightens the contrast no doubt; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth!

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्य-
यात्तु वयम् एवंतर्विनः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममेवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गान् कृतिनः

प्ररुद्धः ॥ १६ ॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus. (*Aside*—on feeling the touch of the boy while doing as requested). Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung!

तापसी (उभौ निर्वर्ण्य)—अच्छरित्रं अच्छरित्रं [आश्चर्य-

HERMITS (*Marking*)—Strange ! Strange !

राजा—आर्य्य, किमिव ।

KING—What is it, noble lady,

राजेति । 'आकारेण आकारस्य वा 'सदृशम्' अनुरूपं 'चेष्टितं' कर्म 'एवं कथयति, यत् अयम् ऋषिकुमारको न । आकारेण कर्मणा अ कथ्यते नायस्त्रिभुवनारक इति । 'स्थाने' अवाश्रमे यः 'प्रत्ययः' विद्वांसः, ऋषिकुष्टमिदं स्थानमिति या मे मतिः तत एव 'एवम्' ईदृश 'तर्कयति' यस्मादृशोऽहं जातः ऋषिकुमारकमेनं मन्ये इत्यर्थः ["एवंतर्किनः" इति तु विधीयते । तेन "अप्यदो हयोय" इति बहुवचनम्] । 'यथा यद्वत्' 'अभ्यर्थितं' प्रार्थितं तथा, प्रार्थितानुरूपमित्यर्थः 'अनुतिष्ठन्' कुर्वन् सिद्धशिष्टमस्य सुष्टेर्मोचयन् इति भावः । 'स्पर्शे' गात्रसम्पर्कम् 'उपलभ्य' प्राप्य । अन्वयः—कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन गात्रेषु स्पृष्टस्य मम एवं सुखम्, अयं कृतिनः यस्य अङ्गात् प्ररुद्धः तस्य चेतसि कां निर्वृतिं कुर्यात् । व्याख्या—'कस्यापि' मया निःसम्पर्कस्य जनस्य 'कुलस्य' वंशस्य 'अङ्कुरेण' वंशसन्तानबीजेन 'अनेन' वालीन 'गात्रेषु' केचपि प्रत्यङ्गेषु 'स्पृष्टस्य' न तु आलिङ्गितस्य 'मम एवम्' अनिवचनी 'सुखं' यदि जातं तदा अयं कृतिनः' कृतकृत्यस्य, धन्यस्य यस्य अङ्गात् देहात् 'प्ररुद्धः' 'तस्य चेतसि' 'काम्' अवाङ्मनसगोचरां 'निर्वृतिं सुखं' 'कुर्यात्' विदध्यात् । न कोऽप्यहमस्य, तथाप्यस्य स्पर्शमात्रेणापि एवमभावनीयं मे सुखम् । योऽस्य पिता स एनं निर्भरमालिङ्ग्य किं सुखं लभेत वद, मम तु मनसाप्यशक्यं चिन्तयितुम् इत्याशयः ।

NOTES

1. एवं तर्किनः—एवम् तर्कयति इति एवम् + तर्क + णिच् + णिनि कर्त्तरि ।
2. (a). कुलाङ्कुरेण—अङ्कुर speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the extinction of the पुरुवंश । (b). कृतिनः—Indirectly deplores his own अकृतित्व ।

तावसी—इमस्म बालअस्म रुक्मसंवादिणी दे आकिदित्ति ।
विम्हिदमहि अपरिद्वदस्म वि ते अप्पडिलोमो संयुत्तो त्ति [अस्य

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरिचितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति] ।

HERMIT—It is that your appearance resembles the features of this boy. I am surprised that he has proved not untractable to you, though a stranger.

राजा—(बालकमुपलालयन्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ कोऽस्य व्यपदेशः

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit-boy, then what is his race.

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

HERMIT—Puru's race.

तापसीति । 'अस्य बालकस्य' यत् रूपं तेन साधु 'संवदति' संगच्छते या तादृशी 'तु आकृतिः' रूपम् 'इति' एतदाश्चर्यम् । "किमिव" इति राज्ञः प्रश्नस्य प्रतिवचनमेतत् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः' अविरुद्धः [प्रादितत्— । अच् समासान्तः । ततो नञ्, तत्—॥ अव्ययीभावपक्षे तु टच् समासान्तः ततो मत्वर्थो-ऽच् । नञ् समासः] 'संवृत्तो' जातः इति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि' । ['विस्मिता' (त-, न्वा-)—'विस्मापिता' (रा-, वि-, म-)] ॥

राजिति । 'बालम् उपलालयन्' उपलालयमानम् 'इच्छातुरूपं प्रवृत्तमा' बालकं प्रेरयन् [ईप्सार्थे] वर्त्तमानात् चौरादिकात् लल्लघातोः हेतुमत्त्वच्] । अथ' प्रश्ने । 'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः' ।

NOTES

1. (a). रूपसंवादिनी—रूपेण साधु संवदति इति रूप + सम् + वद् + चिनि कर्तरि साधुकारिणि । (b). अप्रतिलोमः—*प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन् + अच् समासान्तः=प्रतिलोमः against the hair, i. e., refractory, प्रादितत्— । The अच् is attached by the rule अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-

लीनः । An अव्ययीभाव is not easily available here. If allowed, the form will be प्रतिबोम + अच् मत्वर्थ = प्रतिबोमः opposed. न तथा । (c). विक्षिता—विस्त्रापिता supposes इति to be the agent (हेतु) that causes विक्षय । This is unnecessarily round-about.

2. उपलालयन्—The root लल् is चुरादि आत्मनेपदो giving उपलालय-मानः । The परस्मैपद however is seen in cases like “लालयेत् पञ्च-वर्षाणि”—*Chanakyalok* “उपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति—*Malavikagnimitra*. The defence is that in these examples a प्रेरणार्थकणिच् is attached to the चुरादि root. Hence अकर्मणिप्राये क्रिया-फले परस्मैपदम् । Thus बालकः उपलालयते with स्वाधिक णिच् only ; उप-लालयमानं बालकं प्रेरयन् = उपलालयन् with additional णिच् in the sense of प्रेरण ।

राजा (आत्मगतम्)—कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वक्षितिरक्षाथमुशान्ति ये निवासम् ।

नियतंकयतिव्रतान पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ॥

KING—(Aside)—How so ! My collineal ! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Puru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses, abounding in pleasures in early life, in later days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes. (Aloud) But this is not a place for mortals (to come to) through their own motion.

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासम्बन्धेण उण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुण तबोवणेप्पससूदा [यथा भद्रमुखो

भणति । अप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्तवपोवने प्रसूता] ।

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजति । 'कथम्' इत्याश्चर्यम् । 'मम' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ] एकः अन्ययो' वंशो 'यस्य सः । 'अतः खलु अतभवती एन' बालकं । 'माम् अनुकरोति' सदा सह संवदति' रूपेण यस्माद्दृश्यं 'मन्यते' । 'अन्ते' वयसि कर्तव्यं 'कुलव्रत, कुलाचारः । तदेव स्फुटयति । अन्यः—पूर्वं ये चित्तिरक्षार्थं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उच्यन्ति पश्चात् तेषां नियतैक्यतिव्रतानि तस्मूलाणि गृहीभवन्ति । व्याख्या—पूर्वम् आद्यो वयसि 'ये चित्तिः' धराया 'रक्षार्थं' रक्षणाय, न तु इन्द्रियसेवार्थं 'रसेः' भोगद्रव्यैः 'अधिकेषु' बहुलैषु भोगाद्येषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उच्यन्ति' बाञ्छन्ति ['व्यक्तान्ती' इति धातुः] 'पश्चात्' अन्ते वयसि 'तेषां नियतं' व्यवस्थितम् 'एकं' केवलं 'यतिव्रतं' वाच्यप्रस्थो येषु तन्नाविधानि 'तस्मूलाणि' अगृह्णाणि 'गृह्णाणि भवन्ति' सम्प्रपद्यते । सदा धर्माचाराः पौरवा धर्माद्येव यौवने गृह्णिष्यः बालकैः सुनिव्रतास्तस्मत्तलं भजन्ते । यद्य तापसो पुरुवंश इत्याह तव पृच्छति 'एष पुनः', अयन्तु सारीचात्रस्य 'आत्मनी गत्या स्खिच्छ्या' मानुषाणां न विषयः' अभूतिः ॥ अथ मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वापेरिताः आगच्छन्त्युः न हि स्खिच्छ्या । तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः ।

तापसीति । 'भद्रमुखो यथा भवति' तथैव एतत् । स्वयमेव मानुषाः स्वयमेव आगन्तुमशक्ताः । अप्सरोभि' यः 'सम्बन्धः सम्पर्कः' तेन 'पुनः [पुनरिति भेदे] 'अस्य जननी अत देवानां गुरोः पितुः कथमप्यस्य 'तपोवने प्रसूता' ।

NOTES

1. रसाधिकेषु—रसान्ते इति रस (अदन्त चरादि) + शिच् + अच् or घञ् कर्मेणि = रसाः enjoyments. Now सुप्तुपा (see Tika).

राजा (अपवार्य्य)—हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope.
(*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble
lady, the wife.

तापसी—को तस्म धम्मदारपरिचाइणो णाम सङ्कीर्त्तितुं
चिन्तिस्मदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं
चिन्तयिष्यति] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of
that deserter or his lawful wife ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवा अनाय्यः
परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone.
Suppose I do ask to know the mother of this boy by name ;
or reference to another's wife is ignoble.

(प्रविश्य मूल्मयूरहस्ता) तापसी—सर्वदमणं सत्तन्त्रलावण्यं
पेक्ख [सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—
Sarvadamana, see the *Sakunta-lavanya* (bird's beauty).

राजति । 'हन्त' हृषे' । 'इदं' तापसीवचनं द्वितीयम् आशया जननं हेतुः ।
भजस्पन्दनं एकान्वयतादि च प्रथमम्, इदं द्वितीयम् । 'अथ' इति प्रश्ने । 'सा' तत्र-
भवती अस्य जननी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी' । यस्य सा पत्नी तस्य का
आख्या इत्यर्थः ।

तापसीति । 'धर्मायां धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [शाकपाच्चिवादिः ।]
यथा—'धर्मस्य दाराः' [तदार्थे षष्ठीसमासः] । तान् यः साधु 'परित्यक्तवान्' [इति
विणञ्] तस्य 'नाम कः संकीर्त्तयितुम् उच्चारयितुं 'चिन्तयिष्यति' । पापकारणं
यापिनानोच्चारणम् इति भावः ।

राजति । 'इयं कथा' दारलागकथा । 'माम्' अलक्ष्यं लक्षं विषयौभूतं करोति ।
अस्य शिशोर्मातरं यदि तावत् नामतः [तृतीयाथे तसिः] पृच्छामि । अथवा परस्य

दाराणां व्यवहारः आलोचना तत्सम्बन्धी कथा 'अनाय्यः' आर्यजनविगर्हितः ।
 'सुन्नायः' मयूरो हस्ति यस्याः । ["सुन्मयूरः" (म-)-सुण्मयूरः" (रा. वि., त., व्या.)]
 तापसीति । 'शकुन्तल्य' मयूरस्यास्य 'लावण्यं' माधुर्यं 'प्रच्छिन्नं' । दर्शनीयमस्य
 रूपमित्यर्थः ।

1. सङ्गीतं यितुं चिन्तयिष्यति—Even the *thought* (चिन्तयिष्यति) to
 utter is unful, let alone actual utterance, Cp. "कथापि खलु
 पापानामलमन्वयसी यतः ।

2. (a) यदि तावत्—Highly idiomatic. Indicates forming a
 resolve, making a suggestion &c. Compare "यदि तावदेव क्रियताम्"
 —Acl. V. (b), अनाय्य—अय्यं तैगम्यते आशीयते इति ऋ + णत् कर्मणि =
 आय्यः anything good or noble. न आय्यः । Or taking आय्यं to
 mean the महत् great men, we have by लक्षणा here आय्यं =
 pertaining to the great, (c) परदार &c.—वि + अव + ह + चञ्
 भावे = व्यवहारः । 'वि नानाद्ये' इव सन्देहे हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्
 व्यवहार इति सूतः ॥—*Katyayana*.

3. सुन्मयूर &c.—सुन्दो मयूरः or सुन्मयो मयूरः सुन्मयूरः । The reading
 सुन्मयूर is very common. But it is faulty, सुद् + मयूर changes
 द into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P. 8. 4. 45) giving
 सुन्मयूर or सुदमयूर । Now the rule रसाभ्यां नो षः समानपदे (P. 8. 4. 1)
 does not apply to सुन्मयूर owing to the injunction 'पूर्वासिद्धम्
 (P. 8. 4. 1). Even if it did apply, the न here would not be-
 come ष because of the prohibition पदान्तस्य (p. 8. 4. 57) as
 सुन् has न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिक्षेपम्)—कहिं वा मे अम्बा [कुत्र वा मे
 अम्बा] ।

BOY (Casting his locks about)—Where could my mother be ?

रभे—णामसारिस्सेण वञ्चिदो माव्वच्छलो [नामसादृश्येन
 वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

BOTH—Devoted to his mother, he is deceived by the imitation of the name.

द्वितीया—वच्छ, इमस्म मित्तिआमोरस्स रम्मत्तणं देक्केत्ति भणिदो सि । वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्य इति भणितोऽसि] ।

SECOND HERMIT—my child “See the beauty of this clay-peacock—” this is what you have been told.

राजा (आत्मगतम्)—किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-मात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

KING (*Within himself*)—Really, is Sakuntala his mother's name? Or, there are resemblances in names. It is possible that the mention of the mere name, like a mirage, is developing for my distress?

बाल इति । मातुर्दशनार्थे ‘दृष्टि’ पातयित्वा ताच्च अदृष्ट्वा आह ‘कुत्र वा मे अम्बा’ माता स्यात् या मया न दृश्यते ।

उभे इति । ‘नाथः सादृश्यं’ तुल्यता तेन मातरि वत्सलः प्रेमवान् अथ बालो ‘वञ्चितः’ प्रतारितः । “सुउन्दलाव” इत्यत्र ‘शकुन्तलावर्ण’ शकुन्तलाया वर्णं पश्य इति वञ्चितः ।

राजेति । किं वा अस्य मातुः शकुन्तला इति आख्या । इति तृतीयमाशङ्कनम् विधुय चाह ‘नामधेयेषु’ नामसु ‘सादृश्यानि’ तुल्यता ‘पुनः सन्ति’ तेन शकुन्तलेति सादृश्यानां नैव सुतराम् आशङ्कनम्; मृगतृष्णिका यथा जलसादृश्यं प्रदृश्यं विषादाय कल्पते तथा अपि नाम किमेतत् सम्भावितं यत् ‘नाममावस्’ केवलस्य शकुन्तलानाम् ‘प्रस्तावः’ अवतारणा अधुना आशा जनयित्वा विषादं घटयितुं प्रयत्नः* ।

NOTES

1. कुत्र वा—वा implies परिप्रश्न inquiry. कुत्र in भाषा was sparingly used by early writers. They used क्व instead. Nowadays both क्व and कुत्र are used in भाषा । Cp.—“सप्तम्यन्तात् किमः अत्वा स्यात् पक्षे वक्तु” । See also Swapna II.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. भणितः—भण + क्त कर्मणि । The root has the sense of ब्रू । Hence it is क्तकर्मक । Here अप्रधाने कर्मणि क्त by the maxim “अप्रधाने दुहादीनाम्” ।

3. मृगवृत्तिका—See मृगवृत्तिकायाम्, Act VI.

बालः—अन्ति ए रोअदि मे एसो भद्रमयूरः [अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः] । (क्रीडनकमादत्ते) ।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me. (*Takes the toy*).

प्रथमा (विलोक्य सोढुवेगम्)—अम्हहे, रक्षाकरण्डम् से मणिबन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते] ।

FIRST (*Having noticed—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist.

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् (आदातुमिच्छति) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion-cub. (*Wants to pick it up*).

उभे—मा खलु मा खलु । एदं अवलम्बिअ— । क्हं गहिदं णेण [मा खलु, मा खलु । एतदवलम्बिअ— । कथं गृहीतमनेन] । (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it :—How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest.*)

वाक्य इति । हि ‘अन्तिके’ भगिनौ ‘एष भद्रः’ शोभनौ मयूरः मे’ मञ्जम् [प्रीय-साणलात् सम्प्रदाने चतुर्थी] ‘रोचते’ । प्रीतोऽहमनेन इत्यर्थः [“अन्तिके” (त- न्या-) —“मातः” (स-वि-)—“आर्थिके” (म-)] । ‘आदत्ते’ गृह्णाति [कर्तृभिप्राये क्रियाफले चतुर्थीपदम्] ।

प्रथमेति । 'उद्देशेन' सम्प्रमेयं सङ्ग । 'करणः' पुण्यपत्रादिकृतो यन्त्रिवन्धः ।
('उद्देशः करणः करणकम्') ['अल्पारंभकम्'] 'रक्षा' दत्तं 'करणकं' मन्त्रिवन्धं न
दृश्यते । तददर्शनादुद्देशः ।

राजनि । 'ननु इदमस्य' इति अङ्गुल्या निर्देशः । 'सिंहशावेन' यो विमर्हः
सङ्गर्षः । तस्मात् 'परिधष्टं' च्युतं सत् भूमौ पतितम् ।

उभे इति । 'मा खलु' आहतस्य इति आदाननिषेधः । ['आवेगे दिव्यतम्'] ।
निषेधकारणमाह—'एतत्' रक्षाकरणकम् 'अवलम्ब्य' आदाय—'धियते' इति वाक्यशेषः ।
असमाप्ते एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु सतः इति विख्याता ते आहतः 'कथम्'
आशङ्क्यम् । 'उरसि' वचसि 'निहितः' स्थापितः 'हस्तौ' ययोः राजा एवाधमिति प्रत्यये
जाते विख्यायाधिक्यात् वचसि निरुद्धे परस्परवक्तोकनमात्रं कृतं न च किञ्चिदुक्तम् ।

NOTES

1. अन्तिके—अन्तिका is used in Dramas for the elder sister.
बुद्ध्या लोष्टभगिन्याश्च नाय्योज्ञौ कौत्सीतेऽन्तिका" इति मित्रसेदित्वा ।
2. (a) अस्मै—Indicates विषय surprise. "विषये अस्मै अस्मा
नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते" इति कोषः । (b) न दृश्यते—She noticed this when
the boy put his hand to take the toy,

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुणादु महाराजो । एसा अवराजिदाणाम ओसही
इमस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एवं किल
मादापितरो अप्पाणं वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेणुहादि
[शृणोतु महाराजः । एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य
जातकर्मसमये भगवता मारीचेण दत्ता । एतां किल मातापितरौ
आत्मानं च वज्रयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king. This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो तं सपूपो भविष्य दंशः [ततस्तं सपूपं भूत्वा दशति] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him.

पथमेति । 'मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरः किल भूमौ पतिताम् एतां न गृह्णाति' अकर्त्तव्यं बुद्ध्वा यद्वृणात् निवर्त्तते ।

राजेति । 'अथ' विकल्पे । अपरो भूपतितां 'गृह्णाति' इति विकल्पे किम् इत्यर्थः ["अथाथो संशये स्थातामधिकारि च सङ्कले । विकल्पानन्तरप्रत्यक्षात् स्मारकसमुच्चये ॥ " इति मेदिनी] ।

NOTES

I. महाराजः—They know it now for certain that he is the king.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृतविक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves ;

उभे—अणेअसो [अनेकशः] ।

BOTH—Several times.

राजा ('सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते) ।

KING—(*Within himself with joy*)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं णियमव्वावुताए सउ-
न्दलाए निवेदेम्ह [सुव्वते, एहि इमं वृत्तन्तं नियमव्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयामि] । (निष्क्रान्ते) ।

SECOND HERMIT—Subrata, come ; we shall report this
fact to Sakuntala engaged in austerities.

बालः—मुञ्च मं जाव अम्वाए सअ्रासं गमिस्सं [मुञ्च मां
यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि] ।

Boy—Release me I will go to my mother.

भवतीभ्यासिति । ‘अस्या’ औषधेः विक्रिया विकारः सर्पोभवनम् ‘कदाचित्
प्रत्यचीकृता साक्षाद्दृष्टा किम् ?

उभे इति । ‘अनेकशः’ बहुशः बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यचीकृता [कालाधि-
करणे शस्] ।

राजति । ‘सम्पूर्णमपि मे मनोरथम्’ अनुरूपपुत्रलाभरूपं ‘कथमिव’ किमिव
कारणं ‘न अभिनन्दामि सम्भावयामि । अनुचितमेतत्, तदेषः अभिनन्दामि । ‘परि-
ष्वजते’ आलिङ्गति ।

द्वितीयेति । ‘एहि इत आगच्छ ‘नियमे’ तपश्चरणे ‘व्यापृतायै’ नियुक्तायै शकुन्तलायै
[‘कर्मणा यमभिप्रैति—’ इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी] निवेदयामि ।

बाल इति । ‘यावत्’ इत्यवधारणे । [“अम्वाया” (तः, न्याः, नः) —“मातुः”
(राः, विः)] ।

NOTES

1. अनेकशः—न एकः अनेकः which is a सर्वनाम । अनेकस्मिन् काले
इति अनेक + शस् अधिकरणे = अनेकशः by the rule ‘बहुवचनार्थात् शस् कारका-
दन्वतरस्याम्” (P. 5. 4. 42), See also अनेकशः in our Bh, II.

2. सम्पूर्णमपि—He has no doubt that this is his boy.

3. नियम etc. — नि + यम + अप् भावे = नियमः vow व्रतम् । “नियमो
यन्मन्त्रायाश्च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते” इति मेदिनी । यम is expected to take घञ्,
but it has अप् optionally by the rule “यमः सुसुपनिविधु च” । नियमः

is also correct and has the same sense. वि + आ + पृ + क्त कर्त्तरि = व्यापृता engaged. Now see Tika.

4. सकाशम्—समानं काशते इति समान + काश + अच् कर्त्तरि = सकाशम् ।
मान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य कन्दस्यमूर्द्ध-
त्यदकैषु (P. 6. ३. 84).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother,

बालः—मम कृषुतादी दुस्सन्दो ण तुमं [मम खल तातो दुष्यन्तः न त्वम्] ।

BOY—Dushynanta indeed in my father, not you.

राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला) । शकुन्तला—
विचारकाले वि पकिादत्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ णमे
आसा आसि अत्तणो भाअहेअमु । अहवा जह साणुमदीए
आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं [विचारकालेऽपि प्रकृतिस्थां
सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भाग-
धेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते
एतत्] ।

(*Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid*) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's herb to be in its natural state when there was an occasion for transformation, I placed no hope in my luck. Or from what is related by Sanumati, this seems possible.

राजेति । ‘विवादः’ पुत्रक इति सम्भाषणस्य प्रतिवादः । ‘प्रत्याययति’ प्रत्यय

जनयति [बोधनार्थत्वात् न गम्यादेशः] । 'मम ताती दुष्यन्तः' इति स्पृष्टोक्तिं प्रत्ययः । तत इति । 'एकस्या वेश्या धरा' एकामिव वेशीं धारयन्ती इत्यर्थः । प्रोषितपतिकाया एकवेशीधारणमाचारः ।

शकुन्तलेति । 'सर्वदमनस्य औषधिं' रक्षाकरण्डकर्त्तनीमपराजितां विकारस्य' सर्पौभावस्य 'काले प्रकृतौ' औषधिभावे या तिष्ठति तादृशी 'अत्रापि' आर्यपुत्र एव प्राप्त इत्यसंशयितेऽपि 'आत्मनः' स्वस्य 'भागधेयेषु' भाग्येषु विषये 'मे आशा न आसीत्' प्रसन्नं मे भाग्यमिति प्रत्ययो मे न जातः । 'अथवा' पक्षान्तरे मे आशास्थानमस्ति । 'सानुमत्या यथा' यद्वत् 'आख्यातं' कथितं मे 'तथा' तद्वत् 'एतत् सम्भाव्यते' । सानु-सत्य, क्तं सत्यं चेत् नैतदसम्भवम् [यथा तथा इत्यनुमाने अव्ययम्] ।

NOTES

1. विवाद एव—The conviction comes after all from the contradiction.

2. एकवेशी—&c.—एकवेशी । तस्या धरा । If we attach कर्मण्यण् with the वाक्य—एकवेशीं धरति या सा, we get एकवेशीधारौ ।

3. विकार—&c. अपि is misplaced. It should be taken with श्रुत्वा ।

राजा (शकुन्तलां विलोक्य)—अये सेयमत्रभवती शकुन्तला यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवर्णिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दोषं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥ २१ ॥

KING (*Seeing Sakuntala*)—Ha! Here is her Ladyship Sakuntala—She who, with a pure conduct, wearing two pieces of very good garments, with her face wasted by penances bearing a single braid of hair, undergoes the long observance of separation from me who was excessively unkind (cruel) to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवरणं राजानं दृष्ट्वा)—न क्व अज्ज—उत्तो विञ्च । तदो को एसो दाणिं किदूरक्खामङ्गलं दारअं मे

गतसंसर्गेण दृसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं
कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दृषयति] ।

SAKUNTALA—(Seeing the king pale with remorse)—
Certainly not like my husband ! Who then is this with the
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious
guard was provided ?

राजेति । अन्यः—अथैवा अतभवती एषा परिधूसरे वसने वसाना नियमचास-
मुखो हृत्कवेणिः सा इयं शुद्धशीला शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं
विभर्ति । व्याख्या—‘अथै’ खरये । ‘या अतभवतो’ मौन्या ‘एषा’ दृश्यमाना
परिधूसरे’ अतिमलिनं ‘वसने वस्त्रे’ ‘वसाना’ परिदधाना ‘नियमेन’ व्रतोपवासादिना
‘चासं शुष्क’ ‘सुख’ यस्याः तादृशी, धृता एका वेणिः’ यया तादृशी इतोसुखमागच्छति
‘सा इयं शुद्ध’ निष्कल’ ‘शील’ स्वभावो यस्याः तादृशी शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य
सुतरां क्रूरस्य ‘ममदीर्घं’ विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम् आचार’ ‘विभक्तिं धारयति ।
‘शुद्धशीलेन रूपे विकृतिं प्रथमं मलिनवसना रमणीमात्मनि श्रुतम् । ततो नातिदूरे
चामेण कपोलिन कठोर’ तपश्चरन्ती काचित् तापसीति । ततश्च ममोपे एकमात्रया
वेण्या नेयं तापसी किन्तु विरहिणीति । ‘अनन्तरं’ प्रत्यभिज्ञा अथै सैयं शुद्धशीला शकु-
न्तला इति अपि च क्रूरस्य ममेव विरहव्रतम् इति—तेन आवेगातिशयः । अन्यं तु—
परिधूसरे वसने वसाना नियमचासमुखो हृत्कवेणिः (अतएव) शुद्धशीला या एषा
अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति सा इयमवभवती शकुन्तला इत्ये व्याच-
क्षते । अथ सा इयं शकुन्तला इत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहव्रतं विभक्तिं इत्यनुप-
पत्तिः स्पष्टेव ।

शकुन्तलेति । पश्चात्तापेन विवर्णं विरुपम् । न खलु भूतम् आर्य्यपुत्र इव
अयं लक्ष्यते । यदि नायमार्य्यपुत्र ततः क एष इदानीम् [वाक्यालङ्कारे] कृतं
विहितं रचारूपं मङ्गलं शुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुत्रं गात्रस्य स्वयरीरस्य संसर्गेण
सम्पर्केण ‘दृषयति’ कलुषीकरोति । अपराजितामप्यभिभूय ‘बाल’ मे लङ्घयत्ययं क
इति शङ्कागर्भो वितर्कः । दूरत्वादश्रुतमेतद्राज्ञा ।

*शुद्धशीलेन... आवेगातिशयः Adopted by prof Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) वसने—The upper and the lower garments. (b) परिधूसरे—धूसर is पाण्डु grey. परि is intensive. Indicates the absence of all care after toilet. (c) नियम &c.—क्षै + क्त कर्त्तरि = चामम् wane. नियमिन (See नियमव्यापृता, above) चामम् । सुपसुपा । तादृशं सुखं यस्याः । बहु—। नियमचामसुखा is an optional form by the rule “साङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधान्” (P. 4. 1. 54). (d) एतेक &c.—एका वेषिः एकवेषिः । Both वेषि and वेषी are correct (See एकवेषीधरा above), the ङीष् being optional by the Ganasutra “कृदिकारादङ्गिनः । (e) विरहव्रतम्—See Tika. The व्रत consists of several observations of which कैशाङ्गसंस्कारवर्जन is prominent.

2. कृतरक्षा &c.—रक्ष्यते अनया इति रक्ष + षङ् करणे स्थियाम् = रक्षा guard. Now see Tika.

वालः (मातरमुपेत्य)—अम्ब, एसो को वि पुरिसो मं पुत्रेत्ति आलिङ्गदि [अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son.

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling, even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination, since I see myself recognised by you.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ ; समस्सस समस्सस । परिच्चत्तमच्छरणेण अणुअम्पिदम्हि देव्वेण । अज्जउत्तो क्खु एसो [हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि देवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart. I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband.

राजिति । 'त्वयि त्वां प्रति 'प्रयुक्तम्' आचरितं 'कौर्व्यमपि' कुरुतापि 'अनुकूलः' सरसः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संहस' जातम् । कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'अहम्' आत्मानं मत्स्वरूपं त्वया प्रत्यभिज्ञातं संख्यते 'पश्यामि' । साधु ते शीलं यत् विमानितापि विरसासि न मे । पाठान्तरे—'अनुकूलपरिणामं संहसं' सुत-स्पर्शसुखलाभात् । 'तत्' तस्मात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' तेन पूर्णता सादानन्दस्य । ['यत्...पश्यामि' (रा-, वि-, म-)—'तत्...इच्छामि' (त-, न्या-)] ।

शकुन्तलेति । 'परित्यक्तः' परिहृतः 'मत्सरो' मच्छुभद्वेषो येन तथाविधेन दैवेन विधिना 'अनुकम्पितास्मि' । पुरा बामो यो हि विधिरार्यपुत्रेण मे सङ्गतिं न सेहे, स एवाद्य सदय इह तं समानीय मया योजितवानिति भावः ।

NOTES

1. पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति आभाव्य ।

9. परित्यक्त &c.—मत्सरो is अन्धशुभद्वेषे spite ; परन्ध्रीकातरता । See Tika.

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a gracious expression of face)—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union after the eclipse of the moon.

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु जयत्वाय्येपुत्रः] ।

[अद्धोक्ते वाष्पकण्ठो विरमति] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper. (Stops with tears in her throat when half uttered).

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्टपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

KING—O fair one, I have prospered though the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale-red through absence of decoration (Or—red though without decoration).

राजैति । अन्वयः—हे सुमुखि, दिष्टा स्मृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे स्थितासि । शशिन उपरागान्ते रोहिणी योगं समुपगता । व्याख्या—हे 'सुमुखि' प्रसन्नवदने, शोभनानने वा 'दिष्टा' भाग्येन [अव्ययमेतत्] 'स्मृत्या' प्रतिप्राप्तेन स्मरणेन 'भिन्न' निरस्त 'मोहरूपं तमः' अन्वकारः उपचारात् आवरणं यस्य तस्य मे प्रमुखे अये स्थितासि तिष्ठसि । भाग्यमेव मे प्रसन्नं सत् त्वामानीय पुरो निदधे । कीदृशमेतत् तदाह—'शशिनः' चन्द्रस्य यः 'उपरागः' राहुयासः तस्य 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' प्रियाशशिनः पत्नी 'योगं' भट्टसन्निधिं 'समुपगता' सम्प्राप्ता । एतदपि कालाव्यये भाग्ये नैव घटते ['शशिनः' (राः, तः, न्याः, मः) 'शशिना' (वि-)] ।

शकुन्तलेति । 'वाप्यः' दुःखजं लप्सा 'कण्ठे' यस्याः तादृशी सती [व्यधिरकरणपदी बहुव्रीहिः—गण्वादिः] ।

राजैति । अन्वयः—जयशब्दे वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत् असंस्कार-पाटलोष्टपुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—'जयस्य शब्दे' राजसन्निधौ लप्सारणीये 'जयतु जयतु' इत्यादि शब्दे वाष्पेण दुःखजिन कफपणा 'प्रतिषिद्धेऽपि निरुद्धेऽपि स्पष्टमनुचारिते-ऽपि 'मया जितं मया चक्षिः प्राप्ता [अकर्मकौऽयं जयतिः प्रकर्षलाभे वर्तते] । कुत एवमित्याह—'यत् यस्मात्' असंस्कारात् संस्काराभावात् 'पाटलम्' ईषद्रक्तम् यदा—असंस्कारेऽपि 'पाटलं' रक्तं स्वभावरक्तम् 'ओष्ठयोः पुटं यस्मिन् तत् 'ते' तव 'मुखं' दृष्टम् । भूयोऽपि त्वां द्रष्टुमिच्छामि इत्याशा नासीत्, तथापि यत् त्वमद्य दृष्टा, परा हिंसा मे चक्षेः काष्ठा इति भावः ।

NOTES

I. (a) प्रमुखि—प्रगतं मुखम् । प्रादितम्—। तस्मिन् । (b) सुमुखि—सुमुखी and सुमुखा are optional forms (See नियमचामसुखी above).

(c) उपराग &c.—उपरञ्जनम् or उपरञ्ज्यते अनेन इति उप + रञ्ज + चक् भावे करणे वा = उपरागः । This is restricted to mean राहुग्रास (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper-coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, तस्य अन्तः । तस्मिन् । (d) शशिनः—this agrees better than शशिना with मे ।

2. *Remark*—Raghava construes प्रमुखे स्थितासि इति यत् तत् रोहिणी योगं समुपगता । Hence he takes this as an instance of निदर्शना or निदर्शनम् (See under “गुह्यान्तदुल्लेभ—”, Act 1) “अर्थाभ्यां यत्तद्व्याप्त्यै एक-वाक्यत्वात् सम्भवत्तत्सम्बन्धा निदर्शना”—*Raghava*. The printed text of Raghava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another, then it becomes an instance of प्रति-बलूपमा (See under “गुह्यान्तदुल्लेभ—”, Act 1). दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कार । Note, however the दृष्टान्त of later writers is “दृष्टान्तः पुनरुक्तिर्वा सर्वेषां प्रतिविम्बनम्” । But in the present case the तुल्यधर्म is not reflected (प्रतिविम्बम्) । Hence we should not call it a दृष्टान्त ।

3. (a) वषट्कारो—डौष्ट is optionally attached in the feminine by the Varttika “अङ्गात्तत्कारोऽभ्यक्ष” । (b) विरमति—“व्याकृपपरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।

4. असंस्कार &c.—This gives a विभावना (See :इदं किला = Act 1) if पाटल is bright red. Others make their lips red by संस्कार, yours are ruddy without संस्कार । It seems better to take पाटल as pale red. संस्कार makes it bright red.

बालः—अम्ब को एसो [अम्ब क एषः] ।

BOY—Mother, who is this ?

शकुन्तला—वच्छ दे भाअहेआइ पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ] । (रोदिति) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (*Weeps*).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः सम्मोहो मे तदा बलवान्भूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

(पादयोः पतति) ।

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart, Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time, Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tosses off taking it for a snake (*Falls at her feet*).

*शकुन्तलेति । 'ते तव भागधेयानि' भाग्यानि 'पृच्छ' । "क एव" इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाहं कथं ब्रूयां क एव । यदि स्याद्-सुतश्चक्रवर्ती भवे; इति ते भाग्यं तदा "अयं ते पिता" इति वक्तुं न्याय्यम् । अथ ईदृशं ते भाग्यं यदिष्टेव वने वसन् तपश्चरिष्यसि तदा "धराधिपौड्यं दुष्यन्तः" इत्येवास्य पर्याप्तः परिषयः । इति मनसा प्रार्थितमालोचयन्ती दुःखदग्धा 'रोदिति' ।

राजेति । इत्थं नवमिव प्रत्यादेशदुःखं भूयोप्यनुभवन्तीमेनां वील्याह । अन्यथा—हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु । तदा किमपि मे बलवान् मनसः सम्मोहः अभूत् । शुभेषु प्रबलतमसां वृत्तयः एवंप्राया हि । अन्धः शिरसि चित्तां स्रजमपि अहिशङ्कया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपुः शकुन्तले 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कृतात् प्रत्याख्यानान्-जातं वत् 'व्यलीकं' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरीयात् दुःखं त्यज इत्यनुनयः । 'तदा प्रत्याख्यानकाले 'किमपि' कुतोऽपि अनिर्व्वचनीयात् कारणात् 'मे बलवान्' गुरुः 'मनसः सम्मोहः' चेतोविकृतिः 'अभूत्' जातः । प्रत्याख्यानश्च अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुकूला वृत्तिः । 'शुभेषु मङ्गलेषु विषये 'प्रबल' घोर' 'तमः' मोहः अन्यकारणं येषां तेषां 'वृत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' बाहुल्येन

[“प्रायश्चानश्चने शुद्धौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति विद्वाः] ‘एवम् हि ईदृशो एव [तत्पुरुषपक्षे मरुद्व्यसकादिः । अन्यथा सुप्सुपा इति समासः । प्रायशब्दस्य पूर्वनिपातफलकोपसर्जनत्वाभावात् परनिपातः] इत्याकायाः युक्तैः समर्थनम् । ‘अन्धः’ सदा तमसा अभिभूतः सन् ‘शिरसि’ निजमस्तके ‘चित्तान्’ अनेन स्थापितां सज्जमपि मालामपि याज्ञतमाम् ‘अङ्गेः सपस्य शुद्धया’ भान्ता ‘धुनीति’ कम्पयति, शिरसो व्यस्यति । इति समर्थनं प्रति दृष्टान्तः । [‘राजा’ (तः, न्या-) ‘राजा शकुन्तलायः पादयोः प्रणिपत्य’ (रा., वि., म-)] ‘पादयोः पतति’ इति प्रसादनम् [राघवा- दोनामितन्नास्ति] ।

NOTES

1. रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika).

2. (a) * सुतनु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भागधेयानि पृच्छ) and is anxious to appease her. (b) सुतनु—शोभना तनुः इति सुतनुः, कर्मधा—with ऊङ् attached in the feminine ; here तनुशब्द is कान्तावाची । See our ‘व्याकृतसु सुतनु’—Uttar. III. sl. 15. Hence the vocative singular is सुतनु and not सुतनी । (c), प्रत्यादिश etc.—“व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः । The renunciation still rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.

3. एवं प्रायाः—प्रायेण एवम् एवम्प्रायाः usually such मरुद्व्यसकादि or सुप्सुपा । To account for the परनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता शववः । This gives जितप्राया- शववः । The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्रायाः शववः प्रणिपेतुः ; जितप्रायान् शतुन् अयहीत्, जितप्रायेः शतुभिः उच्ये etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता शववः प्रणिपेतुः प्रायेण जितान् शतन् अयहीत्, प्रायेण जितैः शतुभिः उच्ये etc.—In these प्रायेण does not changes its विभक्ति, it is एकविभक्ति । Its पूर्वनिपात is prohibited by the rule “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति ।

4. पादयोः पतति—Raghava etc. make the king fall at her feet

before the speech. But the repetition उद्दे दु उद्दे दु shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king. It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet, The king fell at her feet after uttering the verse and was immediately raised by Sakuntala.

शकुन्तला—उद्दे दु उद्दे दु अज्जउत्तो । णुणं मे सुअरिअप्प-
दिवन्धवं पुरा किदं तेषु दिअहेसु परिणाममुहं आसि । जेण
साण्णकोसो वि अज्जउत्तो मह विरसो संवुत्तो [उत्तिष्ठतु
उत्तिष्ठतु आय्यपुत्रः । ननंम सुचरितप्रतिबन्धवं पुरा कृतं तेषु
दिवसेषु परिणाममुखम् आसीत् । येन सानुकाशाऽपि आय्यपुत्रो
मयि विरसः संवृत्तः] । (राजात्तिष्ठति) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise ; surely some-
thing formerly done by me obstructing my good work (merit),
was by these days about to bear its fruit (mature) through
which my husband though kindly disposed towards me,
became pitiless. (The King rises).

शकुन्तलेति । 'मि मया 'पुरा कृतम्' अनुष्ठित 'सुचरितस्य' पुण्यकर्मणः 'प्रति-
बन्धक प्रतिरोधक पुण्यफलरोधकमित्यर्थः तेषु दिवसेषु' प्रत्याख्यानवेलासु 'परिणामे'
परिणतौ 'सुखं' यस्य 'तादृशं', पाकाभिमुखमिति यावत् आसीत् । 'येन' हेतुना सानु-
काशोऽपि सदयोऽपि सानुरागोऽपि' आय्यपुत्रः सद्यः 'विगतो रसो' रागः अनुरागः इत्यर्थः
['शृङ्गारादौ विधे वीर्ये' मुचे द्रवे रसः' इति कौषः] यस्य तथाविधः, निरनुरागः
इति यावत् 'संवृत्तः' । पुरा पुण्यमाचरितं मया तेन लया सङ्गता । पापस्यापि कृतं
यस्य फलं प्रत्याख्यानवेलायां विपक्वमासीत् । तेन पुण्यफलं निरुद्धम् अदृश्यं प्रत्या-
ख्याता । इत्थं समेव पापस्यायं विपाकः न ते दोषः ।

शकुन्तला—अहं कहं अज्जउत्तेन सुमरिदो दुक्खम्माई अअं
जनो [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृता दुःखभागी अयं जनः] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-
bered by my husband ?

अभिज्ञानशकुन्तलम्

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ;

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो वाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमग्र

कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति) ।

KING—With the dart of grief extracted, I will tell you. O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sticking in your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though) paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I shall first] be free from remorse. (Does as said),

‘अथ’ इति प्रथे । ‘दुःखं’ भजते प्राप्नोति यस्तादृशः [इति भजतेः घिनून्] ‘अयं’ जनः [इत्यात्मनिर्द्देशः] अहमित्यर्थः ‘कथं’ स्मृतः ।

राजेति । ‘उद्धृतम्’ उत्खातं ‘विषादरूपं’ शल्यं शङ्कुः येन तादृशो भूत्वा ‘कथयिष्यामि’ कथं स्मृत इति । शल्योद्धरणप्रकारं वर्णयति । अन्वयः—हे सुतनु कान्ते, यो वाष्पविन्दुः पूर्वं ते ‘अधरं’ परिबाधमानः मया मोहात् उपेक्षितः तमद्य आकुटिलपक्ष्म-विलग्नं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे ‘सुतनु’ वरगात्रि ‘कान्ते’ प्रिये शकुन्तले ‘यो वाष्पस्य’ नेत्रजलस्य विन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले ‘ते’ तव ‘अधरं’ परितो ‘बाधमानः’ पीडयन् नेत्रयोर्निर्गम्य, कपोलौ अतिक्रम्य, अधरं न केवलं स्थितं किन्तु एकैकश इव ह्रस्वमागत्य उपचयेन चिरावस्थानेन च अधरं पीडयन्नपि मया मोहात् चित्तवैकल्यात् उपेक्षितः श्रीदासीन्येन दृष्टः अतएव यो विषादशलाभूतो मे हृदयमनु-दिनं दारयति ‘तं’ तथाविधं वाष्पम् मदहृदयशल्यम् ‘अद्य आकुटिलेषु, ईषद्वक्त्रेषु’ पञ्चसु नवलोमसु ‘विलग्नं’ स्थितं न तु ततः प्रमृतं प्रमृज्य शोधयित्वा ‘विगतः अनुशयः’ पञ्चाक्षापो यस्य तथाविधो ‘भवामि तावत्’ भवाम्येव [तावदवधारणे] तच्च विधा नेयम् । वाष्पं प्रमृज्य एव नान्यथा । अथवा भवाम्येव ततः कथयामि । पूर्वं चिरोपेक्षया शलावेधः अद्य दृष्टे एव मृष्टे शलागोद्धारः इति तात्पर्यम् । [‘वाष्पविन्दुः’ (रा., त-

अ-स-)—‘वहविन्दः’ (वि) ॥ ‘कान्ते’ (त-, न्वा-)—‘वाष्पम्’ (रा-, न-)]
यद्योक्तं वाष्पविन्दुप्रमाणं नम् इत्यर्थः ।

NOTES.

1. उद्धृत &c.—The विधाद here is the same as the अनुशय in the verse following.

2. Reading—(a) वाष्पविन्द—वहविन्द is rare and has no special recommendation. We have retained the more common reading. (b). कान्ते—Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided.

शकुन्तला (नाममुद्रां दृष्ट्वा)—अज्जउत्त, एदं तं अङ्गुलीअअ
[आर्य्यपुत्र एतत्तदङ्गुलीयकम्]

SAKUNTALA—(*Seeing the signet-ring*)—My husband, this is that ring.

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring, was indeed memory recovered.

शकुन्तला—विसमं किदं णोण जं तदा अज्जउत्तस्म पचा-
अणकाले दूळ्हं आसि [विषमं कृतमनेन यत् तदा आर्य्यपुत्रस्य
प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत्] ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it—became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि श्रुतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता
कुसुमम् ।

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season.

राजिति । ‘अङ्गुलीयस्य उपलम्भः’ प्राप्तिः तस्मात् ‘खलुतत एव श्रुतिः’ स्मरणम्

‘उपलब्धा’ प्राप्ता ।

शकुन्तलेति । 'अनेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विसदृश' 'कृतम्' । 'यत् यस्मात्
'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्ययोत्पादनस्य काले दुर्लभमासीत्' ।

रजेति । तेन तस्मात् यदि ऐतेनैव प्रत्यायनं तत इत्यर्थः 'लता लतेव तन्मौ
लम् 'चतुर्ना' वसन्तेन, मया इति गूढम्, यः समवाय 'समागमः पुनःसमागम इति
भावः तस्य 'चिह्न' सूचकम् इदं' 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु ।
इत्यङ्गुलीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति ।

NOTES

1. नाममुद्रां दृष्ट्वा—She notices it while the king wipes off the tear from her eyes.

2. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to the advent of the season, so let the ring be witness of our re-union. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ण से विस्मसिमि । अज्जउतां एब्ब धारेदु
[नास्य विश्वसिमि । आर्य्यपुत्र एव एतत् धारयतु] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it.

(ततः प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्द्धते ।

(Then enters Matali) MATALI—O joy ; The Long-lived
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his
son's face,

राजा—अभूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,
न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.
Matali, I guess this event is not known by Indra.

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां पशोक्षम् । पश्या-
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनेन वितरति ।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One. Maricha the Perfect, grants you a visit.

शकुन्तलिति । 'अस्य' अहम्, लीयकस्य [सम्बन्धमाविवक्षया षष्ठी अन्यथा सप्तमी स्यात्] न विश्वसिनि । पूर्वं प्रत्यायनकाले आत्मनः असान्निध्येन विषमाचरणादिति भावः ।

मातलिरिति । 'दिष्टा' इति हर्षे अव्ययम् ["दिष्टा हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी] अहो आनन्दे 'आयुषान् धर्मपदया' यः 'समागमः' तेन 'पुत्रसुखस्य' यत् 'दर्शनं' तेन च 'वञ्च'ते । भवद्बुद्ध्या हर्षो मे इति भावः ।

राजिति । 'मे मनोरथः सस्यादितं' विधिना विपाचितं 'खादु मधुरं' 'फलं' यस्य तादृशः अभूत् । अयं वृत्तान्तः पुत्रपत्नीसमागमो मे इत्यर्थः 'आखण्डलीन' इन्द्रिण 'न खलु' [खलु वाक्यालङ्कारे] 'विदितः स्यात्' [सम्भावनायां लिङ् । विदित इति यथाप्राप्तं भूते क्तः । तेन आखण्डलीन इति न षष्ठी] ।

मातलिरिति । देवेन्द्रेऽपि राज्ञा अज्ञानारोपात् 'क्षितं' कृत्वा आह—'देवराणां' प्रभूणां 'परोक्षम्' अगोचरं 'किं वस्तु अस्ति, न किमपि । विज्ञातमेवेतदिन्द्रस्य ।

NOTES

1. धर्मपत्नी & C.—धर्मायां पत्नी धर्मपत्नी । शाकपाद्येवादि etc. तथा समागमः । पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, कान्ता & c., because पत्नी implies यज्ञसंयोग by the rule "पशुनो यज्ञसंयोगे" (P. 4.1).

2. अभूत्—भूतसामान्ये लुङ् ।

3. सखितम्—Smiles at the king's simplicity.

4. वितरति—वर्तमानस्थानीय्ये भविष्यति लट् ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala, let the boy be supported by you. I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिआमि अञ्जजत्तेन सह गुरुसमीपं गन्तुं [जिह्मेमि आर्य्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम्] ।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors.

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । पश्येहि ।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, do Come.

(सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमासनस्थो मारीचः) । मारीचः (राजानमवलोक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं

तत् कौटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

(All go round the stage. Then enters Maricha with Aditi seated.) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of thy son's battles called as Dushyanta, the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra.

शकुन्तलेति । 'गुरुसमीपं गन्तुं' जिह्रमि' लज्ज । आर्य्यपुत्रसाहचर्यात् लज्जा [गन्तुम् इति "कर्त्तरि क्तत्" इति पक्षे 'गन्तुं' अहं 'जिह्रमि' इत्यर्थः । "अव्ययकृतो भावे" इति पक्षे तु 'गन्तुं' गमनं तस्मात् 'जिह्रमि' इति] ।

राजेति । 'अभ्युदयस्य' समुद्धेः कालाः पक्षाः तेषु 'आचरितव्यमपि' कत्तव्यमपि । 'आभ्युदयिकेषु गुरुसाक्षात्कारे यथेष्ट' भर्ता सह वा यायात्, तत्र न दीषः [अपि कामचारकरणे] । यद्वा—'अभ्युदयकालेषु आचरितव्यमपि' आचारोऽपि अनुसर्त्तव्यः । भर्ता सह गुरुसाक्षात्कार आचारः । तमाचार' प्रतिपद्यस्व [अपि समुद्धे] ।

मारीच इति । अन्वयः—अद्य दुष्यन्त इत्यभिहितः भुवनस्य भर्ता ते पुत्रस्य रणशिरसि अययायी । यस्य चापेण विनिवर्त्तितकर्म (सत्) कौटिमत् तत् कुलिशं मघोनः

आभरणं जातम् । व्याख्या—‘अयम्’ एष दृश्यमानो जनः ‘दुष्यन्त इति अभिहितः’ ख्यातः, दुष्यन्त इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः ‘भूवनस्य’ भुवः ‘भर्ता’ पालकः, ‘ते’ तेषां ‘पुत्रस्य’ इन्द्रस्य ये ‘रणाः’ समराः तेषां ‘शिरसि’ समरमूर्द्धनि ‘अयथायौ’ पुरीगामौ । साक्षात् भूवो भर्ता, परीक्षतो दिवोऽपि इति भावः । नक्षत्रस्य अयमेगमनमात्रं समरेषु, किन्तु स एवायं ‘यस्य चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्त्तितं’ सुसम्प्रादितं ‘कर्म’ शतदहननरूपं यस्य तथा-विधं सत् ‘कोटिमत्’ प्रशस्यकोटियुक्तं ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुलिशं’ वज्रं मघोनः इन्द्रस्य ‘आभरणं’ भूषणमात्रं ‘जातम्’ । सत्यं कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजो भूष्यते, शत-पातस्तु अस्य चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1. गन्तुं जिह्मि—The तुसन् may be here explained in two ways. In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is attached. It is natural to say then that the general rule “कर्त्तरि कृत्” applies, not being barred by special injunction. This requires तुसन् to be in the कर्त्तृवाच्य । गन्तुम् then means गन्तव्य । The Bhashyakara simplifies the matter by laying down that a कृत् producing an अव्यय word is to be in the भाववाच्य । गन्तुम् then means गमनम् । गन्तुं जिह्मि = गमनात् जिह्मि ।

2 अपि आचरितव्यम्—&c. (a) अपि implies option कामचार, (b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सह गुरुसाक्षात्कारः) for its कर्म understood. In the alternative exposition (See Tika) आचरितव्यम् = आचारिणं वर्तितव्यम् । यथाआचारः तथा कर्त्तव्यम् । (c) एहि एहि—The repetition implies *impatience*. See also Pratima I. 29 note 8.

3. (a) दाक्षायणि...दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + फक् स्त्रियाम् = दाक्षायणी तत्संबन्धौ । अदिति was Daksha's daughter. (b) ते—Yours, hence you should feel interested in him. (c) तत्—That thunder-bolt i.e., that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (d) मघोनः—See मघवतः, *Ante*.

अदितिः—सम्भावणीआणुभावा से आकिदी [सम्भावनी-यानुभावा अस्य आकृतिः] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred.

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्पं ।

राजा—मानते,

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सृषुवे यद्वज्रभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २८ ॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son. So approach.

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—the pair in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self-born Soul Supreme] took up abode for birth ?

अदितिरिति । 'अस्य आकृतिः' शरीरं 'संभावनीयः' अनुमेयः 'अनुभावः' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजययोग्यता इत्यर्थः यस्याः तादृशी । दिवं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमीयते इति भावः ।

मातलिरिति । एतौ दिवौकसां दिवानां पितरौ अदितिकश्यपौ 'पुत्रे' या 'प्रीतिः' तस्या यत् 'पिशुनं' सूचकम् ['पिशुनी खलसूचकौ' इत्यमरः] तेन 'चक्षुषा' [आतावेकवचनम्] 'आयुष्मन्' त्वाम् 'अवलोकयतः' । इन्द्रतुल्योऽसि इत्यर्थः । प्रीतौ भगवन्तौ त्वयि ; 'तत्' तस्मात् उपसर्पं समीपे गच्छ ।

राजेति । अन्यथः—हे मातली, इदं तत् दक्षमरीचिसम्भवं स्रष्टुरेकान्तरं द्वन्द्वं यत्

सुनयो द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः, यत् भुवनत्रयस्य भर्तारं यज्ञभागीश्वरं सुपुत्रे, यस्मिन् आत्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाय आस्पदं चक्रे । व्याख्या—‘हे मातली’ ननु पृच्छामि इदं दृश्यमानं तत् ‘दत्तय मरीचिष्य मन्त्रवः’ उतपत्तिस्थानम् [अपादाने अ८] यस्य अतएव ‘स्वष्टः’ ब्रह्मणः ‘एकम्’ एकमात्मम् ‘अन्तरम्’ ‘अन्तर्हि’ व्यवधायक-मित्यर्थः यस्य तत्. एकपुरुषव्यवहितमित्यर्थः ‘इन्द्र’ मिथुन किम् । इदं किं तत् इन्द्रम् इति काकुमुद्वेन प्रत्यः । कतमत् इन्द्रमित्याह—‘यत् इन्द्रं सुनयः’ वेदानिष्ठानां मरुतयो द्वादशधा’ द्वादशसु भागेषु द्वादशात्मना स्थितस्य तेजसः’ आदित्यस्य इत्यर्थः कारणं जनकं प्राहुः’ वदन्ति । पुनः कतमत् इन्द्रम्—यत् इन्द्रं भुवनानां त्रयस्य त्रिभुवनस्य भर्तारं पालकं यज्ञेषु ये ‘भागाः’ तेषाम् ‘ईश्वरः’ प्राधान्येन यज्ञेनात्स्नामिनम् । यद्वा—यज्ञभागाः सन्ति येषां तेषां दीवानामित्यर्थः [मत्वर्योऽथोऽच्] ‘ईश्वर स्नामिनम् इन्द्रमिति यावत् ‘सुपुत्रे’ जनयामास । पुनश्च कतमत् इन्द्रम्—‘यस्मिन् इन्द्रे’ ‘आत्मनो भवो जन्म यस्य तादृशः स्वयं जातः अज इत्यर्थः ‘परः’ परमः सर्वोतिशयो ‘पुरुषोऽपि’ पुरुषोक्तो विष्णुरपि ‘भवाय’ जन्मने आस्पदं स्थानं चक्रे’ यत् भवाय ससुपस्थितमित्यर्थः । ‘आत्मभुवः’ इति पाठे ‘आत्मभुवो ब्रह्मणोऽपि ‘परः’ अधिकः यो विष्णुरित्यर्थः ; [कामनावतरे वल्लिहलनार्थं कश्यपाददितौ जातौ हरिः] । [‘आत्मभवः’ (रा., वि., म.) —‘आत्मभुवः’ (त., व्या.)] ।

NOTES

- (a) द्वादशधा—द्वादशसु भागेषु इति द्वादश + धाच् । Refers to the Sun. The sun changes its character apparently in different months. The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns. (b) यज्ञ &c.—यज्ञस्य भागः यज्ञभागः । सः अस्ति एषाम् इति यज्ञभाग + अच् मत्वर्य = यज्ञभागाः those who enjoy a share in sacrifices i. e., the gods. तेषाम् ईश्वरः । तम् Also see Tika.
- (a) आत्मभवः—Qual. पुरुषः । Refers to Vishnu. See Tika. आत्मभुवः is पञ्चव्यन्त । आत्मभुः is Brahman. “ब्रह्मात्मभुः सुरज्येष्ठः” इत्यमरः । (b) अपि—Even the आत्मभवः (Self-born) went to him for the sake of भव (birth) = इति परं हि विश्वान्तविरोधं स्थानम् । (c) भवाय = सू + अच्

कर्त्तरि or च करणे = भवः birth. तस्यै । तादर्थ्यं चतुर्थी । (d) आस्पदम् = आ समन्तात् पश्यते अथिन् इति आ + पद + घ अधिकरणे = आस्पदम् residence, abode, प्रतिष्ठा । The सूट् comes in by निपातन in the rule 'आस्पद' प्रतिष्ठायां । (e) दन्द्म्—दधम् अभिव्यञ्जने इति द्वि द्वि = दन्द्म् by निपातन in the rule "दन्द् रदस्यस्यर्थादावचन-व्यतक्रमण यत्रपादप्रयोग-अभिव्यक्तिषु" (P. 8. 1 1c). 'द्विशब्दस्य द्विवचनं पूरेपदस्य अभावः, अत्रचोत्तरपदस्य निपात्यते' —*Vṛiti* (f) सृष्टः—From the Creator. ब्रह्मपादानमाश्रित्यपञ्चमो । (g) एकान्तरम्—Each separated by one step. Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa, (2) Brahman Daksha, Aditi.

3. *Remark*—†आत्मभवः seems to be the better reading. It brings out the विरोधाभास more prominently. Thus—It is *absurd* to speak of भव of one who is आत्मभवः (आत्मभवी भूत इति विरोधः) । But the majesty of the Lord Supreme (परः पुरुषः) is incomprehensible. Everything is possible with him (परोऽसौ पुरुषः अचिन्त्यामहिमा महिम्नैव आस्पदं चक्रे इति विरोधपरिहारः) । Hence the अलङ्कार is विरोधाभासः ।

मातलिः—अथ किम् ।

MATALI—What else (ves) ?

राजा (पणिपत्य)—उभाभ्यामपि वासवनियोज्या दुष्यन्तः प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth.

अदितिः—वच्छ अप्पङ्क्तिर्हो होहि [वत्स, अप्रतिरथो भव] ।

ADITI—My son be you without a rival car.

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (i. e. Sachi).

अदितिः—जादे, भर्तुणो बहुमदा होहि । अयञ्च दीहाऊ बच्छओ उहअकुलनन्दनो होदु । उवविसह जाते, भर्तुर्वहु-भता भव । अयञ्च दीर्घायुवत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशतम्] ।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband ; and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families. Sit down.

राजेति । 'नियोज्यः' भृत्यः [शक्याचै रक्षति कुलाभावः] । 'वासवस्य' इन्द्रस्य नियोज्यः । 'उभाभ्याम्' उभे अपि अनुकूलयितुं 'प्रणमति' इत्यर्थः ['क्रियाधीन-पदस्य—' इति कर्मणि चतुर्थी] ।

अदितिरिति । प्रतिकूलो रथः 'प्रतिरथः' उपचारात् प्रतिबन्धो । 'अविद्यमानः प्रतिरथो' यस्य तादृशी 'भव' ।

मारीच इति । अन्वयः—भर्ता आखण्डलसमः, सुतः जयन्तप्रतिमः ; वत्से पौलोमी—सदृशी भव । अन्या आशीः ते योग्या न । व्याख्या—'भर्ता' पतिः दुष्यन्तः 'आखण्डलिन' इन्द्रेण 'समः' तुल्यः । ततः 'सुतः' पुत्रः सर्वदमनः 'जयन्तेन' इन्द्रपुत्रेण तुल्यः 'जयन्त-प्रतिमः' [निम्नसमासः । यद्वा—प्रतिमाति इति प्रतिमः सदृशः । जयन्तस्य प्रतिमः] । अतएव हे 'वत्से पौलम्या' इन्द्रपत्न्या यस्या 'सदृशी' तुल्यः अविधवा इत्यर्थः 'भव' । भर्तः सुतस्य च तथाविधत्वात् 'अन्या आशीः ते योग्या' अनुरूपा 'न' । [पौलमी-सदृशी' (रा-, वि-, म-)—'पौलमीमङ्गला' (त-, ग्वा-)] ॥

अटितिरिति । 'भक्तः' बहुमता पूजिता 'भक्त' । अयञ्च वत्सकः* [अत्पार्श्वे कन्]
 'दोष'मायुः यस्य तथाविधः सन् 'उभयोः' इयोरपि पेटकस्य मातृकस्य च कुलयोः
 वंशयोः 'नन्दनः' प्रोतिप्रदः 'भवतु' ।

NOTES

1. उभाभ्याम्—कर्त्तृणि चतुर्थी (See Tika). Or treating प्रथमति as
 अविवक्षितकर्त्ता we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Varttika "क्रियायद्वयमपि
 कर्त्तव्यम्" ।

2. (a) जयन्तप्रतिमः—Amara has 'सुखतरपट्टलमी ! निभसङ्गाशनी-
 काशप्रतीकाशीपमादयः ॥' But अट्टि several other words are included.
 If प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final
 in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिमः does not
 mean *Jayanta's equal*. The वाक्य thus should not contain प्रतिम
 i. e., the समास is obligatory (नित्यसमास) । If however प्रतिम is *not*
 included, or if some derivation may be given to make it
 mean सम then of course an ordinary समास becomes possible
 (See Tika). (b) पौलोमी &c.—पौलोमी is पुलोमजा, i. e. शची, Indra's
 wife "पुलोमजा शचीन्द्राणी" इत्यमरः । पौलोम्या सहस्री Sachi's equal.
 * This also implies अद्वैत and luck which the sage thought was
 the best benediction he could pronounce. See Swapna. VI

3. Reading—The Beng. reading, पौलोमीमङ्गला means the
 same. मङ्गलम् is an *auspicious thing*. पौलम्या मङ्गलम् इति auspi-
 cious luck of Paulomi, i. e., अद्वैतम् । तत् अस्ति अस्याः इति पौलोमी-
 मङ्गल + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् ।

4. * बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour
 more than अद्वैतम् । Besides, her benediction seems to have
 reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou
 the husband's favourite so that repudiation may not occur
 again.

(सर्वेप्रजापतिमभितः उपविशन्ति) ।

(All sit down round the Progenitor),

मारीचः (एकैकं निर्दिशन्)—

दिष्टा शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ २६ ॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious ! Virtuous Sakuntala, this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth. Action—have come together !

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु
वोऽनुग्रहः । कुतः—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनादयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

स्मामित्तनैमित्तिकयोरेयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ २७ ॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit. The rise of clouds happens first, after that the shower. This is the order of the cause and the caused. But of your favour the prosperity is in advance.

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MA TALĪ—Thus do ordainers show favour.

‘प्रजापति’ कश्यपम् ‘अभितः’ तं परिवार्य इत्यर्थः ।

मारीच इति । ‘एकम् एकम् इति वीष्ठा [द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः]
‘निर्दिशन्’ अङ्गुल्या दर्शयम् । अन्वयः—दिष्टा साध्वी शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्
—श्रद्धा वित्तं विधिः इति तत् च त्रितयं—समागतम् । व्याख्या—‘दिष्टा’ मङ्गली
अव्ययम् । अङ्गो मङ्गलम् । यथा—‘दिष्टा’ इदं । अङ्गो आनन्दः । साध्वी पतिव्रता
‘शकुन्तला’ इदं ‘सत् साधु’ ‘अपत्यं’ सन्ततिः इत्यर्थः, ‘भवान्’ त्वं अजोत्तमो दुष्यन्तः—
‘श्रद्धा’ शास्त्रीयक्रियायाश्च द्रव्यसंयोजितं धर्मं, ‘विधिः’

शास्त्रीयकर्मानुष्ठानम् 'इति तत् च तदेव प्रसिद्धं वितथं ब्राह्मणं वस्तु समागतम्' एकवचनमितम् [भाविममवयवसमागममुद्दिश्य तथप्रत्ययः] । मङ्गलमेतत् [आनन्दो मे इति वा] यत् यथाह्वाया शकुन्तला, वितरूपः मर्द्धमनः विधिरूपो भवान् इति वयमद्य युक्तम् ।

राजेति । 'हं भगवन्' एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम् । अनुग्रहस्य मे पुण्येन स्यात् । पुण्यञ्च भवद्दर्शनमेव मदभिमतफलप्रसवे समर्थम् । किन्तु अद्य दर्शनात् 'प्राक् अभिप्रेतस्य' अभिलषितस्य फलस्य 'सिद्धिः' निष्पत्तिर्जाता । पश्चात् दर्शनं जातम् इति अपूर्वः नूतनो 'हि अनुग्रहः' प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वता । 'कृतः' इति चेत् शृणु—अन्वयः—पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम् । प्राक् घनोदयः 'तदनन्तरं' पयः । अर्थं निमित्तनैमित्तिकयोः क्रमः । तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः । व्याख्या—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुदेति पुष्पमाविर्भवति 'ततः' तदनन्तरं तत्कर्म 'फलं' दृश्यते । 'प्राक्' आदौ 'घनोदयः' मेघसज्जा 'तदनन्तरं' ततः परं तत्कृतं 'पयः' जलम् । 'अयम् एष निमित्तस्य' कारणस्य निमित्तेन संसृष्टस्य नैमित्तिकस्य 'कार्यस्य' च 'क्रमः' नियमः आनुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं पश्चात् कार्यं इत्येव कार्यकारणयोः क्रमः । भवतु, किं तेन इत्याह—'तव प्रसादस्य तु भवतोऽनुग्रहस्य पुनः 'पुरा' पूर्वं तत्-कार्यं 'सम्पदः' प्रसादपावस्य श्रियः । प्रसन्नो भविष्यति भवानमुचिन् इति जानन्त्यः सम्पदः प्रागेव प्रसादपावसुपतिष्ठन्ति । यद्वा—मयि सानुग्रहो भगवान् इति ज्ञानात् पूर्वमेव अनुग्रहीतस्य सम्पदः सम्पद्यन्त इति भावः ।

मातलिरिति । 'विधातारः' कर्तारः ईशाः इत्यर्थः एवम् अनेन विधिना प्रसो-दन्ति अनुग्रहन्ति । भवतां लौकिकः कार्यकारणक्रम उक्तः । अलौकिके तु क्रमो भिन्न एव । इच्छासिद्धय ईशा यद्विच्छन्ति तत्क्षणं तदेव सम्पद्यते । इह भगवानिच्छति दुष्यन्तस्य पुतकलतसमागमो भवतु इति । यदि तत्क्षणमसम्पन्ना सा इच्छा भवतुक्तं भगवद्दर्शनमपिच्छति तर्हि अनौशता भगवत आपद्येत ।

NOTES

१. वितथम्—ब्राह्मणं वस्तु इति ति + तथप् = वितथम् a triad. But we cannot speak of a *group* before the contents 'become समागतः' हीणि समागतानि वितथं भवति । वितथं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concurrence.
See Tika 'भाविनम्' &c.

2. निमित्त &c—निमित्त is cause कारणम् । निमित्तिन संसृष्टम् इति
निमित्त + ठक = नैमित्तिकम् effect कायम् ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-
विधिना उपगम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशोथ-
ल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य ।
पश्चादङ्गलीयकदर्शनाददृपूर्वा तद्दहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव
मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

KING—O Perfect One, having wedded this handmaid of
thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through
laxity of memory when brought by friends after some time, I
had become an offender to your kinsman, the Revered Kanva.
Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as
previously married by me. This appears strange to me. The
preversion of my mind is of that kind by which, with the form
before the eyes, the belief can be "It is not an elephant", (then)
doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction
can come after seeing the foot-prints.

राजेति । 'वः आज्ञां करोति या तां परिचारिकां शकुन्तलाम् [पङ्कजरा निहोशः]
'कस्यचित् कालस्य परस्मात् । गन्धर्वाणां तस्यैव प्रत्यययोगात् षष्ठी । 'आनीतां' मत्-
समीपमुपस्थापिताम् । 'स्मृतिः शैथिल्य' दुर्बलता, तस्मात् 'प्रत्यादिशन्' निराकुर्वन् ।
गोत्रवान् सगोत्रः । 'युष्माभिः' भवता 'सगोत्रस्य' गोत्रवतः भवद्'शोयस्य इत्यर्थः 'तत्र-
भवतः' पूर्वस्य 'कण्वस्य' [सम्बन्धसामान्ये षष्ठी] अपराद्धोऽस्मि कृतापराधोऽहम् ।
पश्चात् 'प्रत्याद्यानकृतादपराधात् परं पूर्वम् कृदाम्' [भूतपूर्वैश्चरद्' इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'यवगतोऽहम्' [कर्त्तरि क्तः] । 'तत्' एतत्, साक्षादुदटायाम-
ज्ञानम् अङ्गुरोद्यकदर्शनात् ज्ञानम् 'चित्रमिव' आख्यम् 'प्रतिभाति' ।

अन्वयः—यथा समस्तरूपे गजो न इति. अतिक्रामतितस्मिन् सशयः स्यात्, पदानि
इष्टा तु प्रतीतिः भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः । व्याख्या—'यथा येन प्रकारेण
यादृशेन विकारेण इत्यर्थः 'समस्तं प्रत्यक्षं रूपं यश्च तादृशं कर्त्तव्यं सत्ये' अयंगजो-
न इति सिध्दाज्ञानं ततः 'अपक्रामति दूरे गच्छति' 'तस्मिन् ग्रीवे गजो वा स्यात्' इति
'संशयः स्यात् पश्चात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'इष्टा' सत्यं गज एव इति 'प्रतीतिः
सम्प्रत्ययो भवेत्'—'मे मनः' 'मनसो विकारः' चित्तभ्रमः 'तथाविधः' तादृशः । प्रथमं
साक्षादुपगतायां शकुन्तलायां नेत्रं मत्परिग्रह इति मे ज्ञानमासीत् । ततः पुरोधसा
दूरे नौदमानायां तस्यां दूषमानेन हृदयेन सन्देहोऽभूत् । पश्चात् अङ्गुलीयकदर्शनेन
परिग्रहः एव इति प्रतीतिर्जाता । अङ्गुलीयकदर्शनेन साध्या प्रतीतिः साक्षाद्दर्शनात् जायेत
इति किमेतत् चित्रं न ब्रूष्यते मया ।

NOTES

1. (a) आज्ञाकरोन्—आज्ञां करोति इति आज्ञा + कृ + ट कर्त्तरि ताच्छेलेन
स्त्रियाम् = आज्ञाकरो a maid-servant ताम् । (b) अपराद्ध—अप + राध + क्त
कर्त्तरि । (c) युष्मत् &c—सगोत्र is well-known in the sense of समानं
गोत्रस्य where समान becomes स by the rule 'व्यातिर्जनपदरात्रिभाभि-
नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धु' (P, 5. 8. 85). युष्माभिः सगोत्रः having
the same goत्र with thyself. But this sounds improper because
कश्यप himself is the originator of the गोत्र [स्वयंगोत्रप्रवर्तकस्य पुनः
किं गोत्रम्] । We therefore propose to expound गोत्रेण 'सह सगोत्रः
having a goत्रa. युष्माभिः सगोत्रः now means having a goत्रa because
of thee i. e. you have given him his goत्रa ; he derives this goत्रa
from you

2. (a) अमलरूपे—सामोप्यनक्ष्णोः इति मल + अचि + टच् समासान्त =
समक्षम् vicinity of the eyes, अव्ययो— । The टच् comes in by the
Gānasūtra 'प्रति (परः) समनुभ्योऽक्ष्णः । समक्षम् अस्ति अक्ष इति समक्ष +
अच नत्वर्थे (अर्थे आदि) = समक्षम् before the eyes, तादृशं रूपं यस्य तस्मिन्

पदानि—पदचिह्नानि । The strangeness lies in this—समचक्षुषे गजो न इति ज्ञानं परोक्षरूपे तस्मिन् पदानि दृष्ट्वा गज इति प्रतीतिः ।

[N. B.—‘we therefore &c.’ in notes (c) above is adopted by Prot. Gajendragadkar.]

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive.

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्षवैकल्यां शकु-
न्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपागता, तदैव ध्यानादवगतो-
ऽस्मि दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्या-
दिष्टेति । स चायमङ्गलीयकदर्शनावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at that very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse had its termination at the sight of the ring.

मारीच इति । ‘आत्मनः अपराधः’ । तस्य ‘शङ्का’ अपराहोऽहं कथस्य इति ज्ञानम् । ‘त्वयि’ यस्मात् ‘सम्बोद्धः’ चेतोविकृतिरभूत् सोऽपि ‘उपपन्नः’ युक्त एवकारणा-
धीन इत्यर्थः [‘उपपन्नः’ (त- , दि- , ग्वा-) ‘अनुपपन्नः’ (रा- म-)] ।

यदेवेति । ‘अप्सरस्तीर्थे’ यत् ‘अवतरणं’ पर्यायप्राप्तं सान्निध्यं कर्त्तुं गमनं तस्मात्
क्षीतोः ‘प्रत्यक्षं’ साक्षाद्दृष्टं ‘वैकल्यं’ कातरता यस्याः तथामृतां शकुन्तलामादायमेनका
दाक्षायणीं दत्तकन्यकामदितिम् ‘उपगता’ प्राप्ता । स्वयं कान्तायाः शोकं पश्यन्ती अनु-
कम्पमाना तां गृहीत्वा प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तपस्विनी’ दीना [एतेन तथा एव प्राप्तः शाप
इति सूच्यते] । [‘प्रत्यादिष्टा’ (त- , ग्वा-)—प्रत्यादिष्टा नान्यथा” (रा- , बि- ,

न-)] ॥ 'स च अयं शापः । अयसीयते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तकरणम् [करणे ल्यट्] । 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं' यस्य तादृशः । यद्वा—'अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं' यस्य तादृशः [भावे ल्यट्] ।

NOTES

1. उपपन्नः—The reading उपपन्नः contradicts सम्बोहः । But सम्बोहः is a fact and cannot be denied. The sage only explains how the सम्बोह was caused.

राजा (सोच्छ्वासम्)—एष वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—(*With a sigh of relief*)—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला (स्वगतम्)—दिदृश्या अकारणपञ्चादेशो ण अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्तणं सुमरंमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । जही सहीहिं सन्दिदुमहि भत्तुणो अङ्गुलीयकं दंसइदव्वं त्ति [दिष्ट्या अकारण-प्रत्यादेशी न आर्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भवते अङ्गुलीयकं दशयितव्यमिति ।

SAKUNTALA (*To herself*)—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छ्वासिन' उत्साहजनितश्वासत्यागेन सह । 'एषः अयमहं वचनीयात्' निन्दायाः 'मुक्तोऽस्मि' । धर्मदारत्यागी अहं दुष्यन्तः, अस्य नाम न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दास्रोतसा अपगता ।

शकुन्तलमिति । 'दिष्ट्या' इधे । अहो आनन्दः 'आर्यपुत्रो मे अवित्यमान'

कारणं यस्मिन् तत् यथा तथा 'प्रत्यादिशति' निराकरोति यस्माद्धशो 'न' । यस्माच्च ततः प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य द्रोणः । 'न पुनः' किन्तु नाहम् 'आत्मानं शत्रुं खरासि' । अतः स्वभावे कारणमाह—'अथवा' पञ्चान्तरे 'शापः प्राप्तः' अपि तु 'विरहेण शून्यं' हृदयं यस्याः तद्याविधया नया 'न विदितः' ज्ञातः । तत्रापि प्रमाणम्—'यतः' यस्यात् 'भर्तुः' प्रत्यभिज्ञानमन्वराय 'आर्यपुत्राय' 'अद्भुतौघकं' दर्शयितव्यमिति 'सखीभिः' आश्रमत्यागकाले सन्दिष्टास्ति । असति शापे ताभिरेवमुक्तं न स्यात् ।

NOTES

1. वचनीयात्—वच + वचनीयर् कर्मणि = वचनीयम् that which has to be said. The say here is a *censure*. Hence वचनीय means that for which one is *censured*, निन्दा । तन्मात् । अपादाने प्रसी ।

2. अकारण &c—अकारण is a बहुव्रीहि (See Tika). अकारण + प्रति + आ + दिश + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि । She was under the impression that the king had wantonly repudiated her. Now she sees, what happened was not without reason. This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband.

मारीचः—वत्से, क्षिदितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः काव्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुक्षे

भक्तंर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूच्छेति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दपणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue. Know that you were baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse ; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room or access easily when it is clear.

मारोच इति । 'विदितः ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु, हृत्तान्त इति यावत् यथा तादृशी 'असि' । 'तत्' तस्मात् 'सह' त्वया एकत्र 'धर्म' चरति' यस्त' प्रति' पतिं प्रति इत्यर्थः 'मन्युः' कोपः 'न कार्यः' । अन्वयः—शापात् स्मृतिरोधरूपे भर्त्तरि प्रतिहता असि । अपेततमसि (भर्त्तरि) तव प्रभूता एव । छाया मलोपहतप्रसादे दर्शयतले न मूर्च्छति, शुद्धे तु सुलभावकाशा । व्याख्या—स्मृतिं रुणद्धि यत् तत् 'स्मृतिरोध' स्मरणावरणकं तम इत्यर्थः । 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् जातं यत् तत् 'स्मृतिरोध' तमः तेन [यथा—स्मृतेः 'रोधेन' विलोपेन हेतुना] 'रुद्धे' कर्कशे अमृष्टे इत्यर्थः 'भर्त्तरि' पत्न्यौ 'प्रतिहता' प्राप्तप्रतिघाता 'असि' 'अपेतं दूरे यातं 'तमो यस्मात् तस्मिन् पत्न्यौ 'तव प्रभूता' प्रसर 'ए' । यथा चलितमयोगीलकमुच्चावचेषु प्रतिहतं सत् गमनात् विरमति, मृष्टेषु पृष्ठेषु च चलति, तथा त्वमपि रुद्धे पत्न्यौ प्रतिहता, मृष्टे तस्मिन्नधुना प्राप्तप्रसरा एव । दृष्टान्तमाह—'छाया' प्रतिबिम्ब 'मलिन' श्यामिकया 'उपहतः' मष्टः प्रसादो निर्मलता यस्य तस्मिन् 'दर्शनस्य' मुकुरस्य 'तले' पृष्ठे 'न मूर्च्छति न प्रसरति 'शुद्धे तु' निर्मले पुनस्तस्मिन् 'सुलभः' सुखप्राप्यः 'अवकाशः' स्थानं यथा तादृशी भवति ।

NOTES

1. विदितः— विद् + क्त कर्मणि । The क्त is अतीते *not* वर्त्तमाने । The rule "मतिवृद्धिपूजाद्येभ्यश्च" *allows* वर्त्तमाने क्त but *does not bar* अतीते क्त । Hence we get here तृतीया कर्त्तरि in मया ।

2. शापात् &c.—(a) प्रतिहता—suggests collusion against a hard thing. (b) स्मृतिरोध &c.—स्मृतेः रोधः स्मृतिरोधः—*Raghava*. But see below. Also see Tika. रुद्ध is *harsh* also *rugged*. (c) भर्त्तरि—अधिकरण ७मी । (d) अपेत &c.—तमस् is मौह । The mention of तमस् here seems to support the explanation of स्मृतिरोध in the sense of तमस् as given in the Tika. (e) मलोप &c.—मल here also supports स्मृतिरोध in the sense of तमस् । (f) Remark—The sloka ends in उपसा । The अलङ्कार is प्रतिबलूपसा according to दण्डिन् । The counter-parts in the two halves are—(1) भर्त्तृ and दर्शयतल, (2) स्मृतिरोध and मल (3) रुद्ध and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिहता असि and

न भूषति, (5) अपेततमस् and शुद्ध, (6) प्रभृता and सुलभावकाश्ल, (7) तम् (understood) and दाय।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says.

मारीचः—वत्स, कश्चिदभिनन्दितस्तवया विधिवदस्माभिरनु-
ष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

MARICHA—My son, I hope, this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you.

राजा—भगवन, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (वालं हस्तेन गृह्णाति) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanence of my race. (*Takes the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान् ।
पश्य—

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।
इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so, and to rule over the circle of kings. Note that, without a rival car, this boy, having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world.

वत्सेति । 'कश्चित्' इति कामप्रदने अव्ययम् । 'अस्माभिविधिं वत्' यथाविधि 'अनुष्ठितं' जातकर्म यस्य तथाविधः 'एष पुत्रः शाकुन्तलेयः [पुत्र इति सामान्यतोभि-
नन्दनहेतुः । अस्माभिरनुष्ठित इति तु विशेषीकृतिः] 'त्वया कश्चिदभिनन्दितः' ; अभि-
नन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राजेति । 'अतः खलु' अध्विन् शाकुन्तलेये एव मे वंशस्य प्रतिष्ठा' स्थितिः ।
पुत्रवंशसन्ततैरयं निदानम् । तत् अभिनन्दित इति किम् वक्तव्यम् ।

सारीच इति । 'अवश्यं' 'तथा भविष्यति' वंशप्रतिष्ठारूपो भविष्यति यस्मादृशम्
अपि च 'वक्रवर्तिनं' सञ्जाजम् 'एनमवगच्छतु भवान्' । अन्वयः—अयम् अप्रतिरथः
अनुदघातस्मिन्मितिगतिना रथेन तौर्णजलधिः पुरा सप्तद्वीपां वसुधां जयति, इह सत्त्वानां
प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्लोकस्य भ्रष्टात् भरत इति आख्यां यास्यति । व्याख्या—
'अयम्' एष शाकुन्तलेयः अविद्यमानः प्रतिरथः' प्रतियोज्यः यस्य तादृशो भूत्वा 'अनु-
दघातेन उदघाताभावात्, श्वक्रतप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थः 'स्मिता' स्थिरा, अविच्छेद्या इति
यावत् 'गतिः' यस्य तादृशेन 'रथेन तौर्णां लङ्घिता 'जलधयः' सप्तद्वीपपरिष्ठाभूताः
सप्तसागराः येन तथाविधः सन् 'पुरा' भट्टितौव 'स्पतद्वीपां' जम्बून्नादिसप्तसमेतां
'वसुधां' रत्नधानीं धरित्रीं 'जयति' जेष्यति [पुरा इति भविष्यदासत्तौ अव्ययम् । तद्योगी
'धावत्पुरानिपातयौलट्' इति भविष्यति लट्] । 'इह' अम्भिवायमे 'सत्त्वानां'
प्राणिनां 'प्रसभ' वलात् ['लौवितु प्रसभं इटम् ।'] 'दमनात् शासना-
लौतीः सर्वदमनः' सर्वदमननामा अयं 'पुनः' मूयोऽपि 'लोकस्य भ्रष्टात् प्रथिव्याः
पोषणात् भरत इति आख्यां नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लम्प्यते ।

1. कश्चित् &c.—Welcome him because he is your son (पुत्रः)
also congratulate him because he had the good fortune of
having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेयः—शकु-
न्तला was really not a मानुषी, hence "अष्टज्ञाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः"
does not apply and we have टक् । Comp. "मानुषीष कथं वा स्यात्"
etc. etc, Act. I,

2. (a) तथाभाविनम्—अवश्यं तथा भविष्यति इति तथा + भ + णिनि कर्त्तृणि
आवश्यके = तथाभावी । तम् । (b) पश्य—there is nothing to see here ;
इह here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self.

अदितिः—भञ्जवं इमाए दुहिदिमणोरहसम्पत्तीए कण्वो वि दाव सूदबित्थारो करीअहु । दुहिदिवच्छला मेनका इह एव उपचरन्ती चिट्ठे [भगवन्, अस्या दुहितृमतोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावत् श्रुतविस्तरः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish. Menaka attached to her daughter, is indeed staying here, in attendance.

राजैति । 'भगवता कृतः संस्कारो' जातकर्मादि यस्य तस्मिन् 'अस्मिन्' शकुन्तलीये 'सर्वं वयम् आशास्महे' कामयामहे । सर्वाः सम्पदोऽस्य भगवत्संस्कारशक्तिसूलाः सम्पत्स्यन्ती इत्याशयः ।

अदितिरिति । 'अस्याः' एतस्याः [सम्पत्तिविशेषणमेतत्] 'दुहितुः' यो 'मनोरथः' अभिलाषः भर्ता प्रतियङ्गवरूपः तस्य या 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः [विस्तरापेक्षया षष्ठी] श्रुतः विस्तरः व्याप्तिः, आभूलवर्णनमित्यर्थः येन तादृशः [विस्तर इत्यस्य सम्पत्त्या सापक्षत्वेऽपि समकल्पात् समासः] 'क्रियताम्' सर्वमेतदामूलं कण्वाय निवेद्यतामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां 'वत्सला खेहवती' 'मेनका इहैव उपचरन्ती मां सेवमाना' 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तरा एव सा इत्याशयः ।

NOTES

1. (a) दुहितृमनोरथसम्पत्तेः श्रुतविस्तरः—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविस्तरः । (b) दुहितृ &c.—वत्स + लज् + अकार्ये स्त्रियाम् = वत्सला affectionate. Hence, she too ought to be informed. But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मणोगदं मे भणितं भगवदीय
[मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA—(*Within herself*)—What is in my mind is said by her Worshipful self.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then [*Or—hence*] surely the sage is not very angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ विद्यमस्माभिराप्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him. Who is here Ho ! Who is here ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir, here I am.

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दृष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to noble Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dushyanta who has recovered his recollection at the expiry of her curse.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*),

शकुन्तलेति । ['मनोगतम्' (वि०, त०, न्या०)—'मनोरसः' (रा०, न०) ॥ 'भणितम्' (वि०)—'भणितः' (रा०, न०)—'व्याहतम्' (त०, न्या०,)] ॥

राजेति । 'अतः' अद्याहेतोः विदितसर्वज्ञत्वान्तादित्यर्थः 'मम' सम्बन्धे 'अनति-
'कृष्टः खलु' लघुकोप एव ।

मारीच इति । 'तथापि' विदितज्ञत्वान्तोऽपि 'असौ' अद्याभिः प्रियम् आप्रष्टव्यः
"प्रियमेतद्दत्तं विदितं किं ते" इत्याभाषितव्यः । 'कः' कीदृश [इति न कस्तादिः ।
तेन सत्त्वाभावः इति प्रारब्धाख्यातम्] ।

मारीच इति । 'इदानीमेव [अविलम्बार्थम्] 'विहायसा' आकाशेन [एतेन
शीघ्रगमनम्] । 'मम वचनात्' मम वचनमवलम्ब्य [लब्धलोपे पञ्चमी] । 'तस्याः'
'शापः' तथा प्राप्तवान् । तस्य 'निहन्तौ' अवसाने 'स्मृतिमता' लब्धस्मृतिना दृश्यन्तेन ।

NOTES

I. (a) तपःप्रभावात्—भू + घञ् भावे = भावः । प्रकटो भावः प्रभावः ।
प्रादितम्—। तपसः प्रभावः । तस्मात् । (b) प्रत्यक्षम्—प्रतिमुखत्वमणाम् इति प्रति
+ अलि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् cognizance of the senses, अव्ययी—।
The टच् is by Gaṇasūtra—"प्रति (पर ?) समनुभ्योऽणः" । प्रत्यक्षम्
अस्ति अस्य अधिन् वा इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षम् cognizable by the
senses. Or take अच् as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिगतम्
अच्चापि प्रत्यक्षम् । प्रादितम्—।

मारीचः—वत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding
the car of your friend Indra proceed to your capital.

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands.

मारीचः—अपि च,

तव भवतु विद्वौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,

त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तानेवमन्योऽन्यकृन्त्यैर-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

MARICHA—Moreover, Let Indra be pouring heavily on your subjects; you too with protracted sacrifices gratify the denizens of the heaven May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds.

मारीच इति । 'अपत्यं' शाकुन्तलीयेन दारैः शकुन्तलया च [दारशब्दो बहुत्वं पुंसि] 'सह राजधानीं' प्रतिष्ठस्व, प्रतिशक् ['सापत्यदारः' (त-, न्या-)—'सापत्य'—दारसहितः (वि-)—'सापत्यदारसहितः' (रा- म-)] ॥

अपि चेति—अन्वयः—विड़ौजाः तव प्रजासु प्राण्यदृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीष्यस्व । एवम् उभयलोकानुयच्छाघनीयेः अन्योन्यक्रत्यः युगशतपरिवर्तान् नयतम् । व्याख्या—'विट् व्यापकम् 'शोत्रः' प्रतापो यस्य स 'विड़ौजाः' इन्द्रः [पृषो-दरादिः] 'तव प्रजासु' विषये 'प्राज्या प्रभूता 'दृष्टिः' वर्ण' यस्य तादृशो 'भवतु' [एतत् इन्द्रस्य क्रत्यं मनुष्यलोकानुयच्छः] । 'त्वमपि वितता' अजस्रं प्रकान्ता 'यज्ञा' येन तथाभूतः सन् 'स्वर्गिणः' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थः 'प्रीष्यस्व' तर्पयस्व [एतद्दुष्यन्तस्य क्रत्यं देवलोकानुयच्छः । 'आत्मक्रत्यं' प्राक् दुष्यन्तः करिष्यते । तत्सद्विन्दुक्रत्यं दृष्टि-पाठः । एवं न हि मुख्यतो देवानुयच्छनुह्या यागः किन्तु यागेनष्टपेषु देवेषु दृष्टिर्भविता तेन आत्मोपकार इति । ततः कर्त्तुं गामिनि क्रियाफलं णिचि प्रीष्यतिरात्मनेपदम्] । 'एवम्' अनेन विधिना 'उभयोर्लोकयोः' देवमानवलोकयोः अनुयच्छेषद्वाघनीयेः प्रशस्तेः [दृष्टिविषये उभयशब्दात् नित्यमयत्प्रत्ययः] 'अन्योन्यस्य' परस्परस्य 'क्रत्यैः' कर्त्तव्यैः कर्मभिः 'युगानां सत्यवेतादीनां' शतपरिवर्तान् शतसंस्कारानि आवर्त्तनानि 'नयतम्' अतिवाहयतम् । परस्परोपकारेण शतयुगं जीवतम् इत्यर्थः । [सूत्रम् (वि-)—'वज्जिणः प्रीष्यतालम्' (त-, न्या-)—'स्वर्गिणः प्रीष्यतालम्' (म-)] 'परिवृत्तेः (त-, न्या-)' राद्यवस्तु एतं श्लोकं न पठति] ।

NOTES

1. (a) सापत्यदारः—अपत्यस्य दाराश्च अपत्यदारी । इह ! Here we do not get अपत्यदाराः in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule "द्वौकयोर्द्विवचनेकवचने" ।

The Lexicons direct बहुल of दार, no doubt 'भाष्या ज्ञायाद्य प्रसूति दाराः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds, ending in दार । Hence in the absence of special provisions the general principle "इति कयोहि वचनैकवचने" applies. This is the view of Nagesa who cites the example 'भक्तुर्कारयोः अप्रतिजसोः' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'परवर्जिणः' दन्ततत्पुरुषयोः । अपत्यदाराभ्यां सङ् । बहु— । सापत्यदारसङ्घितः and स्वापत्यदारसङ्घितः are necessary circumlocutions, (b) प्रतिदृष्ट— 'समवप्रविध्यः स्यः' इत्यात्मनेपदम् ।

2. विडौजाः—वेदेषु इति विष (द्वादि) + कृिप कर्तरि = विड् व्यापकम् all—pervading. Now see Tika. The form expected is विडौजाः but प्रथोदरादिस्वात् विडौजा इति । Or विडति भिनत्ति रिपून् इति विड् + क कर्तरि = विडम् the cleaver of enemies. तादृशम् ओजो यस्य विडौजाः— no irregularity. A name of Indra. (b) प्राज्य &c.—आ समन्तात् अन्ननीयम् इति आ + अन्न + क्क् कर्मणि = आज्यम् clarified butter दृतम् । प्रकृष्टम् आज्यमखिन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quantity*; next, from *milk* we transfer to *water*. Hence प्राज्य applied to rain, means *abundance*. प्राजा इष्टिर्यस्य । Vidyasagara has प्राजा इष्टिः यस्मात् । (c) युग &c.—परि + हत् + घञ् भावे परिवत्तः revolution. * शतसंख्याका परिवर्त्ताः शाकपाथिबादि । युगानां शतपरिवर्त्ताः । तान् । (d) अन्योऽन्य &c.—कर्त्तव्यानि इति कृ + क्क् कर्मणि कृत्यानि duties, अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि has अन्यस्य repeated owing to वातिहार (reciprocity) by the Varttikas 'कर्त्तव्यतिहारि सर्वनाम्नी हे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' and 'अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next we get अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि the यद्वा in the first अन्यस्य becoming स् by the Varttika 'असमासवदभावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सर्वकृत्यः । Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्योऽन्य-कृत्यानि । In this अन्यम् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुलम् [बहुलसङ्ख्यात् पूर्वपदस्याया विभक्तौर्लुक्] । (c) उभय &c.—उभौ लौकी उभयलौकी the two worlds.

i. e., heaven and earth. उभ become उभय when compounded (See Tika). Also see our Notes under 'उभयलोकदूषणी' in Kirat. XIII. तयोः अनुयङ् उभयलोकानुयङ् । तेन द्वाघनीयानि । तेः ।

3. *Readings*—In वज्रिणः प्रीणयाम् the अलम् is superfluous, and the षष्ठी in वज्रिणः is rather awkward to explain. खर्गिणः प्रीणयाम् gets rid of the षष्ठी no doubt but the अलम् is still there. These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the आत्मनेपद in प्रीणयाम् । But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text. As explained in the Tika, the आत्मनेपद is quite legitimate.

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

K. NG—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage.

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु (भरत-वाक्यम्)—

श्रवतां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती अतिमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? However let this be. (*The principal actor's benedictory speech*)—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects. May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour. And may the self-born Nila-Lohita (Siva) whose power is manifest all round, cancel my re-birth, (*Exeunt all*).

राजेति । 'श्रेयसी' श्रेयो लक्ष्मिर्नित्यार्थः । सतकृत्यकरणात् मी मेघः तदर्थं 'यथाशक्ति-
यतिथिं यच्च' करिष्यामि ।

मारीच इति । 'ते' तुभ्यं, तव वा 'भूयः' पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' समी-
पस्थं करोमि ।

राजेति । 'अतः' अस्मात् मनोरथसिद्धेः आशिषश्च 'परम्' अधिकम् 'अपि प्रिय-
मस्ति किं—नाख्येव इति काकुः । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अतैवाभिनय-
समाप्तिः । 'इदमस्तु' इतिइत्यस्यञ्चालक्षेण उक्तौ राजरूपो नटो विरमति । 'भरतस्य'
नटस्य, विरते राजरूपे नटे तदैव प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थः 'वाक्यम्' समाजिकेभ्यः
आशीर्वचनम् । अन्यः—पार्थिवः प्रकृतिज्ञिताय प्रवर्त्तताम्, श्रुतिमहतां सरस्वती
महीयताम्, समापि च परितगतशक्तिरात्मभुर्नोल्लोहितः पुनर्भवं उपयतु । व्याख्या—
'पार्थिवः' पृथिवीपतिः 'प्रकृतीनां प्रजानां' 'ज्ञिताय' न त्वात्मतुष्टये प्रवर्त्ततां यतताम्-
राजभिः प्रजाः प्रीक्ष्यन्ताम् । 'श्रुत्या' वेदज्ञानेन ये मृशान्तः तेषाम्, अनूचानानां
ब्राह्मणांनामित्यर्थः सरस्वतीं वाणीं 'महीयता' पूजां लभताम् [महीष् पूजायां
कण्ठादिरकसंज्ञः । प्रजानाञ्च ब्राह्मणवाक्येषु ग्रन्थां वर्हताम् । एवं राज्ञे प्रजाभ्यश्च
आशिषमुक्त्वा आत्मनः आशास्ते—'समापि च परितता' अष्टाभिर्मूर्त्तिभिः परितो दृश्य-
माना 'शक्तिः' यस्य तादृशः सर्वथा आस्तिकबुद्धिविधायकः इति यावत् 'आत्मनो भवति
यः तादृशः । अतएव ततोऽप्यधिकोऽस्ति इति बुद्धेर्निरासकः ; कण्ठे अर्हे आत्मभानी
'नीला इतरार्हे द्विर्भागे 'लोहिता' रक्तः अर्हन्मारीचरः शिवः पुनर्भवं पुनर्जन्म
'उपयतु' उच्छिन्नञ्च ['श्रुतिमहतां' (स-)—श्रुतिमहता (रा, वि-)—'श्रुति-
महती' (त- , न्य) ॥ 'महीयताम्' : (य)—'महीय्यताम्' (वि-)—'महीयसाम्-
(रा-)—'न हीयताम्' (त न्या) ॥

NOTES

1. भरतवाक्यम्—The acting is over. The stage- Manager
now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानसमाप्तिः
काव्यसंहार इति नटवाक्यम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकेभ्यः नटेन
आशीर्दीयते इत्यर्थः—*Raghava*. The word नट is avoided and भरत
substituted for it, because the नट is not supposed to speak
after the प्रस्तावना is over. The speech gives out the poet's own
wishes (See Introduction).

2. (a) प्रवृत्तंताम्—Let him busy himself. (b) प्रकृति &c.—प्रकृतिर्ना हितं प्रकृतिहितम् । तस्यै । तादर्थ्यं चतुर्थी or प्रकृतिहितं कर्तुम् इति 'क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि चतुर्थी । (c) Remark—This line refers to the adoption of measures by prior kings detrimental to the welfare of the people (See *Introduction*). It is an आजिन् to the ruling king. (d) अति &c.—अत्या or अती महान्तः अतिमहान्तः । तेषाम् । (e) सरस्वतो &c.—Hints at the scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow the Vedas, and you all prosper. (f) चपयतु—चप (चुरादि + लोट ति = तु) । The root चप् does not appear in the धातुपाठ । It is however seen in authoritative writings (शिष्टप्रयोग) । Comp. 'चपितचमरीबालभारी दवाग्निः' । Vamana says मिलितविविधपिप्रभृतोना धातुलं धातुगणसाधमापूतैः * । The धातुपाठ is only *illustrative* and not *exhaustive*. New roots are constantly being introduced along with the development of the language. 'वर्हेतेहि धातुगण इति शब्दविद आचक्षते । तत एषां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्'—*Kanyalamalra Sutra-Vritti*. Or 'चै चये (भ्रादि) + णि + लोट तु = चपयतु । घटादित्वात् ङसः । Bhattoji says 'चै चये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्स्य पुका निर्देशः चपयति ।' (g) पुनर्भवम्—भवतीति भवः (भू + भव् + कर्त्तरि) birth (See 'आत्मभवः' *Ante*). पुनः भवो भवः पुनर्भवः । सुस्पृष्टः । तम् । (h) परिगत &c.—परितो गता परिगता encompassing all round, प्रदितम्— । तादृशो शक्तिर्यस्य, i. e., His majesty is manifest all round, i. e., His existence is provided by *direct perception*. Or by His all-embracing (परिगत) power, let him frustrate the operation of my कर्म and cancel my rebirth. [i] आत्मभूः—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन् । Kalidass here applies it to Siva. This is evident from the word नीललोहितः । At the time of Kalidasa therefore the word was still an ordinary attributive. The poet flourished long before the lexicographer [See *Introduction*]. *

* Remarks on this verse adopted by Prof. Gajendragadkar.

[See our *Introduction*].

3. *Readings*—[a] 'अतिमहताम्' means अतीन शास्त्रेण महताम् [*Raghava*], and is almost the same as अतिमहतीम् । 'अतिमहती' mighty because of the support of the Vedas. [b] 'महोद्यताम्' requires a णिच् after महौङ् । Sense is not much altered. 'महोद्यताम्' is about the same. With 'महोद्यताम्' construe—अतिमहतां महोद्यताम् उत्कृष्टानां कवीनां सरस्वतीं प्रवर्तताम्—*Raghava*. The construction is evidently faulty. First because a च् is wanting. Secondly because with च् supplied प्रकृतिहिताय will have to be taken with *both* पार्थिव and सरस्वती । It is doubtful if the poet means it. If he does the meaning becomes पार्थिवः अतिमहतां सरस्वतीं च प्रकृतिहिताय प्रवर्तताम्—A good deal of mischief is being done by the pernicious preaching of the learned who induce kings to adopt measures calculated to work great evil with the people. Let these cease and let the learned henceforth counsel salutary measures and the king adopt them. Remark—the metre is रुचिरा [चतुष्टैरिह रुचिरा जमसजनाः] with the scheme—

ज म स ज ग
— — — — —

सप्तमाङ्कः । The Seventh Act

[समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम्]

Here ends the Drama named the Abhijnana-Sakuntalam

Important Slokas Here.

Read the following slokas for examination purposes—Act I—1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.

Act II—Opening speech of Vidhualaka, and slokas—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17;

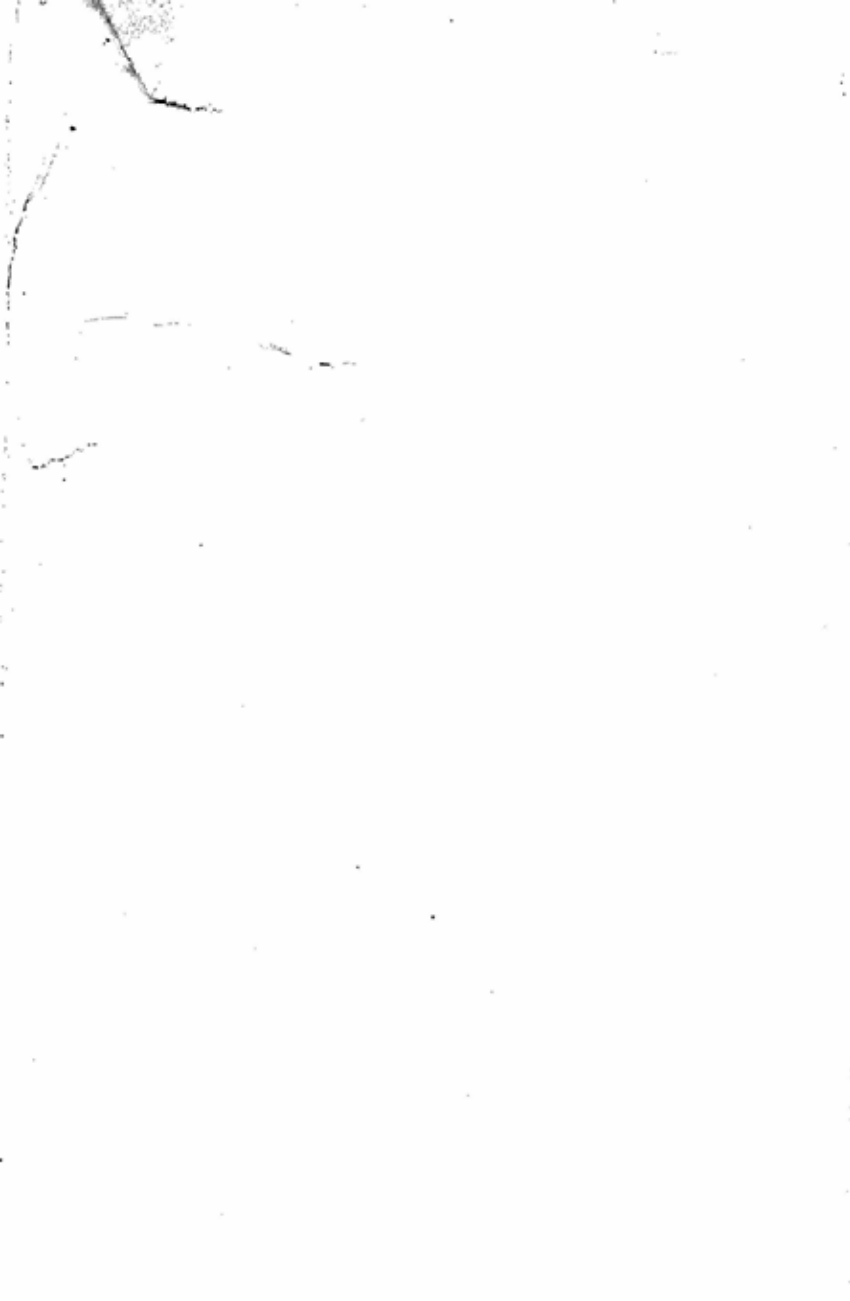
Act III—Sloka, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 25, 26,

Act IV—(with significance of दुर्वासस) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23.

Act. V.—2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25,

Act. VI.—3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30,

Act. VII.—3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35,

1892

1892

1892

2

387-2501 24-22

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa8N/Kal/Ray.-664.

Author—Kālidāsa.

Title— Abhijñāna-Śākuntala.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Mr. Omika	19/7	

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.